

ACADEMIA ROMÂNĂ - FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE
MUZEUL NAȚIONAL AL BUCOVINEI

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

XLIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
EDITURA „KARL A. ROMSTORFER”

THE CHIPPED STONE INDUSTRY FROM THE CHALCOLITHIC IN EASTERN ROMANIA: A LITERATURE REVIEW. I. RAW MATERIAL PROCUREMENT AND THE BLADE TECHNOLOGY

BY
DIANA-MĂRIUCA VORNICU*

Abstract:

This paper addresses the archaeological literature on the subject of the chipped stone industry of the Chalcolithic communities that inhabited the east of nowadays Romania, namely Precucuteni and Cucuteni (5th and 4th millennium BC).¹ The first part of the study focuses on how the Romanian archaeologists approached the first two stages of the chaîne opératoire: the raw material procurement and the technology of producing knapped stone tools (especially the elongated supports). These aspects were analysed through the literature published until now, regarding aspects as petrographic determination of raw materials, available information on the morphology of the cores and on blade attributes, on the reduction sequences and procedures. Although rewarding in what concerns the raw materials supply, the information proves scarce in what concerns the organisation of technology. The causes of this unbalance are sought in the specificity of the development of the study of Prehistory in Romania. Consequently, perspectives for the further investigations and new directions of research are proposed.

Keywords: Romanian archaeology; Precucuteni and Cucuteni communities; chipped stone assemblages; raw material acquisition; lithic technology; blade industry.

INTRODUCTION

At 130 years of research on the Cucuteni and Precucuteni communities that lived in the 5th and 4th millennia BC in nowadays eastern Romania there are a lot of un-asked questions about their chipped stone industry. Although some progress was made in understanding various aspects of producing and using stone tools in Chalcolithic of eastern Romania, the scarcity of fundamental data from the archaeological literature makes it difficult, even today, to provide a proper *chaîne opératoire* for the lithic artifacts. How the preferences for certain raw materials change/evolved in time and geographic areas? How did the use of certain raw materials influence the specificity of blade debitage? What characterises the production of lithic artifacts (both in technological and social terms)? What are the sequences of production and how did they change during the evolution of the Cucuteni communities? Why did they change? What are novelties that were introduced throughout time and under which internal/external agencies? Can change in lithic technology be traced concomitant with the other changes from society and other technologies? What is the formal toolkit of the communities and how did it evolve? What lead to the disappearance of some tool types and their replacement with other?

This paper approaches the Romanian archaeological literature on the subject of the chipped stone assemblages discovered in the settlements of Precucuteni and Cucuteni cultures (Table 1; Pl. I) in order to answer some of the above questions. Despite the impressive number of artefacts (see Table 1) that were available for study, the information that can be gathered from the Romanian archaeological literature on this specific technology is unequal, the background of the research differing from one author to another. Since the questions cover a large area of research, the paper was divided in two parts. The first part considers the first two stages of the *chaîne opératoire*: raw material procurement and debitage, especially on the blade industry; the subsequent part will approach the tool types (understood as the modification of supports in order to obtain standardised morphologies) and the functionality of assemblages.

* Institute of Archaeology, Romanian Academy Iași-Branch; mariucav@gmail.com.

¹ We dedicate this paper in honour of Professor Dr. Dumitru Boghian at his 65th anniversary.

Although the Precucuteni/Cucuteni Chalcolithic phenomena expanded on a vast area that today is integrated in Romania, Republic of Moldavia and Ukraine, this historiographical presentation will be limited to the Romanian territory. In this study are not discussed the publications regarding the lithic assemblages from the sites left of Prut River, since those publications were written in a different cultural and political context than the ones from Romania. The former belonging of the Ukraine and Republic of Moldova to the USSR had a big impact on the development of the archaeological work and, subsequently, in the analysis of the archaeological artefacts, being quite distinct from the manner in which Romanian archaeology evolved.²

THE SOURCES

ON THE RAW MATERIALS

The procurement of the raw materials that the Chalcolithic people needed for making stone tools was always of interest for the Romanian archaeologists, even from the Antiquarians period. In this respect, Diamandi called on the expertise of geologist G. Cobălcescu to determine the origin of the flints from the eponymous site at Cucuteni; he assigned it to the deposits from Russia.³ Schmidt considered that the sandstone and limestones used in the same prehistoric site were of local origin while the flint was typical for the industries from the Valleys of Dniester, Dnieper, Siret and Prut Rivers.⁴ Of long-distance origins was regarded, by Matasă, the flint from Frumușica,⁵ while for the Izvoare site Vulpe assumed that the main source of raw materials (flint, sandstone, basalt, andesite) is in the Bistrița valley, considering only the obsidian as a rock coming from long-distance.⁶ It must be said that at that moment the flint sources from the Prut River valley were already known in the archaeo-geological literature through the work of Gr. Ștefănescu⁷ and I. Simionescu⁸ from the end of the 19th century beginning of the 20th. H. Dumitrescu, after consulting the geologist Em. Protopopescu Pache, stated that the sources of the flint used by the Cucuteni community from Hăbășești can be found on the upper valleys of Prut and Dniester Rivers.⁹ Along with flint items, a few made from basalt (both cores and tools), originating in the Carpathian Mountains were discovered at the site.¹⁰

The first petrographic research on thin-sections and chemical and spectral analysis on Chalcolithic implements were made at the Geologic State Committee and were presented by Al. Păunescu.¹¹ Flint was identified as raw material in the settlements at Traian – *Dealul Viei* and *Dealul Fântânilor*, Larga Jijia, Hăbășești and glauconitic sandstone for the assemblage in *Dealul Viei*.¹² Păunescu acknowledged the sources of raw materials used by the Prehistoric populations in the Cenomanian deposits of flint that cropped out on Prut (between Rădăuți and Ștefănești) and Dniester Rivers and in the Ceahlău Mountains.¹³ For the other raw materials of a lower quality, the Carpathian Mountains were seen as the main source.¹⁴

The crucial work of A. Muraru who made petrographic analysis on thin-sections on the assemblages from Târpești,¹⁵ Ghelăiești-Nedeia, Hlăpești, Văleni-Piatra Neamț, Podei-Tg. Ocna¹⁶ and Drăgușeni¹⁷ revealed that in these

² For an overview of Romanian archaeology see ANGHELINU 2014.

³ DIAMANDI 1889: 583. At that time the area where the Volhynian flint can be found was included in the Russian Empire; unfortunately, the text does not specify the exact deposits.

⁴ SCHMIDT 1932: 105.

⁵ MATASĂ 1946.

⁶ VULPE 1957.

⁷ ȘTEFĂNESCU 1888.

⁸ SIMIONESCU 1906.

⁹ DUMITRESCU 1954: 226.

¹⁰ DUMITRESCU 1954: 236-242.

¹¹ PĂUNESCU 1970: 223-227.

¹² PĂUNESCU 1970: 223-224.

¹³ PĂUNESCU 1970: 83-84.

¹⁴ PĂUNESCU 1970: 83-84.

¹⁵ MARINESCU-BÎLCU *et al.* 1981; MARINESCU-BÎLCU *et al.* 1985

¹⁶ CUCOȘ, MURARU 1985: 605-641.

¹⁷ MURARU 2000: 59-62.

settlements, along with the flint brought from the deposits from the Prut River were also used rocks as sandstone and chert, that have their origins in the Carpathian area.¹⁸

The petrographic determination of the artefacts from Preutești, made by Catană, showed, that along with flint, raw materials originating in the Carpathian area¹⁹ were also used.

For the lithic collection at Dobreni, the primary petrographic analysis of Grasu & Catană was included in the article of Cotoi. He provided tables with the percentage of each raw material: flint had highest percentage followed by brown bituminous marls, silicified quartz sandstones, lydites, Audia sandstone, obsidian, gaize-spongolites and chert.²⁰ Cotoi & Grasu are also the authors of the only book regarding the rock sources used in Chalcolithic, book based on petrographic analysis and good knowledge of sources.²¹

The first synthesis that dealt only with the Precucuteni-Cucuteni lithic assemblages belong to Boghian who gathered all the existing data on raw material, technology and typology.²² The author mentioned three main sources of flint used by the Chalcolithic communities: the flint from the Prut valley and the one from the Dniester (acknowledging their common geologic origin and proposing the term of Prut-Dniester flint), and the flint from the Volhynian Platform.²³

The obsidian artefacts found at Poduri and Valea Lupului were spectrographically analysed by Cărciumaru and his team, stating that they have their origins in north-western Romania (Oaș-Maramureș area) and Tokay Mountains.²⁴

The petrographic determination of Haită for the Cucuteni A-B site from Traian showed that, along with flint, rocks from the terraces and riverbeds of Bistrița and Cracău (sandstones and various siliceous rocks) were used.²⁵

For the last decade, it must be remarked the work of O. Crandell. He thin-sectioned artefacts from several Precucuteni sites (Târgu Frumos,²⁶ Topolița and Săcălușești²⁷) and compared them with the petrographic analysis he made on geologic sources of knappable raw materials from Romania. He highlighted the long-distance exchange of the Balkan flint artefacts and the use of rocks of local origin in the sub-Carpathian areas.²⁸

Recently, Spinei published an inventory of the Volhynian flint items from the Cucuteni settlements west of Prut river,²⁹ discussing their provenance and ways of acquisition for the Cucuteni communities.

ON TECHNOLOGY AND BLADE PRODUCTION

All of the excavation reports regarding Cucuteni sites contained information on the chipped stone artefacts, as raw material macroscopic determination and usually an enumeration of classes and types. In this paper mention will be made only of works of greater extend (see Table 1: monograph chapters and articles dedicated only to this specific problem), but, if the case, relevant information from other works is also mentioned.

In the monograph of the Cucuteni site, Schmidt considered the flint technology from the settlement as being not very fine, but rather rough.³⁰ He listed the main tool types and saw two main traditions characterising the assemblage: an autochthonous one (the blade industry) and a foreign one with northern influences (the sickles and the flint axes).³¹

For the Frumușica site, Matasă presented the blades and the retouched items with their dimensions;³² he noticed the presence of a visible bulb of percussion on some artefacts.³³

¹⁸ CUCOȘ, MURARU 1985: 605-641.

¹⁹ URSULESCU, IGNĂTESCU 2003: 123-126.

²⁰ COTOI 2000: Table IV.

²¹ COTOI, GRASU 2000.

²² BOGHIAN 1995: 7-41; BOGHIAN 1996: 277-342; BOGHIAN 1996A: 4-36; BOGHIAN 2008; BOGHIAN 2009: 117-146.

²³ BOGHIAN 2009: 117-146.

²⁴ CARCIUMARU *et al.* 2001.

²⁵ BEM 2007: 175-177.

²⁶ CRANDELL, VORNICU 2015.

²⁷ CRANDELL 2012.

²⁸ CRANDELL 2012; CRANDELL, VORNICU 2015.

²⁹ SPINEI 2015; SPINEI 2016.

³⁰ SCHMIDT 1932: 46-50.

³¹ SCHMIDT 1932: 46-50.

³² MATASĂ 1946: 84-85, 161; PL. LIX-LX.

³³ MATASĂ 1946: 84-85.

To H. Dumitrescu we own a thorough description of the knapped stone collection from Hăbășești, with quantitative information and description of cores, blades and retouched types.³⁴

In the monograph of the Izvoare site, Vulpe stated that the lithic collection from the Chalcolithic settlements is very rich but his presentation is focused on enumerating the most representative types, without a separation between the Precucuteni and Cucuteni layers.³⁵

Al. Păunescu's work on the evolution of the chipped stone industries in prehistoric Romania summarizes, in a fortunate manner, the main features of the Precucuteni and Cucuteni collections. The tables presenting the number of knapped items discovered in sites as Traian, Larga Jijia, Trușești and Hăbășești are relevant for an analysis of the intensity of stone knapping and for studying the frequency of each type in the assemblages.³⁶

Some of Păunescu's assertions were included by Marinescu-Bîlcu in the monograph of the Precucuteni culture,³⁷ while for Ghigoești-Trudești and Târpești, she used the typological observations made by Maria Bitiri.³⁸

A lack of interest for the quantitative aspects of the Precucuteni chipped stone assemblage can be found in the monograph of the Târpești site.³⁹ For the Cucuteni knapped stone industry from the same site, Marinescu-Bîlcu offered a more complex description, noticing the small number of the chipped stone artefacts, but also their high fragmentation.⁴⁰

In their paper dealing with the retouched assemblage from Târgu Frumos, Boghian and Tudose remarked that in this settlement existed a certain specialization in flintknapping.⁴¹ The materials from Târgu Frumos was reanalysed, 18 years later, in the PhD thesis of the author of this article, offering also details on the knapping techniques.⁴²

Concerning the chipped stone collection from the Cucuteni A settlements in Scânteia,⁴³ Mantu enumerated the types of artefacts discovered inside the settlement, crested blades and small cores included.⁴⁴ In the same manner, she later described the artefacts from Poienesti.⁴⁵

The small collection from Preutești was presented by Ursulescu & Ignătescu who managed to refit two cortical flakes made of marl and spoke about the existence of a small knapping workshop inside the site.⁴⁶ The catalogue of the artefacts presents the metric characteristics of the lithic items.⁴⁷

One of the largest chapters dedicated to the chipped stone assemblage from a Cucuteni settlement is the one from the monograph of Trușești site.⁴⁸ The criteria that the author used for classifying the blades in categories are a mixture of their supposed functionality, their length and the presence of retouches.⁴⁹

The presentation of the collection discovered at Drăgușeni (both at *Ostrov* and *În deal la Lutărie*) abounds in contextual information but relevant data on the technology of blade producing and the percentages of retouched types are also presented.⁵⁰

The lithic items from Dobreni, where all the phases of Cucuteni were attested, were considered to show retardation based on the typological scarcity, small sizes of blades, high percentage of tools made on flakes, less elaborate processing of some pieces and the use of rocks with mechanical properties inferior to flint.⁵¹

³⁴ DUMITRESCU 1954: 224-245.

³⁵ VULPE 1957: 243-247.

³⁶ PĂUNESCU 1970: 168-170, 185-191.

³⁷ MARINESCU-BÎLCU 1974.

³⁸ MARINESCU-BÎLCU 1974: 44-45.

³⁹ MARINESCU-BÎLCU 1981: 27-28, 52-53.

⁴⁰ MARINESCU-BÎLCU 1981: 52.

⁴¹ BOGHIAN, TUDOSE 1994: 150.

⁴² VORNICU 2012.

⁴³ MANTU, ȘTIRBU, BUZGAR 1995: 115-132.

⁴⁴ MANTU, ȘTIRBU, BUZGAR 1995: 115-120.

⁴⁵ LAZAROVICI, BABEȘ 2015: 119-122.

⁴⁶ URSULESCU, IGNĂTESCU 2003: 38.

⁴⁷ URSULESCU, IGNĂTESCU 2003: 123-126.

⁴⁸ FLORESCU 1999: 231-248. Although in the monograph of the site there is no clear differentiation between artefacts discovered in each layer, their division on layers was facilitated by the rich contextual information.

⁴⁹ FLORESCU 1999: 235-236.

⁵⁰ MARINESCU-BÎLCU 2000: 51.

⁵¹ COTOI 2000: 255.

Culture/Phase	Settlements (reported number of chipped stone artefacts)
Precucuteni	1. Traian-Dealul Viei (1184); ⁵² 2. Larga Jijia (124 – flakes not included); ⁵³ 3. Trifești; ⁵⁴ 4. Ghigoești (no quantitative information); ⁵⁵ 5. Isaiia (989); ⁵⁶ 6. Andrișeni (no precise number); ⁵⁷ 7. Târpești (no quantitative information); ⁵⁸ 8. Târgu Frumos (more than 6000); ⁵⁹
Cucuteni A	9. Hăbășești (834); ⁶⁰ 10. Trușești (374); ⁶¹ 11. Hoisești (313); ⁶² 12. Cucuteni (29); ⁶³ 13. Preutești (67); ⁶⁴ 14. Scânteia (289); ⁶⁵ 15. Ruginoasa (243); ⁶⁶ 16. Poienesti (120); ⁶⁷ 17. Copălău – Răzima; ⁶⁸ 18. Costești (67); ⁶⁹ 19. Giurgești (52); ⁷⁰ 20. Fulgeriș (98); ⁷¹ 21. Drăgușeni (over 1600). ⁷²
Cucuteni A-B	Cucuteni (5); ⁷³ Costești (65); Traian – Dealul Fintînilor (946 – flakes not included); ⁷⁴ 22. Corlăteni (no quantitative information). ⁷⁵
Cucuteni B	Cucuteni (118); ⁷⁶ 23. Ghelăiești (352); ⁷⁷ 24. Văleni-Piatra Neamț (149); ⁷⁸ 25. Hlăpești (26); ⁷⁹ 26. Podei – Târgu Ocna (70); ⁸⁰ 27. Fetești (no quantitative information). ⁸¹
Mixed layers	28. Izvoare (no quantitative information); ⁸² 29. Frumușica (circa 100); ⁸³ 30. Răucești (360); ⁸⁴ 31. Dobreni (161). ⁸⁵

Table 1. The Precucuteni-Cucuteni settlements referred to in this paper.

The stone collection discovered during the investigations of Petrescu-Dîmbovița at the Cucuteni was analysed in early 2000's by Văleanu, the author giving contextual information where possible.⁸⁶

In the monograph of the Cucuteni A-B site from Traian – Dealul Fântânilor, Bem made a description of the chipped stone materials.⁸⁷

⁵² ȚURCANU 2006; ȚURCANU 2009.

⁵³ PĂUNESCU 1970.

⁵⁴ ICONOMU 1998.

⁵⁵ MARINESCU-BÎLCU 1974.

⁵⁶ VORNICU 2017.

⁵⁷ PĂUNESCU 1970: 170.

⁵⁸ MARINESCU-BÎLCU 1974; MARINESCU-BÎLCU 1981.

⁵⁹ VORNICU 2012.

⁶⁰ DUMITRESCU 1954; PĂUNESCU 1970: appendix 11D, 186-188.

⁶¹ FLORESCU 1999.

⁶² BODI 2010.

⁶³ SCHMIDT 1932; VĂLEANU 2004.

⁶⁴ URSULESCU, IGNĂTESCU 2003.

⁶⁵ MANTU, ȘTIRBU, BUZGAR 1995.

⁶⁶ ȚURCANU 2012.

⁶⁷ LAZAROVICI, BABEȘ 2015.

⁶⁸ DIACONESCU 1994.

⁶⁹ VORNICU 2014.

⁷⁰ BOGHIAN 2014: 47.

⁷¹ VORNICU 2015.

⁷² MARINESCU-BÎLCU 2000.

⁷³ VĂLEANU 2004.

⁷⁴ PĂUNESCU 1970; BEM 2007.

⁷⁵ PĂUNESCU 1970.

⁷⁶ VĂLEANU 2004.

⁷⁷ CUCOȘ, MURARU 1985.

⁷⁸ CUCOȘ, MURARU 1985.

⁷⁹ CUCOȘ, MURARU 1985.

⁸⁰ CUCOȘ, MURARU 1985.

⁸¹ BOGHIAN *et al.* 2012: 187-200.

⁸² VULPE 1957.

⁸³ MATASĂ 1946, 84-85, 161.

⁸⁴ DIACONU, DUMITROAIA 2016.

⁸⁵ COTOI 2000.

⁸⁶ VĂLEANU 2004: 135-154.

⁸⁷ BEM 2007: 175-177.

Bodi categorized the lithic artefacts from Hoisești in two classes: cores and debitage products.⁸⁸ Diagrams dealing with the frequency of the raw materials, the types of retouched products and the archaeological context of the assemblage are also provided.⁸⁹

Some of the most eloquent analyses in terms of technology of the chipped stone collections are those for Traian – Dealul Vier⁹⁰ and Ruginoasa⁹¹ made by Țurcanu.

Remarks on the assemblages from neighbouring sites at Costești⁹² and Giurgești⁹³ were presented by Vornicu and Boghian. The chipped stone artefacts from Fulgeriș were analysed both techno- typological and from a use-wear perspective.⁹⁴ The presentation of the assemblage from Răucești was recently published without specifying the context, since not all the artefacts have a strict cultural attrition.⁹⁵

The analysis of the flint collection from the Precucuteni site at Isaiia showed a typical assemblage for the beginning of Chalcolithic.⁹⁶ All the sequences of flint reduction were carried inside the settlement, as attested by the structure of assemblage: nodules, cores and core maintaining elements, high frequency of cortical flakes, large amount of debris, and the flint hammers.⁹⁷

ON SOME SHORTCOMINGS

The data from the archaeological literature about the lithic assemblages discovered in the Cucuteni settlements is uneven. The main cause of this inequality is the lack of a common methodology in analysing the archaeological collections.

For the Romanian archaeologists sourcing the raw materials that the Prehistoric populations needed for making tools was of more interest than the technological aspects of the flint industry. Patterns of raw material procurement were observed but there is still a lot of work to be done. The main shortcoming is not the lack of petrographic analysis on archaeological artefacts, but the systematic petro-geochemical analysis of geological flint deposits from the Prut and Dniester rivers and their comparison with the archaeological artefacts.

As for the lithic technologies of the Cucuteni communities, the work done before the eight decade of the 20th century is typical for an archaeology that was establishing its basis and looking for a self-identity. Păunescu's breakthrough study⁹⁸ showed a path to be followed by archaeologists that might be interested in the characterisation, in terms of typology and technology, of the Cucuteni lithic assemblages. Al. Păunescu tried one of the first characterization of the archaeological cultures in terms of lithic inventory (using the typology of the retouched pieces and technological aspects of knapping), with the purpose of creating a coherent evolutionary schema of the chipped stone tools from Prehistoric Romania.⁹⁹ Through this approach, the lineages and inheritances of material culture (technological traditions) were followed from one Prehistoric community to another. This specific research, with an emphasis placed on technology, was later approached by Țurcanu¹⁰⁰ who successfully managed to find the perpetuations of various technologic traditions throughout Neolithic and Early Chalcolithic of eastern Carpathian area.

But, most of the archaeologists that dealt with the chipped stone collections and tried to follow Păunescu's path lacked the foundation of lithic analysis. This can be seen in the shortcomings from the published works: no common vocabulary was used, not every author considered necessary to provide quantitative data on the collections, no

⁸⁸ BODI 2010: 57-68, Pl. 18-27.

⁸⁹ BODI 2010: graphics 1-10.

⁹⁰ ȚURCANU 2006: 131-154; 2009.

⁹¹ ȚURCANU 2012: 149-160.

⁹² VORNICU 2014: 38-46.

⁹³ BOGHIAN 2014: 47.

⁹⁴ VORNICU 2015: 11-32.

⁹⁵ DIACONU, DUMITROAIA 2016: 631-648.

⁹⁶ VORNICU 2017: 191-203.

⁹⁷ VORNICU 2017: 191-203.

⁹⁸ PĂUNESCU 1970.

⁹⁹ PĂUNESCU 1970.

¹⁰⁰ ȚURCANU 2009.

differentiation was made between functionality and the typology of the artefacts, the misidentification of technological aspects.

This is a consequence of the specific way in which the research on Chalcolithic developed in Romania. The main interest of the archaeologists was to establish the features of the Cucuteni culture in several geographic units and to have a strong chronology on the development of this culture. To this positivist approach that was based on the typological study of the ceramics was added a preoccupation for the interdisciplinary analysis of the materials from the excavations, especially those that could help reconstructing the environment. But, for the techno-typological characterisation of the industries, the enumeration of the types/classes (many times there was, in fact, no differentiation and no real taxonomy used for classifying the lithic items¹⁰¹) was considered sufficient.

The absence of specialisation in analysing the products of a certain Prehistoric technology was, in my opinion, the main causes of the stagnation of the lithic studies. When characterising the lithic industry of a settlement (both technologically and typologically), constructing a rigorous methodology for investigating the techno-morphologic attributes of the artefacts is crucial. It requires understanding of the knapping techniques, good knowledge on the organisation of reduction sequences, knowing what characteristics to observe in order to get the sought answers. In other words, requires a researcher to have some degree of specialisation in this kind of analysis. Fortunately, in last decades specialists trained in the study of lithic artefacts started to deal with the Cucuteni assemblages.¹⁰²

This *status quo* of the Romanian archaeological research lead to the non-existence of a theoretical program designed for understanding the socio-economic impact of the technologies and technologic traditions in the development of the Prehistoric communities. This, although the importance of studying the tools for understanding Prehistoric economy was postulated, under the influence of the mandatory Marxist ideology, since the 50's. As an example, are the ideas Dumitrescu¹⁰³ regarding the necessity of the analytical research of stone tools.

WHAT DO WE KNOW ABOUT THE CUCUTENI LITHIC ASSEMBLAGES FROM THE LITERATURE?

Regardless of this state of art, a few characteristics can be ascertained for the lithic industry of the Chalcolithic societies from north-eastern Romania, as described in the literature.

The most common raw material used by the Cucuteni communities west of Prut river was the flint originating in the Cretaceous deposits from the Moldavian Platform, that cropped out on the Prut and Dniester Rivers. In the settlements from the sub-Carpathian area can be noticed a generalized use of Carpathian origin rocks along with flint.¹⁰⁴ Artefacts that were made from stones that have their primary deposits in areas remote of Cucuteni territories were also discovered, as those made of Balkan flint¹⁰⁵ and obsidian,¹⁰⁶ showing that the products of chipped stone industry were circulated in long distance, between communities that had a different cultural background. The Balkan flint artefacts were circulated between the Cucuteni and southern territories as long as the Gumelnița – Kodjadermen – Karanovo VI communities exist, while the obsidian was present in all the Eneolithic timespan, from Precucuteni I to the end of Cucuteni B. An uninterrupted flow of flint came from the Volhynian Platform throughout all Chalcolithic from west of Prut River; the intensity of this flow seems to have increased in the later periods of Cucuteni (A-B and B).

Knapping activities were attested in the Precucuteni-Cucuteni sites by the presence, in the assemblages, of cores, core shaping elements, flakes from initial stages of core reduction, various debris. Depending on the number and density of these items, it can be stated that the intensity of knapping was high in settlements as Târgu Frumos, Larga Jijia, Trușești, Hăbășești, Drăgușeni – *Ostrov*. Not all these settlements were situated in the close vicinity of the geological deposits of flint (Plate 1). This hints to the fact that, during the Chalcolithic, some individuals (artisans?) were circulating the raw materials and flint artefacts between communities. The idea also finds support in the fact that in some settlements

¹⁰¹ See the case of Trușești: FLORESCU 1999.

¹⁰² See the mentioned works of Tudose (Țurcanu) and Vornicu.

¹⁰³ See the introduction to the chapter "Unelte de producție": DUMITRESCU 1954: 225-226.

¹⁰⁴ DUMITRESCU 1954; VULPE 1957; MARINESCU-BÎLCU, MURARU, CÂRCIUMARU 1981; CUCOȘ, MURARU 1985; COTOI 2000; URSULESCU, IGNĂTESCU 2003; ȚURCANU 2009.

¹⁰⁵ CRANDELL, VORNICU 2015.

¹⁰⁶ CÂRCIUMARU *et al.* 2001.

(Fulgeriș and Ruginoasa) the debitage of flint was not practiced, fact proved by the absence of cores and the scarcity of knapping debris, the high percentages of retouched products when compared with blanks (as the case of Fulgeriș). Also, must be mentioned the fact that not only the flint from Prut river was knapped inside these settlements but also other types, brought from long-distance territories as is the case of the Volhynian flint.¹⁰⁷

The cores discovered in the Cucuteni sites attest that the debitage was set in two directions: the main one in obtaining blades and a secondary one in obtaining flakes. When the blade cores became unfeasible, they were transformed into flake cores or re-used as hammers.

The lithic technology of the Precucuteni communities was considered as originating in the chipped stone industries of the Linearbandkeramik and Boian cultures, especially in the former, through its microlithism and the high production of endscrapers.¹⁰⁸ The blade cores from the Precucuteni sites are unidirectional and bi-directional, conical and prismatic in shape (Pl. II.1-4).¹⁰⁹ The blade technology in the first two phases of Precucuteni produced small specimens, with regular edges, wide of 12-18 mm¹¹⁰ and thin of 2-5 mm,¹¹¹ as those from: Traian – *Dl. Viei* (Pl. III.1), Larga Jijia,¹¹² Trifești,¹¹³ Isaiia (Pl. III.2). At Traian – *Dealul Viei*,¹¹⁴ Țurcanu observed different reduction strategies for flint and sandstone. For flint, the first step in preparing the cores was to lay out a striking platform through removal of the top of the nodule. For sandstone such a preparation was not necessary since the natural morphology of the rock was considered: the lateral side of the boulders became a debitage plan and their narrowest face was used as a striking platform.¹¹⁵ Țurcanu remarked that the flint blades had punctiform butts and a not very prominent bulb.¹¹⁶ She considered that sandstone was knapped with a hammer harder than the one used for flint.¹¹⁷

For the next phase of Precucuteni, at Larga Jijia were discovered cores bearing negative of the small, thin and slender blades¹¹⁸ (Pl. II.2). At Isaiia, are attested small blade cores (around 50 mm in length:¹¹⁹ Pl. II.3), of the same shapes as in the previous phase, usually uni-directional.¹²⁰ They had their striking platform created through small flake removals.¹²¹ Some of them had a circularly debitage surface, while others a semi-circular one.¹²² Both indirect percussion and pressure were used for blade and bladelet removal,¹²³ but at the moment it is impossible to state if the two techniques represent two different technological traditions. At Isaiia was also attested the re-shaping and maintenance of cores.¹²⁴ The blades from this site, in almost half of the cases, have plain butts and another quarter faceted.¹²⁵ The bulbs are of different morphologies no specific attributes of the bulbs was related to a specific type of butt.

In the last Precucuteni phase, at Târgu Frumos, the same shape of cores perpetuates, with both circular and semi-circular debitage (Pl. II.4), with the striking platforms shaped in the same manner as Isaiia, fact that can be seen both on the cores but also on the butts of blades. The cores are larger in dimensions than at Isaiia; an increase in the number of the cores that were 50-70 mm long was seen.¹²⁶ This tendency is noticeable also in the blade assemblage where blades that

¹⁰⁷ For the settlement at Copălău M. Diaconescu mentions a 3 kg blade core (DIACONESCU 1994). The specimen, that can be seen in the permanent exhibition of the Botoșani County Museum, is of Volhynian flint.

¹⁰⁸ PĂUNESCU 1970; BOGHIAN 1996: 287; ȚURCANU 2006.

¹⁰⁹ PĂUNESCU 1970; MARIENSCU-BÎLCU 1981: 28; ȚURCANU 2009; VORNICU 2012; 2017.

¹¹⁰ See ȚURCANU 2009: Fig. 32.

¹¹¹ VORNICU 2017: Fig. 5.

¹¹² PĂUNESCU 1970.

¹¹³ ICONOMU 1998: 22.

¹¹⁴ ȚURCANU 2009.

¹¹⁵ ȚURCANU 2006.

¹¹⁶ ȚURCANU 2006: 134.

¹¹⁷ ȚURCANU 2006: 137.

¹¹⁸ PĂUNESCU 1970: 169.

¹¹⁹ The same sizes are also typical for the Traian – *Dealul Viei* as can be seen from the plates in ȚURCANU 2009.

¹²⁰ VORNICU 2017: 195.

¹²¹ VORNICU 2017: 195.

¹²² VORNICU 2017: 195.

¹²³ VORNICU 2017: 191-203.

¹²⁴ VORNICU 2017.

¹²⁵ VORNICU 2017: 197.

¹²⁶ VORNICU 2012. This was also noticed by BOGHIAN 1996: 291.

have their width under 20 mm have similar percentages to those wider than 20 mm.¹²⁷ Blades up to 150 mm in length are part of the collection from this site (Pl. III.3);¹²⁸ these specimens are usually slender and they foretell the similar items from Cucuteni A. Core maintenance and shaping elements (both tablets and various crested specimens) are part of the assemblage.

In the Precucuteni layer in Târpești the chipped stone assemblage is composed from: prismatic and pyramidal cores (some microlithic), but as can be seen from the published plates most of the cores are over 50 mm in length.¹²⁹ They are similar to those from Târgu Frumos through their shape, wide debitage surface and platform. Thus, it can be noted that the cores are already larger than in Precucuteni II, the negatives found on them showing the removal of wider and longer blades than in the previous phases.

The cores from Cucuteni A were described in several instances as having small metric characteristics¹³⁰ as those from Scânteia,¹³¹ Poieniști¹³² (Pl. II.7) and Hoisești.¹³³ The blade cores from Hoisești are prismatic, and have negatives of short blades on a single face.¹³⁴ In this settlement the flake cores, which are amorphous, prevail over the blade cores.¹³⁵ Larger cores were discovered at Hăbășești¹³⁶ (Pl. II.2-5), Drăgușeni¹³⁷ (Pl. II.6) and Trușești¹³⁸ (Pl. II.8). The specimens from Trușești are either cylindrical (from which long blades were detached through indirect percussion), bipolar pyramidal with a slightly oblique striking platform (from which short irregular blades were knapped), prismatic (with negatives of straight profile blades) and irregular.¹³⁹ At Drăgușeni there is a variety of shapes and dimensions in the core collection;¹⁴⁰ typical are the ones with a long debitage surface, with large striking platforms, and negatives of thin, long blades; their distal ends were shaped through flake removals.¹⁴¹

Păunescu observed that in the Precucuteni culture, the percentage of the microlithic artefacts was very high (73.50%), while in the Cucuteni period the medium sized items prevailed.¹⁴²

The length of the blades from Hăbășești ranges between 30 to 150 mm, their width and thickness growing exponentially with the length; there is a category of blades wider than others.¹⁴³ H. Dumitrescu mentions the existence of small blades of under 70 mm in length, narrow (less than 7-8 mm) and thin (1-2 mm).¹⁴⁴ Very few blades have a straight profile; the large blades are curved in profile¹⁴⁵ (Pl. III.4). The author observed the high fragmentation of the artefacts and the fact that numerous blades were cortical.¹⁴⁶ The variety of blades is large in the Cucuteni A layer at Costești also: massive blades, thin long blades with regular and parallel edges, bladelets.¹⁴⁷ This variety was also noticeable for the butts of the blades; the uses of hard hammer percussion, punch and pressure techniques are attested by the morphology of the flint

¹²⁷ VORNICU 2012.

¹²⁸ VORNICU 2012; CRANDELL, VORNICU 2015.

¹²⁹ MARINESCU-BÎLCU 1981: 27-28; Fig. 41.32-33,35.

¹³⁰ "Small metric characteristics" is the phrase used by the authors that published the analysis of the assemblages. In many cases they do not give metric estimations.

¹³¹ MANTU, ȘTIRBU, BUZGAR 1995: from Pl. 2.23-23 – the cores are less than 50 mm in length.

¹³² LAZAROVICI, BABEȘ 2015.

¹³³ BODI 2010: Pl. 18.

¹³⁴ BODI 2010: 59

¹³⁵ BODI 2010: 60.

¹³⁶ DUMITRESCU 1954: 233. Although the cores are described as small, in the plates from the monography can be seen that they are usually longer than 50 mm.

¹³⁷ MARINESCU-BÎLCU 2000.

¹³⁸ FLORESCU 1999.

¹³⁹ FLORESCU 1999: 235.

¹⁴⁰ MARINESCU-BÎLCU 2000.

¹⁴¹ MARINESCU-BÎLCU 2000.

¹⁴² PĂUNESCU 1970: 230.

¹⁴³ DUMITRESCU 1954.

¹⁴⁴ DUMITRESCU 1954.

¹⁴⁵ DUMITRESCU 1954.

¹⁴⁶ DUMITRESCU 1954: 231.

¹⁴⁷ VORNICU 2014.

items from the settlement.¹⁴⁸ In Hoisești¹⁴⁹ (Pl. III.8) and Preutești¹⁵⁰ (Pl. III.7) the majority of the artefacts are medium-sized. For Drăgușeni was noticed a category of straight profile blades, narrow and thin, with parallel edges (Pl. III.5).¹⁵¹ Most of the blades from Trușești are short and medium sized, few longer;¹⁵² they usually have regular ridges and the bulb of percussion is present.

Although most of the authors stipulate that in the Cucuteni A phase the medium-long blades are the most common,¹⁵³ in a few sites there is a predominance of small sized assemblage as it was observed for the Fulgeriș (width: 10-18 mm; thickness: 2-6 mm)¹⁵⁴ (Pl. III.6), Ruginoasa (width: 14-18 mm; thickness: 3-7 mm)¹⁵⁵ (Pl. III.10) and Târpești (the blades are small, narrow, with parallel edges).¹⁵⁶ The blades at Ruginoasa have a straight profile, regular and parallel edges, being produced through soft percussion or pressure.¹⁵⁷ The blades from Fulgeriș are mainly *plein débitage*, with rectilinear and parallel edges, straight or slightly curved in profile.¹⁵⁸

Thus, in Precucuteni III and during Cucuteni A the débitage of small sized, regular blades, typical for the Neolithic period, was being replaced by a technology designed to produce larger blades, not as regular and straight as the small ones. This change was also noticeable in the Trypillia area,¹⁵⁹ affecting thus the whole cultural area.

For the next two phases, the information on the blade débitage is scarcer. At Traian – *Dealul Fintînilor* the cores have prismatic and conical shapes,¹⁶⁰ are elongated and were circularly débitaged.¹⁶¹ The longest of the blades have 140-190 mm and a curved profile.¹⁶² The bulbs of the blades are diffuse and most of the butts are plain.¹⁶³ At the end of Cucuteni A-B phase from Costești the majority of the blades have regular edges and arisses and are wide (up to 30 mm); their butts are mainly plain with a lip (other types were also registered, but in small amounts).¹⁶⁴

The only core from the site at Cucuteni was found in the Cucuteni B1a layer, being prismatic in shape.¹⁶⁵ The cores from the sites from the sub-Carpathian area were described as small, large ones being rare.¹⁶⁶ But, the dimensions of the blades are still varied, large specimens that go up to 150 mm in length were found.¹⁶⁷ The flint blades are mostly of medium dimensions, but longer items (100-150 mm) were also discovered.¹⁶⁸

Thus, for the last two phases of Cucuteni can be seen that the blades are becoming wider and longer (up to 30 mm in width and 190 mm in length) but also more regular than in the Cucuteni A; plain butts are reported for Cucuteni A-B. Could these changes be linked with the proliferation of the Volhynian flint artefacts in the west of Prut area or with the profound societal and economic changes that were taking place inside the Cucuteni-Trypillia communities?

¹⁴⁸ VORNICU 2014.

¹⁴⁹ BODI 2010: 59.

¹⁵⁰ URSULESCU, IGNĂTESCU 2003.

¹⁵¹ MARINESCU-BÎLCU 2000: 51.

¹⁵² FLORESCU 1999: 235.

¹⁵³ A problem in estimating the real size of the blades is the fact that most of the authors provide data on the length of the blades, ignoring the width and thickness.

¹⁵⁴ VORNICU 2015.

¹⁵⁵ ȚURCANU 2012.

¹⁵⁶ MARINESCU-BÎLCU 1981: 52.

¹⁵⁷ ȚURCANU 2012: 150.

¹⁵⁸ VORNICU 2015: 11-32.

¹⁵⁹ KHIOCAK 2016; RADOMSKYI 2018.

¹⁶⁰ PĂUNESCU 1970.

¹⁶¹ BEM 2007: 176.

¹⁶² PĂUNESCU 1970: 188-189.

¹⁶³ BEM 2007: 177.

¹⁶⁴ VORNICU 2014.

¹⁶⁵ VĂLEANU 2004: 140. According to the Fig. 55.1 this item is medium long.

¹⁶⁶ CUCOȘ, MURARU 1985: 608-609.

¹⁶⁷ CUCOȘ, MURARU 1985: 609.

¹⁶⁸ CUCOȘ, MURARU 1985: 609.

In the published data can be seen the fact that in Precucuteni and Cucuteni the crested blades are rarely reported, appearing only in the settlements at Isaiia,¹⁶⁹ Târgu Frumos,¹⁷⁰ Drăgușeni,¹⁷¹ Poieniști,¹⁷² Scânteia,¹⁷³ Ruginoasa,¹⁷⁴ Costești;¹⁷⁵ in the plates from the Hăbășești monograph can also be seen some crested blades.¹⁷⁶ Cortical blades are mentioned for most of the sites, proving that in many cases the exploitation of the cores for the lamellar debitage was made without an anterior preparation of the debitage surface.

It must be remarked the fact that in all settlements is attested a high fragmentation of the blades, this being a characteristic for the Precucuteni and Cucuteni cultures.

PERSPECTIVES

This overview of the Romanian archaeological literature on the subject of raw material acquisition and blade debitage during the Chalcolithic at the west of Prut River was necessary in order to have an objective view of the state of art and to draw some directions for the future of the lithic studies for the Chalcolithic communities in eastern Romania.

As seen from the previous pages there is much information available on the raw material diversity, but there is still a lot of work to be done in order to have a proper understanding of the organisation of raw material acquisition. Future research should focus on discriminating, at both at a petrographic and chemical level, the various outcrops from the Prut and Dniester Rivers, and those from the Volhynian Platform.¹⁷⁷

As for the technology and blade industry there still are a lot of gaps to be bridged. Filling the blanks requires information on the metric characteristics of the blades and cores, on the specificity of core preparation and core exploitation, on the attributes of blades (butts, bulbs, distal ends, regularity of edges, profiles, cross-sections). Also, technological specimens as the tablets, flanks, crested blades seem to have been overlooked in the collections. One simple example of where the lack of information can lead is the fact that the macrolithisation of flint implements during the Copper Age cannot be sustained, at the moment, in the light of the data from the archaeological literature in Romania. If for the Precucuteni and Cucuteni A there are some numerical data regarding the metric characteristics of the chipped stone assemblages, for the Cucuteni A-B and B phases no remark can be made in that direction. To this *blank* situation can be added the lack of information on attributes which makes impossible to speak about the evolution, in terms of technology, of the flint industries especially in the end of Chalcolithic in eastern Romania. Thus, constructing a rigorous methodology for analysing the attributes of the stone artefacts might provide answer to some of the questions enunciated in the introduction, but also to many others.

A last mention should be made on the fact that this analysis must be made depending on the various raw materials from which they were made. This direction might lead to distinguishing various technological traditions in the east of Romania Copper Age but also in recognizing the impact that other communities had on the lithic technology. For example, it would be easier to find if the changes in lithic industry in Precucuteni III were caused by the contact with the highly skilled flint artisans of Gumelnița-Kodjadermen – Karanovo VI culture. Or if, maybe, internal agencies lead to this shift in technology.

¹⁶⁹ VORNICU 2017: 197.

¹⁷⁰ VORNICU 2012.

¹⁷¹ MARINESCU-BÎLCU 2000: 55.

¹⁷² LAZAROVICI, BABEȘ 2015.

¹⁷³ MANTU, ȘTIRBU, BUZGAR 1995: 115.

¹⁷⁴ ȚURCANU 2012: 152.

¹⁷⁵ VORNICU 2014.

¹⁷⁶ DUMITRESCU 1954: Fig. 11.5.

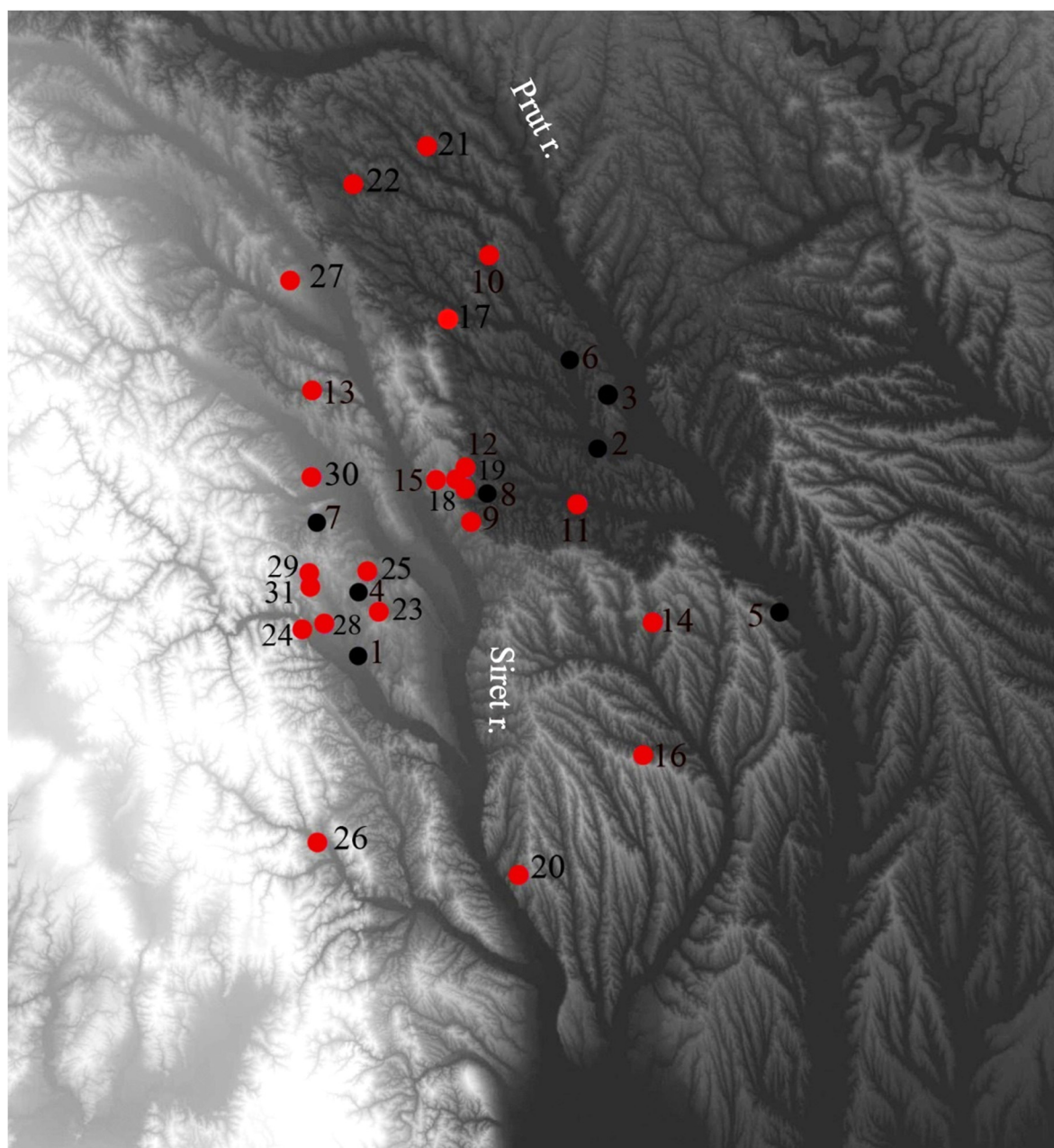
¹⁷⁷ As SZTÁNCSUJ *et al.* 2015 noticed discriminating between the Prut and Volhynian flint proved to be difficult even through PGA Analysis.

BIBLIOGRAPHY

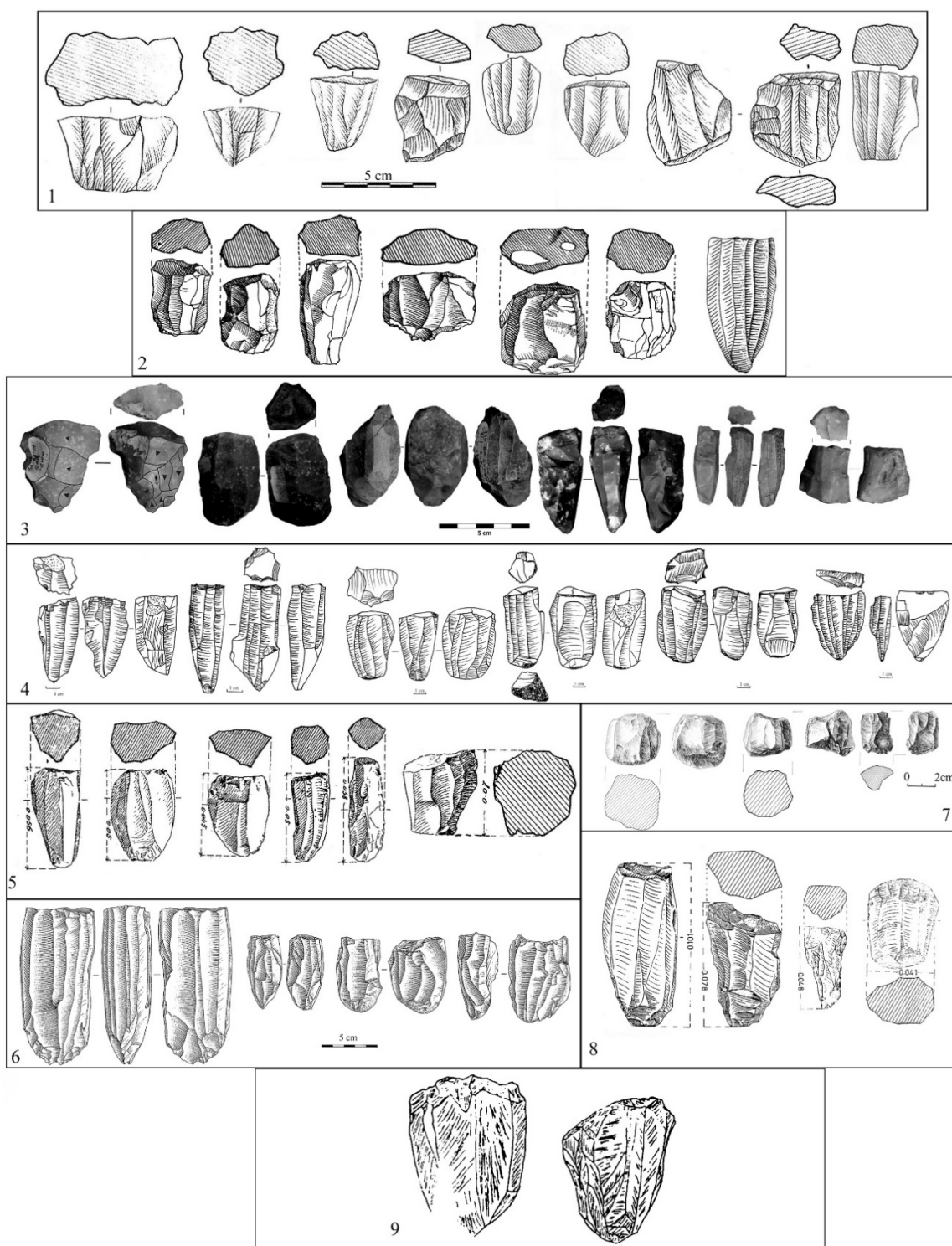
- ANGHELINU 2014 Anghelinu, M., *Evoluția gândirii teoretice în arheologia românească. Concepte și modele aplicate în preistorie*. Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște
- BEM 2007 Bem, C., Traian – Dealul Fântânilor. *Fenomenul Cucuteni A-B*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- BODI 2010 Bodi, G., *Hoisești – La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Bahluiului*, in col. BAM, XIII, Ed. Pim, Iași.
- BOGHIAN 2014 Boghian, D., *Artefactele cioplite din șașantionul Giurgești – Dealul Mănăstirii*, in: Boghian, D., Enea, S.-C., Ignătescu, S., Bejenaru, L., Stanc, S. M., *Comunitățile cucuteniene din zona Târgului Frumos. Cercetări interdisciplinare în siturile de la Costești și Giurgești*, Ed. Universității “Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 47.
- BOGHIAN 2009 Boghian, D., *Din nou despre unele surse de materie primă pentru confecționarea utilajului litic al comunităților complexului cultural Precucuteni-Cucuteni*, in: *Suceava*, 34-36(2007-2009), 117-146.
- BOGHIAN 2008 Boghian, D., *Di alcune fonti di materia prima per l’utensileria litica delle comunità del complesso culturale Precucuteni-Cucuteni*, in: Ursulescu, N., Kogălniceanu, R., Crețu, C. (eds.), *Cucuteni. Tesori di una civiltà preistorica dei Carpazi. Atti del convegno italo-romeno*, Roma, 18 ottobre 2007, Roma – Iași, 39-70.
- BOGHIAN 1996 Boghian, D., *Unele considerații asupra utilajului litic al comunităților Precucuteni-Cucuteni-Tripolie*, in: Dumitroaia, Gh., Monah, D. (eds.), *Cucuteni aujourd’hui: 110 ans depuis la decouverte en 1884 du site eponyme*, in col. BMA, II, Piatra Neamț, 277-342.
- BOGHIAN 1996A Boghian, D., *Unele considerații asupra utilajului litic al complexului cultural Precucuteni-Cucuteni/Tripolie (II)*, in: *Codrul Cosminului*, 2, 4-36.
- BOGHIAN 1995 Boghian, D., *Unele considerații asupra utilajului litic al complexului cultural Precucuteni-Cucuteni/Tripolie (I)*, in: *Codrul Cosminului*, 1, 7-41.
- BOGHIAN et al. 2012 Boghian, D., Frunză, Gh., Suciu, C., Ignătescu, S., *Traceological Analysis of a Series of Lithic Chipped Tools from the Settlement of Fetești – La Schit, Adâncata Commune, Suceava County, Romania*, in: Cotiugă, V., Caliniuc, Șt. (eds.), *Interdisciplinarity Research in Archaeology. Proceedings of the First Arheoinvest Congress, 10-11 June 2011, Iași, Romania*, BAR International Series 2433, Archaeopress, Oxford, 187-200.
- BOGHIAN, TUDOSE 1994 Boghian, D., Tudose, S., *Considerații preliminare asupra utilajului litic din așezarea precucuteniană de la Târgu Frumos*, in: *ArhMold*, 17, 147-159.
- CÂRCIUMARU et al. 2001 Cărciumaru, M., Popovici, D., Cosac, M., Dincă, R., *Spectrographic Analysis of Neo-Eneolithic Obsidian supply sources*, in: *Annales d’Université “Valahia” Târgoviște, Serie d’Archéologie et d’Histoire*, 2-3/2000-2001, 117-127.
- COTOI 2000 Cotoi, O., *Lithic Tools in the Cucuteni Settlement of Dobreni – Mătăhuia Hill*, in: *SAA*, VII, 253-66.
- COTOI, GRASU 2000 Cotoi, O., Grasu, C., *Uneltele din piatră șlefuită din Eneoliticul Subcarpaților Moldovei*, Ed. Corson, Iași.
- CRANDELL 2014 Crandell, O., *Artefacte silicioase din așezări neolitice și ale epocii cuprului din România: un studiu integrat*, PhD disertation, Babeș-Bolyai University in Cluj, manuscript.
- CRANDELL 2012 Crandell, O., *Petrographic Evidence of Intercultural Tradeduring the Chalcolithic. Examples from Neamț County, Romania*, in: Diaconu, V., *Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice*, in col. BMA, XXVIII, Ed. Constantin Matasă, 147-158.
- CRANDELL, VORNICU 2015 Crandell, O.-N., Vornicu, D.-M., *Aspects of Long Distance Trade by the Precucuteni Culture*, in: *Transylvanian Review*, 24/2 (Summer), 85-108.
- CUCOȘ, MURARU 1985 Cucos, Șt., Muraru, A., *Studiu tipologic și petrografic al uneltelor litice din câteva așezări Cucuteni B*, in: *Memoria Antiquitatis*, 9-11/1977-1979, 605-641.
- DIACONU, DUMITROAIA 2016 Diaconu, V., Dumitroaia, Gh., *Lithic Assemblages from the Cucuteni site of Răucești*, in: Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.) *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context. Proceedings of the International Colloquium Cucuteni -130, 15-17 october 2014, Piatra-Neamț, Romania. In memoriam Dr. Dan Monah. In memoriam dr. Gh. Dumitroaia*, Ed. Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 631-648.

- DIAMANDI 1889 Diamandi, M., *Station préhistorique de Coucoutei (Roumanie)*, in: *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 12(3), 582-599.
- DIACONESCU 1994 Diaconescu, M., *Așezarea cucuteniană de la Răzima – Copălău, județul Botoșani*, in: *Hierasus*, 9, 126-133.
- DUMITRESCU 1954 Dumitrescu, H., *Unelte de producție*, in: Dumitrescu, Vl., Dumitrescu, H., Petrescu-Dîmbovița, M., Gostar, N., *Hăbășești. Monografie arheologică*, Ed. Academiei R.P.R., București, 224-273.
- FLORESCU 1999 Florescu, M., *Unelte și arme din silex*, in: Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M., Florescu, A. C., *Trușești. Monografie arheologică*, Ed. Academiei Române, Complexul Muzeal Național Moldova Iași, București-Iași, 231-248.
- LAZAROVICI, BABEȘ 2015 Lazarovici, C.-M., Babeș, M., *Poienesti – așezări preistorice*, in col. BAM, XXII, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava.
- MANTU, ȘTIRBU, BUZGAR 1995 Mantu, C.-M., Știrbu, M., Buzgar, N., *Considerații privind obiectele din piatră, os și corn de cerb din așezarea cucuteniană de la Scânteia (1984-1990)*, in: *ArhMold*, 18, 115-132.
- MARINESCU-BÎLCU 2000 Marinescu-Bîlcu, S., *Stone Tools*, in: Marinescu-Bîlcu, S., Bolomey, A., *Drăgușeni. A Cucuteinan Community*, București/Tübingen, 49-57, Fig. 31-50.
- MARINESCU-BÎLCU 1981 Marinescu-Bîlcu, S., *Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR Internation Series 107, Oxford.
- MARINESCU-BÎLCU 1974 Marinescu-Bîlcu, S., *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- MARINESCU-BÎLCU, CÂRCIUMARU, MURARU 1985 Marinescu-Bîlcu, S., Cărciumaru, M., Muraru, A., *Contribuții la ecologia locuirilor pre- și protoistorice de la Tîrpești*, in: *Memoria Antiquitatis*, 9-11/1977-1979, 643-684.
- MARINESCU-BÎLCU, MURARU, CÂRCIUMARU 1981 Marinescu-Bîlcu, S., Muraru, A., Cărciumaru, M., *Contributions to the ecology of Pre- and Protohistoric habitations at Tîrpești*, in: *Dacia*, N.S., 25, 7-31.
- MATASĂ 1946 Matasă, C., *Frumușica. Village préhistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord Roumanie*, Monitorul Oficial și Imprimeria Statului, Imprimeria Națională, București.
- MONAH 1999 Monah, D., *Cercetarea ieșeană asupra neo-eneoliticului din Moldova în perioada 1949-1999*, in: *ArhMold*, 22, 151-158.
- PĂUNESCU 1970 Păunescu, Al., *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- RADOMSKYI 2018 Radomskyi, I., *Changing techniques of flint knapping in Chalcolithic times as an indicator of changes in the economy*, in: *Vita Antiqua*, 10, 92-104.
- SCHMIDT 1932 Schmidt, H., *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien: die befestigte Siedlung mit bemalter Keramik von der Steinkupferzeit bis in die vollentwickelte Bronzezeit*, Verlag von Walter de Gruyter & co., Berlin und Leipzig.
- SIMIONESCU 1906 Simionescu, I., *Constituțiunea geologică a țărmului Prutului din Nordul Moldovei*, in: *Acad. Rom., Publicațiile Fondului V. Adamachi*, 2(1901-1906), 15-16.
- SKAKUN 20007 Skakun, N., *Excavations at Bodaki (Ukraine) and the Importance of Flintworking Activities in the Eneolithic*, in: *Memoria Antiquitatis*, 24, 329-354.
- SPINEI 2016 Spinei, V., *Items made of Volhynian Flint in Eneolithic Complexes from Moldavia, west of Prut*, in: *Eurasia Antiqua*, 22, 41-100.
- SPINEI 2015 Spinei, V., *Piese de silex volhynian în complexele eneolitice din Moldova de la vest de Prut*, in: Spinei, V., Ursulescu, N., Cotiugă, V. (eds.), *Orbis Praehistoriae. Mircea Petrescu-Dîmbovița – in memoriam*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- SZTÁNC SUJ *et al.* 2015 Sztáncsuj, S. J., Biró, K. T., Kasztovszky, Z., Józsa, S., Gméling, K., Marót, B., *Lithic Implements at Ariusd (Erősd). A Preliminary Report*, in: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2014), 19-36.
- ȘTEFĂNESCU 1888 Ștefănescu, Gr., *Relațiune sumară de lucrările Biroului Geologic în campania anului 1885*, in: *Anuarul Biroului Geologic*, 3, 8-47.

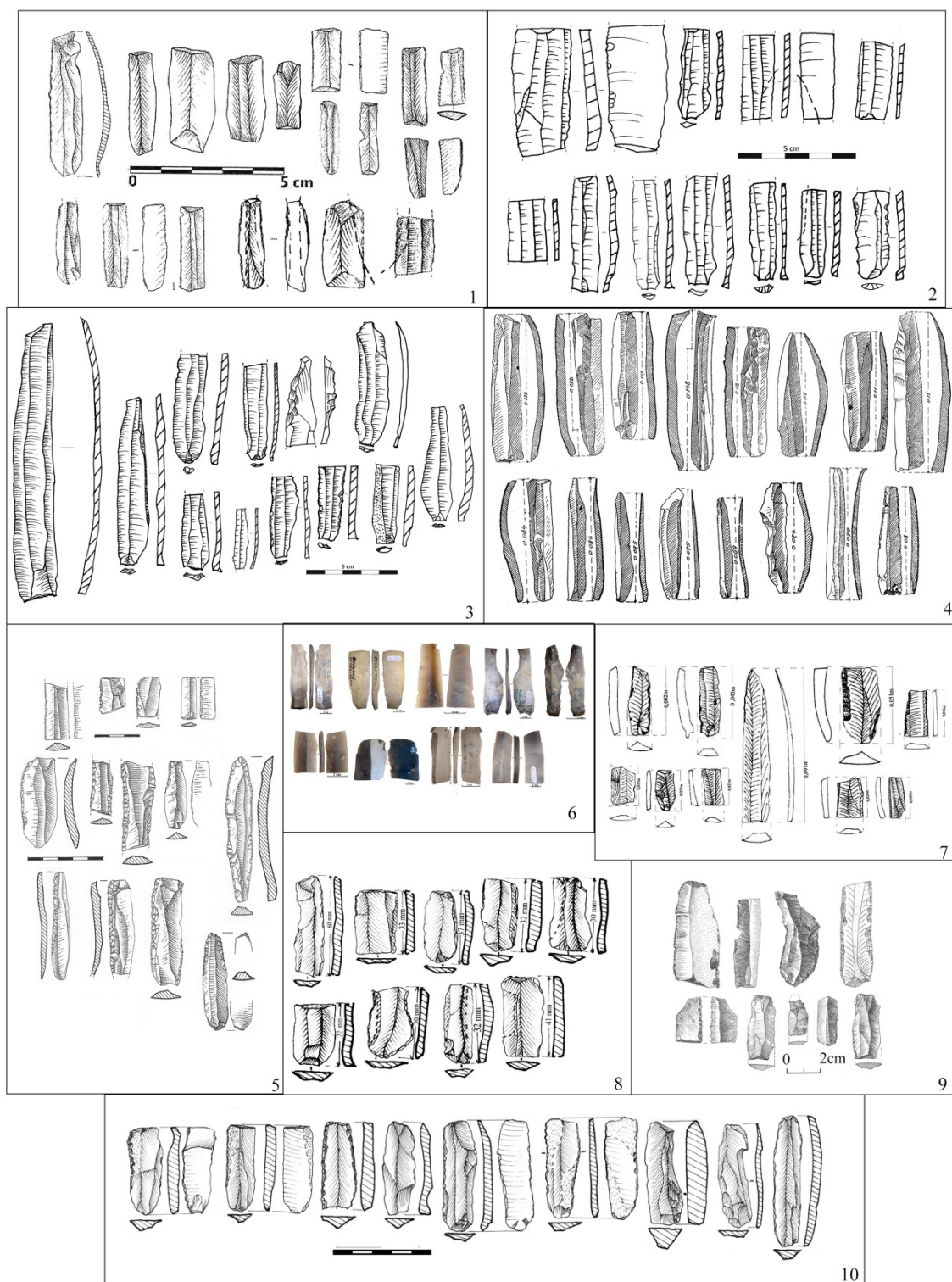
- ȚURCANU 2012 Țurcanu, S., *Industria litică*, in: Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Ruginoasa – Dealul Drăghici. Monografie Arheologică*, in col. BAM, XX, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 149-160.
- ȚURCANU 2009 Țurcanu, S., *Industria litică cioplită din neoliticul Moldovei*, in col. BAI, XXI, Ed. Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- ȚURCANU 2006 Țurcanu, S., *Trăsăturile industriei litice cioplite din prima fază a culturii Precucuteni. Așezarea de la Traian – Dealul Viei (jud. Neamț)*, in: Ursulescu, N., Lazarovici C.-M. (eds.), *Cucuteni 120 – valori universale. Lucrările simpozionului național Iași, 30 Septembrie 2004*, in col. BAI, XVII, Ed. Sedcom Libris, Iași, 131-154.
- URSULESCU, IGNĂTESCU 2003 Ursulescu, N., Ignătescu, S., *Preutești – Haltă. O așezare cucuteniană pe Valea Șomuzului Mare*. Ed. Demiurg, Iași.
- VĂLEANU 2004 Văleanu, M.-C., *Unelte din piatră*, in: Petrescu-Dîmbovița, M., Văleanu M.-C., *Cucuteni – Cetățuie. Monografie arheologică. Săpăturile din anii 1961-1966*, Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț, 136-143.
- VORNICU 2017 Vornicu, D.-M., *The Chipped Stone Assemblage from the Early Chalcolithic Settlement at Isaiia – Balta Popii*, in: MCA, 13, 191-211.
- VORNICU 2015 Vornicu, D.-M., *Industria litică cioplită din așezarea eneolitică de la Fulgeriș (campaniile de săpături 2003-2014)*, in: *Carpica*, 44, 11-32.
- VORNICU 2014 Vornicu, D.-M., 2014, *Artefactele cioplite din silex și alte roci din eșantionul Costești-Cier*, in: Boghian, D., Enea, S.-C., Ignătescu, S., Bejenaru, L., Stanc, S. M., *Comunitățile cucuteniene din zona Târgului Frumos. Cercetări interdisciplinare în siturile de la Costești și Giurgești*, Ed. Universității “Alexandru Ioan Cuza” Iași, 38-46.
- VORNICU 2012 Vornicu, D.-M., *Industria litică cioplită a comunităților Precucuteni. Studiu de caz: așezările de la Isaiia și Târgu Frumos*, Phd dissertation, “Alexandru Ioan Cuza” University in Iași, manuscript.
- VULPE 1957 Vulpe, R., *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- КИОСАК 2016 Киосак, Д., *К интерпретации кремнеобработки Прекукутень-Триполье А*, in: *Tyragetia. Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă*, 10 [25], 1, 147-163.

Pl. I. Localization of the Precucuteni and Cucuteni mentioned in the text.
The number of the sites correspond with the numbers from table 1.

Pl. II. Cores from Precucuteni/Cucuteni sites. 1. Traian – Dealul Viei (ȚURCANU 2009); 2. Larga Jijia (MARINESCU-BÎLCU 1974, PĂUNESCU 1970); 3. Isaiia (VORNICU 2017); 4. Târgu Frumos (redrawn from VORNICU 2012); 5. Hăbășești (DUMITRESCU 1954); 6. Drăgușeni (MARINESCU-BÎLCU 2000); 7. Poienești (BABEȘ, LAZAROVICI 2015); 8. Trușești (FLORESCU 1999); 9. Ghelăești & Văleni (CUCOȘ, MURARU 1985).

Pl. III. Blades from Precucuteni/Cucuteni A sites. 1. Traian – *Dealul Viei* (ȚURCANU 2009); 2. Isaiia (VORNICU 2017); 3. Târgu Frumos (redrawn from VORNICU 2012); 4. Hăbășești (DUMITRESCU 1954); 5. Drăgușeni (MARINESCU-BÎLCU 2000); 6. Fulgeriș (VORNICU 2015); 7. Preutești (URSULESCU, IGNĂTESCU 2003); 8. Hoișești (BODI 2010); 9. Poieniști (BABEȘ, LAZAROVICI 2015); 10. Ruginoasa (ȚURCANU 2012).

WARRIORHOOD AT THE END OF THE NEOLITHIC IN CENTRAL EUROPE. COMPARATIVE ANALYSIS OF WARRIOR TRADITIONS IN THE CHOSEN REGIONAL GROUPS OF THE CORDED WARE CULTURE*

BY

RAFAŁ SKRZYNIECKI**, MATEUSZ CWALIŃSKI

Abstract:

The goal of this paper is to examine the variety of customs associated with celebration and commemoration of warrior virtues among chosen Corded Ware culture communities from western and eastern parts of its ecumene. It also summarizes recent theoretical background of warriorhood and compares assemblages from warrior graves with traces of skeletal traumata, in order to at least partially reconstruct actual methods of fighting. The level of actuality of warrior identity is reflected by the quantity of warrior burials. The need for emphasizing power and military prowess through funerary rituals and material culture might represent a response for internal social conflicts, as well as external threats. The lack of uniformity in rituals associated with warriorhood demonstrates that it was a dynamic social construct, which adapted to changing socio-economic conditions.

Keywords: Corded Ware culture; warriorhood; social identity; weaponry; skeletal traumata.

INTRODUCTION

One of the most characteristic features of the Corded Ware Culture (later CWC) is the custom of burying the deceased with a wide array of grave goods, including clay vessels, bone and horn tools, copper ornaments, etc.¹. Those objects are often interpreted as personal belongings, but also material symbols representing ideas and beliefs essential for particular social groups or even whole communities.² However, some specific assemblages are associated exclusively with chosen individuals. This is especially evident in the case of adult men, who were often interred with stone and flint implements, most probably designed for warlike purposes³. It is likely that their identity, be it actual or idealised, was related to the activity of fighting. Stone battle-axes and archer's equipment represent its main material symbols. However, the latter of the categories is rarely found in graves from the western part of CWC ecumene⁴, while the former appears to be of less importance among populations from its eastern margins⁵. Therefore, the main aim of this paper is to examine whether the tradition of celebrating *warriorhood* represented an uniform custom in both eastern and western parts of the CWC settlement north of the Alps, or was it locally diversified, as well as how this diversification was related to the actual methods of fighting.

The notion of *warriorhood*, interpreted as particular type of social identity related to the actual physical activity of fighting and displayed through distinct behaviours and material symbols, is well-established in modern archaeological discourse⁶. The interest on this matter was reignited by recent publications addressing the possible migrations from the

* Research funded by the National Science Centre, Poland ("Preludium" project no. NCN 2016/21/N/HS3/00047; title: "Reconstruction of cultural and biological dimensions of warriorhood in Corded Ware Culture communities of Lesser Poland").

** "Adam Mickiewicz" University in Poznań, rskrzyniecki@gmail.com.

¹ CZEBRESZUK 2004; BOURGEOIS, KROON 2017; WŁODARCZAK 2017.

² THOMAS 1991; SØRENSEN 2004:173.

³ e.g. VANDKILDE 2006.

⁴ BOURGEOIS, KROON 2017.

⁵ KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000; KLOČKO 2001; MACHNIK *et al.* 2009; RAZUMOV 2011.

⁶ OTTO ET AL. 2006; RALPH 2013.

Steppe zone to the Central and Western Europe and its socio-cultural repercussions⁷. According to one of the interpretations, those groups of migrants were made up of juvenile males striving for adventure and prestige, and led by the older, more revered warriors. Their contact with the local communities occupying previously mentioned geographical areas stimulated the decline of large agricultural centres. The old, agrarian world founded on the idea of collectivity collapsed and was replaced with new ideology, masculine and individualistic in its essence⁸. In this particular narrative the CWC constitutes an epitome of this change. It clearly favours male activities and virtues, emphasizes individuality and is associated (at least in some areas) with pastoral, aggressive way of life. In the following sections of this article different categories of archaeological record will be used to examine how the ideal, warrior figure was conceptualized and commemorated by various local groups following this tradition.

THEORETICAL BACKGROUND

Warriorhood is a complex term encompassing many different phenomena, ranging from physiological responses to confrontation, to ritual ceremonies during which idealized image of a warrior is displayed and commemorated. Therefore it is suggested that its definition should include at least three complementary dimensions or aspects: physiological, social and cultural. The first one refers to warrior's physical and psychological reactions to battle conditions. Second to the issues associated with internal organisation and warriors' obligations towards their own community. The last, cultural dimension encompasses means of emphasizing and commemorating *warriorhood* through material culture. It is also the most archaeologically accessible aspect of identity under discussion. As for the two former dimensions, they provide a broad contextual background for understanding the latter⁹.

The study of past identities is often based on an assumption, that objects placed intentionally in the burial pit are associated in one way or another with the deceased individual¹⁰. According to M. Sørensen's view, such items were not just ordinary gifts. As an integral part of community socio-cultural milieu, they represented powerful statements about true or idealized identity of their "owner"¹¹. The nature of the relation between individual and his or her offerings may be metonymic or metaphoric¹². In the first case, particular categories of grave goods are associated with one's social roles and related responsibilities. Alternatively, the posthumous identity may be manipulated by the mourners by using objects with symbolic meaning. A suggestive example of this custom is represented by child burials furnished with weaponry or other categories of material culture usually restricted for adults¹³.

In her excellent work H. Vandkilde¹⁴ argued that the state of being a warrior goes far beyond fighting. As a social identity, *warriorhood* has its own complex logic, embedded in fundamental conceptions of selfness, such as sex, age, social rank, ethnicity, etc. Therefore studying warriors must not be restricted only to the analysis of weaponry and *traumata*. In order to fully understand its role, one has to keep in mind that institutionalised *warriorhood* was maintained not only during war, but also in times of peace. Therefore relations with non-combatants constituted an evenly important part of the warrior's way of life. And if we assume, that symbolic warrior virtues were transferred into the burial ritual, their complex meaning could be accessed only through the elaborate comparison with other social groups who had access to the burial ritual.

METHODS

Presented work is based on a doctoral thesis of one of the authors, concerning *warriorhood* in the chosen regions of Central European part of the CWC ecumene. Its main aim was to reconstruct its socio-cultural framework by examining whether the presence of weaponry in burial pits was associated with particular biological traits and categories of grave goods.

⁷ HAAK *et al.* 2015; SJÖGREN *et al.* 2016; KRISTIANSEN *et al.* 2017.

⁸ TREHERNE 1995.

⁹ SKRZYNIECKI 2018.

¹⁰ MIZOGUCHI 1993; HEYD 2007.

¹¹ SØRENSEN 2004.

¹² VANDKILDE 2006.

¹³ WŁODARCZAK 2004.

¹⁴ VANDKILDE 2006: 393-422.

The region known as Małopolska Upland was chosen as a core area of this study (Pl. I). This decision was motivated by a fairly large number of burials, often with well- or at least partially preserved skeletons, as well as an open access to all necessary data including information about sex, age, spatial arrangement of skeletal remains, types and location of grave goods, etc. Furthermore, despite numerous finds of final Neolithic weapons, the notion of *warriorhood* in the local CWC societies did not receive much interest, except some brief remarks. Another important factor was the fact that the recently published work by Quentin Bourgeois and Eric Kroon¹⁵, concerning variations in burial rituals among different regions of the CWC, did not contain any objects from areas lying east to the Oder river. Therefore, it was authors' intention to compare "western" and "eastern" parts of the Corded Ware world in order to assess the level of integrity of burial customs regarding the commemoration of *warriorhood*.

The sample from Małopolska Upland consists of 154 funerary objects, containing 178 individuals. As it was previously emphasized, *warriorhood* was not an isolated part of past social reality. In order to uncover the social and cultural aspect of being a warrior in CWC communities all remaining social groups, that is women, men buried without weapons and children were incorporated into the analysis. For that reason, burials with preserved skeletons and anthropologically determined sex and age were chosen in the first place. Objects that did not meet the criteria were not taken into account, unless they contained intentionally deposited weaponry.

All objects incorporated into the analysis were recorded in two complementary databases – one storing information about categories and number of deposited grave goods, and the other about biological and cultural traits of burials. 31 categories of funerary equipment were distinguished and grouped into four classes: weaponry, tools, ceramic vessels and adornments. Database with bio-cultural traits was, in turn, filled with information regarding grave construction, number of individuals, anthropological determinations of their sex and age, body orientation in relation to cardinal directions, and arrangement of upper and lower limbs¹⁶.

At first glance the association of aforementioned variables (especially the ones belonging to the biological category) with the actual warrior activities does not seem to be self-explanatory and therefore might raise doubts. However, their incorporation into the analysis is necessary for better understanding of how *warriorhood*, defined not only as merely physical, but also social, as well as ideological representation of both individual and collective identity, was intertwined in all these spheres, and how they affected its construction and re-construction in different spatial-temporal settings. Their explanatory value becomes clear only when considered in association with the other category, i.e. cultural traits. Biological features of the deceased provide invaluable information about past populations, but in order to "delve deeper" into particular past activities, especially those with strong social background, must be compared with other available (in this particular case, archaeological) data. Such comparisons are usually easier to describe than to quantify, and therefore might be difficult to present in an objective way. However, this goal is possible to achieve by using the CA incorporated in this paper. In terms of *warriorhood*, individual biological traits seem to be the most important factor. A typical warrior is often considered strong, agile and well-built. By emphasizing these values we focus only on traits which are considered universal and are, in our opinion, easily "transmittable" into the past. But archaeological record often shows that things in the past were quite different from what we deem likely. By taking both biological and cultural characteristics into account, we were able to discover that *warriorhood*, even though associated with male sex, was gradually losing its robust connection with adult masculinity in favour of more symbolic relation, represented by the increasing number of weapons in graves with child burials. This is only a single example, but it demonstrates the explanatory power of the comparative approach, which requires both sets of variables in order to provide valuable insights.

Information from the databases was subsequently combined and introduced into a contingency table, which demonstrates the absence/presence of previously distinguished variables in objects, i.e. burial contexts of CWC taken into consideration, through a binary code (respectively 0 and 1). It was further used as the basis for correspondence analysis (CA) of the data. The latter was performed using CAPCA 2.1 software. The results of computations were depicted against the 1st and 2nd eigenvectors, accounting for the highest percentage of the total decomposition of chi-square statistic. Two charts were made: the first one depicting correspondence between the variables divided into a number of categories and the second showing associations between the objects – graves.

At first, biological and cultural characteristics of burials were analysed with CA in search for possible correlations. The analysis confirmed earlier conclusions, pointing that CWC burial ritual in Małopolska Upland was gender-

¹⁵ BOURGEOIS, KROON 2017.

¹⁶ Categorized according to the scheme originally published by A. HAÜSLER 1974.

differentiated. Correspondence between biological sex, position of head and trunk, as well as arrangement of lower limbs (males buried on right-hand side with heads towards south; women on their left-hand side, with heads towards north), was documented (Pl. II). Consequently, it is possible to divide the analysed objects – graves along the vertical axis (2nd eigenvector), into two groups potentially reflecting distinction into burials of individuals representing opposite sexes: males on the left side and females on the right (Pl. III). One can list series of traits/features indicative for burial rites applicable for both sexes, and interpret them as social norms. However, if what we observe on the CA plot reflects a general practice, then it must be underlined that it was not always strictly followed. A more detailed overview of the data reveals, for instance, that a number of male individuals were buried in a manner suggesting female burial, i.e. on the left-hand side with heads pointing north. This presumably means that the male burial ritual was also internally diversified in order to emphasize the difference in customs intended for representatives of two social groups: combatant and noncombatant males. To test this hypothesis it was decided to perform CA once more, this time using only burials of men.

Due to uneven level of data characterizing analysed graves, especially in terms of the determination of the body arrangement or inventory, it was necessary to make preparatory steps that left out certain number of burials. The main criteria which had to be met when selecting graves for the analysis were determination of sex as male and arrangement of the body on either left or right side; any burial for which such information is lacking was not taken into consideration. Furthermore, graves with no inventory or characterized by a limited set of variables (less than three) were also omitted. Following graves were not included in the analysis: Bosutów 2; Koniusza 2/A; Miernów I; II/11; Mierzanowice 1/81 (2); Palecznica 1; Pełczyska 6/21; Żerniki 1/34 (1); 1/42a; 1/42b; 1/66; 1/134.

Results of the analysis were again depicted on two charts: the first presenting correspondence between variables (Pl. IV), and the second between objects – graves (Pl. V). A brief examination of the second one reveals a clear separation of the analysed subset into two clusters: a smaller situated on the left side of the vertical axis (2nd eigenvector), and a larger predominantly concentrated between 0 and 1 values on the horizontal axis (1st eigenvector). Four burials (nos. 82, 83, 98 and 102) seem to be outliers from the bulk of objects. Switching to the chart displaying variables, the division into two clusters becomes less clear-cut. Still, it is possible to discern a structure which corresponds with the previously shown groupings of objects. On the extreme left end of the chart, between values -2 and -4 on the horizontal axis, are located variables related to body arrangement of the graves, i.e. position on the left-hand side and orientation with the head towards N, E and NE. These are the most characteristic features of the smaller groups of burials, to which can be added certain elements of inventory, such as metal and organic adornments, whetstones, or amphorae. In an opposition to the group of left-sided burials stands the other cluster of objects and the corresponding variables. It is concentrated around the arrangement of the body on the right side with the head pointing S, SW or NW. Thus it can be stated that the features related to the body arrangement and orientation decisively dichotomize the analysed data set, potentially being the most strictly applied customs involved in the burial practices of members of two different social groups. Judging by the corresponding elements of inventory – exclusive presence of battle-axes and lithic arrowheads, the second, larger group may be interpreted as the burials of combatant males – warriors (?). Other elements of inventory that apparently were the exclusive domain of the latter group are boar tusks, bone/antler batons, large whetstones and shells. Nonetheless, it has to be stressed that the remaining types of weapons/tools (e.g. flint axes or tools, bone awls), or various ceramic vessels were sometimes placed in the non-combatant male burials as well, as indicated by their more centred position on the chart. Still the division into two groups of burials, depending on the body arrangement and orientation on the one hand and inventory on the other, is evident.

GENERAL REMARKS ON WARRIORHOOD IN THE CWC COMMUNITIES FROM MAŁOPOLSKA UPLAND

Almost all individuals buried on their right-hand side were males. Exceptions occurred only in graves with remains of more than one individual. As for age, most of the deceased belonged to *maturus* category. However, a small number of children and adolescent boys were also interred according to this custom¹⁷.

The assortment of objects that could be linked to warlike activities was rather limited (Pl. VI). Stone adzes, or rather battle-axes, represent the most iconic CWC weapon. They were found exclusively in burial pits with right-hand sided interments. Due to the absence of material remains of bows, the incorporation of this type of weaponry into funerary sphere cannot be confirmed. Nevertheless, many graves contain non-organic arrowheads, mostly made of flint. Flint axes,

¹⁷ SKRZYNIECKI 2018.

although well suited for basic self-defence or assault purposes, were not a specialized tool of war. Nevertheless, there is some controversy over their possible function¹⁸. On one hand, those items were deposited in graves of all three categories. On the other, only men buried on their right side were interred with two or more flint axes. In addition, “warrior axes” were often larger, heavier, and better crafted than specimens found in women and non-combatants’ graves¹⁹.

Apart from weaponry, warriors were often interred with a large array of tools made of bone, flint and stone (Pl. VII). Some of those objects, such as bone chisels, boar tusks, antler and bone batons, large flat whetstones, flint strikers and ample collections of flint half-products (probably a part of arrow maker’s kit), were almost exclusively deposited in graves of males buried on their right-hand side. It is therefore possible that they constituted a part of a metonymic representation of activities associated with *warriorhood*.

CHRONOLOGICAL DIFFERENTIATION OF WARRIORHOOD IN MAŁOPOLSKA UPLAND

The idea of *warriorhood* among CWC communities from Małopolska Upland was dynamic and changed gradually over time. The oldest funerary objects associated with this tradition, dated roughly to 2800 BC, were represented by large, rectangular pits aligned W-E²⁰. They contained single male burials and were covered with round earth mounds. The deceased did not receive weapons and were interred only with a single ceramic vessel, sometimes accompanied by a flint blade. The lack of weaponry might indicate that the oldest CWC communities from the area of interest did not value warrior virtues enough to commemorate them in the burial ritual. The other explanation is that in the period under discussion access to burial was restricted only for chosen individuals – most probably males above the age of *adultus*. Their high social rank could have been associated with a leading political role, notable wealth or both²¹. The measure of their prestige was the amount of work necessary to prepare the burial pit and cover it with an earth mound. Due to the elitist nature of the burial there was no need for additional idealization of the deceased. Moreover, it is often suggested that the economy of Małopolska CWC communities from the first half of the 3rd millennium was of pastoral character²². In this case the lack of weaponry in funerary context becomes more understandable. Many ethnographic studies confirm that pre-state pastoral societies were of warlike nature²³. Therefore, violence constituted an everyday aspect of their reality and as such did not have to be additionally emphasized.

This situation changed radically shortly after 2700 BC. During approx. 150 to 200 years, the number of burials increased significantly. Not only adult males, but also women and children were interred. Moreover, men buried on their right-hand side received more elaborate sets of grave goods, including not only weaponry, but also particular types of tools, possibly associated with activities they had taken up before death. It might be assumed that in this period war-related virtues gained more symbolic meaning, and therefore were more eagerly emphasized by the mourners.

All „warrior graves” from this chronological horizon contained stone battle axes. It is worth noting that each individual was interred only with a single object of that type, which might indicate an exceptional, symbolic relation between weapon and its owner²⁴. Even more interesting is the fact, that they were placed not only in graves of adult males, but also in those containing remains of children. In case of grave 1 from Witów biological sex of *infans* II skeleton was not anthropologically determined, but its lower limbs and trunk were arranged in a manner clearly suggesting male burial²⁵. This peculiar example shows that, at least in the funerary sphere, *warriorhood* did not always constitute a strict metonymic representation of individual’s real way of life. Instead it could have expressed a symbolic statement related to future expectations or a sign of kinship with actual warriors.

Another important feature is an almost total lack of lithic arrowheads in burial pits. It is surprising if one takes into account their growing abundance in objects dated to the period after 2500 BC²⁶. Apart from weaponry, graves also held flint axes. In fact, their presence in burial pits was quite common. In most cases, the deceased individual was granted

¹⁸ WŁODARCZAK 2006; BUDZISZEWSKI, WŁODARCZAK 2011.

¹⁹ e.g. BOROWSKA *et al.* 2016.

²⁰ WŁODARCZAK 2000; WŁODARCZAK 2006.

²¹ KEMPISTY 1978: 389.

²² MILISAUSKAS, KRUK 1999: 215-269; MACHNIK 2004.

²³ MOSZYŃSKI 1953; KEEGAN 1993; GAT 2006: 189-201; MCNEELY 2011: 46-49.

²⁴ SKRZYŃIECKI 2018.

²⁵ RYDZEWSKI 1973.

²⁶ SKRZYŃIECKI 2018.

with one, seldom two such objects. They were placed in various parts of the grave, which suggests their ordinary, utilitarian function. Another category of finds associated with warrior graves are large whetstones. In contrast to small stone chunks found in graves of all three analytical groups, those objects were always deposited in pair with battle-axes. This peculiar association might suggest that they were intended for re-sharpening large tools made of stone, and, presumably other materials, like bone and antler²⁷.

Another category of tools incorporated into the burial ritual during the first half of the 3rd millennium BC were large bone chisels. Their co-occurrence with weaponry indicates that warring and tool-making were both important activities of at least part of male CWC population from Małopolska Upland. The last type of particular grave goods found in warrior graves from that period are metal objects. Though rare, they constitute rather heterogeneous group. Some of them, because of their elongated, awl-like shape, are considered tools for precise flint knapping. Others, such as barely discernible copper artefact (found *in situ* near the neck, probably a pendant) from niche 3 of Chotelek Zielony²⁸, were used as adornments. It is striking that individuals interred with weapons were actually more often adorned with copper ornaments than females.

Additional changes in quality and quantity of warriors' equipment occurred around 2500 BC. For the sake of clarity, period spanning from 2550 to 2300/2200 BC will be divided into two parts, i.e. IIIA and IIIB, according to periodization originally published by P. Włodarczak²⁹.

Sub-phase IIIA, dated to 2550-2450 BC, although still embedded in the previously discussed, "battle-axe-oriented" variation of *warriorhood*, brought some new interesting features, which marked the gradual increase of importance of archery. Lithic arrowheads became more abundant in the funerary sphere. Stone shaft-hole axes lost their dominant symbolic status and were replaced with an additional flint axe. The deceased also received sets of flint half-products, probably representing resources for arrow-making in the afterlife.

Dead warriors were also interred with flint blades with regular, parallel edges and crushed, polished base and tip. Although their actual function is difficult to determine, it is suggested that they were used for making fire or as tritulators. These objects were found in a limited number of richly furnished "warrior graves". Their co-occurrence with weaponry, and sets of lithic arrowheads, indicates that they played an important part in the development of a new concept of *warriorhood*, associated with an increase of symbolic significance of archery. This new approach to commemoration of warrior virtues seems to be of Eastern provenience, and the areas populated by the communities of the Middle Dnieper culture are pointed out as the possible place of its origin³⁰. Some of the deceased from the warrior group were also adorned with impressively rich sets of jewellery made of organic materials, such as shell beads, however the number of such cases is limited³¹.

During the sub-phase IIIB, dated to 2500 – 2300/2200 BC, symbolic transition from the close-combat warrior ideal to its archery-based counterpart was finally brought to completion. From 30 "warrior" graves dated to this period which were chosen for further analysis, only 11 contained stone battle axes, whereas lithic arrowheads were deposited in 23 burial pits. This radical change in funerary customs is additionally marked by the growing presence of flint axes located in the zone previously restricted for stone weapons only. However, those objects were also found in graves of females and men buried on their left-hand side, which indicate their multifunctionality³². On the other hand, none of them was interred with more than one object of this type. The gradual exclusion of stone battle axes from the funerary sphere, followed by their replacement with less sophisticated, more tool-weapon-like objects, could mark the actual shift in perception of power and its material representations.

Equally important trait corresponding with this shift is the incorporation of large sets of flint half-products into the funerary sphere (Pl. VIII). They were likely intended as resources for arrow-making, and therefore constitute another category of finds that demonstrate the increasing importance of archery in local groups of CWC before their contact with Bell Beaker tradition. Again, similar arrow-maker's toolkits were often deposited in contemporary male burials of the Steppe zone³³. Symbolic connection between *warriorhood* and arrow-making is further emphasized by the growing

²⁷ WŁODARCZAK 2006: 39-40.

²⁸ PYZIK 1982.

²⁹ WŁODARCZAK 2006; WŁODARCZAK 2013.

³⁰ WŁODARCZAK 2006; RAZUMOV 2011.

³¹ BARGIEŁ *et al.* 2001.

³² BUDZISZEWSKI, WŁODARCZAK 2011.

³³ KLOČKO 2001; WŁODARCZAK 2014.

number of bone chisels used for flint processing. As in earlier phases, the deceased from the warrior group were sometimes buried with metal jewellery such as earrings made of copper wire, found near the skull bone. In spite of that it has to be stated that those objects did not form a part of a warrior set – more elaborate adornments were deposited in graves of women, as well as men buried on their left-hand side.

CATEGORISATION OF WARRIORHOOD BASED ON THE ASSESSMENT OF WEALTH

As it has been demonstrated, the warrior ideal, honoured by the mourners during mortuary ceremonies, was not static. Its development lasted approx. 600 years, during which the concept of *warriorhood* evolved from the praise of strength and power utilized in close-combat to the emphasis on dexterity and skill necessary for being a competent archer. The presence of status symbols related to violence and power in some male burials might indicate that their social rank was higher than that of individuals interred without weaponry. However, the results of wealth assessment, calculated for all objects taken into account, only partially corroborate this assumption.

The value of wealth was assessed according to the method originally developed by Sławomir Kadrow and Anna & Jan Machnikowie³⁴ and adjusted to CWC inventories using Piotr Włodarczak's³⁵ and Anna Zakościelna's³⁶ systems, with some minor adjustments. Spatial relation between particular individuals buried in collective graves and their "possessions" was often difficult to determine, therefore the assessment of wealth was based primarily on single burials. The most important observation is that weaponry was also placed in graves with relatively "poor" equipment.

On the basis of quality and quantity of weaponry found in burial pits, at least four types of warrior graves could be distinguished: objects containing only lithic arrowheads; objects only with stone battle axes; objects with battle axes and archer's equipment and objects with archer's equipment and two or more flint axes. As shortly stated above, these categories do not seem to correspond with wealth classes distinguished on the basis of differences in value of particular sets of grave goods. It appears that different types of *warriorhood*, or at least its various funerary representations, were very loosely associated with wealth. On the other hand, two most richly furnished objects from the examined sample belong to "warrior grave" category³⁷. However, their equipment was not standardized in a manner characteristic for a distinctive social group. On the contrary, it is more likely that grave goods were carefully selected by the mourners in order to at least partially emphasize the individuality of the deceased.

COMPARATIVE ANALYSIS OF WARRIORHOOD FROM ADJACENT AREAS OF SOUTH-EASTERN POLAND

In order to develop a more generalized view on how *warriorhood* was celebrated in the CWC's Eastern margin, the sample from Małopolska Upland was compared to the chosen adjacent Corded Ware communities from South-Eastern Poland. It appears that warrior ideal in the whole area of interest was praised according to a peculiar set of common rules, such as the association of military prowess and masculinity, as well as right-hand-sided orientation of the individual's body. However, the celebration of warrior virtues was also affected by various local traditions, which is especially evident in terms of quality and quantity of deposited grave goods, as well as their location in the burial pit.

THE SOKAL RIDGE

CWC communities from the Sokal Ridge³⁸ were only partially affected by the transition from close-combat to archery-based ideal of *warriorhood* (Pl. IX). Stone battle-axe remained the most iconic, and therefore important symbol of power and military prowess. On the contrary, the number of lithic arrowheads is rather low in comparison to the Małopolska Upland. There are also no direct indications of using flint axes as a substitute for a stone battle-axe. Moreover, the association between weaponry and particular type of tools is far less marked. This situation bears some resemblance to that from the end of the 2nd/beginning of the 3rd chronological phase in the Małopolska Upland. The absence of weaponry in children burials suggests that this particular type of *warriorhood* was celebrated in a metonymical, rather than metaphorical way.

³⁴ MACHNIKOWIE, MACHNIKOWIE, KADROW 1992.

³⁵ WŁODARCZAK 2006.

³⁶ ZAKOŚCIELNA 2011.

³⁷ WŁODARCZAK 2006: 145.

³⁸ MACHNIK *et al.* 2009.

THE LUBLIN UPLAND

In contrast to the previously discussed group, CWC communities from the Lublin Upland were more eager to mark the importance of archery by incorporating arrows, as well as parts of arrow maker's kit into the funerary sphere³⁹. Another feature worth mentioning is the presence of peculiar weapon sets consisting of two flint axes and arrows. Similar combinations of weaponry were documented in chosen warrior graves dated to the sub-phase IIIB in the Małopolska Upland. In addition, an association of weaponry with particular types of tools, i.e. bone chisels, boar tusks and bone/antler batons is also evident (Pl. X). The absence of weaponry in graves of children bears resemblance to the situation from the Sokal Ridge. At the same time weapons were placed in graves of *senilis* individuals. Therefore it is likely that one's social rank established during lifetime didn't lost its actuality with age, as was the case in Vikletice, Moravia⁴⁰.

THE KAŃCZUCKA UPLAND

The comparative sample for this region consists of two recently excavated cemeteries located near Szczytna and Mirocin, Jarosław district, podkarpackie voivodeship (Pl. XI).

Similarly to the Małopolska and Lublin Uplands, dead warriors were equipped with stone battle axes and arrows. In addition, one of the graves from Szczytna, site 6 contained an extraordinary shaft-hole battle axe made of arsenic bronze⁴¹. The custom of placing more than one flint axe in the burial pit, characteristic for later phases of CWC development in South-Eastern Poland, is also present. In two cases the deceased were interred with a full warrior set, consisting of a stone battle-axe, arrows and two axes made of flint. In addition, one of the aforementioned weapon-bearers was given a large flat whetstone, which represents a peculiar combination of old (stone battle axe, whetstone) and new (archer's toolkit, two flint axes) material symbols of *warriorhood* and other associated activities.

In contrast to the Sokal Ridge and Lublin Upland, weaponry was also deposited in graves of children, thus indicating more metaphorical dimension of emphasizing warrior identity: two young individuals of *infans* age were interred with smaller, individually shaped battle-axes relevant for their size. However, this by all means symbolic representation of their (future?) identity does not include archer's equipment. This rule was also followed by CWC communities from the Małopolska Upland. Given these examples, it may be concluded that battle-axes functioned as a material symbol of the distinct, social group privileged to carry and display their weapons, while bows represented more pragmatic and brutal way of fighting, restricted only to the actual warriors. In case of the examined sample, presence of weaponry seems to be associated more with biological sex, than age of the deceased. The custom of placing stone battle-axes in graves containing remains of children suggest that *warriorhood* was an important, but rather symbolic than actual, part of collective identity of a particular social group. If one takes into account that limited number of females from Szczytna were also buried with very rich inventory, we might assume that some CWC communities from the region under discussion were internally diversified according to a social rank system, as was suggested by H. Vandkilde in case of the Vikletice cemetery in Moravia⁴².

Fairly large number of prestigious grave goods made of metal might be a result of intensified contacts with communities of the Steppe zone. The most spectacular example of a richly furnished warrior grave is the object no. 4 from Szczytna, site 6⁴³. It contained an arsenic bronze shaft-hole battle-axe and a cooper tool for flint processing, as well as four pieces of metal jewellery, non-organic remains of archer's kit and previously mentioned flint half-products for arrow-making. Quite surprisingly, a man buried with such remarkable gifts was a young individual of *adultus* age. Judging by his equipment, he must have played an important role in his community. The presence of weaponry and metal adornments indicates that his exceptional status was related to the ideal of *warriorhood*. On the other hand, it may as well represent an important step into the elitisation of *warriorhood*, which occurred in a fully developed form in the succeeding age of bronze⁴⁴.

³⁹ JAROSZ *et al.* 2016.

⁴⁰ WIERMANN 1998; WIERMANN 2002.

⁴¹ HOZER *et al.* 2017: 44-46.

⁴² VANDKILDE 2006.

⁴³ HOZER *et al.* 2017.

⁴⁴ VANDKILDE 2013.

WARRIORHOOD IN OTHER PARTS OF THE CWC ECUMENE

In general, all of the examined Corded Ware communities from South-Eastern Poland celebrated warrior identity according to a very similar pattern, encompassing the presence of both, stone-battle axes and bows, as well as tools for flint processing and non-organic remains of an archer's kit. Some minor deviations from these rules are visible in the region of Sokal Ridge, where the custom of incorporating material symbols of archery into the funerary sphere is far less evident.

Nevertheless the tradition of commemorating warrior virtues in the burial ritual in South-Eastern Poland seems to be unified, despite some minor, previously discussed deviations. In order to assess the level of its coherence in a wider geographical scope, mortuary celebrations of *warriorhood* from the Western part of CWC ecumene must be taken into account.

WARRIORHOOD AMONG CWC COMMUNITIES FROM BOHEMIA

The burial ritual of the CWC communities from Bohemia was similarly gender-differentiated, with males buried on their right-hand- and women on their left-hand side. Some particular types of grave goods, such as bone chisels, metal tools and stone axes, were deposited only in pair with weapons⁴⁵. The presence of weaponry was also strictly associated with male sex. However, some part of male population was interred according to different rules, i.e. on a left-hand side and without weaponry. This praxis corresponds to the burial rituals from the Małopolska Upland. There are, though, some considerable differences, and an almost total lack of archer's equipment is by no doubt one of the most intriguing. Moreover, the symbolic significance of close-combat is emphasized by the presence of additional categories of arms, i.e. stone maceheads.

Warriorhood in Bohemia seems to be associated with particular age division, spanning from *iuvenis* to *maturus*. At the cemetery of Vikletice, burials with rich inventories, such as weaponry or metal adornments, were clearly clustered, thus reflecting the existence of privileged groups/lineages⁴⁶. The number of prestige goods deposited in burial pits decreases with the growth of distance from particularly richly furnished male burials with weaponry. This peculiar dependence might suggest that warrior identity was associated with leading political roles, e.g. a headman.

The lack of weaponry designed for middle-range combat may be an important hint on the actual methods of fighting. Of course an idea that CWC warriors from Bohemia, for some unknown reasons gave up using one of the most versatile weapons of all time is not convincing and should be neglected. It is definitely more likely that bows were used only for pragmatic purposes, while stone battle-axes and maces were additionally incorporated into symbolic, funerary sphere. Some researchers claim that this practice points at ritual, duel-like nature of CWC *warfare*. Similar customs were recorded for modern pre-state societies⁴⁷, as well as Mycenaean military organisations of the late Bronze Age⁴⁸. The purpose of this mechanism is, of course, difficult to determine. It could be a way of establishing internal hierarchy among young warriors, as well as a method of settling down matters without unnecessary bloodshed. Needless to say, expertise gained in such controlled duels was invaluable during encounters with real enemies.

WARRIORHOOD IN THE WESTERN AND NORTHERN PARTS OF THE CWC ZONE

Association between grave inventory, biological sex and body arrangement in CWC communities from Western and Northern parts of Europe was recently examined by Bourgeois and Kroon⁴⁹. Their sample included 1161 burials, from which 279 were used for further analyses regarding, inter alia, spatial relation between body and particular categories of grave goods.

Similarly to the Eastern part of the CWC range, weaponry was placed only in graves of males buried on their right-hand side. This particular feature appears to be universal in the whole CWC ecumene. Stone battle-axe was the primary symbol of *warriorhood*. Its symbolic significance was additionally emphasized by placing the weapon in front of the upper part of the body of the deceased. This specific custom is also evident in the Małopolska Upland and adjacent

⁴⁵ WIERMANN 1998; WIERMANN 2002; KOLAŘ 2016.

⁴⁶ WIERMANN 1998; WIERMANN 2002.

⁴⁷ CHAGNON 2013.

⁴⁸ KRISTIANSEN 1999; MOLLOY 2007.

⁴⁹ KROON 2017.

areas, although the battle-axe was usually located behind the individual, at the level or slightly above his arms⁵⁰. More surprisingly, flint axes from Bourgeois and Kroon's sample were located in the same zone of the burial pit, as stone battle-axes. This practice bears some resemblance to that from the Małopolska and Lublin Uplands, where flint axes were sometimes deposited in graves instead of a stone battle-axe. However, these objects were usually placed in other, less representative zones of the burial pit, often in the vicinity of tool-like objects intended for everyday use. Another major difference is the lack of archer's equipment, characteristic also for the previously discussed groups from Bohemia. Most likely the bow was considered a hunting weapon, well suited for shooting the game, but not hurting humans. However, burials of the victims from Eulau⁵¹ clearly indicate that ranged weapons were used for killing people in the time when Corded Ware tradition was still present.

RELATIONS BETWEEN POSTHUMOUS WARRIOR IMAGE AND METHODS OF FIGHTING

Remains of arrows and large deposits of flint half-products intended for arrow-making constituted an important part of posthumous warrior image among CWC communities from Vistula and, most likely, also the Dnieper basin. According to a metonymic interpretation of warrior equipment, objects interred with the deceased are connected to personhood and therefore reflect certain part of his/her social identity. A steady increase in numbers of middle-range weaponry deposited in CWC graves from South-Eastern Poland during the second half of the 3rd millennium BC might indicate the occurrence of changes both in ideological, as well as practical approach to *warriorhood*. A significant number of examples demonstrating the socio-ideological importance of archery comes from late Yamnaya and Catacomb cultures funeral contexts⁵². Despite considerable geographical distance, communities from the Małopolska Upland, as well as other adjacent regions, were affected by the Steppe tradition and adopted new ideal of manhood and power, symbolized by expertise in archery and other associated activities, such as flint processing, and probably also hunting.

Incorporation of archer's equipment into the funerary sphere clearly indicates that effective use of this weapon was considered one of the important aspects of idealized image of manhood. What is more, some burials from the South-Eastern Poland bear traces of arrow wounds, which obviously suggests that bows, apart from their symbolic role, were also actively used in real combat. One of the cases of skeletal *trauma* was identified in a female burial from large, flat cemetery in Żerniki Górne, site 1. Among the pelvis bone of an adult woman a single flint arrowhead was found. This observation demonstrates that both males and females were treated as potential targets.

Similar association between weaponry interred with the deceased and the character of skeletal *traumata* could be observed in Germany and Bohemia. Skulls of some adult males bore traces of blunt traumata, located predominantly on the left side of their parietal bones. It is likely that they took part in ritualized duels, during which contestants attacked each other with heavy implements such as stone adzes or maces. According to Neubert *et al.*⁵³, the purpose of this activity was not to kill, but rather to stun an opponent, presumably in order to gain prestige and confirm or renegotiate one's social position. Taking into account all presented data, it might be assumed that the difference in means of commemoration of warrior identity in Western and Eastern zones of the CWC settlement were to some degree related to the nature of actual fighting. Use of bows, as well as the presence of possible female victims indicate, that *warfare* in SE Poland was less ritual and probably more brutal. This observation is particularly interesting when compared to R. Shulting's idea of eneolithic *warriorhood*, which, in his opinion, marks the transition between voluntary and professional organisation of warrior's craft⁵⁴. It seems that CWC communities from Eastern Europe were under the influence of the previously mentioned Steppe cultural traditions, and adjusted their combat techniques to warlike and aggressive neighbours. The killing of women also suggests that the rule of *social substitutability* could have been partially restored.

CONCLUSIONS

Comparative analysis of burial rituals from the chosen parts of CWC ecumene demonstrates that customs associated with celebration and commemoration of *warriorhood* were not uniform. Very limited numbers of archer's

⁵⁰ SKRZYNIECKI 2018.

⁵¹ MEYER *et al.* 2009.

⁵² RAZUMOV 2011.

⁵³ NEUBERT *et al.* 2014.

⁵⁴ SHULTING 2013.

equipment in burials from Denmark, Germany and Bohemia stand in contrast to its large quantity recorded in graves from the south-eastern Poland. However, the incorporation of middle-range weaponry into the funerary sphere became widespread slightly before or shortly after the beginning of the 2nd half of the 3rd millennium BC. Male burials from the earlier period did not contain arrows and were predominantly furnished with stone battle-axes. It appears that between 2800 and 2600 BC warrior identity and its funerary representations were more coherent. After that period, the older, close-combat oriented pattern of *warriorhood* was still present in the west, but not in the east.

The change that occurred in the conception of warrior's identity in south-eastern Poland is difficult to interpret. The oldest barrow graves of the CWC did not contain any symbols of military prowess, which bears some resemblance to the description of the funerary customs of the oldest Yamnaya migrants published by Kristiansen *et al.*⁵⁵. On the other hand, no evidence of direct Yamnaya migration to the areas of today's south-eastern Poland has been found so far, which weakens the allochthonic line of interpretation.

It is striking that the "explosion" of military symbolism in the funerary sphere occurred in the second half of the 3rd millennium BC. During that time, a major change in mortuary rituals took place. Older customs, emphasizing the dominant role of adult male headmen-patriarchs, were replaced with more "liberal" approach, in which individuals of both sexes and all age categories were granted the right for being interred after death. However, a great emphasis was put on the differences between male and female burials, not only in terms of body position, but also assemblages of grave goods. This rule does not pertain to previously mentioned group of adult males interred on their left-hand side. Despite the constant growth of archaeogenetic and bioarchaeological data, the meaning of this peculiar practice still remains obscure. Further assumptions on this matter are possible only from the broader, cross-cultural perspective.

Some male individuals from North American indigenous tribes deliberately renounced their male responsibilities in order to live a life of *berdache* – a two-spirit being free from restrictions and able to benefit both from male and female social roles. This social category was proposed as a possible explanation for the presence of similar burials among CWC communities from Bohemia⁵⁶. In case of south-eastern Poland, it does not appear to be adequate, mostly because of a complete lack of grave goods that could be associated with masculine activities, such as hunting, flint processing, warring, etc. This observation leads to an assumption, that those individuals, as well as women, were presumably excluded from certain social and, perhaps, also economic activities. The latter possibility seems to be of particular interest. During the second half of the 3rd millennium BC, CWC communities from SE Poland, and especially from Małopolska Upland, underwent changes in settlement patterns. The appearance of large cemeteries of flat graves indicate the growth of stability, possibly associated with rising importance of agriculture in contrast to the previous domination of animal husbandry, or even pastoralism⁵⁷. Certain groups of men accustomed to the old ways of living were still responsible for animal rearing, and therefore maintained the idealized pattern of manhood based on ideas of power and warrior prowess⁵⁸. Others were engaged in different economic activities, probably also taken up by women, and, in consequence, could not share the social and symbolic identity of their male counterparts. The considerable growth of quantity, as well as quality of weaponry and associated grave goods deposited in *warrior* graves could represent an ideological reaction of pastoralists for the previously mentioned re-introduction of agriculture. Reaction aimed at emphasizing their social and ideological distinctiveness, especially in contrast to individuals who did not share their activities and beliefs. The actuality⁵⁹ of social identity of a warrior, as well as other associated roles, might also have increased as a response for the threat represented by the pastoralists from Eastern Europe, who, due to the lack of natural borders, were able to penetrate regions of south-eastern Poland. The growing presence of *traumata* associated with arrow wounds demonstrates that the nature of *warfare* changed from ceremonial to more lethal, presumably as a consequence of an adaptation to more effective fighting techniques utilized by the communities of the Steppe zone.

⁵⁵ KRISTIANSEN *et al.* 2017.

⁵⁶ WIERMANN 1988; TUREK 2014.

⁵⁷ MACHNIK 2004.

⁵⁸ ELIADE 1988: 26-27.

⁵⁹ KOROSTELINA 2007:15-32.

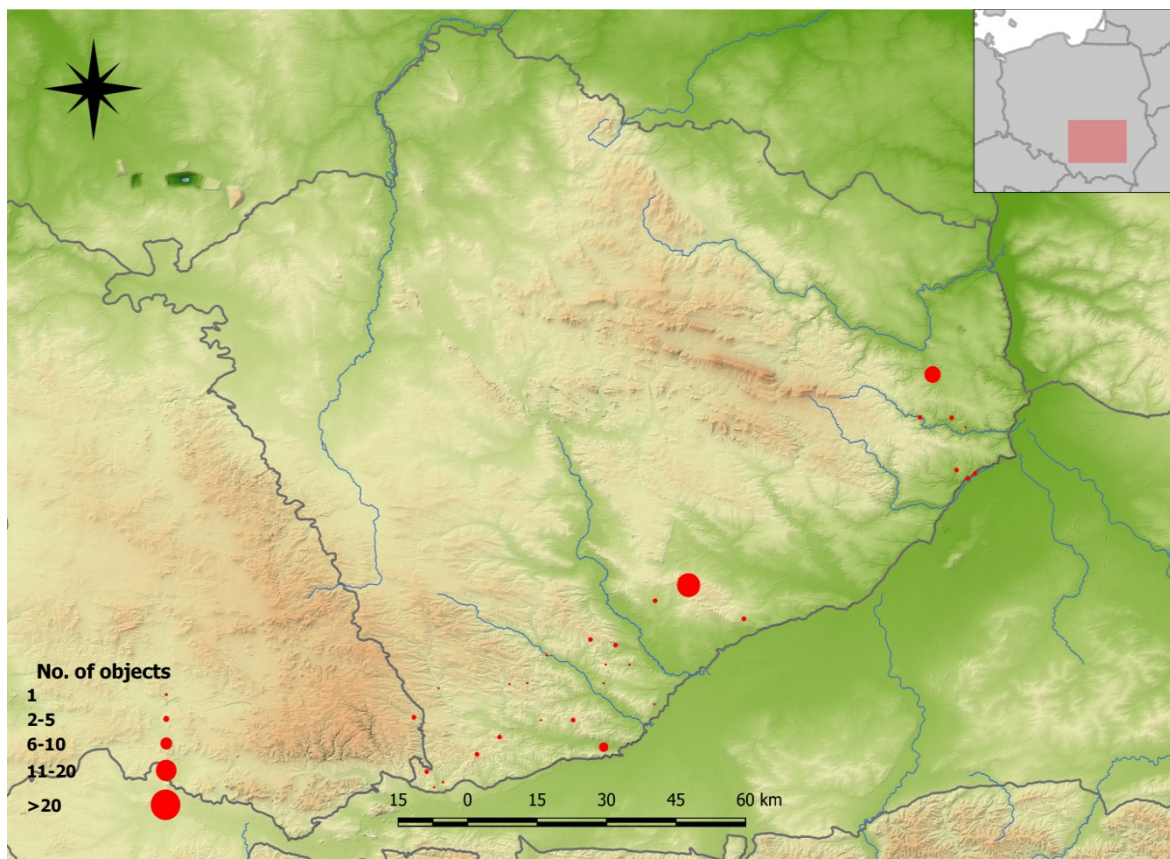
BIBLIOGRAPHY

- BARGIEŁ, FLOREK, LIBERA 2001 Bargieł, B., Florek, M., Libera, J., *Groby ludności kultury ceramiki sznurowej i mierzanowickiej ze stanowiska 1 w Malicach Kościelnych, woj. świętokrzyskie*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 53, 231-259.
- BĄBEL 1970 Bąbel, J. T., *Groby neolityczne ze stan. 1 w Mierzanowicach, woj. tarnobrzezkie*, in: *Wiadomości Archeologiczne*, 44, 1, 67-89.
- BOROWSKA, BUDZISZEWSKI, WŁODARCZAK 2016 Borowska, J., Budziszewski, J., Włodarczak, P., *Grób kultury ceramiki sznurowej ze stanowiska 18 w Snopkowie, pow. lubelski*, in: Jarosz, P., Libera, J., Włodarczak, P. (ed.), *Schylek neolitu na Wyżynie Lubelskiej*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 293-306.
- BOURGEOIS, KROON 2017 Bourgeois, Q., Kroon, E., *The impact of male burials on the construction of Corded Ware identity: Reconstructing networks of information in the 3rd millennium BC*, in: *PLOS ONE*, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0185971>.
- BUDZISZEWSKI, WŁODARCZAK 2011 Budziszewski, J., Włodarczak, P., *Die schnurkeramischen Beile aus den kleinpolnischen Gräbern*, in: Beier, H.-J., Einicke, R., Biermann, E. (ed.), *Varia Archaeologica 7. Dechsel, Axt, Beil & Co - Werkzeug, Waffe, Kultgegenstand? Aktuelles aus der Neolithforschung*, in col. „Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas”, 63, Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, Langenweissbach, 55-64.
- CHAGNON 2013 Chagnon, N., *Noble Savages. My Life Among Two Dangerous Tribes – The Yanomamö and the Anthropologists*, Simon & Schuster, New York – London – Toronto – Sydney – New Delhi.
- CZEBRESZUK 2004 Czebreszuk, J., *Corded Ware from East to West*, in: Crabtree, P., Bogucki, P. (ed.) *Ancient Europe, 8000 B.C. to A.D. 1000: An Encyclopedia of the Barbarian World*, Charles Scribner & Sons, New York, 467-476.
- ELIADE 1988 Eliade, M., *Historia wierzeń i idei religijnych tom 1*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa.
- GAT 2006 Gat, A., *War in Human Civilisation*, Oxford University Press, Oxford.
- GÓRSKI, JAROSZ 2006 Górski, J., Jarosz, P., *Cemetery of the Corded Ware and Trzciniec Cultures in Gabułów*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 58, 401-452.
- HAAK *et al.* 2015 Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B., Brandt, G., Nordenfelt, S., Harney, E., Stewardson, K., Fu, Q., Mittnik, A., Bánffy, E., Economou, C., Francken, M., Friederich, S., Garrido Pena, R., Hallgren, F., Khartanovich, V., Khokhlov, A., Kunst, M., Kuznetsov, P., Meller, H., Mochalov, O., Moiseyev, V., Nicklisch, N., Pichler, S. L., Risch, R., Rojo Guerra, M. A., Roth, C., Szécsényi-Nagy, A., Wahl, J., Meyer, M., Krause, J., Brown, D., Anthony, D., Cooper, A., Alt, K.W., Reich, D., *Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe*, in: *Nature*, 522, 207-211.
- KRISTIANSEN *et al.* 2017 Kristiansen, K., Allenloft, M. E., Frei, K. M., Iversen, R., Johannsen, N. N., Kroonen, G., Pospieszny, Ł., Price, T. D., Rasmussen, S., Sjögren, K.-G., Sikora, M., Willerslev, E., *Re-theorising mobility and the formation of culture and language among the Corded Ware Culture in Europe*, in: *Antiquity*, 91(356), 334-347.
- HAÜSLER 1974 Häusler, A., *Die Gräber der teren Ockengrabkultur zwischen Ural und Dnepr*, Akademie Verlag, Berlin, 8-11.
- HEYD 2007 Heyd, V., *Families, Prestige Goods, Warriors & Complex Societies: Beaker Groups of the 3rd Millennium cal BC Along the Upper & Middle Danube*, in: *Proceedings of the Prehistoric Society*, 73, 327-379.
- HOZER, MACHNIK, BAJDA-WESOŁOWSKA 2017 Hozer, M., Machnik, J., Bajda-Wesołowska, A., *Groby kultury ceramiki sznurowej i domniemane kultury mierzanowickiej w Szczytnej, pow. Jarosław – źródła, analiza, wnioski*, in: Jarosz, P., Machnik, J. (ed.) *Nekropolie kultury ceramiki sznurowej z III tys. przed Chr. w Szczytnej na Wysoczyźnie Kańczuckiej*, in col. „Via Archaeologica Ressorviensia”, 12, Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Rzeszów, 7-130.
- JAROSZ, LIBERA, WŁODARCZAK 2016 Jarosz, P., Libera, J., Włodarczak, P. (ed.), *Schylek neolitu na Wyżynie Lubelskiej*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
- JAROSZ, TUNIA, WŁODARCZAK 2009 Jarosz, P., Tunia, K., Włodarczak, P., *Burial mound no. 2 in Malżyce, the district of Kazimierza Wielka*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 61, 175-231.

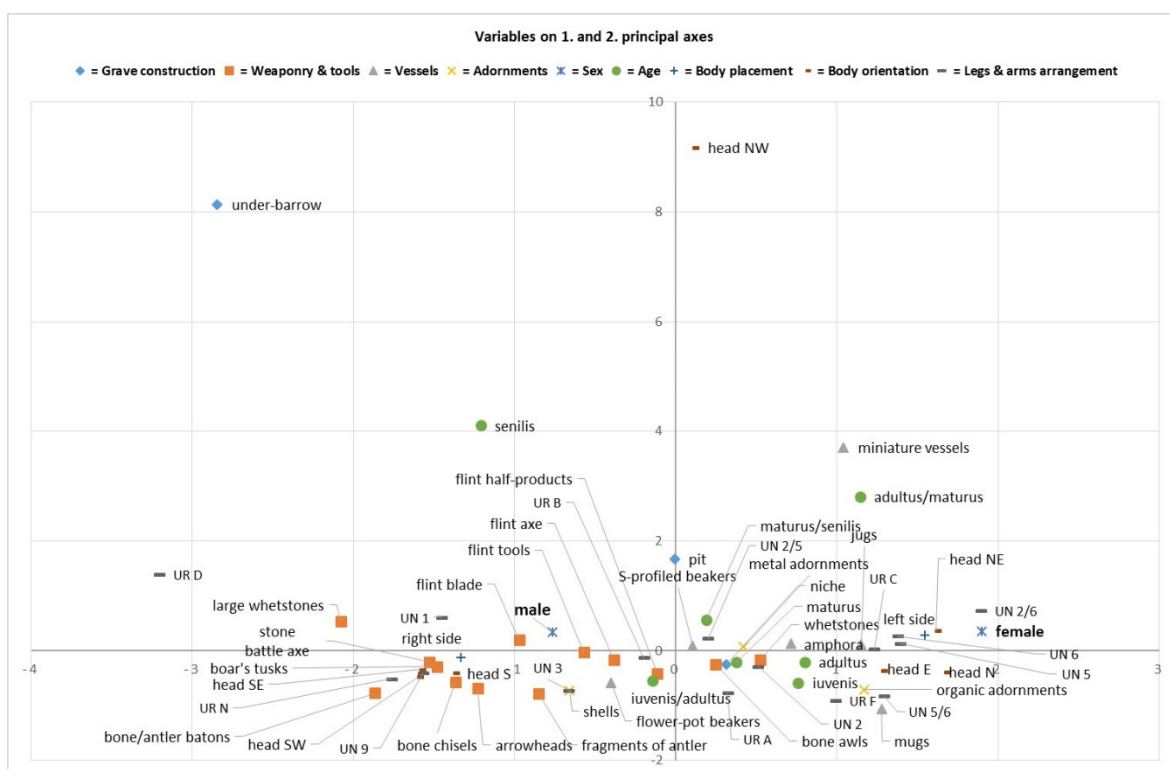
- KEEGAN 1993 Keegan, J., *A History of Warfare*, Hutchinson, United Kingdom.
- KEMPISTY 1978 Kempisty, A., *Schylek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000 Kempisty, A., Włodarczak, P., *Cemetery of the Corded Ware Culture in Żerniki Górne*, Instytut Archeologii UW, Warszawa.
- KLOČKO 2001 Kložko, V. I., *Weaponry of societies of the northern Pontic Culture Circle: 5000–700 BC*, in col. "Baltic-Pontic Studies", 10, Uniwersytet im. "Adama Mickiewicza", Instytut Wschodni, Instytut Archeologii, Poznań.
- KOROSTELINA 2007 Korostelina, K. V., *Social Identity as Social Phenomenon and Scientific Concept*, in: Korostelina, K. V. (ed.), *Social Identity and Conflict. Structures, Dynamics and Implications*, Palgrave Macmillan US, 15–32.
- KRAUSS 1960 Krauss, A., *Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Bosutowie, pow. Kraków*, in: *Materiały Archeologiczne*, 2, 61–67.
- KRISTIANSEN 1999 Kristansen, K., *The emergence of warrior aristocracies in later European prehistory and their long-term history*, in: Carman, J., Harding, A. (red), *Ancient Warfare. Archaeological Perspectives*, Sutton Publishing, United Kingdom, 175–190.
- KRUK, MILISAUSKAS 1999 Kruk, J., Milisauskas, S., *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków.
- KRZAK 1970 Krzak, Z., *Cmentarzysko kultury złockiej „Nad Wawrem” w Złotej, Wrocław–Warszawa–Kraków*.
- LIGUZIŃSKA-KRUK 1988 Liguzińska-Kruk, Z., *Kurhan kultury ceramiki sznurowej w Palecznicy, woj. Kielce*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 40, 113–126.
- MACHNIK, BAGIŃSKA, KOMAN 2009 Machnik, J., Bagińska, J., Koman, W., *Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- MACHNIKOWIE, MACHNIKOWIE, KADROW 1992 Machnikowie, A., Machnikowie, J., Kadrow, S., *Iwanowice, stanowisko Babia Góra. Cz. 2, Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
- MARCINIAK 1960 Marciniak, J., *Materiały neolityczne z Żukowa, pow. Sandomierz*, in: *Materiały Archeologiczne*, 2, 43–55.
- MCNEELY 2011 McNeely, J., *Climate Change, Natural Resources, and Conflict: A Contribution to the Ecology of Warfare*, in: Machlis, G. E., Hanson, T., Spirič, Z., McKendry, J. E. (red.), *Warfare Ecology. A New Synthesis for Peace and Security*, Springer Netherlands, 43–53.
- MEYER, BRANDT, HAAK, GANSLMEIER, MELLER, ALT 2009 Meyer, C., Brandt, G., Haak, W., Ganslmeier, R. A., Meller, H., Alt, K. W., *The Eulau Eulogy: Bioarchaeological Interpretation of Lethal Violence in Corded Ware Multiple Burials from Saxony-Anhalt, Germany*, in: *Journal of Anthropological Archaeology*, 28, 412–423.
- MILISAUSKAS, KRUK 1984 Milisauskas, S., Kruk, J., *Grób niszowy kultury ceramiki sznurowej z Bronocic, woj. kieleckie*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 36, 29–38.
- MIZOGUCHI 1993 Mizoguchi, K., *Time in the reproduction of mortuary practices*, in: *World Archaeology*, 25 (2), 223–235.
- MOLLOY, GROSSMAN 2007 Molloy, B., Grossman, D., *Why can't Johnny kill? The psychology and physiology of interpersonal combat*, in: Molloy, B. P. C. (ed.) *The Cutting Edge: Studies in Ancient and Medieval Combat*, Stroud, 188–202.
- MOSZYŃSKI 1953 [1996] Moszyński, K., *Ludy pasterskie*, Wydawnictwo „Pro Fila”, Cieszyn.
- NEUBERT, WICKE, BRUCHHAUS 2014 Neubert, A., Wicke, J., Bruchhaus, H., *Mit der Axt – durch die Axt. Der Zusammenhang von Schädeldefekt und Waffenbeigabe in Bestattungen des schnurkeramischen Kulturkreises*, in: Link, T., Peter-Röcher, H. (ed.) *Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, Habelt, Bonn.
- OTTO, THRANE, VANDKILDE 2006 Otto, T., Thrane, H., Vandkilde, H., *Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives*, Aarhus University Press, Aarhus.
- PYZIK 1982 Pyzik, Z. W., *Zespół grobowy kultury ceramiki sznurowej w Siesławicach, gm. Busko Zdrój, woj. Kielce*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 34, 53–64.

- RALPH 2013 Ralph, S. (ed.), *The Archaeology of Violence. Interdisciplinary Approaches*, New York: State University of New York Press, Albany.
- RAZUMOV 2011 Razumov, S. M., *Flint Artifacts of Northern Pontic Populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200 – 1600 BC*, in: *Baltic-Pontic Studies*, 16, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Wschodni, Instytut Archeologii, Poznań.
- RUDNICKI, WŁODARCZAK 2007 Rudnicki, M., Włodarczak, P., *Graves of the Corded Ware culture at the multicultural site 6 in Pełczyńska, district of Pińczów, Świętokrzyskie province*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 59, 219-266.
- RYDZEWSKI 1973 Rydzewski, J., *Dwa staroszurowe znaleziska grobowe z Witowa, pow. Kazimierza Wielka*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 25, 71-77.
- SCHULTING 2013 Schulting, R., *War without Warriors? The Nature of Interpersonal Conflict before the Emergence of Formalized Warrior Elites*, in: Ralph, S. (ed.), *The Archaeology of Violence. Interdisciplinary Approaches*, New York: State University of New York Press, Albany, 19-36.
- SJÖGREN, PRICE, KRISTIANSEN 2016 Sjögren, K. G., Douglas, P. T., Kristiansen, K., *Diet and Mobility in the Corded Ware of Central Europe*, in: *PLOS ONE*, 11(5), <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0155083>
- SKRZYNIECKI 2018 Skrzyniecki, R., *Wojownicy społeczności kultury ceramiki sznurowej w Europie Środkowej w III tys. przed Chr.*, typescript of a doctoral thesis.
- SØRENSEN 2004 Sørensen, M. L. S., *Stating identities: the use of objects in rich Bronze Age Graves*, in: Cherry, J., Scarre, C., Shennan, S. (eds.) *Explaining Social Change: Studies in Honour of Colin Renfrew*, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 167-176.
- THOMAS 1991 Thomas, J., *Reading the body: Beaker funerary practice in Britain*, in: Garwood, P., Jennings, D., Skeates, R., Toms, J. (eds.) *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion*, Oxford University Committee for Archaeology, Oxford, 33-42.
- TREHERNE 1995 Treherne, P., *The Warrior's Beauty: The Masculine Body and Self-Identity in Bronze-Age Europe*, in: *Journal of European Archaeology*, 3(1), 105-144.
- TUNIA 1999 Tunia, K., *Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Łekawie, woj. świętokrzyskie*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 51, 161-180.
- TUNIA 1979 Tunia, K., *Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 31, 47-78
- TUREK 2014 Turek, J., *Social and symbolic foundations of the Beaker Phenomenon*, in: Besse, M. (ed.), *Around the Petit-Chasseur Site in Sion (Valais, Switzerland) and New Approaches to the Bell Beaker Culture Proceedings of the International Conference (Sion, Switzerland – October 27th – 30th 2011)*, Archaeopress Archaeology, 285-293.
- UZAROWICZOWA 1970 Uzarowiczowa, A., *Groby kultury ceramiki sznurowej z cmentarzyska wielokulturowego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, in: *Wiomości Archeologiczne*, 35, 2, 201-34.
- VANDKILDE 2006 Vandkilde, H., *Warriors and Warrior Institutions in Copper Age Europe*, in: Otto, T., Thrane, H., Vandkilde H. (eds.) *Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives*, Aarhus University Press, Aarhus, 393-422.
- WIERMANN 2002 Wiermann, R., *Zur Sozialstruktur der Kultur mit Schnurkeramik in Böhmen*, in: Müller J. (ed.), *Vom Endneolithikum zur Frühbronzezeit: Muster sozialen Wandels? (Tagung Bamberg 14.-16. Juni 2001, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 90)*, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 115-131.
- WIERMANN 1998 Wiermann, R., *An anthropological approach to burial customs of the Corded Ware culture in Bohemia*, in: Benz, M., van Willigen, S. (eds.), *Some Approaches to the Bell Beaker Phenomenon. Lost Paradise...? Proceedings of the 2nd Meeting of the „Association Archéologie et Gobelets”, Feldberg (Germany), 18th – 20th April 1997*, BAR International Series 690, 129-140.
- WŁODARCZAK 2017 Włodarczak, P., *Battle-axes and beakers. The Final Eneolithic societies*, in: Włodarczak, P. (ed.) *Past Societies. Polish Lands from the First Evidence of Human Presence to the Early Middle Ages, vol. 2: 5500-2000 BC*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa, 275-336.

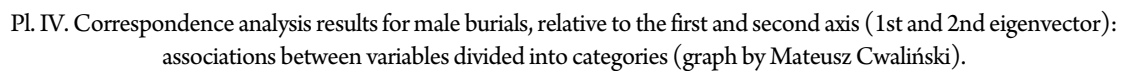
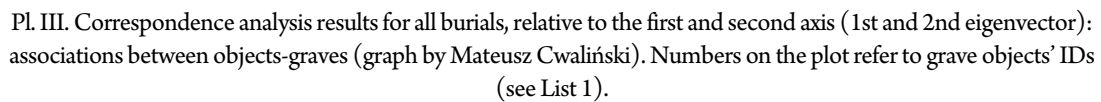
- WŁODARCZAK 2014 Włodarczak, P., *The Traits of Early-Bronze Pontic Cultures in the Development of Old Upland Corded Ware (Małopolska Groups) and Złota Culture Communities*, in: *Baltic-Pontic Studies*, 19, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Wschodni, Instytut Archeologii, Poznań, 7-53.
- WŁODARCZAK 2013 Włodarczak, P., *The lost settlements – one from the visible problems in the research on the Final Neolithic in southern Poland*, in: Kadrow, S., Włodarczak, P. (eds.) *Environment and subsistence – forty years after Janusz Kruk's — Settlement studies*, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej 11, Rzeszów-Bonn, 173-184.
- WŁODARCZAK 2006 Włodarczak, P., *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kraków.
- WŁODARCZAK 2004 Włodarczak, P., *Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Zielonej, woj. małopolskie*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 56, 307-360.
- WŁODARCZAK 1999 Włodarczak, P., *Cmentarzysko w Samborcu, woj. świętokrzyskie, na tle innych znalezisk kultury ceramiki sznurowej z Wyżyny Sandomierskiej*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 51, 119-144.
- WŁODARCZAK, KAMIŃSKA, MICYK, WITKOWSKA 2003 Włodarczak P., Kamińska, M., Micyk, P., Witkowska, B., *Grób kultury ceramiki sznurowej w Smrokwie, woj. małopolskie*, in: *Sprawozdania Archeologiczne*, 55, 119-135.
- ZAKOŚCIELNA 2011 Zakościelna, A., *Studium obrządku pogrzebowego kultury lubelsko-wołyńskiej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.

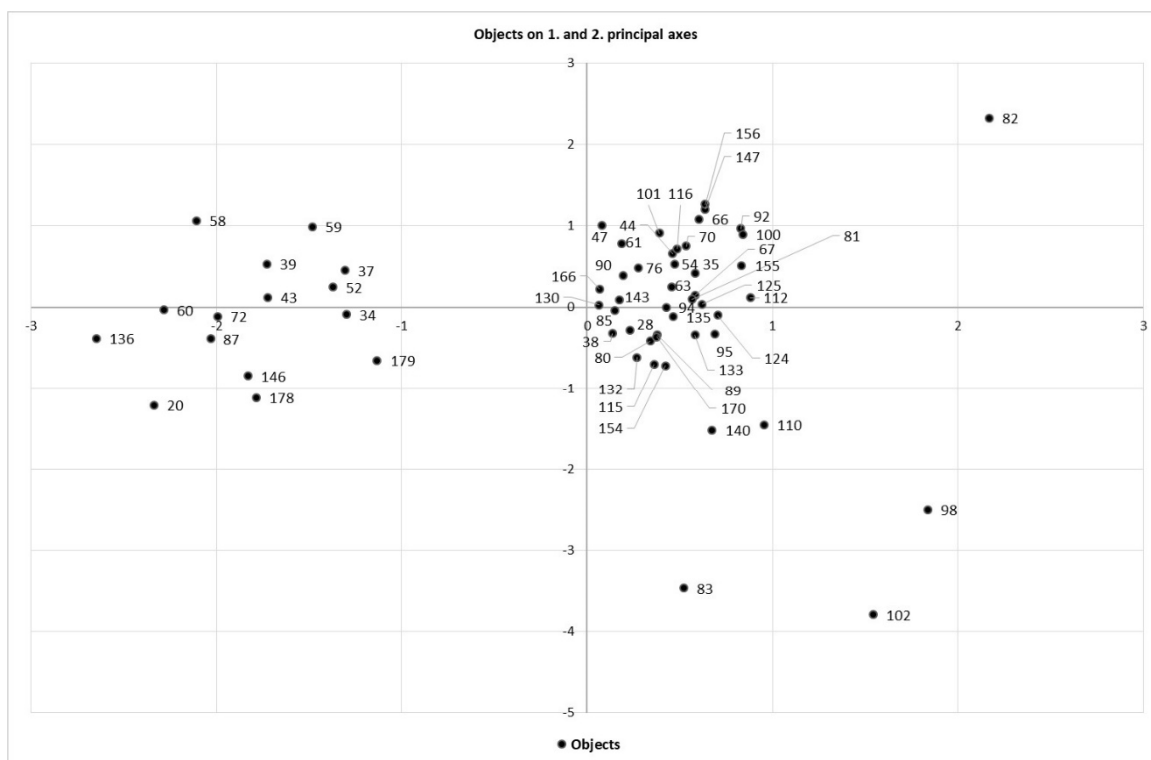

Pl. I. Małopolska Upland – core analytical region of the presented study (map by R. Skrzyński).

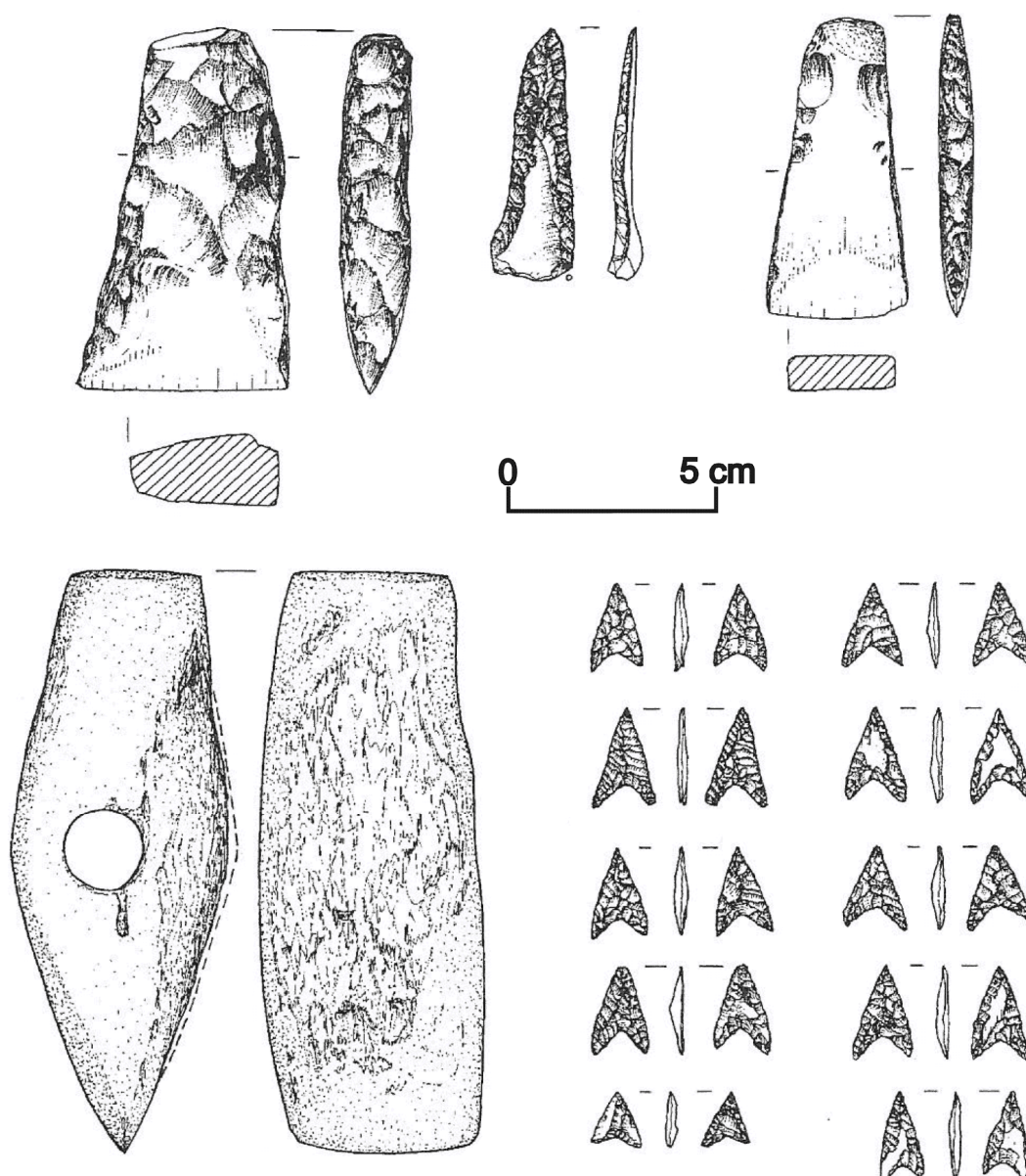

Pl. II. Correspondence analysis results for all burials, relative to the first and second axis (1st and 2nd eigenvector): associations between variables divided into particular categories (graph by Mateusz Cwaliński).

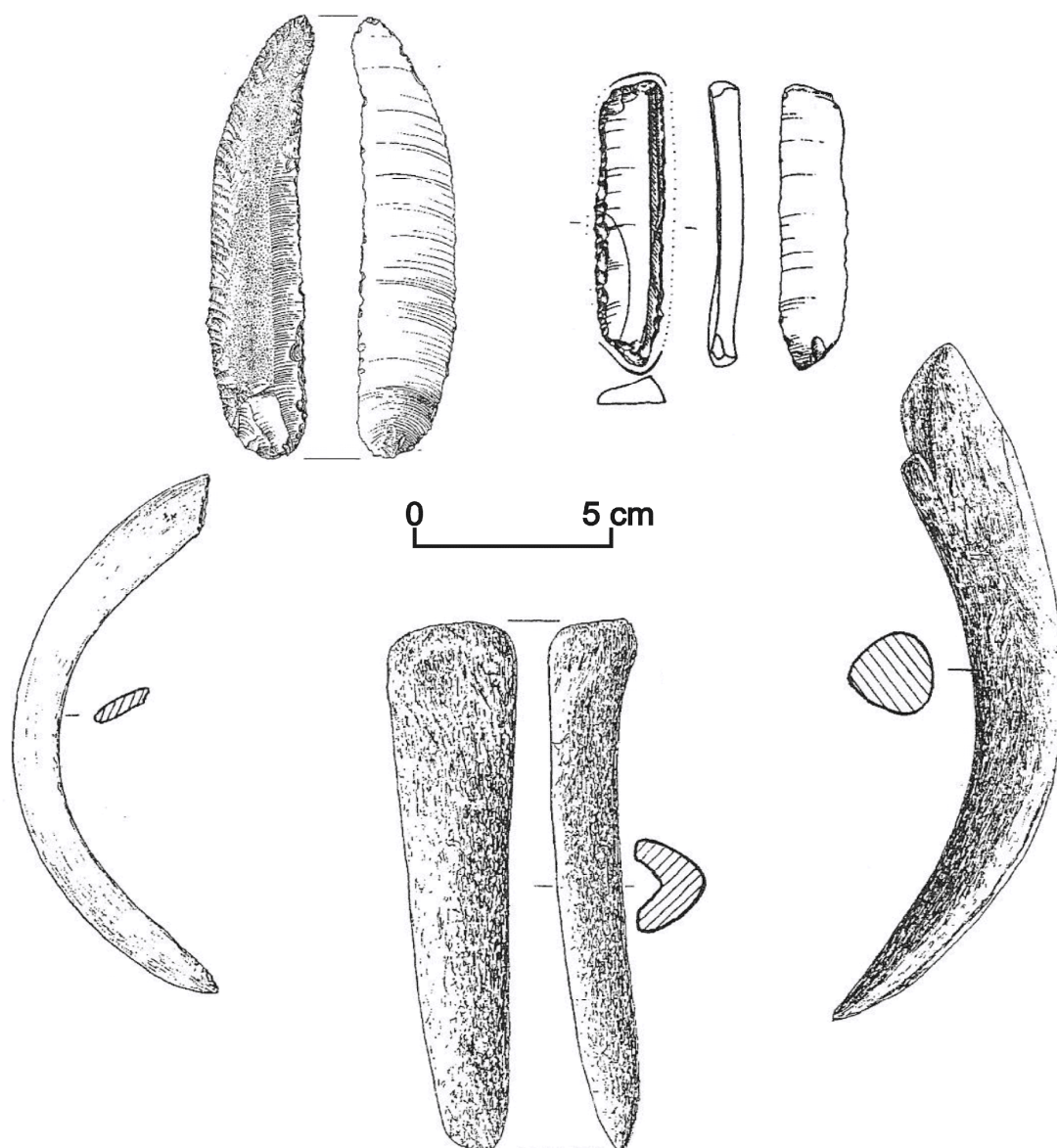

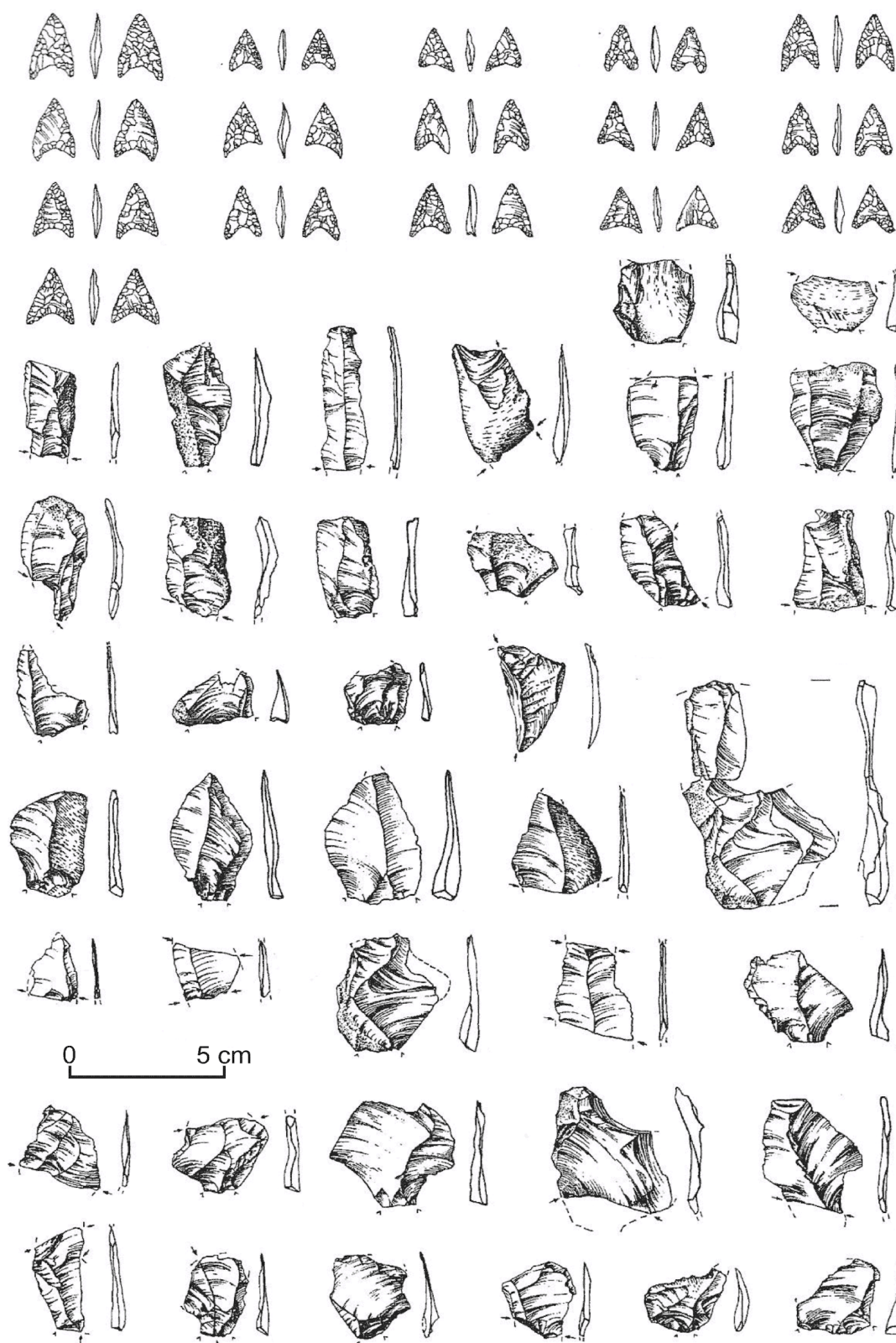
Pl. V. Correspondence analysis results for male burials, relative to the first and second axis (1st and 2nd eigenvector): associations between objects-graves (graph by Mateusz Cwaliński). Numbers on the plot refer to grave objects' IDs (see LIST I).

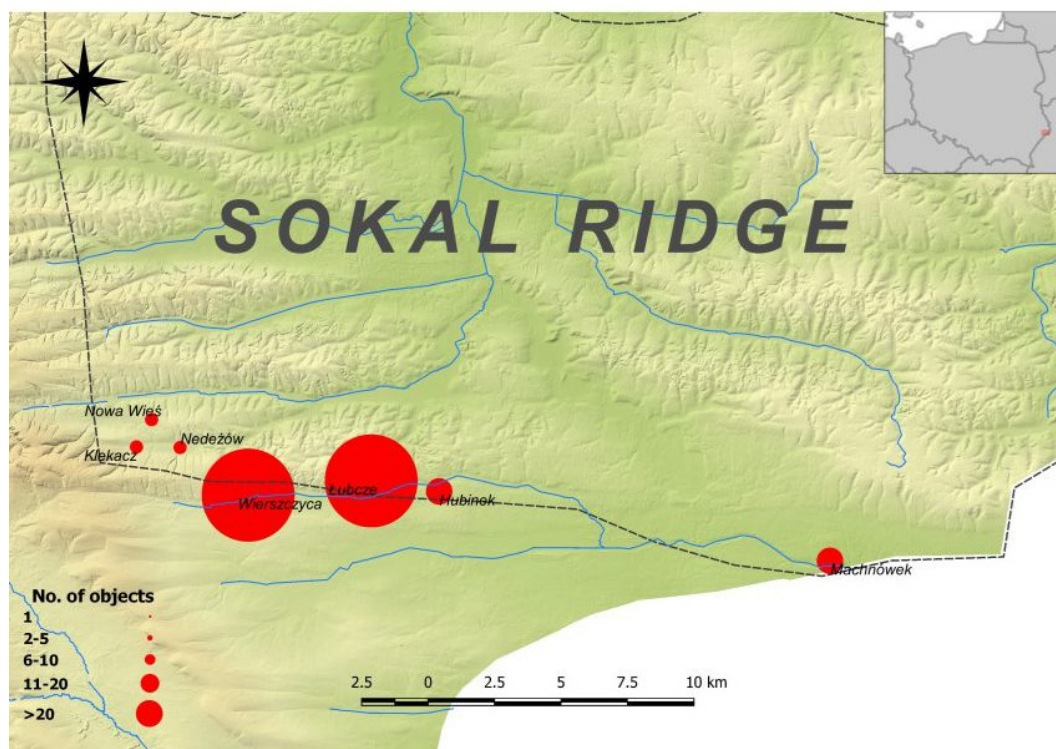
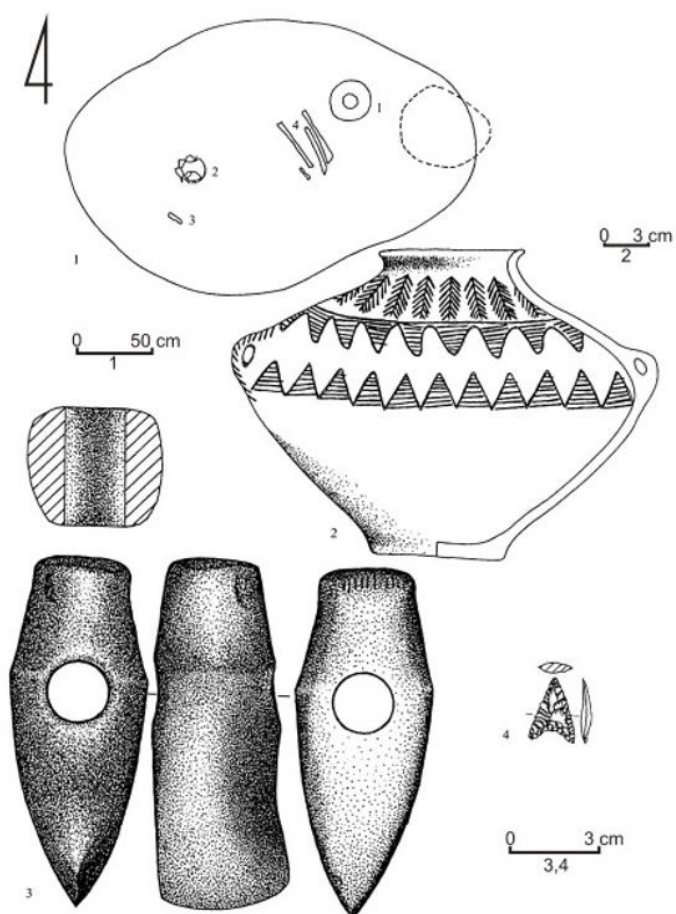
Pl. VI. Potential weapons from the CWC warrior graves from south-eastern Poland
(after WŁODARCZAK 2004).

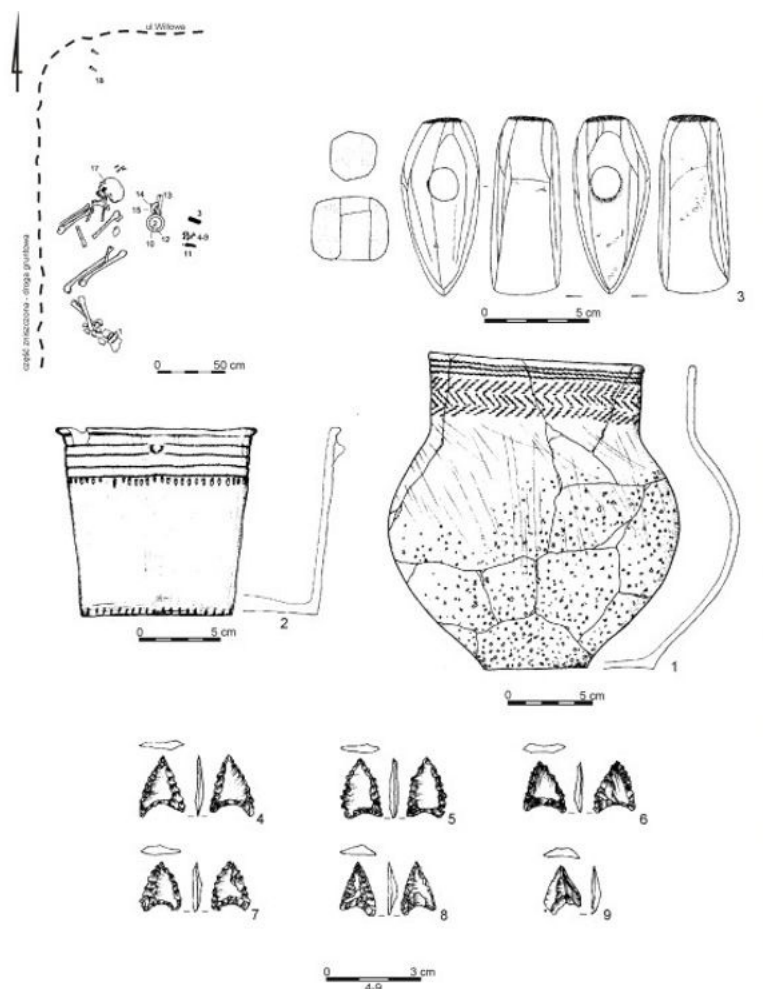
Pl VII. Bone and flint tools from CWC male burials from south-eastern Poland (after various authors).

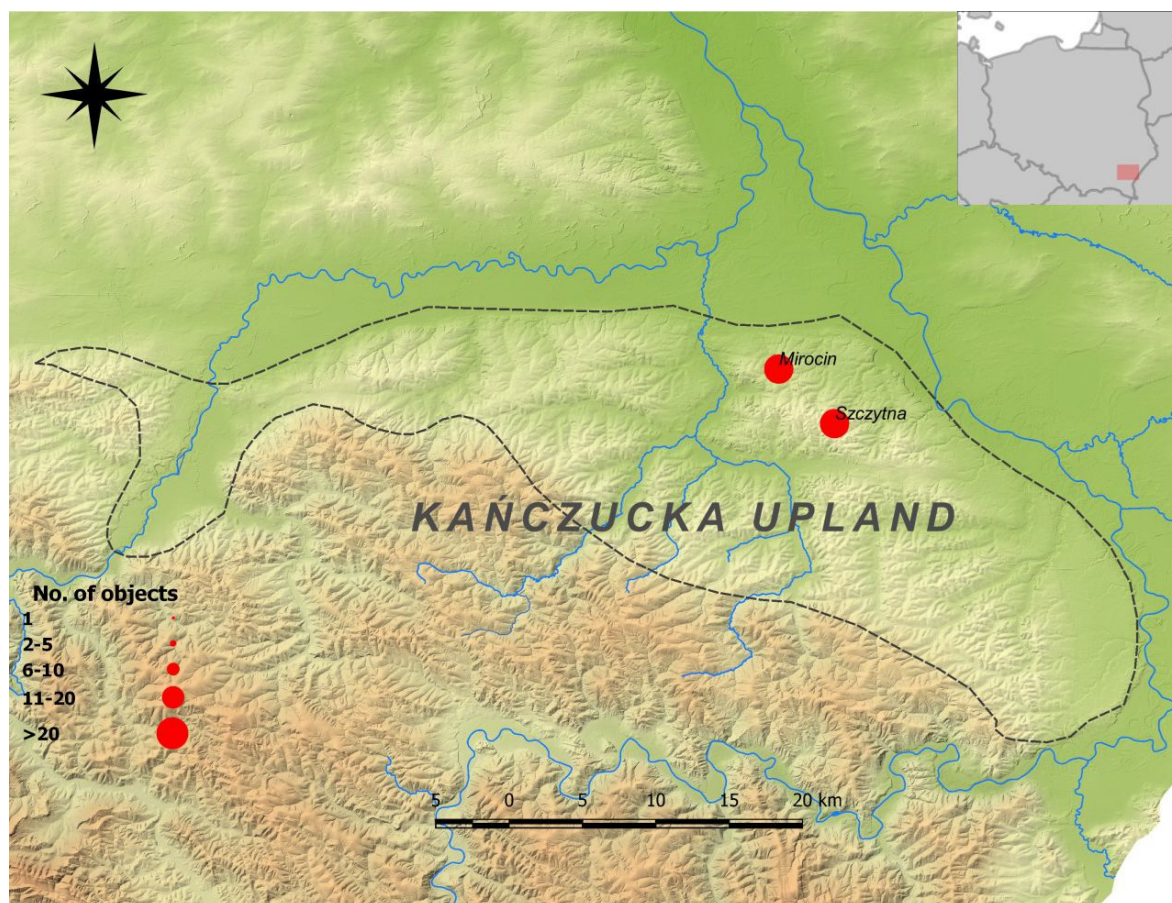
Pl. VIII. Arrowheads and various flakes, presumably representing part of the so-called arrowmaker's toolkit. Assemblage from grave no. 3 in Korusza, site 1, south-eastern Poland (after BUDZISZEWSKI, TUNIA 2000 and WŁODARCZAK 2006).

Pl. IX. Grave goods from chosen warrior graves from the Sokal Ridge
(map by R. Skrzyniecki; drawings after MACHNIK *et al.* 2009).

Pl. X. One of the warrior graves from Lublin Upland. After JAROSZ *et al.* 2016 (map by R. Skrzyniecki).

Pl. XI. Mirocin and Szczytna cemeteries, Kańczucka Upland, south-eastern Poland (map by R. Skrzyniecki).

LIST I. List of grave objects incorporated into the analysis.

Burials	ID	Reference
Żemiki Góme 1/34 (1)	10	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/42a	15	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/42b	16	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/48	20	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/66	27	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/67 (1)	28	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/81	34	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/82	35	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/85 (1)	37	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/85 (2)	38	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/89	39	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/94	43	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/95	44	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/100	47	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/113	52	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/115	54	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/125	58	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/126	59	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/127	60	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/128	61	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/130 (1)	63	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/132	66	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/133	67	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/134	68	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/136	70	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/138	72	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/141	76	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Bosutów/2	79	KRAUSS 1960
Bosutów/3	80	KRAUSS 1960
Bronocice/1	81	MILISAUSKAS, KRUK 1984
Zielona 3/2	82	WŁODARCZAK 2004
Zielona 3/3	83	WŁODARCZAK 2004
Mierzanowice 1/81 (1)	85	UZAROWICZOWA 1970
Mierzanowice 1/81 (2)	86	UZAROWICZOWA 1970
Mierzanowice 1/83	87	UZAROWICZOWA 1970
Mierzanowice 1/98	89	UZAROWICZOWA 1970
Mierzanowice 1/100	90	UZAROWICZOWA 1970
Mierzanowice 1/108	92	UZAROWICZOWA 1970
Mierzanowice 1/199	94	UZAROWICZOWA 1970
Mierzanowice 1/200	95	UZAROWICZOWA 1970
Mierzanowice 1/209	98	UZAROWICZOWA 1970
Książnice Wielkie/2	100	MACHNIK 1966
Książnice Wielkie/3	101	MACHNIK 1966

Burials	ID	Reference
Książnice Wielkie/4	102	MACHNIK 1966
Łękawa 15/3	110	TUNIA 1999
Koniusza 14	112	TUNIA 1979
Koniusza 2/A	114	TUNIA 1979
Koniusza 2/B	115	TUNIA 1979
Koniusza 3	116	MACHNIK 1966
Nowy Daromin/3	124	MACHNIK 1966
Nowy Daromin/4	125	MACHNIK 1966
Malice Kościelne/1(30)	130	BARGIEŁ <i>et al.</i> 2001
Malice Kościelne/3(24)	132	BARGIEŁ <i>et al.</i> 2001
Witów/1	133	RYDZEWSKI 1973
Samborzec/19	135	WŁODARCZAK 1999
Samborzec/21	136	WŁODARCZAK 1999
Samborzec/22	137	WŁODARCZAK 1999
Gabułów/2(1)	140	GÓRSKI, JAROSZ 2006
Małżyce 30/10	143	JAROSZ ET AL. 2009
Złota, Nad Wawrem/279	146	KRZAK 1970
Złota, Nad Wawrem/297	147	KRZAK 1970
Smroków 17/1	154	WŁODARCZAK <i>et al.</i> 2003
Żuków/1	155	MARCINIAK 1960
Żuków/3	156	MARCINIAK 1960
Pałecznicza/1	159	LIGUZIŃSKA-KRUK 1988
Pełczyska 6/21(1)	161	RUDNICKI, WŁODARCZAK 2007
Pełczyska 6/50(2002)	166	RUDNICKI, WŁODARCZAK 2007
Miernów I	169	KEMPISTY 1978
Miernów II/2	170	KEMPISTY 1978
Miernów II/11	171	KEMPISTY 1978
Chotelek Zielony 2	178	PYZIK 1982
Chotelek Zielony 3/A	179	PYZIK 1982
Żemiki Górne 1/15	3	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/26	5	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/33 (1)	8	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/40	14	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/43	17	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/49	21	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/78 (1)	32	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/78 (2)	33	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/84	36	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/90 (1)	40	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/93	42	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/97 (1)	45	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/103	48	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/106	49	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Górne 1/112	51	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000

Burials	ID	Reference
Żemiki Góme 1/120 (1)	55	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/123	57	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/129	62	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/135	69	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/137	71	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/139 (1)	73	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Żemiki Góme 1/140	75	KEMPISTY, WŁODARCZAK 2000
Bosutów/1	78	KRAUSS 1960
Mierzanowice 1/105	91	UZAROWICZOWA 1970, BĄBEL 1979
Mierzanowice 1/157	93	UZAROWICZOWA 1970, BĄBEL 1979
Mierzanowice 1/131	96	UZAROWICZOWA 1970, BĄBEL 1979
Książnice Wielkie/6	104	MACHNIK 1966
Książnice Wielkie/8	106	MACHNIK 1966
Łękawa 15/1	108	TUNIA 1999
Koniusza 4	117	TUNIA 1979
Nowy Daromin/1	122	MACHNIK 1966
Malice Kościelne/2(20)	131	BARGIEŁ <i>et al.</i> 2001
Samborzec/23	138	WŁODARCZAK 1999
Złota 59/1(1)	151	KRZAK 1970
Żuków/4	157	MARCINIAK 1960
Pelczyska 6/21(2)	162	RUDNICKI, WŁODARCZAK 2007
Wilczyce 10/28	168	WŁODARCZAK <i>et al.</i> 2016
Chotelek Zielony 3/B	180	PYZIK 1982

UNDERSTANDING THE POLITICAL GEOGRAPHY AND ECONOMIC HISTORY OF THE BLACK SEA ON THE BASIS OF PROXENY DECREES*

BY
VICTOR COJOCARU*

Abstract:

In the context of publishing a monograph on proxenia in the Black Sea area, the author has begun to examine the dynamic interactions between external cultural influences and local cultural traditions. Throughout almost two centuries of historiographical debate, a number of solid works and valuable studies have explored this topic, yet none of them provides a coherent picture on the external relations of the Pontic Greek cities during the Classical, Hellenistic and Roman times on the basis of proxeny decrees. Starting with a brief introduction on the status quaestionis, this paper analyses aspects of social, economic, and religious interactions which are connected with the status of foreigners in the Greek world, and this at various levels: local (between Greeks and non-Greeks), regional (between an individual and a state in the world of the Pontus Euxinus); and in terms of macrocosms (the evolution of proxeny due to the growth of business between citizens of different city-states). The discussion is drawing on a systematic analysis of ca. 250 inscriptions, from simple tax exemptions (ateleiai) to complex honorary documents. It focuses especially on the status of foreigners as proxenoi in the city-states on the Black Sea coast, in contrast to some Pontikoi as representatives of their communities in other parts of the oikoumene. The objective of this approach is not only to obtain a holistic understanding of the Black Sea as an ancient region which was well integrated to the Mediterranean world, but also to bring attention to some modern perceptions of history "that take the nation as timeless, the state as predestined, and the region as ephemeral" (KING 2004: 239).

Keywords: Black Sea area; Greek cities; proxeny decrees; political geography; economic history; status of foreigners.

1. RESEARCH PROJECT ON PROXENIA IN THE BLACK SEA AREA

In his letter to Biagio Virgilio from the 1st of March 1970, Louis Robert seemed to be convinced that "(...) there is no place for *proxenia* other than as a chapter in a handbook on Greek institutions".¹ Robert's impression that "there is nothing new of interest to discover concerning proxeny" was influenced by an increasing scepticism of earlier scholarship concerning the functional nature of *proxenia*. Since the end of the 19th century scholars began to see a contradiction between the understanding of *proxenia* as a quasi-contractual office, involving an obligation on the side of the *proxenos* to perform particular duties, with the honorific aspect of this status which seemed prominent in the rapidly expanding epigraphic record of proxeny decrees for the Hellenistic period.² Robert signalled his own rejection of this simplistic narrative of the post-Classical decline of proxeny and repeatedly rejected the historiographic belief which implied the

* Institute of Archaeology, Romanian Academy – Iași Branch; victorinstarhia@yahoo.com.

This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Research and Innovation, CCCDI – UEFISCDI, project number „PN-III-P1-1.1-TE-2019-0783”. I am very grateful to Dr. Annamária-Izabella Pázsint, Dr. Ligia Ruscu (Cluj-Napoca), and Prof. Dr. Altay Coşkun (Waterloo, Ontario) for proofreading the article; all remaining shortcomings are of course my own.

¹ See the full letter translated by MACK 2015: 4: "The study? If I am not mistaken there is nothing new of interest to discover concerning proxeny. It is a question which has been solved and, thank goodness, we know what it is, we can explain it to novices. If Monceaux's monograph is out of print it can be reprinted lithographically. In my opinion there is no place for *proxenia* other than a chapter in a handbook on Greek institutions".

² Cf. MACK 2015: 5-8.

‘death’ of the post-Chaironeian *polis*.³ But his distrust of Virgilio’s planned and then abandoned project of a *corpus* with an introductory study of all extant proxeny decrees did not help overcome this historiographical *aporia*.

However, since Robert’s dismissive statement and to this day, there has been a continuous stream of publications on *proxenia*; the subject being tackled both in more general terms, and through case studies.⁴ Of particular interest in this regard are the contributions of F. Gschnitzer,⁵ Chr. Marek,⁶ Ph. Gauthier,⁷ D. Knoepfler,⁸ and more recently the outstanding book by W. Mack.⁹

For my own project on *proxenia* in the Black Sea area,¹⁰ I analysed social, economic, and religious aspects connected with the status of foreigners in the Greek world, and this at various levels: local (between Greeks and non-Greeks),¹¹ regional (between an individual and a state in the world of the Pontus Euxinus);¹² and in terms of macrocosms (the evolution of proxeny due to the growth of business between citizens of different city-states).¹³ The objective of this approach was to obtain a holistic understanding of the Black Sea as an ancient region in its own right, on the one hand, but also as a region integrated into the Mediterranean world on the other hand. First of all, my research is based on an exhaustive catalogue of 178¹⁴ *ateleia*, *proxenia* and *politeia* decrees, as evidence for the evolution of the proxeny in the Black Sea area.

These decrees range from simple tax exemptions (*ateleiai*) to complex honorary documents, they reflect the relations of the Pontic Greeks between each other and with other regions of the Greek and Roman world. Among the more than 5600 stone inscriptions from the Black Sea region that have been published previously, the 178 grants of *ateleia*, *proxenia* and *politeia* constitute less than 3% (Tab. I), but it is beyond doubt that they convey a much higher proportion of the information relevant for the external contacts of the Ancient Black Sea area. Despite the risks inherent to statistical analysis, I will allow myself to make a few observations on the distribution of documents among the city-states. At present I am aware of the attestation of 2 documents from Apollonia, 24 from the Bosporan Kingdom,¹⁵ 4 from Byzantium, 4 from Chalcedon, 15 from Callatis, 40 from Chersonesus, 5 from Dionysopolis, 14 from Histria, 12 from Mesambria, 7 from Odessus, 41 from Olbia, 5 from Sinope, 2 each from Tomis¹⁶ and Tyras,¹⁷ and 1 from Tios.

³ See, for example, ROBERT 1984: 273: “Dans l’étude de l’histoire sociale de l’époque hellénistique et romaine existent au moins deux fables convenues, deux mystifications. La première est la mort de la cité grecque à Chéronée et, désormais, le rôle exclusif des rois”.

⁴ For a more comprehensive survey, with a focus on the *proxenia* in the Black Sea area, see now COJOCARU 2016A: 26-49.

⁵ GSCHNITZER 1973.

⁶ MAREK 1984.

⁷ Especially GAUTHIER 1972; 1985.

⁸ KNOEPFLER 2001.

⁹ MACK 2015; cf. COJOCARU 2016B.

¹⁰ COJOCARU 2016A.

¹¹ See, for example, the treaty of alliance between Sadalas and the Mesambrians, which was preceded by the grant of *politeia*, *proxenia* and *proedria* to the Thracian dynast and his descendants – IGBulg I² 307 (cf. COJOCARU 2016A: 149, nr. 66).

¹² This is the case for most of the proxeny decrees. As a typical example, I quote IGDOP 20 (cf. COJOCARU 2016A: 73, nr. 40): Ἀγαθῇ τύχῃ. | Ὀλβιοπολίται ἔδωκαν | τοῖς Θεοπρόπου παισὶν |¹⁴ Θεοφάνει καὶ Ἀρίστῃ | Ἡρακλεώταις, αὐτοῖς | καὶ ἐκγόνοις προξενίαν, πολιτείαν, |¹⁸ ἀτελείαν πάντων | χρημάτων ὧν ἂν αὐτοὶ | εἰσάγωσιν ἢ ἐξάγωσιν, ἢ θεράποντες, |¹² καὶ εἰσπλουν καὶ | ἐκπλουν καὶ ἐμ πολὺλέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ | ἀσπλεῖ καὶ ἀσπονδεῖ.

¹³ COJOCARU 2016A (*passim*), especially 180-193.

¹⁴ To the 174 documents catalogued in COJOCARU 2016A: 50-152 is to be added IGBulg V 5094 (a decree from Mesambria): [—]ITI[—] | [—]FNO[—] | [—] . INAITE[—] |⁴ [—] σιτωνί[α(?) —] | [δεδοχθαι τῇ βουλῇ καὶ τῷ] δάμῳ . . . INT[—] | [—] | [—] τοῖς πολεμοῦσι ΠΟ[—] | [δεδοσθαι δὲ αὐτῶν] καὶ ἐκγόνοις προξενίαν, π[ο]λ[ι]τείαν, πάντων χρημ[α]τῶν ἰσ[ο]τελείαν καὶ εἰσ[π]λουν καὶ ἐκπλουν πολ[υ]λέμου καὶ εἰράνας ἀσπλεῖ | καὶ ἀσπονδεῖ καὶ ἐφοδον | ἐπὶ τὰν βουλὰν καὶ τὸν δᾶ[μ]ον π[ρ]ότοις μετὰ τὰ ἱερά], τὸν δὲ ταμίαν ἀναγρά[φ]ει¹² [ψαντα τὸ ψάφισμα τοῦτο] εἰς τελαμῶνα λευκοῦ λ[ι]θ[ο]ῦ ἀναθέμεν εἰς τὸ ἱερ[ο]ν τοῦ Σαράπιος. I am grateful to Thibaut Castelli for drawing my attention to this document. The first proxeny decree from Tyras was published by IVANTCHIK 2017: 968-970. For two other recently published documents, see the note below.

¹⁵ 20 stone inscriptions + two attestations of *ateleia* by Isoc. 17.57 (cf. COJOCARU 2016A: 91, nr. 70) and Dem. 20.31 (cf. COJOCARU 2016A: 91-92, nr. 71). In addition to the 20 stone inscriptions catalogued by COJOCARU 2016A: 92-100, nr. 72-91, we can now add two fragmentary decrees published by SHELOV-KOVEDYAEV 2018.

¹⁶ One stone inscription + one attestation of *immunitas* (= *ateleia*) by Ov. Pont. 4.9.101-103 (cf. COJOCARU 2016A: 104, nr. 98).

¹⁷ IVANTCHIK 2017: 968-970 + Ovinus Tertullus’ letter to the magistrates, *boule* and *demos* of Tyras (IOSPE I² 4, cf. COJOCARU 2016A: 105-106, nr. 100), with mention of tax exemption (*immunitas* = *ateleia*) and the right of citizenship.

City	Proxeny decrees (<i>ateleia, proxenia, politeia</i>)	Total (estimated) of the stone inscriptions
Apollonia	2	ca. 100
Bosporan Kingdom (cities of)	24	ca. 1600
Byzantium	4	ca. 400
Chalcedon	4	ca. 150
Callatis	15	ca. 270
Chersonesus	40	ca. 600
Dionysopolis	5	ca. 80
Histria	14	ca. 500
Mesambria	12	ca. 50
Odessus	7	ca. 300
Olbia	41	ca. 600
Sinope	5	ca. 230
Tios	1	ca. 100
Tomis	2	ca. 600
Tyras	2	ca. 70

Tab. I. Proxeny decrees (*ateleia, proxenia, politeia*) in the Black Sea region. Statistics.¹⁸

City	Apollonia	Bosporan Kingdom	Dionysopolis	Histria	Odessus	Olbia	Sinope	Tios	Tomis	Tyras
Century										
5 th BC		Athens				Heraclea, Sinope				
4 th BC		Amisus - Piraeus Apollonia?-2 Athens Chalcedon Chios? Kromna (in Paphlagonia) Mytilene uncertain-12	Odessus	uncertain-1		Athens, Byzantium Chalcedon, Chersonesus Heraclea, Heraclea ? Histria, Mesambria Miletus Orchomenus (in Arcadia) Sinope/ Heraclea ? Thesalia ? uncertain-8	Callatis Kos uncertain-2			
3 rd BC	uncertain - 1	Histria?	Callatis	Apollonia-2 Callatis, Chios uncertain-3	Chersonesus uncertain-3	Byzantium ? Callatis, Histria Rhodes-2 uncertain-8	Kos			uncertain-1
2 nd BC			Mesambria uncertain-1	Callatis Samothrace Tomis uncertain-3	Antiohia Callatis	Amisus Chersonesus Smyrna Tomis, Tyras			Tyras	
1 st BC	Tarsos	uncertain-1			Heraion Teichos					
1 st AD						uncertain-2			Ovid	
2 nd AD						Prousa ad Hypium		Chersonesus		

Tab. II. *Proxeno*i in the Ionian city-states on the Black Sea coast¹⁹¹⁸ Revised version of COJOCARU 2016A: 155, Tab. I.¹⁹ Revised version of COJOCARU 2016A: 234, Tab. VIII.

City \ Century	Byzantium	Chalcedon	Callatis	Chersonesus	Mesambria
4 th BC			uncertain-1	uncertain-1?	
3 rd BC			Apollonia Chersonesus-2 Dionysopolis Elea, Mytilene Paros, Tyras uncertain-3	Olbia Rhodes uncertain-1	Apollonia Callatis Neapolis Sadala Thessalia uncertain-3
2 nd BC	Miletus Seleukeia (Cilicia)	Byzantium Seleukeia (Cilicia)	uncertain-1	Amisus Sinope	De[- -], son of Dezas, ast uncertain-1
1 st BC				Heraclea? uncertain-2	
Hellen. time		Olbia? uncertain-1	uncertain-1		uncertain-1
1 st AD	Olbia		uncertain-1	Heraclea uncertain-1	
2 nd AD				Amastris-2 Amastris? Heraclea-3 Sinope-3 T. Aurelius Calpurnianus Aurelia Paulina uncertain-11	
Roman time				uncertain-7	

Tab. III. *Proxeno*i in the Dorian city-states on the Black Sea coast.²⁰

This division by itself seems to underline the outstanding role of Olbia as the most important trading centre of the region from the Archaic to the Hellenistic age.²¹ In contrast, the status of Tomis appears to have been insignificant in the pre-Roman period. Actually, it was still an *emporion* depending on Histria and Callatis up to the middle of the 3rd century BC.²² As the metropolis of the western Pontus (μητρόπολις τοῦ Εὐωνύμου Πόντου²³), the city reached its historical heyday and became a popular residence choice for many foreigners only in the first century AD. Nevertheless, the Tomitans – as well as other Greek communities of the western and southern Black Sea coast under Roman rule – stopped awarding proxeny by that time. On the northern Black Sea coast, the lack of evidence from Tyras²⁴ indicates quite clearly, in my opinion, that this settlement functioned mainly as a transit centre for trade with other Pontic and non-Pontic *poleis*,²⁵ thus acting just as a ‘rest stop’ for ‘les étrangers de passage’. In fact, for the pre-Roman period we do not have more than three honorary decrees from this *polis*.²⁶

Furthermore, one might mention the absence of documentary evidence from Heraclea and the insignificant number of items from Byzantium, Chalcedon and Sinope. However, many of their own citizens were honoured as *proxeno*i abroad (Tab. IV-V). As for the other city-states on the Black Sea coast – whether Ionian, such as Olbia and Histria, or Dorian, such as Callatis and Chersonesus – their situation is quite different. Since these emerged due to trade routes on

²⁰ Revised version of COJOCARU 2016A: 235, Tab. IX.

²¹ Relevant in this respect seems to be the testimony of Herodotus, who sees the city as ‘the centre of Scythia’ (Hdt. 4.17): ἀπὸ τοῦ Βορυσθενείτεων ἐμπορίου (τοῦτο γὰρ παραθαλασσίῳ μεσαίτατόν ἐστι πάσης τῆς Σκυθίας) (...). I have pointed out the outstanding role of Olbia as the most important trading centre of the region elsewhere, see COJOCARU 2013: 94-95, with n. 35.

²² Regarding the status of *emporion* of Tomis, see esp. ROBU 2014, with references to primary sources and scholarship.

²³ So, for example, ISM II 92, l. 9-12 (ca. 222-235 AD): (...) βουλὴ δῆμος τῆς λαμ|προτάτης μητροπόλεως | καὶ α' τοῦ Εὐωνύμου Πόντου |¹² Τόμεως. Cf. ISM II 54 (ca. 139-144 AD), ISM II 70 (ca. 161-169 AD), ISM II 82 (under Septimius Severus), ISM II 97 (the Severan era).

²⁴ Ovinus Tertullus' letter from AD 201 (cf. above n. 18) is only an indirect piece of evidence for the previous functioning of the proxeny.

²⁵ Interesting to note that Nilos from Tyras, honoured as *proxenos* at Tomis (ISM II 5, cf. COJOCARU 2016A: 103-104, Nr. 97) is mentioned as a contact person between *Tomitai* and *Olbiopolitai* and not between *Tomitai* and *Tyritai*.

²⁶ SEG 49, 1051 and BE 1964, 309 (cf. COJOCARU 2013: 110, Nr. 24 and 25). To this we now add IVANTCHIK 2017.

the fringes of the Mediterranean, they benefited extensively from the institution of proxeny when establishing commercial, political, cultural and religious relations with other *poleis* in the Black Sea region, with other non-Pontic Greek communities, as well as with the 'barbarians' from the hinterland (Tab. II-III).

Besides the statistical data, the existing database allowed me to elaborate a more or less extensive commentary, structured according to several categories: the concept of *proxenos* and *proxenia*,²⁷ proxeny decrees as a source type and research task,²⁸ methodological problems,²⁹ history of research,³⁰ evolution of formulas,³¹ issuing authorities for the proxeny decrees,³² recipients (*proxenoi*),³³ awarded privileges,³⁴ places where the decrees were pronounced and exhibited,³⁵ and lastly the geographical distribution of the *proxenoi* based on ethnics.³⁶ A separate chapter is dedicated to the foreigners of Pontic origin as *proxenoi* in other regions of the *oikoumene*.³⁷ Given the limits of this paper, in the following section I confine myself to the status of foreigners as *proxenoi* in the Pontic city-states, comparing the evidence with some *Pontikoi* as representatives of their communities in other parts of the *oikoumene*.

2. BIFOCAL PERSPECTIVE: PROXENOI IN THE PONTUS EUXINUS VERSUS PONTIKOI AS PROXENOI ABROAD

Proposals for grants of *ateleia* and later of *proxenia* were the most common means through which the civic community collectively expressed links with the outside world. Such customs should be seen more broadly in the context of a typically Greek desire of networking and building ties with other *poleis*.³⁸ Athens' trade and diplomatic network in the Black Sea area in the 6th century BC³⁹ was seminal for the export of the proxeny institution. From then on, its further development depended on the complexity of the external relations of each *polis*.

The early documentary evidence, the so-called *ateleia* decrees from Olbia, seems to reveal that the institution was initially rooted exclusively in trade connections. The trade-community of Borysthene was interested in having strong business partners in other important centres, such as with Ietrokles, son of Hekataios, from Sinope,⁴⁰ or someone from Heraclea Pontica.⁴¹ Protecting people and goods was of high importance since the Archaic period.⁴² The next stage involved entire communities, for grants such as the right of sailing in and out of the harbour without threat of seizure (and without the need for a treaty, both in war and peace time) required legislation binding the whole *polis*.⁴³

On the northern Black Sea coast, only the Bosporan Kingdom seems to have enjoyed a similar importance as Olbia as of the 4th century BC, especially for the south-Pontic and non-Pontic *poleis*. Hence, a relatively high number of

²⁷ COJOCARU 2016A: 16-21.

²⁸ COJOCARU 2016A: 21-23.

²⁹ COJOCARU 2016A: 23-25.

³⁰ COJOCARU 2016A: 26-49.

³¹ COJOCARU 2016A: 158-169.

³² COJOCARU 2016A: 169-180.

³³ COJOCARU 2016A: 180-193.

³⁴ COJOCARU 2016A: 194-223.

³⁵ COJOCARU 2016A: 224-230.

³⁶ COJOCARU 2016A: 231-235.

³⁷ COJOCARU 2016A: 236-248.

³⁸ Cf. MACK 2015: 207.

³⁹ PANITSCHKE 1988 (with bibliography). Cf. BRASHINSKIY 1963; 1967; BOUZÉK 1989.

⁴⁰ IGDOP 1 (cf. COJOCARU 2016A: 66, Nr. 29).

⁴¹ NO 2 (cf. COJOCARU 2016A: 67-68, Nr. 30).

⁴² As evidenced very clearly by an inscription on lead, mentioning Achillodoros, around 550-500 BC (IGDOP 23): "Protagoras, your father sends instructions to you. He is being wronged by Matasys, for he is enslaving him and has deprived him of his cargo-carrier [or: of the shipment]. Go to Anaxagoras and tell him the story, for he [Matasys] asserts that he [Achillodoros] is the slave of Anaxagoras, claiming: 'Anaxagoras has my property, slaves, both female and male, and houses.' But he [Achillodoros] disputes it and denies that there is anything between him and Matasys and says that he is free and that there is nothing between him and Matasys. But what there is between him and Anaxagoras, they alone know. Tell this to Anaxagoras and the (his?) wife. Beside, he sends you these other instructions: take the (your?) mother and the (your?) brothers, who are among the Arbinatai, to the city. The ship-guard himself, having come to him, will go directly down [or: down to Thyra]" (transl. by CECCARELLI 2013: 335-336).

⁴³ For example, see above, n. 13.

ateleia and *proxenia* grants have been found – at least 22 documents have survived. The king with his sons is always named as the issuing authority.⁴⁴ The low level of autonomy among the Bosporean cities prevented them from developing external relations through proxy grants. Yet, at least one of these cities seems to have enjoyed, for a short period, real autonomy, as seems to be reflected in an undated fragment of a citizenship grant: “The Council and the People of Phanagoria included soldiers from abroad in the lists of citizens, because they had been campaigning for a long time with citizens”.⁴⁵ Interestingly, this *politeia* decree ends somewhat abruptly with a formula which seems to be borrowed from the earlier *ateleia* documents – “they shall have the right to exit and enter (the port)”.⁴⁶ This may imply the lack of a proxy tradition in an important Bosporean city such as Phanagoria.

During the first stage of existence of the proxy institution, Olbia, Dionysopolis and the Bosporean dynasts granted privileges and warranties to foreigners who were useful as reliable partners in brokering imports and exports on their domestic markets. But already the grant from Sinope to Kallipidas, son of Emmenidas, from Cos,⁴⁷ or to Sat[uros, son of such], from Callatis,⁴⁸ shows that some *poleis* in the area of Pontus Euxinus in the early fourth century became interested in configuring *proxenoi* networks to support their commercial interests (not only) in their home cities. It is true that a motivation like “[he] is full of zeal towards the (our) city / the people of Sinope”⁴⁹ does not tell us yet much about the service provided, but it shows the full maturity of an institution which worked for more than six hundred years in the Pontic world. In the 3rd – 2nd centuries BC, a *proxenos* is defined most often as a well-disposed and zealous man towards the *polis* issuing the proxy decree and providing services to those of the citizens who come to him whether on private or public business.⁵⁰ After the prescript and enactment formula, but before the award of *proxenia* and various honours, most typical documents comprise a vague clause indicating the reasons for which a specific motion was proposed. According to W. Mack, this paradigmatic language “reflected and reinforced citizens’ expectations of their city’s *proxenoi*, but it also shaped their understanding of the relationship they had with any cities which had named them *proxenoi* and, indeed, informed them of the attitude and actions appropriate if they had any ambitions to become *proxenoi* of another community”.⁵¹

On the northern shore of the Black Sea, at Olbia and especially at Chersonesus, citizenship on the basis of *proxenia* along with other privileges, including the right of sailing in and out of the harbour without threat of seizure and without the need for a treaty, both in war and peace time, was still granted in the 2nd century AD. Evidence for the survival of this institution attests, at the same time, the continuing autonomy of these *poleis* as regards their external relations. If we adopt a diachronic perspective, the first document – an *ateleia* grant from Olbia for a Sinopean⁵² – dates to the second quarter of the 5th century BC. The later documents include the proxy decrees from Chersonesus, dated to AD 174, for T. Aurelius Calpurnianus Apollonides, financial procurator of Moesia Inferior, and for his wife Aurelia Paulina.⁵³ On this basis, one may well assume a large degree of continuity over seven centuries of the proxy practice, as a special institution

⁴⁴ E. g. CIRB 1 (cf. COJOCARU 2016A: 95, Nr. 78) l. 2-9: Παιρισάδης καὶ παῖδε[ς – – – ωι] | Διονυσίου Πειραεῖ καὶ [ἐκγόνοις] | ἔδοσαν προξενίαν κ[αὶ ἀτέλει] | ἀν πάντων χρημάτων [ν ἐν παν] | τι Βοσπόρῳ, αὐτοῖς κα[ὶ ἰσθμῶ] | σιν τοῖς τούτων καὶ ἐ[ἰσπλουν] | ⁸ καὶ ἐ[κπλουν] καὶ πολέ[μου καὶ εἰρήνης] ἀστυλὲ κα[ὶ ἰσπινδεδί].

⁴⁵ SEG 41, 625 (cf. COJOCARU 2016A: 100, Nr. 91) l. 2-4: (...) Φαναγοριτῶν ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος τοὺς ἀπὸ ξένης στρατιώτας ἐπολιτογράφησαν διὰ τὸ ἐκ χρό[νων] ἱκανῶν συνστρατεύσασθαι (...).

⁴⁶ *Ibidem*, l. 11-12: (...) ἔστω δὲ αὐτοῖς ἔκ[ρη] | ¹² καὶ εἰσπλους.

⁴⁷ I.Sinope 5 (cf. COJOCARU 2016A: 101, Nr. 94).

⁴⁸ I.Sinope 3 (cf. COJOCARU 2016A: 101, Nr. 95).

⁴⁹ Πρόθυμός ἐστι περὶ τὴν πόλιν (I.Sinope 5, l. 4-5) / τὸν Σινωπέων δῆμον (I.Sinope 3, l. 4-5).

⁵⁰ See, for example, IGBulg P² 13 ter (Dionysopolis), l. 3-10: (...) [ἐπεὶ] δὴ Διονύσιος Διο[κ] | ⁴ [νυσίου Κ] αλλατιανὸς εὐνου[ς] | ὦν καὶ πρό[θυμος] διατελεῖ | [κοινη] | τε | τῷ δῆμῳ καὶ ἰδ[ί] | ⁸ [αὶ τοῖς ἐν] | τυγχάνουσι τῶν | ⁸ [πολιτῶν ἐ] | Ὑψηστον ἑαυτὸν | [ἐν παντὶ καὶ] | ¹² ρῶ | παρασκευ[ά] | ¹² ζει (...).

⁵¹ MACK 2015: 29. Cf. 36-37: “Utility was central to the *proxenos*-paradigm, and this aspect was stressed when, as frequently, recipients of *proxenia* were described as *chrēsimos* or *euchrēstos*, or, indeed, more commonly, as *prothumos* – which was roughly equivalent, meaning ‘eager to perform services for the *polis*’, as we can see in the ways in which it was sometimes expanded with the infinitive and used in relation to the other terms”.

⁵² See above n. 41.

⁵³ SEG 45, 985 (cf. COJOCARU 2016A: 139-142, nr. 49-50). Cf., e.g., VINOGRADOV 1996; HAENSCH 2005; 2009; PUECH 2012, esp. 211. Cf. JAJLENKO 2017, with a reprint of the document and an extended commentary.

of interstate-relations in the Black Sea region. And while its origin⁵⁴ is to be sought in the Greek mainland, hundreds of documents from the Pontic Greek cities contributed to the long-term existence of the proxeny in all its complexity at the periphery of the *oikoumene*.

Towards the end of my paper, I would like to say a few words on the *ethnika* of the foreign *proxenoi* in the Pontic city-states (Tab. IV-V), in contrast to other *Pontikoi* as representatives of their communities in other parts of the *oikoumene* (Tab. II-III).

City Century	Amisus	Apollonia	Bosporan Kingdom	Olbia	Sinope
4 th BC		Athens	Athens Chios		Chios Kos
3 rd BC	Oropos	Delos	Delos Delphi	Delphi	Delphi-2, Histiaia Kletor (in Arcadia) Kolophon Oropos, Thermos
2 nd BC	Knosos			Delos-2	

Tab. IV. Citizens of Ionian Pontic communities attested as *proxenoi* outside the Pontus Euxinus
(cf. COJOCARU 2016A, 246 Tab. X).

The earliest attestations point to the existence of trade links between Olbia and Sinope and Heraclea, and between the Bosporan Kingdom and Athens respectively.⁵⁵ With the 4th century BC, the contacts became more intense and varied. The network actually involved all of the first-tier *poleis* in the Black Sea area. In addition, it comprised centres from outside the Pontus Euxinus, such as Athens, Chios, Cos, Miletus, Mytilene, Orchomenus in Arcadia, Rhodes, Samothrace, Smyrna, Tarsus, Thasos, possibly also Antioch and Heraion Teichos.⁵⁶ However, we must bear in mind that in many cases the fragmentary nature of the epigraphic sources diminishes our certainty regarding the place of origin of *proxenoi*.

City Century	Byzantium	Chalcedon	Callatis	Chersonesus	Heraclea	Mesambria
5 th BC					Athens	
4 th BC	Athens-2, Chios Delos, Delphi Heraion (island Samos), Kos Oenoe (island Icaria), Theba	Carthaea (island Cea)			Athens-3	
3 rd BC	Athens, Carthaea (island Cea) Delos-4, Delphi-4 Eresos (island Lesbos) Oropos-3 Tenos (island) Termos	Athens Delos Histiaia (island Euboea) Samothrace Thermos (Aetolia)	Delphi-2	Delphi Eresos (island Lesbos) Oropos-2	Delphi Heraion (island Samos) Histiaia (island Euboea) ? Oropos-2 Thermos (Aetolia)	Oropos
2 nd BC	Delos Mylasa	Lindos Maronea		Delphi	Delos	
2 nd AD	Delphi					

Tab. V. Citizens of Dorian Pontic communities attested as *proxenoi* outside the Pontus Euxinus
(cf. COJOCARU 2016A, 247 Tab. XII).

⁵⁴ Cf. already Hom. *Il.* 6.212-231, with a commentary of this passage by MITCHELL 1997: 12-13 and SANTIAGO ÁLVAREZ 2013: 34.

⁵⁵ The earliest evidence consists of two literary *testimonia*, see above n. 16.

⁵⁶ The latter two cities are mentioned as the place of origin of two councillors of the dynasts Sadalas and Kanitas – IGBulg I² 307 and 41 (cf. COJOCARU 2016A: 173-174, nr. 66 and 63, nr. 26).

In the case of the Dorian city-states (Tab. V),⁵⁷ aside from Byzantium and Chalcedon (where the institution is known only through a few late inscriptions), we see that Callatis, Chersonesus, and Mesambria appear, almost exclusively, as the 'adoptive homeland' of citizens from other Pontic city-states. There is a greater openness of Mesambria to the Thracian hinterland, and one may also mention the intense and long-lasting relations maintained by Chersonesus with the south-Pontic *poleis*, especially the *metropolis* Heraclea. Only Callatis seems to have extended its network beyond the Pontus Euxinus. Thus, in the 3rd century BC, the city had some interest at least in Elea, Mytilene and Paros. The pre-eminent position that the city held in the Hellenistic period is confirmed by the presence of Callatians as *proxenoi* in the most important *poleis* of the Black Sea area – Chersonesus, Dionysopolis, Histria, Mesambria, Odessus, Olbia, Sinope (Tab. II-III).

Regarding the citizens of Pontic communities attested as *proxenoi* outside the Pontus Euxinus (Tab. IV-V), we encountered almost exclusively natives of Byzantium, Chalcedon, Heraclea, and Sinope until the 4th century BC. In the 3rd – 2nd centuries, the list of endorsements is completed by some Callatians, Chersonesitans, Mesambrians and Olbians, but actually only at Delos, Delphi and Oropos (as evidence for cultic ties).

The status of the *Pontikoi* attested as *proxenoi* in other parts of the *oikoumene* could be the matter of another research. On this occasion, I only recall the well-known story of Lykon, a citizen of Heraclea, as attested in Apollodorus' speech against the *proxenos* Kallippos: „No sooner had Lykon set out, and was sailing around the Argolian gulf, than his ship was captured by pirate vessels and his goods taken to Argos, while he himself was shot down by an arrow, and met his death. Immediately after this mischance this man Kallippos came to the bank, and asked whether they knew Lykon, the Herakleian. Phormion, who is here present, answered that they knew him. «Was he a customer of yours?» Phormion replied that he was, «but why do you ask?» «Why? I will tell you. He is dead and, as it happens, I am *proxenos* of the Herakleiotai. I demand therefore that you show me your books, that I may know whether he has left any money; for I must of necessity look after the affairs of all the men of Herakleia.»”.⁵⁸

In contrast with all this evidence, we have no information on who managed the business of men from Athens at Heraclea. One of the most important trade centres of the Classical and Hellenistic world has so far remained without any documented proxeny decree. Bitter irony, indeed.

⁵⁷ Cf. COJOCARU 2016C.

⁵⁸ Dem. 52.5: τύχης δὲ συμβάσης τοιαύτης τῷ Λύκωνι τούτῳ ὥστε εὐθὺς ἐκπλέοντα αὐτὸν περὶ τὸν Ἀργολικὸν κόλπον ὑπὸ ληστρίδων νεῶν τὰ τε χρήματα καταχθῆναι εἰς Ἄργος καὶ αὐτὸν τοξευθέντα ἀποθανεῖν, ἔρχεται ἐπὶ τὴν τράπεζαν Κάλλιππος οὕτοσι εὐθὺς ἐρωτῶν, Λύκωνα Ἡρακλεώτην εἰ γινώσκουσιν. ἀποκριναμένου δὲ Φορμίωνος τούτουι ὅτι γινώσκουσιν, ἄρα καὶ ἐχρήτο ὑμῖν; ἔφη ὁ Φορμίων· ἄλλα πρὸς τί ἐρωτᾷς; πρὸς τί; ἔφη· ἐγὼ σοι ἐρῶ. ἐκεῖνος μὲν τετελεύτηκεν, ἐγὼ δὲ προξενῶν τυγχάνω τῶν Ἡρακλεωτῶν. ἀξιώ δὴ σε δεῖξαι μοι τὰ γράμματα, ἵν' εἰδῶ εἴ τι καταλείπειν ἀργύριον· ἐξ ἀνάγκης γάρ μοι ἐστὶν ἀπάντων Ἡρακλεωτῶν ἐπιμελεῖσθαι. (Trans. by Norman W. & J. DeWitt, adapted). For a recent discussion of this passage, see MACK 2015: 77-81.

BIBLIOGRAPHY

- BRAŠINSKIJ 1967 Brašinskij, I. B., *Die Beziehungen Athens zu den Griechenstädten des nördlichen Schwarzmeergebietes zur Zeit der Perserkriege*, in: *Klio*, 49, 53-61.
- BRASHINSKIY 1963 Brashinskiy, I. B., *Afiny i Severnoe Pričernomor'e v VII-II vv. do n.e.* (Athens and the Northern Black Sea Region in the 7th-2nd Centuries BC), Ed. Nauka, Moscow.
- BOUZEK 1989 Bouzek, J., *Athènes et la Mer Noire*, in: *BCH*, 113, 249-259.
- CECCARELLI 2013 Ceccarelli, P., *Ancient Greek Letter Writing. A Cultural History (600 BC-150 BC)*, Oxford University Press, Oxford.
- COJOCARU 2013 Cojocaru, V., *Relațiile interpontice ale orașelor grecești de la nordul Mării Negre și contactele acestora cu barbarii din hinterland pe baza izvoarelor epigrafice* (The Inter-Pontic Relations of the Greek Cities of the Northern Black Sea Area and Their Contacts with the Hinterland Barbarians According to the Epigraphic Sources), in: Panait-Bîrzescu, F. et al. (eds.), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale* (Poleis in the Black Sea Area: Inter-Pontic Relations and Local Productions), Ed. Humanitas, Bucharest (in col. "Pontica et Mediterranea", I), 87-142.
- COJOCARU 2016A Cojocaru, V., *Instituția proxeniei în spațiul pontic / Die Proxenie im Schwarzmeerraum*, Ed. Mega, Cluj-Napoca 2016 (in col. "Pontica et Mediterranea", V).
- COJOCARU 2016B Cojocaru, V., *Review to Mack 2015*, in: *ArhMold*, 39, 384-388.
- COJOCARU 2016C Cojocaru, V., *Un espace dorien pontique d'après les décrets de proxénie*, in: Robu, A., Bîrzescu, I. (eds.), *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire*, Ed. de Boccard, Paris, 165-189.
- GAUTHIER 1985 Gauthier, Ph., *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Ed. de Boccard, Paris.
- GAUTHIER 1972 Gauthier, Ph., *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, Ed. Université de Nancy II, Nancy.
- GSCHNITZER 1973 Gschntzer, F., s.v. *Proxenos*, in: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. XIII, Munich, 629-730.
- HAENSCH 2009 Haensch, R., *Not Official, but Permanent: Roman Presence in Allied States. The Examples of Chersonesus Taurica, the Bosporan Kingdom and Sumatar Harabesi*, in: Eilers, C. (ed.), *Diplomats and Diplomacy in the Roman World*, Ed. Brill, Leiden and Boston, 209-225.
- HAENSCH 2005 Haensch, R., *Rom und Chersonesus Taurica. Die Beziehungen beider Staaten im Lichte der Ehrung des T. Aurelius Calpurnianus Apollonides*, in: Cojocaru, V. (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Ed. Trinitas, Iași, 255-268.
- IVANTCHIK 2017 Ivantchik, A. I., *Novye dekrety iz Tiry* (New Decrees from Tyras), in: *Vestnik Drevney Istarii*, 77.4, 967-977.
- JAJLENKO 2017 Jajlenko, V. P., *Chersones, Severnoe Pričernomor'e i Markomanskije vojny po dannym chersoneskogo dekreta 174 g. n.e. v čest' Tita Avrelija Kal'purniana Apollonida* (Chersonesus, the Northern Black Sea Coast and the Marcomannic Wars According to the Data of the Chersonesian Decree of 174 AD in Honour of Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides), in: Jajlenko, V. P., *Istoriya i epigrafika Ol'vii, Khersonesa i Bospora VII v. do n. e. – VII v. n. e.* (History and Epigraphy of Olbia, Chersonesus and the Bosphorus from the 7th Century BC to the 7th Century AD), Ed. Nestor, St. Petersburg, 694-754.
- KING 2004 King, C., *The Black Sea. A History*, Oxford University Press, Oxford.
- KNOEPFLER 2001 Knoepfler, D., *Décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté*, Ed. Payot, Lausanne.
- MACK 2015 Mack, W., *Proxeny and Polis. Institutional Networks in the Ancient Greek World*, Oxford University Press, Oxford.
- MAREK 1984 Marek, Chr., *Die Proxenie*, Ed. Peter Lang, Frankfurt am Main et al.
- MITCHELL 1997 Mitchell, L. G., *Greeks Bearing Gifts: The Public Use of Private Relationships in the Greek World*. 435-323, Cambridge University Press, Cambridge.
- PANITSCHKE 1988 Panitschek, P., *Zur Entstehung des athenischen Handels mit dem Schwarzmeerraum im 6. Jahrhundert*, in: *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*, 7.2, 27-44.

- PUECH 2012 Puech, B., *Derniers affichages de l'octroi du droit de cité à l'époque impériale*, in: Heller, A., Pont, A.-V. (eds.), *Patrie d'origine et patrie électives: les citoyennetés multiples dans le monde grec d'époque romaine. Actes du colloque international de Tours, 6-7 novembre 2009*, Ed. Ausonius, Bordeaux, 196-212 & 347-371.
- ROBERT 1984 Robert, L., *Les concours grecs. Discours d'ouverture du VIIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, in: *Praktika tou H' diethnous synedriou ellinikis kai latinikis epigraphikis Athina* 3-9 Okt. 1982, Athens, 35-45 (= L. Robert, *Choix d'écrits*, éd. par D. Rousset, Ed. Les Belles Lettres, Paris, 2007, 267-278).
- ROBU 2014 Robu, A., *Les relations de Byzance avec les cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique: la guerre pour l'emporion de Tomis*, in: Cojocaru, V., Schuler, Chr. (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20.-24. September 2010*, Ed. Franz Steiner, Stuttgart, 19-36.
- SANTIAGO ÁLVAREZ 2013 Santiago Álvarez, R.-A., *La polaridad 'huésped' / 'extranjero' en los Poemas Homéricos*, in: Santiago Álvarez, R.-A., Oller Guzmán, M. (eds.), *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Ed. Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 29-45.
- SHELOV-KOVEDYAEV 2018 Shelov-Kovedyaev, F. V., *Dekrety, naydennye v Pantikapee v 2015 godu* (Decrees Found in Panticapeum in 2015), in: Zuev, V. Yu., Khrshanovskiy, V. A. (eds.), *Bosporskiy fenomen. Obshchee i osobennoe v istoriko-kul'turnom prostranstve antichnogo mira. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Chast' 2* (The Bosporan Phenomenon. General and Peculiar Features of Historical and Cultural Space in the World of Classical Antiquity. Proceedings of the International Conference. Part 2), St. Petersburg, 275-281.
- VINOGRADOV 1996 Vinogradov, Ju. G., *Novoe dokumental'noe dos'e imperatorskoy epokhi iz Khersonesa (O prevratnosti sudeb khersonesitov i ikh lapidarnogo arkhiva)* (A New Documentary Dossier of the Imperial Epoch from Chersonesus [The Vicissitudes of Life of the Chersonesians and Their Lapidary Archives]), in: *Vestnik Drevney Istorii*, 216.1, 48-60.

UNWANTED REFUGEES: NEWCOMERS FROM THE STEPPES IN THE BYZANTINE BALKANS (11TH – 12TH CENTURY)

BY
ALEKSANDER PARON^{*}

Abstract:

After a period of safe isolation from the Great Steppe area and its restless inhabitants in the history of Byzantium came a difficult 11th century, when the empire had to face the migration of nomadic peoples (Pechenegs, Uzes). Their stay in the Paristrion theme was one of the most difficult problems that the imperial court had to deal with in the second half of the 11th century. This study is an attempt to answer two questions: how Byzantium coped with steppe refugees and how the experience of their presence influenced the later (until the end of the 12th century) relations of the empire with the inhabitants of the Black Sea steppes.

Keywords: Byzantine Balkans in the 11th–12th centuries; Byzantine policy towards nomads: Pechenegs, Uzes, Cumans.

The arrival of the newcomers from the Great Steppe into the Balkans is by no means a novel topic, and neither did it lack scholarly attention in the past. Nomadic migrations to the south of the Danube have been studied since at least mid-19th century. One of the widely known analyses was presented by Vasily Vasilevskii, who focused on the relations between Byzantium and the Pechenegs between 1048 and 1094, and compared migration of the steppe dwellers to the invasion of the Goths in the 370s A.D.¹ In the last century, the issue of nomadic presence in the Balkans was studied mainly, though not exclusively, by Romanian and Bulgarian scholars. The topic was usually treated as part of the wider considerations on the history of both of these nations, the beginnings of their statehoods and national versions of the history of Dobruđa.² Studies focusing on the history and culture of the nomadic ethnic groups that arrived in the Lower Danube are, however, more scarce.³ So far, Byzantine perspective has been rarely explored in academic research, especially insofar as the question of political strategies adopted by Constantinople vis-à-vis nomads of the Great Steppe is concerned, the issue which has failed to generate much interest among scholars.⁴ This seems quite bizarre, given the significance of the problem of new arrivals from the steppes in the 11th c. This paper seeks to present a synthetic and relatively brief answer to the question delineated above.

^{*} Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Branch Wrocław; par@arch.pan.wroc.pl; orcid.org/0000-0002-8850-9834.

¹ VASILEVSKII 1872: 116-165, 243-332; reprinted in: VASILEVSKII 1908: 1-175.

² ZLATARSKI 1918: 85-87, 88-90, 94, 97-98, 99; ZLATARSKI 1927: 312-313, 383-388; ZLATARSKI 1934: 36-39, 88-119, 139-140, 155, 157, 159-162, 165, 180-219, 228, 230, 366-371, 384-385, 394-396, 453-460, 463; ZLATARSKI 1940: 48-49, 59-62, 66-67, 74, 76-78, 97-101, 105-110; BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971: 120-162; TUPKOVA-ZAIMOVA 1976; BOZHILOV, GIUZELEV 1999: 385-387, 405-407, 421-443; BOZHILOV, GIUZELEV 2004: 141-162, 168-170; THEODORESCU 1999: 60-77; SPINEI 2009; DIMITROV 2011 (here bibliography of the major studies).

³ DIACONU 1970; DIACONU 1978; SPINEI 2003: 93-159 (on the Pechenegs), 161-215 (on the Uzes), 217-340 (on the Cumans); PARON 2015: 385-430.

⁴ There are practically no major studies presenting a broader analysis of the policy adopted by Byzantium towards the nomads of the Great Steppe from the 10th to the end of the 12th c. The work by I.O. Knyaz'kii (KNYAZ'KII 2003), though useful, includes the most basic information and overlooks non-Russian literature on the subject. Byzantine policy towards nomads is usually addressed only marginally, e.g. while discussing Byzantine borders in the Balkans. Cf. STEPHENSON 1999: 43-66; STEPHENSON 1999A: 80-104; STEPHENSON 2000: 29-31, 38-46, 84-110, 288-294; MADGEARU 2013: 115-166. See also DUDEK 2005: 327-343; DUDEK 2007: 103-125; DUDEK 2007A: 87-92, 100-115.

PEACEFUL 10TH CENTURY

Scholars studying the relationship between Byzantium and the nomads of the Black Sea steppes might notice that the turbulent 11th century, especially its eventful second half, was preceded by an unusually peaceful 10th century. The peacefulness was due, to a large extent, to the relative isolation of the Empire from the Great Steppe. For the most part of that century, the Lower Danube area had been sheltered by the buffer zone created by the Bulgarian state, which meant that the only Byzantine land potentially under threat of nomad invasions was the theme of Cherson. Indeed, the specific location of its capital – in the south-western tip of Crimea, but not separated by the mountains – made it an easy target for Pecheneg raids.⁵ However, the location also made it easier for the city to communicate with the steppe dwellers, the fact which Chersonites used for trade and intelligence gathering. There is much more evidence of such activities in available sources than of the alleged attacks by the nomads.⁶ It is also worth noting, that one of the probable reasons Cherson lost its significance was the invasion (988-989) of the Rus' ruler Vladimir, and not the attacks by the Pechenegs from the Black Sea steppes.⁷

Isolation and collaboration with the nomads, which were part of the experience of the imperial periphery, facilitated the emergence of specific political ideas in Constantinople, according to which the belligerent inhabitants of the Black Sea steppes were to stabilize the political situation in the northern parts of the European continent. According to the Byzantine version of the "containment" policy devised by Constantine VII Porphyrogenitus (913-959), the Pechenegs were to deter: the Rus, the Hungarians and the Danubian Bulgars.⁸ This concept may have brought forward in time the events of the years 934-943, when raids by the Rus' and the Hungarians, with Bulgars staying completely neutral, finally reached the gates of Constantinople.⁹ Byzantine diplomacy was then forced to look for an effective tool to keep in check the "northerners" who were becoming too aggressive – a tool that would replace the Bulgarian buffer zone, which was proving less and less reliable or, in fact, loyal to Byzantium.¹⁰ Therefore, in the 10th century, the perils faced by the Empire did not originate in the area of the Great Steppe. On the contrary, part of the Constantinople's elites perceived the Pechenegs – its inhabitants, as at least a potential, valuable partner in pursuing Byzantine interests to the north of the Black Sea and in the Lower Danube area.

From the last third of the 10th century, however, the arrangement providing safe isolation was gradually coming to an end. According to Rus' chronicles, in 965 the prince Sviatoslav Igorevitch put an end to the Khazar Khagnate¹¹. The sudden demise of their polity meant the destruction of a vast political system (*Pax Chazarica*), which had so far prevented nomadic migrations within the western expanses of the Great Steppe. The new ethnic shifts posed a direct threat to Byzantium, which at the beginning of the 11th century once again had its border on the Lower Danube.¹² Pushed by their long-term enemies the Uzes, the Pechenegs became a serious problem for the Empire. In 1027, they invaded the Balkans for the first time, initiating a long series of subsequent raids.¹³ The period of *splendid isolation* passed, and the time of new, difficult cohabitation with the culturally distinct steppe people was just beginning.

⁵ DAI, I 25-28, p. 48. Cf. SHEPARD 2009: 429.

⁶ DAI, VI 4-6, p. 52; VII-VIII, p. 54, 56; LIII 531-532, p. 286. Cf. PAROŃ 2015: 213-216.

⁷ TALIS 1958: 114 (note 54); IAKOBSON 1959: 65-66, 283; POPPE 1976: 239; BARTOLI, KAZANSKI 2002: 663. The invasion by Vladimir as the reason for Cherson's demise was challenged by: ROMANCHUK 1989: 182-188. She put forward an idea that the destruction and subsequent decline of the city were caused by an earthquake.

⁸ DAI, II-V, p. 48-52. Cf. SHEPARD 1999: 264-283.

⁹ PAROŃ 2015: 321-326.

¹⁰ Here, we do not refer or make a contribution to the debate on whether during Tsar Peter's rule the Bulgars did not wish to, or could not – due to a growing unrest in their own country – effectively stop the raids against Byzantium. The situation must have irritated authorities in Constantinople, and that irritation reached its climax during the rule of Nikephoros Phokas (963-969). According to John Skylitzes, the Emperor reproached Tsar Peter for inadequate response to the Hungarian raids. Io.Scyl., p. 276-277. John Zonaras quoted the angry answer by Tsar Peter: Io.Zon., p. 512-513. On the reasons for Bulgar inaction see: ZLATARSKI 1927: 541-544; DIMITROV 1998: 72-77; LESZKA, MARINOW 2015: 167-171; LESZKA, MARINOW 2018: 119-129, 132-135; LESZKA, MARINOW 2018A: 139-148.

¹¹ PVL 1: AM 6473 (965), p. 47.

¹² STEPHENSON 1999A: 88-89; STEPHENSON 2000: 62-79.

¹³ Io.Scyl., p. 373.

THE TRAUMA OF THE 11TH CENTURY

During the excursions of the 1030s (1032, 1034-1036), the Pechenegs took apart the defense system of the Lower Danube area and caused heavy losses to the frontier Byzantine troops.¹⁴ 1036 was to be an especially difficult year for the people of the imperial Balkan peripheries. The nomads raided Dobrudja three times, killing many of its inhabitants and defeating Byzantine troops that tried to stop them, taking five of their commanders as captives.¹⁵ Setting aside the humiliating ease with which the Pechenegs were able to defeat the imperial forces, it should be noted that the nomads not only looted the frontier zone, but in 1034-35 they managed to go as far as the southern parts of Stara Planina and reach the themes of Thessalonica and Thrace.¹⁶ During the raids of the 1030s, the Pechenegs gathered not only spoils, but also knowledge of the natural environment of the theme of Paristrion. That was when the steppe dwellers realized that the north-eastern part of the theme resembled the Black Sea steppes they knew so well, which made it an excellent *refugium* in case they had to leave their homeland. With constant pressure from the Uzes, such a situation only seemed to be a matter of time.

The above circumstances brought about a serious challenge for the political elite of Constantinople. While the intrusion of any barbaric ethnic group into the territory of the Empire would mean great trouble, Pecheneg invasion would be a disaster. Their sheer numbers posed a serious risk but let us leave that aside for the moment. More importantly, as a people that followed radically different cultural patterns, with a vaguely defined political centre, the steppe nomads were a very troublesome political partner and a community whose cultural assimilation proved to be difficult.

The internal conflicts, which in the 11th century weakened the unity of the Pechenegs, were not equivocally positive from the Byzantine point of view. On the one hand, it was difficult to overlook the fact that they served as catalyst for the nomads' decision to venture into the Byzantine Balkans. On the other hand, there seem to have been tangible benefits for Constantinople stemming from the secession of the part of the Pechenegs which crossed the Danube first and which accepted the Empire's authority. The abovementioned tensions were brought by the violent conflict between Tyrach as the leader of the whole ethnic group, and Kegenes, an ambitious leader born to a less noble family. We know the details of their rivalry through the scriptures of John Skylitzes, who emphasized the military talents of the pretender. Kegenes was to win over Uzes several times, which, paradoxically, made him into a threat in the eyes of the idle and cowardly Tyrach. The rivalry led to a military conflict, during which the majority of the Pechenegs (11 out of 13 tribes) sided with Tyrach, which probably decided the outcome. Following his defeat, Kegenes and his supporters managed to escape and find shelter in Byzantium, where he was baptized, granted the title of a patrician, three strongholds and a substantial area of land in Danube area.¹⁷

The solutions adopted by the administration of Constantine IX Monomachos vis-à-vis the renegade Pechenegs deserve praise. The Danube border, devastated by the 1030s raids, thus gained defenders who – as arrivals from the steppes themselves – could be much more effective in fending off their fellow steppe dwellers than the frontier troops of the Empire. It is difficult to establish how many people served under Kegenes. According to John Skylitzes, their numbers reached twenty thousand, which is only plausible if we assume that this included men that could wield arms, as well as their families. Therefore, Kegenes must have had not more than 4-5 thousand warriors. This was still a significant force, which could greatly improve the effectiveness of imperial troops in fighting against the nomadic invaders, if only the two armies could collaborate.

Kegenes, however, was a problem. His history can be understood as an example of a failed political and cultural identity transformation that ended up in a grim drama.¹⁸ Eventually, around 1051, Kegen was murdered,

¹⁴ Archeologists tend to assume that the raids caused great damage, and if their theories are true, in 1032-1036 the northern Balkans were struck by a real disaster. Out of 121 settlements that have been discovered in the district of Dobrich only 11 survived the incursions from the steppes. In the district of Silistra (medieval Dristra), out of 72 settlements and 8 fortified settlements there were only 3 left (*sic*). As a result, the Lower Danube was turned into a *vacuum*, where settlements remained scarce until 16th century. ATANASOV 1999: 111-122; BORISOV 2007: 74-75; ATANASOV, IOTOV, MIHAJLOV 2011: 220-239; MADGEARU 2013: 117-118.

¹⁵ Io.Scyl., p. 399 (v. 7-13).

¹⁶ Io.Scyl., p. 397 (v. 43-44), 399 (v. 3-5); Io.Zon., p. 589.

¹⁷ Io.Scyl., p. 455-457; Io.Zon., p. 641-642. Cf. PAROŃ 2015: 371-373.

¹⁸ I followed this interpretation in my previous work, and even though it cannot be excluded, I now think that it cannot fully explain Kegenes' motives. Cf. PAROŃ 2009: 47-48; PAROŃ 2009A: 472-473. For another, extended interpretation, see: PAROŃ 2015: 373-375.

literally slashed to death, by his compatriots. Before that happened, however, he used the resources that he had gained by serving the Empire to recommence his rivalry with Tyrach, probably striving for power over the whole ethnic group. The “renegade” started raiding his compatriots to the north of the Lower Danube.¹⁹ Those raids and kidnappings prompted Tyrach’s decision, at the moment when Uzes were also attacking, to enter the lands of the Empire. A major Pecheneg force crossed the Lower Danube in winter 1046/1047.

In the beginning, this migration was not causing the Empire much trouble. Before he ventured into the imperial lands, Tyrach attempted to solve the crisis that had been stirred by Kegenes, by using diplomacy. He sent messengers to Constantinople, claiming he had an alliance with Byzantium and demanded that Constantine IX should control the aggressive “renegade”. He threatened to start a war in case his demands were not met.²⁰ Byzantine administration firmly rejected Tyrach’s claims and started preparations for the incoming attack. The imperial frontier forces, reinforced by Kegenes’ warriors, readied themselves. The Pechenegs managed to cross the Danube, but soon were easily defeated and left at the mercy of their Byzantine opponents. The reason for such surprising weakness of the mighty nomads was raging dysentery, which made them unable to fight.²¹ Constantine IX and his administration seemed to have the situation under control. In reality, they were facing a very difficult task of deciding what to do with the defeated, but very numerous Pechenegs that stayed in Byzantium.

Here, we touch upon the problem, already mentioned above, of the size of the migration that took place in the winter of 1046/47. The only number provided by the sources is the information given by John Skylitzes, according to which Tyrach entered the imperial lands with 800 thousand (*sic*) steppe dwellers. This was clearly implausible, even though we may assume that the migration included the core part of their ethnic group.²² Contemporary attempts to correct numbers provided by Skylitzes are intuitive and arbitrary. Olivier Schmitt seems to be too reductionist assuming that the number of nomadic migrants did not exceed twenty thousand.²³ On the other hand, the approach of Omeljan Pritsak is overly naïve and uncritical, as the distinguished scholar believed that Skylitzes’ numbers were plausible.²⁴ Rather, the total number of refugees, including both warriors and their families, could reach c. 100 thousand. If we assume that it was true that Kegen’s people, i.e. two Pechenegs tribes, consisted of 20 thousand people, then Tyrach’s group, i.e. eleven tribes, should be at least 5 times bigger.²⁵ Even if we assume they were eighty thousand, following John Wortley,²⁶ who included such a correction in his translation of the text by Skylitzes, we still need to admit that in the mid-11th century, the Byzantine Balkans hosted an enormous amount of newcomers coming from the culture that was decidedly distinct from that of their new environment.²⁷ This constituted a serious challenge for the Empire and its assimilatory and integratory capacities.

¹⁹ Io.Scyl., p. 457 (v. 15-20); Io.Zon., p. 642 (v. 3-5).

²⁰ Io.Scyl., p. 457 (v. 20-27); Io.Zon., p. 642 (v. 5-8).

²¹ Io.Scyl., p. 457-459; Io.Zon., p. 642-643.

²² Many scholars believe that the Pechenegs migrated in several waves until mid-12th c. The last substantial group would have reached the Byzantine Balkans in 1122. Cf. MEŠKO 2013: 179-205; KOZLOV 2011: 7-22; KOZLOV 2014: 83-99. Undoubtedly, the Pechenegs must have suffered some, probably substantial demographic losses. Some may have decided to stay in the Black Sea steppes or to migrate somewhere else than the Balkans (Rus’, Hungary, perhaps Poland). However, such choices entailed loss of political independence. It is doubtful, then, that any powerful and independent Pechenegs groups remained in the Black Sea steppes following Tyrach’s migration. Cf. SPINEI 2003: 150-151; PAROŃ 2015: 379-380, 410-412, 418-423, 426-429.

²³ SCHMITT 2006: 479 (note 53).

²⁴ PRITSAK 1975: 227.

²⁵ DIACONU 1970: 62 (about 100,000); FERLUGA 1979: 54 (more than 100,000); PAROŃ 2015: 376-377; DUDEK 2007A: 113 (in total, the number of Pechenegs who crossed into the Balkans in the 1040s reached 50-80 thousand); DUDEK 2007: 120 (80-100 thousand including families).

²⁶ WORTLEY 2010: 429.

²⁷ Whether the Pechenegs led a nomadic lifestyle, especially during their stay in the Balkans, has recently been challenged, especially due to the works of Florin Curta. Cf. CURTA 2013: 143-202; CURTA 2019: 165-169. The debate on this important issue is hampered by the scarcity of archeological data. Apart from the cemetery in *Odurci* (north-east Bulgaria), whose ethnic origins are uncertain, scholars only have data from individual findings (mostly openwork pendants fashioned following the steppe traditions) of unclear chronological and cultural context. Very rarely, archeologists discovered burials including horses, typical of the steppes, to the south of the Danube. Cf. FIEDLER 2013: 249-285. The conclusions drawn by the American scholar from these data raise some doubts. We can agree that the Pechenegs, just like other ethnic groups of the steppe who reached the Balkans, underwent a significant cultural change, forced mainly by ecological factors. Curta is also right when he points out to the possibility of a reciprocal cultural influence between the new arrivals from the steppes and other populations inhabiting Paristrion area. Relationships with local inhabitants were, by no means, only

The solution adopted towards the defeated Pechenegs carried the hidden seed of subsequent trouble. The idea strongly supported by Kegenes, of the “final solution” of the Pecheneg issue, was rejected as “barbaric and not up to the standards of the Roman civilization”. Kegenes postulated, and even insisted, that the outstanding steppe-dwellers’ forces should simply be murdered.²⁸ It is unclear whether the suggestion concerned only the Pechenegs’ elites, all adult men, or the entire group. Kegenes’ motivation is understandable – spurred by revenge, but perhaps also the attempt to take over the leadership of the group. The last goal would prompt him to eliminate the elites and perhaps some of the warriors, but certainly not exterminate all the Pechenegs. Kegenes’ plan had never been implemented. Instead of a brutal pragmatic thinking characteristic of the steppe dwelling people, which would recommend killing off the enemy, the Byzantine elites preferred humanitarian and merciful solutions, aimed – as we can imagine – at turning the wild barbarians into loyal and useful subjects of the Empire. The Pecheneg leaders, including Tyrach, were brought to Constantinople, where they were baptized, showered with gifts and granted the status of patricians. As there were many of them – John Skylitzes mentioned 140 such leaders – we may assume that the Byzantine administration wished to separate the Pecheneg elites from their people. The nomadic leaders, as should be inferred from their *en masse* conversion to Christianity, and the titles they were granted, were supposed to become part of the imperial elites, leading to the relaxation of the clan and tribal ties that bound them to the ordinary members of their ethnic group. The latter were settled in the region of Nish and Serdica, as well as the area which the sources refer to as “Eutzoplon”,²⁹ usually identified as the plain of Ovče Pole, to the east of the Vardar, between the lower Pcinja and Bregalnica rivers. The Pechenegs were to farm the land and, if such a need should arise, to provide warrior troops for Byzantium. It is difficult to establish what convinced Constantine IX and his advisors to settle the nomads in the high plains and the mountainous part of the Balkans, which the new settlers certainly could not perceive as the proverbial promised land.³⁰ The solution thus carried the seeds of the crisis that finally exploded in 1048.

In spring 1047, the Byzantine ruling class assumed that the „Pecheneg issue” was finally resolved. The elites of the Empire seemed to believe that the concessions made to the refugees from the steppe paved the way for their transformation into loyal, peaceful imperial subjects. It is, indeed, hard to believe that part of the well-educated Byzantines, who usually perceived the nomads as the barbaric “Scythians”, not far removed from the steppe fauna, suddenly thought it possible to effect a profound change of their character. There are, however, some indications that part of the imperial elites were really convinced this was the case. In spring 1047, John Mauropous, the metropolitan of Euchaita in Asia Minor, wrote a speech, in which he commented on the current events, including the Pecheneg migration.³¹ He presented the new arrivals from the steppes following the standards adopted by Byzantine authors when characterizing the “Scythians” – as a wild horde, unaccustomed neither to the law nor to religion, solely capable of wrongdoing, murder and looting. They even “stole” their passage into the Empire by crossing the Danube on ice, disregarding the Romans’ interdiction. Through Divine Providence, however, this anomic collective was defeated and forced into servitude. The baptism made them into a “holy people” (ἅγιος ἔθνος) (ἐθνὸς ἅγιον)

based on violence and dependence. There are, however, no grounds to assume, as Curta does that *in the 1050s and 1060s the cultural differences between the local population in Paradounavon [...] and the Pechenegs rapidly disappeared*. It might be safer to assume that, based on the available archeological data, we cannot possibly conclude to what degree the Pechenegs underwent acculturation. For sure, their acculturation was not complete. Written sources, especially the excerpts to which the scholar referred, do not corroborate the claim that they practiced farming as their main source of subsistence (see footnote 36). I assume, therefore, that even though the new existential conditions forced a change in the Pecheneg culture, the whole process must have been slow, as confirmed by comparative data. The newcomers from the steppe usually tried to continue their former lifestyle and customs, which may also explain their resistance to Byzantine influences. Cf. PARON 2009A: 443-474.

²⁸ Io.Scyl., p. 459 (v. 67-70).

²⁹ Io.Scyl., p. 459 (v. 70-85); Io.Zon., p. 643.

³⁰ Oliver Schmitt, mentioned above, tried to rationalize the motives of the imperial administration (SCHMITT 2006: 480). He suggested that by settling former steppe dwellers in the mountains and high plains, the Byzantines believed that shifting from horizontal nomadism (moving between the steppe and the forest steppe) to vertical nomadism (transhumance – moving between highlands and lowlands) would make it easier for the nomads to adapt to the new life conditions. This kind of thinking, though, might be too sophisticated. The location where the nomads were to settle was probably dictated by the wish to farm areas where settlements were scarce.

³¹ Io.Maur., 182.195¹-198², p. 133-146. Cf. MALAMUT 1995: 121-123.

and „new people of the God” (λαός θεοῦρνός).³² The metropolitan of Euchaita also added that, just like a river delivering its waves onto the sea, the Pechenegs were delivered onto the fold of the Roman nation.

This edifying image of taming and assimilation of a dangerous enemy, despite its obvious ideological and rhetorical motives, cannot be completely disavowed.³³ Even if we accuse Mauropous of unreasonable official optimism, his statement is a testimony of a representative of the Byzantine court intellectual elite. It is irrelevant whether Archbishop of Euchaita's speech was written just for the sake of writing or whether it was publicly delivered or otherwise made widely known, also because we have another testimony that reveals the way the elite of the empire perceived the „Pecheneg issue”. We find it in John Skylitzes' account of the unsuccessful expedition of the four Pecheneg leaders: Sultzun, Selte, Karaman and Kataleim, sent along Pecheneg cavalry corps to Asia Minor to reinforce the Byzantine forces during the expected invasion of the Seljuk Sultan (1048). It seems significant that the Pechenegs set off to the east under their own command, and the only Byzantine who accompanied them was the patrician Constantine Hardobalanos, acting as a guide.³⁴ The migrants from the steppe must have seemed trustworthy to Constantine Monomachos, which confirms that the court in Constantinople believed the solutions adopted towards the Pechenegs in spring 1047 were fully satisfying and effective.

However, the hopes of the monarch and his acolytes received a severe blow. The Pechenegs' forces reached Damartys in Bithynia, where the nomads decided to stop the march eastwards, come back to Europe, reunite with most of their compatriots and start a rebellion against the Empire.³⁵ This plan was fully implemented, as once the news of Kataleim and his companions starting the fight reached the Balkans, the Pechenegs settled there decided to join in, armed with agricultural tools, abandoning their allocated lands.³⁶ The rebels finally stopped in the area called the „Hundred Hills”,³⁷ probably located at the borderland of the present-day Dobrudja and the north-eastern Bulgaria.³⁸ The natural environment of the area closely resembled the steppes, the natural habitat of the nomads.

The rebellion of the Pecheneg leaders triggered a series of fatal events, which practically destroyed the hopes of the Byzantine elite to win the political loyalty of the nomads and achieve their rapid assimilation. Constantine IX and his administration had to pay a high price for their excessive faith in the integrative potential of their own civilization. It is hard to resist the impression that this faith was, to a significant degree, due to ignorance and lack of understanding of who the Pechenegs really were in terms of their cultural patterns. The ignorance and incompetence of the Byzantine elite were also the source of their failures in the war with the nomads, raging from 1049-1053. Detailed description of its course goes beyond the scope of this paper, but it needs to be stated that Constantine IX's disastrous policy made him lose all the advantages he had when the war had begun. As a result of his mistakes, the Pechenegs' unity was restored when the core part of the ethnic group was joined by the now leaderless Kegenes' group, and following the release from Constantinople of a group of leaders led by Tyrach. It is hard to say what led the Emperor to release them, especially considering the fact that the eminent Pechenegs residing in the capital could at least have been held as hostages. Did Constantine Monomachos believe in their pledge that, upon returning to their people, they would try to persuade them to be more peaceful and loyal to Constantinople? Even if such promises were made, the leaders immediately forgot about them when they rejoined their troops. Tyrach regained power over the entire ethnic group, and soon demonstrated that he was not completely devoid of military skills. The Emperor had to forego the chance to integrate the nomadic elites. Finally, the way of dealing with the unfortunate Kegenes – who along with his Pecheneg group should have been treated as a valuable ally of the Emperor, and was instead arrested on absurd charges – lead his followers to abandon the

³² Io.Maur., 182.198², p. 145.

³³ The trustworthiness of Mauropous's writings as a historical source has been challenged by Anthony Kaldellis (KALDELLIS 2013: 120-126).

³⁴ Io.Scyl., p. 460 (v. 87-97).

³⁵ Io.Scyl., p. 460-461.

³⁶ Io.Scyl., p. 461 (v. 18-42); Io.Zon., p. 644. The fact that the rebel Pecheneg settlers used farming tools as weapons is no evidence that farming was their main and natural source of subsistence. To the contrary, we should rather assume, that they loathed farming and that the first call to rebellion made them shrug off their new duties. They used farming tools as weapons because they had been disarmed, which does not mean, of course, that the nomads never farmed land, but that farming was for them an auxiliary and complementary form of activity. Cf. PARON 2015: 197-202.

³⁷ Io.Scyl., p. 465 (v. 29-34).

³⁸ BROMBERG 1938: 9; DIACONU 1970: 66-69; SPINEI 2003: 135, DUDEK 2007: 118.

imperial service and join the majority of the Pechenegs. Kegenes was later released, probably charged with the task of winning back at least part of the nomad forces and was then brutally murdered by his compatriots.³⁹

The indolence of politicians was matched by that of the military. Between 1049 and 1053, the imperial army suffered a series of disgraceful defeats, some of which may have resulted from disregard for the enemy, while others, especially the shameful defeat of the rector Basil in 1053, seem to indicate a deep crisis in the Byzantine armed forces. The defeats suffered during the fight against the nomads were well remembered by the imperial military elite. Katakalon, the author of the famous *Strategikon*, written in the second half of the 11th century, formulated his instructions and advice referring, among others, to the failure of Constantine IX's military leaders to fight the Pechenegs. He also suggested that foreign peoples should be allowed to settle within the Empire only in case of utmost necessity and if so, treated with great caution. As the Byzantine strategist concluded: "The Pechenegs have entered Rome and I know, as everyone knows, how many pathetic and lamentable things have resulted from this."⁴⁰ The defeats of 1049-1053 also permanently convinced the military elites of the Empire that a victory over the Pechenegs within Paristrion was a very difficult, if not impossible, task. This belief was still vivid during the times of Alexios Komnenos, especially among his senior officers⁴¹.

Towards the end of the reign of Constantine Monomachos, the Empire faced a series of unresolved problems. One of them was the "Pecheneg issue". In 1053, when political and military measures proved futile, the Emperor, at the request of the nomads themselves, agreed to a 30-year-long peace agreement.⁴² We don't know the details of this arrangement. We can guess that it sanctioned the *status quo* won by the Pechenegs, according to which they became residents of the northeastern part of the theme of Paristrion. Indeed, Constantinople had to come to terms with the fact that this area, poorly integrated with the rest of the Empire, and yet important, became inhabited by a practically independent ethnic group.

Under the new conditions, there was little hope for effective introduction of Byzantine cultural patterns, especially at the time when the Empire was falling prey to a spiraling crisis. After a period of disappointed faith and optimism, the imperial elite probably considered attempts to assimilate the steppe dwellers to be hopeless. Michael Attaleiates, who wrote in the second half of the 11th century, considered it to be as futile as an attempt to 'paint the Ethiopian white'.⁴³ This blunt statement essentially reflected Constantinople's helplessness towards the nomadic newcomers - they could not be turned into Romans, either politically or culturally, but neither could they be defeated and chased away or destroyed. All that remained was to patiently endure their oppressive presence and to react only to the most extreme outbursts of aggression. This seemed to be the Byzantine policy - if such an attitude can be called a policy at all - towards the refugees from the steppe for the next two decades following the Monomachos' peace deal.

Already in 1059, the Emperor Isaac Komnenos (1057-1059) had to pacify another armed revolt of the Pechenegs. At the same time, Byzantium was also attacked by the Hungarians. It is difficult to say whether this was a coincidence, or whether the aggressors agreed to act jointly. Eventually, it all boiled down to military display of power. When the Emperor crossed Stara Planina and reached Sofia, the Hungarians sent a mission to ask for peace. The Pechenegs did the same, with the exception of one of their leaders named Selte, who was then easily defeated.⁴⁴ Isaac temporarily managed to pacify the nomads and confirm their formal dependence on the Empire, but five years later (1064), the Pechenegs once again stirred some unrest. After the first military setbacks, the nomads asked for a renewal of the peace treaty. Attaleiates stated bitterly that the enemy was not ultimately defeated, and that the

³⁹ For a detailed analysis of the war of 1049-1053 see: PARON 2015: 384-389.

⁴⁰ Kekaumenos, p. 166.

⁴¹ One of them, Nikephoros Bryennios, on learning that the young Emperor intended to cross Balkan Mountains and attack the "Scythians" was to say that Alexios would then have the opportunity to assess whose horses were faster, which turned out to be a true prediction of the defeat and chaotic withdrawal of their troops following the battle of Dristra (1087). An.Komn., VII 2.5, p. 206.

⁴² Io.Scyl., p. 476 (v. 37-43); Mich.Att., VII 17, p. 74-76.

⁴³ Mich.Att., VII 3, p. 54.

⁴⁴ Mich.Att., XII 13, p. 120-122; Scyl.Cont., p. 106-107; Mich.Psell., VII 70, p. 242; Io.Zon., p. 671.

agreement only temporarily prevented further attacks.⁴⁵ It would be difficult to disagree, as around 1066 the new Pecheneg revolts had to be successfully pacified by Romanos Diogenes, the strategist of the theme of Bulgaria.⁴⁶

These troubles were, however, nothing when compared with the events of the turn of 1064/65, when another wave of nomadic refugees, this time the Uzes, broke into the Byzantine Balkans. The Empire, ruled by Constantine X Doukas (1059-1068), was completely unprepared for their arrival. The Uzes managed to cross the Danube without difficulty, defeat the Byzantine border troops, take captive their commanders – Basil Apocapes and Nikephoros Botaneiates, and spread across the western provinces of the Balkans, mercilessly looting these lands.⁴⁷ The sheer scale of this wave of migration – according to Michael Attaleiates, six hundred thousand Uzes crossed the Danube, though the number sounds implausible – completely paralyzed the Emperor and his court. The monarch, after the first attempts at unsuccessful diplomatic mediation, simply looked on passively at the unrolling disaster.⁴⁸ Fortunately for the Byzantium, the Uzes retreated as quickly as they appeared.⁴⁹ The reasons for this withdrawal are unclear. It is possible that the nomads simply failed to find lands that were suitable for them to settle. It is significant that some of them, despite great spoils, fell victim to disease and hunger.

For us, however, the most important puzzle here is the attitude of the ruler and his advisors, who remained helpless and inert. There is no mention of mobilizing additional military contingents to fight the Uzes, nor attempts to use the Pechenegs, their eternal enemies, to deter them. The Pechenegs and the Bulgarians, moreover, reacted on their own initiative and killed a large part of the invaders.⁵⁰ The paralysis of Constantine X and his court was probably due not only to the size of the Uzes migration, but also to the fact that it reminded them of the disastrous experiences associated with the arrival of the Pechenegs. The significance of these experiences, as we have seen above, proved highly demobilizing for the Byzantine elites of the 11th century, as no constructive lessons had been drawn from those past events, nothing that could be of help in case a new migration wave from the steppes. The ethnic groups coming from there seemed to be unmanageable, akin to a natural disaster, an elemental force whose arrival could not be prevented or controlled, but only survived. The unexpected course of events at the turn of 1064/65 seemed to justify such a “strategy”.

There were reasons to cooperate with “their own” nomads, as indicated by the attitude of the Pechenegs during the Uzes invasion, however, the imperial administration did not benefit from them. Supposedly, their passivity had more far-reaching effects. The people of Paristrion knew that in case of danger they could not really count on Constantinople but should rather turn to the barbarian Pechenegs who were ready to fight the aggressor. This paved the way for the formation of local connections between the former steppe dwellers and the Byzantine population of the theme. Initially, following the Pechenegs arrival, the population of these areas, who constituted an ethnic mix, probably perceived them as a dangerous and aggressive addition, which naturally led them to seek support of the imperial administration, which at least theoretically vouched for the relative order and security. Abdication from this role in the period of the “Uzes crisis” probably undermined the foundations of Byzantine power over the theme, at the same time providing evidence that the Pechenegs were a potential ally in perilous times. A separate question, of course, is whether the newcomers from the steppe were able to take advantage of this state of affairs and advance their own interests. Their multi-headed, segmented political structure made it difficult to develop a far-reaching strategy of action, beyond the instinctive defense of their independence and cultural distinctiveness.

The last observation seems to confirm the fatal events of the 1070s, which proved disastrous for the Empire. The decision, attributed to the eunuch Nikephortizes, to withhold annual subsidies to Lower Danube towns strengthened their emancipatory tendencies, which led to a *de facto* loss of control by Constantinople not only over

⁴⁵ Mich.Att., XIV 5, p. 150. Attaleiates’ account is not clear. However, on the basis of the sequence of events (earlier, the author mentioned that the Seljuk troops took over a fortress) we should assume that the skirmishes between the Pechenegs and the imperial frontier troops took place in the summer of 1064, and therefore preceded the Uzes’ invasion and were not related to it.

⁴⁶ Scyl.Cont., p. 121; Io.Zon., p. 684.

⁴⁷ Mich.Att., XIV 5-7, p. 150-152; Scyl.Cont., p. 113-114; Io.Zon., p. 678. The aggressors were especially brutal in the area of *Illiricum*, destroying everything on their way to Thessalonica, reaching as far as the theme of Hellas.

⁴⁸ Mich.Att., XIV 8, p. 154.

⁴⁹ Mich.Att., XIV 9, p. 154-156.

⁵⁰ Mich.Att., XIV 9, p. 156.

the unruly “Scythians” but also over Paristrion.⁵¹ At that time, the Pechenegs became one of the factors that intensified the chaos, both in the Danube and in the whole Empire. For the sake of spoils, they were ready to make an alliance with anyone. They first supported the rebellion of the cities of the Lower Danube, led quite unexpectedly by the vestarches Nestor (1074-1075).⁵² At the end of 1077, they were among the supporters of Nikephoros Bryennios', a pretender to the imperial throne. However, they turned out to be extremely expensive and disloyal allies.⁵³ Eventually, in the decisive battle of Galabrye (May 1078), they attacked the rearguards of their ally and plundered his camp.⁵⁴ In the summer of the same year, they raided Adrianople alongside the Cumans, but when they learned about the approaching Byzantine troops, the steppe dwellers withdrew.⁵⁵ In 1079, they still managed to plunder the area between Sofia and Nish and ally themselves with the Paulician Lekas against the Emperor Nikephoros Botaneiates.⁵⁶ However, when the latter made peace with the new ruler, the Pechenegs also decided that they were, once again, Byzantine allies (1080).⁵⁷

The events described here not only indicate a complete lack of loyalty showed by the nomads to Byzantium – they had never been loyal – but also the great threat to the Empire posed by the lack of control over the Pechenegs and the Danube border. This situation, as the dangerous precedent of Cumans' raids in the Balkans demonstrated, meant that the area between the river and the strip of Stara Planina had in fact become a convenient transit zone for invasions coming from the Great Steppe. As the events of the first half of the 1080s show, such expeditions were supported and inspired by the communities living in the theme along the Danube, who remained antagonistic towards the Empire.⁵⁸ The perpetuation of this situation posed a permanent threat to the Balkan provinces of Byzantium, whose security and prosperity – especially after the losses suffered in Asia Minor from the Seljuk forces – were of great importance for the existence of the Empire. Control over Paristrion needed to be restored, and this could only be achieved if the independence of the Pechenegs was brought to an end, which indeed was accomplished by the Emperor Alexios I Komnenos (1081-1118). His success, which was then considered as one of the ruler's greatest achievements, had been quite unexpected. In the summer of 1087, Alexios I attacked the nomads in Paristrion. However, the expedition ended with the defeat of the imperial army near Dristra.⁵⁹ Only after 3 years of desperate struggle, mainly in the Thracian foreground of Constantinople, Alexios Komnenos, supported by the Cumans, managed to finally defeat the Pechenegs on the 29th of April 1091 at Lebunion Hill, situated at the mouth of the Eurotas River joining the Aegean Sea.⁶⁰ A crippling defeat and the slaughter of captives done during the night following the battle spelled an end of the Pechenegs as an independent ethnic group. Their destruction made it possible for Byzantium to reinstate its power over the Lower Danube and ended the traumatic experience of the 11th century.

KOMNENOS RULE AND ISOLATION DOCTRINE

Let us put aside the evaluation the Byzantine policy towards nomadic refugees. Despite the critical assessment of the events presented above, it would be better to refrain from proffering judgements until we see their

⁵¹ Mich.Att., XXVI 1, p. 372-374. Cf. STEPHENSON 2000: 98-100.

⁵² Mich.Att., XXVI 2, p. 374-376; XXVI 5-6, p. 378-382; Scyl.Cont., p. 166; Io.Zon., p. 713-714. The attitude adopted by the Pechenegs towards Nestor was highly ambiguous. For a detailed analysis of the role played by the Pechenegs during Nestor's revolt see: PAROŇ 2015: 401-404.

⁵³ Before the decisive battle over the throne, the Pechenegs allegedly surrounded Adrianople, the seat of the Bryennios family, and forced Nikephoros to pay substantial spoils, including 100 pounds of gold. Mich.Att., XXXII 6, p. 476-478.

⁵⁴ Mich.Att., XXXIV 5, p. 528; Nic.Bryenn., IV 6-7, 9-13, p. 269-279; An.Komn., I 5-6, p. 20-27.

⁵⁵ Mich.Att., XXXV 9, p. 348; Scyl.Cont., p. 184 (v. 1-5); Io.Zon., p. 723.

⁵⁶ Mich.Att., XXXV 11, p. 550; Scyl.Cont., p. 184 (v. 13-21); Nic.Bryenn., IV 30 (p. 299).

⁵⁷ Mich.Att., XXXV 12, p. 550-552; Scyl.Cont., p. 185 (v. 21-23).

⁵⁸ Around 1084, an alliance was formed between the rebellious leader of the Paulicians sect Traulos, the Pechenegs and independent leaders who controlled the Danube fortresses. The most powerful of them was Tatous, whose seat was Dristra. An.Komn., VI 4.4 (p. 174). Here we leave out the problem of their ethnic provenance, as it is irrelevant for the present discussion. Cf. SPINEI 2009: 119; PAROŇ 2015: 402-403, 409-410.

⁵⁹ An.Komn., VII 2-3, p. 204-214.

⁶⁰ An.Komn., VIII 4-6, p. 243-250. For more details on the war events of 1087-1091 see: MEŠKO 2012: 123-223; PAROŇ 2015: 412-418.

wider context, using comparative material. First, however, I wish to reflect on how the Byzantine political elite had been influenced by the nomadic migrations of the second half of the 11th century. I believe that the memory of the past events was the source of a specific kind of isolation doctrine adopted in the following century, during the Komnenian rule.

It is clear that the events of the 11th century were perceived as having a negative impact. Over its history, Byzantium had often been invaded by various “infidel and dishonourable tribes of the north”.⁶¹ However, in the collective imagination of the Romans of the 11th and 12th centuries, the Pechenegs were a special kind of enemy. Defeating them, as we noted above for Alexios I, was seen as an extraordinary feat.⁶² The success of the founder of the new dynasty was treated as the common heritage of all the Komnenian rulers, as evidenced by the Pecheneg-defeat festival established in 1123 by John Komnenos following his victory at Beroe.⁶³ The successor of Alexios in fact destroyed a kind of ethnic conglomerate of which the majority were the Cumans,⁶⁴ but the name of the festival referred to the enemy that was previously also defeated by other Komnenian rulers: Isaac and Alexios.

It is possible that such associations were also facilitated by the nature of the 1122-1123 invasions, which was not an ordinary raid but an attempt to establish the group within the territory of the Empire. It is much more important, however, that for Byzantine elites, the Pechenegs represented a fundamental enemy of the “Roman civilization”. To what did the nomads owe this particular distinction? Educated Greek-speaking Romans did by no means nurture high expectations of the northern barbarians, the “Scythians”, as they were called in line with an ancient tradition. In favorable circumstances, the inhabitants of the steppes may have been useful, but their lifestyle and customs made them a classical example of primitive wildlings, closer to the animal world than to humans.⁶⁵ In their descriptions, especially those of the 11th century, we can easily find descriptive motifs that correspond to the standard vision of a nomad in Byzantine literature. However, the Pechenegs differed from the other steppe dwellers in that they left their lair and tried to practise their impure and ungodly customs within the limits of the Empire, thus rejecting the offer to become civilized through baptism and service for the benefit of the Empire. According to Michael Attaleiates, in return for many concessions and special treatment of the defeated nomads, they shed the “blood of the Ausones”.⁶⁶ They could become “the people of God and God's warriors”, but instead they chose evil and wickedness, which they then spread within the Byzantine *politeia*, threatening its existence.

Here we focus on the perspective of the Empire's elites, disregarding the obvious mistakes resulting from lack of understanding of the character of nomadic refugees. Within this perspective, there was no room to actually see and reappraise these mistakes. Such kind of intellectual effort required recognition that the nomadic way of life was not a product of primordial wildness, but a response to the specific existential conditions. The community that practiced it considered nomadism to be the only possible and natural way of life. Any attempt to change it abruptly must have resulted in resistance or rebellion. Such a conclusion may have occurred to Herodotus, but certainly not to his medieval readers, heirs of the era of “confidence and classicism”,⁶⁷ for whom rejection of an offer to become Romans constituted extreme iniquity. The community that consciously and by choice, and not by chance, decided to remain barbaric and “Scythian”, deserved to be rejected and isolated. The mistake, therefore, lied not in the way the Pechenegs were civilized, but in the very attempt to civilize them, along with the permission for the steppe dwellers to settle within the confines of Byzantium. The experience of the 11th century seemed to clearly indicate that they did not fit into the Roman *ecumene*, for which they were like a dangerous disease ravaging a healthy organism. Emergency measures had to be taken against the Pechenegs, who posed a particular peril during the crisis of the Empire. The night-time epilogue of the battle of Lebunion, however, was in fact symptomatic of the fear and helplessness felt by the Byzantine elite. The murder of captives, including women and children, was a clear violation

⁶¹ Quoted after Constantine Porphyrogenitus: DAI, XIII 106-107, p. 70-71.

⁶² In his *Chronike* Theodore Skoutariotes, writing in the second half of the 13th century, describes Alexios Komnenos as a ruler who defeated many people hateful to the God, especially the Pechenegs. Th.Scut., p. 181.

⁶³ Nic.Chon., p. 16 (v. 11-14).

⁶⁴ PAROŃ 2015: 418-423. Cf. above note 22.

⁶⁵ Even Constantine I Porphyrogenitus had no high hopes as to the character of the steppe dwellers, but he considered them to be a tool that could be a useful part of imperial policy. Cf. PAROŃ 2007: 97-112; PAROŃ 2018: 228-229.

⁶⁶ Mich.Att., VII 3, p. 54.

⁶⁷ Quoted from Robert Browning: BROWNING 1992: 123.

of the standards of the “Roman civilization”. It also proved, in a way, that Kegenes was right. Synesius and Alexios’s other military commanders seemed to believe that “Scythians” deserved to be treated in a “Scythian” way.

The above attempt to outline the way in which the Byzantine elites reappraised the difficult experience of relations with nomads in the 11th century may explain the policy of isolation applied by the Komnenian rulers in the following century. We should note that its implementation was facilitated by the political stability of the Great Steppe. Its vast expanse, from the Volga to the Lower Danube, was dominated by the Cumans, which stopped any significant migrations for over 100 years. Apart from destroying the Pechenegs independence, this was the second factors that made it possible for Byzantium to reinstate its power on the Danube. The Empire’s control over the border river was not strict enough to completely stop the Cuman incursions, and over time the fortifications on the Lower Danube began to fall into oblivion and ruin,⁶⁸ however, raids by the nomads were relatively scarce and usually only involved looting. Since the end of the 11th century until the ascension of the Asen dynasty (1185), i.e. over the next ninety years, sources recorded just six major incursions,⁶⁹ of which only two were something more than looting raids. In 1095, the Byzantine Balkans were invaded by Togortak Khan, who lent his support to the usurper claiming to be Leo, the son of Romanos Diogenes.⁷⁰ In 1122-1123, the Empire was invaded by the ethnic conglomerate consisting of a majority of Cumans, and the remaining groups of the Uzes, the Pechenegs and the Berendei.⁷¹ Representatives of these three groups were refugees from Rus’, expelled by Vladimir Monomakh. This circumstance seems to indicate that their incursion was aimed at finding new land to settle. In the vast majority of cases the invaders were effectively deterred, the only exception being the invasion of 1154, when the Cumans managed to defeat the imperial forces and safely withdraw with the spoils.⁷² In the absence of major ethnic shifts, the Empire was able to successfully defend its border on the Danube, but it is hard to resist the impression that it treated it as the external, furthest removed edge of the Byzantine ecumene. The land between the river and Stara Planina, also known as Zygos by the Byzantines, was treated as a buffer zone, separating Macedonia and Thrace from the dangerous steppes.⁷³ The situation seemed to resemble that of the 10th century, i.e. the time of safe isolation. There was, however, an important difference, which I suggest was the result of traumatic experiences of the 11th century. During the Komnenian rule there seemed to be no attempts at political cooperation with the Cumans, who ruled over the steppes of the Black and Caspian seas, even though some of them served as mercenaries in the Byzantine army.⁷⁴ There were also isolated cases of renegades who abandoned their own people and joined the imperial troops to fight against their countrymen.⁷⁵ The Cumans had trade connections with the peripheral trading posts of Byzantium. They exchanged goods in the Crimean Cherson,⁷⁶ and – probably – in the cities of the Lower Danube. Ruling over vast stretches of the steppes, providing a bridge for long-distance trade between the North and the South, as well as the East and the West, the Cumans were able to act as intermediaries between Byzantine cities and the countries situated on the edge of the steppes. This had been also the role of the Pechenegs in the mid-10th century as we know from the information recorded by Constantine VII Porphyrogenitus. However, the analogies between the two peoples stop here. Despite the fact that the Cumans occupied at least as important place on the geopolitical map of Eastern and South-Eastern Europe, the Byzantine elites of the Komnenian rule devised no plans analogous to that explained in *De administrando imperio*, where steppe dwellers were to be used as part of Constantinople’s foreign policy. The Cumans could potentially have become a tool to stop the Arpads, competing with Byzantium for influence in the Balkans in the 12th century. No attempts to use steppe dwellers to halt the expansion of Hungary are

⁶⁸ MADGEARU 2013: 151.

⁶⁹ The incursions were dated: 1095, 1114, 1122-1123, 1148, 1154, 1161.

⁷⁰ An.Komn., X 2-4, p. 287-299.

⁷¹ Io.Cinn., I 3, p. 7-8; Nic.Chon., p. 13-16; IP.Let., AM 6629 (1121), col. 286.

⁷² Nic.Chon., p. 93-94.

⁷³ Cf. STEPHENSON 2000: 104-105.

⁷⁴ Io.Cinn., II 15, p. 77 (1147: „Scythians” in the army of Manuel Komnenos); IV 4, p. 143 (1155-1156: “Scythians” fight in Apulia side by side with the Byzantine troops); V 12, p. 236 (1165: “Scythians” in Byzantine army); VI 6, p. 268-269 (1167: an attempt to involve “Scythian” mercenaries in a plot); Nic.Chon., p. 178 (1176: Manuel Komnenos recruits “Scythians” to fight the Seljuk forces). The use of an archaic ethnic name prompts us to be cautious, but it seems likely that in the 12th c. the name designated the Cumans. Cf. also SPINEI 2003: 262-266.

⁷⁵ Io.Cinn., III 3, p. 94 (1148 – the “Scythian” Giphardos helps the imperial army to chase the retreating Cumans).

⁷⁶ An.Komn., X 2.3, p. 285.

mentioned in the sources, but the reverse arrangements are clear, with Cuman invasions into the Byzantine Balkans appearing to be precisely synchronized with Arpad attacks.⁷⁷ There is an impression that the Komnenian rulers did not recognize the nomads as valuable and predictable political partners. One of the reasons that dictated the policy of isolation from the steppes and lack of cooperation with their inhabitants must have been the painful experiences of the 11th century.

PARISTRION: A BUFFER ZONE OR A MIDDLE GROUND ?

The alternative highlighted by the title of this subsection is, in fact, false. The Danube theme was indeed a frontier buffer zone, but it also provided a middle ground,⁷⁸ i.e. a place of encounter for ethnic groups following radically different cultural patterns.

However, this alternative has been formulated because it reflects the conflict between the Byzantine desire to turn Paristrion into a shield protecting the Byzantine Balkans and the area's natural predisposition, dictated by geographical reasons, to act as a middle ground. In fact, Zygos separated it from the rest of the Balkans as effectively (or perhaps even more effectively) as the Danube separated it from the Great Steppe. Every river can become a "natural boundary" – however, it can also serve the purposes of communication. The Danube is no exception, and crossing it presented no major difficulty, even for nomad "wildings". Migrations of different scale, not only nomadic, were therefore inscribed in the history of Paristrion. If they were intense, as we have seen on the example of Pecheneg and Uzes' incursions, the Byzantine control at the Danube border was practically nonexistent. There was also the possibility of constant contacts between communities on both sides of the river, resulting not only from occasional ethnic shifts. The example of the Vlachs, who were active on both sides of the Danube and had close contacts with both Bulgarians and nomadic Cumans, is a case in point.⁷⁹ Such links were very dangerous for Byzantine rule over Paristrion, which was peripheral from Constantinople's point of view, especially during the period of political breakthroughs, when the Empire's influence, not only military and political, but also economic and cultural, was clearly waning. At that time, the local elite, deprived of Byzantine support, may have begun to apply individual survival strategies, often involving a break with the Empire and acting to its detriment, or even trying to resurrect the traditions of the First Bulgarian State buried in the early 11th century. These scenarios are not purely theoretical. Let us recall the 1070s and 1080s, when the Danube cities selected their leaders, who pursued their own independent policies, maintained contacts with nomadic ethnic groups on both sides of the Danube, and sometimes even brokered alliances against Byzantium.⁸⁰ The most spectacular example of reinstating and successful application of old Bulgarian political traditions was, obviously, the revolt of the brothers Theodore-Peter and John-Asen (1185),⁸¹ who – strikingly – called nomads for help against the Empire.⁸²

Therefore, Byzantium of the 11th and 12th centuries faced a difficult task to control and effectively integrate its remote territory. Detailed description of how this task was carried out by the Constantinople's administration goes beyond the scope of this text. We are only interested in one quite important aspect, namely: the integration of nomadic refugees, who could easily have become a centrifugal force. It is therefore time to assess Byzantine policy towards steppe dwellers. The task faced by the imperial administration was certainly not easy. Integration, not to mention assimilation and acculturation, of a large population having its own elites and a separate, even radically different cultural universe, posed a very serious challenge.

⁷⁷ MADGEARU 2013: 155. The author suggests that the Cuman invasion of 1154 was coordinated with the attack by Geza II on Byzantium.

⁷⁸ This category comes from a study by the American historian Richard White (WHITE 1991), who applied it when analyzing the relations of Native Americans and European arrivals in the Great Lakes region. This area was a meeting place where communities of radically different cultures came together to reach a compromise. It seems that Paristrion might have been a similar middle ground, which persuades me to apply this analytical category. Another proposal: GOLEV 2018: 89-117.

⁷⁹ VÁSÁRY 2005: 19-21; DALL'AGLIO 2013: 304-306.

⁸⁰ Cf. BONAREK 2007: 193-200.

⁸¹ MADGEARU 2017: 35-113.

⁸² SPINEI 2003: 272-280; DALL'AGLIO 2013: 308-310; DALL'AGLIO 2008/2009: 29-54; STOIANOV 2005: 16-20; NIKOLOV 2005: 223-229. PENTEK 2007: 125-133.

To mitigate the over-critical assessment of the way in which the Empire faced it, let us use comparative material. Less than two centuries after the arrival of the Pechenegs in the Balkans, Eastern Europe once again experienced ethnic migration, this time caused by the pressure from the Mongols. This time, it was the Cumans who played the role of refugees coming from the Great Steppe. A large group of them, though certainly not the whole ethnic group, turned to Bela IV (1235-1270), the ruler of Hungary, with a request to shelter them in his kingdom. In return, the leader of the refugees, Khan Köten, together with his people undertook to be baptized. Bela welcomed the envoys sent by the Cumans and, in the spring of 1239, the nomads crossed the border of the Arpad kingdom.⁸³

It is difficult to estimate the number of these refugees, with Roger, the Canon of Nagyvárad (present Oradea), noting that they were *praeter ipsorum familias circa quadraginta millia*.⁸⁴ This phrase is unclear, as we do not know whether it should be understood as 40,000 families, or 40,000 people, i.e. warriors with families. The notion of family is also questionable, because some researchers are inclined to understand it not as biological family, but servants.⁸⁵ Aside from the information of the Canon Roger, András Pálóczi-Horváth proposed to estimate the migration of the Cuman population based on the size of the territory the newcomers occupied in Hungary. The researcher finally determined that the area could host 70-80 thousand people.⁸⁶ His conclusions, however, are based on a number of arbitrary, non-verifiable premises.⁸⁷ We can only assume, using more intuition than calculation, that the Cuman migration wave arriving in 1239 was comparable to the incursion of the Pechenegs in the winter of 1046-1047.

However, the enthusiasm of the ruler and his entourage for gaining new subjects and followers of Christ was not shared by a large part of the elite and ordinary inhabitants of the kingdom. The Cumans soon became the target of general hatred. In particular, their lifestyle and practices aroused resentment. It was claimed, among other things, that while wandering from the border to the interior of the country, the Cumans who travelled with their herds, caused enormous destruction in Hungarian fields, pastures, gardens and vineyards.⁸⁸ Bela tried to reduce the tensions by dispersing the nomads,⁸⁹ however, such solutions failed to improve the relationship between his new and old subjects. In addition, the king was accused of favoring the Cumans at the expense of the Hungarians.⁹⁰ The mistrust towards the newcomers from the steppe reached its peak just before the Mongolian invasion. According to the rumors, the Cumans were not refugees, but in fact a Mongolian secret army, cleverly located all over Hungary to help the aggressors destroy the kingdom.⁹¹ Köten's murder, a result of this public spiral of fear,⁹² prompted other Cumans to rebel out of fear of being exterminated.⁹³ They ravaged the southern part of Hungary (the comitatus of Valkó), avenging the death of their Khan. They then left for Bulgaria.⁹⁴

However, this is not the end of the Cuman history within the Arpad monarchy. In 1246, in an attempt to strengthen their kingdom military power after the Mongolian cataclysm of 1241-1242, Bela IV appealed to the Cumans to come back from Bulgaria.⁹⁵ The unclear political situation that emerged in the Asen country in the middle of the 13th century led the Cumans to return. Their elite were granted high status, as evidenced by the marriage of the Khan's daughter, who after her baptism took the Christian name Elizabeth, to Bela's oldest son, Stefan.⁹⁶ Most of the re-migrating Cumans were settled in the center of the Arpad state, between the Danube and

⁸³ Rogerius, p. 553-554.

⁸⁴ Rogerius, p. 554.

⁸⁵ Cf. BEREND 2001: 105.

⁸⁶ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1989: 60-61.

⁸⁷ Cf. BEREND 2001: 105.

⁸⁸ Rogerius, III 18-21, p. 554.

⁸⁹ Rogerius, VIII, p. 559. Individual Cuman leaders along with their entourage were to be settled separately in different provinces of the kingdom.

⁹⁰ Rogerius, III 21-30, p. 554; VII, p. 556.

⁹¹ Rogerius, XIV, p. 560-561.

⁹² Rogerius, XXIV, p. 566-567.

⁹³ Rogerius, XXV 18-26, p. 567.

⁹⁴ Rogerius, XXVI 3-15, p. 568.

⁹⁵ BEREND 2001: 104-105; PÁLÓCZI-HORVÁTH 1989: 52.

⁹⁶ BEREND 2001: 107; PÁLÓCZI-HORVÁTH 1989: 53. The Christian name of the Cuman princess brings to mind Saint Elisabeth of Hungary (canonized in 1235), the daughter of king Andrew II (1205-1235) and Gertrude of Andechs-Meranien.

the Tisza.⁹⁷ This time, the integration of the Cumans was successful, although for a long time the Hungarian sources kept complaining about them still practicing paganism and residual elements of a nomadic lifestyle – until at least the first half of the 14th century.⁹⁸

This additional information makes us aware of the difficult task of integrating large nomadic communities. The troubles of Byzantium are therefore not exceptional. Bela IV, like the Emperor Constantine IX, had to face the reluctance of the steppe dwellers to abandon their nomadic lifestyle and values associated with it. The Hungarian ruler proved to be more pragmatic, by placing the Cumans in the Hungarian Alföld, which resembled the Great Steppe, which probably made it easier for the newcomers to adapt to the new living conditions. The pressure imposing a sedentary lifestyle, however, occurred in both countries, although in Byzantium it took on a more radical form, which quickly leads to a disaster. The *sine qua non* condition for accepting the presence of refugees was also their baptism. The experiences of both rulers led from triumph to bitterness. The Pechenegs and the Cumans easily accepted baptism, which initially changed little in their pagan worldview. In Hungary, however, the conversion of nomads, despite the monarch's frustration, was not interrupted. A major role was played by the Dominican Order, which treated its mission among the Hungarian Cumans as a continuation of the Christianization efforts within the steppes of Cumania.⁹⁹ However, we know nothing about an analogous process in the case of nomadic newcomers to the Byzantine Balkans, as we have no conclusive data about any missionary actions targeting the Pechenegs, although the theme of Paristrion had an archbishopric in Dristra along with its five suffragan dioceses.¹⁰⁰ Insufficient archaeological data provide no conclusive evidence about the progress of Christianization among the steppe dwellers,¹⁰¹ and written sources tend to emphasize their Godless, pagan character.¹⁰² It is thus possible that the Empire, after the first setbacks, abandoned further evangelization of the Pechenegs.

Bela IV was also to experience political disloyalty of the nomads, who in 1264, during the then civil war, sided with his son Stefan V (1270-1272).¹⁰³ However, their political choice was made within the dynasty, as they took the side of the pretender, who shared the Cuman blood. The Pechenegs, on the other hand, had no inhibitions as to choosing political partners, demonstrating a very low degree of loyalty to the Empire, which ultimately decided their fate. Here we discover yet another difference, which seems to explain why the integration of nomadic refugees in Hungary proved successful. The nomads there finally became part of the kingdom's elite, in spite of their cultural differences, which persisted over a long time. The political choice they made in 1264 was, in fact, a testimony of their loyalty to the Arpads. The loyalty of the former nomadic elites also entailed the loyalty of their people.

Despite applying measures similar to those of the Arpad kingdom (Christianization, the incorporation of the Pecheneg leaders into the elite of the Empire, pressure to settle), Byzantium did not manage to effectively integrate refugees arriving from the steppe. The reason for the failure might be the short-term and inconsistent implementation of these measures. The whole venture had the characteristics of an experiment which, when it failed, was altogether abandoned. The Empire, however, had a more difficult task, as the newcomers settled in a remote area, poorly connected to its centre. This does not mean, of course, that we can completely absolve the Empire's elite. The idea that they had a deep and constantly updated knowledge of the Turkish nomads, stemming from centuries of coexistence, should be considered a myth. The testimonies of the 11th century authors indicate that their

⁹⁷ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1989: 54, 57. Steppes and lowlands, devastated by the Mongol invasion.

⁹⁸ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1989: 110; BEREND 2001: 106-107.

⁹⁹ BEREND 2001: 106-107. In 1261, Bela IV announced that the process of evangelization of the Cumans was completed. Three years later, he asked the Holy See for help, stating not only that the nomads were Christianized superficially, but also that they posed a threat to Christianity in Hungary.

¹⁰⁰ STEPHENSON 2000: 96-97. The mass baptism performed by the monk Euthymios, mentioned by the British researcher, concerned Kegenes' people. There is no more information on the activities of the said monk in later years. The leaders of the Pechenegs, that is, Tyrach and his 140 companions, were also recognized as worthy of baptism. John Skylitzes, who described the events connected with the mass migration of steppe dwellers in the most extensive way, does not mention the conversion of the ordinary Pechenegs. The attempt to fully Christianize them is inferred from the speech by John Mauropous. Cf. PAROŃ 2015: 264-265.

¹⁰¹ The only archeological fact indicating any progress in the Christianization of the Pechenegs, consists in objects found in the cemetery of *Odurci*, but the relationship between the site and the Pechenegs has been challenged. DONCHEVA-PETKOVA 2005; DONCHEVA-PETKOVA 2007: 643-660. The critique of the findings by the Bulgarian scholar: CURTA 2013: 170-178, 180-181. Cf. also FIEDLER 2013: 270-271.

¹⁰² Particularly Mich.Psell., VII 69, p. 241-242.

¹⁰³ BEREND 2001: 107.

idea of the “Scythians” served the purposes of self-representation of educated Byzantines, for whom the image of the nomad constituted a negative of their own identity. Such descriptions constitute, in fact, a collection of several stereotypes, often underpinned by old Greek texts rather than by the personal experience of contact with the nomads.¹⁰⁴ They might not have been completely at odds with the real qualities of the steppe dwellers, but they did present their distorted image. The Byzantine characterizations of the nomads, let us state it once again, were not about understanding their world, but rather aimed to emphasize its strangeness and wildness. Thus, the Byzantine policy towards the nomads did not emerge out of a deep knowledge of these people, which must have led to serious mistakes. The experiences of 1047-1091 were, as I have tried to demonstrate above, reevaluated in a peculiar way. They seem to have led to the conclusion that there was no possible effective and civilized policy towards the “Scythians”, as they could only be made obedient through violence and as they rejected order. If one did not wish to be cruel like the “Scythians”, one should avoid contact with them: keep them out of the Byzantine *ecumene* and keep away from making deals with them. However, it was permissible to accept units or small groups of nomads into the service in the imperial army. During the Komnenian rule, the sources often spoke of “Scythes”, i.e. Pechenegs, Uzes and Cumans, who were serving as part of the Byzantine military. Thus, integrating small groups of newcomers from the steppe proved to be a far less daunting task.

The effectiveness of the policy of isolation had limitations. It worked well at the time of political equilibrium within the Great Steppe, when its neighboring countries were not threatened by migration waves that could emerge out of it. The policy also prevented control and did not pose obstacles to cooperation between the local communities of Paristrion and the steppe dwellers. Since the Empire had nothing to offer to the latter, it was easier for them to form alliances with the disaffected inhabitants of the Byzantine theme. It is, indeed, hard to deny that the alliance of the Cumans with the Asen dynasty was one of the main sources of success reaped by the founders of the Second Bulgarian State.

¹⁰⁴ Cf. STEPHENSON 2000A: 245-257; PARON 2018: 226-235.

BIBLIOGRAPHY

- An.Komn. Anna Komnena, *Alexias*, edited by D. Reinsch, A. Kambylis, Berlin, 2001.
- ATANASOV 1999 Atanasov, G., *Anonimnye vizantiiskie follisy klassa "b" i nashestvie pechenegov v Dobrudzhu 1036 g.*, in: *Stratum Plus*, 6, 111-122.
- ATANASOV, IOTOV, MIHAJLOV 2011 Atanasov, G., Iotov, V., Mihajlov, K., *The Medieval Fortress (Beginning of 9th – beginning of 11th c.) near the Village of Okorosh, Silistra Province*, in: Neagu, M. et al. (ed.), *Orient și Occident*, in: "Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos", XXVIII, Călărași, 220-239.
- BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971 Barnea, I., Ștefănescu, Ș., *Istoria Dobrogei*, vol. III: *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- BARTOLI, KAZANSKI 2002 Bartoli, A., Kazanski, M., *Kherson and Its Region*, in: Laiou, A. E. (ed.), *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, vol. II, *Urban Economy*, *Dumbarton Oaks*, 659-665.
- BEREND 2001 Berend, N., *Cuman Integration in Hungary*, in: Khazanov, A. M., Wink, A. (eds.), *Nomads in the Sedentary World*, *Psychology Press*, New York, 103-127.
- BONAREK 2007 Bonarek, J., *Le Bas Danube dans le seconde moitié du IX-ème siècle: nouveaux États ou nouveaux peuples?*, in: Kaimakamova, M. et al. (eds.), *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, *Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica"*, Kraków 2007, 193-200.
- BORISOV 2007 Borisov, B. D., *Demographic and Ethnic Changes during XI-XII Century in Bulgaria*, in: *ArchBulg*, 11, 2, 71-84.
- BOZHILOV, GIUZELEV 2004 Bozhilov, I., Giuzelev, V., *Istoriya na Dobrudzha*, vol. II, *Izdatelstvo Faber*, Varna.
- BOZHILOV, GIUZELEV 1999 Bozhilov, I., Giuzelev, V., *Istoriya na srednevekovna Bŭlgariya, VII-XIV vek*, vol. I, *Anubis Publishing House*, Sofia.
- BROMBERG 1938 Bromberg, J., *Toponymical and historical miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, in: *Byzantion*, 13, 9-71.
- BROWNING 1992 Browning, R., *The Byzantine Empire*, *The Catholic University of America Press*, Washington.
- CURTA 2019 Curta, F., *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*, vol. I-II, *Brill Press*, Leiden-Boston.
- CURTA 2013 Curta, F., *The Image and Archaeology of the Pechenegs*, in: *Banatica*, 23, 143-202.
- DAI Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, *Washington* 1967.
- DALL'AGLIO 2013 Dall'Aglío, F., *The interaction between nomadic and sedentary peoples on the Lower Danube: the Cumans and the "Second Bulgarian Empire"*, in: Curta, F., Maleon, B.-P. (eds.), *The Steppe Lands and the World beyond Them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, Ed. *Universității "Alexandru Ioan Cuza" Iași*, Iași, 299-312.
- DALL'AGLIO 2008/2009 Dall'Aglío, F., *The Military Alliance between the Cumans and Bulgaria from the Establishment of the Second Bulgarian Kingdom to the Mongol Invasion*, in: *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 16, 29-54.
- DIACONU 1978 Diaconu, P., *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Ed. *Academiei R.S.R.*, Bucharest.
- DIACONU 1970 Diaconu, P., *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Ed. *Academiei R.S.R.*, Bucharest.
- DIMITROV 2011 Dimitrov, Ch., *Bulgariya i nomadite do nachaloto na XI vek*, *Fondacija Bălgarsko Istorichsko Nasledstvo*, Plovdiv.
- DIMITROV 1998 Dimitrov, Ch., *Bulgaro-ungarski otnosheniia prez srednovekovieto*, *Akademitschno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov"*, Sofia 1998.
- DONCHEVA-PETKOVA 2007 Doncheva-Petkova, L., *Zur ethnischen Zugehörigkeit einer Nekropolen des 11. Jahrhunderts in Bulgarien*, in: Henning, J. (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlements in Europe and Byzantium*, vol. II, *Walter de Gruyter*, Berlin-New York, 643-660.
- DONCHEVA-PETKOVA 2005 Doncheva-Petkova, L., *Odurci. Nekropoli ot XI vek*, vol. II, *Akademitschno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov"*, Sofia.
- DUDEK 2007 Dudek, J., *Nowa Patzynakia pomiędzy wschodem a zachodem. Z zapomnianych dziejów małego ludu*, in: Dzieduszycki, W. (ed.), *Opuscula archaeologica. Opera dedicata in Thaddeum Malinowski*, *Oficina Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego*, Zielona Góra, 103-125.

- DUDEK 2007A Dudek, J., *Ludy Tureckie w Cesarstwie Bizantyńskim w latach 1025-1097*, in: Czamańska, I., Szulc, W. (eds.), *Ludy koczownicze Eurazji*, Wydawn. Poznańskie, Poznań, 83-124.
- DUDEK 2005 Dudek, J., *Pieczęć magistra Jana Kegeny jako wyraz polityki Bizancjum wobec stepowców w połowie XI w.*, in: Rosik, S., Wiszewski, P. (eds.), *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 327-343.
- FERLUGA 1979 Ferluga, J., *Quelques problemes de politique byzantine de colonisation au XIe siecle dans les Balkans*, in: *ByzF*, 7, 37-56.
- FIEDLER 2013 Fiedler, U., *Zur Suche nach dem archäologischen Niederschlag von Petschenegen, Uzen und Kumanen in den Gebieten südlich der unteren Donau*, in: Curta, F., Maleon, B.-P. (eds.), *The Steppe Lands and the World beyond Them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, Ed. Universităţii "Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 249-285.
- GOLEV 2018 Golev, K., *On the Edge of "Another World": The Balkans and Crimea as Contact Zones between the Cuman-Qipchaqs and the Outside World*, in: *Études Balkaniques*, 54, 89-126.
- IAKOBSON 1959 Iakobson, A. L., *Rannesrednekovyi Chersones. Ocherki materialnoi kul'tury*, Nauka, Moskva-Leningrad.
- Io.Cinn. Ioannes Cinnamus, *Rerum ab Ioanne et Alexio [recte: Manuele] Comnenis Gestarum*, edited by A. Meineke, Bonn, 1836.
- Io.Maur. *Iohannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt*, edited by P. de Lagarde, (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 28), Göttingen, 1882.
- Io.Scyl. Ioannes Scylitzes, *Synopsis Historiarum*, edited by I. Thurn, Berlin, 1973.
- Io.Zon. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII-XVIII*, edited by Th. Büttner-Wobst, Bonn, 1897.
- Ip.Let. *Ipat'evskaia letopis'*, Sankt-Peterburg, 1908 [repr. Moskva, 1962].
- KALDELLIS 2013 Kaldellis, A., *Ethnography after Antiquity. Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania.
- Kekaumenos Kekavmen, *Sovety i rasskazy. Pouchenie vizantijskogo polkovodtsa XI veka*, edited by G. G. Litavrin, Moskva, 2003.
- KNYAZ'KII 2003 Knyaz'kii, I. O., *Vizantiya i kochevniki yuzhnorusskikh stepei*, Aleteia Publishing House, Sankt-Peterburg.
- KOZLOV 2011 Kozlov, S. A., *Vizantijskaia traditsiia o poslednei vizantino-pechenezhskoi voine*, in: Kondrat'ev, S. V. (ed.), *Mezhdunarodnyi al'manah*, 10, Tiumen', 7-22.
- KOZLOV 2014 Kozlov, S. A., *More than Enemies. The Description of Nomads in the Byzantine Literature of the Epoch of the First Pecheneg Incursion into Byzantium*, in: Dietl, C., Knäpper, T. (eds.), *Rules and Violence. On the Cultural History of Collective Violence from Late Antiquity to the Confessional Age*, Verlag De Gruyter, Berlin-Boston, 83-99.
- LESZKA, MARINOW 2018 Leszka, M. J., Marinow, K., *Foreign Policy*, in: Leszka, M. J., Marinow K. (eds.), *The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I*, in col. "Byzantina Lodziensia", XXXIV, Uniwersytet Lodzki, Łódź, 111-135.
- LESZKA, MARINOW 2018A Leszka, M. J., Marinow, K., *Last Years of Peter's Reign (963-969)*, in: Leszka, M. J., Marinow K. (eds.), *The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I*, in col. "Byzantina Lodziensia", XXXIV, Uniwersytet Lodzki, Łódź, 137-170.
- LESZKA, MARINOW 2015 Leszka, M. J., Marinow, K., *Carstwo Bułgarskie: polityka – społeczeństwo – gospodarka – kultura 866-971*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa.
- MADGEARU 2017 Madgearu, A., *The Assanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire*, Brill Press, Boston-Leiden.
- MADGEARU 2013 Madgearu, A., *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th – 12th centuries*, Brill Press, Boston-Leiden.
- MALAMUT 1995 Malamut, E., *L'image byzantine des Petchénègues*, in: *ByzZ*, 88, 105-147.

- MEŠKO 2013 Meško, M., *Pecheneg groups in the Balkans (ca. 1053-1091) according to the Byzantine sources*, in: Curta, F., Maleon, B.-P. (eds.), *The Steppe Lands and the World beyond Them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, Ed. Universităţii "Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 179-205.
- MEŠKO 2012 Meško, M., *Obnova byzantskej moci na Balkáne za vlády Alexia I. Komnéna. Druhá byzantsko-pečenežská vojna (1083-1091)*, Nitra.
- Mich.Att. Michael Attaleiates, *The History*, Greek text with an English translation by A. Kaldellis, D. Krallis, Cambridge-London, 2012.
- Mich.Psell. Michael Psellos, *Chronographia*, vol. I, edited by D.R. Reinsch, Berlin-Boston, 2014.
- Nic.Bryenn. Nicephorus Bryennius, *Historia*, edited by P. Gauthier, Bruxelles, 1975.
- NIKOLOV 2005 Nikolov, A., *Cumani Bellatores in the Second Bulgarian State*, in: *Annual of Medieval Studies at CEU*, 11, 223-229.
- Nic.Chon. Nicetas Choniates, *Historia*, edited by I.A. van Dieten, Berlin, 1975.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH Pálóczi-Horváth, A., *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe peoples in medieval Hungary*, Corvina Publishing House, Budapest.
- PAROŃ 2018 Paroń, A., *How to Deal with the Steppe Fauna? Considerations on the Byzantine Perception of Nomads and on the Byzantine Policy towards Them (10th-12th Centuries)*, in: Bilavski, G., Aparaschivei, D. (eds.), *Studia Mediaevalia Europaea et Orientalia. Miscellanea in Honorem Professoris Emeriti Victor Spinei*, Ed. Academiei Române, Bucureşti, 217-238.
- PAROŃ 2015 Paroń, A., *Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*, Wydawnictwo: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław.
- PAROŃ 2009 Paroń, A., *Die Stammeseliten und das Phänomen des Kulturwandels. Grundlegenden Bemerkungen anhand des Beispiels des Nomadenvölker des euroasiatischen Steppen im Mittelalter*, in: Klammt, A., Rossignol, S. (Hrsg.), *Mittelalterliche Eliten und Kulturtransfer östlich der Elbe. Interdisziplinäre Beiträge zu Archäologie und Geschichte im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen, 43-54.
- PAROŃ 2009A Paroń, A., *Zjawisko zmiany kulturowej w społecznościach koczowniczych na przykładzie Pieczyngów*, in: Moździoch, S. (ed.), *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*, Wydawnictwo: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław, 443-474.
- PAROŃ 2007 Paroń, A., *Pieczynowie na kartach De administrando imperio Konstantyna VII Porfirogenety*, in: *Classica Wratislaviensia*, 27, 97-112.
- PENTEK 2007 Pentek, Z., *Wlachowie i Kumani w służbie bułgarskiej za Asenowiczów*, in: Czamańska, I., Szulc, W. (eds.), *Ludy koczownicze Eurazji*, Wydawn. Poznańskie, Poznań, 125-133.
- POPPE 1976 Poppe, A., *The Political Background to the Baptism of Rus'. Byzantine-Russian Relations between 986-89*, in: *Dumbarton Oaks Papers*, 30, 197-244.
- PRITSACK 1975 Pritsak, O., *The Pechenegs: a case of social and economic transformation*, in: *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1, 211-235.
- PVL 1 *Povest' vremennykh let*, chast 1, edited by D.S. Lihachev, Moskva-Leningrad, 1950.
- ROGERIUS Rogerius, *Carmen miserabile*, edited by L. Juhász, in: *Scriptores Rerum Hungaricarum*, vol. II, Budapest, 1938, 543-588.
- ROMANCHUK 1989 Romanchuk, A. I., "Sloi razrusheniia X v." v Hersonese (K voprosu o posledstviiah korsunskovo pohoda Vladimira), in: *VizVrem*, 50, 182-188.
- Scyl.Cont. Ioannes Scylitzes *Continuatus*, edited by E.Th. Tsolakes, Thessalonike, 1968.
- SHEPARD 1999 Shepard, J., *Constantine VII's doctrine of „Cointainment” of Rus*, in: *Gennadios. K 70-letiju akademika G.G. Litavrina*, Moskva, 264-283.
- SHEPARD 2009 Shepard, J., *Mists and portals: the Black Sea's north coast*, in: Mango, M. M. (ed.), *Byzantine Trade, 4th – 12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004*, Ashgate Publishing, Ltd., Farnham, 421-442.

- SCHMITT 2006 Schmitt, O., *Die Petschenegen auf dem Balkan von 1046 bis 1072*, in: Conrad, S. et al. (eds.), *Pontos Euxeinus. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes*, Verlag Beier & Beran, Langenweißbach, 473-490.
- SPINEI 2009 Spinei, V., *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Brill Press, Leiden-Boston.
- SPINEI 2003 Spinei, V., *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, translated by D. Bădulescu, Romanian Cultural Institute, Cluj-Napoca.
- STEPHENSON 2000 Stephenson, P., *Byzantium's Balkan frontier. A political study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge University Press, Cambridge.
- STEPHENSON 2000A Stephenson, P., *Byzantine conceptions of Otherness after the annexation of Bulgaria (1018)*, in: Smythe, D. C. (ed.), *Strangers to Themselves: the Byzantine Outsider*, Papers from the Thirty-Second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998, Ashgate Publishing House, Aldershot, 245-257.
- STEPHENSON 1999 Stephenson, P., *Byzantine policy towards Paristrion in the mid – eleventh century: another interpretation*, in: *Byzantine Modern Greek Studies*, 23, 43-66.
- STEPHENSON 1999A Stephenson, P., *The Byzantine Frontier at the Lower Danube in the Late Tenth and Eleventh Century*, in: Power, D., Standen, N. (eds.), *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700-1700*, Macmillan International Higher Education, Houndsmill-Basingstoke, 80-104.
- STOIANOV 2005 Stoianov, V., *Kumanite v bulgarskata istoriya (XI-XIV v.)*, in: *Istoricheski Pregled*, 61, 3-25.
- TALIS 1958 Talis, D. L., *Iz istorii russko-korsunskih politicheskikh otnoshenii*, in: *VizVrem*, 14, 103-115.
- THEODORESCU 1999 Theodorescu, R., *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, Ed. Enciclopedică, Bucurest.
- Th.Scut. Theodoros Scutariotes, *Chronica*, edited by R. Tocci, Berlin-Boston, 2015.
- TUPKOVA-ZAIMOVA 1976 Tupkova-Zaimova, V., *Dolni Dunav – granichna zona na vizantiiskiia Zapad. Kum istoriyata na severnite i severoiztochnite bulgarski zemi, kraja na X-XIII v.*, Sofia 1976.
- VÁSÁRY 2005 Vásáry, I., *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge University Press, Cambridge.
- VASILEVSKII 1908 Vasilevskii, V. G., *Trudy*, vol. I, Sankt-Peterburg.
- VASILEVSKII 1872 Vasilevskii, V. G., *Vizantija i Pechenegi 1048-1094*, in: *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia*, 164, 116-165, 243-332.
- WHITE 1991 White, R., *The middle ground. Indians, empires and republics in the Great Lakes region, 1650-1815*, Cambridge University Press, Cambridge.
- WORTLEY 2010 John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, translated by J. Wortley, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- ZLATARSKI 1940 Zlatarski, V. N., *Istoriya na bulgarskata durzhava prez srednite vekove*, vol. III: *Vtoro Bulgarsko Tsarstvo. Bulgarija pri Asenevitsi (1187-1280)*, Izd-vo „Zakharii Stoiānov”, Universitetsko izd-vo „Sv. Kliment Okhridski”, Sofia.
- ZLATARSKI 1934 Zlatarski, V. N., *Istoriya na bulgarskata durzhava prez srednite vekove*, vol. II: *Bulgariya pod' vizantiysko vladichestvo (1018-1187)*, Izd-vo „Zakharii Stoiānov”, Universitetsko izd-vo „Sv. Kliment Okhridski”, Sofia.
- ZLATARSKI 1927 Zlatarski, V. N., *Istoriya na bulgarskata durzhava prez srednite vekove*, vol. I.2, *Purvo Bulgarsko Tsarstvo. Ot slavizatsiyata na durzhavata do padneto na Purvoto Tsarstvo*, Izd-vo „Zakharii Stoiānov”, Universitetsko izd-vo „Sv. Kliment Okhridski”, Sofia.
- ZLATARSKI 1918 Zlatarski, V. N., *Geschichte der Bulgaren*, vol. I, *Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679-1396)*, Verlag Parlapanoff, Leipzig.

TPOLOGY OF THE OTTOMAN COINS MINTED IN THE KINGDOM OF K'AKHETI IN THE LIGHT OF NEW FINDINGS

BY

DAVID ALEKSANYAN*, DMITRIY YANOV**

Abstract:

The article deals with 59 findings of Ottoman type coins minted in the Kingdom of K'akheti during the period of Ottoman protectorate over this state in late 16th – early 17th centuries. Despite being quite short-term, this period reflected in a broad variety of diverse coin types, minted in K'akheti. The introduced coin findings comprise 19 types struck at K'akhetian mints – Zagem and Kakhed, as well as 5 types of unidentified or unspecified mint, which actually might have been one of these two mints. Of these, 13 types are published for the first time. In addition, there are 9 new variations of already examined types. The presented coins are of significant importance for reconstruction of obverse and reverse legends, since the most of discussed types substantially differ from the regular Ottoman types. They also enable making several assumptions regarding the evolution of weight standard, system of denominations, chronological sequence of types. Most of the coins belong to the denomination conditionally called dirhem. However, there is one low-weight coin (type Zagem-4) which is either some kind of a local fraction, or the Ottoman medini. Besides, the copper coins bearing the names of Ottoman sultans, most probably struck at the K'akhetian mints, are published for the first time. Among the silver dirhems type Zagem-11 is noteworthy. Apart from being rather distinctive and unique compare to the regular Ottoman types, it is eminent due to the fact that some of the coins of this type bear the countermark 'Adl Zagem, the attribution and chronology of which have not been clearly determined yet.

Keywords: Kingdom of K'akheti; Zagem; Kakhed; dirhem; akche; monetary circulation.

For the past few years, a scholar interest in minting activity of the Kingdom of K'akheti has significantly increased. While minting coins bearing the names of Safavid shahs, who were the overlords of K'akhetian kings, was well-known,¹ until recently the Ottoman minting in K'akheti was unknown at all. In 2012-2013 I. Paghava drew attention to Ottoman chronicler's note, according to which during the short period when Alexander II of K'akheti acknowledged the suzerainty of sultan Murad III during 1578 Ottoman campaign against the Safavids, he started to mint coins bearing the name of his new protector.² Meanwhile, being mentioned in the narrative sources, the actual coins were still unknown at that time. But soon enough this mention was confirmed by the numismatic evidence. In 2015-2017, the Ottoman coins struck at Zagem and Kakhed mints³ were published by I. Paghava, G. Gogava, G. Gabashvili, M. Şabanov, A. Akopyan and the authors of this article.⁴ It turned out that the Ottoman coins were issued in K'akheti not only during the reign of Murad III (1574-1595), but also his son Mehmed III (1595-1603). This article deals with 59 new finds of coins belonging to the category of so called K'akhetian-Ottoman coins (Pl. I-III). Except for the coin no. 1, whose origin is unknown, all these coins were found in the surroundings of Balakən and Zaqatala (the rayon centers of Azerbaijan) (Pl. IV). Among them there are 13 types, that have not been published before (types Zagem-1, 2, 4-5, 12-15, 18; unknown mint-1 (?), 2 (?), 4

* Member of the Oriental Numismatic Society; dav777alex@gmail.com.

** Odessa Archaeological Museum, NAS of Ukraine; nv63115@gmail.com.

¹ KUTELIYA 1979: 14-25.

² PAGHAVA 2012: 128-129; PAGHAVA, TURKIA 2013: 111; PAGHAVA 2013: 22-23.

³ Zagem (also known as Zagami or Bazari) was a capital of the Kingdom of K'akheti, while Kakhed is believed to be either Gremi (yet another capital of K'akheti), K'ak'i (modern day Qax in Azerbaijan), or the other name of the same Zagem mint, designating the name of the whole kingdom (cf. AKOPYAN, ALEKSANYAN 2015: 155-156; PAGHAVA, GABASHVILI 2015: 20-21; PAGHAVA 2016: 117-139; ALEKSANYAN, YANOV 2017: 22).

⁴ AKOPYAN, ALEKSANYAN 2015; ALEKSANYAN, YANOV 2017; PAGHAVA, GABASHVILI 2015; PAGHAVA, GOGAVA 2016; PAGHAVA 2017; ŞABANOV 2017A: 20-25; ŞABANOV 2017B. In the articles of A. Akopyan and D. Aleksanyan (2015), I. Paghava and G. Gabashvili (2015) these coins were mistaken for the Safavid currency.

(?), 5 from the presented catalogue), as well as nine new variations of previously published types (Zagem-3, 6, 7 (Cat. nos. 11, 14), 10 (Cat. no. 20), 11 (Cat. nos. 22-23, 25-26); Kakhed-1 (Cat. nos. 47-48). In addition, the coins introduced in this article, together with those from Telavi hoard,⁵ allow to reconstruct considerable parts of missing legends that we were not able to read in our last publication (Zagem-8, 11; unknown mint-3).

Generally at the present time we managed to record 20 types of Ottoman silver coins, struck at Zagem and Kakhed mints (Murad III – seven types of Zagem; Mehmed III – seven types of Zagem, four types of Kakhed; unidentified issuer – two types of Zagem). These may be complemented with two types of silver (Mehmed III) and five types of copper coins (Murad III – 2, Mehmed III – 3) of unidentified or unspecified mint, which actually could have been either Zagem (most probably) or Kakhed, taking into account their typological characteristics and places of discovery. Types Zagem-9, Kakhed-3 and Kakhed-4 are not represented by coins introduced in this article, however, they are included in the catalogue as well.

Judging by the weight distribution, the earliest coins are nos. 1-3 (types Zagem-1 and Zagem-2), their weights are: 3.73, 3.46 and 3.56 g. Probably it was these coins the Ottoman chronicler Ibrahim Rahimizade informed about while describing the defection of Alexander II of K'akheti to the Ottomans' side in 1578. Their minting period was short-term, since probably in the same year Alexander went over to the Safavids' side again.⁶ These coins are known as *shahis* in written sources, with the weight standard being equal to 1.25 Tabriz dirhem (3.84 g) at that time.⁷

During Murad III's reign the Ottoman financial system experienced severe crisis, resulting in the reduction of Ottoman akche weight standard from 0.614 to 0.384 g in 1588.⁸ The distribution of shahis, issued only at the Oriental mints of the Ottoman Empire, far beyond this area, to the Balkans and even the vassal Principalities of Wallachia and Moldavia,⁹ is believed to be one of the factors driving such a drastic debasement of akche. The minting of shahis was banned in 1589; this ban was repeated again in 1592.¹⁰ According to Ş. Pfeiffer-Taş and N. Schindel, having been banned, shahis were replaced by a new denomination, conditionally called by the researches dirhem, known in some written sources as *selimi* or *padişahi*. The sultan's tughra became an indicator of the new denomination. It is difficult to determine its weight standard due to the overly wide weight range of the examined specimens. At the mints, it was not adhered to as strictly as in the case of akches.¹¹ The weight of the examined coins with tughra on the obverse ranges from 3.30 to 2.05 g.¹² In addition, there are dirhems without tughra bearing a date AH 1001 (1592/93), minted at Nakhchivan, with the following weights: 1.66, 1.79 and 2.12 g.¹³ Still, the question of whether the dirhems was the same denomination as shahi (its debased version), or the brand new one, has not been definitely solved yet. In any case, the above mentioned bans succeeded in withdrawal shahis from circulation in akche zones of the Ottoman Empire. For instance, the repertoire of coin finds in the Romanian lands display the complete absence of shahis, as well as any other multiple to akche denominations, minted during Mehmed III's reign, in contrast to Murad III's shahis, having actively participated in the circulation of these territories.¹⁴

Apart from the mentioned coins nos. 1-3, all other Murad III's coins from the presented catalogue were apparently minted after the restoration of the Ottoman protectorate over K'akheti. As we have mentioned in our last publication, it took place not earlier than in AH 993 (1585), probably after the conclusion of the Istanbul Peace Treaty in AH 998 (1590).¹⁵ Such dating of these coins is evidenced by their weight characteristics and the presence of tughra on the obverse of some types. The average weights of these types are: 2.80 (Zagem-3), 2.50 (Zagem-5), 2.18 (Zagem-6), and

⁵ PAGHAVA 2017.

⁶ ALEKSANYAN, YANOV 2017: 21.

⁷ PFEIFFER-TAŞ 2010: 80.

⁸ PFEIFFER-TAŞ 2014: 500-501. According to H. Sahillioğlu and some other researches, this debasement took place in 1584-1586 and the weight standard was reduced from 0.683 to 0.384 g (i.e. from 450 to 800 akches struck from 100 Tabriz dirhems) (SAHILLIOĞLU 1999: 43-45).

⁹ MAXIM 1983: 134-137.

¹⁰ PFEIFFER-TAŞ 2010: 80; PFEIFFER-TAŞ 2013: 89-90.

¹¹ SCHINDEL, PFEIFFER-TAŞ 2010: 154-155; PFEIFFER-TAŞ 2013: 89-90.

¹² cf. DAMALI 2011A: 997, 1071, 12-HP-G1, 12-TB-G1b.

¹³ PERE 1968: 129, No. 293; SCHINDEL *et al.* 2010: 33, 56.

¹⁴ MAXIM 1983: 134-137; BOLDUREANU 2013: 62-65.

¹⁵ ALEKSANYAN, YANOV 2017: 22.

1.95 g (Zagem-7) (Pl. V).¹⁶ Thus, the listed types were unlikely to be minted simultaneously. Considering that during Mehmed III's reign the dirhem weight standard was close to 2.00 g, as evidenced by analysis of Beçin hoard,¹⁷ the dating of lighter coins to the very end of Murad III's reign seems to be logical. An indicator of a new weight standard reduction might be the above-mentioned Nakhchivan dirhems dated to AH 1001 (1592/93).¹⁸ It is noteworthy that the lightweight types minted at Zagem have no tughra on the obverse.

Coin no. 5 (Zagem-4) from the catalogue is of considerable interest. To date, it is the only known specimen of a lightweight silver coin minted in K'akheti. Its type almost completely copies dirhem type Zagem-3, while its weight is 0.61 g, which is close to akche standard before the 1588 correction – 0.614 or 0.683 g.¹⁹ Nevertheless, as mentioned above, a similar type of dirhem (Zagem-3) was minted after this correction, which casts doubt on its attribution as akche. Another Ottoman denomination minted mostly in Egypt was medini. While the weight standard of Egyptian medini during Murad III's reign was estimated at ca. 1.00 g, based on an analysis of considerable amount of coins from Beçin hoard (although some specimens had significantly less weight – 0.55-0.75 g),²⁰ the standard of medini from the other mints is so far unknown. It should be taken into account that the latter might actually be a different denomination: medinis from Amid, Canca and Dimişk could be the fractions of dirhem,²¹ while at Misr dirhem was not minted (with some rare exceptions).²² Perhaps the weight standard of medini (the non-Egyptian ones, assuming these are fractions of dirhem) concurrently changed with that of dirhem, while the rate of Egyptian medini against dirhem have varied.²³ The other examples of similar types for dirhem and medini were at Amid and Canca.²⁴ In our opinion, coin no. 5 should be attributed as either medini, or some kind of a local fraction.

The average weights of the types of Mehmed III's dirhems, with the exception of a few types discussed below, range within 1.92-2.20 g²⁵ (Zagem-8-11; Kakhed-1-3; unknown mint-3) (Pl. VI).²⁶ Among them there are types with an average weight exceeding one of those of Murad III – 1.95 g (Zagem-7), which is noteworthy considering the fact that dirhem weight standard is believed to constantly decline throughout the late 16th century.²⁷ Because of the lack of written sources, it is difficult to say whether this was the result of some correction of dirhem weight standard at the beginning of Mehmed III's reign, or this was somehow related to the measures implemented by the Ottomans in 1598 to maintain akche weight standard equal to 0.384 g.²⁸ Perhaps such a weight discrepancy was due to insufficiently tight control over the adherence of dirhem weight standard at the mints.

Among the K'akhetian-Ottoman coins of Mehmed III, four types stand out by weight characteristics. Their average weights are: 1.41 (Kakhed-4), 1.56 (Zagem-14), 1.64 (Zagem-13)²⁹ and 1.67 g (Zagem-16) (Pl. VI). The latter, being the most numerous one, is similar in design to the type minted at Gence (Ganja).³⁰ However, the examined Gence

¹⁶ Apart from those introduced in this article, the coins published in our previous article, as well as by M. Şabanov, I. Paghava and G. Gogava, have been taken into account, with the exception of broken specimens (ALEKSANYAN, YANOV 2017; PAGHAVA, GOGAVA 2016; ŞABANOV 2017A).

¹⁷ SCHINDEL, PFEIFFER-TAŞ 2010: 219-220.

¹⁸ SCHINDEL, PFEIFFER-TAŞ 2010: 154.

¹⁹ i.e. 500 or 450 akches struck from 100 Tabriz dirhems (PFEIFFER-TAŞ 2014: 489-491, 499-500).

²⁰ SCHINDEL, PFEIFFER-TAŞ 2010: 155.

²¹ S. Album differentiates maydin struck only at Misr from so called para or gümüş struck at the other Oriental mints, though admitting these are likely to be the same (ALBUM 2011: 143, #1318-1319, 1323).

²² SREČKOVIĆ 2002: 156-157.

²³ PAMUK 2000: 97, Tab. 6.2.

²⁴ DAMALI 2011A: 940, 961, 963, 12-AD-G3, 12-AD-G4, 12-CA-G2a, 12-CA-G2b, 12-CA-G4a, 12-CA-G4b.

²⁵ The actual coins of these types range within 1.46-2.54 g.

²⁶ Apart from those introduced in this article, the coins published in our previous article as well as by I. Paghava and G. Gogava have been taken into account, with the exception of broken and counterfeit specimens (ALEKSANYAN, YANOV 2017; PAGHAVA, GOGAVA 2016; PAGHAVA 2017).

²⁷ PAMUK 2000: 103-104.

²⁸ PFEIFFER-TAŞ 2010: 83.

²⁹ The broken specimen (No. 40) has not been taken into account.

³⁰ The discussed types of Zagem and Gence have both Mehmed III's tughra on the obverse and linear legend on the reverse, with a stretched letter **Ḍ** from the word **Ḍ** and spelled out accession date of this sultan (AH 1003) – **± ١٥ ١٠٣٣** while on most types it has been written as numerals (**1003**) (cf. ALEKSANYAN, YANOV 2017: 24-25, 27, type VII, type XIII).

coins have a significantly higher weight (2.20 and 2.40 g³¹). It is these lightweight types that seem to be the latest among the K'akhetian-Ottoman coinage, considering the gradual decline of dirhem weight standard during Mehmed III's reign, proven by the fact that during Ahmed I's reign it was equal to 1.15-1.25 g.³² According to written sources, in AH 1014 (1605) in Yeniköy one shahi³³ was equal to five akches.³⁴ Taking into account that since 1600 the akche standard was 0.323 g, the weight of shahi should be 1.615 g, which is quite close to the average weights of the above-mentioned types (except for Kakhed-4), as well as some other lightweight dirhems of Mehmed III.³⁵ Nevertheless, this assumption is not confirmed by numismatic evidence. For instance, the examined specimens of Kara Amid dirhems belonging to the type of AH 1009 (1600/01) have the following weights: 1.70, 2.60 and 2.61 g,³⁶ which greatly complicates the determination of dirhem weight standard during Mehmed III's reign, as well as the chronological sequence of K'akhetian-Ottoman types.

Due to the fact that the only one type Zagem-11 seems to have been countermarked with 'Adl Zagem countermark, as evidenced by coins from the introduced catalogue and Telavi hoard,³⁷ one can assume that it was this type, not the above-mentioned lightweight types, to be considered as the latest. I. Paghava considers this countermark to be applied to the coins by the Ottomans rather than the Safavids – not long after the death of Mehmed III, or, more likely, during his reign.³⁸ However, regardless of who applied this countermark, probably the latest type of Mehmed III was chosen for this purpose, since the withdrawal of coins from circulation, their countermarking and reintroducing to circulation was a time-consuming process, and considering short-term reign of Mehmed III and quite large number of various K'akhetian-Ottoman types of this sultan, the possibility of issuing yet another new type after/simultaneously with countermarking the previous one seems unlikely.

Unlike silver K'akhetian-Ottoman coins, the copper pieces of this category have not been previously published. Although none of the copper coins introduced in the catalogue has a mint name, which could be undoubtedly identified, all of them can also be attributed to K'akhetian currency, as mentioned above. During Safavid suzerainty over K'akheti, Zagem and Kakhed mints struck copper coins, with typology and weight standard being corresponded to the anonymous issues of Iranian civic copper.³⁹ In contrast to the latter, the coins from the catalog bear the names and titles of the Ottoman sultans. However, all so far known types of copper mangirs minted in the Ottoman Empire are also anonymous⁴⁰ and, in this regard, they are much more similar to Iranian civic copper coins than to those minted on behalf of the Ottoman sultans in K'akheti. Perhaps such a peculiarity was driven by the need to emphasize the difference between these coins from those issued during the Safavid suzerainty. All copper coins from the catalog are conditionally named *mangır* by analogy with the Ottoman ones. They have the following weights: 1.54 (unknown mint-1), 1.83 (unknown mint-2), 1.49, 1.25, 1.24, 0.88 (Zagem-12), 1.24, 1.40 (Zagem-12), 1.49 and 1.45 g (unknown mint-5). Mention should be made that the weights of the examined copper mangirs of Murad III and Mehmed III struck at the other Ottoman mints range so widely that it becomes rather difficult to establish the exact amount of denominations, their ratio, and weight standard.⁴¹

It should be taken into account that our discussions on dating Murad III and Mehmed III's types minted in K'akheti are preliminary. In the absence of written sources on K'akhetian mints operation, only an analysis of larger number of specimens will allow more definitive conclusions to be drawn. In addition, one can not exclude the new types yet to be discovered. Further study of coins with the countermark 'Adl Zagem and its chronology is of particular

³¹ ALEKSANYAN, YANOV 2017: 27-28, No. 31; DAMALI 2011B: 1214, 13-GN-G1a-YY.

³² In the composition of Beğin hoard there are the heavier pieces of Ahmed I's coins weighting 2.21, 2.25 and 1.71 g, attributed by Ş. Pfeiffer-Taş and N. Schindel to dirhems, while the coins with an average weight of 1.15-1.25 g were attributed by them to beşliks (PFEIFFER-TAŞ, SCHINDEL 2009: 249-280; SCHINDEL, PFEIFFER-TAŞ 2010: 304).

³³ The shahi minting was prohibited in 1589 in Canca, in 1592 in Haleb and in 1615 in Amid, but it is unclear whether these bans were applied to all the other mints (PFEIFFER-TAŞ 2010: 80, 91, 95).

³⁴ SAHILLIOGLU 1964: 229, 233.

³⁵ For instance, there are coins minted in Amid, Shamahi and Van weighting 1.30, 1.40, 1.46, 1.72 and 1.75 g (DAMALI 2011B: 1177, 1279, 1295-1296).

³⁶ DAMALI 2011B: 1228, 13-AD-GS-1009; OME; PERE 1968: 135, No. 332.

³⁷ The remains of legends on coins nos. 2.8.1-2.8.6 from Telavi hoard allow to claim that they all are attributed to type Zagem-11 (PAGHAVA 2017: 318). However, the coins of other types with this countermark may be discovered in future.

³⁸ PAGHAVA 2017: 313, fn. 1; 338-339.

³⁹ AKOPYAN, ALEKSANYAN 2015; GABASHVILI, PAGHAVA, GOGAVA 2015.

⁴⁰ KABAKLARLI 1998: 411-440.

⁴¹ KABAKLARLI 1998: 44-46, 411-440.

importance. The average weights of silver Ottoman-K'akhetian dirhems show that the differences in their values was probably caused by changes of the weight standard: having been the highest in 1578 (types Zagem-1-2), they have gradually declined after the restoration of Ottoman protectorate over K'akheti from ca. 1590 till Murad III's death in 1595 (Zagem-3 – Zagem-7: 2.80-1.95 g). Under Mehmed III the weight standard did not fluctuate as widely as was the case of his predecessor. We can assume that at the beginning of his reign it was within the range of 1.94-2.20 g (Zagem-8-10, Kakhed-1-3, unknown mint-3), then it was reduced to a certain level (ca. 1.6-1.7 g (?): Zagem-13-16, Kakhed-4) and increased (ca. 1.92 g: Zagem-11) not long before the return of the Safavids in AH 1011 (1602/03).⁴² It is difficult to say whether these differences arose from the pan-Ottoman trends or the local features, since the other Ottoman mints did not have such a variety of types. In contrast to K'akhetian issues, dirhems of one and the same type minted in the other Ottoman mints fluctuate much wider in weight.⁴³

The introduced coins might represent yet another example of minting in the vassal states of the Ottoman Empire: the minting might have been implemented by Alexander II of K'akheti, not by the Ottoman authorities directly,⁴⁴ which would be a possible explanation of such a broad variety of coin types. In contrast to the other Christian states under Ottoman suzerainty, where proper coin types were developed (Moldavia, Wallachia, Transylvania, Ragusa etc.),⁴⁵ K'akhetian issues were patterned after the Ottoman currency and bore the sultans' names.⁴⁶ Minting Ottoman coins resumed in the Georgian lands (in the Kingdom of Kartli, at Tiflis mint) for a short period, in 1723-1735.⁴⁷

Acknowledgements: We express deep gratitude to A. Akopyan, I. Paghava, Ş. Pfeiffer-Taş and L. Dergaciöva for their valuable suggestions and providing with bibliography, and also R. Ehlert for permission to publish the coin from his collection (no. 1 in the catalogue).

CATALOGUE

MURAD III (1574-1595)

Zagem-1

Obverse: **Āīm/ABīm Ā(?) (e)ĀĒ/ ABīmjZ(JA/ (j)ABīm**⁴⁸

Reverse: **ĀKLjy** in center, **982ÖmĒmĒĒ ¼ÖBMAF ¼** around.

1. AR shahi/dirhem, 3.73 g, 18-22 mm.

Zagem-2

Obverse: the same as No. 1 (?): **Āīm/ABīm Ā(?) (e)ĀĒ/ ABīmjZJA jABīm**

Reverse: **ĀKL(jy)** in center, **ĒmĒĒĒ ¼ÖBMAF ¼** around. The mint formula is written unusually: vertical **k** intercepts **Ā** and **L**, while **jy** is probably missing. We are grateful to A. Akopyan for suggesting this version (Pl. I).

2. AR shahi/dirhem, 3.46 g, 19.5 mm.
3. AR shahi/dirhem, 3.56 g, 20.1 mm.

Zagem-3

Obverse: the legend in tughra: **eĀĒ/ABīm** (the letter **e** intercepts the letter **Ā** from sultan's name), additional legend above: **(?E'ALIBy)**, and below: **jZJĒE(?)ĒAY KYBı**. Like on the other K'akhetian coins (Zagem-4, 7, 8, 10, 11, 13, 18; Kakhed-2; unknown mint-3), the word **jz ĀĀ** that should follow the word **LIBy** and thus mean *striker of the glittering*, seems

⁴² This date is confirmed both by written sources (PAGHAVA, TURKIA 2013: 110) and coin finds (CH'ANISHVILI, ALEKSANIANI 2018: 238).

⁴³ cf. the weights of coins from Şamahi (DAMALI 2011B: 1279, 13-SM-G2) and Kara Amid (DAMALI 2011B: 1228, 13-AD-GS-1009; PERE 1968: 135, No. 332).

⁴⁴ PAGHAVA 2017: 339.

⁴⁵ MBR 1977: 28-35, 85-94, 120-221.

⁴⁶ Being the original issues, they should not be confused with the imitations of Ottoman akches, issued by Wallachian and Moldavian princes (BOLDUREANU 2013: 110-118; NICOLAE 2003: 53-69).

⁴⁷ DUNDUA, DUNDUA 2015: 83-84, 88-90.

⁴⁸ The reconstruction of upper line was made on the basis of coin No. 2.

to be missing.⁴⁹ It is especially visible on coins Nos. 9-10 from this catalogue, where the word **L i B y** is immediately followed by the word **É' A**.

Reverse: **ÁKL j y** within central horizontally elongated oval cartouche, **É' ¼ (f ¼)** above, (**É' B i m É**) below. The rosettes in the center of upper and middle lines and above the letter **L** from the word **L j y**.

(ALEKSANYAN, YANOV 2017: 23, type II, but the rosette is missing on the upper line on the reverse, and there is a sprig before the mint name; PAGHAVA, GOGAVA 2016: 274, type 1, but the letter **A** intercepts the letter **i** from sultan's name on the obverse).

4. AR dirhem, 3.01 g, 17.4-19.5 mm.

Zagem-4

Obverse: the same as No. 4 (?): **é' j v A B i m** tughra, (**É' A L i B y**) above, (**É' Z j m É j v A**) **K Y B i** below.

Reverse: similar to No. 4, but different rosette between **f ¼** and **É' ¼** additional rosette above the mint name.

5. AR akche or fraction of dirhem (?), 0.61 g, 12-13 mm.

Zagem-5

Obverse: the legend in tughra: **é' j v A B i m** illegible additional legend above (possibly (**É' ... j v A B i m ...**)) and below.

Reverse: **kÁ L j y** within cartouche of five semicircles, five (?) circles with six-pointed flower ornament around, sectors with the legend between the circles: (**É' f ¼**) on the top right, (**É' ¼**) on the bottom right. The countermark with similar flower ornament is known on the coin of unidentified mint described in our previous article.⁵⁰

6. AR dirhem, 2.39 g, 19.2-20.2 mm.

Obverse: the same as No. 6 (?).

Reverse: similar to No. 6: (**É' Á (kL j y)**) within cartouche of five (?) semicircles, a sprig with six-pointed (?) flower before the letters **Á**. The circles with six-pointed flower ornament around, an illegible legend on the top left sector.

7. AR dirhem, 2.61 g, 19-20 mm.

Zagem-6

Obverse: hexagon star, seven-pointed flower in center, (**É' A B i m A B i m A B i m**) around.

Reverse: **kÁ (L j y)** within hexagon star, six-pointed flower on the right (erased, visible on coin No. 7 from our previous article), **f ¼** on the top left, **É' ¼** on the top right, erased legend below.

(ALEKSANYAN, YANOV 2017: 23, subtype III.1, but the different shape of letter **o** from the mint name on the reverse; PAGHAVA, GOGAVA 2016: 275, type 2, but the mint name is written as **Á k**).

8. AR dirhem, 2.42 g, 20 mm.

Zagem-7

Obverse: **é' j v A B i m** within central square, **É' A L i B y** below; **j v A B i m** on the left; **é' j v A B i m** above; **é' j v A B i m** on the right.

Reverse: **ÁKL j y** within central circle with triangles on the left and right, **é' j v A B i m** around.

(ALEKSANYAN, YANOV 2017: 22-23, type I, Nos. 1-3).

9. AR dirhem, unknown weight and size.

10. AR dirhem, unknown weight and size.

Obverse: similar to Nos. 9-10, but within central square – **é' j v A B i m**

Reverse: the same as Nos. 9-10 (?).

11. AR dirhem, unknown weight and size.

Obverse: the same as Nos. 9-10.

Reverse: similar to Nos. 9-11, but mint name is written as **kÁ**.

(ALEKSANYAN, YANOV 2017: 23, type I, No. 4; ŞABANOV 2017A: 20, type A).

12. AR dirhem, unknown weight and size.

13. AR dirhem, 1.60 g, 18.3-19.3 mm.

Obverse: **é' j v A B i m** within central square. The legend around is probably the same as Nos. 9-13, but has a different layout: (**É' A L i B y**) above; **j v A B i m** on the right; **é' j v A B i m** below; (**É' j v A B i m**) on the left.

Reverse: the same as Nos. 12-13 (?).

14. AR dirhem, 2.09 g, 16.8-19.0 mm.

⁴⁹ ALEKSANYAN, YANOV 2017: 22.

⁵⁰ ALEKSANYAN, YANOV 2017: 24, type VI, No. 11.

21. AR dirhem, 2.13 g, 21.6-24.2 mm.

Zagem-11

Obverse⁵⁴: **f 1/4** within double linear cartouche, additional legend above: **(?) j v ĀĀ Ā l i B y** (the letter **i** – above **By**, under **j v ĀĀ** unclear letter, possibly **Ē**?), and below: **j z ĵ Ē ĵ Ā K Y B i**. The obverse legend is probably the same on all coins of this type, but there might be some die variations (Pl. I).

Reverse: **Ā B i ĵ** within double linear cartouche. The legend around the cartouche is divided into four sectors by ornamental lines and crescents. According to the preserved fragments of legend in sectors, there are at least six variations of its layout. (ALEKSANYAN, YANOV 2017: 28, type XIV; PAGHAVA 2017: 329-330, sub-group 2.8).

1st variation: **f 1/4** on the bottom left, **(?) Ē 1/4** on the bottom right, **L j y** on the top left, **(?) Ā k** on the top right. The order of these sectors is incorrect. Similar mistakes can be found on AH 855 akches of Mehmed II.⁵⁵ The following two coins are probably of the same reverse die.

22. AR dirhem, 2.06 g, 22.6-29.7 mm.

23. AR dirhem, 2.06 g, 21.0-24.4 mm.

2nd variation: **L j y** (?) on the top left, **Ē 1/4** on the top right, the bottom legend is erased (possibly **f 1/4** on the left, **Ā k** on the right).

24. AR dirhem, 1.95 g, 22.6-28.5 mm. Countermark **Ā k 3/4 S** on the obverse.

Coin no. 2.8.5 from Telavi hoard⁵⁶ was probably struck by the same reverse die as no. 24.

3rd variation: **f 1/4** on the top left, **" Ā** on the top right, **(?) L j y** on the bottom right, **Ā k** on the bottom left. The word **Ē 1/4** is probably missing.

25. AR dirhem, 2.04 g, 20.8-22.6 mm.

26. AR dirhem, 1.89 g, 21.6-25.5 mm. Countermark **Ā k 3/4 S** ('*Adl Zagem*') on the reverse.

4th variation: **f 1/4** on the bottom right, **(?) " Ā** on the bottom left, **L j y** on the top left, **(?) Ā k** on the top right.

27. AR dirhem, 1.62 g, 21.4-25.6 mm.

(ALEKSANYAN, YANOV 2017: 28, type XIV, No. 7 – this coin was possibly struck by the same reverse die⁵⁷).

28. AR dirhem, 1.93 g, 23.3-27.0 mm. Countermark **Ā k 3/4 S** on the reverse.

5th variation: **f 1/4** on the top right, **" Ā** on the bottom right, **(?) L j y** on the bottom left, **(?) Ā k** on the top left.

29. AR dirhem, unknown weight and size.

30. AR dirhem, 1.90 g, 21.2-26.8 mm. Illegible countermark on the reverse.

31. AR dirhem, 1.90 g, 20-27 mm. Countermark **Ā k 3/4 S** on the obverse.

Possibly coin No. 2.8.2 from Telavi hoard⁵⁸ is also attributed to this variation.

6th variation: **f 1/4** on the bottom right, **" Ā** on the top right, the legend on the left part is erased (possibly **L j y** on the top, **Ā k** on the bottom).

Coins of this variation are absent in this catalogue. They were discovered in Telavi hoard: Nos. 2.8.3 and 2.8.6 are probably of the same reverse die.⁵⁹

undefined reverse variation

32. AR dirhem, 1.98 g, 22.6-23.4 mm. Countermark **Ā k 3/4 S** on the obverse.

33. AR dirhem, 1.85 g, 20.2-22.0 mm. Countermark **Ā k 3/4 S** on the reverse.

Zagem(?) -12

Obverse: the same as Nos. 22-33 (?)

Reverse: similar to Nos. 22-33. The variation of layout of the legend in sectors is unknown due to poor preservation.

34. AE mangır, 1.49 g, 16.9-24.3 mm.

35. AE mangır, 1.25 g, 17.0-20.2 mm.

⁵⁴ The side with issuer's name is traditionally attributed as an obverse, but it can be also treated as a reverse in case of this type, since the legends in the center of both sides should be read as *sultan Mehmed*.

⁵⁵ SREČKOVIĆ 2000: 23, types C*a, C*b.

⁵⁶ PAGHAVA 2017: 318.

⁵⁷ ALEKSANYAN, YANOV 2017: 28.

⁵⁸ PAGHAVA 2017: 318.

⁵⁹ PAGHAVA 2017: 318.

36. AE mangır, 1.24 g, 17-21 mm.

37. AE mangır, 0.88 g, 19-20 mm.

Zagem-13 (probably Mehmed III)

Obverse: **ABİYN** within double linear cartouche, above the letter **p** – fragments of illegible legend (possibly **f Ẓ ı ?**).

Additional legend above: ...**(?) ABİYN** / **(?) ABİ** Illegible legend below.

Reverse: **ĀKL jy** within curved cartouche. The legend in four sectors is following: 1. (**Ş AL İ B**), 2. (**Ş v Ā**), 3. (**Ş A KYB**), 4. **Ş Z ı**.

The names of sultan and his father are not clearly visible on the obverse. However, this type may presumably be attributed to Mehmed III because such double linear cartouche was recorded only on coins of this sultan (types Zagem-11-12), and the weights of these coins are too low for Murad III.

38. AR dirhem, 1.63 g, 23 mm.

39. AR dirhem, 1.65 g, 18.6-23 mm.

40. AR dirhem, 0.98 g, 23 mm. The obverse and reverse of this coin may belong to the other variation, which is not clear due to poor preservation.

Zagem-14

Obverse: **f Ẓ ı ABİYN** within curved cartouche, **Ş ı** on the bottom right (partly visible on No. 42), **(?) A** on the bottom left, **Ş ı** on the top left (nos. 43, 45), **(?) ABİYN** on the top right (Nos. 42, 44).

Reverse: **ĀKL jy** within octagon cartouche, illegible legend within eight sectors around.

41. AR dirhem, 1.55 g, 13 mm.

Obverse: the same as No. 41 (?).

Reverse: similar to No. 41, but probably the cartouche differs in shape, the legend around is divided into several sectors by straight lines. The legend of one of these sectors: ... **Ā** The mint name has not been preserved, but probably it is Zagem as well.

42. AR dirhem, 1.56 g, 14 mm.

Zagem(?) -15

Obverse: similar to Nos. 41-42, but two dots between **ABİYN** and **Ā** are absent.

Reverse: erased or absent (?).

Like on No. 42, the mint name is absent. While on No. 43 there seems to be an erased legend, the reverse legend of Nos. 44-45 could have been absent at all. It is noteworthy that in the composition of Ganja hoard there were countermarked copper coins with both blank sides, so they could have been some kind of samples for introducing the countermark.⁶⁰ However, Nos. 43-45 have not been countermarked.

43. AE mangır, 1.24 g, 13.6-14.6 mm.

44. AE mangır, 1.40 g, 13-15 mm.

45. AE mangır, unknown weight and size.

Zagem-16

Obverse: the legend in tuğra: **Ş v Ā (Ş A) e ı ABİYN Ā f Ẓ ı ABİYN**

Reverse: **(?) Ş ı ABİYN ĀKL jy f Ẓ ı ABİYN**

(ALEKSANYAN, YANOV 2017: 24-25, type VII; PAGHAVA, GOGAVA 2016: 276, type 2; PAGHAVA 2017: 329, sub-group 2.7; ŞABANOV 2017A: 22, type A).

46. AR dirhem, unknown weight and size.

Kakhed-1

Obverse: (**Ş v Ā**) **S (e) ı / ABİYN Ā** / **f Ẓ ı (ABİYN)** The letter **Ā** from the word **ABİYN** intercepts two letters – **Ş** and **A**

Reverse: **f Ẓ L jy** within central circle, **Ş ı** around (counterclockwise). The letters **Ā** from **ABİYN** intercept the letter **A** **Ş ı** Otherwise, it could be the numeral **1** from the accession date (**1003**), written in the wrong order. The legend on no. 2.3.1. from Telavi hoard may be different. A rosette (*knot of bliss*) separates the beginning and end of the legend.

(PAGHAVA 2017: 328, sub-group 2.3, but on the obverse the letter **Ā** from the word **ABİYN** intercepts only one letter **Ş**. Similar subtype: AKOPYAN, ALEKSANYAN 2017: 169-170, type IX, but circular legend on the reverse is clockwise).

⁶⁰ AKOPYAN, ALEKSANYAN 2015: 161-162, Nos. 34-36.

47. AR dirhem, 2.00 g, 20.6-26.6 mm.

Obverse: similar to No. 47, but the layout of words differs: (?)(Ējv Āš / (?)(AB) ʾn

Reverse: the same as No. 47 (?).

48. AR dirhem, 1.46 g, 18.3-20.3 mm.

Kakhed-2

Obverse: the legend in tughra: (fĒz) AB ʾn, additional legend above: (?)(Ē AKY)B, and below: (?)(ZME)jv ĀĀ Ē.

Reverse: Ljy within central horizontally elongated oval cartouche, above: (Ējv Āš Ē below: fāB. The word Ējv Āš partly visible on coin No. 2.1.2 from Telavi hoard.

(ALEKSANYAN, YANOV 2017: 26, type X; PAGHAVA 2017: 327, sub-group 2.1).

49. AR dirhem, unknown weight and size.

Kakhed-3

Obverse: the legend in tughra: ...fĒz) AB ʾn, additional legend below: (?)(AB)ĀĒ Ē f ʾ

Reverse: 6-pointed flower ornament in center of horizontally elongated cartouche, fāB on the left, (?)(e... Ljy on the right. (?)(Ējv ĀĒ (ĀS) above, illegible legend below.

(ALEKSANYAN, YANOV 2017: 26, type XI; PAGHAVA 2017: 327, sub-group 2.2, Nos. 2.2.1-2.2.2).

Kakhed-4

Obverse: the same as type Kakhed-3 (?).

Reverse: fāB Ljy in cartouche, the letter L – below jy; fāB is written in one line, in contrast to type Kakhed-3.

(PAGHAVA, GOGAVA 2016: 276-277, type 1; PAGHAVA 2017: 327, sub-group 2.2, No. 2.2.3).

Unknown mint-3

Obverse: fĒz) AB ʾn within central square, (?)(f ʾ) on the right; (" A below; (?)(ĒOBM on the left (partly visible on No. 3.1.11 from Telavi hoard and no. 33 from our previous article); (ĒAB ʾn (?)(Ē above⁶¹.

Reverse: four linear elements divide the legend into four sectors. LiBy below, (?)(jz ĀĀ on the left, (?)(KYB) above, (?)(jz ME) on the right⁶².

(ALEKSANYAN, YANOV 2017: 28, type XV; PAGHAVA 2017: 330, group 3).

50. AR dirhem, 2.15 g, 20.9-28.6 mm.

Obverse: AB ʾn fĒz) within central square; f ʾ below; OBMI on the left; (?)(ĒĒ Ē above; (?)(ĒAB ʾn) on the right.

Reverse: (jz ĀĀ LiBy below (the letter A intercepts L, the letter i is located below By), (jv ĀĒĒ A on the left (due to the limited space, in the word jv ĀĀ the letter x resembles Āi is reduced), (ĒAKYB) above (the letters KY intercept B and A, (jz ME) on the right (best visible on coins Nos. 3.1.1 and 3.1.5 from Telavi hoard).

51. AR dirhem, 1.91 g, 18.8-21.7 mm.

Obverse: the same legend within central square as in No. 51, (?)(ĒĒ Ē above; illegible legend (?)(ĒĒĒ ʾn) on the right.

Reverse: probably the same as No. 51: (jz ĀĀ LiBy) below, jv ĀĒĒ (Ē A on the left, (ĒAKYB) above, (jz ME) on the right.

52. AR dirhem, 1.45 g, 22 mm.

The coins from Telavi hoard show that the legend in four sectors on the obverse of this type is following: ĒAB ʾn (?)(Ē ĒĒ Ē / (?)(f ʾ) with BM being written in two lines (BM above, " below), and O being stretched. The letters Ē are located above the letter p. There are at least three variations of this type, depending from the layout of legend in four sectors: 1. its beginning (f ʾ) is located in lower sector (Nos. 3.1.1., 3.1.5, 3.1.10); 2. in upper sector (Nos. 3.1.2., 3.1.3, 3.1.4., 3.1.8); 3. in right sector (Nos. 3.1.6, 3.1.7, 3.1.9). No. 51 from this catalogue is likely to belong to the first variation, while No. 52 is unclear. One should not exclude that this coin is a new variation, absent in Telavi hoard. The layout of the legend in four sectors can be similar to the first variation: ĒĒ Ē in upper sector, ĒAB ʾn right sector, but the word ĒAB ʾn

⁶¹ We are grateful to I. Paghava, who pointed out that coin No. 33 from our previous article has a doubled die or was overstruck.

⁶² I. Paghava noticed that the reverse of this type resembles 4 OŠs, dividing the area into four quadrants, like on one of the K'akhetian-Safavid types (PAGHAVA, TURKIA 2013: 108, Fig. 8.R4; PAGHAVA 2017: 330). The obverse design of this type is also unusual for the Ottoman numismatics. There are a few rare types with square sectors on the obverse: five sectors on Zagem dirhems (type Zagem-7), and nine sectors on Amid dirhems (DAMALI 2011B: 1176, 13-AD-G1d).

differs: while on the coins from Telavi hoard the letters **Ē** are not located above **p** (cf. No. 3.1.1⁶³), on No. 52 they intercept the letters **ñ**. Otherwise, it may be **f** or some other word.

Unknown mint-4 (Zagem ?)

Obverse: **ABññ(?) f Ē** within cartouche, illegible legend around.

Reverse: illegible mint name within cartouche, probably **(?) Ā · KL jy)**, **(?... Ē " Af)** around.

53. AR dirhem, 1.93 g, 14 mm.

Unknown mint-5

Obverse: **(? ABññ) / Ā f Ē** Fragment of tughra loops (*beyze*) under the word **Ā**

Reverse: an ornament within horizontally elongated double linear oval cartouche, ... **l** ... above; the legend below is off flan. A. Akopyan suggested it could be the word **p l**.

54. AE mangır, 1.49 g, 15.7-18.4 mm.

Obverse: ... **ABññ** (the same as No. 54 ?).

Reverse: similar to No. 54 (?), but the cartouche slightly differs in shape, **(? l j)y** above.

55. AE mangır, 1.45 g, 13.4-15.2 mm.

UNKNOWN ISSUER (MURAD III OR MEHMED III)

Zagem-17

Although the name *Murad* is visible on the following coins, it is unclear whether it is the name of the issuer himself, or his father's name, therefore it could be either Murad III or Mehmed III.

Obverse: **(? j Z Ā Ē (ñ v) / ? (ABññ) ... Ā z (Ā or (Ē j v (Ā / ? Ē e... / ? Ē (ñ or Ā ...** Three dots between third and fourth lines, the letter **D** from **Y** is stretched (?).

Reverse: **Ā KL jy** within curved four-pointed cartouche, fragments of illegible legend around: ... **Ē** ... in the top left sector. (PAGHAVA 2017: 330, group 4, Fig. 4.1.2 (?) – similar type of reverse).

56. AR dirhem, 2.26 g, 15.4-17.5 mm.

57. AR dirhem, 2.03 g, 14.1-15.8 mm.

Obverse: similar to Nos. 56-57, but three points are located beneath the word **ABññ** (?).

Reverse: the same as Nos. 56-57 (?).

58. AR dirhem, 1.89 g, 11.2-11.9 mm.

Zagem-18

Obverse: **(ABññ) / (ABññ ? (j v Ā Ē Ē AKY) Bu)** ... Three points on the word **ABññ**

Reverse: similar to Nos. 56-58, but the letter **o** from the mint name is turned left. Illegible legend around.

59. AR dirhem, unknown weight and size.

⁶³ The image of the obverse should be turned 90° counterclockwise.

BIBLIOGRAPHY

- ALBUM 2011 Album, S., *Checklist of Islamic coins*, 3rd ed., Stephen Album Rare Coins, Santa Rosa.
- AKOPYAN, ALEKSANYAN 2015 Akopyan, A., Aleksanyan, D., *Gyandzhinskij klad i mednyj chekan Kakhetinskogo tsarstva*, in: *Epigrafika Vostoka*, XXXI, Moscow, 147-170.
- ALEKSANYAN, YANOV 2017 Aleksanyan, D., Yanov, D., *New data about the Ottoman minting in South Caucasian region in the end of 16th - beginning of 17th c.*, in: JONS, 230, 21-29.
- BOLDUREANU 2013 Boldureanu, A., *Moneda Otomană în Moldova în perioada 1512-1603*, Bons Offices SRL, Chişinău.
- CH'ANISHVILI, ALEKSANIANI 2018 Ch'anishvili, E., Aleksaniani, D., *Shah Abas I-is zagemis zarapkhani akhali samonet'o emisiebi*, in: *Ivane Javakhishvili Sakhelobis Tbilis Sakhelmts'ipo Universit'et'i. Sakartvelos Ist'oriis Inst'it'ut'i. Shromebi*, XIV, Tbilisi, 233-244.
- DAMALI 2011A Damali, A., *Osmanli sikkeleri tarihi. History of Ottoman coins*, vol. 3, Nilüfer Damalı Education, Culture and Environment Foundation, Istanbul.
- DAMALI 2011B Damali, A., *Osmanli sikkeleri tarihi. History of Ottoman coins*, vol. 4, Nilüfer Damalı Education, Culture and Environment Foundation, Istanbul.
- DUNDUA, DUNDUA 2015 Dundua, T., Dundua, G., *Kartuli numizmat'ik'is k'at'alogi. Catalogue of Georgian coins*, part IV, Gamomtsemloba «Meridiani», Tbilisi.
- GABASHVILI, PAGHAVA, GOGAVA 2015 Gabashvili, G., Paghava, I., Gogava, G., *A low-weight copper coin with geometrical design struck at Zagemi (in Eastern Georgia)*, in: JONS, 222, 16-17.
- KABAKLARLI 1998 Kabaklarli, N., «Mangır». *Osmanli Imparatorluğu bakir paraları. Copper coins of Ottoman Empire (1299-1808)*, Uşaklılar Eğitim ve Kültür Vakfı yayınları, Istanbul.
- KUTELIYA 1979 Kuteliya, T. S., *Gruziya i sefevidskij Iran po dannym numizmatiki*, Micniereba, Tbilisi.
- MAXIM 1983 Maxim, M., *O lupta monetară în sec. al XVI-lea: padişahi contra aspru*, in: CN, V, 129-152.
- MBR 1977 Luchian, O., Buzdugan, G., Oprescu, Gh., *Monede şi bancnote româneşti*, Ed. Sport-Turism, Bucureşti.
- NICOLAE 2003 Nicolae, E., *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451-1512*, Ed. ARC, Chişinău.
- OME 1003 Kara Amid, Shahi // Mehmed III, in: *Osmanisches Museum Europa*, http://www.osmanischesmuseum.europa.de/fotos-html/Mehmed_III/1009_kara_amid-shahi/index.htm (29.04.2020).
- PAGHAVA 2017 Paghava, I., *Telavi hoard: new data on the Ottoman coinage minted in the Georgian Kingdom of K'akheti*, in: Callegher, B., D'Ottone Rambach, A. (eds.), *5th Simone Assemani Symposium on Islamic coins, Rome, 29-30 September 2017*, EUT, Trieste, 309-342.
- PAGHAVA 2016 Paghava, I., *K'ak'i (Kākhed, Kākhētābād): One More Georgian Coin-Minting Urban Center*, in: *Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies*, 26, Warsaw, 117-139.
- PAGHAVA 2013 Paghava, I., *Chronicler's Note on Minting Ottoman Coins in K'akheti (Eastern Georgia)*, in: JONS, 215, 22-23.
- PAGHAVA 2012 Paghava, I., *Osmaluri samqarosa da Sakartvelos urtiertoba akhali numizmat'ik'uri monatsemebis mikhedvit*, in: Zhorzholiani, L., K'vach'adze, M. (eds.), *K'onst'ant'ine Paghava 90*, Tbilis Universit'et'is Gamomtsemloba, Tbilisi, 128-144.
- PAGHAVA, GABASHVILI 2015 Paghava, I., Gabashvili, G., *Silver Coinage Issued at "Kākhed" in the Kingdom of K'akheti (Georgia): When and Where Was This Mint Operating?*, in: JONS, 223, 20-21.
- PAGHAVA, GOGAVA 2016 Paghava, I., Gogava, G., *K'akhetis sameposhi gamoshvebuli osmaluri monet'ebi*, in: *Akhlo Aghmosavleti Da Sakartvelo*, IX, Tbilisi, 251-259.
- PAGHAVA, TURKIA 2013 Paghava, I., Turkia, S., *Novye dannye o chekanke sefevidskoj monety v carstve Kaxeti (Gruziya)*, in: Paghava, I., Bezpal'ko, V. (eds.), *I Mezhdunarodnaya nauchnaya konferenciya «RASMIR: Vostochnaya numizmatika»*, Odessa, 29-31 iyulya 2011, Al'fa Reklama, Kiev, 105-112.
- PAMUK 2000 Pamuk, Ş., *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- PERE 1968 Pere, N., *Osmanlilar da madenî paralar. Yapi ve kredi osmanli madenî Paraları koleksiyonu*, Matbaacılık Sanayii, Istanbul.

- PFEIFFER-TAŞ 2014 Pfeiffer-Taş, Ş., *New remarks regarding Ottoman monetary history in light of the akçe-coins of Murad III*, in: Dörtlük, K., Tekin, O., Boyraz Seyhan, R. (eds.), *Birinci uluslararası Anadolu para tarihi ve numismatik kongresi*, 25-28 şubat 2013, Suna – Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 489-507.
- PFEIFFER-TAŞ 2013 Pfeiffer-Taş, Ş., *The Numismatic, Metrological and Fiscal Assessment of Şahi, an Important Coinage of the Reign of Murad III*, in: Kumrular, Ö. et al. (org. com.), *13th International congress of Ottoman social and economic history (ICOSEH)*, 1-5 October 2013, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, 89-90.
- PFEIFFER-TAŞ 2010 Pfeiffer-Taş, Ş., *Zur Geldgeschichte im Osmanischen Reich in der Zeit von Selim I. bis Ahmed I.*, in: Ünal, R. H., Krinzinger, F., Alram, M., Pfeiffer-Taş, Ş. (eds.), *Der Münzschatz von Beçin*, Band I, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 70-116.
- PFEIFFER-TAŞ, SCHINDEL 2009 Pfeiffer-Taş, Ş., Schindel, N., *Ein Münzkonvolut aus der Regierung des osmanischen Sultans Ahmed I. (1603-1617) im Museum von Tire*, in: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 99, Wien, 249-280.
- SAHILLIOĞLU 1964 Sahillioğlu, H., *XVII. Asrin ilk Yarısında istanbul'da Tedavildeki Sikkelerin Râici*, in: *Belgeler: Türk tarih belgeleri dergisi*, vol. I, 2, Ankara, 227-233.
- SAHILLIOĞLU 1999 Sahillioğlu, H., *The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300-1750*, in: Sahillioğlu, H., *Studies on Ottoman economic and social history*, Organisation of the Islamic Conference Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Istanbul, 27-64.
- SCHINDEL, PFEIFFER-TAŞ 2010 Schindel, N., Pfeiffer-Taş, Ş., *Murad III bis Ahmed I.*, in: Ünal, R. H., Krinzinger, F., Alram, M., Pfeiffer-Taş, Ş. (eds.), *Der Münzschatz von Beçin*, Band I, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 134-389.
- SCHINDEL et al. 2010 Schindel, N., Pfeiffer-Taş, Ş., Teoman, G., Reis, L., *Islamische Münzen*, in: Ünal, R. H., Krinzinger, F., Alram, M., Pfeiffer-Taş, Ş. (eds.), *Der Münzschatz von Beçin*, Band II, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 3-192.
- SREĆKOVIĆ 2002 Srećković, S., *Ottoman Mints and Coins*, S. Srećković, Beograd.
- SREĆKOVIĆ 2000 Srećković, S., *Akches*, vol. 2. *Mehmed II Fatih - Selim I Yavuz: 848 – 926 AH*, S. Srećković, Beograd.
- ŞABANOV 2017A Şabanov, M. S., *Zəyəm sikkələri: Şirvanşahlar, Osmanlı və Səfəvilər dövrü*, Təhsil, Bakı.
- ŞABANOV 2017B Şabanov, M., *Osmanlı Sultanı III Murad və III Mehmedin Azərbaycanın Zəyəm adlı tarixi şəhərində zərb etdirdiyi yeni sikkə tipləri*, in: Aköz, A. (gen. coord.), *INOCTE 2017, II International New Tendencies Congress in Ottoman Researches: "Common Historical Period and Relationships Between Eastern and Western Turkic World"*, 12-14 September 2017, Bakı, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1-10.

Pl. I. K'akhetian-Ottoman coins (in line drawings, hollow parts of legends are assumptions).

Cat. Nos. 1-24.

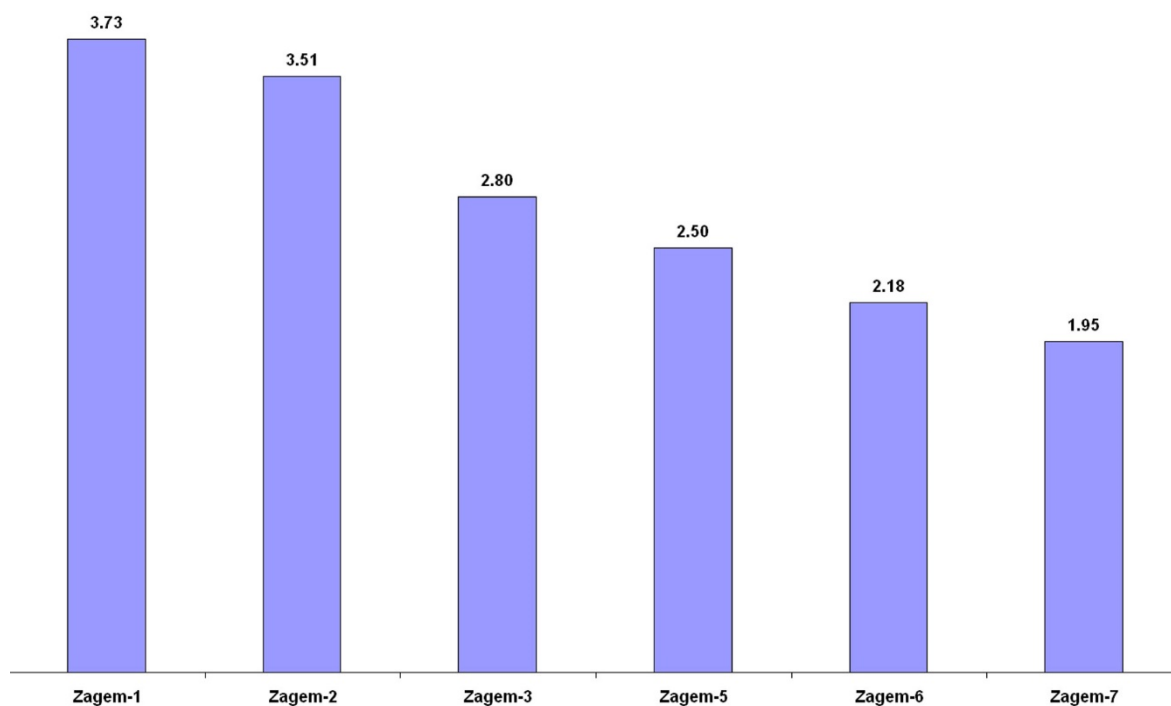
Pl. II. K'akhetian-Ottoman coins (in line drawings, hollow parts of legends are assumptions). Cat. Nos. 25-48.

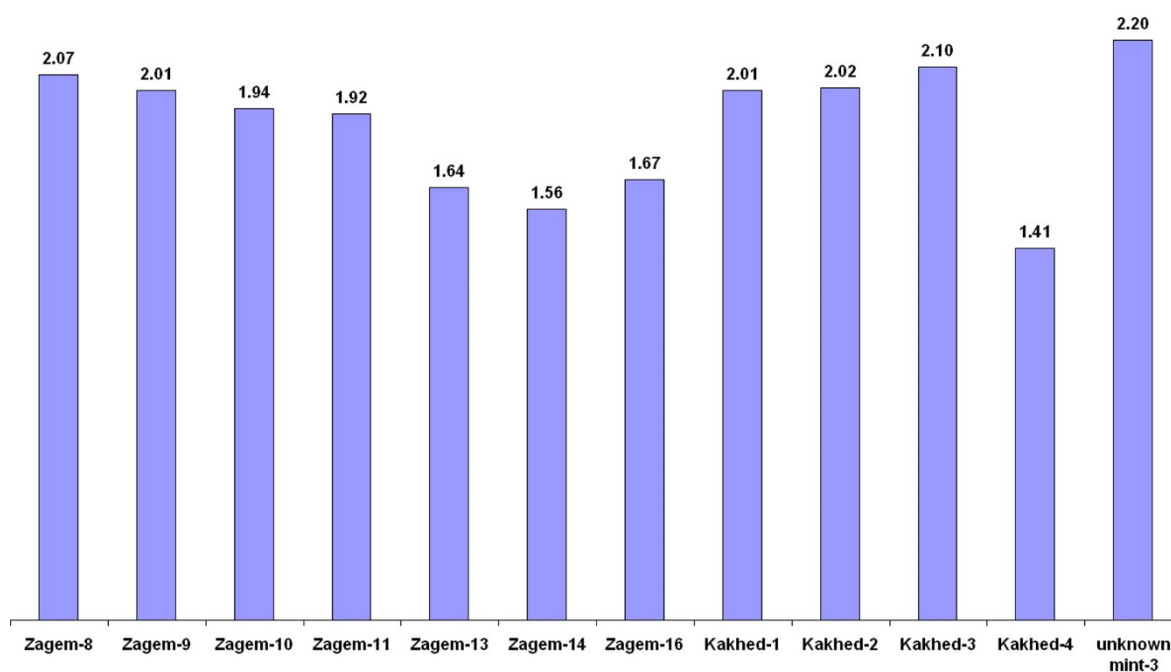
Pl. III. K'akhetian-Ottoman coins. Cat. Nos. 49-59.

Pl. IV. Map of the Kingdom of K'akheti (source: Google Earth).

PI V. The average weights of Murad III's types.

PI VI. The average weights of Mehmed III's type.

DESCOPERIRI NUMISMATICE ȘI ARHEOLOGICE DIN NORDUL BUCOVINEI (II.1)

DE

NICOLAI BODNARIUC*, ANA BOLDUREANU**, LILIA DERGACIOVA***, MAXIM MORDOVIN****

Abstract:

The paper discuss some archeological and numismatic artefacts found on the medieval sites in the Hliboca county, Cernăuți region, started in 2019 in the same edition. The site is located between Opișeni and Stârcea villages, on the Cotovăț river bank, 500-600 meters from it discharge in the Siret river. The site, disappeared in present, can be identified with a settlement existed in the Middle Age and the Modern period, recorded in written sources as a Bârlinți village. Here were found various objects: coins minted by Moldovan Principality and Ottoman Empire, Polish-Lithuanian Commonwealth, Polish and Hungarian Kingdom; cloth seals; various decorative and house hold items (other 140 pcs.). In the article at hand we publish only a part of the materials, namely 22 coin specimens minted in the 14th – 16th c. by the Moldovan state, 13 items struck by the Ottoman Empire in the 15th – 16th and 18th cc. and four custom seals, produced by the Duchy of Burgundy in 15th c., Wrocław town in the 16th c., of the Western Europe in the 15th – 16th cc., and one of the unknown provenience, also made in the Western Europe in the 16th – 17th cc. Objects are of the big importance and notice high economical potential of the Bârlinți population. The publication of the rest of the materials to be continued in the next volume.

Keywords: Archaeology; The Șipeniț/Șipiniț Land; The Principality of Moldova; Bârlinți; Moldavian coinage; Otoman coins; Cloth Seals.

Continuăm prezentarea materialelor arheologice și numismatice provenite din așezările medievale și de epocă modernă din regiunea Cernăuți, începute în anul 2019. Primul articol din această serie a fost dedicat obiectelor provenite dintr-o așezare aflată pe malul drept al râulețului Opișanca, afluent al râului Cotovăț, în locul numit „Pe Vale”. Aflându-se în apropierea satului Opișeni din raionul Hliboca (numit și Adâncata), această așezare a fost considerată a fi o vatră veche a actualului sat¹.

Următoarea așezare asupra căreia vom insista în rândurile de mai jos se află într-o zonă situată între satul Opișeni și cel vecin, Stârcea, pe malul stâng al râului Cotovăț, aproximativ la vreo 500 - 600 metri de la vărsarea acestuia în râul Siret. Teritoriul respectiv a intrat în atenția arheologilor din toamna anului 2013, aici fiind întreprinse multiple investigații arheologice nesistematice, materiale rezultate din ele dovedind existența unei așezări medievale de lungă durată, care ar putea fi identificată cu satul dispărut, Bârlinți (Pl. I).

Despre existența unui sat medieval pe acest loc aflăm din diferite izvoare narative și chiar legende „ale locului”, de care cercetătorii au ținut puțin cont. Din aceste legende, ce puteau fi auzite de la bătrâni, încă la începutul secolului al XX-lea și înregistrate de cercetătorul oprișenean, Ioan Bilețchi-Albescu, reieșea că „satul își ia începutul și se afla undeva pe cealaltă parte a marelui drum ce trecea pe lângă Cotovăț, aproape de matca Siretului, pe unde mai târziu se afla moșia fondului bisericesc, un teren neted ca oglindă, pe care nu se vedea nici un arbore. Undeva pe acest teren putea fi văzut și locul unde fuseseră biserica sătească, locul care, din respect de cele sfinte, nu atinseseră nici un fier al plugului. Cică un incendiu mistuise cândva întreagă așezare omenească, cu biserică, cu tot. Locuitorii rămași în viață părăsiră locul dezastrului și se așezară în alte părți. Cei mai mulți din ei se așezară mai la deal, de-a lungul unui pârâu, care de atunci lua numele Opișanca”². Această mărturie conține

* Școala Medie Opișeni, nicolaibodnariuc@ukr.net.

** Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

*** Biblioteca Academiei Române, dergaciova.lili@gmail.com.

**** University of Eötvös Loránd, mordovin.maxim@btk.elte.hu.

¹ BODNARIUC, DERGACIOVA, MORDOVIN 2019: 111-138.

² BILEȚCHI-ALBESCU 2012: 19.

și unele date importante, care pot explica cauzele reale ale dispariției satului, undeva la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Cu toate acestea, ele nu sunt suficiente pentru a elucidă începuturile satului Oprișeni.

Verificarea surselor scrise, în schimb, ne oferă mai multe repere prețioase. Din studierea acestora, reiese că așezarea medievală, situată în apropierea satului Oprișeni, a fost satul Bârlinți, întâlnit în surse narative și sub forma de „Bârlinții”, „Bârlinți”, „Burlenți”, „Burlenița” sau „Berlinți”, el fiind menționat în acte începând cu secolul al XV-lea. Destul de probabil, proprietarul și întemeietorul acestui sat a fost boierul Bârlea, căruia, deja în anul 1418, îi aparținea și satul Oprișeni și în numele căruia a fost denumită așezarea respectivă. Reprezentanții acestei familii boierești sunt cunoscuți din 1415³, boierul Săn Bârlici, fiul lui Bârlea, fiind menționat ca aducând dania mănăstirii Moldovița⁴.

Satul Bârlinți figurează și în izvoarele mai târzii. Într-un act semnat la 15 martie 1490, prin care Ștefan cel Mare constituie teritoriul episcopiei de Rădăuți, confirmându-i stăpânirea peste 44 de sate din ținutul Sucevei, pe care i le atribuiseră prin actul său de întemeiere, Alexandru cel Bun, și peste 6 sate din ținutul Cernăuților, este menționată, între acestea din urmă, și biserica cu popă din satul Bârlinții, ce se învecinează cu satele Oprișeni, Hliboca, Cerepăuți, Volcineț și Tereblecea⁵.

Date mai exhaustive despre existența și hotarele acestui sat le găsim într-un document întocmit din porunca lui Grigorie Ioan Voievod, la 1 noiembrie 1761, în care se face hotărnicia satului Tereblecea, care soluționa conflictul izbucnit între panțirii⁶ din această localitate și mazilul Ștefan Stârcea. Conform acestui act, hotarul moșiei cuprinde un teritoriu „din apa Siretului și din gios se hotărăști iarăși cu moșiea mănăstirii ce se numește Greacii, iară pe din sus cu satul Bârlinții a lui Ștefan Stârcea ce-i iastea lui zestri de la socrul său Sandul Hăjdău la care fiind pricină de împresurarea hotarului din sus de către hotarul Bârlinții și mergând noi acolo făcând cercetarea după scrisori ...”⁷. Din acest document reiese că în anul 1761 satul Bârlinți mai exista și el aparținea boierului Stârcea, care, mai târziu, a pus temelia și localității învecinate omonime, existentă în prezent.

Hotarul de vest al satului Bârlinți se mărginea cu satul Berești, aflat, cel mai probabil, pe malul drept al râului Cotovăț. Această precizare importantă reiese din actele semnate în anii 1737, 1744 și 1782, în care se menționează faptul că hotarul Bereștilor se mărginea cu satele Oprișeni, Burlenița, Camenca, Hliboca și Trestina⁸. După 1782 informații despre satele Bârlinți și Berești nu mai apar în izvoarele scrise. Putem presupune că cel puțin satul Bârlinți a fost părăsit în urma unui incendiu puternic sau datorită unor cataclisme naturale. Dintre acestea, inundațiile ar putea reprezenta o cauză posibilă, teritoriului localității respective fiind situat în apropierea râurilor Cotovăț și Siret. Abandonarea satului ar putea fi pusă și pe seama războiului ruso-turc din 1768-1774. În această perioadă mai multe așezări din nordul Bucovinei se aflau sub ocupația regimentelor rusești. Din cauza jafurilor și devastărilor din timpul operațiunilor militare, locuitorii lor au luat calea bejeniei⁹.

Satul Bârlinți apare pe una din hărțile întocmite în secolul al XVIII-lea. Este vorba despre o hartă a Europei, unde denumirea localității este redată în limba germană, sub forma de „Burlintze” (Pl. II). În schimb, pe harta lui Friedrich von Mieg, din anii 1779-1783, satul nu mai figurează, fiind trecute doar localitățile din jurul lui, anume Oprișeni („Opreseni oder Panzir”), Stârcea („Stirce”) și Tereblecea („Tereblesce”) (Pl. III).

Materiale arheologice găsite pe teritoriul satului Bârlinți, a cărui suprafață se extinde pe câteva hectare (Pl. I), sunt de natură diversă, certificând existența unor așezări umane încă din secolele II-V e.n.¹⁰. Din perioada medievală târzie și din epoca modernă, au fost descoperite numeroase fragmente ceramice care se datează în secolele XV-XVI și XVIII. Acestea aparțin unor recipiente diverse, precum vase, ulcioare, farfurii, capace majoritar de culoare cenușie, confecționate la roată rapidă și bine arse. Tot de aici provin artefacte variate, dintre care amintim: cuie medievale (țante) cu floarea mare, degetare, ace și altele (Pl. IV).

Un grup de piese arheologice, relevant pentru stabilirea limitelor cronologice ale așezării, este compus din diferite obiecte metalice, numărul lor depășind 140 de exemplare. Este vorba despre monede moldovenești din secolele XIV-XVI

³ BILEȚCHI-ALBESCU 2007: 158; COVALCIUC 2008: 126.

⁴ COSTĂCHESCU 1931: 131.

⁵ BOGDAN 1913: 405-407; BILEȚCHI-ALBESCU 2012: 18-19.

⁶ Panțiri au fost mercenari ce făceau parte dintr-un corp de oaste, însărcinați mai ales cu paza granițelor și asigurarea circulației libere dinspre Suceava spre Cernăuți și Lvov. Au fost implicați și în serviciile de curierat, de transmitere a știrilor, poruncilor etc. (sursa: <https://dexonline.ro>, 14.05.2020).

⁷ BALAN 1943: 37-39; CREȚU 2010: 21-23.

⁸ BALAN 1937: 11.

⁹ COVALCIUC 2014: 8.

¹⁰ BODNARIUC 2003: 12-13; BODNARIUC 2008: 33-34.

(Cat. nr. 1-22), emisiuni otomane din veacurile XV-XVI și XVIII (Cat. nr. 23-35), sigilii vamale central-europene pentru textile, din perioada secolelor XV-XVI (Cat. nr. 36-39), monede originare din diferite state, în special din Regatul Poloniei, Uniunea Polono-Lituaniană și Regatul Ungariei, din secolele XV-XVII, și numeroase imitații după ele (peste 50 ex.), obiecte de podoabă și de vestimentație (inele, cercei simpli și cercei de tâmplă, butonașe, cheutori, cruciulițe), piese de uz casnic (solzi de la cuțite lamelare) și multe altele, aflate în stare fragmentară (peste 50 ex.). Toate aceste artefacte se păstrează în fondurile Muzeului Școlar de Arheologie și Etnografie „Maximilian Hacman” din Opișeni.

Din cauza numărul foarte mare de piese care provin din acest sit, prezentarea lor se va realiza într-un studiu pe care intenționăm să-l publicăm în două părți. Astfel, descoperirile mai timpurii, anume emisiunile moldovenești și cele turcești, precum și sigiliile vamale pentru textile (Cat. nr. 1-39) vor fi discutate în articolul de față, restul urmând a fi incluse într-o lucrare din următorul număr al revistei.

Înainte de a trece la prezentarea detaliată a pieselor, ținem să menționăm că unele dintre ele au fost semnalate în istoriografie cu diferite ocazii. Ne referim la o monedă de origine moldovenească, ce a fost inclusă în *Cronica descoperirilor monetare a doamnei Anei Boldureanu*¹¹ (Cat. nr. 2) și o emisiune turcească, menționată într-un rezumat al domnului Nicolai Bodnariuc¹² (Cat. nr. 29). Restul obiectelor sunt inedite, fiind prezentate detaliat pentru prima dată.

MONEDELE MOLDOVENEȘTI (CAT. NR. 1-22)

Acestea se înscriu în perioada de emisie regulată a acestor piese, de la sfârșitul secolului al XIV-lea și până în primul sfert al veacului al XVI-lea. Lotul respectiv se compune din: două monede bătute de Petru I (Cat. nr. 1-2), una fiind un groș realizat din argint de calitate bună, ce a fost emis în prima parte de activitate monetară a domnitorului respectiv, iar cealaltă, o piesă cu modulul mic, decupată dintr-un groș; un alt groș cu numele lui Petru scris eronat și legenda orientată în sens contrar acelor de ceasornic (Cat. nr. 3), pentru care propunem să fie reatribuită perioadei ulterioare anului 1391/1392, anume domniei lui Roman I¹³; opt piese de la Alexandru I (Cat. nr. 6-13), dintre care două reprezintă nominaluri de un groș, fiind emisiuni de tipul I, din anii 1399/1400-1402 (Cat. nr. 6-7), o monedă de un groș și jumătate, tipul IV, bătut între 1415-1430 (Cat. nr. 8) și cinci piese anepigrafe de cupru, denumite pul, produse, cel mai probabil, între 1425-1430 (Cat. nr. 9-13); un groș și jumătate de la Ștefan II, de tipul I, din anii 1433-1435 (Cat. nr. 14); trei monede de un groș de la Ștefan III, toate atribuite tipului II, din anii 1476/1479-1497 (Cat. nr. 16-18); un groș fragmentar al lui Bogdan III, de tipul I, bătut peste o jumătate de groș lituanian (Cat. nr. 19); trei groși de la Ștefan IV (Cat. nr. 20-22); un exemplar anepigraf, al cărui emitent a rămas neprecizat (Cat. nr. 15). Emisiunilor originale se alătură alte două piese, care după aspectul lor, pot fi incluse în categoria imitațiilor și/sau falsurilor din epocă, produse după emisiunile aparținând lui Petru I și Roman I (Cat. nr. 4-5). Monedele prezentate sunt descrise detaliat în Catalog, cu trimiteri la bibliografie specializată, dar vom discuta separat câteva piese care sunt mai rar întâlnite sau au fost mai puțin tratate în literatura de specialitate. Este vorba despre: o moneda decupată de la Petru I, un groș de la Bogdan III, o piesa neprecizată de la mijlocul secolului al XV-lea, precum și alte două emisiuni considerate imitații și/sau falsuri din epocă (Cat. nr. 2, 3-4, 15, 19).

Prima monedă asupra căreia vrem să insistăm (Cat. nr. 2) are diametrul de numai 10 mm, pe o față poartă scutul despicat cu două flori de crin în cartierul II, iar pe cealaltă, capul de bour cu mobile adiacente, imaginile fiind înscrise în cercuri perlate. La prima vedere piesa pare a fi o emisiune divizionară, de modulul jumătăților de groși, ce poate fi atribuită activității monetare a lui Petru I, de tip nou, nefiind cunoscută până acum. Pastila din care este confecționată moneda este una destul de groasă, comparativ cu restul emisiunilor divizionare ale lui Petru I și ar fi putut rezulta doar din decuparea ei dintr-o monedă de modul mai mare, anume dintr-o piesă de un groș. De asemenea, imaginile de pe ambele fețe, au proporții mari și acoperă toată partea interioară a cercurilor perlate. Această trăsătură este specifică monedelor epigrafe¹⁴, pentru emisiunile divizionare originale, ale lui Petru I, fiind tipică reducerea dimensiunii imaginilor¹⁵. Cu toate acestea, constatăm că pe marginile piesei, aflate dincolo de cercul perlat, nu a fost surprinsă nici o urmă a legendei circulare, fapt ce

¹¹ BOLDUREANU 2015: 320.

¹² BODNARIUC 2018: 19.

¹³ Vezi propuneri de reatribuire în: DERGACIOVA 2014A: 219 și BODNARIUC, DERGACIOVA, MORDOVIN 2019: 111-138, Nr. 1.

¹⁴ Pentru monedele întregi de un groș vezi: BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 53-54, cf. Nr. 215-253.

¹⁵ A se vedea, spre exemplu, câteva monede anepigrafe din timpul domniei lui Petru I, din așa zisul „fond Moscova” (PÂRVAN 2002: 192, Nr. 1; 195, Nr. 1) și dintr-o veche colecție privată din România (desenul piesei a fost publicat de GASSAUER 1933: 9, Fig. 9; observațiile asupra ei au fost realizate de ILIESCU 1957: 234, nota 1; ILIESCU 1980: 87-92), precum și din tezaurul de la Buruienești (PETRIȘOR 1980-1982: 190, Fig. 7, Nr. 2).

poate fi explicat prin ușoara tocare a marginilor în procesul circulației, care a dus la pierderea definitivă a acestora. Fiind intenționat diminuată, moneda putea servi în tranzacții mărunte în perioada când, în afară de groși, sistemul monetar moldovenesc nu mai producea nici o altă valoare nominală. Practic, piesa în discuție certifică limitarea sistemului monetar moldovenesc care nu mai era capabil să acopere nevoile pieței mărunte de zi cu zi, semnalând „rezolvarea” acestei probleme în mod privat, de locuitorii țării. Cazuri similare sunt cunoscute pentru perioada de domnie a lui Alexandru I și/sau Ștefan II¹⁶ sau, spre exemplu, Ștefan III, rămânând în mare parte inedite și, în consecință, foarte puțin discutate în literatura de specialitate.

O altă piesă din catalogul nostru (Cat. nr. 15) este o emisiune anepigrafă care, după modul de elaborare și metalul din care a fost bătută, s-ar putea asemana cu pulurile din timpul domniei lui Alexandru I. Însă lipsa literei A, din dreapta scutului de pe revers (tipică pieselor de acest gen), precum și forma capului de bour (cu urechi alungite și ochii redați printr-un contur), ne-ar sugera o încadrare cronologică posterioară domniei lui Alexandru I. Considerăm că ea a fost emisă undeva după anul 1432, însă înainte de reformarea sistemului monetar începută de Petru III Aron și continuată de Ștefan III. Baterea descentrată a aversului, în combinație cu imaginea destul de tocită a reversului, nu ne permit atribuirea acestei piese unui anumit emitent din cadrul perioadei vizate.

Moneda de la Bogdan III (Cat. nr. 19), aflată într-o stare foarte proastă de conservare și cu marginile tocite, are mai multe imperfecțiuni minore ale reliefului, ce pot fi observate mai ales pe fața de avers. Acestea se păstrează sub forma unor dungi subțiri ce apar în relief, fiind parțial acoperite de imaginea capului de bour. În opinia noastră, ele sunt urmele imaginilor de pe groși lituanieni, rămase în urma procesului de surfrapare a acestora cu matrițele monetare din timpul domniei lui Bogdan III. Cazuri similare de folosire a monedelor de argint lituaniene, emise la Vilna, în numele lui Alexandru Jagiellon (1492-1506) și Sigismund I (1506-1548), în vederea realizării a emisiunilor moldovenești, sub Bogdan III, sunt atestate, într-un număr apreciabil, în compoziția tezaurilor de la Iași, Suceava și Săseni¹⁷. Din păcate, urmele imaginii inițiale nu sunt suficiente pentru a putea atribui piesa unui emitent anume, însă pe baza lor se poate aprecia că acest exemplar ține de aceeași tendință generală de a folosi moneda lituaniană în vederea emiterii numerarului moldovenesc, în anii 1511-1512.

Ultimele două piese pe care le aducem în discuție sunt confecționate dintr-un aliaj de culoare gălbuie-roșietic-verzuie. Calitatea inferioară a acestui amestec de metale, imaginile rudimentare și, mai ales, legendele circulare alcătuite cu greșeli multiple (acolo, unde ele sunt lizibile), ne permit încadrarea lor în categoria imitațiilor și/sau falsurilor de epocă (Cat. nr. 4-5). Prima din ele, având deasupra scutului o floare de crin, se pare că a avut drept model o piesă de la Petru I (Cat. nr. 4). În cazul celei de-a doua piese nu există suficiente repere pe avers, dar, pe cealaltă față se poate observa imaginea unui lujer terminat cu o floare de crin, ce iese din botul bourului, ceea ce este în măsură să ne ajute să considerăm că a fost întreprinsă o încercare de a reproduce monedele pe care noi atribuim domniei lui Roman I (Cat. nr. 5).

MONEDELE TURCEȘTI (CATALOG, NR. 23-35).

Cea mai timpurie piesă din lot reprezintă, probabil, o emisiune de la Mehmed II, bătută la Kostantaniye, în anul Hegirei 886 (1481) (Cat. nr. 23). Determinarea a fost posibilă în baza reversului, cealaltă parte fiind ilizibilă. Piesa face parte din a cincea grupă cronologică de aspri bătuți în ultimul an de domnie a sultanului. Spre deosebire de alte domnii, anul Hegirei de pe asprii lui Mehmed II se schimba o dată cu modificarea tipului acestora. Primele trei grupe de aspri au fost modificate la intervale de zece ani (855-865; 865-875; 875-885), fiind urmate de alte două, cu același tip de avers, dar purtând anii Hegirei 885 și 886¹⁸. Eugen Nicolae explică emiterea de monedă cu anul 886, la un an de la schimbarea tipului, de necesitatea corectării unui defect al sistemului financiar otoman¹⁹. Problema consta în faptul că, în Imperiul Otoman, veniturile erau calculate în funcție de anul solar, iar cheltuielile, de cel lunar. Din cauza diferenței dintre cele două calendare (cel lunar fiind cu 11 zile mai scurt decât cel solar), la capătul a 32 de ani solari (de venituri) se crea un surplus de un an lunar, bun de plată. Anul Hegirei 886 (1481) coincidea cu acel an sărit, numit *sivis*, iar baterea asprilor cu acest an ar fi fost destinată clarificării celor două sisteme contabile, marcând și un nou ciclu solar în calcularea veniturilor din minerit și

¹⁶ O piesă decupată dintr-un groș sau un groș și jumătate, probabil bătută sub Alexandru I sau Ștefan II (atribuirea ei nu poate fi făcută cu precizie, din lipsa mai multor repere esențiale) a fost descoperită la Răzeni, r-nul Ialoveni, Republica Moldova (DERGACIOVA 2012: 73, Nr. 21; 74, Pl. II.21).

¹⁷ Pentru discuție și analogii, vezi DERGACIOVA 2014B: 91-109.

¹⁸ SREČKOVIĆ 2000: 29.

¹⁹ NICOLAE 2003: 34-35.

batere de monedă. Acest tip de aspri ar fi fost inaugurat după prima zi a noului an, adică începând cu 11 martie 1481. Probabil, în vederea evitării acestor complicații, începând cu domnia lui Bayezid II, pe monede apare doar anul inaugurării domniei²⁰. Un aspru cu același an de emiter, 886, dar de la Bayezid II, urmează în lista analizată (Cat. nr. 24), fiind bătut în cea de-a doua capitală a Imperiului Otoman, Edirne. Cronologic, acesta este urmat de o emisiune de la Selim I, din grupa a III-a, datat în perioada (1518-1520)²¹ (Cat. nr. 25). Această piesă se deosebește de tipul de bază prin maniera de redare a cuvântului *şah*, reprezentând varianta Srećković A*m. Reversul monedei este slab imprimat, dar s-ar putea citi atelierul Amid. Sultanul Süleyman I este reprezentat de un aspru bătut în perioada 1534-1541, la Edirne și unul din grupa a III-a (1555-1566), originar de la Novabirda (Cat. nr. 26-27).

Următorul grup de piese din lot îl reprezintă parale din secolul al XVIII-lea. Cele mai timpurii dintre acestea sunt două exemplare de la Mustafa III, bătute la Istanbul (Cat. nr. 30-31). Începând cu primul an de guvernare a acestui sultan pe monedele otomane apare marcarea anului de domnie în care a fost bătută moneda respectivă. Emisiunea de la Abdülhamid I datează din anul I de domnie, fiind bătută la Constantinie (Cat. nr. 32). Pentru trei monede din lista analizată n-a fost posibilă stabilirea emitentului și a zonei de proveniență, din cauza stării proaste de conservare (Cat. nr. 33-35).

SIGILII VAMALE PENTRU TEXTILE

Aceste piese aveau ca scop indicarea locului de fabricație și calitatea stofei pe care erau atașate²². Cele patru piese studiate (Cat. nr. 36-39) se află în stare destul de bună de conservare, majoritatea fiind lizibile, doar în cazul uneia lipsind reversul. După modul de fixare, ele pot fi divizate în două grupe, a câte două piese în fiecare. Cele din primul tip, numit „de frânghie” (Cat. nr. 36-37), erau atașate la capătul unei frânghii sau funii, care lega rulouri sau baloturi de postav. Acest tip de sigiliu de plumb a fost inventat în epoca romană, fiind utilizat, ulterior, de către comercianții bizantini, iar mai târziu a fost introdus în producția textilă din Flandra și Olanda²³. Principalul dezavantaj al sigiliilor de acest tip consta în faptul că, după deschiderea balotului și tăierea frânghiei, era dificil de certificat autenticitatea produsului aflat în vânzare. Al doilea tip de fixare a apărut ca rezultat al îmbunătățirii primului (Cat. nr. 38-39). Principala diferență consta în apariția unui știft, care străpungea stofa. Astfel, sigiliul nu era atașat la frânghie, care era scoasă în momentul desfacerii balotului, ci era fixat direct pe marginea stofei. Această margine era scoasă din mijlocul ruloului și rămânea afișată în timpul vânzării, astfel încât fiecare cumpărător putea să se asigure de locul de producție și de calitatea stofei achiziționate. Prin aceasta, atât producătorii, cât și vânzătorii au rezolvat problema etichetării produselor lor până la vânzarea ultimului cot.

Primele sigilii vamale au apărut în anii '70 ai secolului al XIII-lea. Cea mai veche piesă cunoscută a fost găsită la Amsterdam, fiind confecționată în Leiden²⁴. De la începutul secolului al XIV-lea, utilizarea sigiliilor de plumb, pentru a indica producătorul și calitatea mărfii, este cunoscută nu numai în orașele flamande și olandeze, ci și în majoritatea regiunilor germane și în nordul Italiei. Din a doua jumătate a aceluiași veac, sigiliile sunt întâlnite în Anglia, iar din secolul al XV-lea, în toate centrele textile mai mult sau mai puțin semnificative din Europa de Centrală și de vest (inclusiv în Silezia, Polonia, Austria, Cehia și Ungaria)²⁵.

Prima piesă din colecția studiată este cea mai timpurie (Cat. nr. 36). Conform stemei plasate pe avers, ea a fost atașată de un balot de pânză confecționată în timpul ultimilor duci de Burgundia. Stema a fost adoptată în anul 1430 de către Filip cel Bun, după ce ducatele de Brabant și Limburg au fost anexate posesiunilor lui. Același herb a fost folosit de fiul său, Carol cel Viteaz, precum și de fiica ultimului, Maria de Burgundia. Carol a decedat în bătălia de la Nancy, în 1477, iar fiica sa, într-un accident, căzând de pe cal în timpul unei partide de vânătoare cu șoim, în anul 1482. După această dată, stema respectivă nu a mai fost folosită, astfel că sigiliul nostru se datează în perioada 1430-1482. Din păcate, fragmentul imaginii de pe reversul piesei nu poate fi descifrat cu precizie, orașul de origine rămânând necunoscut. Este cunoscut faptul că Flandra, Brabant, Artois și altele – părțile centrale ale Ducatului de Burgundia – erau renumite pentru tradițiile vechi din domeniul industriei textile și a produselor de lână de cea mai înaltă calitate. Putem presupune că acest sigiliu a ajuns în locul în care a fost descoperit pe o sfoară de la o astfel de țesătură, care a fost, fără îndoială, una foarte scumpă. Descoperirile

²⁰ NICOLAE 2003: 35.

²¹ NICOLAE 1988: 555.

²² EGAN 1994: 1-2.

²³ ENDREI, EGAN 1982: 49-50.

²⁴ BAART 1992: 128.

²⁵ MORDOVIN 2014: 198-203.

de sigilii similare sunt extrem de rare, cunoscându-se câteva piese belgiene²⁶, iar pentru regiunea răsăriteană a Europei există informații doar despre un singur exemplar, ce provine din raionul Luțk, din Ucraina.

Suprafața celui de-al doilea sigiliu (Cat. nr. 37) este foarte uzată, imaginea fiind estompată, astfel încât figura heraldică și inscripția gotică nu pot fi citite. Aversul înfățișează, cel mai probabil, capul unui sfânt, poate un episcop, care, potrivit obiceiului, a fost patronul orașului sau bisericii parohiale din cartierul țeșătorilor. În cazul nostru, sfântul nu poate fi identificat cu precizie. În absența contextului arheologic, datarea sigiliului se poate realiza doar pe baza imaginii și a legendei. Scrierea gotică, de tipul similar, apare din prima jumătate a secolului al XV-lea și rămâne în sigilografie până la mijlocul veacului următor. Singurul indiciu care ar putea oferi informații despre locul de producție a piesei îl constituie metoda de fixare a ei. În industria textilă din secolele XV-XVI sigiliile „de frânghie” au fost utilizate, aproape exclusiv, în Flandra și Olanda, precum și în unele orașe din nord-vestul Germaniei (de exemplu, Aachen). De aceea, este foarte probabil ca acest sigiliu să fi ajuns în regiunea Bucovinei pe un balot de stofă fabricat în aceeași regiune ca și piesa discutată anterior.

Cel de-al treilea sigiliu (Cat. nr. 38) a fost descoperit într-o stare excelentă de păstrare, toate detaliile de pe ambele fețe fiind clar vizibile. Pe avers se află bustul sfântului Ioan Evanghelistul, iar pe fața de revers, prima literă din denumirea orașului Wroclaw/Vroclav (în limba latină, *Wratislavia*). Astfel că nu există îndoială cu privire la locul de fabricație a postavului și a sigiliului. Totodată, imaginea lui Ioan Evanghelistul este de ajutor pentru datarea piesei. Conform surselor narative cunoscute în prezent se știe că, în anul 1530, Carol al V-lea de Habsburg, împărat al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană, a oferit orașului o stemă nouă (mai exact, a completat-o pe cea medievală, existentă anterior) cu imaginea lui Ioan, care a fost venerat de locuitorii și strămoșii lor de multă vreme. În baza aceluiași document, a fost adoptată și folosirea literei latine W din stema orașului. Astfel, imaginea de pe sigiliu poate fi considerată și ca o referire la o stemă nouă a orașului²⁷. În baza acestor date și luând în considerare stilul reprezentărilor, datarea sigiliului poate fi plasată în secolul al XVI-lea, mai exact în intervalul 1530-1600.

Țesăturile de la Wroclaw erau cunoscute pe scară largă în Europa Centrală și de Est. Sigiliile vamale pentru textile de origine vroclavă au fost găsite în multe regiuni, fiind datate încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea²⁸. Dar atrage atenția faptul că descoperiri similare piesei noastre nu sunt atestate pe teritoriul Poloniei și Ungariei moderne, de unde provine cel mai mare număr de sigilii cu această origine. În prezent, avem cunoștință doar despre trei analogii pentru piesa în discuție, care provin din regiunile Rivne și Vinnytsia ale Ucrainei contemporane și se păstrează în Muzeul din Uzhorod, fiind încă nevalorificate²⁹. De asemenea, tot din aceste regiuni avem informații despre alte tipuri de sigilii de la Wroclaw. Absența unor descoperiri asemănătoare la vest de regiunile susmenționate ale Ucrainei moderne, s-ar putea explica prin faptul că roulurile de pânză trimise acolo au fost sigilate de alte semne vamale.

Ultima piesă este destul de slab conservată, iar partea de revers lipsește (Cat. nr. 39). Forma stemei vizibile pe avers ar putea sugera confecționarea piesei, cel mai probabil, în secolul al XVI-lea, dar o datare mai târzie, până la mijlocul veacului următor, este la fel posibilă. În cazul de față, nu se poate stabili locul de fabricație a sigiliului.

Din păcate, nu se pot extrage concluzii consistente din analiza celor patru sigilii de textile, din care doar trei piese sunt mai mult sau mai puțin identificabile. Datarea lor generală se limitează la intervalul 1430-1600. Două sigilii vamale de origine flamandă au fost atârinate pe baloane de stofă de calitate înaltă și destul de scumpă, iar sigiliul de la Wroclaw certifica calitatea stofei mai puțin costisitoare, dar de calitate ridicată. În epocă, sigiliile nu au fost colectate, ele fiind tăiate și aruncate pe locul unde a fost deschis balotul sau unde s-a vândut ultimul cot de material textil, uneori fiind adunate pentru retopirea metalului. Datorită acestui fapt considerăm că, în secolele XV-XVI, în situl de la Bârlinți, a existat o cerere și o oportunitate de a cumpăra stofa scumpă, de foarte bună calitate. O astfel de concluzie este susținută și de materialul numismatic descoperit în această așezare, care probează existența în circulație a diferite specii monetare, de origine moldovenească, din secolele XIV-XVI, precum și a emisiunilor turcești, din veacurile XV-XVI și XVIII. Cea de-a doua parte a colecției intenționăm să o prezentăm, detaliat, în volumul următor al revistei.

²⁶ VAN LAERE 2019: II, 16. Kat. 1-3.

²⁷ SAURMA-JELTSCH 1870: 29.

²⁸ MORDOVIN 2018: 183-185.

²⁹ Una dintre ele a fost deja publicată, vezi la MORDOVIN 2018: 183, 114. kép. De asemenea, exprimăm mulțumirile față de Igor Prokhnenko, docent al Departamentului de Arheologie de la Universitatea Națională Uzhorod, pentru informațiile furnizate.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR³⁰

MONEDE

Moldova**Petru I (circa 1375-1391/1392)***Groș*

Av. +SIMOLDA[...] Scut despicat: I trei fascii, II șapte flori de crin; deasupra, la dreapta și la stânga scutului, câte o floare de crin, iar deasupra florii din stânga apare un punct; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. [...]TRI❖WOIW[...] Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, semiluna dextra, roza cu cinci petale senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

DOCAN 1908, cf. 174; BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 46, cf. Nr. 44-45.

1. AR 0,44 g, 15 x 17 mm, fragment. Piesa ruptă, floarea de crin din dreapta scutului de pe avers și steaua dintre coarnele bourului de pe revers nu se văd. Descoperită în data de 5.04.2016.

Groș diminuat intenționat

Av. Scut despicat: I trei fascii, II două flori de crin; cerc perlat. Urmele legendei din cercul perlat exterior nu se văd.

Rv. Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, roza cu cinci raze la dextra, semiluna senestra; cerc perlat. Urmele legendei din cercul perlat exterior nu se văd.

Analogii pentru monede întregi de acest tip: BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 53-54, cf. Nr. 215-253.

2. 2. AR 0,30 g, 10 mm, ușor tocită, neunitar. BOLDUREANU 2015: 320 (acest exemplar). Descoperită în data de 06.03.2015.

Roman I (1392-1394/1395)*Groș*

Av. [...]IMOLDAV[...] Scut despicat: I trei fascii, II două flori de crin; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. [...]EPM[...] Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, semiluna dextra, imaginea parțial vizibilă a unui lujer terminat cu o floare de crin senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

DOCAN 1907: cf. 163-167, Nr. B, cu atribuirea monedelor lui Petru I; BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 55-57, cf. Nr. 284-341, cu atribuirea monedelor lui Petru I; DERGACIOVA 2014A: 219 și BODNARIUC, DERGACIOVA, MORDOVIN, 2019: 111-138, Nr. 1, cu propunerea de atribuire a monedelor de acest tip perioadei post Petru I (anii 1392-1394/1395).

3. AR 0,76 g, 17 x 19 mm, ruptă, tocită, aversul puternic descentrat. Descoperită în anul 2016.

Fals după un groș de la Petru I (circa 1375-1391/1392)

Av. Legendă ilizibilă. Scut despicat: I mai multe flori de crin, din care se pot distinge cel puțin patru, II trei fascii; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. Legendă compusă din mai multe litere, care nu pot fi citite. Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, element neprecizat dextra, element ilizibil senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 45-57, Nr. –.

4. AE 1,42 g, 20 mm, puternic oxidată. Descoperită în data de 26.09.2016.

Imitație sau fals după un groș de la Roman I (1392-1394/1395)

Av. [...]ID(D întoarsă)R(R întoarsă)O[...]W[...] Scut despicat: I probabil flori de crin, care însă nu se disting, II trei fascii; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. +[...]ER[...]AVR(R întoarsă)E(E întoarsă)O Cap de bour, imaginea parțial vizibilă a unui lujer terminat cu o floare de crin dextra, elemente neprecizate senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 55-57, Nr. –, cu atribuirea monedelor lui Petru I.

5. AE 0,43 g, 18 mm, ruptă în două bucăți cu lipsuri, tocită, puternic oxidată. Descoperită în anul 2016.

³⁰ Sunt folosite următoarele abrevieri pentru metale (AR – argint, AE – cupru), date metrologice (g – gram, mm – milimetru) și pentru descrierea fețelor (av. – avers, rv. – revers).

Alexandru I (1399/1400-1432)*Groș*

Av. [...]ALD(D întoarsă)[...] Cap de bour, probabil cu stea între coarnele convergente, semiluna și roza în dextra și senestra capului; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. SM[...]A[...]NS Scut despica: I trei fascii, II două flori de crin; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

ILIESCU 1970: 27 (anii 1400-1408); BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 59, cf. Nr. 360, tip I; ILIESCU 2000: 79, faza I (1400-1408), emisiunea I (1400-1408); PÂRVAN 2000: 563-572 (anii 1399/1400-1402).

6. AE 0,74 g, 17 x 18 mm, ruptă la margini, puternic oxidată, imaginea din cercul perlat interior de pe avers este aproape irecuperabilă. Descoperită în anul 2015.

Av. SALEX[...]N[...]V Cap de bour, probabil cu stea între coarnele convergente, semiluna și roza în dextra și senestra capului; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. [...]DA[...]S Scut despica: I trei fascii, II două flori de crin; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

ILIESCU 1970: 27 (anii 1400-1408); BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 59, cf. Nr. 359, tip I; ILIESCU 2000: 79, faza I (1400-1408), emisiunea I (1400-1408); PÂRVAN 2000: 563-572 (anii 1399/1400-1402).

7. AE 0,72 g, 16 mm, puternic oxidată; imaginea din cercul perlat interior de pe avers este aproape irecuperabilă. Descoperită în anul 2015.

Un groș și jumătate

Av. [...]•ALE[...]ANDRI Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, roza cu cinci petale dextra, semiluna senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. [...]MOLDAVIEN[...] Scut despica: I trei fascii, II șase flori de crin, cap de bour deasupra scutului, parțial suprapunându-se peste bara laterală a acestuia, semiluna în stânga scutului; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

ILIESCU 1970: 28 (anii 1415-1430); BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 61, cf. Nr. 407, dublu groș, tip IV; ILIESCU 2000: 80, faza a III-a (1409-1431), emisiunea a V-a (1415-1425).

8. AR 0,95 g, 21 mm, pe revers, în cartierul II al scutului se văd numai cinci flori de crin; ruptă la margini, puternic tocită, oxidată. Descoperită în anul 2016.

Pul

Av. Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, roza cu cinci petale dextra, semiluna senestra; cerc perlat.

Rv. Scut despica: I trei fascii, II șapte flori de crin; la dreapta scutului litera A; cerc perlat.

ILIESCU 1970: 28, jumătate de groș, seria V (anul 1430); BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 62, Nr. 418, jumătate de groș, tip V; ILIESCU 2000: 82, Nr. 21, jumătate de groș, faza a III-a (1409-1431), emisiunea a IX-a (paralelă) (anii 1425-1430); DERGACIOVA 2013-2014: 154-173, cu propunerea termenului de pul.

9. AE 0,90 g, 14 x 15 mm, mai multe elemente de pe ambele fețe nu se văd, tocită, oxidată. Descoperită în anul 2015.
 10. AE 0,67 g, 13 mm, mai multe elemente de pe ambele fețe nu se văd, tocită, oxidată. Descoperită în data de 02.04.2017.
 11. AE 0,56 g, 14 x 15 mm, mai multe elemente de pe ambele fețe nu se văd, tocită, oxidată. Descoperită în anul 2015.
 12. AE 0,42 g, 13 x 15 mm, imaginea aversului descentrată, unele elemente de pe ambele fețe nu se văd, tocită, oxidată. Descoperită în anul 2016.
 13. AE 0,40g, 14 x 13 mm. Descoperită în anul 2016.

Ștefan II (1433-1447, cu întreruperi)*Un groș și jumătate*

Av. [...]MO•STEFA•WOWOD[...] Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, roza cu cinci petale dextra, semiluna senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. +[...]•MO•MVL[...]AVIENSIS Scut despica: I trei fascii, II șapte flori de crin, coroana deasupra scutului, litere neprecizate în dreapta și stânga scutului; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

ILIESCU 1970: 30, dublu groș (anii 1433-1435); BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 69-70, cf. Nr. 510-513, dublu groș, tip I.

14. AR 1,12 g, 20 mm, îndoită, cu reliefuri lipsă pe ambele fețe, în locul în care a fost îndoită. Descoperită în data de 02.04.2017.

Emitent neprecizat (1432-1457)*Jumătate de groș*

Av. Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, probabil cu roza și semiluna în dextra și senestra capului; cerc perlat.

Rv. Scut despicat: I trei fascii, II mai multe flori de crin așezate în două rânduri verticale, din care se văd numai cinci; cerc perlat.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: cf. 65-74, Nr. -.

15. AE 0,80 g, 16,5 mm, imaginea aversului descentrată, îndoită, oxidată. Descoperită în 2015.

Ștefan III (1457-1504)

Groș

Av. Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, semiluna dextra, roza cu cinci petale senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. Cruce dublă în scut; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 81, cf. Nr. 688-699, tip IIb, rozeta 2; ILIESCU 1970: 33, tip II (anii 1480-1504); OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2005: 307, tip II, varianta 1, subvarianta b (anii 1476/1479-1497).

16. AR 0,56 g, 13 mm, tocită. Descoperită în 2015.

Av. +MONETAMOLDAV

Rv. +STEFAN[...]E[...]

17. AR 0,38 g, 12 x 12,5 mm, cu urme de ardere și cu reliefuri lipsă; semnele de *invocatio* nu pot fi destinse, precum și multe alte elemente care să contribuie la determinarea tipului piesei. Descoperită în data de 22.10.2017.

Av. [...]M[...]A[...]DA

Rv. [...]

Av. *MONETAMOLDAV Cap de bour, roza cu cinci petale între coarnele convergente, roza cu cinci petale dextra, semiluna senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. *STEFANVAVOIEV Cruce dublă în scut; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 81, cf. Nr. 654, tip IIa, rozeta 2; ILIESCU 1970: 33, tip II (anii 1480-1504); OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2005: 308, tip II, varianta 7, subvarianta b (anii 1476/1479-1497).

18. AR 0,55 g, 14 mm. Descoperită în septembrie 2017.

Bogdan III (1504-1517)

Groș

Av. [...]W[...]O[...]BOΔ[...] Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, roza cu cinci petale unite dextra, semiluna senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. +[...]C[...]И[...]ΛΔAP(A și P în ligatură)C Cruce dublă ancorată în scut; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 85-86, cf. Nr. 743-759, tip I; ILIESCU 1970: 33; DEJAN 2013: 169-176 (înainte de anii 1511-1512); DERGACIOVA 2014B: 91-109, cu o discuție despre emisiunile lui Bogdan III bătute peste jumătăți de groși lituanieni ai lui Alexandru Jagiellon (1492-1506) și Sigismund I (1506-1548), care a avut loc, cel mai probabil, în 1511-1512.

19. AR 0,70 g, 19 mm; ruptă și foarte tocită. Descoperită în data de 2.10.2015.

Ștefan IV (1517-1527)

Groș

Av. +IWCTEΦAHABOEBOΔA*TOCTI Scut asimetric. Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, roza cu cinci petale dextra, semiluna senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. +ΔAP*3[...]ΔAB*CKOH Cruce dublă în scut asimetric, câte o roză cu cinci petale unite în dreapta și stânga scutului; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 86-87, Nr. -, cf. nr. 775 pentru avers și nr. 762 pentru revers; ILIESCU 1970: 33-34.

20. AE argintat 1,14 g, 19 mm, perforată. Descoperită în data de 5.04.2016.

Av. Scut asimetric. Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, roza cu cinci petale dextra, semiluna senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. Cruce dublă în scut asimetric, câte o roză cu cinci petale unite în dreapta și stânga scutului; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 86-87, cf. Nr. 762; ILIESCU 1970: 33-34.

21. AE argintat 0,76 g, 19,5 mm, corodată. Descoperită în septembrie 2017.

Av. [...]WCTEΦ[...]A*TOCΠ[...]
 Rv. [...]AP*3EMΛHMOΛΔAB*CKOH

22. AE argintat 0,57 g, 18 mm, ruptă pe margini, corodată, oxidată. Descoperită în anul 2015.

Av. +IWCTEΦAH[...]ΠIO
 Rv. +ΔAP*3EM[...]

Imperiul Otoman

Mehmed II, a doua domnie (855-886 AH / 1451-1481)

Aspri, Kostantaniye

Av. [Mehmed sultan / bin Murad han].
 Rv. Azze nasrühü / Kostantaniye / duribe / sene / [886].
 SREČKOVIĆ 2000: av. F; rv. V, p. 72, Nr. 150; NICOLAE 2003: 71.

23. AR 0,55 g, 10 x 10,5 mm. Descoperită în anul 2017.

Bayezid II (886-918 AH / 1481-1512)

Aspri, Edirne

Av. Sultan / Bayezid / bin Mehmed han.
 Rv. Azze nasrühü duri be / Edirne sene / 886.
 PERE 1968: Nr. 105. NICOLAE 2003: Aa.

24. AR 0,68 g, 12 mm; descentrată. Descoperită în anul 2016.

Selim I (918-929 AH / 1512-1520)

Aspri. Grupa III (1518-1520), Amid (?)

Av. Sultan / Selim / şah / bin Bayezid han. SREČKOVIĆ 2003: A; NICOLAE 2003: grupa III.
 Rv. [Azze nasrühü / duri be] / Amid [sene / 886].
 SREČKOVIĆ 2000: av. A*m; rv. III*m, p. 163, Nr. n-08.

25. AR 0,59 g, 10 x 11 mm. Descoperită în anul 2016.

Süleyman I (926-974 AH / 1520-1566)

Aspri. Grupa I (1520-1541). Perioada II (1534-1541), Edirne

Av. Sultan / Süleyman şah bin Selim han. SREČKOVIĆ 2003: B 1*b.
 Rv. Azze nasrühü / duri be / sene / 9[26]. SREČKOVIĆ 2003: II.

26. AR 0,74 g, 11 x 11,5 mm, descentrată. Descoperită în anul 2016.

Grupa III (1555-1566), Novabırda

Av. Sultan Süleyman bin Selim han. SREČKOVIĆ 2003: I.
 Rv. [Azze nasrühü] / duri be / sene / 926. SREČKOVIĆ 2003: II.

27. AR 0,44 g, 11 mm. Descoperită în anul 2016.

Mahmud I (1143-1168 AH / 1730-1754)

Para, Kostantiniye

Av. Tuğra.
 Rv. Duribe fi Kostantiniye / 1143.
 PERE 1968: 578.

28. AR 0,45 g, 15 mm, perforată, cerc zimțat dublu. Descoperită în anul 2017.

29. AR 0,40 g, 15 mm, perforată și ruptă, cerc liniar dublu. BODNARIUC 2018: 19 (acest exemplar). Descoperită în anul 2016.

Mustafa III (1171-1187 AH / 1757-1774)

Para, Islâmbol

Av. Tuğra.
 Rv. Duribe fi Islâmbol / 1143.
 PERE 1968: 639.

30. AR 0,32 g, 15 mm, an 8, ruptă dintr-o parte. Descoperită în anul 2016.

31. AR 0,4 g, 14 mm, an 2. Descoperită în anul 2016.

Abdülhamid I (1187-1203 AH / 1774-1789)

Para, Kostantiniye

Av. Tuğra.

Rv. Duribe fi Kostantiniye / 1143.

PERE 1968: 682.

32. AR 0,40 g; 15 mm, an 1. Descoperită în anul 2016.

Emitent neprecizat

Nominal și atelier neprecizate

33. AR 0,48 g, 10 x 11 mm. Descoperită în anul 2015.

34. AR 0,50 g, 10 mm. Descoperită în anul 2015.

Neprecizată

35. AR 0,48 g, 9 mm. Descoperită în anul 2015.

SIGILII VAMALE PENTRU TEXTILE

Ducatul de Burgundia (1430-1482)

Av. Stema scartelată, cu scut în inimă; cerc perlat. Dintre elementele lizibile se pot distinge: în inima stemei un scut de tip spaniol încărcat de un leu rampant spre dreapta, două fascii diagonale și leul rampant spre dreapta în cartierul III și trei flori de crin de tip florentin în cartierul IV al stemei

Rv. Un simbol neprecizat, cel mai probabil parte a stemei unui oraș.

36. Pb, 21 mm; piesa ruptă, cu reliefuri lipsă, pe avers și pe revers. Descoperită în anul 2017.

Origine neprecizată

(probabil, Europa de Vest, Flandra, Olanda sau orașe din nord-vestul Germaniei) (secolul al XV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)

Av. Imaginea unui cap de sfânt, neidentificat, cu barbă și mitră (?)

Rv. Legenda neprecizată, așezată pe două rânduri verticale, alcătuită din minuscule gotice.

37. Pb, 18 x 20 mm; tocită, cu mai multe reliefuri lipsă. Descoperită în anul 2017.

Wrocław (Wratislavia) (1530-1600)

Av. Bustul lui Ioan Evanghelistul, nimbă, pe o coroană inversată, cu literele **m** și **u**, în minuscule gotice, în dreapta și stânga bustului

Rv. Litera capitală **W**, cu caractere *antiqua*, din denumirea orașului în limba latină – *WRATISLAWIA* (Wrocław).

38. Pb, 18,5 mm (lățime – 19,4 mm; lățime totală a celor două plăci suprapuse – 23 mm). Descoperită în anul 2019.

Origine neprecizată (Europa de Vest) (secolele XVI-XVII)

Av. Un scut realizat în stil baroc, cu o stemă ilizibilă, înconjurat de o bordură decorativă florală

Rv. Lipsește.

39. Pb, 23 mm (lățime – 21,8 mm; înălțime cu fâșia de metal rezultat din îndoirea celor două bucăți – 24 mm, iar fără – 22,6 mm; lățimea fâșiei de metal – 3 mm). Descoperită în anul 2019.

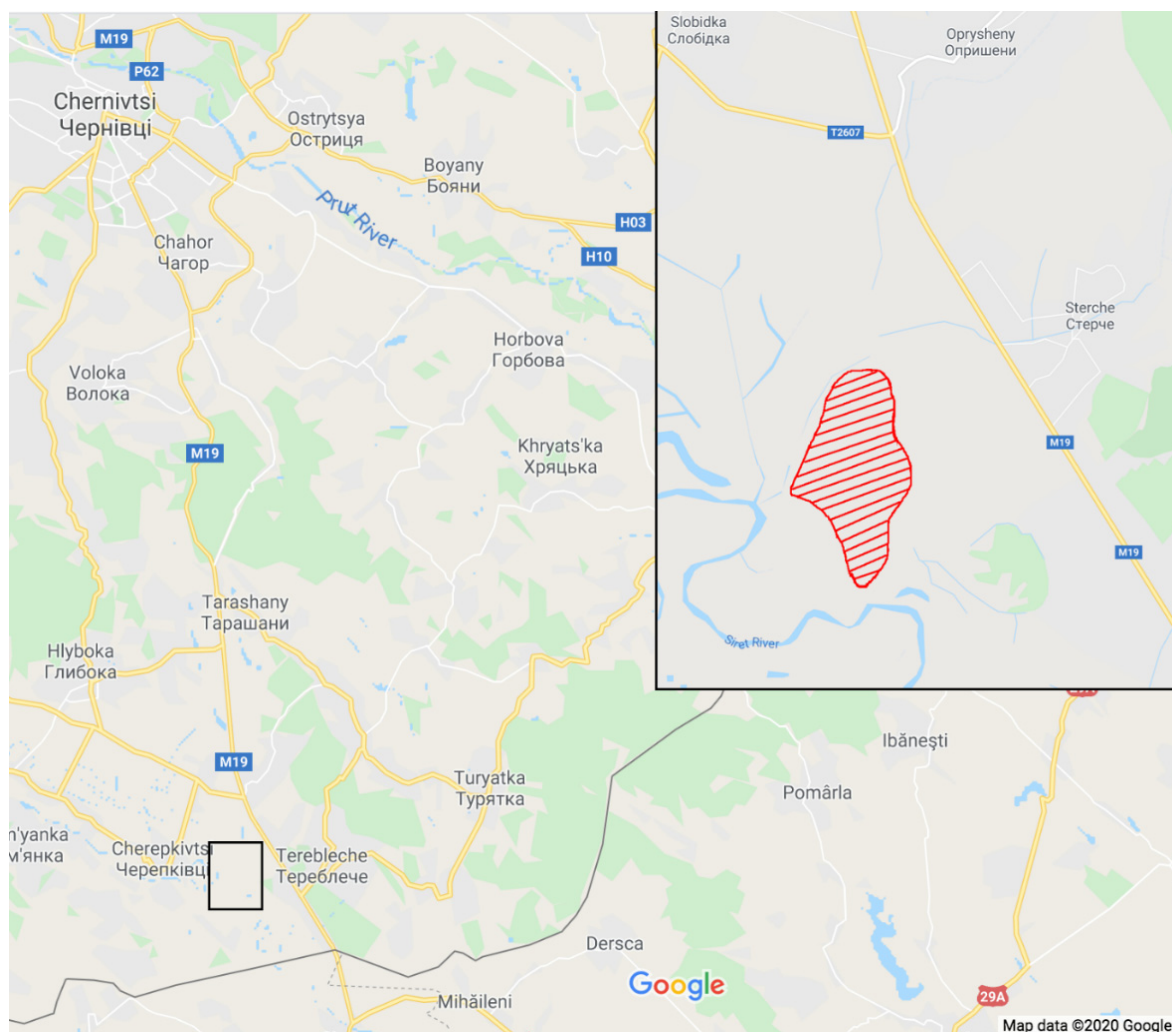
BIBLIOGRAFIE

- BAART 1992 Baart, J., *De opkomst van nijverheid en handel in Holland*, in: Carmiggelt, A. (ed.), *Teksten van lezingen gehouden tijdens het Symposium „Handel, handelsplaatsen en handelswaar vanaf de Vroege Middeleeuwen in de Lage Landen” te Rotterdam van 2 t/m 3 november*, Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, Rotterdam, 125-134.
- BALAN 1943 Balan, T., *Documente bucovinene. Vol. VI (1760-1833)*, Ed. Casa Școalelor și a Culturii Poporului, București.
- BALAN 1937 Balan, T., *Satele dispărute din Bucovina: Extras din vol. omagial închinat lui Ion I. Nistor*, Ed. Institutului de Arte Grafice și Ed. Glasul Bucovinei, Cernăuți, 11.
- BILEȚCHI-ALBESCU 2012 Bilețchi-Albescu, I., *Amintiri din colț de veacuri*, volum îngrijit de Ion Filipciuc, Ed. Biblioteca „Miorița”, Câmpulung [Moldovenesc].
- BILEȚCHI-ALBESCU 2007 Bilețchi-Albescu, I., *Studii filologice*, ediție întocmită de Ion Filipciuc, Ed. Biblioteca „Miorița”, Câmpulung [Moldovenesc].
- BODNARIUC 2018 Bodnariuc, M., *Znahidky monet osmans'koi' ymperii' XV-XVIII st. na poselennjah s. Oprysheny ta z jogo okolyc'*, in: *Arheologija Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy. II naukovy seminar, Tezy dopovidej, 6 grudnja 2018 r.*, Chernivci, 17-19.
- BODNARIUC 2008 Bodnariuc, M., *Arheologichni pam'jatky seredn'ovichchja z sela Oprysheny Glyboc'kogo rajonu*, in: *Vydatni naukovci Chernivec'kogo universytetu. R. F. Kajndl', Materialy V mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii' «Kajndlivs'ki chytannja»*, chastyna II, 16 – 17 travnja 2008 r., Chernivci, 33-34.
- BODNARIUC 2003 Bodnariuc, M., *Arheologichni pam'jatky sela Oprysheny*, in: BIEV, 5, 12-13.
- BODNARIUC, DERGACIOVA, MORDOVIN 2019 Bodnariuc, N., Dergaciova, L., Mordovin, M., *Descoperiri numismatice și arheologice din Nordul Bucovinei (I)*, in: *ArhMold*, XLII, 111-138.
- BOGDAN 1913 Bogdan, I., *Documentele lui Ștefan cel Mare. Hrisoave și cărți domnești 1493-1503. Vol. II. Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori, 1457-1503*, Ed. Atelierele Grafice Socec & Co., Societate Anonimă, București.
- BOLDUREANU 2015 Boldureanu, A., *Cronica descoperirilor monetare (IX)*, in: *Tyragetia*, S.N., IX [XXIV], 1, 315-322.
- BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977 Buzdugan, G., Luchian, O., Oprescu, C., *Monede și bancnote românești*, Ed. Sport-Turism, București.
- COSTĂCHESCU 1931 Costăchescu, M., *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. Vol. I. Documente interne, Urice (ispioace), surete, registre, traduceri (1374-1437)*, Ed. „Viața Românească” S.A., Iași.
- COVALCIUC 2014 Covalciuc, D., *Pagini Oprișenene*, Grupul editorial Cuvântul, Herța.
- COVALCIUC 2008 Covalciuc, D., *Oprișeni un sat la răspântiile istoriei, Zelena Bucovina*, Cernăuți.
- CREȚU 2010 Crețu, I., *Tereblecea – un sat la margine de țară*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca.
- DEJAN 2013 Dejan, M., *Un tezaur de monede moldovenești de la începutul secolului al XVI-lea în legătură cu înființarea Mănăstirii armenesti „Adormirea Maicii Domnului – Hagigadar” din apropierea orașului Suceava*, in: *ArhMold*, XXXVI, 169-176.
- DERGACIOVA 2014A Dergaciova, L., *Monede medievale moldovenești din colecții particulare din Republica Moldova (VIII)*, in: *RA*, S.N., X, 1-2, 218-224.
- DERGACIOVA 2014B Dergaciova, L., *Contribuții la cunoașterea sistemului monetar moldovenesc de la începutul secolului al XVI-lea*, in: *SCN*, S.N., IV (XVI) (2013), 91-109.
- DERGACIOVA 2013-2014 Dergaciova, L., *New coin hoard findings of Moldovan divisional specimens. Contributions to the knowledge of monetary system of Alexander I (1399/1400-1432)*, in: *Oltenia*, XX-XXI, 154-173.
- DERGACIOVA 2012 Dergaciova, L., *Monede medievale descoperite la Rezeni. Contribuții la tipologia emisiunilor moldovenești*, in: *SCN*, S.N., II (XIV) (2011), 65-79.
- DOCAN 1907 Docan, N., *Notiță despre monetele lui Petru Mușat*, in: *AARMSI*, II, XXX, 117-182.
- EGAN 1994 Egan, G., *Lead Cloth Seals and Related items in the British Museum*, British Museum, London.
- ENDREI, EGAN 1982 Endrei, W., Egan, G., *The Sealing of Cloth in Europe, with Special Reference to the English Evidence*, in: *Textile History*, 13, Guildford, 47-75.
- GASSAUER 1933 Gassauer, R., *Tipuri de monete moldovenești inedite*, in: *Anuarul Liceului „Ștefan cel Mare” din Suceava*, publicat la finalul anului 1932/1933, Suceava, 3-9.

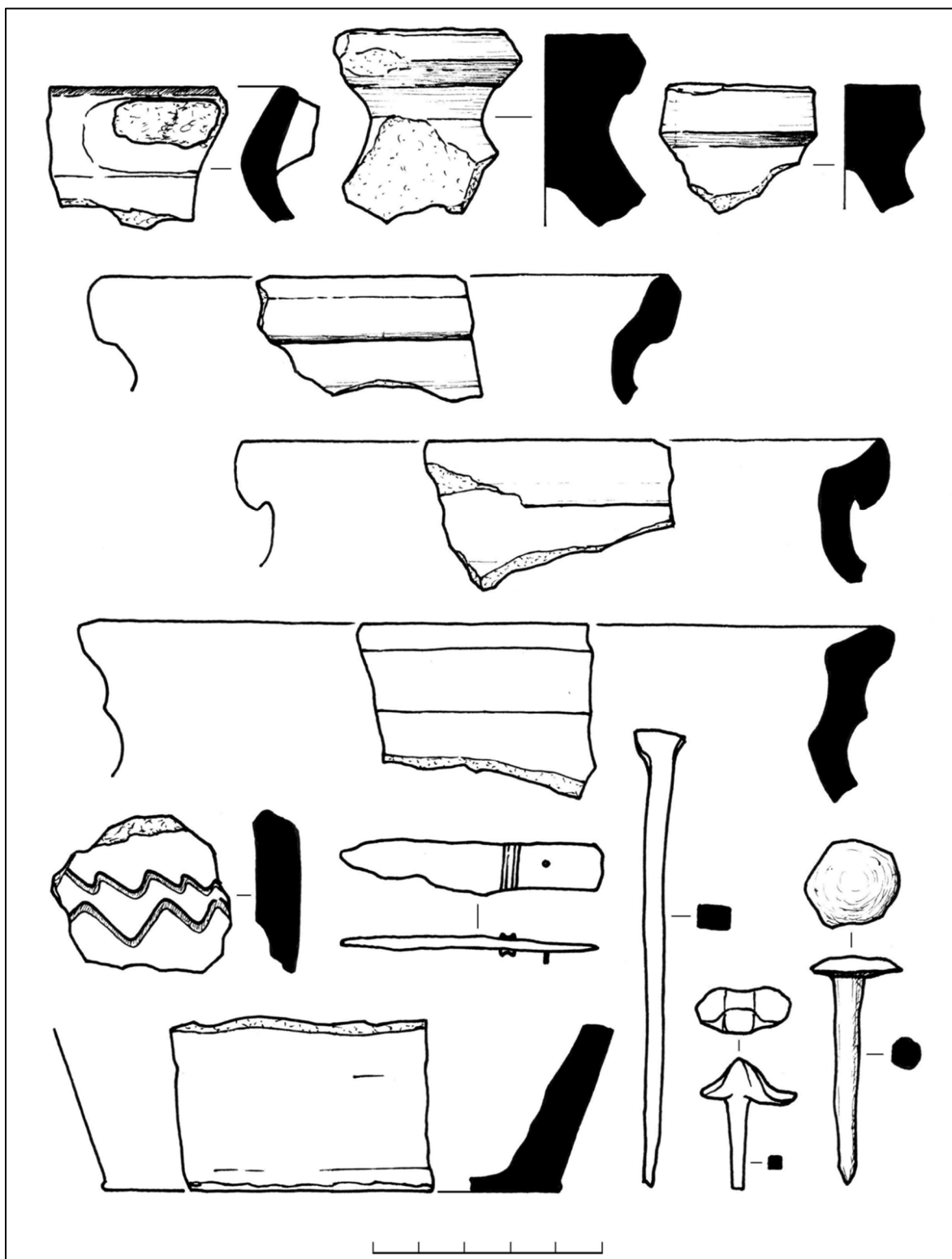
- ILIESCU 2000 Iliescu, O., *Aspecte ale economiei monetare în Moldova sub domnia lui Alexandru cel bun*, in: RI, S.N., 11, ianuarie-aprilie, 1-2, 59-95.
- ILIESCU 1980 Iliescu, O., *Moneda divizionară emisă de Petru Mușat*, in: CN, III, 87-92.
- ILIESCU 1970 Iliescu, O., *Moneda în România*, Ed. Meridiane, București.
- ILIESCU 1957 Iliescu, O., *Îndreptări și întregiri mărunte cu privire la unele emisiuni monetare feudale ale Țărilor Române*, in: SCN, I, 217-240.
- MORDOVIN 2018 Mordovin, M., *Textilvégek védjegyei: A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén [Trademarks on Cloth Ends: The Archaeological Heritage of Textile Trade in the Hungarian Kingdom]*, Ed. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- MORDOVIN 2014 Mordovin, M., *Late medieval and early modern cloth seals in the collection of the Hungarian National Museum*, in: ArchÉrt, 139, 193-237.
- NICOLAE 2003 Nicolae, E., *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451-1512*, Ed. ARC, Chișinău.
- NICOLAE 1988 Nicolae, E., *Recenzie la Slobodan Srećković, Osmanlijski novac kovan na tlu Jugoslavije, Beograd, 206 p.*, in: AIIA, XXV, 2, 554-557.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2005 Oberländer-Târnoveanu, E., *Emisiunile monetare bătute pe teritoriul Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare (1457-1504). Analiză critică*, in: CN, IX-XI, 299-388.
- PÂRVAN 2002 Pârvan, K., *Monede moldovenesti rare din secolele XIV-XV*, in: CN, VIII, 189-195.
- PÂRVAN 2000 Pârvan, K., *Monede moldovenesti descoperite în Dobrogea*, in: Iacob, M., Oberländer-Târnoveanu, O., Topoleanu, F. (ed.), *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare, 1950-2000/Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate, 1955-2000*, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea, 563-572.
- PERE 1968 Pere, N., *Osmanlılarda madenî paralar*, Metin: Doğan Kardeş Matbaası, Levhalar: Tifdruk Matbaacılık, Istanbul.
- PETRIȘOR 1980-1982 Petrișor, E., *Date preliminare asupra tezaurului medieval de la Buruienești, comuna Doljești, județul Neamț*, in: MemAntiq, XII-XIV, 171-183.
- SAURMA-JELTSCH 1870 Saurma-Jeltsch, H. von, *Wappenbuch der Schlesischen Städte und Städtel*, Goerlich & Coch, Berlin-Breslau.
- SREĆKOVIĆ 2003 Srećković, S., *Akches, III, Süleyman I Kanunî 926-974 AH*, S. Srećković, Beograd.
- SREĆKOVIĆ 2000 Srećković, S., *Akches, II, Mehmed II Fatih-Selim I Yavuz*, S. Srećković, Beograd.
- VAN LAERE 2019 Van Laere, R., *Loden zegels & verzegelingen. Eerste hulp bij identificatie. Met voorbeelden uit België, Nederland, Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Polen en Spanje (15de - 18de eeuw)*, Limburgse Studies, Wijer-Voorburg.

LIST OF ILLUSTRATION

- Pl. I. The location of Bârlinți village on the map of Cernăuți region in Ukraine (source: <https://www.google.com/maps>, 2.05.2020).
- Pl. II. The Bârlinți village on the Europe's Map of the 18th century (source: <https://mapire.eu>, 25.05.2020).
- Pl. III. Friedrich von Mieg map from 1779-1783, fragment of the northern Bukovina (Western Ukraine nowadays) (source: www.oldmap.org, 14.04.2020).
- Pl. IV. Ceramic fragments and metal objects (knife, nails and needle) found in the village of Bârlinți.
- Pl. V. Moldovan coins found in the Bârlinți village: 1-2. Peter I; 3. Roman I; 4-5. imitations and fakes after Peter I and Roman I coins; 6-13. Alexander I.
- Pl. VI. Moldovan coins found in the Bârlinți village: 14. Stephen II; 15. an unidentified ruler; 16-18. Stephen III; 19. Bogdan III; 20-22. Stephen IV.
- Pl. VII. Ottoman coins found in the Bârlinți village: 23. Mehmed II; 24. Bayezid II; 25. Selim I; 26-27. Süleyman I; 28-29. Mahmud I; 30-31. Mustafa III; 32. Abdülhamid I; 33-35. unidentified ruler.
- Pl. VIII. Cloth seals found in the Bârlinți village: 36. Duchy of Burgundy; 37. unidentified (Flanders, The Netherlands or Northwestern cities of Germany); 38. Wrocław; 39. unidentified (Western Europe).

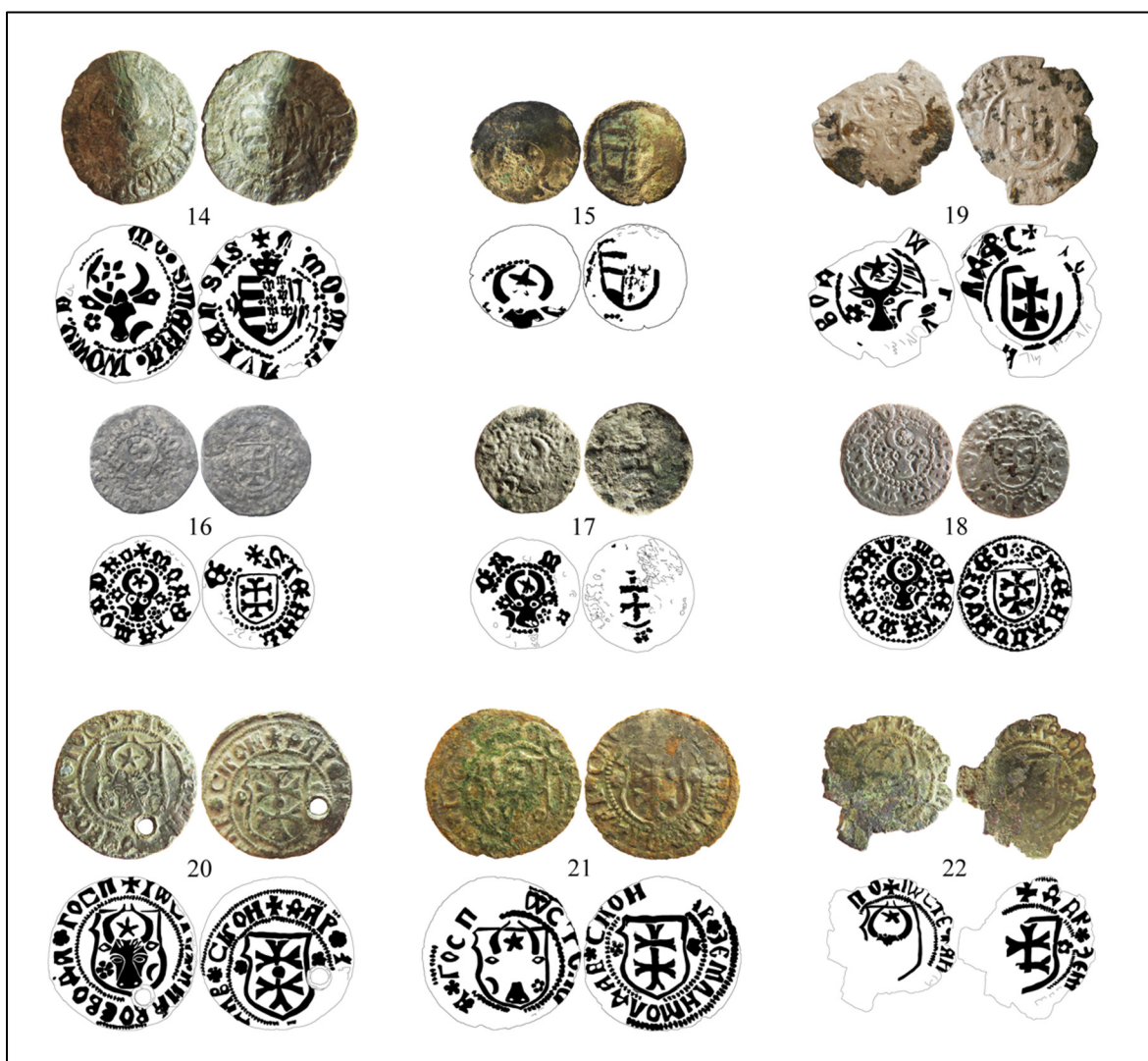
Pl. I. Harta regiunii Cernăuți din Ucraina, cu precizarea locului în care se află satul Bărlinți (sursa: <https://www.google.com/maps>, 2.05.2020).

Pl. IV. Fragmente ceramice și diferite obiecte metalice (cuțite, cuie și ace) găsite în satul Bărlinți.

Pl. V. Monede moldovenești descoperite în satul Bârlinți: 1-2. Petru I; 3. Roman I;
4-5. imitații și falsuri după monedele lui Petru I și Roman I; 6-13. Alexandru I.

Pl. VI. Monede moldovenești descoperite în satul de la Bârlinți: 14. Ștefan II; 15. emitent neprecizat; 16-18. Ștefan III; 19. Bogdan III; 20-22. Ștefan IV.

Pl. VII. Monede turcești descoperite în satul Bârlinți: 23. Mehmed II; 24. Bayezid II;
 25. Selim I; 26-27. Süleyman I; 28-29. Mahmud I; 30-31. Mustafa III;
 32 Abdülhamid I; 33-35. emitenți neprecizați.

Pl. VIII. Sigilii vamaie pentru textile găsite în satul Bârlinți: 36. Ducatul de Burgundia;
 37. neprecizat (Flandra, Olanda sau orașe din nord-vestul Germaniei);
 38. Wrocław; 39. neprecizat (Europa de vest).

DESCOPERIRI MONETARE DIN MOLDOVA. XII*

DE

LUCIAN MUNTEANU**, LĂCRĂMIOARA-ELENA ISTINA***, ANTON COȘA****

Abstract:

The coins we publish have been discovered in the last two years, with the help of metal detectors. They come from the following locations: I. Buhuși (Bacău County) (1 D, Hadrianus, 132-134); II. Drăgești (Bacău County) (1 D, Traianus, 108-109; 3 D, Hadrianus, 119-122, 125-128, 134-138; 1 D, Hadrianus: Sabina, 128-134; 1 D, Antoninus Pius, 158-159; 2 D, Antoninus Pius: Diva Faustina, post 141; 1 S, Marcus Aurelius, 165; 1 D, Marcus Aurelius: Lucilla, 161-167; 1 S, Marcus Aurelius: Lucilla, 161-167); based on the patina and the state of preservation, we assumed that some coins could have belonged to a hoard, and others would represent stray finds; together with the coins were discovered six fibulae and local pottery, which can be related to a presumed "Carpic" site; III. Strunga (Iași County) (1 D, Traianus, Rome, 112-113); IV. Drăgești (Bacău County) (1 AE, Moldavia, Alexandru cel Bun, groat, 1400-1408; 1 AR, Moldavia, Iliaș I, groat, 1432-1433; 1 AE, Moldavia, Petru II, groat, 1447-1449; 1 AR, Moldavia, Bogdan III, double groat, ca. 1511/1512; 1 AR, Lithuania, Zygmunt I, półgrosz, 1510; 1 AR, Lithuania, Zygmunt III, szeląg, 1617; 1 AR, Lithuania, Jan Kazimierz, szeląg, 1652; 1 AR, Riga, Zygmunt III, szeląg, 1609-1622; 1 AR, Ottoman Empire, Süleyman I, Novabırda, akçe, 1555-1566; 1 AR, Ottoman Empire, Ibrahim, Kostantaniye, akçe, 1640-1648; 1 AR, Hungary, Ferdinand I, Kremnitz, denar, 1527-1559; the coins were discovered along with artifacts from the medieval and modern periods, which could signal the existence of a settlement.

Keywords: coin finds; Moldavia; ancient and medieval coins; hoards; stray finds.

Toate monedele pe care le publicăm în acest număr al cronicii¹ au fost descoperite în ultimii doi ani, cu ajutorul detectoarelor de metale. Pieseile provin de pe teritoriul județelor Bacău și Iași și au fost predate instituțiilor de specialitate, respectându-se normele legale în vigoare. Ele se păstrează în colecția Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” din Bacău.

Două dintre monede, ambele romane, au fost aflate izolat, la Buhuși (jud. Bacău) (Cat. nr. I.1) și Strunga (jud. Iași) (Cat. nr. III.13). Din păcate, nu se cunosc alte informații despre condițiile în care au fost descoperite. Un lot consistent de 22 de emisiuni antice și medievale, precum și alte artefacte din aceleași perioade, provin de la Drăgești (comuna Dămieniști, județul Bacău) (Cat. nr. II.2-12, IV.14-24). Din informațiile oferite de către cel care le-a descoperit, Teodor Nastasă, toate piesele erau răspândite pe o suprafață destul de mare, de aproximativ 1000 m², situată la nord de localitate și de DJ D207, care o străbate (Pl. II). Monedele antice (Cat. nr. II.2-12), împreună cu șase fibule, au fost recuperate, aproape în totalitate, din partea stângă a acestui perimetru, aflată în vecinătatea râului Siret. Din aceeași zonă provin fragmente ceramice de culoare roșietică și cenușie.

Cele 11 emisiuni antice descoperite la Drăgești sunt denari de la Traianus (1 ex.), Hadrianus (4 ex.), Antoninus Pius (3 ex.), Marcus Aurelius (1 ex.) și sesterți de la Marcus Aurelius (2 ex.). Se remarcă faptul că piesele din argint au un aspect diferit. Unele dintre ele (Cat. nr. II.2-3, 5, 8-9) nu poartă urme evidente de uzură și au o patină neagră (Ag₂O), care, în majoritatea cazurilor, a putut fi înlăturată în timpul procesului de curățare. Alte monede (Cat. nr. II.4, 6-7, 11) sunt acoperite cu un strat de aceeași culoare, dar de o consistență diferită (AgS), care formează o patină uniformă². Pe alocuri, sunt vizibile urme de calcar. Câteva dintre aceste piese sunt foarte uzate.

* Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Ministerul Educației și Cercetării, CNCS-UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-III-P1-1.1-TE-2019-0783.

** Institutul de Arheologie, Iași; lucanas2000@yahoo.com.

*** Complexul Muzeal „Iulian Antonescu”, Bacău; lacramioaraist@gmail.com.

**** Complexul Muzeal „Iulian Antonescu”, Bacău; ablcosa@yahoo.com.

¹ Pentru numerele anterioare ale cronicii, a se vedea: MUNTEANU 2019: 169, nota 1.

² Despre compoziții de coroziune specifice argintului (Ag₂O și AgS), a se vedea PETEAN, ARGHIR 2010: 247.

În același perimetru de unde provin monedele romane au mai fost descoperite șase fibule, fragmentare, din bronz. Cea mai mare parte a lor se datează în perioada antică și aparțin mai multor categorii: tip „carpic”³ (1 ex.) (Pl. IV.A); tip „cu piciorul întors pe dedesubt și înfășurat”⁴ (2 ex.) (Pl. IV.B); tip „cu genunchi”⁵ (1 ex.); tip „Almgren”, grupa VII, seria 1⁶ (1 ex.). Astfel de accesorii vestimentare se regăsesc frecvent în siturile atribuite culturii „carpice”/„Poienesti – Vârteșcoiu”, atât în așezări, dar, mai ales, în necropole⁷. De asemenea, unele dintre ele apar și într-o perioadă târzie, în mediul „Sântana de Mureș – Cerneahov”⁸. O singură fibulă, de tipul „cu piciorul întors pe dedesubt”, realizată prin turnare, aparține epocii bizantine, fiind datată în a doua jumătate a secolului al VI-lea⁹ (Pl. IV.C). Astfel de piese se întâlnesc mai puțin frecvent pe teritoriul de la răsărit de Carpați¹⁰.

Descoperirea a numeroase artefacte, de natură diferită (monede, fibule, ceramică), concentrate pe o suprafață restrânsă (cca. 500 m²), ar putea semnala prezența unei sit al „dacilor liberi”, în această zonă din vecinătatea râului Siret. De altfel, în acest teritoriu, situat la contactul dintre Podișul Moldovei și regiunea subcarpatică sunt atestate numeroase descoperiri de tip „Poienesti – Vârteșcoiu”¹¹. Chiar în vecinătate, la aproximativ 2 km spre est, la Dămieniști, a fost cercetată una dintre necropolele reprezentative ale acestei culturi arheologice, care a fost datată în a doua jumătate a veacului al III-lea¹². O așezare carpică a fost identificată mai la vest, la cca. 4 km distanță, în localitatea Călugăreni, din aceeași comună¹³.

Descoperirile monetare romane de la Drăgești, destul de numeroase, ar putea fi puse în legătură cu acest prezumtiv sit. În cazul denarilor, în special pe baza observațiilor asupra patinei și a uzurii, am remarcat existența a două grupuri deosebite de piese. E plauzibil ca acestea să fi zăcut în tipuri de soluri diferite. De asemenea, folosirea lor în epocă pare să se fi realizat într-o manieră distinctă. Astfel, emisiunile din argint, bine păstrate, de pe suprafața cărora stratul de coroziune a fost relativ facil îndepărtat (Cat. nr. II.2-3, 5, 8-9), ar putea aparține unui depozit. Probabil în timpul lucrărilor agricole sau în alte circumstanțe, ele s-au desprins din acumularea inițială, fiind împrăștiate pe o suprafață mai extinsă. Aceste piese se înscriu cronologic, constituind un nucleu specific tezaurelor de denari din Moldova, care se încheie în diferite perioade¹⁴. În apropiere, pe o rază de 2-4 km, au fost descoperite alte două depozite monetare similare. Primul dintre ele, despre care se cunosc puține date, a fost aflat la Dămieniști, păstrându-se doar două emisiuni (de la Traianus și Hadrianus) și descrierea vasului¹⁵. Un altul provine chiar în așezarea de la Călugăreni și conține 63 de monede din argint (ultima de la Marcus Aurelius), care erau adăpostite într-o cană¹⁶. În lipsa unor informații concrete e imposibil de presupus existența unei legături între monedele noastre și cele două tezaure din vecinătate.

Cel de-al doilea grup de denari, care au o patină compactă și urme de calcar (Cat. nr. II.4, 6-7, 11), ar putea reprezenta, împreună cu sesterții (Cat. nr. II.10, 12), descoperiri izolate, din ipoteticul sit antic de la Drăgești. Majoritatea acestor piese poartă urme vizibile de uzură. În mod obișnuit, monedele romane se găsesc în număr destul de mic (unul sau două exemplare) în locuirile de tip „Poienesti – Vârteșcoiu”¹⁷. Doar în cazuri excepționale mai mult de două-trei astfel

³ BICHIR 1973: 100, Pl. CLXVI.1-5; 101; SPĂNU 2012A: 126-127.

⁴ IONIȚĂ 1992: Abb. 1; PETRESCU 2010: 50; APARASCHIVEI 2017: 43; NUȚU, ELEFTERESCU 2018: 102-105, Pl. 12-13.93-94.

⁵ COCIȘ 2004: 94-95 (tipul 19a6b1b); NUȚU, ELEFTERESCU 2018: 56, varianta 5, Pl. 9.65; 66.

⁶ CROITORU 2011: 272; BĂRCĂ 2014: 115 și nota 901.

⁷ BICHIR 1973: 100-105; IONIȚĂ, URSACHI 1988: 60-62; CROITORU 2011: 271-272; SPĂNU 2012A: 126-128; SPĂNU 2012B: 176-178.

⁸ IONIȚĂ 1992: 77-90; PETRESCU 2010: 49-50; CROITORU 2011: 271-272; HONCU, PETCU 2018: 387-389.

⁹ CURTA, GÂNDILĂ 2013: 101-176.

¹⁰ MITREA 1973B: 663-666, Fig. 1.1,3; MITREA 2001: 139-143, 327, Fig. 66.3; 327, Fig. 67.3.

¹¹ IONIȚĂ 2001: 415, Fig. 43; 425, 788-789; HÂNCEANU 2010: 40-48.

¹² MITREA 1982: 65-79.

¹³ CĂPITANU 1989: 137-138.

¹⁴ MIHAILESCU-BÎRLIBA 1979: 320-321; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 81, 87, 97, 100, 103, 109; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1991: 58; MITREA, MIHAILESCU-BÎRLIBA 2003: 200.

¹⁵ MITREA 1966: 454, No. 56; MITREA 1973A: 411, No. 55; FLORESCU, CĂPITANU 1969: 215, 253, Fig. 30.1-2; CĂPITANU 1971: 287-288, Nr. 3-4; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 262, No. 77. Alte 15 piese, neidentificate, se aflau într-o colecție particulară.

¹⁶ CĂPITANU 1989: 137-147.

¹⁷ MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 194-196, Tab. XXXVII-XXXVIII; MUNTEANU 2017: 926.

de emisiuni au fost descoperite în același sit¹⁸. De asemenea, bronzurile din timpul dinastiei Antonine, toate având dimensiuni medii, constituie o prezență destul de rară în contextele arheologice din această perioadă¹⁹. În aceste condiții, configurația și dimensiunile eșantionului de piese monetare asociate, în mod virtual, sitului de la Drăgești, par a avea un caracter remarcabil. Desigur, toate aprecierile noastre asupra descoperirilor monetare romane care provin de aici au strict valoare de ipoteză, ele urmând a fi verificate prin investigații arheologice în teren.

Aproximativ în aceeași zonă, situată la nord de Drăgești, au fost aflate monede și obiecte medievale. Majoritatea acestor artefacte provin din partea dreaptă a suprafeței cercetate, situată înspre satul Dămieniști (Pl. II). La fel ca piesele antice, acestea au fost descoperite izolat, fiind împrăștiate pe un spațiu de aproximativ 500 m².

Monedele medievale (Cat. nr. IV.14-24) aparțin unui interval cronologic destul de extins și au proveniență relativ diversă. Cele mai vechi dintre acestea sunt piesele moldovenești, care se înșiră pe parcursul a unui secol. Majoritatea emisiunilor locale din acest lot – de la Alexandru cel Bun (Cat. nr. IV.14), Iliș I (Cat. nr. IV.15) și Bogdan III (Cat. nr. IV.17) – se întâlnesc, într-o măsură diferită, în descoperirile izolate și tezaurele din Moldova și au beneficiat de atenția noastră cu diverse ocazii²⁰. Dintre acestea, se distinge piesa de la Bogdan III, care aparține unei variante mai puțin obișnuite, având atributele de pe avers (roza și semiluna) inversate. Emisiunile similare din tezaurul de la Suceava – Mănăstirea „Hagigadar” au fost datate în jurul anilor 1511-1512, pe baze arheologice și epigrafice²¹. În cazul monedei noastre se remarcă numeroase erori în legenda de pe avers și cea de pe revers, iar pe ambele părți sunt vizibile urme de surfrapare. Ea ar putea aparține unui grup recent identificat de piese ale lui Bogdan III, care au fost rebătute peste jumătăți de groși lituanieni²². Ultima dintre emisiunile moldovenești este foarte uzată, iar identificarea ei s-a dovedit destul de dificilă. Este vorba, probabil, despre un groș din vremea lui Petru II (Cat. nr. IV.16), care ar aparține unui tip extrem de rar²³. Este puțin probabil ca cele patru piese moldovenești să fi aparținut unui depozit comun, dacă ținem cont de cronologia lor extinsă și de starea lor de conservare, foarte diferită.

Celelalte emisiuni medievale sunt diverse nominaluri care aparțin Uniunii Polono-Lituanine (Cat. nr. IV. 18-21), Imperiului Otoman (Cat. nr. IV.22-23) și Imperiului Romano-German (Cat. nr. IV.24). Ele constituie o prezență comună în circulația monetară din teritoriul de la răsărit de Carpați, în veacurile XVI-XVII, fiind întâlnite frecvent în descoperiri izolate și în tezaure²⁴. Aproximativ în aceeași zonă cu descoperiri monetare au fost aflate câteva artefacte medievale și moderne: trei aplici fragmentare, o cruciuliță turnată și un fragment dintr-un mâner de cuțit (Pl. IV.D-H). Este posibil ca toate aceste piese monetare și arheologice, grupate pe o suprafață relativ restrânsă, să semnaleze prezența unei așezări în zona respectivă, care va trebui confirmată, desigur, prin cercetări de teren.

În elaborarea acestui studiu am beneficiat de sprijinul unor specialiști, cărora le suntem recunoscători. Marius Alexandru Istina (Bacău) ne-a pus la dispoziție, pentru publicare, piesa descoperită la Strunga. Lilia Dergaciova (București) ne-a ajutat la identificarea și interpretarea emisiunilor moldovenești. Determinarea monedelor otomane a fost realizată de către doamna Ana Boldureanu (Chișinău). Informații prețioase despre starea monedelor înainte de curățare ne-au fost oferite de domnul Petru Voinescu (Bacău). De asemenea, studierea pieselor arheologice antice și medievale s-a realizat cu ajutorul colegilor Ștefan Honcu și Cătălin Hriban (Iași).

¹⁸ Poiana-Dulcești (punctul „Varnița”) (jud. Neamț) – 5 ex. (BICHIR 1976: 119, Tab. 11, No. 2; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 278, No. 202); Săucești (jud. Bacău) – 5 ex. (inedite, informații Ștefan Honcu); Văleni (jud. Neamț) – 4 ex. (IONIȚĂ, URSACHI 1988: 25, 40, 53, 66, 93; MIHAILESCU-BÎRLIBA, BUTNARIU 1988: 316, Nr. 48); Vlădiceni (jud. Neamț) – 4 ex. (ALEXIANU 1988: 148; MIHAILESCU-BÎRLIBA, BUTNARIU 1988: 316, Nr. 49).

¹⁹ Măgura (jud. Bacău) – 1 ex. (CĂPITANU 1971: 288, Nr. 10; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 270, Nr. 142); Poiana-Dulcești (punctul „Varnița”) – 1 ex. (BICHIR 1976: 119, Tab. 11, No. 2; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 278, No. 202); Râpile (jud. Bacău) – 1 ex. (BUZDUGAN 1968: 445; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 281, No. 220); Văleni (jud. Neamț) – 1 ex. (IONIȚĂ, URSACHI 1988: 53, 66, 93; MIHAILESCU-BÎRLIBA, BUTNARIU 1988: 316, Nr. 48c).

²⁰ MUNTEANU, POPOVICI 2014: 159, 161-164; MUNTEANU, GARVĂN 2018: 185, 189-190.

²¹ DEJAN 2013: 170-171.

²² DERGACIOVA 2014: 91-109.

²³ În catalogul folosit nu se cunoaște legenda integrală pentru acest tip de groși; de asemenea, varianta cu roză deasupra scutului este înregistrată doar pentru nominalurile divizionare, de jumătate de groș (MBR 1977: 73, Nr. 549-550).

²⁴ BUTNARIU 1998: 160-171; BUTNARIU 2009: 406-411; OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU 2006: 413-427; MUNTEANU 2006: 433-474; MUNTEANU *et al.* 2019: 138-140.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR²⁵A. *MONEDAE ANTICE***I. Buhuși (jud. Bacău)**

Moneda provine din zona Runcu a orașului Buhuși (în partea de nord-vest), fiind aflată de către Vasile-Lorin Vlad, cu ajutorul detectorului de metale, la data de 11.01.2020.

Bibl.: inedită.

1. AR; 1,218 g; 15 x 16 mm; 6 h; f.s.c., ruptă, lipsește un fragment;
Av. [...] AVGVSTVS
Rv. [...] QVILLIT A SAVGCOSIII
Imperiul Roman, Hadrianus, Roma, *denarius*, anii 132-134 (RIC II: 365, Nr. 222a; BMC III: 314, Nr. 574-575 var.) sau anul 130 (HILL 1970: 164, Nr. 434).

II. Drăgești (comuna Dămieniști, jud. Bacău)

Piese monetare au fost descoperite de către Teodor Nastasă, în zilele de 17-18.11.2019, tot în urma activității de detecție de metale. Ele erau împrăștiate pe o suprafață de aproximativ 500 m², aflată la nord de localitatea Drăgești, în vecinătatea râului Siret. Este posibil ca unele dintre monede să se fi desprins dintr-un tezaur de denar imperiali. Din același perimetru au mai fost recuperate cinci fibule antice și una bizantină. De asemenea, la suprafață au fost semnalate numeroase fragmente ceramice de culoare roșietică și gri. Toate aceste artefacte, de natură diversă, grupate într-un perimetru relativ restrâns, ar putea indica existența unui sit al „dacilor liberi”, în această zonă din apropierea Siretului.

Bibl.: inedite.

2. AR; 2,623 g; 19 x 20 mm; 6 h; b.c.;
Av. IMPTRAIANOAVGGERDACPMPTRP
Rv. COSVPPSPQROPTIMOPRINC
Imperiul Roman, Traianus, Roma, *denarius*, anii 103-111 (RIC II: 252, Nr. 121) sau anii c.108-109 (MIR 14: 333, Nr. 280bC2);
Obs.: moneda ar putea aparține unui tezaur.
3. AR; 2,451 g; 17 x 18 mm; 6 h; b.c.; ruptă la exterior; bătută descentrat pe avers și pe revers;
Av. IMPCAESARTRAIANHADRIANVSAVG
Rv. [...] P C O S III / [...] ETER AVG
Imperiul Roman, Hadrianus, Roma, *denarius*, anii 119-122 (RIC II: 354, Nr. 115b; BMC III: 270, Nr. 250) sau anul 119 (HILL 1970: 154, Nr. 114);
Obs.: moneda ar putea aparține unui tezaur.
4. AR; 2,438 g; 17 mm; 6 h; f.s.c.; bătută descentrat pe revers;
Av. HADRIANVS AVGVSTVSPP
Rv. COS III
Imperiul Roman, Hadrianus, Roma, *denarius*, anii 125-128 (RIC II: 362, Nr. 178c; BMC III: 291, Nr. 409) sau anul 128 (HILL 1970: 162, Nr. 376).
5. AR; 2,783 g; 16 x 18 mm; 6 h; b.c.;
Av. HADRIANVS AVGCOSIIIPP
Rv. NILVS
Imperiul Roman, Hadrianus, Roma, *denarius*, anii 134-138 (RIC II: 375, Nr. 310d; BMC III: 348, Nr. 863) sau anul 136 (HILL 1970: 169, Nr. 638);
Obs.: moneda ar putea aparține unui tezaur.
6. AR; 2,173 g; 17 x 18 mm; 6 h; f.s.c.; bătută descentrat pe avers și pe revers;
Av. [...] NAAVG[...] HADRIANIAVGPP
Rv. [...] ORD[...]

²⁵ Sunt folosite următoarele abrevieri pentru metale (AR – argint, AE – bronz), date metrologice (g – gram, mm – milimetru, h – ax (ora)), stare de conservare (b.c. – bine conservată, f.s.c. – foarte slab conservată, s.c. – slab conservată) descriere (av. – avers, rv. – revers) și identificare a monedelor (var. – variantă). Au fost înregistrate legende pentru monedele antice, deoarece, în cazul lor, există numeroase variante ale tipurilor consemnate în cataloage. De asemenea, emisiunile moldovenești, extrem de variate și încă insuficient studiate, au beneficiat de o descriere completă.

- Imperiul Roman, Hadrianus: Sabina, Roma, *denarius*, anii c.132-134 sau 138-139 (RIC II: 387, Nr. 398(r)) sau anii c.128-134 (BMC III: 353-354, Nr. 895-899, grupa III) sau anul 129 (HILL 1970: 163, Nr. 403).
7. AR; 2,213 g; 18 mm; 6 h; s.c.;
Av. ANTONINVS AVG PIVSPPTRPXXII
Rv. VOTASVSCE PTADECIII / COSIII
Imperiul Roman, Antoninus Pius, Roma, *denarius*, anii 158-159 (RIC III: 62, Nr. 294B(a); BMC IV: 142, Nr. 956-957).
8. AR; 2,738 g; 15 x 18 mm; 6 h; b.c.;
Av. DIVA FAVST[...]
Rv. AETER NITA S
Imperiul Roman, Antoninus Pius: Diva Faustina, Roma, *denarius*, după anul 141 (RIC III: 69, Nr. 344; BMC IV: 53, Nr. 345-350) sau anul 147 (HILL 1970: 199, Nr. 777 var.);
Obs.: moneda ar putea aparține unui tezaur.
9. AR; 2,708 g; 17 x 18 mm; 6 h; b.c.; bătută descentrat pe revers;
Av. DIVA FAVSTINA
Rv. AETER [...] S
Imperiul Roman, Antoninus Pius: Diva Faustina, Roma, *denarius*, după anul 141 (RIC III: 70, Nr. 351(a); BMC IV: 56, Nr. 375);
Obs.: moneda ar putea aparține unui tezaur.
10. AE; 20,976 g; 28 x 29 mm; 12 h; f.s.c.;
Av. [...]NINVS[...]
Rv. [...]POTXIX I[...]II[...]SIII / S C
Imperiul Roman, Marcus Aurelius, Roma, *sestertius*, decembrie 164 - august 165 (RIC III: 284, Nr. 898) sau 1 ianuarie - august 165 (MIR 18: 106, Nr. 101-6/30).
11. AR; 2,186 g; 17 x 18 mm; 6 h; s.c.;
Av. LVCILLAE AVG ANTONINIA VGF
Rv. CONCORDIA
Imperiul Roman, Marcus Aurelius: Lucilla, Roma, *denarius*, nedată (RIC III: 274, Nr. 757) sau anii 164-169 (sau mai târziu, 183(?)) (BMC IV: 427, Nr. 305, grupa I) sau anii 161-164-167 (MIR 18: 171, Nr. 1-4a).
12. AE; 22,026 g; 29 x 30 mm; 6 h; f.s.c.;
Av. LVCILLAE AVG ANTO[...]GF
Rv. PIE TAS / S C
Imperiul Roman, Marcus Aurelius: Lucilla, Roma, *sestertius*, anii 164-169 (RIC III: 353, Nr. 1756; BMC IV: 571, Nr. 1161) sau anii 161-164-167 (MIR 18: 171, Nr. 11-6(a)).

III. Strunga (jud. Iași)

Moneda a fost descoperită de către Lucian Cercez, în data de 15.02.2020, cu ajutorul detectorului de metale, la aproximativ 500 de metri sud-vest de localitatea Strunga, la marginea pădurii din vecinătatea drumului E85.

Bibl.: inedită.

13. AR; 2,132 g; 18 mm; 6 h; b.c.;
Av. [...]NOAVGGERDACPMPTRPCOSVIPP
Rv. SPQROPTIMOPRINCIPI / VIATRAIANA
Imperiul Roman, Traianus, Roma, *denarius*, anii 112-114 (RIC II: 263, Nr. 266) sau anii c.112-113 (MIR 14: 391, Nr. 398b2).

B. MONEDE MEDIEVALE ȘI MODERNE

IV. Drăgești (comuna Dămieniști, jud. Bacău)

Acest lot de monede are o origine similară cu piesele antice, fiind descoperite de către Teodor Nastasă, cu ajutorul detectorului de metale, în zilele de 17 și 18.11.2019. Majoritatea acestora provin din partea dreaptă a zonei cercetate, situată înspre localitatea Dămieniști. Monedele erau răsfrate pe o suprafață de aproximativ 500 m², împreună cu artefacte din perioada medievală și modernă (aplici, cruciuliță, fragment de mâner de cuțit). Nu există indicii că emisiunile monetare ar fi putut aparține unui depozit, ele reprezentând, cel mai probabil, descoperiri izolate. Această concentrare de material numismatic și arheologic ar putea indica existența unei așezări în regiune.

Bibl.: inedită.

14. AE; 0,574 g; 15 x 17 mm; 12 h; f.s.c.; bătută descentrat pe avers și pe revers; perforată rotund;
Av. [...]ALD(*D inversată sau E*)XANDD(*D inversată sau E*)[...] (legenda începe de la 5h) Cap de bour, văzut din față, având o stea cu cinci raze între coarne; la stânga se află o semilună, iar la dreapta apare o roză cu șase globule;
Rv. SMO[...]VD(*D inversată*)NS (legenda începe de la 11h) Scut despica: în primul cartier se află trei fascii, iar cel de-al doilea cartier conține două flori de crin puse una sub alta, pe verticală;
Moldova, Alexandru cel Bun, Suceava, *groș*, anii 1400-1432 (MBR 1977: 59-60, Nr. 361-366 var., tip Id) sau anii 1399-1402 (PÂRVAN 2001: 371, Nr. 1) sau anii 1400-1408 (ILIESCU 2000: 79-80, Nr. 4, faza I, emisiunea a II-a).
15. AR; 0,968 g; 18 x 19 mm; 6h; f.s.c.; bătută descentrat pe avers și pe revers; ruptă;
Av. ✚[...]L[...]WODA Cap de bour cu stea între coarne; în partea stângă se află o semilună, iar în cea dreaptă, o roză cu cinci petale;
Rv. [...]WOIWO[...] Scut despica: în primul cartier se află trei fascii, iar în cel de-al doilea cartier, cinci flori de crin, plasate în două rânduri verticale 2/3; scutul este timbrat cu un cap de bour; la stânga scutului apare sigla **R** (*inversată*);
Moldova, Iliș I, Suceava, *groș*, ianuarie – octombrie 1433 (SEVEREANU 1935: 62, Fig. 3-4; 66-67, tip I) sau anii 1432-1433 (ILIESCU 1970: 29, tip II; MBR 1977: 67, Nr. 481, tip II).
16. AE; 0,701 g; 15 x 19 mm; 6 h; f.s.c.; ruptă (lipsește 1/5 din monedă);
Av. M[...] Cap de bour, văzut din față, având o stea cu cinci raze între coarne; o roză se află în partea dreaptă, iar semiluna, în partea stângă;
Rv. Legenda ilizibilă. Scut despica: în primul cartier se află trei fascii, iar cel de-al doilea cartier conține o spadă sau un buzduhan; deasupra scutului se află o roză cu cinci petale (?);
Moldova, Petru II, Suceava, *groș*, anii 1443-1449 (MBR 1977: 73, cf. Nr. 549, tip III) sau anii 1447-1449 (ILIESCU 1970: 31).
17. AR; 0,930 g; 18 mm; 5h; b.c.;
Av. +IWБ(*B inversată*)OΔ(Δ *întoarsă*)OBEOBHAP(*AP în ligatură*)ΔaΓOC Cap de bour, cu stea între coarne; în partea stângă apare o roză cu șase petale, iar în cea dreaptă, o semilună;
Rv. +ΠO3EMAHMOΛΔAB(*AB în ligatură*)CKOI Scut semioval, având în interior o cruce patriarhală, cu brațele lățite;
Moldova, Bogdan III, Suceava, *dublu groș*, anii 1504-1517 (ILIESCU 1970: 29; MBR 1977: 85-86, Nr. 743-759 var., tip I) sau c.1511/1512 (DEJAN 2013: 171).
18. AR; 0,849 g; 19 x 20 mm; 6h; s.c.; ruptă;
Polonia: Lituania, Zygmunt I Stary, Wilno, *pólgrosz*, anul 1510 (GUMOWSKI 1960: 105, Nr. 507; KOPICKI 1995: 144, Nr. 3132).
19. AR; 0,652g; 18 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe avers și pe revers; pe avers se distinge cercul perlat al unei alte ștanțe, iar în spațiul dintre ele se află o steluță; pe revers apare o steluță în afara cercului perlat;
Polonia: Lituania, Zygmunt III Waza, Wilno (pe revers, herb Bogoria - Hieronim Wollowicz și semnul lui Hanusz Sztypel), *szeląg*, anul 1617 (GUMOWSKI 1960: 134, Nr. 1295; KOPICKI 2007: 219, Nr. 1146).
20. AR; 0,506 g; 15 x 16 mm; 3h; b.c.; bătută descentrat pe revers; tăiată rotund; pe avers se află un punct în afara cercului perlat; pe revers apar două puncte în afara cercului perlat și urma de la o altă ștanță, care suprapune tăietura rotundă;
Polonia: Lituania, Jan II Kazimierz Waza, Wilno (pe revers, herb Gozdawa – Michał Gedeon Tryzna), *szeląg*, anul 1652 (GUMOWSKI 1960: 154, Nr. 1861; KOPICKI 1995: 159, Nr. 3581).
21. AR; 0,566 g; 15 x 16 mm; 6h; f.s.c.; bătută descentrat pe revers;
Polonia: Riga, Zygmunt III Waza, Riga (pe revers, semnul lui Otton von Meppen), *szeląg*, anii 1609-1622 (GUMOWSKI 1960: 140, Nr. 1432-1441).
22. AR; 0,420 g; 10 x 11 mm; s.c.; bătută descentrat pe revers;
Imperiul Otoman, Süleyman I (926-974 AH/ 1520-1566), Novabırda, *akçe*, grupa III, anii 963-974 AH/ 1555-1566 (SREČKOVIĆ 2003, Av. tip H; Rv. II).
23. AR; 0,222 g; 8 x 10 mm; s.c.; perforată rotund;
Imperiul Otoman, Ibrahim (1049-1058 AH/ 1640-1648) (?), Kostantaniye, *akçe*, anii 1049-1058 AH/ 1640-1648 (?) (PERE 1968: 165, Nr. 440 (?)).
24. AR; 0,378 g; 10 x 15 mm; 6h; f.s.c.; ruptă (lipsește 1/3 din monedă); perforată rotund;
Imperiul Romano-German: Ungaria, Ferdinand I, Kremnitz (siglele K-B), *denar*, anii 1527-1559 (HUSZÁR 1979: 143, Nr. 935).

BIBLIOGRAFIE

- ALEXIANU 1988 Alexianu, M., *Considerații asupra așezării dacilor liberi de la Vlădiceni, comuna Bîrgăoani, județul Neamț*, in: SympThrac, 6, 146-148.
- APARASCHIVEI 2017 Aparaschivei, D., *Fibule din secolele II-IV p.Chr. din complexul de fortificații Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea)*, in: ArhMold, 40, 37-54.
- BÂRCĂ 2014 Bârcă, V., *Sarmatian vestiges discovered south of the Lower Mureș River. The graves from Hunedoara Timișană and Arad*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- BICHIR 1976 Bichir, Gh., *Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.*, I-II, BAR-SS 16, Oxford.
- BICHIR 1973 Bichir, Gh., *Cultura carpică*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- BMC III, IV *Coins of the Roman Empire in the British Museum*. III. Mattingly, H., *Nerva to Hadrian*, Oxford University Press, London, 1936; IV. Mattingly, H., *Antoninus Pius to Commodus*, Oxford University Press, London, 1940.
- BUTNARIU 2009 Butnariu, V. M., *Tezaurul de la Ungureni. Prolegomene la circulația șilingului în Moldova*, in: AII, 46, 401-438.
- BUTNARIU 1998 Butnariu, V. M., *Moldova între „spații monetare” și „rațiuni de stat”. Anii 1574–1612*, in: SCN, 12 (1997), 157-172.
- BUZDUGAN 1968 Buzdugan, Gh., *Descoperiri de monede antice intrate în colecțiile Muzeului de Istorie al orașului Gheorghe Gheorgiu-Dej*, in: SCN, 4, 444-446.
- CĂPITANU 1989 Căpitanu, V. *Tezaurul de monede romane imperiale de la Călugăreni, com. Dămieniști, jud. Bacău*, in: Carpica, 20, 137-147.
- CĂPITANU 1971 Căpitanu, V., *Descoperiri de monede antice și bizantine*, in: Carpica, 4, 287-293.
- COCIȘ 2004 Cociș, S., *Fibulele din Dacia Romană / The brooches from Roman Dacia*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- CROITORU 2011 Croitoru, C., *Roman discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st century B.C. – 5th century A.D.)*, Ed. Istros, Brăila.
- CURTA, GÂNDILĂ 2013 Curta, Fl., Gândilă, A., *Sixth-Century Fibulae with Bent Stem*, in: Peuce, S.N., 11, 101-176.
- DEJAN 2013 Dejan, M., *Un tezaur de monede moldovenești de la începutul secolului al XVI-lea în legătură cu înființarea Mănăstirii Armenești „Adormirea Maicii Domnului - Hagigadar” din apropierea orașului Suceava*, in: ArhMold, 36, 169-176.
- DERGACIOVA 2014 Dergaciova, L., *Contribuții la cunoașterea sistemului monetar moldovenesc de la începutul secolului al XVI-lea*, in: SCN, S.N., 4 (16) (2013), 91-109.
- FLORESCU, CĂPITANU 1969 Florescu, M., Căpitanu, V., *Cercetări arheologice de suprafață în județul Bacău*, in: ArhMold, 6, 213-275.
- GUMOWSKI 1960 Gumowski, M., *Handbuch der polnischen Numismatik*, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz.
- HÂNCEANU 2010 Hânceanu, G. D., *Obiecte romane în situl dacic de la Roșiori-Neamț*, in: Carpica, 39, 32-65.
- HILL 1970 Hill, P. V., *The dating and arrangement of the undated coins of Rome. A.D. 98 – 148*, Spink & Son Ltd., London.
- HONCU, PETCU 2018 Honcu, Șt., Petcu, R., *Descoperiri arheologice inedite din localitatea Dobrovăț (jud. Iași)*, in: Munteanu, L., Nicola, C.-D., Talmațchi, G. M. (eds.), *Studia numismatica et archaeologica. In honorem Virgilii Mihailescu-Bîrliaba oblata*, Ed. Academiei Române / Ed. „Constantin Matasă”, București/ Piatra-Neamț, 385-394.
- HUSZÁR 1979 Huszár, L., *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Corvina Verlag, Budapest-München.
- ILIESCU 2000 Iliescu, O., *Aspecte ale economiei monetare în Moldova sub domnia lui Alexandru cel bun*, in: RI, S.N., 11, ianuarie-aprilie, 1-2, 59-95.
- ILIESCU 1970 Iliescu, O., *Moneda în România: 491-1864*, Ed. Meridiane, București.
- IONIȚĂ 2001 Ioniță, I., *Dacii liberi din Moldova*, in: Protase, D., Suceveanu, Al. (coord.), *Istoria Românilor. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, Ed. Enciclopedică, București, 423-437.

- IONIȚĂ 1992 Ioniță, I., *Die Fibeln mit ungeschlagenem Fuss in der Sântana-de-Mureș-Černjachov-Kultur*, in: Straume E., Skar, E. (Hrsg.), *Peregrinatio Gothica III: Fredrikstad, Norway, 1991*, Universitets Oldsaksamling, Oslo, 77-90.
- IONIȚĂ, URSACHI 1988 Ioniță, I., Ursachi, V., *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Ed. Junimea, Iași.
- KOPICKI 2007 Kopicki, E., *Monety Zygmunt III Wazy, Nefryt, Szczecin*.
- KOPICKI 1995 Kopicki, E., *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z polską związanych, I-II*, Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny, Warszawa.
- MBR 1977 Luchian, O., Buzdugan, G., Oprescu, Gh., *Monede și bancnote românești*, Ed. Sport-Turism, București.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1991 Mihailescu-Bîrliba, V., *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăiești Noi, jud. Neamț*, in: *ArhMold*, 14, 57-65.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980 Mihailescu-Bîrliba, V., *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1979 Mihailescu-Bîrliba, V., *La découverte monétaire de Davideni (dép. de Neamț) et les trésors de deniers s'achevant par des deniers de Marc Aurele*, in: *Dacia*, N.S., 23, 319-322.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, BUTNARIU 1988 Mihailescu-Bîrliba, V., Butnariu, V. M., *Descoperiri monetare din Moldova. I*, in: *ArhMold*, 12, 311-320.
- MIR 14, 18 *Moneta Imperii Romani*. 14. Woytek, B., *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98-117)*, Bd. I-II, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010; 18. Szaivert, W., *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161-192)*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1986.
- MITREA 2001 Mitrea, I., *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V-VIII*, Ed. Constantin Matasă, Piatra-Neamț.
- MITREA 1982 Mitrea, I., *Necropola carpică de la Dămieniști, județul Bacău*, in: *Carpica*, 14, 65-79.
- MITREA 1973A Mitrea, B., *Découvertes de monnaies antiques et byzantines dans la République Socialiste de Roumanie. XVI*, in: *Dacia*, N.S., 17, 399-416.
- MITREA 1973B Mitrea, I., *Câteva fibule romano-bizantine descoperite în Moldova*, in: *SCIVA*, 24, 4, 663-664.
- MITREA 1966 Mitrea, B., *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, in: *Dacia*, N.S., 12, 445-459.
- MITREA, MIHAILESCU-BÎRLIBA 2003 Mitrea, B., Mihailescu-Bîrliba, V., *Tezaurul de monede romane de la Bălănești (jud. Neamț)*, in: *ArhMold*, 23-24 (2000-2001), 199-208.
- MUNTEANU 2019 Munteanu, L., *Descoperiri monetare din Moldova. XI*, in: *ArhMold*, 42, 169-181.
- MUNTEANU 2017 Munteanu, L., *Some considerations of the Roman coin finds in the hinterland of the provinces of Dacia and Moesia Inferior*, in: Caccamo Caltabiano, M. (ed.), *XV International Numismatic Congress Taormina 2015. Proceedings*, I, Arbor Sapientiae, Roma-Messina, 925-929.
- MUNTEANU 2006 Munteanu, L., *Preliminary data about the coin hoard of Iași – 2002*, in: Mihailescu-Bîrliba, V. (ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Institutul European Press, Iași, 433-474.
- MUNTEANU, GARVĂN 2018 Munteanu, L., Garvăn, D., *Descoperiri monetare recente în cimitirul de la Piatra-Neamț, cartierul Dărmănești (jud. Neamț)*, in: *SCN*, S.N., 5-8 (18-20) (2014-2017), 183-195.
- MUNTEANU, POPOVICI 2014 Munteanu, L., Popovici, R., *Descoperiri monetare la Borniș, jud. Neamț (secolele XV-XIX) (II)*, in: *ArhMold*, 37, 157-167.
- MUNTEANU et al. 2019 Munteanu, L., Boldureanu, A., Hânceanu, G.-D., Ursachi, V., *"The afterlife" of money. The coins found in the necropolis of Brad (Negri commune, Bacău County)*, in: *ArhMold*, 42, 135-178.
- NUȚU, ELEFTERESCU 2018 Nuțu, G., Elefterescu, D., *Fibulele de la Durostorum – Ostrov/ The Brooches from Durostorum – Ostrov*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006 Oberländer-Târnoveanu, E., *Oriental coins*, in: Mihailescu-Bîrliba, V. (ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Institutul European Press, Iași, 413-427.

- PERE 1968 Pere, N., *Osmanlılarda madenî paralar. Yapı ve Kredi Bankasının Osmanlı madenî paraları koleksiyonu*, Doğan Kardaş Matbaacılık, İstanbul.
- PETEAN, ARGHIR 2010 Petean, I., Arghir, G., *Investigații structurale privind compoziția antoninienilor romani suberați*, in: *Știință și Inginerie*, 17, Cluj-Napoca, 243-250.
- PETRESCU 2010 Petrescu, F., *Cultura Sântana de Mureș-Cerneahov. Arheologie și Istorie*, in: Măgureanu, A., Gall, E. (ed.), *Între Stepă și Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, Ed. Renaissance, București, 41-78.
- PÂRVAN 2001 Pârvan, K., *Monede moldovenești păstrate la Muzeul Național de Istorie a României*, in: *Suceava*, 26-28 (1999-2001), 357-383.
- RIC II, III *The Roman Imperial Coinage*. II. Mattingly, H., Sydenham, E.A., *Vespasian to Hadrian*, Spink & Son Ltd., London, 1926; III. Mattingly, H., Sydenham, E.A., *Antoninus Pius to Commodus*, Spink & Son Ltd., London, 1930.
- SEVEREANU 1935 Severeanu, G., *Monetele lui Iliaș. Domn al Moldovei (1 ian. 1433-oct. 1443) și asociat la domnia țării cu fratele său Ștefan (27 aug. 1435-29 mai 1445)*, in: *Bucureștii. Revista Muzeului și Pinacotecei Municipiului București*, I, București, 54-68.
- SPÂNU 2012A Spânu, D., *Probleme ale cronologiei necropolelor Poieniști – Vârteșcoiu*, in: *Mousaios*, 17, 121-143.
- SPÂNU 2012B Spânu, D., *Zur Transformation der Bestattungssitten östlich der Karpaten im Kontext der römischen Eroberung Dakiens*, in: *PZ*, 87.1, 161-188.
- SREČKOVIĆ 2003 Srećković, S., *Akches (Volume three). Süleyman I Kanunî 926-974 AH*, S. Srećković, Beograd.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. The map of coin discoveries: I. Buhuși (Bacău County); II, IV. Drăgești (Bacău County); III. Strunga (Iași County) (source: Google Earth Pro).
- Pl. II. The place of discovering the coins and archeological objects from Drăgești (source: Google Earth Pro).
- Pl. III. Coin discoveries from Moldavia (Cat. nos. I.1 – IV.18).
- Pl. IV. Coins (Cat. nos. IV.19-24) and archeological objects (A-H) discovered in Moldavia.

Pl. I. Harta descoperirilor monetare: I. Buhuși (jud. Bacău); II, IV. Drăgești (jud. Bacău); III. Strunga (jud. Iași) (sursa: Google Earth Pro).

Pl. II. Locul descoperirii monedelor și a pieselor arheologice de la Drăgești (sursa: Google Earth Pro).

Pl. III. Monede descoperite în Moldova (Cat. nr. I.1 – IV.18).

Pl. IV. Monede (Cat. nr. IV.19-24) și piese arheologice (A-H) descoperite în Moldova.

MEDALII ȘI DECORAȚII DIN COLECȚIA INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE DIN IAȘI (VI)

DE

SEVER-PETRU BOȚAN, LUCIAN MUNTEANU*

Abstract:

The authors present in this short contribution a series of 15 medals that are part of the numismatic collection belonging to the Institute of Archaeology in Iași. These popular medals were minted by various engravers (Carniol Father and Son, Șaraga, Sternberg, Radivon etc.) in order to commemorate some historical events or some important figures during the Romanian Kingdom period. A first group of medals has a somewhat religious character being linked to the restoration of important churches, pilgrimages or important ecclesiastical figures. The second group of medals is linked with the figures or some important political and social figures that built modern Romania (Ion Brătianu, Lascăr Catargiu, Constantin Angelescu or Take Ionescu). Last but not least, we also present some distinctions that were offered to the children with meritorious results in school and education.

Keywords: *Phaleristics; medals and awards; "popular medals"; 19th – 20th centuries; Kingdom of Romania.*

În nota de față, încheiem prezentarea colecției medalistice a Institutului de Arheologie al Academiei Române – filiala Iași cu o serie de 15 medalii, ce evocă momente istorice variate, de natură religioasă – restaurarea unor lăcașe de cult, comemorarea unor mari personalități bisericești, marcarea unor pelerinaje, de natură socio-politică – evocarea figurilor unor mari oameni politici sau de cultură sau de natură didactică – o serie de premii și distincții pentru învățătură. Primul lot de piese are caracter religios. În cadrul acestuia se evidențiază trei medalii ce marchează construcția sau restaurarea unor edificii eclesiastice importante, în cadrul unui program amplu desfășurat în primii ani ai secolului trecut.

Primul medalion (Cat. nr. 1) reprezintă o frumoasă piesă provenită din atelierul celebrului gravor Șaraga din Iași, ce marchează restaurarea a două dintre cele mai importante monumente de cult din orașul Iași – Biserica „Sfântul Nicolae Domnesc”, ctitorie a domnitorului Ștefan cel Mare, din anii 1491-1493 și Biserica „Trei Ierarhi” – capodopera arhitectonică a lui Vasile Lupu, din anul 1639, menită a adăposti moaștele Sfintei Cuvioase Parascheva, aduse de domnitorul moldovean de la Constantinopol.

Însărcinat cu refacerea lor a fost celebrul arhitect francez André Lecomte de Nouy, iar evenimentele sunt menționate în monografia lui N. A. Bogdan. Astfel, referindu-se la Biserica „Sfântul Nicolae Domnesc”, acesta consemna: „Hotărându-se de Stat ca acest monument istoric să se restaureze, după cum a fost făcut de primul seu fondator, la 1884 începu lucrul și se dărâmă mai întâi biserica adăugită de Anton-Vodă; apoi, constatându-se oarecari crăpături mari în însăși biserica lui Ștefan-Vodă, se dădu și aceasta jos până la temelii și se începu restaurarea ei, care a durat până în anul 1904, sub direcția arhitectului francez André Lecomte du Nouy. În acest an, în ziua de 2 Octombrie s-a făcut cu mare pompă serbarea sfințirii din nou a bisericii, la care a asistat întreaga Familie Regală, Capii Religiei țării, mai mulți Miniștri și nenumărați demnitari și oameni de samă din toată țara!”¹.

În același mod s-a procedat și în ceea ce privește Biserica „Trei Ierarhi”, iar amănuntele le aflăm tot de la N. A. Bogdan. „Înainte de 1882 acest monument istoric începând a tinde spre ruină, guvernul găsi de cuviință să hotărască restaurarea sa și însărcină cu această lucrare tot pe arhitectul francez Andrei Lecomte du Nouy care primise asupra-i și restaurarea bisericii St. Neculai-Domnesc. Se începu dărâmarea până la temelie și se reclădi aproape în același stil – cu mici modificări la acoperămintele turnurilor și la unele accesorii – reclădire care dură până în 1904, când, în ziua de 3 Octombrie, se făcu sfințirea din nou a acestei sfinte biserici, în prezența Familiei Regale și a celorlalți demnitari, cari luaseră parte și la inaugurarea Bisericii Sf. Neculai”².

* Institutul de Arheologie, Iași; sever_botan@yahoo.com; lucanas2000@yahoo.com.

¹ BOGDAN 1997: 194-195.

² BOGDAN 1997: 209.

Același arhitect francez, André Lecomte de Nouy, este responsabil și pentru planurile de construcție ale Catedralei „Sfântul Haralambie” din Turnu-Măgurele, ridicată între anii 1901 și 1905, cu motive arhitectonice și decorative inspirate de la biserica mănăstirii din Curtea de Argeș. Acest moment a fost immortalizat într-o medalie din bronz aurit realizată de Carniol Fiul (Cat. nr. 4), care înscrie pe revers numele Regelui Carol I și a principalilor demnitari ce s-au îngrijit de ridicarea lăcașului de cult.

Biserica „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Alexandria (jud. Teleorman) a fost zidită între anii 1842-1845, prin contribuția unor personalități ale orașului, care-și găsesc odihna veșnică în curtea bisericii. A fost recondiționată între anii 1902-1904 și renovată mai târziu, între anii 1930-1934. Momentul recondițării ei, de la începutul secolului al XX-lea, a fost marcat și prin emiterea unui medalion cu toartă din bronz și bronz-aurit, având diametrul de 23 mm. Bătută în anul 1904, într-un număr de 200 de exemplare – 150 bucăți din bronz (Cat. nr. 2) și 50 din argint, piesa cu valoare documentară și numismatică a fost oferită fețelor bisericești și enoriașilor bisericii. Celelalte 50 de bucăți au fost vândute³.

O frumoasă medalie este închinată omagierii Mitropolitului Veniamin Costachi (Cat. nr. 3), cu ocazia împlinirii a 101 ani (în 1904) de când a acces la scaunul mitropolitan din capitala Moldovei⁴. Figura acestui înalt ierarh bisericesc se leagă, după cum arată și reversul medaliei, de înființarea de școli românești, în special de înființarea Seminarului Preoțesc de la Mănăstirea Socola și, mai târziu, de fondarea Academiei Mihăilene⁵.

Între celelalte trei medalii cu caracter religios se remarcă o frumoasă medalie din argint (Cat. nr. 6) ce comemorează primul pelerinaj la moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, realizat de locuitori ai satului Davidești (aflat la acea dată, 2 iunie 1889, în Ducatul Bucovinei), sub conducerea preotului paroh Vasile Nichitovici. Tot de același sfânt se leagă și un medalion oval (Cat. nr. 5), cu inscripție bilingvă româno-slavă, ce era, probabil, comercializat ca suvenir religios. În fine, un alt medalion de formă ovală, marchează jubileul de 25 de ani al Societății Cântăreților Bisericești din România⁶.

Prima medalie din seria personalităților politice și culturale ale României este dedicată doctorului Constantin Angelescu (1869-1948), medic, profesor universitar și om politic remarcabil, de al cărui nume se leagă cele mai importante reforme ale sistemului de învățământ românesc. Astfel, între anii 1922-1926, 1927-1928 și 1933-1937, atunci când a ocupat funcția de Ministru al Instrucțiunii Publice, doctorul Angelescu s-a ocupat îndeaproape de organizarea învățământului pe baze noi, amenajând peste 6000 de școli, sporind calitativ și cantitativ numărul personalului didactic, legiferând învățământul minoritar, confesional și particular și organizând învățământul primar. Tot în această perioadă, mai exact în 1925, a fost introdus pentru prima dată examenul de Bacalaureat⁷.

În onoarea sa, a fost emisă și medalia prezentată de noi (Cat. nr. 8), ce îl prezintă pe doctorul Constantin Angelescu drept „Apostolul învățământului României”, recunoscând, astfel, aportul său crucial în dezvoltarea sistemului de învățământ și educație din țara noastră, la începutul secolului trecut.

Următoarea medalie (Cat. nr. 9) este închinată memoriei marelui om de stat, Lascăr Catargiu (1823-1899). Acesta a jucat un rol important în alegerea lui Alexandru Ioan Cuza ca domn al Principatelor Unite, iar mai târziu, în răsturnarea sa de la putere. Numit membru al Locotenenței Domnești în 1866, Lascăr Catargiu va asigura tranziția spre înscăunarea pe tron a principelui Carol. Membru marcant și președinte al Partidului Conservator, acesta a fost pentru prima oară Prim Ministru în perioada 1871-1876. Mai târziu, la apogeul puterii liberalilor, Lascăr Catargiu și-a reformat o parte din principiile politice punând bazele unui nou Partid Liberal Conservator, cu care a ajuns din nou la guvernare, între 1891 și 1895⁸.

Același Diaconovici îl caracteriza pe marele om politic drept „om de bun simț, totdeauna demn în purtarea sa, onest și de o neobosită activitate în amănuntele administrației; acestor însușiri și curajului său le datoresce autoritatea de care se bucură în partidul conservator”⁹.

³ <https://audiotravelguide.ro/biserica-sfintii-apostoli-petru-si-pavel-alexandria/>.

⁴ Putem presupune că emisiunea acestei medalii, în anul 1904, a fost legată și de evenimentele ecleziastice petrecute aici, despre care am pomenit mai sus.

⁵ Vezi BOGDAN 1997: 474-475.

⁶ PREDESCU 1940: 239.

⁷ Minerva 1930: 67; PREDESCU 1940: 34.

⁸ ADAMESCU 1931: 1564.

⁹ DIACONOVICH 1898: 754.

„Tăchiță Gură de Aur” sau „Le Grand Européen” așa cum era cunoscut omul politic Take Ionescu (1858-1922) printre contemporanii săi¹⁰, este și el prezent în catalogul nostru (Cat. nr. 10). Cariera sa politică l-a purtat de la Partidul Liberal la cel Conservator, pentru șefia căruia a dus o luptă furibundă, folosindu-se de toate mijloacele avute la îndemână de un om politic¹¹. Pe fondul anacronismului accentuat al doctrinei conservatoare în raport cu noile realități ale Regatului României de la începutul secolului trecut, Take Ionescu își înființează propriul partid Conservator-Democrat, la 3 Februarie 1908¹².

Medalia prezentată în catalogul nostru marchează tocmai acest eveniment al constituirii noului partid, având pe avers, după cum era firesc, efigia conducătorului său, Take Ionescu. Partizan înfocat al participării României la Primul Război Mondial de partea Antantei, Take Ionescu a susținut cauza țării sale și la Conferința de Pace de la Paris, militând pentru înfăptuirea României Mari. Figura marelui om politic liberal Ion C. Brătianu (1821-1891) este gravată și ea într-o frumoasă medalie. Animat de idealurile revoluționare în vremea studiilor din Franța, Ion Brătianu joacă un rol important în pregătirea Revoluției de la 1848. După eșecul acesteia este exilat, până în 1857, în Franța, unde scrie mai multe lucrări pentru „a câștiga simpatiile cercurilor politice pentru cauza României”¹³. Deși are un rol proeminent în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, Brătianu va fi unul din principalii artizani ai răsturnării sale și a aducerii pe tron a prințului Carol de Hohenzollern. Apogeul politic al lui Ion Brătianu și al Partidului Liberal se va evidenția între 1876 și 1888, când, pentru aproape 12 ani, acesta va conduce destinele României, jucând un rol hotărâtor în câștigarea independenței și înfăptuirea Regatului Român¹⁴. În primul volum al Enciclopediei României a lui Corneliu Diaconovici, figura marelui om de stat român era caracterizată astfel: „Totdeauna însuflețit de un înflăcărat patriotism, fără multă instrucțiune dar ager la minte, plin de tact și foarte atrăgător prin personalitatea sa, capabil de evoluțiunea internă de la un agitator ilusionar până la un om de guvern cumpătat, B(rătianu) va rămâne în istoria modernă a României figura cea mai marcantă a generației de la 1848”¹⁵.

În ceea ce privește medalia din colecția Institutului de Arheologie (Cat. nr. 11) tindem să credem că modelul conceptual pentru aceasta l-a constituit o medalie bătută la Berlin și semnată de vestitul gravor Paul Telge, având pe avers, efigia spre stânga a lui Ion Brătianu, iar pe revers, reprezentarea alegorică a Libertății, înconjurată de datele ce au marcat viața lui Brătianu¹⁶.

Ultimele patru medalii (Cat. nr. 12-15) ele reprezintă o serie de premii școlare oferite pentru bună purtare și distincție la studiu. Se poate observa, astfel, și în medalistică, importanța acordată educației și sistemului de învățământ în Regatul României¹⁷.

Toate aceste medalii prezentate mai sus, alături de cele publicate anterior¹⁸, stau mărturie asupra faptului că toate evenimente importante, marile personalități și faptele lor vor rămâne pe veci gravate în memoria metalului.

CATALOG¹⁹

1. Medalie «Bisericile „Sfântul Nicolae” și „Trei Ierarhi» din Iași» (anul 1904)

Av. Trei medalioane cu efigiile lui Carol I, Ștefan cel Mare și Vasile Lupu, notate: CAROL I 1904, ȘTEFAN CEL MARE 1493, VASILE LUPU 1639;

Rv. În centru, bisericile „Sfântul Nicolae” și „Trei Ierarhi”. Deasupra, inscripția pe patru rânduri: „Restaurate/ în 1904/ sub domnia/ M.S. Regelui Carol I”. Dedesubt, inscripția pe șapte rânduri „Bis. Sf. Nicolai 1493 Bis. Trei Erarhi 1639 /fiind/

¹⁰ PREDESCU 1940: 468.

¹¹ VEZI DUCA 1981: 131-132.

¹² ADAMESCU 1931: 1698.

¹³ DIACONOVICH 1898: 576.

¹⁴ ADAMESCU 1931: 1541; PREDESCU 1940: 128.

¹⁵ DIACONOVICH 1898: 576.

¹⁶ VEZI KRUPENSKY 1894: 137.

¹⁷ Pentru o privire de ansamblu asupra învățământului românesc reflectat în medalistică, a se vedea: TEODOREANU, TEODORESCU 1983: 411-433.

¹⁸ BOȚAN, MUNTEANU 2019: 183-194.

¹⁹ Pentru redactarea Catalogului, au fost folosite următoarele abrevieri: D – diametru; G – grosime; L – lungime; Lat – latura; l – lățime; L. brațe – lungime brațe.

- Mitropolit al Moldovei și Sucevei/ Partheniu/ Prim-Ministru D.A. Sturdza/ Ministrul Cultelor Sp. Haret/ Primar C.B. Pennescu”.
- Aramă; Lat. – 4,7 cm; G – 0,2 cm.
- Gravor: Șaraga.
- Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 91; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 89, Nr. 192; PAȚILEA 2014: 188.
2. Medalie «Biserica „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Alexandria» (anul 1904)

Av. În centrul medaliei este reprezentată fațada bisericii, înconjurată de inscripția „Biserica Sf. Apostoli Petru și Pavel din Alexandria, jud. Teleorman”;

Rv. Pe unsprezece rânduri, legenda: „Fondată în anul 1842/ Restaurată în anul 1902/ și terminată la 1904/ cu ajutorul obștesc și al comunei/ stăruința preotului/ Ghiță Georgescu paroh/ și a/ epitropilor/ Ivan Chiriță/ și Ghiță Anghelescu”.

Alamă aurită; D – 2,4 cm; G – 0,2 cm.

Analogii: RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 90, Nr. 194; PAȚILEA 2014: 190.
 3. Medalie „Veniamin Costache Mitropolitul Moldovei” (anul 1904)

Av. Bustul lui Veniamin Costache în straie bisericești, dând binecuvântarea cu mâna dreaptă și ținând cărja pastorală cu mâna stângă, înconjurat de inscripția „Lui Veniamin Costache Mitropolitul Moldovei 1803-1904”;

Rv. Clădirea seminarului din Iași, sub care se află inscripția pe șase rânduri: „Întemeietorului/ învățământului bisericesc/ și/ înviorului/ literaturii religioase/ românești”.

Alamă aurită; D – 2,5 cm; G – 0,25 cm.

Gravor: Carniol.

Analogii: TEODOREANU, TEODORESCU 1983: 414, Nr. 24; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 90, Nr. 195; PAȚILEA 2014: 184-185.
 4. Medalie «Catedrala „Sfântul Haralambie”, Turnu-Măgurele» (anul 1905)

Av. Imaginea catedralei în centru, sub care se află stema județului Teleorman, iar împrejur înscrisul: „Biserica Cathedrală S^{tu} Haralambie din orașul Turnu-Măgurele jud. Teleorman”;

Rv. Inscripția pe cincisprezece rânduri: „S’a pus temelie/ în anul 1901/ și s’a terminat/ în anul 1905/ în zilele/ M.S. Regelui Carol I/ fiind/ Mitropolit primat Josif Gheorghian/ Președinte al Consiliului de Miniștri/ G. Gr. Cantacuzino/ Ministru Cultelor/ Michail Vlădescu/ Primar al Orașului/ Turnu-Măgurele/ Nicolae Cecropid”.

Bronz aurit; D – 3,3 cm; G – 0,2 cm.

Gravor: Carniol Fiul.

Analogii: PAȚILEA 2014: 196.
 5. Pandantiv „Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava” (sfârșitul secolului al XIX-lea)

Av. Imaginea Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, purtând în mâini o cruce și o ramură de măslin, înconjurat de inscripția: „S. M. M. Ioan cel Nou dela Suceava”;

Rv. Maica Domnului cu Pruncul în centru, înconjurată de inscripția în limba slavonă: „ОБРАЗЪ БОЖОИ МАТЕРИ СВЯТОГОРСКОИ”.

Alamă; de formă ovală; H – 3,6 cm; G – 0,1 cm.

Analogii: PAȚILEA 2014: 500.
 6. Medalie „Sfântul Mare Mucenic Ioan cel Nou de la Suceava” (anul 1889)

Av. Imaginea Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, purtând în mâini o cruce și o ramură de măslin și călcând în picioare un iatagan. De jur împrejur, inscripția: „S. M. M. Ioan cel Nou din Suceava”;

Rv. Inscripția pe șase rânduri: „Întâiul peregrinagiu/ la Suceava/ sub conducerea parochului/ Vasile Nichitovici/ din Davidești/ 2 Iunie 1889”.

Argint; D – 3,6 cm; G – 0,25 cm.

Analogii: PAȚILEA 2014: 499.
 7. Medalie „Societatea Ioan Cucuzel” (anul 1914)

Av. Imaginea Sfântului Ioan Cucuzel, înconjurată de inscripția: „Sf. Ioan Cucuzel. Soc. Cântăreților bisericești din România”;

Rv. Inscripția pe cinci rânduri: „Jubileul/ de/ 25 ani/ 1888-1913/ București”.

Metal aurit; de formă ovală; H – 3,3 cm; G – 0,2 cm.

Gravor: Carniol Fiul.

Analogii: PAȚILEA 2014: 293.
 8. Medalie „Dr. Constantin Angelescu” (anul 1934)

Av. Efigia lui Constantin Angelescu în profil spre stânga, înconjurată de inscripția: „Prof. dr. C. Angelescu ministru și apostolul învățământului românesc”;

Rv. Fațada unei clădiri, înconjurată de inscripția: „Serbătorirea marelui protector al învățătorimei 29 Iulie 1934”.

Alamă argintată; D – 3,1 cm; G – 0,25 cm.

Gravor: Carniol.

Analogii: TEODOREANU, TEODORESCU 1983: 416, Nr. 51.

9. Medalie „Lascăr Catargiu” (anul 1900)

Av. Bustul lui Lascăr Catargiu din față, ușor întors spre dreapta, înconjurat de o cunună de frunze de laur și palmier, legate cu o fundă;

Rv. Inscripția pe patru rânduri: „În memoria marelui/ om de stat/ Lascăr Catargiu/ 1823-1899”.

Bronz; D – 3,2 cm; G – 0,3 cm.

Gravor: Sternberg.

Analogii: RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 67, Nr. 130; PAȚILEA 2014: 160-161.

10. Medalie „Take Ionescu. Partidul Conservator Democrat” (anul 1908)

Av. Efigia lui Take Ionescu, în profil, spre dreapta, flancată de numele: „Take Ionescu”;

Rv. Inscripția: „Partidul Conservator Democrat 3 Februarie 1908”, sub care se află o ramură de măsline.

Alamă aurită; D – 3 cm; G – 0,2 cm.

Analogii: RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 113, Nr. 261.

11. Medalie „In memoriam-Ion Brătianu” (anul 1891)

Av. Bustul frontal al lui Ion Brătianu, înconjurat de inscripția: „Jon C. Brătianu Pitești 1821. 4 Mai 1891 Florica”;

Rv. Inscripția pe zece rânduri, ce amintește principalele sale realizări: „În memoria marelui și ilustrului patriot român/ Jon C./ Brătianu/ Întemeietorul/ Statului/ Român/ 1821/ 1848-1859-1866/ 1877-78/ 1881-1891”.

Alamă; D – 3 cm; G – 0,2 cm.

Gravor: Th. Radivon.

Analogii: RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 46-47, Nr. 73; PAȚILEA 2014: 125-126.

12. Medalie „Premiu școlar la învățământul primar” (anul 1906)

Av. Efigiile acolate ale lui Carol I ca rege și ca domn, în profil, spre stânga, înconjurate de legenda: „Carol I Domn și primul Rege al României”;

Rv. Inscripție circulară pe circumferință: „Serbătorirea jubileului de 40 de ani de glorioasă domnie 1866-1906”. La mijloc, pe patru rânduri: „Premiu școlar/ la/ învățământul/ primar”.

Alamă aurită; D – 2,9 cm; G – 0,3 cm.

Gravor: Carniol Fiul.

Analogii: TEODOREANU, TEODORESCU 1983: 425, Nr. 184; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 106, Nr. 245; PAȚILEA 2014: 495.

13. Medalie „Pentru silință și bună purtare” (anul 1907)

Av. Busturile acolate ale lui Filip și Rașel Focșăneanu, înconjurate de inscripția: „Școala profesională de fete din București. Fondată la 1897 de Filip și Rașel Focșăneanu”;

Rv. Inscripția pe cinci rânduri: „Distincțiune/ pentru/ silință/ și/ bună purtare”, cu un spațiu delimitat cu o bordură, pentru marcarea numelui recipientului.

Alamă argintată; D – 2,9 cm; G – 0,3 cm.

Gravor: Carniol Fiul.

Analogii: TEODOREANU, TEODORESCU 1983: 413, Nr. 10.

14. „Distincție la studiu” (anul 1898)

Av. În centru se află stema Regatului României peste un scut ornamental, înconjurată de inscripția: „Luminează-te și vei fi”;

Rv. O coroană cu laur care cuprinde inscripția pe patru rânduri: „Distincțiune/ la/ studiu/ 1897/8”

Alamă aurită; D – 3 cm; G – 0,2 cm.

Gravor: Carniol Fiul.

Analogii: TEODOREANU, TEODORESCU 1983: 423, Nr. 157; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 63, Nr. 118; PAȚILEA 2014: 490.

15. „Distincție la studiu” (anul 1903)

Av. Stema orașului București, înconjurată de o panglică, pe care este înscrisă deviza regală: „Patria și dreptul meu”, cu legenda semicirculară pe circumferință: „Primăria Oraș București”;

Rv. Într-o cunună de laur, inscripția pe opt rânduri: „Distincțiune/ la/ studiu/ și/ bună purtare/ în/ cursul primar/ 1903”.

Bronz; D – 3 cm; G – 0,25 cm.

Gravor: Carniol și Radivon.

Analogii: TEODOREANU, TEODORESCU 1983: 424, Nr. 179; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 111, Nr. 258; PAȚILEA 2014: 496.

BIBLIOGRAFIE

- ADAMESCU 1931 Adamescu, Gh., *Dicționarul istoric și geografic universal*, in: Cândrea, I. A., Adamescu, Gh., *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”*, Ed. Cartea Românească, București.
- BOGDAN 1997 Bogdan, N. A., *Orașul Iași. Monografie istorică și socială, ilustrată*, Ed. Tehnopress, Iași.
- BOȚAN, MUNTEANU 2019 Boțan, S.P., Munteanu, L., *Medalii și decorații din colecția Institutului de Arheologie din Iași (V)*, in: *ArhMold*, XLII, 183-194.
- BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971 Buzdugan, G., Niculiță, G., *Medalii și plachete românești*, Ed. Științifică, București.
- DIACONOVICH 1898 Diaconovich, C., *Enciclopedia Română publicată din însărcinarea și sub auspiciile Asociațiunii pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român*, tomul I (A-Copenhaga), Ed. W. Krafft, Sibiu.
- DUCA 1981 Duca, I. G., *Amintiri politice*, vol. 1, Ed. Jon Dumitru, München.
- KRUPENSKY 1894 Krupensky, N. G., *Medaliile române sub Regele Carol I și alte câte-va medalii mai vechi*, Ed. Carol Göbl, București.
- Minerva 1930 Pteancu, A. C. et al., *Minerva. Enciclopedie Română*, Ed. Comitetului de Redacție al Enciclopediei Române Minerva, Cluj-Napoca.
- PAȚILEA 2014 Pațilea, C., *Manualul colecționarului de medalii. O cronologie a medaliilor românești de la Voievodul Iancu de Hunedoara la Regele Mihai*, Ed. Omega, Buzău.
- PREDESCU 1940 Predescu, L., *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, Ed. Cugetarea – Georgescu Delafras, București.
- RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010 Rădulescu, T., Dumitrescu, R. G., *Colecția Alexandru și Aristia Aman. Vol. II. Medalii și plachete românești*, Muzeul Olteniei, Craiova.
- TEODOREANU, TEODORESCU 1983 *Învățămintul oglindit în medalistica românească*, in: *BSNR*, LXXV-LXXVI/129-130 (1981-1982), 411-433.

PAGINI WEB:

<https://audiotravelguide.ro/biserica-sfintii-apostoli-petru-si-pavel-alexandria/> (23.04.2020)

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. Official and “popular” medals issued by the Kingdom of Romania to commemorate various events or important figures (Cat. nr. 1-11).
- Pl. II. Official and “popular” medals issued by the Kingdom of Romania to commemorate various events or important figures (Cat. nr. 12-15).

Pl. I. Medalii oficiale și populare emise în vremea Regatului României pentru a comemora diverse evenimente sau personalități importante (Cat. nr. 1-11).

Pl. II. Medalii oficiale și populare emise în vremea Regatului României pentru a comemora diverse evenimente sau personalități importante (Cat. nr. 12-15).

THE CUCUTENI A3 SITE FROM DOBROVĂȚ – PĂDUREA BUDA. 2019 RESEARCH

BY

CORNELIA-MAGADA LAZAROVICI*, GHEORGHE LAZAROVICI**, LĂCRĂMIOARA STRATULAT***,
SENICA ȚURCANU***, ALEXANDRU BERZOVAN*, MIRCEA OANCĂ****, ADELA KOVÁCS*****,
CRISTIAN OPREAN*****, WEN CHENGHAO*****, GUO ZHIWEI*****, WU JINTAO*****, HOU XINJIA*****,
CARSTEN MISCHKA*****

Abstract:

The A3 Cucuteni site from Dobrovăț – Pădurea Buda/Buda Forest was discovered in 2016, by local Cornel Iascu and Alexandru Berzovan. In 2017 a magnetic prospection of the site (Carsten Mischka), which together with the LIDAR exploration offered information regarding the real dimensions of the site and of the constructions that are present in the investigated zone (9 constructions, one defense moat, palisade and other constructions with undetermined functions). In 2019, the first explorations to determine the magnetic anomalies were conducted. The research targeted two housing units, L3 and L4. The L4 was partially researched, resulting several rooms and interior amenities (altar, bed attached to the corridor separating two rooms) and annexes. The structures of walls and floors of L4 were investigated, as well as part of the pits related to the structure of resistance of the house. Between the two houses were found debris from another house, L10. At the same time, ceramics were analyzed statistically, as were the faunal remains discovered. Along with the typical ceramics for Cucuteni A3, ceramic fragments of the type Cucuteni C and Precucuteni III were also discovered. The study represents the current state of research.

Keywords: Cucuteni culture; A3 phase; Dobrovăț-Pădurea Buda; houses; structure of the architecture.

RESEARCH HISTORY

In the territory of Dobrovăț commune, formed by several villages, today merged under the name of Dobrovăț (Ruși-Monastery area, Alexești, Moldoveni, Pahomia), several archaeological points have been reported in the Iași County Archeological repertoire, out of which 18 have been mapped and two others that were not mapped.¹ Of these, four are from the Copper Age, from all the phases of Cucuteni culture (Fig. 1a).

A first marked settlement is located at the point *La Islaz – Nisipărie*, located in the part of the village named during old times Moldoveni, from where the road to Bârnova starts on the Nastea Valley, being near the intersection of the two or three streams (Pietrosu – today Dobrovăț, with Poiana Lungă and Nastea Valley). Following excavation work to extract sand and gravel, a fragmentary bowl was found with traces of charred wheat, ceramic fragments and anthropomorphic idols that were attributed to Cucuteni culture, phase A.²

* Institute of Archaeology in Iași, magdamantu@yahoo.com; berzovanalexandru@gmail.com.

** University Lucian Blaga from Sibiu, ghlazarovici@yahoo.com.

*** "Moldova" National Museum Complex of Iași, stratulatlacramioara@yahoo.com; senicat2000@yahoo.com.

**** "Vasile Pârvan" Museum from Bârlad, myrxas_oanca@yahoo.com.

***** County Museum Botoșani, adelakovacs.museum@gmail.com.

***** cristioprean2009@gmail.com.

***** Institute of Archaeology, CASS, Beijing, wenchenghao213@sina.com; gzwf-22@163.com.

***** Zhengzhou, Municipal Institute of Cultural Relics and Archaeology, Wu.

***** Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Institut für Ur- und Frühgeschichte Department; carstenmischka@gmail.com.

¹ CHIRICA, TANASACHI 1984, vol. 1: 124-128, Fig. XXIII.

² CHIRICA, TANASACHI 1984, vol. 1: 124.

Also a Cucuteni settlement, with ceramics with traces of painting and deep decoration, pieces of silex, is located to the south edge of the village, between the Dobrovăț stream and the road to Codăești, near the stream of Burdulea, in the garden of Miron A. Dumitru. The place also appears with the toponymal *Tarlaua Jitaria*, and the aforementioned ceramics were attributed to Cucuteni A or Horodiște-Erbiceni, attributions that must be verified. In the same place, early Hallstattian ceramics was discovered linked to an intense dwelling that overlaps the prehistoric level.³

At Postelnici, on the right bank of the Burdulea stream, on a plateau above *Șipotul lui Droană*, was discovered ceramics that was mapped with some further questions in the Cucuteni B phase.⁴ In the outskirts of the former Moldoveni village, in the south-eastern part of the cemetery, near the road to Schitul Duca were found prehistoric ceramic fragments, and further south, at the point "*După Grădină / After the Garden*", in the lot of Iordache N. Ion, the discovered ceramic fragments have been attributed to the Cucuteni culture.⁵ In the area there are several resorts, four near the border of the commune of Dobrovăț, and those in which larger research are carried out are Scânteia located in the airline at 11.5 km distance, respectively Tăcuta, which is only 5 km away.

In the *Pădurea Buda / Buda Forest*, south-east of the village of Dobrovăț (formerly, known as Ruși), was discovered in 1973, when planting the forest,⁶ a large flint knife, but nothing reminiscent of ceramics.

In this forest, located on *Dealul Buda / Buda Hill*, a Cucuteni settlement was identified, which was assigned to A3 phase based on the painted ceramics. The painted pottery was discovered in 2016 by Iascu C. Cornel, a local from Dobrovăț, an enthusiast of archaeological discoveries. He took the pottery to the Iași Institute of Archeology, to our colleague Alexandru Berzovan, who together with Iascu checked the place of discovery in 2016, on the edge of numerous landslides that stretch along the entire settlement in the meadow on the northeast edge of the settlement. Apparently, it is a high steep wall, which ensures that the slope is untouchable, but also assures a fine view over the Dobrovăț Valley.

We believe that the presence of this natural wall was one of the reasons for choosing the place of settlement (thus offering a possibility of natural defense), to which are probably added the sources of fresh water from the base of that steep (Fig. 2.b, brown marks). Today, there is only one powerful spring (Fig. 1.a), to which the sheep from two neighboring sheepfolds drink, but near the steepness, the paved country road of today has crossed an older creek bed.

The land in the valley is called *Tarlaua Velnița*.⁷ Professor Nicolae Ursulescu brought to our attention the term *velnița*, which most probably by studying the map of the village connected the supposed creek with the *velnița* (boiler of pumice or spirit that needed cold running water for the boiler). Most likely, at some point in the past this alleged creek was such an installation. We must also check the Dobrovăț Valley, in the area being mentioned by the villagers a ruin, possibly from that distillery factory mentioned in the commune's repertoire as functioning somewhere between the XVII-XVIII centuries.⁸

Taking advantage of the checks made at the end of March 2017 by Al. Berzovan and Gh. Lazarovici, it was found that it is a large settlement (based on the ceramic fragments and the crumbling of agricultural works south-side the forest), which went from the edge of the forest to the south and almost 200 m north (Fig. 3). Al. Berzovan located the resort on the LIDAR maps, together with the source used as the main source of drinking water by the inhabitants of Cucuteni settlement (Fig. 2.b, brown marking). Moreover, a number of roads and furrows appear on the LIDAR prospecting (Fig. 2.a). In the south-western area of Iași, around the forests of Bârnova, there are numerous discoveries from the Copper Age, culturally attributed from Cucuteni A to Horodiște-Erbiceni periods.

Magnetometric prospects (Figs. 2.b – 3)

The first field surveys were performed by Al. Berzovan, who discovered the resort together with Cornel Iascu. From the LIDAR surveys (Fig. 2.b), one can observe the geological format of the *Pădurea Buda*, due to numerous landslides that happened because of the erosion of an old slope.

³ CHIRICA, TANASACHI 1984, vol. 1: 125.

⁴ CHIRICA, TANASACHI 1984, vol. 1: 126.

⁵ CHIRICA, TANASACHI 1984, vol. 1: 126.

⁶ CHIRICA, TANASACHI 1984, vol. 1: 126, probably attributed to the period from the Eneolithic to the Bronze Age.

⁷ Under the name of *Velnița* is mentioned a former spirit factory in Deleni: CHIRICA, TANASACHI 1984, vol. 1: 123.

⁸ CHIRICA, TANASACHI 1984, vol. 1: 123, point 6 – *Tarlaua Velnița*, located under *Buda Forest*, with traces of habitation from the IV and XVI-XVII centuries; fragments of tiles from the water supply are mentioned, commonly used on a sailboat. We have not yet researched the area nor the other archaeological points reported in the repertoire.

That cuesta provided a natural protection for the resort on the east side. On its outskirts were numerous old roads passing by the spring rising to the plateau between *Pădurea Buda* and Dumasca. A similar situation was also at the Dacian fortress at *Cetățuie*, where there was also a high cliff towards the Dobrovăț Valley, which thus provided a naturally protected side to the Dacian fortress.

Magneto-metric prospecting

At our request, in April of 2017, colleague Carsten Mischka, known for his expertise on Cucuteni⁹ sites and also for other eras, performed magnetic prospecting at the *Pădurea Buda* site.¹⁰ The surveys were carried out only outside the *Pădurea Buda*, because inside the forest the distance between the trees did not allow a uniform scan, and the vegetation prevented a direct and constant connection with the satellites. An area of approx. 2 ha with a length of 300 m long and 50-80 m wide was prospected.

Nine complexes were identified, a ditch and a palisade inside the settlement, for defensive purposes, as well as some anomalies (ovens, fireplaces). Carsten Mischka marked the complexes – nine surface dwellings, possible fortification systems, as well as the perimeter of the resort (Fig. 3).

Our collaboration with colleagues from the University of Erlangen, coordinated by the Doris Mischka and Carsten Mischka, lasted for several years and first materialized at Scânteia. After the new prospecting of this site we researched together two houses, L14 and L15, which led to the discovery of the pits from their resistance structure, as well as other pits, with different functionalities, resulting in an interesting archaeological material, we are still processing.¹¹

Similarly, in Dobrovăț, after the topographic surveys and inspections of 2017, in 2019 Carsten Mischka and Doris Mischka took drone photographs during the excavations, providing new data and images on the ongoing research, which confirmed the prospects (Fig. 3).

From the images in Fig. 4-5 you can see how wide the settlement is, the marking of the dwellings, details about the size and sometimes the annexes (at L1-L2, Fig. 4.c), and the defense trench, which is not that intense being sloping south, was eroded by agricultural works. Another line of defense can be observed, a palisade closer to this group of dwellings, which belong to the Dobrovăț II stage, most likely raised after the firing of the Dobrovăț I stage. The complexes in the Dobrovăț I level are not observed, they are over 1 m deep, but there are numerous “shadows” outside the fence or palisade in the Dobrovăț II level. But these “shadows” can also be ceramic burners, barges or debris from other complexes of the same period or from other epochs (in some parts of the excavations or on the surface appeared fragments from the Bronze Age and rarely early medieval).

Based on the prospects, a grid system with blocks of 20 x 20 m and 2 x 2 m square was created, and for the dismantling and reconstruction of the wall structure, 1 x 1 m square.

From the study of prospecting and aero-photograms one can observe the large complexes (Fig. 3-5), and sometimes older annexes or complexes and a newer dwelling (L10).

For the opening of a surface, two of the complexes were selected (Fig. 5): a large dwelling, marked by us as House 3 (shortened L3: the numbering started from the south to the north); and House 4 (L4), a smaller complex. At L3 we left the possibility of maintaining a stratigraphic profile at half the width of the complex. Between the two houses L3-L4 were found several pits, and at -0.30 – -0.35 m materials from a later complex, later marked as L10 (Fig. 5).

Stratigraphy

- 0 – -0.35 m reddish yellow arable soil with shredded adobes, Cucuteni ceramic fragments, including one of 9 century;
- -0.35 – -0.45 m light brown soil with ridges raised in the housing area, with grouped ceramic fragments and stones between the two dwellings;
- -0.45 – -0.55 / 0.65 m brown soil, clayey, with small adobes at the base of the dwellings (it appears in many of the pillar pits at the top of the pits);
- -0.65 – -0.85 m yellowish sandier soil, with good quality Cucuteni A3 ceramics, marked as Dobrovăț I, little adobes, little ceramics in each square;

⁹ MISCHKA 2008; MISCHKA 2009; MISCHKA 2010; MISCHKA 2016; MISCHKA *et al.* 2016; MISCHKA *et al.* 2019.

¹⁰ BERZOVAN, MISCHKA 2017.

¹¹ LAZAROVICI, MISCHKA 2016; LAZAROVICI C.-M *et al.* 2016; LAZAROVICI C.-M *et al.* 2017; LAZAROVICI C.-M *et al.* 2018; LAZAROVICI C.-M *et al.* 2019; LAZAROVICI GH *et al.* 2018; LAZAROVICI GH *et al.* 2019; DRUMER *et al.* 2019A; DRUMER *et al.* 2019B.

- -0.85 – -1.05 m yellowish soil, sometimes sandy (below L3), appear complexes from the Dobrovăț I level (L3a and L3b);
- -1.05 – -1.20 / 1.30 m layers of slightly cemented rock, 2-3 cm thick. In Block D3, lanes a9 -d9 alternating layers of sand and rock continue in depth - the rock is getting thicker (and coming from different geological periods).

ROMANIAN-CHINESE COLLABORATION

After we published studies in a volume dedicated to the Cucuteni culture, where we made references to its relations with other older civilizations in eastern European areas, in particular Cucuteni and western China, with Yangshao¹² culture groups and an open exhibition in Beijing, followed by a symposium,¹³ our Chinese partners expressed their intention to collaborate on these topics to find arguments for the existence of an older ethno-cultural way of ancient silk roads. Following bilateral discussions, we chose as a research area the site from Dobrovăț – Pădurea Buda (No. 5, Fig. 4), where we had prospects of German colleagues, willing to collaborate and help us start these researches, for them being a verification of the magneto-metric surveys previously carried out.

From July to September, an area of 24 x 16 m was opened in which there were the two mentioned complexes, L3 and L4. The research focused mainly on L4, where an altar and an interior division of the building were discovered, as well as some household annexes.¹⁴

HOUSING

House 4/L4

The house had dimensions of approx. 8 x 7 m (the western side has not been investigated), with an area of about 56 sqm, thus entering the category of medium dwellings, group K from the Balkans, between 50-60 sqm.¹⁵ Adobe deposits from the floor and walls in some areas overlapped, being over 40 cm thick.

The house had three rooms, an interior corridor and three annexes. The entrance was noticed on the southeast side, where architectural elements from the entrance door were found. In the vicinity of the house, on the south, west and north sides were the annexes, about 1.5 m wide, which were approximated after some pits on the south and north sides.

On the west side, the research is not completed, and the area with the altar will be studied especially during future research, the altar requiring restoration and preservation for museum display purposes.

We do not know yet if it is an ordinary dwelling or it is a cult building, because in the central room, which had a partially suspended floor there were remains of an altar.

As House 3/L3 is larger, the research will be completed in future campaigns.

Moreover, in this campaign Gh. Lazarovici trained the Romanian and the Chinese team for researching the architecture of the complexes, as was done at Scânteia with the Romanian and German colleagues, members of the research teams.¹⁶ This method of investigating the architecture, of recomposing the structure of the walls and the wooden floor covered with clay was experimented by Gh. Lazarovici in the study of several sites and dwellings from the Neolithic to the Copper Age. After the experience from Scânteia, the training of a field restorer who observes and preserves at the site some important architectural elements during the works and not later, when important elements are lost or the experience of the restoring colleagues, is extremely necessary.¹⁷

¹² LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2009.

¹³ LAZAROVICI, STRATULAT 2018.

¹⁴ We have also noticed the annexes at Scânteia in L14 where the large pottery for storing grains and other foods were kept: LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2018.

¹⁵ In our databases there are 35 homes out of the 1030 registrations, in the K group of 50-60 sqm., of which 6 from the Cucuteni culture, phases A and B. The last registered is 10 years ago. Today there are more.

¹⁶ LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2016; LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2017; LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2018; LAZAROVICI GH. 2018; LAZAROVICI GH. 2019.

¹⁷ During the research there were many situations that show the presence of a conservator / restaurateur in the field is extremely necessary. We are referring to several architectural elements, the corners of entrances found at the entrance on the south-east side, which were not stuck together, being noticed only after they were mirrored, some being in different trusses when collapsing and leveling the walls. On the other hand, even the fragments of the pottery that could be whole were not separated in the course of cleaning, or decalcification, as there was no restoration specialist at our working base in Dobrovăț. There were wall and floor structures that deserved to be preserved for some real

We will not insist too much on all the details recorded, the research being ongoing, we will reconstruct only some architectural structures, for which we will give only a few examples.

Central room

Viewed from the west one can see three interior walls that separate the central room from the one on the south and the one situated in the northern part. In some situations, some pits can also be seen in squares from the partitions or from the central structure of the roof. These will be more precise only after the preparation of the entire adobe. Even on the north side from where we look (Fig. 6), round entrances from the pillars of the north wall can be seen in the ridges, but additional checks must be made after dismantling (Fig. 6).

The Entries

One of the entrances was on the southeast side (in fact, the slope of the hill is inclined to the east and does not allow rainwater to enter the house), but there was an entrance / exit to the western annex (Fig. 7.a). The two pillars at the entrance were slightly more retracted. One of them was that burnt clay tin, which was pushed inside with the east wall. After the structure of the walls turned and reconstituted identically, we could see that the east and west walls had vertical beams with horizontal structures, and outside the structure were attached two rows of vertical poles at a short distance (under one meter), alternating on one side, and on the other side of the wall, allowing the construction of a network on which clay was applied. The loam was applied only to the outside in both situations. On the south and the north sides the glued beams were horizontal.

On the east side we had redone some details of network structures on the wall (Fig. 8.a), but also from the corners at the southeast entrance (Fig. 8.b-c). In various other sites from different prehistoric cultures there were also such sheets from the entrances or windows, but being small pieces we could not always determine the place of origin (in Gornea, for example). In fact, edges or windowsills were found in several Cucuteni settlements:¹⁸ in Hăbășești – *Holm*,¹⁹ in Mărgineni – *Cetățuia*,²⁰ in Trușești – *Țuguieța*,²¹ but also in Dumești – *Între Pâraie*.²² Fragments of door frames are mentioned in several homes from Trușești – *Țuguieța* (L9, L14, L17), Ariușd,²³ but also in Hlăpești (L1) or Ghelăiești – *Nedeia* (L3).²⁴

The second entry / exit to the western annex (Fig. 7.a), after the amount of pottery discovered, seems to have been used more intensively (see statistics in tables 21-22).

Looking at the structure of the east wall fully investigated, we will return to the commentary of the pits from its original structure (Fig. 11.c).

The altar (Fig. 6-7, 9)

It was 1.55 m long, was arranged on a suspended platform as in the neighboring resort of Tăcuta (about 5 km in airline), where colleagues from the University of Suceava dig.²⁵ We will return to the altar after it has been dismantled and its structure restored. At the same time, we also consider its museum use.

The corridor (Fig. 6-7)

Research is ongoing, so we will not comment on the situation now. The presence of this corridor is also a novelty for us, as we have not encountered such situations in other researches of ours, from sites of different cultures (the culture of Banat, Zau, Ariușd-Cucuteni, Cucuteni). Being a building with a high altar located next to another large building (L3) we think it is a family sanctuary (the house of the priestess).²⁶ But such corridors appeared in constructions near the

reconstructions in the museum (see the museums in Piatra Neamț, Bacău and others) or in future archaeological parks. We will try to address this shortcoming starting the 2020 campaign.

¹⁸ LAZAROVICI, LAZAROVICI 2007: 206-207.

¹⁹ DUMITRESCU 1967: 16.

²⁰ MONAH *et al.* 2004: 42.

²¹ PETRESCU-DÎMBOVIȚA *et al.* 1954: 9; PETRESCU-DÎMBOVIȚA *et al.* 1999: 188, rectangular frames from the doors in L9, L14, L17.

²² ALAIBA 1998: 54.

²³ LÁSZLÓ 1914.

²⁴ CUCOȘ 1999: 43-45.

²⁵ Because of the kindness of Professor Boghian we visited with our Chinese colleagues, we saw a similar situation, excepting the upper part of the altar's edge that was decorated.

²⁶ See our comments and examples from Scânteia: LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2018; LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2019; LAZAROVICI GH. 2018; LAZAROVICI GH. 2019.

temple, Sanctuary 1 in Parța (P8, P4).²⁷ Also, in Zorlențu Mare, in the Vinča B1 culture, a ceramic firing workshop was such a corridor,²⁸ and in Banjica-Belgrade, also in Vinča B, there was another workshop that had three ovens in three rooms.²⁹ In Gorzsa, in the Tisza culture, there is another such corridor, which allowed access to several rooms. This kind of housing with three rooms and an interior corridor also appears in the Copper Age, in Bulgaria, in Poljanica, on level VII,³⁰ belonging to the Karanovo VI – Kođadjermen culture, related to Gumelnița.

The South Room (Fig. 6-7)

One-third of the walls were documented. As with the east wall, the wall structure consisted of two rows of pits that supported the wall, and this burnt wall was bonded with two layers of clay, both inside and out. The exterior structure was prepared by M. Oancă and A. Kovács. The wall burned and parts of its upper side fell around it, but the pits were still visible (Fig. 10). The outer part of the wall, turned in a mirror fashion, allowed us to analyze the profile and dimensions of the outer beams bonded with clay. Comparing with the structure of the pits with double columns and the vertical columns, we reconstructed in Fig. 11.c the structure of the walls based on the impress from the adobes.

We briefly studied the interior. In the room, next to the wall from the corridor to the east was a bed (Fig. 12.a) made of beams with a semi-round section, profiled, 1.8 m long and 60-65 cm wide. Such beds were researched in Țaga, during the evolved phases of Zau culture.³¹ But benches, podiums with bed function or other uses are mentioned in other Cucuteni settlements, from different phases: at Trușești – Țuguieța, at Drăgușeni – Ostrov, at Poduri – Dealul Ghindaru, at Vărvăreuca III, their dimensions being generally 2 / 2.30 m long x 1 / 1.50 m wide.³²

The South Annex (Fig. 12.b-c)

This was the first one studied. Its structure was made of wooden material only, no remains of adobes were found. The pits were spaced, for this reason we believe it may also have been a wider eave, about 1.8 m after the distance between the wall and the southern pits. This seems to cover only about two thirds of the entire length of the house, but only three pits have been found and there are still some questions to be answered. We recall that annexes were discovered in many of the Cucuteni settlements and we refer here to the larger researches in Trușești – Țuguieța, where 62 of the 93 Cucuteni A houses contained annexes.³³ In contrast, in Cucuteni – Cetățuia, only three houses from the Cucuteni B phase had annexes (3-6 m).³⁴ In other settlements from the Cucuteni A phase, annexes were reported, but in a much smaller number.³⁵ Attachments are also on the sites of Yangshao culture, such as the Dahecun L1-4 site in China.³⁶

The Western room or annex (Fig. 13)

It is the most interesting annex. On the one hand there are numerous ceramic materials, but also architectural elements, the traces of adobes on the squares (beams that were initially upright), could come from the north wall or from another wall that would form a room with an important role in the household. An attempt to reconstruct the structure does not bring much clarification at this stage. The surface should be extended with 2 to 4 m north for clarification.

There are large pieces of adobes with massive beam structures that mark profiles of house walls, and not the annex type (Fig. 13). In the ceramics from the middle depths and from the top, the most common finding is the semi-fine (SF) and fine (F) categories, and at the lower level the semi-fine (SF) and usual (UC) ceramics. From this annex only three pits were prepared, and some adobes were scattered, probably from the wall of the L4 dwelling. However, it could also be a larger eave than in the south, but it contained more material than the southern annex. The analogy for the plan is found in Poljanica VII (Fig. 14), in the KKG (Karanovo VI – Kođadjermen – Gumelnița), where three-room buildings were surfaced, alongside a corridor and an area with double beds and pillars.

The North Room

²⁷ LAZAROVICI GH. *et al.* 2001: 215, Fig. 175.

²⁸ LAZAROVICI, LAZAROVICI 2003: 457, Fig. 48; LAZAROVICI, LAZAROVICI 2006: 186, Fig. IIIa.67.

²⁹ LAZAROVICI, LAZAROVICI 2003: 457, Fig. 45.

³⁰ Poljanica VII, n. 1a-c, TODOROVA 1973: Abb. 17. L 12; TODOROVA 1986: 173, Fig. 30.

³¹ LAZAROVICI GH. *et al.* 2009: 239-243, 251, Fig. 7.26,30,37-38 in L45 și L46.

³² LAZAROVICI, LAZAROVICI 2007: 217 and bibl.

³³ PETRESCU-DÎMBOVIȚA *et al.* 1999: 190; LAZAROVICI, LAZAROVICI 2007: 220.

³⁴ PETRESCU-DÎMBOVIȚA, VĂLEANU 2004: 112; LAZAROVICI, LAZAROVICI 2007: 220.

³⁵ Scântea, L7; Drăgușeni – Ostrov, L14; Preutești – Hălță, L1: LAZAROVICI, LAZAROVICI 2007: 221 and bibl.

³⁶ SHI XINBANG *et al.* 1982: 26, Fig. 15.3, 17.3.

Some of the beam structures were oriented east-west, so they were upright, while the north ones were horizontal (Fig. 13). In the drawings depicting the beams we observed the traces of roundabouts that we have provisionally identified with interior pillars.

A similar situation we have noticed on the corridor. If it happened in the basic structure of the home, then the observations are correct, but for now we have to be careful.

The North Room and the Annex

At the northern room, our Chinese colleagues dismantled the last rubble on the stepping level they were trying to find. There was no glued floor, and underneath the cracks was another layer of 6-7 cm with small scraps of brown adobes. They did not scratch the floor but still two or three ledges were observed.

We believe that these basins are from some pillar pits, but they can be seen more clearly only after we reach the yellow clay. In the brown layer it is not noticeable because the filling of the pits is most often in the brown upper part. In the northern room, in the lower part there was little ceramic and the semi-fine and usual categories predominate only a fragment being from the fine category.

In the middle part predominates the fine ceramics, the usual and the semi-fine ones being in equal proportions. At the top, there were few ceramic fragments. On the other hand, in the northern annex there was a lot of pottery and below at all levels of research the semi-fine and fine categories predominate. From this we conclude that the northern annex was used for household purposes. The upper levels are grouped at the top in the building blocks, with the late stage, Dobrovăț III, as in the vicinity of House 10 (former L3-L4). These observations are noticeable in all the ceramic characteristics (category, invoice). Of course, after finishing the research, when all the materials will be analyzed, we will have more concluding results.

The Archaeological material

The rarity of the tools and of the whole pottery shows us that when the houses were lit, the inhabitants of the southern edge of the settlement still had time to take their main goods, to save them from fire. According to the way we found the walls, they remained standing after the fire, being then pushed inside, so that the rubble would occupy as little space as possible. That is why we believe that House L10 was built in the space between two ruins. It is not necessary to come with many details right now, but these things are clear from the study of how the rubble on the walls are above each other. The bonding of the materials from the upper level of rubble with the materials of House L10 is showing that it is the same large period of time with the same distinctive characteristics defined by us in Dobrovăț III. We do not know the situation outside the burned complexes further south, but maybe we will have some answers in the future.

Carved tools

Although the study of the sites was done with a palette knife and the vacuum cleaner, and we periodically passed through the sieve the material from the vacuum cleaner, no micro-tools or small ornaments (beads) were to be found. Prut flint (Fig. 15.1-6), but also from other raw materials (Fig. 15.10), opal (Fig. 15.8) or local sandstone (Fig. 15.9,12,16) were carved blades (Fig. 15.1-2), gratings (Fig. 15.3-5,16), tips or fragments of knives (Fig. 15.6) and perhaps a spear tip (Fig. 15.12). More interesting is a fragment of a polished axe, carved before finishing (Fig. 15.14).

Tools made out of polished stone

From the local rocks, some axes and chisels were made. Most are broken and abandoned or reused as rubbing tools after piercing, the edges of the hole being carved to serve as rubbing tools. Even the rocks from which they were made were not of great quality, some cleaved on natural cracks (Fig. 16.2,7), others broke their cut to use (Fig. 16.1-3). After the ruptures, some were used as chippers (Fig. 16.3). There is also an axe / chisel being processed (Fig. 16.6), abandoned, most likely due to the inadequate rock or used as a log.

Bone tools

In general, very few bones were preserved due to the acid soil, being near the forest and over time, the whole hill was forested. A detailed study on zoo-archaeological remains is attached to this article by C. Oprean, which gives us more data on the exploitation of animals in the settlement from Dobrovăț – Pădurea Buda, as well as the role of hunting in the whole settlement. All the bone artifacts were discovered near the House L10 area, in the pit in which a wild boar skull was deposited, and in the basements in its vicinity, somewhere in the center of the dwelling (Fig. 17a). These are two piercings (Fig. 17a.1-2), an astragal with one side sharpened (Fig. 17a.3), a bone fragment with traces of cuttings (Fig. 17a.4) and a tip or maybe a break-hole (Fig. 17a.5).

Clay objects

Among the few clay objects we can mention is an oven plug (Fig. 17b.1), a perforated lip (Fig. 17b.2), toy balls (Fig. 17b.3-7), as well as an adobe fragment with an impression (Fig. 17b.9).

Plastic art

The plastic art discovered so far is quite poor if we compare it to the one from the settlement of Scânteia for example. Among the pieces from Dobrovăț we have both female anthropomorphic idols (Fig. 18.6,9,11), masculine ones (Fig. 18.4,7), but also some that due to their fragmentary status cannot be included in the first or second category (Fig. 18.3,5).

A more special piece, in fact a flat bust, more than 10 cm high, broken from the middle according to size, looks like a piece of a domestic altar found in the north room – North annex of the L4 House (Fig. 18.7).

This reminds us of a similar theme from the Early Neolithic from Gura Baciului, where a stone star from a house altar of the Great Mother had the breasts drilled to invoke the divine milk.³⁷ But in this case, the preserved bust may also belong to a male idol. Also the head of Fig. 18.3 (sex impossible to determine), seems to belong to a large idol.

A smaller bust (Fig. 18.4), similar to the one described above, may be male (because female idols in this period are decorated mostly with incisions and less often with painting), 5 cm high comes from the profile on the outside, from the southeast of the site. As for two other fragmentary anthropomorphic idols, one is part of a character's torso (Fig. 19.1), and the other decorated with incisions (Fig. 19.3) comes from the hip and foot of a female idol.

Here we can add some fragments of zoomorphic idols (Fig. 18.8), as well as a bucranium protome from a bowl, similar to the one from Poienestii.³⁸

The mentioned bucranium comes from a bowl with good quality interior and exterior painting, and was discovered in L3 (Fig. 18.10). It is possible that after cleaning the aforementioned house from the Dobrovăț I level we can find fragments of this vessel. Such representations often appear on objects of the Cucuteni – Trypillia culture.³⁹ But this is one of the most elegant pieces from Dobrovăț (Fig. 18.10).

Of course, there are often fragments of clay horns from bulls, one of the themes commonly encountered not only in the Cucuteni culture, but also in closer or distant related civilizations, as is the case with the Yangshao culture and its sub-groups.⁴⁰

From the few zoomorphic idols, we deduce that the main theme was the bull, with several horn or stone horn fragments being discovered. Unfortunately, not one was entirely preserved. From one specimen only the torso was found (Fig. 18.8). The topic of the *divine bull* as a symbol of fertility we have debated in several articles, representing a symbol often found in the plastic art of Cucuteni culture and beyond.⁴¹

We will not comment on the ceramic fragment with bird's eye (Fig. 19.6), in the hope that we will find fragments from the same container, which will allow us a proper interpretation.

Most anthropomorphic idols (Fig. 18.1-3,5-6,9,11; Fig. 19.1,3), as well as zoomorphic ones (Fig. 18.8; Fig. 19.2,4-5) are characteristic of the Cucuteni culture, and their deliberate breakdown has already been discussed in several articles, studies, synthesis papers, the conclusion being their desecration after use in specific rituals.⁴²

Ceramics

The pottery from L10 (Fig. 20.a), a complex from the Dobrovăț III phase, due to the arson of the complex is burned secondarily, changing its original hue and colors. In the series, L10 is placed in the middle or at the bottom of table 21.

In the central area of House L10, where there was a river bed, there were numerous remains of coal and ash, which shows once again that the life of the Cucuteni communities was not very quiet and peaceful as some archaeologists still suppose today. This assumption is demonstrated on the other hand by the numerous magneto-metric surveys, which show that most of the prospected sites (both from the Cucuteni area and from the Trypillia area) had more defense ditches and palisades⁴³ that need to be further researched.

³⁷ LAZAROVICI GH. *et al.* 1995: 111, Fig. 21.7 din P24a dates from the Starčevo-Criș IIIB-IVA.

³⁸ LAZAROVICI 2013; LAZAROVICI, BABEȘ 2015: 112, Fig. II.54.

³⁹ OTTE, DELNOÏ 2018; LAZAROVICI GH. *et al.* 2009: Fig. 12.1; *** CUCUTENI – TRYPIILLIA 2008: R19, R31, R33, R181 R182 and so on.

⁴⁰ LAZAROVICI, LAZAROVICI 2019.

⁴¹ LAZAROVICI, LAZAROVICI 2014; 2015; LAZAROVICI, LAZAROVICI 2016; LAZAROVICI, LAZAROVICI 2017.

⁴² MONAH 2012: 231; CHAPMAN 2000; LAZAROVICI GH. *et al.* 2011: 136-141; LAZAROVICI C.-M. 2016.

⁴³ LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2005; MISCHKA 2008; MISCHKA 2009; MISCHKA 2010; MISCHKA 2016; MICLE *et al.* 2010; MISCHKA *et al.* 2016; MISCHKA *et al.* 2019; ASÂNDULESEI 2012; ASÂNDULESEI 2015: 198-200, 205, 207-211, 214 and bibl.; ASÂNDULESEI 2017; ASÂNDULESEI *et al.* 2012; LAZAROVICI C.-M. 2014A; LAZAROVICI C.-M. 2014B; 2015; LAZAROVICI,

It is possible that the settlements in the north-eastern part of the village of Dobrovăț, in the valley area (Fig. 4.1-4) may be some seasonal ones, related to agriculture, fishing, harvesting, etc.

One analysis on the ceramic categories shows that the fine ceramics are placed between the semi-fine and the usual ones. When doing a series we notice that we have a cultural series, but the chronological correlations are not sustainable. Another correlation is observed at L3 above with L10, having the same proportions and large number of ceramic fragments.

Painted pottery

Of the 3000 ceramic fragments registered in Dobrovăț – Pădurea Buda, one third are painted, and over 61% of them have combinations of several influences. The most common fragments painted are in the Western Annex, 15.4%, followed by L4 down (10.8%) and others from the layer (46.1%). In L3a and L3b the painted ceramic fragments represent only 4% each.

The research carried out on two complexes, which were not yet been fully investigated, do not require further comments, in our opinion. From a qualitative point of view, the ceramics from the lower levels are of better quality, as is the adobe (mixed with chaff), and in L3 and L4 the ceramics have a sand binder and organic residues (grass, hay).

The soils at the top are more acidic due to the forest, which settled for centuries after abandoning the settlement.

In addition, the limestone deposits from the upper levels also affected the painting on the vessels, being necessary the washing and the descaling with citric acids, followed by its stabilization.

Regarding the painted ceramics, we notice that at the one found in the lower levels the colors are better preserved compared to the one at the top. The reason is the one mentioned above, the action of the brown soil, more acidic types, known as soils A and B. All the ceramic fragments, however, are from Cucuteni phase A3.

Precucuteni pottery

Precucuteni ceramic materials were found in the upper layer, in the Cucuteni A3 complexes, under the adobes, in the adobes and over the adobes.

Some colleagues are still skeptical about accepting the contemporaneity between Precucuteni III and Cucuteni A3 suggested for a long time, even after the radiocarbon results.⁴⁴

Correlations between the Precucuteni engraved pottery and the painted Cucuteni pottery

Using the databases, information and the codes used by our colleague Z. Maxim for the analysis of pottery from Trușești – Țuguieța, we have checked the houses and some pits here to see what the correlations are between the two civilizations. We were interested to check this data because some colleagues defined the pottery decorated with incisions from some Cucuteni settlements as with Trușești *aspect*, and others considered that it would be Precucuteni motifs on Cucuteni material. The latter assumption is not verified because the paste / mixture, the combustion, the color differs between the two civilizations, without any doubt.

In Trușești both incisions and painting appear in complexes L59, L13, L39, L3, L5, L39, L39, L5, L23. It follows that when painted ceramics and engraving meet, the association is doubled for other decorative motifs. We did not comment on the shapes of the pottery, because the ones from Dobrovăț are still fragmented while in Trușești numerous pottery elements were redone.

These observations show a contemporaneity between the horizons of Cucuteni A3 and Precucuteni III. In other cases, some civilizations have slower processes, with the initial communities coexisting with newcomers, usually with another technology, that allows us to clearly define one or another of the civilizations. In House L4, where the research was almost completed, Precucuteni III fragments were found in the rubble (Fig. 25.1-6), under the rubble (Fig. 25.7-10) and on the rubble, but the latter could have been touched before, hence we do not discuss them as their stratigraphic position is uncertain. The conclusion that emerges, and the theory we have stated before, is a synchronism between Cucuteni A3 and Precucuteni III. Some fragments contain traces of yellow painting (Fig. 25.2).

Moreover, the C14 data speak of a contemporaneity between Cucuteni and late-Precucuteni III (Fig. 26.a). Thus, the data for Rusești Noi and Târpești place Precucuteni III later, between 4250 and 4150 BC. The Cucuteni phase

MISCHKA 2016; CHAPMAN *et al.* 2014A; CHAPMAN *et al.* 2014B; CHAPMAN *et al.* 2016; MÜLLER *et al.* 2014; RASSMANN *et al.* 2014; OHLRAU, RUD' 2019; VIDEIKO 2019 a.s.o.

⁴⁴ MANTU 1998; LAZAROVICI C.-M. 2010; LAZAROVICI GH. 2016; LAZAROVICI GH. 2016A; LAZAROVICI, LAZAROVICI 2016.

A3, one of the most dynamic phases that has the most discoveries, starts somewhere near 4280 BC and holds until 4210 BC (Fig. 26.b), which represents a short period of time for the dynamism of this phase, even for Dobrovăț.

Presence of late-Precucuteni III or IIIR (retarded) materials, as we defined the period (in Fig. 26.a) it seems natural and acceptable, especially since it is not the only case, but here we have undeniable stratigraphic data regarding the Precucuteni materials inside the Cucuteni A3 complexes.

Moreover, nowadays it is a trend for some archaeologists to include the Precucuteni culture in the Cucuteni period, which from a cultural point of view is not possible. For example: D. Monah (and the team) in the monography Poduri, but also in other catalogues, defines some late Precucuteni III pottery as being Cucuteni A1.⁴⁵

The Burial of the pig head and the jaw fragments (Fig. 27)

Since the research is not done, many problems will be explained later. A pig skull facing the ground was deposited at one of the pillars at L10 (Block C1, square f6, -0.60 m, pit B). A fragment of the lower jaw was also deposited in the pit. According to the investigations made by our colleague Cristian Oprean, the skull belongs to the species *Sus domesticus*, “palustris” type, approximatively two and a half years old. Towards the center of the house was a segment of dark soil mixed with charcoal and ash, which unfortunately was dug like a pit.⁴⁶

The “burial of the adobe” in the E-Pit or the northwestern one (Fig. 28)

At the northwest corner was another posthole (Fig. 28.a, Gr. D). On the level of walking there were groups of ceramic fragments and stones, with some adobes here and there (Fig. 28.b).

Supposing that the pillar was intentionally removed or burnt (in this case it could be a “column”) and in the remaining pit fell the crease on it, none of the adobe fragments appeared to be from the “column” (Fig. 28.c). In the pit, after the pillar was removed or burned, it was filled with remains of adobes or other materials (Fig. 28.b-d). Note that the structure was only made of beams, otherwise we do not see the purpose of the adobe in the pit, and we could not reconstruct the profile from the pillar/column. No traces of painting were to be found on the adobes.

Moreover, we have wooden columns covered in clay at the sanctuary from Căscioarele – *Ostrovel*.⁴⁷

The archaeological material, especially the ceramics, is restored in the laboratory in Iași, so it will take some time until we make broader references regarding the vessels that have been redone.

ACKNOWLEDGEMENTS

The conduct of the researches from Dobrovăț – *Pădurea Buda* was also possible due to the involvement of the local authorities and we refer here to the Mayor of the commune of Dobrovăț, Cătălin Martinuș, but also to the county authorities, respectively Mr. Maricel Popa, President of the Iași County Council. We cannot forget the consistent contribution of Dr. Lăcrămioara Stratulat for the enormous help at Dobrovăț.

⁴⁵ MONAH *et al.* 2003, cat. 77, 90, 94; *** *Primul muzeu Cucuteni....* 2011, Precucuteni III pots from Trușești cat. 31, resumed at 39 are declared Cucuteni A3, although the material, the decorations are Precucuteni.

⁴⁶ The excavations of our team when we were in Scânteia with the German colleagues who completed the research.

⁴⁷ DUMITRESCU 1974: 478; LAZAROVICI GH. *et al.* 2001, vol. I.1: 246, 286, 292.

BIBLIOGRAPHY

- *** Primul muzeu Cucuteni.... 2011 Dumitroaia, Gh., Preoteasa, C., Munteanu, R., Nicola, D. *Primul muzeu Cucuteni din România*, ediția a II-a, in col. BMA, XXVI, Ed. Foton, Piatra-Neamț.
- *** Painted Pottery ... *Painted Pottery of Huanghe River Reaches*, Zhejiang People's Fine Arts Publishing House, 2018.
- *** RepIași 1984 Chirica, V., Tanasachi, M., *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I, Ed. Junimea, Iași.
- *** Cucuteni-Trypillia 2008 *Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe*, coord. Lăcrămioara Stratulat, Fundația Cucuteni pentru Mileniul III și HersConsulting Group, București.
- BAM Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Institutul de Arheologie Iași, editori Victor Spinei, Virgil Mihailescu Birliba.
- ALAIBA 1998 Alaiba, R. E., *Cultura Cucuteni în Podișul Bârladului*, PhD, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași.
- ASĂNDULESEI 2017 Asăndulesei, A., *Inside a Cucuteni Settlement Remote Sensing Techniques for Documenting an Unexplored Eneolithic Site from Northeastern Romania*, in: *Remote Sensing*, 9, (1), doi:10.3390/rs9010041.
- ASĂNDULESEI 2015 Asăndulesei, A., *GIS (Geographic Information System), fotogrametrie și geofizică în arheologie. Investigații non-invazive în așezări Cucuteni din România*, in col. BAM, XXV, Ed. Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- ASĂNDULESEI 2012 Asăndulesei, A., *Aplicații ale metodelor geografice și geofizice în cercetarea interdisciplinară a așezărilor Cucuteni din Moldova. Studii de caz*, PhD, Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2012.
- ASĂNDULESEI et al. 2012 Asăndulesei, A., Istina, L.-E., Cotiugă, V., Tencariu, F.-A., Caliniuc, Șt., Balaur, R., Crețu, A.-P., Nicu, C., Venedict, B., *Cesium magnetometer survey in the Cucuteni settlement of Fulgeriș - La Trei Cireși, Bacău County, Romania*, in: *Romanian Reports in Physics*, 64, 3.
- BERZOVAN, MISCHKA 2020 Berzovan, Al., Mischka, C., *Așezarea Cucuteni A3 de la Dobrovăț-Pădurea Buda, Prospectările magnetice din 2017*, manuscript.
- CHAPMAN 2000 Chapman, J., *Fragmentation in Archaeology: People, Places, and Broken Objects in Prehistory of South-eastern Europe*, Psychology Press, London, 2000.
- CHAPMAN et al. 2016 Chapman, J., Gaydarska, B., Hale, D., *Nebelivka: Assembly houses, ditches, and social structure*, in: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.), *Trypillia: Mega-Sites and European Prehistory 4100-3400 BCE*, Themes in Contemporary Archaeology, 2, Routledge, London, 117-132.
- CHAPMAN et al. 2014A Chapman, J., Videiko, M. Y., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrowski, A., Kruts, V., *The second phase of the Trypillia mega-sites methodological revolution: a new research agenda*, in: *European Journal of Archaeology*, 17, 3, 369-406.
- CHAPMAN et al. 2014B Chapman, J., Videiko, M. Y., Gaydarska, B., Burdo, N., Hale, D., Villis, R., Swann, N., Thomas, N., Edwards, P., Blair, A., Hayes, A., Nebbia, M., Rud, V., *The planning of the earliest European proto-towns: a new geophysical plan of the Trypillia mega-site of Nebelivka, Kirovograd Domain, Ukraine*, in: *Antiquity*, vol. 88, No. 339.
- CHIRICA, TANASACHI 1984 V. Chirica, M. Tansachi, *Repertoriul arheologic al Județului Iași*, vol. 1, Ed. Junimea, Iași, 124-128.
- CUCOȘ 1999 Cucoș, Șt., *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, in col. BMA, VI, Ed. “Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.
- DIACONESCU 2014 Diaconescu, D., *Considerations concerning the chronology of the early Copper Age Tiszapolgár culture*, in: *Prähistorische Zeitschrift*, 89, 2, 219-241.
- DRUMER et al. 2019A Drumer, C., Lazarovici, C.-M., Mischka, C., Mischka, D., *Attempt to reconstruct a Copper Age dwelling from Scânteia – Dealul Bodești / La Nuci (Iași County). Preliminary results of the geomagnetic survey and excavations in 2016*, in: Mischka, D., Uthmeier, T. (coord.), *Beyond excavation. Geophysics, aerial photography and the use of drones in Eastern and southeastern European Archaeology, Proceedings of the international Colloquium 5-8 December 2016, Piatra Neamț*, Erlanger Studien zur Prähistorischen Archäologie 3, in col. BMA, XL, Ed. “Constantin Matasă”, Piatra Neamț, 51-68.
- DRUMER et al. 2019B Drumer, C., Lazarovici, C.-M., Mischka, D., *Rekonstruktionsversuch eines kupferzeitlichen Hauses aus Scânteia, Kr. Iași, Rumänien. Vorläufige Synthese der Projektergebnisse aus Magnetik und Ausgrabung 2016*, in: *Eurasia Antiqua*, Band 22 (2016), Rudolf habelt Verlag, Bonn, 101-114.

- DUMITRESCU 1974 Dumitrescu, Vl., *Arta preistorică în România*, vol. I, Ed. Meridiane, București.
- DUMITRESCU 1967 Dumitrescu, Vl., *Hăbășești. Satul neolitic de pe Holm*, Ed. Meridiane, București.
- LÁSZLÓ 1914 László, F., *Ásatások az er ősi őstelepen – Fouilles à la station primitive de Erőd (1907-1912)*, in: *Dolgozatok*, 5, 2, 279-386.
- LAZAROVICI C.-M. 2016 Lazarovici, C.-M., *Date cu privire la câțiva idoli antropomorfi descoperiți în așezarea Cucuteni A3 de la Scânteia (jud. Iași)*, in: Forțiu, S. (ed.), *Arhevest VI. In memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în Arheologie*, vol. I, Ed. JATEPress Kiado, Szeged, 213-224.
- LAZAROVICI C.-M. 2015 Lazarovici, C.-M., *Fortifications of the Cucuteni Culture: old and new data*, in: *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*, Muzeum Podkarpackie w Krośnie, Krosno, 61-84.
- LAZAROVICI C.-M. 2014A Lazarovici, C.-M., *Fortificațiile culturii Cucuteni în lumina cercetărilor mai vechi și mai noi*, in: Fazecaș, G. (coord.), *Studii de arheologie. Studia in honorem Doina Ignat*, Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 113-123.
- LAZAROVICI C.-M. 2014B Lazarovici, C.-M., *The Late Neolithic and Copper Age in Eastern Romania*, in: Schier, W., Drașovean, Fl. (eds.), *The Neolithic and Eneolithic Southeast Europe. New Approaches to Dating and Cultural Dynamics in the 6th to 4th Millenium BC*, in col. "Prähistorische Archäologie in Südosteuropa", Band 28, 69-98.
- LAZAROVICI C.-M. 2013 Lazarovici, C.-M., *Gropile de cult din așezarea Poieniști – Măgura/Dealul Teilor*, in: *ArhMold*, XXXVII, 199-209.
- Lazarovici C.-M. 2010 Lazarovici, C.-M., *New data regarding the chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiștea-Erbiceni cultures*, in: Šuteková, J., Pavúk, P., Kalábková, P., Kovár, B. (eds.), *Studia Archaeologica et Mediaevalia*, XI, MMX, *Panta rei, Studies in chronology and cultural development of South-Eastern and Central Europe in Earlier prehistory presented to Jura Pavúk on the occasion of his 75 birthday*, Comenius University in Bratislava and Archaeological centre, Olomouc, Bratislava, 91-114.
- LAZAROVICI, BABEȘ 2015 Lazarovici, C.-M., Babeș, M., *Poieniști – așezări preistorice*, in col. BAM, XXII, Muzeul Bucovinei, Ed. "Karl A. Romstorfer", Suceava.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI 2017 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Bucraniul – simbol și semn (partea a III-a)*, in: *Arhevest*, V, Ed. JATEPress Kiadó, Szeged, 1-47.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI 2016 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Bucrania-symbol and sign. Monumental bucrania. Part I*, in: Ursu, C.-E., Poruciuc, A., Lazarovici, C.-M. (eds.), *From Symbol to Signs 2015: Between Earth and heaven. Symbols and signs. Papers presented at the international symposium From Symbols to signs. Signs, symbols, rituals in sanctuaries*, Suceava, Romania, 11-13 September 2015. In memory of Henrieta Todorova, *Etnoreligion Series*, II, Muzeul Bucovinei Suceava, Ed. "Karl A. Romstorfer", Suceava, 125-277.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI 2007 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România. II. Epoca Cuprului*, in col. BAM, IV, Ed. Trinitas, Iași.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI 2006 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România. I. Neoliticul*, in col. BAM, IV, Ed. Trinitas, Iași.
- LAZAROVICI, MISCHKA 2016 Lazarovici, C.-M., Mischka, C., *Prospectările magnetice de la Scânteia*, in: *ArhMold*, XXXIX, 311-330.
- LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2019 Lazarovici, C.-M., Mischka, C., Mischka, D., *Magnetic prospecting at Scânteia – Dealul Bodești / La Nuci: history of research*, in: Mischka, D., Uthmeier, T. (coord.), *Beyond excavation. Geophysics, aerial photography and the use of drones in Eastern and southeastern European Archaeology, Proceedings of the international Colloquium 5-8 December 2016, Piatra Neamț*, Erlanger Studien zur Prähistorischen Archäologie 3, in col. BMA, XL, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 21-50.
- LAZAROVICI, STRATULAT 2018 Lazarovici, C.-M., Stratulat, L., *Vizită în Republica populară Chineză*, in: *ArhMold*, XLI, 315-324.
- LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2005 Lazarovici, C.-M., Ellis, L., Țurcanu, S., Scurtu, Fl., *Șantierul arheologic Scânteia. Campania 2004*, in: CCAR. Campania 2004, cImec, București, 331-334, 464.
- LAZAROVICI C.-M. *et al.* 2009 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., Țurcanu, S., *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World*, General editor L. Stratulat, Ed. Palatul Culturii, Iași, 2009.

- LAZAROVICI C.-M. et al. 2018 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., Țurcanu, S., Mischka, D., Mischka, C., Kovács, A., Oancă, M., Honcu, Șt., Berzovan, Al., Teodor, L., Hușleag, A., *Scânteia – „La Nuci”, jud. Iași, sat Scânteia, comuna Scânteia*, in: CCAR. Campania 2017, 122-123, 368-370.
- LAZAROVICI C.-M. et al. 2017 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., Țurcanu, S., Mischka, D., Mischka, C., *Scânteia – Dealul Bodești / La Nuci, Campania 2016*, in: CCAR. Campania 2016, Cimec, nr. 71, 127-129.
- LAZAROVICI C.-M. et al. 2016 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., Mischka, C., Mischka, D., Țurcanu, S., *Sat Scânteia, com. Scânteia, Punct La nuci*, in: CCAR. Campania 2015, A L-a Sesiune națională de rapoarte arheologice Târgu Jiu 26 – 28 mai 2016, Ministerul culturii, Muzeul Județean Gorj “Alexandru Ștefănescu”, 228- 229, 608-611.
- LAZAROVICI GH. 2016 Lazarovici, Gh., *Cultura Precucuteni în Transilvania*, in: *Enciclopedia Precucuteni – Cucuteni – Tripolie*, manuscript.
- LAZAROVICI GH. 2016A Lazarovici, Gh., *Epoca Cuprului-Eneolitic în Transilvania: principalele etape evolutive; legături cu Precucuteni-Cucuteni*, in: *Enciclopedia Precucuteni – Cucuteni – Tripolie*, manuscript.
- LAZAROVICI GH., LAZAROVICI C.-M. 2019 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., *Anatolia-Europa-China. From Symbol to Sign*, presentation at the International Symposium *From Symbol to Sign. Symbol and sign in relation to fire and light. In memory of Harald Hauptmann (1936-2018)*, Suceava, 20-22 September 2019.
- LAZAROVICI GH., LAZAROVICI C.-M. 2016 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., *Cultura Precucuteni în Transilvania*, in: *Analele Banatului*, XXIV, 37-74.
- LAZAROVICI GH., LAZAROVICI C.-M. 2015 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., *Bucraniul - simbol și semn. Bucraniile monumentale*, in: *ArheoVest III. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015, In Memoriam Florin Medeleț*, Vol. 1, Arheologie, Ed. JATEPress Kiadó, Szeged, 47-83.
- LAZAROVICI GH., LAZAROVICI C.-M. 2014 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., *About the Great Religious Themes of Vinča Culture*, in: Ursu, C.-E., Țerna, S. (eds.), *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, Ed. “Karl A. Romstorfer”, Suceava, 187-248.
- LAZAROVICI GH., LAZAROVICI C.-M. 2003 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., *The Neo-Eneolithic Architecture in Banat, Transylvania and Moldavia*, in: Grammenos, V. (ed.), *Recent research in the Prehistory of the Balkans*, Published by the Archaeological Institute of the Northern Greece and the Archaeological Receipts Fund, 3, Thessaloniki, 369-486.
- LAZAROVICI, MAXIM 1995 Lazarovici, Gh., Maxim, Z., *Gura Baciului. Monografie arheologică*, in col. “Bibliotheca Mvsei Napocensis”, XI, Cluj-Napoca.
- LAZAROVICI GH. et al. 2001 Lazarovici, Gh., Drașovean, Fl., Maxim, Z., *Parța. Monografie arheologică*, Vol. 1.1; vol. 1.2, Ed. “Waldpress”, in col. “Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica”, 12, Timișoara.
- LAZAROVICI GH. et al. 2011 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., Merlini, M., *Tărtăria and the sacred tablets*, edited by C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, J. Marler, M. Merlini, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- LAZAROVICI GH. et al. 2009 Lazarovici, Gh., Maxim, Z., Meșter, M., *Istoria societății*, in: Mărza, I. (ed.), *Monografia comunei Țaga*, Ed. Primăria Comunei Țaga, 220-272.
- LAZAROVICI GH. et al. 2018 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., Mischka, D., Mischka, C., Țurcanu, S., Oancă, M., Kovács, A., Honcu, Șt., *Scânteia, House 14: Domestic or communitary sanctuary?*, communication presented at the International Symposium *From Symbol to Sign (cave art and furniture). The fireplace in temples and sanctuaries (Type and functionality)*, Suceava, 21-23 September 2018.
- LAZAROVICI GH. et al. 2019 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., Mischka, D., Mischka, C., Țurcanu, S., Oancă, M., Kovács, A., Honcu, Șt., Berzovan, Al., *Un sanctuar casnic sau comunitar la Scânteia. Studiu de etnoreligie, etnoarheologie, arheologice*, in: *Acta Musei Tutovensisi. Istorie veche și arheologice*, XV, Bârlad, 35-76.
- MANTU 1998 Mantu, C.-M., *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, in: col. BMA, V, Ed. Nona, Piatra-Neamț.
- MICLE et al. 2010 Micle, D., Măruia, L., Török-Oance, M., Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., Cîntar, A., *Archaeological geomorphometry and geomorphography. Case study on Cucutenian sites from Ruginoasa and Scânteia, Iași County, Romania*, in: *Annales d'Université Valahia Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire*, Tome XII, Numéro 2, Târgoviște, 23-37.

- MISCHKA 2016 Mischka, C., *Geomagnetic scans*, in: *Enciclopedia Cucuteni – Tripolie*, manuscript.
- MISCHKA 2010 Mischka, C., *Beispiele für Ähnlichkeit und Diversität neolithischer und kupferzeitlicher regionaler Siedlungsmuster in Rumänien anhand von geomagnetischen Prospektionen*, in: Hansen, S. (Hrsg.), *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.-27. Februar 2007. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14*, Bonn, 71-84.
- MISCHKA 2009 Mischka, C., *Neue Ergebnisse der geomagnetischen Prospektionen neolithischer und kupferzeitlicher Siedlungen in Rumänien*, in: *Eurasia Antiqua*, 15, 1-14.
- MISCHKA 2008 Mischka, C., *Geomagnetic Prospection in Neolithic and Copper Age Settlements in Romania*, in: *Eurasia Antiqua*, 14, Berlin, 99-113.
- MISCHKA *et al.* 2016 Mischka, C, Mischka, D., Rubel, A., *Geomagnetic survey of Cucuteni settlements in Moldova – Results of the FAU – Campaign 2015*, in: *ArhMold*, XXXIX, 333-345.
- MISCHKA *et al.* 2019 Mischka, C., Preoteasa, C., Schafferer, G., *Gradiometerprospektionen auf Fundplätzen der Cucuteni-Kultur im Kreis Neamț (Rumänien)*, in: *Eurasia Antiqua*, 22 (2016), 115-131.
- MONAH 2012 Monah, D., *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, in col. BMA, XXVII, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț.
- MONAH *et al.* 2004 Monah, D., Cotiugă, V., Cotoi, O., *Construcții experimentale pentru culturile Precucuteni și Cucuteni*, in: *ArhMold*, 27, 41-60.
- MONAH *et al.* 2003 Monah, D., Dumitroaia, Gh., Monah, F., Preoteasa, C., Munteanu, R., Nicola, D., *Poduri – Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, in col. BMA, XIII, Ed. “Constantin Matasă”, Piatra Neamț.
- MÜLLER *et al.* 2014 Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (Hrsg.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100-3400 BCE*, in: *Themes in Contemporary Archaeology*, 2, London.
- OHLRAU, RUD’ 2019 Ohlrau, R., Rud’, V., *Testing Trypilline site development via geomagnetic survey. New Mega-structures and plans of small sites*, in: Mischka, D. Uthmeier, T. (coord.), *Beyond excavation. Geophysics, aerial photography and the use of drones in Eastern and southeastern European Archaeology, Proceedings of the international Colloquium 5-8 December 2016, Piatra Neamț*, Erlanger Studien zur Prähistorischen Archäologie 3, in col. BMA, XL, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 115-122.
- OTTE, DELNOÏ 2018 Otte, M., Delnoï, D., *Simbolique et sémiologie à Cucuteni. Hommage à Magda Mantu Lazarovici*, in: Țurcanu, S., Ursu, C.-E. (eds.), *Materiality and Identity in Pre-and Protohistoric Europe*, Ed. “Karl A. Romstorfer”, Suceava, 273-295.
- RASSMANN *et al.* 2014 Rassmann, K., Ohlrau, R., Hofmann, R., Mischka, C., Burdo, N., Videiko, M. Y., Müller, J., *High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization*, in: *Journal of Neolithic Archaeology*, 16, 96-134.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA M., Văleanu M.-C. 2004 Petrescu-Dîmbovița, M., Văleanu, M.-C., *Cucuteni – Cetățuie. Săpăturile din anii 1961-1966. Monografie arheologică*, in col. BMA, XIV, Ed. “Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA *et al.* 1999 Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M., Florescu, A. C., *Trușești, monografie arheologică*, Ed. Academiei Române, București-Iași.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA M. *et al.* 1954 Petrescu-Dîmbovița, M., Dinu, M., Florescu, A., Teodoru, D., Zamoșteanu, M., *Șantierul arheologic Trușești*, in: *SCIV*, 5, 1-2, 7-28.
- SHI XINBANG *et al.* 1982 Xinbang, Shi, Xueshan, Jin, Jianfang, Yang, Lixin, Chen, Qiming, Gong, Zhijung, Wang, Ruiling, Zshang i.a., *Neolithische Siedlungen der Yangshao-Kultur in Nordchina*, in: *Materialien zur Allegainen Vergleichenden Archäologie*, Band 1, Ed. Hermann Müller-Karpe, München.
- TODOROVA 1986 Todorova, H., *Kamenno – medhnato epoha v Bulgarija*, Sofia.
- TODOROVA 1973 Todorova, H., *Die frühesten Fortifikationssysteme im Bulgarien*, in: *Zeitschrift für Archäologie*, Band I.
- VIDEIKO 2019 Videiko, M., *Trypillia culture sites at Dnipro region: geomagnetic surveys*, in: Mischka, D., Uthmeier, T. (coord.), *Beyond excavation. Geophysics, aerial photography and the use of drones in Eastern and southeastern European Archaeology, Proceedings of the international Colloquium 5-8 December 2016, Piatra Neamț*, Erlanger Studien zur Prähistorischen Archäologie 3, in col. BMA, XL, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 115-122.

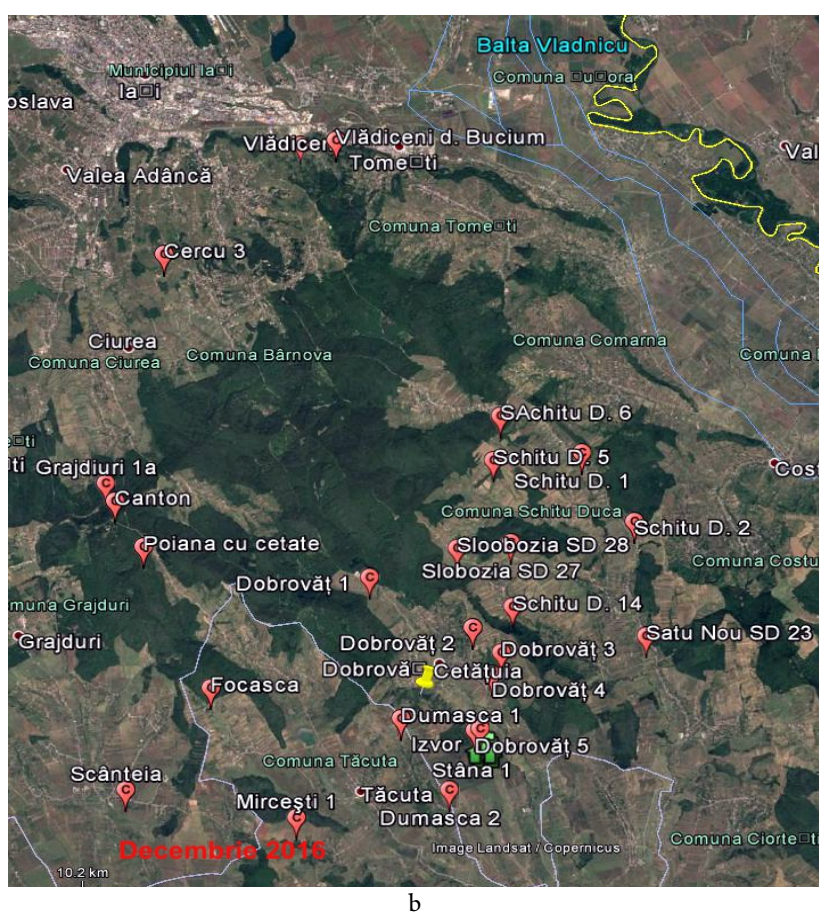

Fig. 1. Cucuteni sites: a. from Dobrovăț; b. from the area.

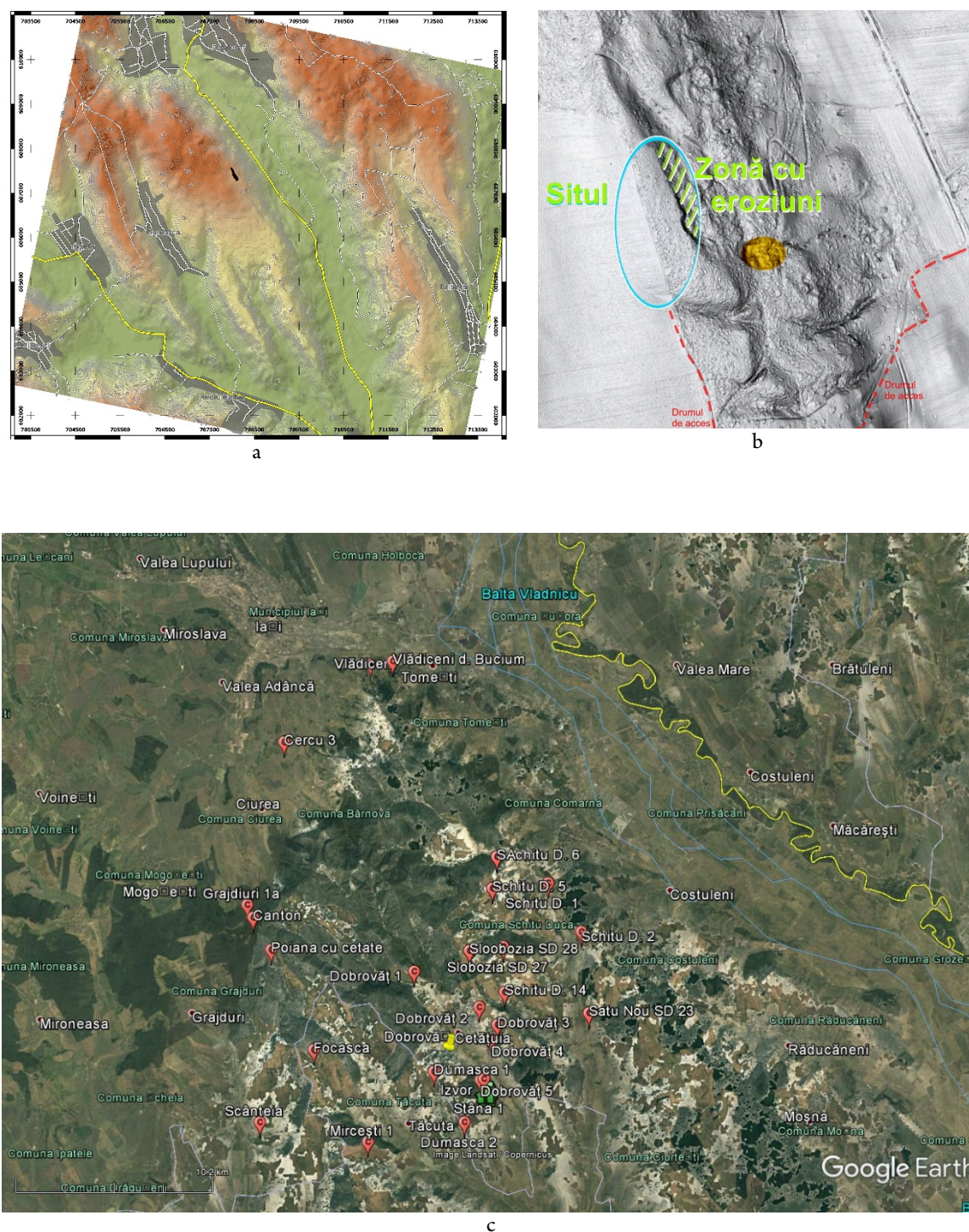

Fig. 2. a. Dobrovăț and the geographical area; b. Pădurea Buda, LIDAR prospecting (the spring is marked with brown); c. Sites marked on Google Earth map in winter (white marks represent snow).

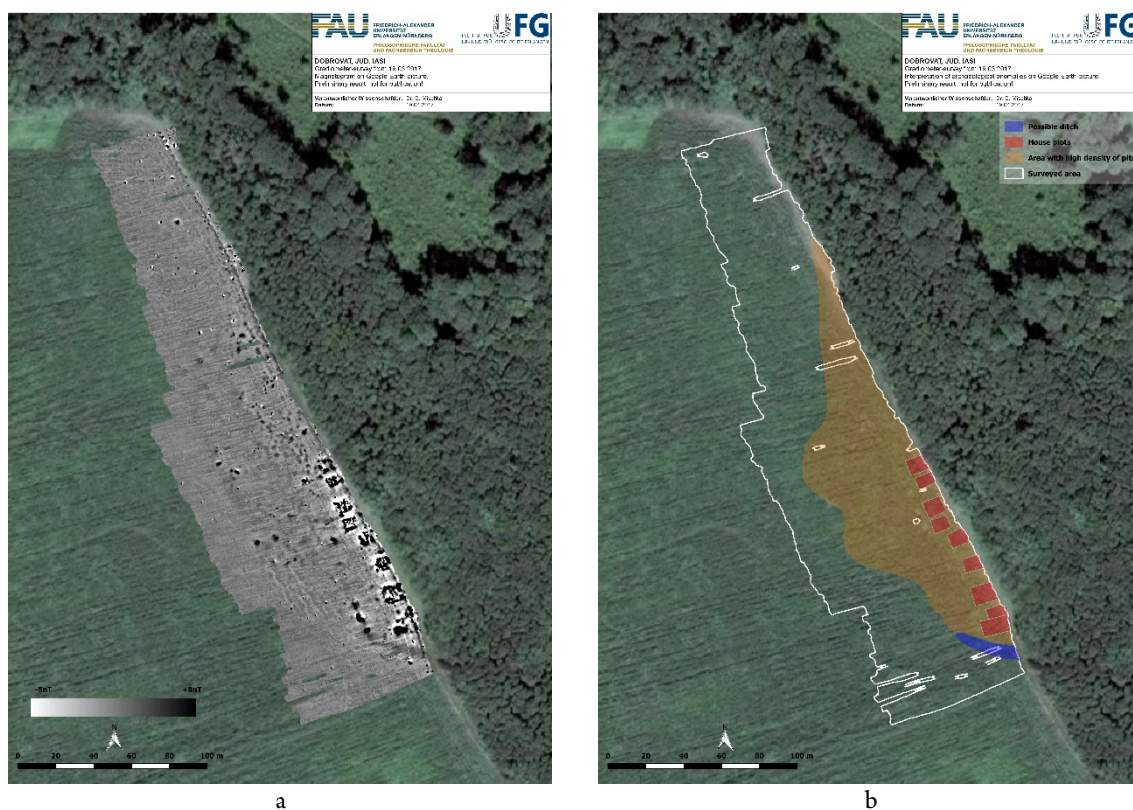

Fig. 3. *Pădurea Buda*: a. prospecting by Carsten Miska; b. marking the boundary of the settlement (yellow marking), the defense ditch (blue marking, transformed in time into a hole descending to the spring) and the nine constructions, processed by Carsten Mischka.

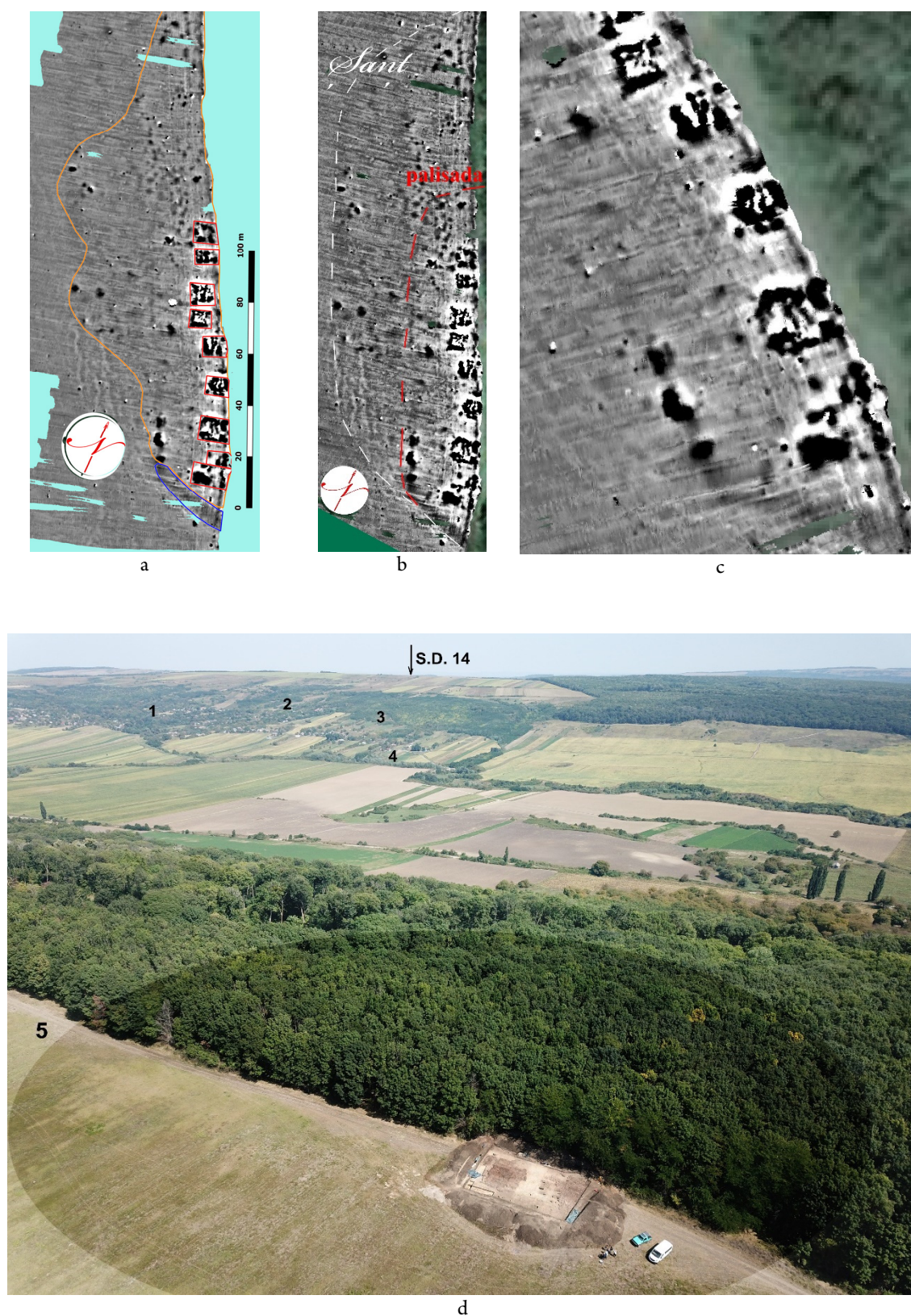

Fig. 4. Dobrovăț – Pădurea Buda: a-c. complexes, details after Carsten Mischka; d. aerial view from Pădurea Buda to the village (*apud* Carsten Mischka, August 2019): 1-4. sites with Cucuteni ceramics from Dobrovăț and Schitu Duca (SD) Objective 14 (according to Replăși 1984), processing Gheorghe Lazarovici.

Fig. 5. Dobrovăț – Pădurea Buda, houses L3, L4 with their annexes and L10 (processing *apud* Carsten Mischka, 14 August 2019).

Fig. 6. Pădurea Buda, L 4 with rooms, west wall and pillar profiles.

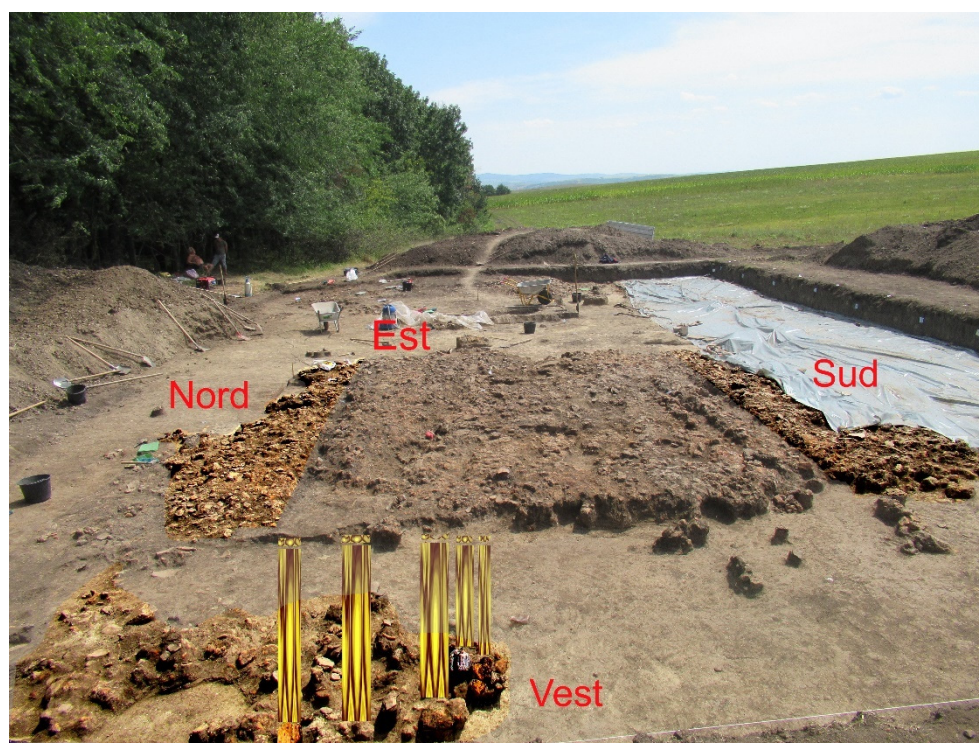

Fig. 7. Pădurea Buda, House 4, the central room and the annexes at different stages of study: a. after cleaning the debris; b. after the dismantling of some parts, with the marking of the pits, the area of the bed, the corridor, the altar, the area with the suspended bridge (red marking) and the entrance from the west.

a

b

c

Fig. 8. Pădurea Buda, L4, east wall, network structures: a. wall; b. the north entrance door; c. the south leaf.

a

b

Fig. 9. Pădurea Buda, L4: a. the altar; b. detail from its conservation.

a

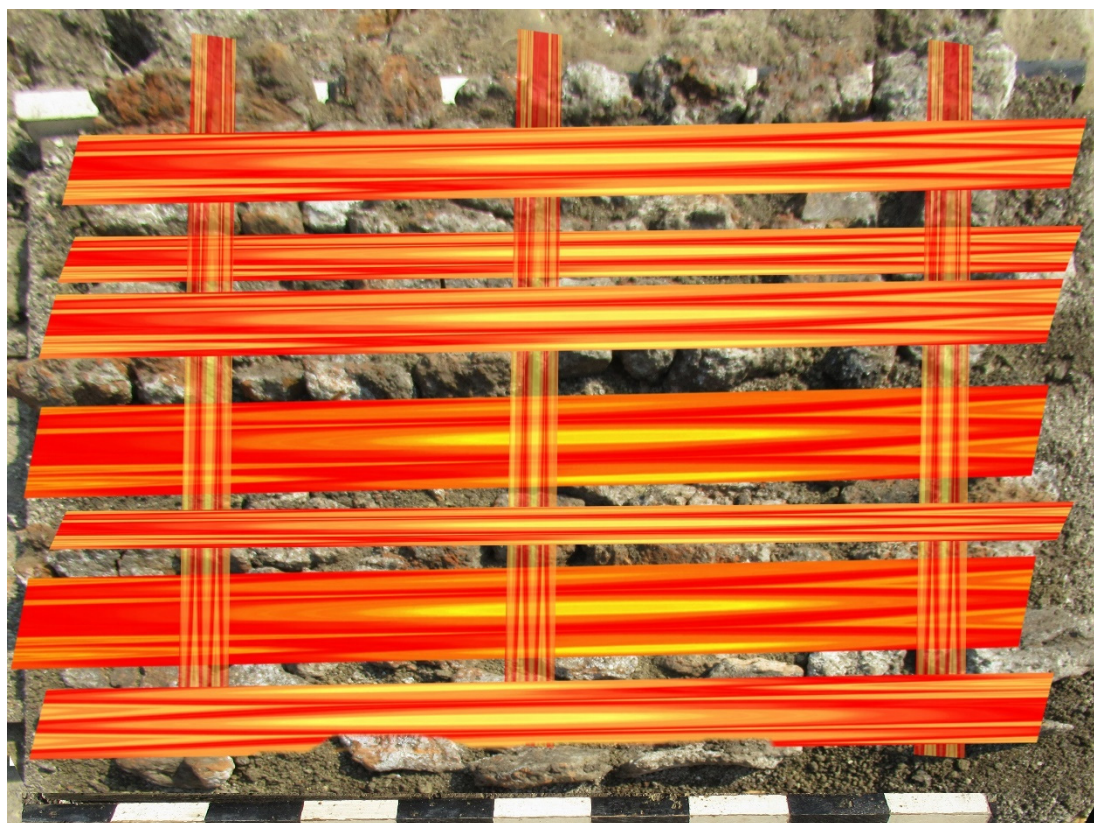

b

c

Fig. 10. *Pădurea Buda*, L4: a. base of the south wall with postholes; b-c. South wall, block D: b, square a6; c. square a8.

a

b

Fig. 11. *Pădurea Buda*, L4: a-b. details from the reconstruction of the south and north wall structure with the bed structure.

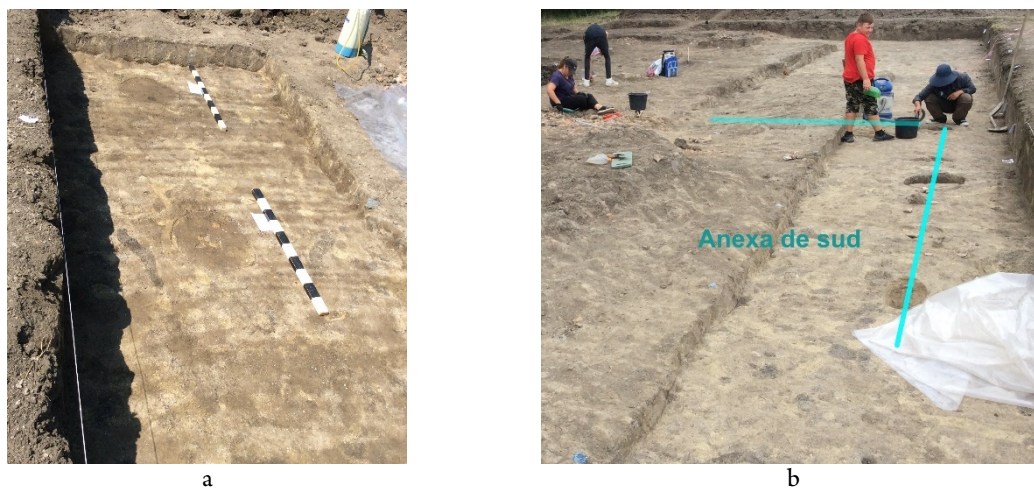

Fig. 12. Pădurea Buda, L4: a-b. southern annex with pits from the wide eaves.

b

c

d

Fig. 13. Pădurea Buda, L4: a. structure of the east, north and west wall in the north half; b-d. beam profiles on squares.

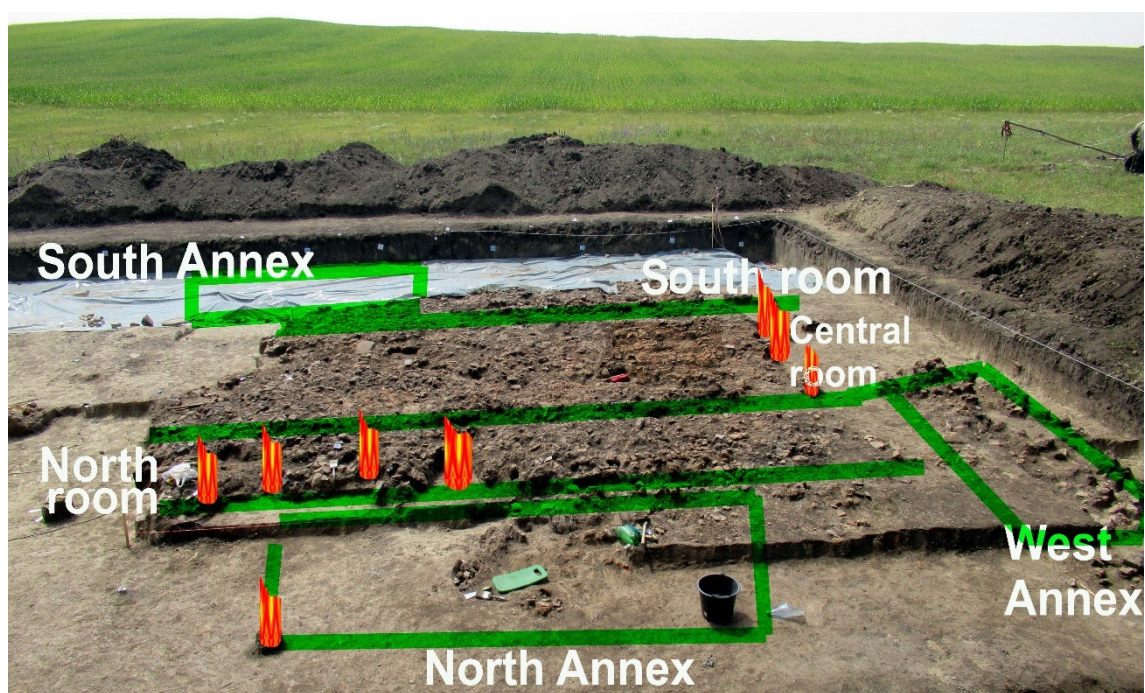

Fig. 13e. Pădurea Buda, L4, annex / western room: orange, sticks placed in open pits.

Todorova H. 1986, p. 173, fig. 30
Poljanica VII nr. 1 a-c, Todorova 1973 Abb. 12

Fig. 14. House from Poljanica, level VII (*apud* TODOROVA 1973, Abb. 12), analogy for L4 from Dobrovăț.

Fig. 15. Pădurea Buda, carved and polished stone tools (14, burnt ax fragment).

Fig. 16. Pădurea Buda, polished stone tools.

Fig. 17. *Pădurea Buda*: a. tools and bone objects from L10; b. clay objects: 1. oven cap, 2. perforated lip, 3-7. toy balls, 8. design on adobe.

Fig. 18. *Pădurea Buda*, anthropomorphic idols (1-7, 9, 11), zoomorphs (8) and protom (10): 1. from L3; 2. from C1 j3, -0.80 m; 3. from L4, C1 i6, -0.75 m; 4. from the SE area of the site, from the profile; 5. from C1 g3, -0.30 m; 6. from D1 b3, -0.30 m; 7. from the north room of the northern Annex of L4; 8. from L4, Northern Annex, northern room; 9. of L4 Annex of N, C1 j3, -0.80 m; 10. from L3a; 11. from D1 a8, under the platform of L4.

Fig. 19. *Pădurea Buda*, plastic art: 1, 3. anthropomorphic idols (3, foot); 2. zoomorphic idol (sheep?); 4-5. bull horns; 6. ceramic fragment with bird's claw.

a

b

Fig. 20. *Pădurea Buda*, House 10: a. image with part of the complex; b. painted pottery, secondary burned in area L10, Cucuteni A3.

Table 21. Pădurea Buda, ceramic categories. Good L10 in the center of the series	SF	F	UC
DOBROVĂȚ L4 Annex W j	86	19	24
DOBROVĂȚ L4 Annex N m	64	32	8
DOBROVĂȚ L4 m	111	26	36
DOBROVĂȚ L4 j	168	57	43
DOBROVĂȚ L4 Annex S	46	10	16
DOBROVĂȚ L4 south room	6	2	2
DOBROVĂȚ L4 s	98	47	29
DOBROVĂȚ L4 north room	12	1	7
DOBROVĂȚ l	29	14	10
DOBROVĂȚ L4 Annex W m	89	60	20
DOBROVĂȚ L3b	31	22	7
DOBROVĂȚ L3 j	77	44	29
DOBROVĂȚ L4 Annex W s	43	33	14
DOBROVĂȚ L4 Annex N	34	29	13
DOBROVĂȚ L3 m	31	15	19
DOBROVĂȚ L3a	89	80	33
DOBROVĂȚ L4 main room s	73	56	41
DOBROVĂȚ L4 Annex N s	37	27	22
DOBROVĂȚ L3 s	156	124	97
DOBROVĂȚ L10	121	74	96
DOBROVĂȚ L4 Annex N j	33	31	22
DOBROVAT L4 i center j	9	6	8
DOBROVĂȚ L4 south room j	62	47	61
DOBROVĂȚ L4 j corridor	8	6	8
DOBROVĂȚ L4 Annex S s	13	12	12
DOBROVĂȚ L4 N room m	11	15	11
DOBROVĂȚ L3 j L3b	6	6	11
DOBROVĂȚ L4 central room j		1	3

Table 22. Pădurea Buda, décor types.	Pressing	Painted	P1e	P5	P9	Sum	%
DOBROVĂȚ		334	51	8	57	456	46.1
DOBROVĂȚ L3b		47			1	53	5.4
DOBROVĂȚ L3a		49				52	5.24
DOBROVĂȚ L4 Annex W	41	68	10	9	19	152	15.4
DOBROVĂȚ L4 j		1	39	1	63	107	10.8
DOBROVĂȚ L4 s		36			7	44	4.4
DOBROVĂȚ L4 m		7	12	17	10	46	4.6
Sum	41	609	117	35	163	989	
%	4.1	61.6	11.8	3.5	16.5		100

a

b

c

d

Fig. 23. *Pădurea Buda*, ceramics: a-b. Dobrovăț I level; c-d. level Dobrovăț II.

Fig. 24. Cucuteni C type pottery from Dobrovăț II level.

Fig. 25. Pădurea Buda, Precucuteni fragments from L4: 1-9. in ruins; 7-10. under the rubble on the floor.

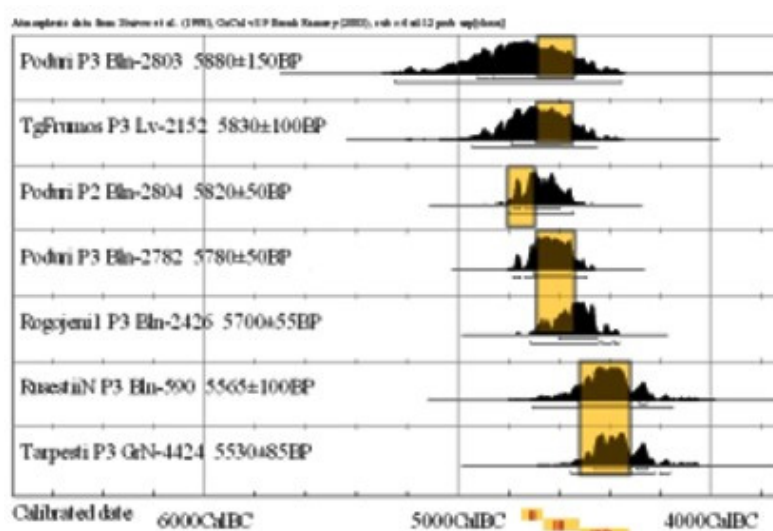

Fig. 26. C14 data for Precucuteni-Cucuteni: a. calibration by Gh. Lazarovici; b. *apud* Diaconescu 2014, Fig. 11.

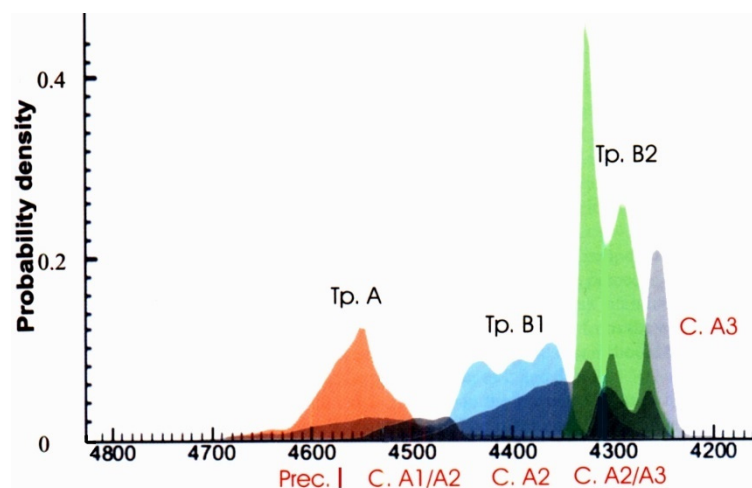

Fig. 11. The comparison of the bounded sums for the ^{14}C dates of Precucuteni III, Cucuteni A1/A2, A2, A2/A3 and A3 phases to the dates belonging to Tiszapolgár culture's A, B1 and B2 phases.

a

b

Fig. 27. Pădurea Buda, L10: a. ritual grave with pig head; b. stepping stones on the level of the L10.

Fig. 28. *Pădurea Buda*, area L10: a. northern pits D and E; b-d. pit E, layout and content.

ORIGINILE PREISTORICE ALE UNEI ICONOGRAFII CLASICE. REPREZENTĂRI JANIFORME ÎN CHALCOLITICUL EUROPEI SUD-ESTICE

DE
SENICA ȚURCANU*

Abstract:

Anthropomorphic plastic representations have always polarized the attention of archaeologists, anthropologists and art historians. The extremely wide range of these representations has supported approaches and systematizations that have become increasingly complex, as the level of scientific research evolved. In the case of the Balkan-Anatolian Neolithic, the vast majority of anthropomorphic plastic representations indicate the existence of a religious system dominated by the archetypal "Great Goddess", with clear "Great Mother" features. However, the careful analysis of all the plastic representations will give the conclusion that there is a wide variety of characters (especially female) in different poses and attitudes. These indicate certain structures and hierarchies within the prehistoric pantheon, but also the existence of a complex mythology that, unfortunately, we can only suspect now. This paper highlights and systematizes several types of artefacts that argues for the existence of a double-faced character, most likely with attributes similar to the god Janus Bifrons of the Classical mythology, as early as the V-IV millennia BC, in the imaginary of Gumelnița – Karanovo VI and Cucuteni – Tripolie cultural complexes. The analyzed archaeological data indicate that some of the Classical attributes of this god seem to originate with a deity revered since prehistory. In almost all of these samples, the same data argue for the hypothesis that this double-faced character was originally a female.

Keywords: Janus-type double-fronted character; Gumelnița – Karanovo VI; Cucuteni – Tripolie; anthropomorphic plastic art; anthropomorphic vessels; human face shaped vessels; gynaecomorph vessel.

INTRODUCERE

Reprezentările plastice antropomorfe au polarizat, dintotdeauna, atenția arheologilor, antropologilor și istoricilor de artă. Repertoriul lor extrem de vast a favorizat abordări și sistematizări care au devenit din ce în ce mai complexe, pe măsura evoluției metodologiilor și a paradigmatelor epistemologice¹. Cel mai frecvent, specialiștii și-au îndreptat atenția asupra acestor artefacte deoarece au considerat că ele pot contribui la descifrarea vieții spirituale a comunităților care le-au creat și folosit. În general, pentru neo-eneoliticul balcano-anatolian s-a apreciat că marea majoritate a reprezentărilor plastice antropomorfe indică existența unui sistem religios dominat de arhetipul „Marii Zeițe”, cu certe caracteristici de „Mare Mamă”. Totuși, analiza nuanțată a ansamblului reprezentărilor plastice a documentat existența unei mari varietăți de personaje (în special feminine) în ipostaze și atitudini diferite care reflectă anumite structuri și ierarhizări ale panteonului preistoric, dar și existența unei mitologii complexe pe care, din păcate, putem doar s-o bănuim în momentul de față².

Lucrarea noastră își propune să evidențieze și să sistematizeze mai multe tipuri de piese, care indică existența, încă din milenii V-IV BC, în universul imaginar al complexelor culturale Gumelnița – Karanovo VI și Precucuteni – Cucuteni – Tripolie, a unui personaj cu față dublă, cu mare probabilitate cu atribute similare zeului Janus din mitologia clasică.

* Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul de Istorie a Moldovei; senicat2000@yahoo.com.

¹ Pentru o trecere recentă în revistă a principalelor teorii conectate cu problematica statuetelor antropomorfe a se vedea: INSOLL 20017, cu o privire specială asupra materialelor redactate de E. Banffy (BANFFY 2017) și D. Bailey (BAILEY 2017). Pentru noi teorii și tendințe în interpretarea vaselor antropomorfe a se vedea: SCHWARZBERG, BEKER 2017.

² DUMITRESCU 1934; DUMITRESCU 1968; DUMITRESCU 1974; DUMITRESCU 1979; NEUMANN 1981; HÖCKMAN 1966; GIMBUTAS 1982; GIMBUTAS 1987; RADUNCEVA 1976; POGOŠEVA 1983; 1985; LÉVÊQUE 1986; COMȘA 1995; MONAH 1997; MONAH 2012; BIEHL 2003; HANSEN 2007; BURDO 2002; BURDO 2014; ANDREESCU 2002.

Prezența unor astfel de piese a mai fost uneori remarcată, dar fără a li se acorda o atenție specială și fără ca aceste artefacte să fie discutate și integrate într-o viziune unitară³.

DATELE ARHEOLOGICE

Interesul nostru față de această temă a fost determinat de câteva statuete provenite din așezarea Cucuteni A₃ de la Scânteia (jud. Iași, România). Publicând, în 1993, un material dedicat plasticii antropomorfe descoperită în aproape un deceniu de cercetări sistematice efectuate în acest sit, C.-M. Mantu Lazarovici, coordonatorul cercetărilor, atrăgea atenția asupra unei piese descoperite în locuința sanctuar denumită L1 (Pl. I.1) despre care afirma că reprezintă „un adevărat Janus”⁴. Această piesă figurează partea superioară a unei statuete nedecorate, realizată cu umerii arcuiți în amorse ascuțite, poziție care ar putea fi interpretată ca orantă. Capul piesei, cilindric înalt, iese din tiparele obișnuite de figurare a acestei părți a corpului la statuetele cucuteniene de fază A. Ceea ce îl particularizează, pe lângă lungimea sa, este faptul că are modelate alveole ale orbitelor oculare pe ambele suprafețe. Pe ambele părți este figurat, asimetric, și nasul. În creștet, statueta are o mică ridicătură/ umflătură care ilustrează, cel mai probabil, un tip special de coafură (coc ?) sau de acoperământ pentru cap. Pe corp, piesa are, poziționate simetric în zona sânilor, două perforații care străbat întreg torsul. Doar pe una din suprafețe, sunt figurați și sânii, ca pastile aplicate. Dorim să atragem atenția în mod special asupra dimensiunilor piesei. Fragmentul păstrat are înălțimea (în continuare, în text: H) = 9,5 cm și lățimea (în continuare, în text: LA) = 6,3 cm, situație care ne permite să remarcăm că statueta întreagă măsoară probabil în jur de 20 cm, mult peste media statuetelor antropomorfe descoperite la Scânteia⁵. Din păcate, dimensiunile fragmentului păstrat și particularitățile sale de decorare nu ne permit să afirmăm cu certitudine care este sexul reprezentării.

Piesa nu este singulară în cadrul descoperirilor din această așezare. Cea de-a doua statueta cu atribute similare este conservată în același grad de fragmentare, fiind spartă tot pe linia taliei (Pl. I.4)⁶. O particularizează lobi simetrici și nasul figurați similar, pe ambele suprafețe, la partea superioară a unei mici coloane cilindrice ilustrând gâtul și capul. Interesant de remarcat este faptul că și aceasta are, în partea superioară a capului, o mică umflătură evidențiată la modelarea în lutul moale care figurează o particularitate a coafurii (un gen de coc sau moț ?) sau, poate, un acoperământ de cap indicat schematizat. Torsul statuetei prezintă pe una din suprafețe, pastile aplicate figurând sânii. O singură perforație situată lateral străbate corpul piesei care este nedecorată.

Aceste statuete nu reprezintă apariții singulare în plastica cucuteniană. C.-M. Mantu Lazarovici indica, în momentul publicării primei piese prezentate în acest material, existența unor analogii în plastica antropomorfă de la Răucești (jud. Neamț, România)⁷, așezare aproximativ contemporană cu cea de la Scânteia.

Statuetele cu care se face analogia au o formă aparte a capului⁸. Ele se integrează într-o serie tipologică specială caracteristică fazelor Cucuteni A (subfazele A₃-A₄) (Pl. I.7-87) și A-B (Pl. I.6)⁹. Capul acestor piese este figurat având pe linia sa mediană o carenă în formă de clepsidră atenuată, evidențiată și rotunjită frontal; în partea sa superioară carena se evidențiază distinct și este rotunjită, creând impresia vizuală a unui acoperământ pentru cap sau a unei coafuri speciale. Ochii reprezentării perforază capul și sunt realizați pe doi lobi aplatizați poziționați lateral față de această zonă centrală redată simetric, anterior și posterior. Acest tip de statueta are – la nivelul capului – două fețe identice. Există și variante ale acestui tip. Unele au carenă centrală similară doar pe o singură față, fapt ce ne determină să afirmăm că simetria piesei este realizată intenționat. Subliniem că, în cazul pieselor cu o singură față, partea superioară a carenei centrale nu depășește nivelul capului¹⁰.

³ DUMITRESCU 1966: 162-167, Fig. 1-3; MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 21-23, Pl. V.1; VI.1; VIII.1-2; POGOȘEVA 1983: 85, 118, Fig. 35.25; POGOȘEVA 1985: Abb. 201; 755; MATCH 1988: 12, 235, Cat. No. 81, Abb. 3; MANTU 1993: 53, Fig. 8.4; DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 115, Fig. 1-2, 13.1a-c, MARINESCU-BÎLCU 2001: 97; 16.1; MONAH 2012: 141, 190-191, 234; MAREȘ, APARASCHIVEI 2014: 448-449, No. 8; URSU, 2014: 113, Pl. XCV.1; DIACONESCU 2016: 123-124, Fig. 17.6.

⁴ MANTU 1993: 53, Fig. 8.4; MANTU, ȚURCANU 1999: 14-15.

⁵ Cf. MANTU 1993: 53, 176 doar 18 piese din cele 263 analizate depășeau 9 cm.

⁶ Dimensiunile piesei sunt: H = 6,7 cm; LA = 3,5 cm.

⁷ DUMITROAIA 1987: 21-41.

⁸ DUMITROAIA 1987: Fig. 3.1,3.

⁹ DIACONESCU 2016: Fig. 15.7.

¹⁰ MONAH 2012: Fig. 66.3; 72.2.

O piesă cu carenă centrală atenuată prezentă pe ambele suprafețe ale capului a fost descoperită și în așezarea Cucuteni A₄ de la Drăgușeni (jud. Botoșani, România)¹¹ (Pl. I.9). Interesant în cazul acestei piese (păstrată în același grad de fragmentare) este faptul că decorul său incizat prezintă motive organizate similar pe ambele fețe. Subliniem că acestea sunt extrem de apropiate ca aspect, fără a fi însă identice.

Aspectul general al pieselor de la Răucești și Drăgușeni este diferit față de cel al statuetelor de la Scânteia, atât datorită faptului că gâtul și capul se individualizează ca elemente separate, dar și pentru că ele sunt decorate prin incizii. Prezența unui decor realizat prin incizii pe ambele fețe ale statuetelor antropomorfe din faza A a culturii Cucuteni este tipică și indică – la modul teoretic – faptul că sexul acestor reprezentări este feminin¹², deși pe nici una din suprafețele pieselor de la Răucești și Drăgușeni nu sunt figurați sânii¹³. Ținem să menționăm că aceste piese au și anumite particularități de decorare care ies din tiparele obișnuite, particularități asupra cărora vom reveni în rândurile de mai jos.

În seria statuetelor antropomorfe cu față dublă se înscrie și o piesă provenită din vechile colecții ale Muzeului de Istorie a Moldovei (Iași, România) (Pl. I.5)¹⁴. Conservată în același grad de fragmentare ca și piesele discutate anterior, și această statueta (care a suferit o puternică ardere secundară), are un mod de redare a capului ieșit din tiparele clasice. Realizat ca o coloană cilindrică scurtă, capul are alveole pe ambele suprafețe pentru a marca ochii. Pe una din fețe, într-una din alveole, are aplicată o pastilă din lut. Probabil ambii ochi (de pe această față) au fost astfel evidențiați. Menționăm că această modalitate de redare a ochilor este extrem de rară. Sânii și buricul reprezentării sunt redați prin pastile aplicate pe aceeași față pe care sunt marcați și ochii.

Piesa a fost decorată cu incizii și are la gât un colier dublu aplicat. Tipul acesta de podoabe pentru gât se regăsește cu regularitate pe statuetele antropomorfe¹⁵. Cele două șiraguri ale colierului în discuție atârnă până spre mijlocul pieptului. Ceea ce îl particularizează, este modalitatea sa de redare de pe spatele reprezentării. Unul dintre cele două șiraguri ale colierului nu apare figurat în jurul gâtului, așa cum ar fi fost normal din punct de vedere funcțional, ci atârnă până spre mijlocul spatelui. Adăugând această constatare la modalitatea de redare a ochilor, putem să afirmăm că această piesă are dublă față, nu numai prin detaliile de reprezentare de la nivelul capului, ci și prin acelea de pe corpul ei. Constatarea ne-a determinat să concluzionăm că există mai multe piese care au figurate pandantive/ piese de podoabă pe ambele suprafețe, atât pe față, cât și pe spate, și că ele formează o serie. Astfel, câteva piese de la Răucești, și chiar una dintre cele prezentate mai sus (Pl. I.3,8), au anumite motive incizate pe gât sau pe piept – poziționate atât anterior, cât și posterior – care au fost interpretate ca figurând piese de podoabă¹⁶. Aceste reprezentări ale obiectelor de podoabă fac parte din categoria celor care au fost definite la nivel teoretic, ca reprezentări cu caracter implicit¹⁷. Pandantivele au frecvent formă rombică cu elemente diverse înscrise în ele, sau, mai rar, figurează modelul care a fost interpretat¹⁸ ca ilustrând pandantive „en violon”.

Statuetele cu față dublă se întâlnesc și în faza Cucuteni A-B (Pl. I.2,6,10-11; II.1-2,4-5). Majoritatea pieselor de la acest nivel cronologic se păstrează în același grad de fragmentare. Ca și în perioada anterioară, unele dintre ele au dublă față prin detaliile simetrice de reprezentare a capului sau prin modul de redare a podoabelor din zona gâtului. Speciale sunt cele câteva piese la care trăsăturile duble sunt figurate prin intermediul unor elemente anatomice (sânii) modelate pe ambele fețe (Pl. I.10-11), situație neîntâlnită explicit în descoperirile cunoscute până în acest moment la nivelul fazei A.

Pentru a ilustra această nouă situație menționăm, în primă instanță, un fragment de statueta provenit de la Traian – *Dealul Fântânilor* (jud. Neamț, România)¹⁹ (Pl. I.10). Capul reprezentării – care se sprijină pe gâtul individualizat – este modelat tipic, cu carenă centrală și lobi laterali străpunși de perforațiile care figurează ochii. Carenă este evidențiată pe

¹¹ MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000: Fig. 167.1.

¹² DUMITRESCU 1979: 75-76; MONAH 2012: 113.

¹³ Reamintim că aceste piese sunt sparte pe linia taliei și că partea inferioară a corpului lor, care este mai relevantă pentru identificarea de gen, lipsește.

¹⁴ BERLESCU 1964: 68-69, Pl. I.1.

¹⁵ ȚURCANU 2011: 12-16.

¹⁶ DUMITROAIA 1987: Fig. 3.1; S.3-4.

¹⁷ Cf. ȚURCANU 2011: 16, reprezentările implicite presupun redarea prin incizie sau pictură, pe gâtul sau pe pieptul statuetelor a unor pandantive de diverse tipuri, fără a include și prezentarea colierului de care acestea erau suspendate.

¹⁸ MONAH 1997: 139-140; ȚURCANU 2011: 16-18.

¹⁹ BEM 2007: Fig. 403.6.

ambele suprafețe, aproximativ simetric, permițându-ne să încadrăm această piesă în categoria statuetelor cu față dublă²⁰. Mai mult decât atât, piesa are două perechi de sâni poziționați anatomic pe ambele fețe ale reprezentării. Ei sunt redați prin intermediul unor pastile aplicate. Remarcăm faptul că cele două fețe ale piesei sunt asemănătoare, fără a fi identice.

O piesă similară se regăsește și la Vorniceni (jud. Botoșani, România) (Pl. I.11). În acest caz, cele două perechi de sâni, diferă. Pe o față sunt realizați prin pastile aplicate, pe cealaltă, prin modelare direct din corpul piesei, mai puțini evidenți și cumva neglijent poziționați²¹. Și în cazul acestei piese, capul a avut față dublă, dar lipsa unui fragment din partea sa superioară, nu ne permite să intrăm în detalii descriptive. Statueta a fost pictată cu roșu pe fond alb.

Ansamblul descoperirilor plastice de la Vorniceni cuprinde și alte piese care intră în sfera noastră de interes. Astfel, menționăm și la acest nivel cronologic câteva statuete antropomorfe cu față dublă din perspectiva detaliilor figurate la nivelul capului²² (Pl. II.2,4-5), unele dintre ele având redat pe ambele suprafețe, în zona gâtului, obiecte de podoabă²³ (Pl. II.4).

Ca element special adițional remarcăm diagonala prezentă pe cel puțin două dintre piese (Pl. II.2,5). Realizată prin incizii cu linii paralele, diagonala se asociază într-unul din cazuri cu un personaj cu o coafură specială (o mica umflătură trasă din lutul moale în momentul modelării piesei) poziționată în partea superioară a capului a cărei terminație sugerează o suviță mare de păr prinsă în creștet (un fel de moț) și cu sâni realizați din pastile aplicate (Pl. II.2). În cel de-al doilea caz, personajul figurat are un brâu lat decorat cu incizii în chevron (Pl. II.5). Remarcăm capul realizat la extremitatea unei coloane înalte, corpul elongat al reprezentării și poziția diagonalei, foarte sus sub braț. Sub diagonală apare un element adițional, o mică pastilă de lut alungită. Acest tip de detaliu de reprezentare se înscrie într-o serie care apare în diferite contexte și areale regionale și este conectat numai cu diagonalele de pe unele statuete masculine²⁴. Este figurat atât printr-o mică pastilă de lut, uneori alungită, ca în cazul piesei de la Vorniceni, cât și printr-o alveolare. Acest mic element adițional a fost interpretat fie ca ilustrarea unui accesoriu vestimentar aflat în strânsă conexiune cu personajele reprezentate, fie ca un tip de obiect de podoabă cu rol utilitar (acela de încheietoare sau teacă), a cărei prezență trebuia explicit subliniată²⁵.

Aceeași particularitate de modelare prezintă, la același nivel cronologic, și o piesă provenită din situl Drăgușeni – *Rotunda* (jud. Botoșani, România)²⁶ (Pl. I.2). Și această statueta (păstrată în același grad de fragmentare) are sâni redați (prin pastile aplicate) doar pe una din suprafețe.

O altă statueta antropomorfă cu față dublă a fost identificată recent în săpăturile realizate în așezarea Cucuteni A-B de Adâncata – *Dealul Lipovanului* (jud. Suceava, România) (Pl. II.1)²⁷. Este o piesă aproape întreagă care a fost descoperită spartă în patru fragmente situație care, în lumina abordărilor teoretice²⁸, poate fi privită cu certitudine ca rezultat al unei fragmentări intenționate.

Modalitatea de redare a siluetei umane este tipică pentru această perioadă de tranziție. Poziția reprezentării este semișezândă. Torsul, nefiresc alungit, are formă de clepsidră; umerii, rotunjiți, sunt redați prin amorese; șoldurile sunt ușor marcate; picioarele, lipite și demarcate de linii adânc incizate, sunt ușor flexate în zona genunchilor; în partea posterioară sunt redat și fesele. Statueta nu are sâni și nici urme care să indice liniile inghinale, triumphiul sexual sau genul reprezentării. A fost arsă secundar. Este realizată din pastă de bună calitate, tipică. Nu conservă urme de pictură și nici ale vreunui decor incizat. Are amprente de cereale în partea stângă a abdomenului, în zona genunchilor și în jumătatea inferioară a picioarelor.

Capul este elementul anatomic care ne reține atenția. Sprijinit pe un gât scurt și gros, este modelat circular sub forma a doi lobi alveolați, aproximativ simetrici, despărțiți de carene centrale. Deși unul dintre lobi este spart, este evident faptul că piesa a fost modelată special pentru a avea două fețe aproximativ similare, situație remarcată de către descoperitori. Intenționalitatea redării unui cap cu două fețe este certă atunci când analizăm ansamblul descoperirilor din

²⁰ Ținem să subliniem faptul că în marea lor majoritate, statuetele antropomorfe care au capul figurat cu carenă centrală și lobi laterali, au fețele anterioară și posterioară evident diferite, în sensul unei redări naturaliste.

²¹ DIACONESCU 2016: 123-124, Fig. 17.6.

²² DIACONESCU 2016: 8.3,6; 12.15; 15.7; 16.1,8; 17.2.

²³ DIACONESCU 2016: 8.3; 17.2.

²⁴ ȚURCANU 2013B: 65.

²⁵ ȚURCANU 2013B: 65.

²⁶ MONAH 2012: Fig. 113.5.

²⁷ MAREȘ, APARASCHIVEI 2014: 448-449, No. 8.

²⁸ GAYDARSKA et. al. 2007: *passim*.

care provine această statueta. Ea a fost descoperită alături de un ansamblu de alte 20 de piese împreună cu care a constituit, conform descoperitorilor, o ofrandă marcând existența unui șanț de fondare a așezării²⁹.

Din punctul nostru de vedere, remarcăm faptul că alături de această statueta există alte câteva piese reprezentate similar la nivelul corpului care, fie au o singură față, fie nici măcar nu au marcate trăsăturile faciale³⁰. Alături de piesa cu față dublă, este posibil ca ele să fi reprezentat mai multe personaje, fiecare cu un rol clar definit în scenografia rituală în care au fost implicate.

Și faza târzie a complexului cultural Cucuteni-Tripolie ne-a furnizat piese de interes (Pl. II.3,6-8).

Menționăm, în primă instanță, două statuete conservate în același grad de fragmentare ca și cele mai multe dintre cele prezentate anterior. Prima, descoperită într-unul din nivelurile Cucuteni B din așezarea eponimă Cucuteni – *Cetățuie* (jud. Iași, România)³¹ (Pl. II.6), are capul discoidal delimitat vertical de o carenă mediană ce se regăsește pe ambele suprafețe³². Individualizat față de gât, el a fost decorat pe una din suprafețe cu benzi de culoare negru-brun sugerând un anumit tip de decorație facială pictată. Corpul piesei a fost pictat pe ambele suprafețe. Remarcăm și în acest caz faptul că motivele decorative realizate cu benzi de aceeași culoare sunt similare, dar nu identice, atât pe față, cât și pe spatele piesei.

Cea de-a doua piesă (Pl. II.3) a fost descoperită în așezarea de la Hut din regiunea Kaniv situată în bazinul superior al Nistrului³³ (Ucraina), datată la nivel cronologic B II-C I. Deși de mici dimensiuni și cu trăsăturile feței nu foarte bine individualizate, capul statuei are alveole care mărginesc o carenă centrală atât pe suprafața anterioară, cât și pe cea posterioară.

Mult mai spectaculoase sunt alte două piese aparținând subfazei Tripolie C I-C II descoperite pe teritoriul de astăzi al Ucrainei. În ambele cazuri, fragmentele păstrate includ mai multe elemente de interes. Unuia dintre ele, descoperit la Halep (Ucraina), (Pl. II.7) îi lipsesc picioarele și o suprafață mică din zona capului³⁴. Capul are carenă mediană doar pe una din suprafețe. Statueta este decorată cu pictură. Ceea ce ne atrage atenția în cazul acestei piese, este un anumit detaliu de decorare: pe spatele statuei este figurat un colier cu pandantiv central care atârna până aproape de linia taliei. El este realizat prin incizare adâncă sau poate chiar prin excizie. Dacă s-ar fi păstrat doar torsul statuei, s-ar fi putut considerat că suprafața cu pandantivul reprezintă partea anterioară a piesei. În circumstanța în care se păstrează și capul (care are față pe partea opusă), piesa constituie o reprezentare specială și ne determină să o considerăm ca figurând o statueta de tip Janus.

Mult mai explicită este cea de-a doua piesă care provine din așezarea de la Stena (Ucraina)³⁵ (Pl. II.8). Aceasta este figurată în picioare. Îi lipsesc capul și extremitățile picioarelor. Ceea ce particularizează această reprezentare sunt cele două perechi de sâni ce se regăsesc pe ambele suprafețe ale torsului. Figurați prin pastile aplicate, ei sunt plasați, pe ambele fețe, în poziție corectă din punct de vedere anatomic. Pe una din suprafețe, la nivelul șoldurilor sunt figurate și fesele. Piesa a fost decorată prin pictură în două culori (roșu și brun). Decorul pare să evidențieze linia taliei și zona picioarelor. Pe piept, în porțiunea de deasupra sânilor, piesa are – pe ambele părți – o diagonală în X realizată prin pictură cu o linie dublă de culoare roșie. Această reprezentare a fost interpretată de către A. P. Pogoșeva ca ilustrând „ideea dualismului”³⁶.

Din aceeași regiune provin și alte piese, din păcate, într-o stare de conservare precară, care – prin analiza decorului figurat pe ambele suprafețe ale torsului – pot să reprezinte piese cu dublă față redând două siluete antropomorfe poziționate spate în spate³⁷.

Interesant este faptul că în arealul Cucuteni au existat și piese care figurau siluete antropomorfe poziționate față în față, partea care era oferită privirii fiind cea dorsală. O singură statueta poate fi încadrată, până în momentul de față, în acest tip. Piesa la care ne referim provine de la Holercani (r. Dubăsari, Republica Moldova) (Pl. III.1). Jumătatea superioară a corpului este redată schematizat sub forma unui con înalt la extremitatea căruia este figurată o singură față indicată prin două mici alveolări care flanchează o carenă mediană. Picioarele sunt modelate ca făcând corp comun și

²⁹ MAREȘ, APARASCHIVEI 2014: 457.

³⁰ MAREȘ, APARASCHIVEI 2014: 456, No. 7; 458, No. 9.

³¹ SCHMIDT 2006: Pl. 34.1a-1b.

³² Ținem să subliniem faptul că marea majoritate a pieselor care au capul redat cu carenă verticală mediană au partea posterioară a capului redată anatomic, oarecum rotunjită sau aplatizată. Pentru acest aspect vezi: MONAH 2012: Fig. 126.1,8-10,13-14; 127.4,8-9; 128.1; 129.2; 130.6; 131.5; 133.1; 134.1-2; 138.4; 140.1-2.

³³ OVCHINNIKOV 2018: Fig. 1.2.

³⁴ BURDO 2002: Fig. 6.7.

³⁵ POGOȘEVA 1983: 85; 1985: Abb. 755.

³⁶ POGOȘEVA 1983: 85.

³⁷ BURDO 2002: Fig. 6.6; 27.7.

sunt figurate ca un con alungit. Între aceste două părți au fost realizate patru semisfere unite într-un corp comun care pot fi interpretate ca fiind fesele a două personaje. Piesa figurează, deci, două siluete antropomorfe unite frontal și stilizate la nivelul corpului, partea asupra căreia se accentuează plastic și vizual fiind fesele. Este datată în Precucuteni III / Tripolie A³⁸.

Dar statuetele antropomorfe nu reprezintă singura modalitate de redare plastică a unei reprezentări cu dublă față în ansamblul materialelor Cucuteni – Tripolie. Și unele piese cilindrice, antropomorfizate, au dublă față (Pl. III.2-3,5).

În așezarea Cucuteni A de la Scânteia se regăsesc cel puțin două piese de acest tip (Pl. III.2). Corpul acestor artefacte are formă cilindrică de înălțimi diferite, cu baza plată și ușor evazată, iar partea superioară rotunjită. Uneori forma lor se apropie de cea a unui trunchi de con. Antropomorfizarea presupune redarea unor detalii de la nivelul capului (ochi, nas), în partea superioară a cilindrului. Ochii sunt figurați ca alveolări realizate prin impresiuni cu degetul în lutul moale în momentul modelării piesei. Carene mediane delimitează aceste alveole. Piese similare provenite de la aproximativ același nivel cronologic au mai fost descoperite la Hăbășești (jud. Iași, România)³⁹ (Pl. III. 3) și Drăgușeni – Ostrov (jud. Botoșani, România)⁴⁰.

Formă cilindrică are și o piesă descoperită în Ucraina (r. Zvenihorodka), în așezarea Iurkivka⁴¹ (Pl. III.5). Piesa are un profil longitudinal ușor arcuit; îi lipsește baza. O particularizează șirurile de puncte incizate, paralele, care îi decorează întreaga suprafață și înfățișarea dublă antropomorfă. Partea superioară a piesei prezintă – pe ambele suprafețe – câte doi lobi (obținuți prin presarea lutului moale în momentul modelării) despărțiți de o carenă verticală poziționată median. În fiecare alveolă, câte un punct adânc incizat marchează – pe ambele suprafețe – ochii.

O piesă⁴² din arealul sudic, de la Țigănești (jud. Bacău, România) deschide o altă perspectivă analizei noastre. Artefactul în discuție este un capac discoidal cu mâner cilindric antropomorfizat cu față dublă (Pl. III.4). Descoperit într-un nivel aparținând fazei A a culturii Cucuteni, el reprezintă ceea ce a fost definit ca un „import” provenit din aria sudică învecinată, Gumelnița-Karanovo VI⁴³.

Artefactul își găsește analogii perfecte în mai multe descoperiri din arealul sudic gumelnițean unde acest tip de piese formează o serie⁴⁴ (Pl. III.7-12).

Capacele la care facem referire au corpul discoidal plat și mâner cilindric antropomorfizat. Diametrul capacului propriu-zis variază între 8 și 16 cm, iar înălțimea mânerelor între 4 și 8 cm⁴⁵. Din totalul de 56 de capace cu mâner antropomorf repertoriate la nivelul anului 2002, 21 de piese, adică 37,5%, aveau mâner antropomorf cu față dublă⁴⁶. Dintre acestea, șase aparțineau fazei Gumelnița A₂, zece fazei Gumelnița B₁, restul fiind lipsite de context arheologic relevant. Între piesele provenind din cele două faze nu există nici o diferență din punct de vedere tipologic, ele neputând constitui elemente de datare cronologică. Majoritatea acestor piese provin de la Căscioarele, dar sunt cunoscute și piese descoperite la Teiu (jud. Argeș, România), Vidra (jud. Ilfov, România) și Pietrele (jud. Giurgiu, România)⁴⁷.

La modul general, antropomorfizarea mânerului acestor capace presupune faptul că acesta figurează o siluetă umană redusă plastic doar la redarea capului și în special a părții superioare a acestuia, cea care redă ochii, nasul și, mai rar, urechile. Mânerele cu față dublă au, în partea superioară, pe ambele suprafețe, doi lobi simetrici, aplatizați, formați prin presarea lutului moale în momentul modelării pieselor. O carenă, mai mult sau mai puțin evidentă, delimitează median cei doi lobi. Privit de sus, butonul are o secțiune stelată cu patru vârfuri unite de arce de cerc deschise spre exterior (Pl. III.8, 10-12). Doar în mod excepțional, antropomorfizarea presupune figurarea gurii sau redarea unor perforații la nivelul urechilor (până acum este cunoscută doar câte o piesă, pentru fiecare variantă, în teritoriul nord-dunărean)⁴⁸.

³⁸ POGOȘEVA 1983: 118; Fig. 35.25.

³⁹ DUMITRESCU *et al.* 1954: 417, Fig. 37.1.

⁴⁰ Piese inedite în colecția Muzeului Județean Botoșani.

⁴¹ KOLEKCJA CERKAS'KOGO 2007: 7-8, Fig. 2a-2b.

⁴² MONAH 2012: 190-191, Fig. 244.10.

⁴³ MONAH 2012: 190-191.

⁴⁴ ANDREESCU 2002: Pl. 15.1; 59.1-6; TODERAȘ *et al.* 2009: 51, Pl. XIII.D.2.

⁴⁵ ANDREESCU 2002: 77.

⁴⁶ ANDREESCU 2002: 76.

⁴⁷ ANDREESCU 2002: 76-77; Pl. 59.1-6; TODERAȘ *et al.* 2009: 51, Pl. XIII.D.2.

⁴⁸ ANDREESCU 2002: 76.

Remarcăm și în cazul acestor piese că unele dintre reprezentări au în creștetul capului o proeminență mai mult sau mai puțin evidentă⁴⁹ situație care ar putea indica un anumit tip special de coafură sau acoperământ pentru cap (Pl. III.4,10-12).

Dorim să remarcăm, și în acest caz, intenția de a reda fețe duble, evidențiată de existența capacelor cu butoane cilindrice antropomorfizate cu o singură față⁵⁰.

O mențione aparte, în contextul analizei pieselor cilindrice antropomorfizate, trebuie făcută asupra unei piese fragmentare provenită din nivelul Gumelnița A₂ de la Căscioarele⁵¹ (Pl. III.9). Piesa are dublă față cu alveolele tipice. Carena mediană este destul de naturalist modelată. Partea superioară a piesei este rotunjită. Ceea ce o particularizează este faptul că pe ambele suprafețe, în alveole sunt figurați și ochii. Ei au fost redați cu ajutorul unor linii simple incizate. Ochii nu sunt identici pe ambele fețe. Forma liniei care îi indică este ușor arcuită convex. Pe una din fețe cei doi ochi sunt aproximativ similari; pe cealaltă, ei sunt reprezentați diferit unul față de celălalt. Doar pe această față particularizată este redată și gura personajului reprezentat. Ea este figurată printr-o creștătură adâncă, cu o măiestrie care reușește să transmită ideea de zâmbet sau de gură deschisă. Tot pe această față, sub gură este plasată o mica umflătură/ proeminență despre care s-a apreciat că ar putea figura bărbia⁵² sau, mai curând, în opinia noastră, așa-numitul „măr al lui Adam”, trăsătură fizică tipic bărbătească. Piesa este goală în interior. Este dificil de afirmat dacă ea constituie partea superioară a unui mâner de capac sau dacă era aplicată la partea superioară a unui mâner din lemn, constituind un anumit tip particular de sceptor, așa cum sunt cele documentate la nivelul fazei A a culturii Cucuteni în așezările de la Trușești și Drăgușeni⁵³.

În arealul culturii Gumelnița mai există un tip de capace care se integrează în tematica noastră, capacele prosopomorfe⁵⁴. Ilustrăm această categorie tipologică cu un capac provenit din așezarea de la Ciolănești din Deal (jud. Teleorman, România) datat în faza Gumelnița A₂ (Pl. III.13). Capacul are formă de calotă. Pe diametrul maxim conservă urmele a două proeminențe alungite, acum rupte, care figurau urechile comune. Cele două suprafețe arcuite situate între proeminențe figurează, fiecare, câte o față umană. Nasul acestora este modelat în relief, în formă ovală în plan. Din profil, carena nazală apare ca o elipsă cu diametru variabil. Ochii și sprâncenele sunt redați prin linii incizate. Forma ochilor este migdalată. Sprâncenele sunt realizate în manieră realistă, arcuite deasupra ochilor. Gura este indicată printr-o creștătură adâncă poziționată sub nas. Este flancată în partea inferioară de un șir de mici perforații. Putem indica numărul lor (patru) doar pe una din fețe, cealaltă față nefiind conservată integral⁵⁵.

Aspectul decorativ al celor două fețe este accentuat prin tehnica încrustației cu materii colorate. Suprafața exterioară a capacului a fost pictată cu roșu. Zona ochilor este cruțată din fondul negru, lustruit, al vasului. În interiorul acesteia, conturul ochilor și al sprâncenelor este realizat prin linii incizate încrustate cu alb. Contrastul suprafețelor lustruite negru-cenușiu cu suprafețele pictate cu roșu și liniile încrustate cu alb produce un efect vizual special. Trebuie menționat că această tehnică decorativă a fost folosită și la alte tipuri de piese⁵⁶.

Precizăm faptul că și acest tip de capac are o variantă cu o singură față⁵⁷, fapt care indică, o dată în plus, intenționalitatea redării unor fețe duble.

În cadrul reprezentărilor plastice aparținând complexului cultural Gumelnița-Karanovo VI există și alte tipuri de piese cu dublă față. Primele pe care le prezentăm sunt statuetele antropomorfe (Pl. IV.1-3).

O piesă descoperită la Ruse (Bulgaria) constituie o dublă reprezentare antropomorfă ilustrată astfel nu numai la nivelul capului, ci și al corpului⁵⁸ (Pl. IV.1). Piesa este păstrată aproape întreagă; îi lipsesc extremitățile mâinilor și ale picioarelor. Reprezintă o siluetă umană redată schematizat prin intermediul unui cilindru căruia i s-au adăugat două proeminențe laterale paralelipipedice – astăzi păstrate fragmentar – cu extremitățile posibil orientate în sus, figurând

⁴⁹ ANDREESCU 2002: Pl. 59.1-2,4,6.

⁵⁰ ANDREESCU 2002: 76, Pl. 58.1-8.

⁵¹ ANDREESCU 2002: Pl. 15.1.

⁵² ANDREESCU 2002: 25.

⁵³ LAZAROVICI, LAZAROVICI, ȚURCANU 2009: 19-20 (Fig. 13), 110 (Fig. 3). Remarcăm faptul că printre reprezentările plastice ale culturii Gumelnița există și alte reprezentări antropomorfe goale în interior, cu o singură față, care pot să fi constituit piese de acest tip (de exemplu: ANDREESCU 2002: Pl. 26.1).

⁵⁴ NIȚU 1969: 29-31, Fig. 7; ANDREESCU 2002: 74, Pl. 55.1. Dimensiunile piesei: D = 11,5 cm; H = 4,4 cm.

⁵⁵ NIȚU 1969: 30-31, Fig. 7.

⁵⁶ NIȚU 1969: 31, Fig. 5.2.

⁵⁷ ANDREESCU 2002: Pl. 55.2-6.

⁵⁸ GEORGIEV, ANGELOV 1957: Fig. 63.2.

măinile. Alveolele oculare au fost realizate – pe ambele suprafețe – prin impresiuni ale degetelor în lutul moale în momentul modelării piesei; ele sunt delimitate de câte o carenă mediană. Pe ambele fețe, în aceste alveole sunt realizate câte trei puncte înșiruite vertical. Creștetul capului este ușor conic indicând, probabil, o anumită coafură sau un tip de acoperământ de cap special. Zona gurii este marcată – pe ambele suprafețe – printr-un șir de puncte formând o linie ușor convexă. Numărul punctelor nu este egal; pe una din suprafețe sunt patru, pe cealaltă cinci. Zona inghinală este marcată pe ambele suprafețe de câte un triunghi realizat prin incizie indicând sexul feminin. Modul lui de redare în desen ne permite să presupunem că este posibil să fi fost pictat. Sub aceste triunghiuri, pe circumferința cilindrului a fost realizată o bandă cu un decor incizat compus din linii paralele, cu capetele afrontate. Având în vedere canoanele de reprezentare ale perioadei, deși pe nici una din suprafețe nu sunt redați sânii, ambele fețe pot fi considerate feminine.

Un fragment de la o piesă aproximativ similară a fost descoperit într-o locuință gumelnițeană cercetată la Geangoiești (jud. Dâmbovița, România)⁵⁹. Din păcate, fotografia piesei este destul de neclară în publicație și prezintă, oricum, doar una din fețe, dar piesa este descrisă ca având „steatopigie și triunghi sexual pe ambele fețe”⁶⁰.

O altă statueta pe care o menționăm în analiza noastră face parte din categoria așa-numitelor „piese cu cocoașă” (Pl. IV.2). Ea provine din nivelul Gumelnița B₁ de la Căscioarele⁶¹. Îi lipsesc capul și extremitățile picioarelor. Amorsele triunghiulare figurând mâinile, sunt orientate orizontal. Este nedecorată. Are „cocoașe” poziționate pe tors, în dreptul pieptului, pe ambele suprafețe. Una din fețe are figurat sexul feminin realizat prin incizia unui triunghi în regiunea abdominală joasă; cealaltă are figurat sexul masculin prin intermediul unei proeminențe conice conturată cu incizii, modalitatea de expresie plastică folosită uneori pentru marcarea organelor genitale masculine. Situația a fost observată și de către R. Andreescu care aprecia că piesa ar putea să reprezinte un „personaj bisexuat”⁶².

Fără a avea certitudinea și fără a insista asupra ideii, apreciem că nu este exclus ca și celelalte câteva piese cu dublă „cocoașă”⁶³ cunoscute în literatură, chiar dacă nu au figurat sexul sau chiar dacă îl au individualizat doar pe una dintre suprafețe, să constituie tot reprezentări duble.

Reprezentări antropomorfe duble au fost executate și din alte materiale, nu doar din ceramică. Una dintre cele mai sugestive artefacte de acest gen a fost realizată din foiță de aur. Piesa la care ne referim provine de la Ruse dintr-un nivel atribuit fazei Gumelnița B₁⁶⁴ (Pl. IV.3). Ea redă o siluetă antropomorfă cu dublă față, destul de realist reprezentată. Este conservată fragmentar, lipsindu-i extremitățile picioarelor.

Capul, ovoidal, este separat median, pe ambele suprafețe, de o nervură verticală figurând nasul. Două puncte care îl flanchează în partea inferioară sugerează nările. Printr-o modalitate similară este redată și linia gurii: punctiform, prin intermediul unui număr de șase impresiuni. Impresiuni circulare de dimensiuni mai mari figurează ochii care sunt flancați, în partea superioară de două linii orizontale sugerând sprâncenele. Găurile care perforază lateralele capului sunt în număr de trei și sunt înșiruite vertical. Torsul piesei are mâinile poziționate orizontal, perforate la extremități. Are marcat buricul și prezintă, aproximativ în zona centrală, o perforație circulară. Triunghiul sexual – cu o mică linie verticală la interior – este redat pe ambele suprafețe prin linii dublate de impresiuni punctiforme. Numărul și dimensiunile lor sunt diferite.

Piesa nu are, până în acest moment, analogii. Detaliile diferite de figurare a părților sale anatomice indică o anumită diferențiere între cele două fețe ale personajului reprezentat.

O altă categorie de piese cu față dublă o reprezintă statuetele cu vas pe cap (Pl. IV.4, V.1-2).

Una dintre cele mai spectaculoase reprezentări a fost descoperită într-o locuință de pe măgura Gumelnița (jud. Călărași, România), în nivelul B₁ din așezarea eponimă (Pl. IV.4)⁶⁵. Despre această piesă, Vl. Dumitrescu nota că reprezintă „un adevărat Janus feminin”⁶⁶. Ea figurează două reprezentări antropomorfe poziționate spate în spate unite într-un corp comun și purtând pe cap un vas piriform susținut cu mâinile. Înălțimea sa este 22,5 cm. Mâinile sunt comune și au degetele marcate distinct. Capul este conectat de corp printr-un gât scurt și „excesiv de gros”⁶⁷. Corpul reprezentării

⁵⁹ BORUGA 1969: 220, Pl. II.1.

⁶⁰ BORUGA 1969: 220.

⁶¹ ANDREESCU 2002: 30, Pl. 22.11.

⁶² ANDREESCU 2002: 33, 43.

⁶³ ANDREESCU 2002: 23, Pl. 11.3,5; 22.10; 29.8.

⁶⁴ ANDREESCU 2002: 70, Pl. 52.1.

⁶⁵ DUMITRESCU 1966: 163-164, Fig. 1; MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 21-22, Pl. V.1; VI.1; DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 114-115, Fig. 2.

⁶⁶ DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 115.

⁶⁷ MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 21.

este figurat printr-o rochie „cloche” (un trunchi de con gol în interior) decorată cu benzi de linii verticale de culoare roșie evidențiate cu incizie și culoare albă. Pe fiecare față se regăsește câte o pereche de săni redați prin pastile.

Piesa a fost puternic arsă secundar, fiind calcinată și parțial deformată, astfel că nu toate detaliile feței pot fi observate cu acuratețe. Vl. Dumitrescu observa că reprezentarea are capul disproporționat de mare, față de restul corpului⁶⁸. Urechile celor două reprezentări sunt comune. Ele sunt redată prin doi lobi mari, fiecare cu câte cinci perforații înșiruite perimetral. Ochii au fost – cel mai probabil – redați prin pictură realizată în depresiunile lenticulare care flanchează, realist, partea superioară a nasului. Din păcate, alături de distrugerea datorată focului, plasarea lor în perimetrul în care piesa a fost spartă nu ne permite să facem nici un fel de observații asupra detaliilor lor de redare. Nasul ambelor fețe a fost tras din lutul moale. El apare acum ca o proeminență conică necizelată (posibil distorsionată de arderea secundară puternică) sub care sunt marcate nările prin perforații verticale adânci. Gura este redată prin câte o linie incizată dublată de un șir de mici perforații realizate în lutul moale. Numărul acestora nu pare să fi fost același pe ambele fețe. Pe fața mai puțin afectată de incendiu ele sunt în număr de nouă.

Deși rare, piesele de acest tip nu erau unicate. Tot la Gumelnița, a fost descoperit un fragment (H = 7,7 cm) care păstrează o parte din capul cu dublă față provenind de la un artefact similar (Pl. V.2)⁶⁹. Se conservă, de pe ambele fețe, ochii reprezentărilor. Nasul, păstrat doar pe una din suprafețe, este redat destul de realist, fiind figurat printr-o proeminență alungită și rotunjită cu un profil corect din punct de vedere anatomic, dar fără nări. Conturul ochilor este realizat prin incizie. Forma lor este migdalată, fără a fi identică. Câte un punct adânc incizat marchează irisul fiecărui ochi. Probabil că pictura desăvârșea – prin anumite accente – impresia de privire pătrunzătoare pe care reprezentarea o transmite încă și astăzi. Urechile, acum sparte, erau comune. Păstrează urme de vopsea roșie.

O altă reprezentare similară provine de la Căscioarele⁷⁰ (Pl. V.1). În acest caz se conservă capul cu două fețe, o parte din gâtul naturalist redat și fundul vasului situat în partea superioară. Dimensiunile fragmentului păstrat (H = 9 cm) indică o piesă care, întreagă, avea cel mai probabil în jur de 40 cm⁷¹.

Profilul facial al figurilor reprezentate este realist, fiind extrem de sugestiv din punctul de vedere al temei noastre de interes. Realizat cu multă măiestrie artistică, el se apropie cu mare acuratețe de reprezentările clasice ale lui Janus Bifrons. Cele două fețe sunt tratate similar, fără a fi identice, atât nasurile, cât și cele două bărbii fiind diferite.

Ambele nasuri sunt modelate naturalist și au nările marcate. Gurile celor două reprezentări sunt realizate prin incizii adânci subliniate de câte un șir de șapte, respectiv opt găurele. Urechile comune, delicate, au câte șase perforații înșiruite vertical. Starea de conservare a piesei nu ne permite să facem aprecieri de nuanță privind ochii, dar faptul că suprafețele pe care au fost realizați sunt ușor alveolate și că nu sunt marcați prin incizii adânci, ne determină să presupunem că erau pictați.

Ipoteza ca aceste piese să fi fost destinate a fi expuse într-un loc central și să poată fi privite din mai multe părți a fost respinsă de acum mai bine de 50 de ani. Încă de atunci s-a apreciat că „este mai verosimilă dedublarea însăși a divinității feminine”⁷² situație justificată și de existența unor statuete cu vas pe cap cu o singură față, piese mult mai frecvent întâlnite⁷³.

O altă categorie de piese o reprezintă vasele antropomorfe propriu-zise. Cu mai multe tipuri, naturaliste sau schematizate, această mare categorie de piese cu față dublă se regăsește în ambele arii culturale analizate.

Cel mai desăvârșit exemplu, din punctul nostru de vedere, este un vas descoperit la Stara Zagora (Bulgaria) (Pl. V.4) care provine din aria Karanovo VI⁷⁴. Piesa, spectaculoasă, este conservată aproape integral (îi lipsește o mică porțiune care constituia buza propriu-zisă a vasului; are H = 41 cm). Redă două siluete umane poziționate spate în spate, unite într-un corp comun. Recipientul este realizat destul de naturalist, în forma corpului uman. Deschizătura lui se află în partea superioară a capului și se păstrează fragmentar. Corpul reprezentărilor este figurat oarecum schematizat prin intermediul a două trunchiuri de con goale în interior, unite pe diametrul maxim pentru a figura linia taliei. Se sprijină pe două picioare

⁶⁸ DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 115.

⁶⁹ DUMITRESCU 1966: 167, Fig. 2; MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 22, Pl. VIII.2; DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 115, Fig. 13.1a-c.

⁷⁰ DUMITRESCU 1966: 167, Fig. 3; MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 22, Pl. VIII.1; ANDREESCU 2002: 49, Pl. 34.2.

⁷¹ MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 22.

⁷² MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 23.

⁷³ DUMITRESCU 1966: 167; DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 115; ANDREESCU 2002: Pl. 34.3; 35; TODERAȘ *et al.* 2009: Pl. XIV.C.

⁷⁴ MATCH 1988: 12, 235, Cat. No. 81, Abb. 3.

cilindrice, goale, cu tălpi ovoidale plate, ce transmit ideea de masivitate. Ambele fețe sunt feminine, cu săni redați prin pastile aplicate. Cele două perechi de brațe au umerii comuni. În cazul ambelor reprezentări, brațele sunt așezate pe pântec.

Capul se sprijină direct pe corpul reprezentării. Unul dintre profilele piesei vizibil în fotografiile publicate ne permite să observăm faptul că cele două fețe ale capului sunt, de fapt, două măști a căror prezență nu este foarte evidentă. Observația este însă vizibilă la nivelul urechilor. Fiecare față are figurate propriile sale urechi redade prin intermediul unor lobi tipici, perforați perimetral cu un șir de patru găurele. Măștile celor două fețe converg în partea superioară având comune una sau două perforații de la nivelul urechilor⁷⁵.

Fețele sunt realizate în două planuri având o formă oarecum piramidală cu nasul evidențiat și gura mică indicată printr-o incizie adâncă. Din păcate, faptul că piesa este arsă secundar a dus la dispariția multor detalii de decorare, și în special a celor de la nivelul capului. Piesa a fost pictată cu roșu, anumite detalii de la nivelul feței fiind evidențiate cu alb. Ochii migdalați sunt redați în relief prin proeminențe plate alungite. Pe una din fețe, ei sunt dublați de o linie fin incizată.

Apreciem că deși sunt apropiate ca redare artistică, cele două fețe nu sunt identice. În plus, la nivelul capului se poate remarca o diferență clară de poziție care este mai puțin evidentă la nivelul corpului. Astfel, una din fețe este îndreptată în sus; linia bărbiei fiind vizibil înclinată; cealaltă față este poziționată frontal.

Din același areal cultural provine un fragment de la un vas aproximativ similar care a fost descoperit la Voina (Kara Arnaut, Bulgaria), într-o așezare de tip tell (Pl. V.3)⁷⁶. Fragmentul păstrat conservă o parte din gura recipientului, figurând parțial cele două fețe ale vasului și completând informația privitoare la această parte, care lipsea la piesa de la Stara Zagora.

În acest caz, este evident faptul că cele două fețe nu sunt identice. Suprafețele piesei sunt realizate în două planuri delimitate median de nas – realizat ca o carenă în formă de T⁷⁷ –, care are un profil naturalist. Ochii sunt incizați și erau, probabil, evidențiați cu pictură. Pe una din suprafețe, ochii sunt lenticulari și gura mică figurată printr-un pătrat incizat. Pe cealaltă, ochii sunt rotunzi și gura mare indicată printr-o incizie adâncă. Singurul profil care se păstrează ne permite să remarcăm că cele două fețe sunt figurate, practic, prin intermediul unor măști evidențiate distinct. Fiecare mască are pe laterale câte un mic lob perimetral figurând urechile, perforat, având pe una din fețe patru mici găuri, iar pe cealaltă, cinci. Corpul piesei era decorat cu incizii și benzi liniare realizate cu roșu crud slab conservate.

Vasele din arealul Gumelnița-Karanovo VI ilustrează două siluete spate în spate, mai puțin sau mai evident diferențiate. Aproximativ același tip de reprezentare, dar schematizată, fără a avea figurată partea superioară a corpului, apreciem că este documentat în arealul Cucuteni printr-o serie de vase antropomorfe.

Deși destul de rare, vasele antropomorfe cucuteniene sunt variate (Pl. VI.1-3; VII.1-4; VIII.1-3)⁷⁸.

Exemplarele la care facem referire nu au mâini și nici cap și redau silueta umană (feminină) doar de la umeri sau de la talie în jos; picioarele sunt figurate doar parțial, până pe linia genunchilor, iar extremitățile lor (labele) nu sunt reprezentate anatomic. Cupe, pahare sau vase piriforme au fost parțial transformate prin modelare pentru a sugera abdomenul, șoldurile și picioarele unei siluete feminine. Picioarele sunt redade după modalitatea tipică de reprezentare a statuetei, adică lipite, cu șoldurile ample modelate, făcând un singur corp cu întregul recipient. Baza acestor vase este cel mai frecvent fundul rotund sau oval al recipientului. Unele piese au evidențiate special, prin intermediul decorului, elemente simbolice tipice figurate frecvent pe statuete. Acestea sunt poziționate pe și sub abdomen (romburi, spirale, triunghi sexual), sau în zona gâtului (pandantive).

Așa cum este cunoscut, unele dintre aceste vase au un profil care redă fidel silueta umană (Pl. VI.1-2)⁷⁹. Decorul lor pictat conturează și individualizează elementele anatomic, fața și spatele personajului reprezentat⁸⁰.

Există însă și unele piese care au profil cvasisimetric (Pl. VI.3; VII.1-4; VIII.1-3)⁸¹. Despre acestea s-a apreciat că reprezintă doar antropomorfizări ale unor vase, că sunt, practic, recipiente cu atribute antropomorfe⁸². De cele mai multe

⁷⁵ Din păcate, nu am reușit să identificăm în bibliografie nici un desen al acestei piese. Pe una din fotografiile existente în publicații această situație este evidentă pe laterala unde urechile sunt conservate fragmentar.

⁷⁶ GAUL 1948: 118, Pl. LV.1-3; LVI.3; DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 124.

⁷⁷ Observația se poate face, astfel, doar pe una din suprafețe, cealaltă fiind fragmentară.

⁷⁸ MONAH 2012: 167-188.

⁷⁹ SCHMIDT 2006: 65, Pl. 34.5a-5b; DUMITRESCU *et al.* 1954: Pl. CIX.1; MARKEVICI 1970: Fig. 14.9.

⁸⁰ DUMITRESCU *et al.* 1954: 384; MANTU 1991: 329-330, Fig. 1.1.

⁸¹ DUMITRESCU *et al.* 1954: Pl. CIX.3; MARKEVICI 1970: Fig. 14.1; PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999: Fig. 203.15; 284.3-4; 287.1; SOROCHIN 2002: 114-115, Fig. 84.3; 101.8-9; KOVÁCS 2018: 18-20, Fig. 2-6.

⁸² NIȚU 1971: 85-86; MONAH 2012: 175.

ori, aceste piese au fost publicate cu o singură față, evitându-se analiza și interpretarea decorului lor complet. Dorim să subliniem faptul că, pe lângă forma și profilul lor special, care trebuie analizate diferențiat, aceste vase prezintă – și la nivelul decorului – o tipologie variată care implică valențe simbolice diferite. În opinia noastră, unele dintre ele sunt reprezentări cu față dublă, de tip janiform.

Un astfel de caz poate fi clar evidențiat prin analiza unuia dintre vasele antropomorfe descoperite la Trușești în umplutura gropii 40 (Pl. VI.3). A fost publicat ilustrându-i-se întotdeauna doar o singură față⁸³. Vasul este aproximativ simetric în secțiune, cu partea superioară cilindrică înaltă, continuată cu picioarele – având șoldurile amplu modelate – făcând corp comun tronconic și unite în maniera tipică reprezentărilor antropomorfe din faza A⁸⁴. Talpa piciorului este ovală.

O canelură adâncă, bifurcată, delimitează – pe ambele suprafețe – picioarele, zona inghinală și curbura șoldurilor. Tortițe-urechiușe perforate orizontal sunt plasate în poziție diametrală, pe buza vasului și în partea superioară a șoldurilor.

În exterior, vasul prezintă două fețe pictate diferențiat, ambele ilustrând evident partea frontală a unei reprezentări antropomorfe. Motivele decorative sunt cruțate din angoba brun-roșcată a vasului; sunt bordate cu negru-brun și conturate în interior cu benzi subțiri de culoare alb-crem. În ambele ipostaze remarcăm două zone speciale: zona triunghiului abdominal și cea care o flanchează superior.

Una dintre fețe are zona abdominală evidențiată printr-o suprafață romboidală în care au fost redată patru perle foliacee afrontate cruciform. Remarcăm faptul că vârful triunghiului inghinal pătrunde foarte adânc în porțiunea dintre picioare, coborând mai jos decât pe cealaltă față. Zona romboidală abdominală este delimitată de canelurile picioarelor și de două arcuri de cerc poziționate superior. Acestea din urmă înglobează, fiecare, câte o spirală simplă dispusă orizontal. Un semicerc cu deschiderea în sus este situat, median, sub gura vasului.

Cealaltă suprafață are redată, în zona abdominală, voluta unei spirale simple poziționată vertical. Aceasta este flancată în partea superioară de două spirale similare, poziționate orizontal, afrontate. Spirala de pe abdomen coboară dintr-una din volutele superioare (din cea din dreapta).

Subliniem faptul că ambele motive decorative redată pe abdomenul acestor reprezentări se regăsesc frecvent, în aceeași poziție, pe statuetele antropomorfe caracteristice fazelor timpurii ale complexului cultural Precucuteni – Cucuteni – Tripolie⁸⁵ ca și pe alte vase antropomorfe⁸⁶, fiind tipice pentru canoanele de reprezentare ale perioadei.

Gâtul vasului a fost pictat în interior pe o adâncime de aproximativ 8-10 cm. Această porțiune a vasului a fost pictată inițial cu roșu. Pe acest fond, fiecare jumătate interioară de vas este decorată cu câte două benzi late arcuite, afrontate, de culoare albă, bordate cu negru. Pe fiecare dintre cele două laterale ale vasului a fost realizat în interior un motiv circular. Și acesta este pictat tot cu bandă albă lată bordată cu negru. Interiorul său este cruțat din fondul roșu deja amintit.

În opinia noastră, acest vas ilustrează, fără nici un dubiu, două siluete poziționate spate în spate, figurate diferențiat și ușor de identificat. Și în acest caz, ca și în cazul vasului de la Stara Zagora, putem remarca o diferență de poziție și chiar dimensională între cele două fețe. Astfel, bifurcația care delimitează triunghiul inghinal coborâ pe fața cu motivul în romb până la adâncimea de 17 cm, iar pe față cu spirala doar până la adâncimea de 12,5 cm. Din această perspectivă, fața cu spirală, având picioarele mai înalte, pare să domine ușor cealaltă jumătate de vas.

Același tip de reprezentare este ilustrat și de un alt vas descoperit în aceeași așezare, în locuința X⁸⁷. Forma de bază a acestuia, mai gracilă, pare să fi fost un pahar⁸⁸ (Pl. VII.2). Tortițele-urechiușe (perforate orizontal) sunt realizate, în acest caz, doar sub buza vasului. Fundul vasului este circular.

Nu a fost pictat în interior. Decorul uneia dintre suprafețe reprezintă o variantă simplificată a celui figurat pe primul vas prezentat. O zonă romboidală, poziționată inghinal, este demarcată în partea inferioară de o canelură fină, bifurcată, iar în partea superioară este delimitată de benzi în arc de cerc. Sub gura vasului, median, este poziționat același semicerc cu deschiderea în sus.

⁸³ DUMITRESCU 1979: Fig. 175; PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999: Fig. 287.1; MONAH 2012: Fig. 225.2.

⁸⁴ Dimensiunile sale sunt: H = 24,7 cm; Dmax = 17,5 cm.

⁸⁵ Pentru motivele în romb, a se vedea: pentru Precucuteni, URSU 2014: 82-83 (cu ilustrația aferentă) și pentru Cucuteni A, MONAH 2012: Fig. 28.5; 50.10; 57.2; 60.4; 61.1; 63.2.4; 73.8; 78.6-7; 79.1; 80.6; 83.1; 91.7; 93.4-5. Motivele spiralice sunt mai rare, dar nu inexistente: POGOȘEVA 1985: Tab. 6, Abb. 83; 261; MONAH 2012: 64.3; ISTINA 2006, 55-56, Fig. 1.

⁸⁶ MARINESCU-BÎLCU 2001: 95, Fig. 1; MONAH 2012: Fig. 224.1.4; 227.6; 229.1; KOVÁCS 2018: Fig. 3; 6.

⁸⁷ PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999: 40-42, Fig. 284.3a-3b = 287.2a-2b; MONAH 2012: Fig. 229.

⁸⁸ Dimensiunile sale sunt: H = 14,5 cm; Dmax = 10,8 cm.

Pe cealaltă față, în zona abdominală, este cruțată din angoba alb-crem a vasului o suprafață în triunghi tipică pentru canoanele de reprezentare a zonei inghinale din plastica antropomorfă. Triunghiul este flancat în partea superioară de benzi în arc de cerc. Sub buza vasului este poziționat median un motiv în „V” similar celor care apar frecvent pe pieptul statuetelor antropomorfe. Spirale simple dispuse orizontal decorează coapsele reprezentării. În zona lor mediană este figurat un motiv din cercuri concentrice, situație remarcată și pe una din lateralele primului vas prezentat. Motivele decorative sunt cruțate din angoba alb-crem a vasului și bordate cu negru. Interspațiile sunt umplute cu roșu liniar. În general, motivele principale sunt realizate cu bandă lată.

Și acest vas antropomorf, simetric în secțiune, prezintă evident două fețe diferite care constituie reprezentări frontale ale unor siluete antropomorfe feminine poziționate spate în spate.

Nu avem nici o îndoială că numărul vaselor de acest fel a fost mai mare. Din păcate gradul ridicat de fragmentare a ceramicii descoperite sau dispariția decorului de pe o mare parte din suprafața unor piese, nu ne permit observații nuanțate.

Considerăm că o variantă tipologică a aceleiași categorii de vase antropomorfe duble o reprezintă vasele antropomorfe cu fețe cvasiidentice descoperite la Trușești⁸⁹, Drăgușeni⁹⁰, Duruioara Veche I și Duruioara Nouă (r. Râșcani, Republica Moldova) (Pl. VII.1,3-4; VIII.2-3)⁹¹.

Cele câteva piese la care facem trimitere au formă și profil simetrice și decorul aproximativ similar pe ambele suprafețe, fără a fi identic. Forma lor generală se apropie de cea a vaselor de la Trușești, deja descrise, cu mențiunea că vasele au buza profilată, iar corpul lor propriu-zis poate fi, uneori, tronconic. Buza acestor vase, de cele mai multe ori ușor răsfrântă, este delimitată atât morfologic, cât și prin intermediul decorului. La aceste exemplare, tortițele-urechiușe perforate orizontal sunt poziționate fie în zona în care are loc tranziția dintre corpul propriu-zis al vasului și gura lui, fie, mai rar, în poziție mediană pe corpul vasului.

Registrul central (zona abdominală) al decorului acestor vase este figurat variat. Uneori, pe fiecare față, este poziționată median câte o spirală înfășurată, alteori, aici sunt figurate două volute de spirale afrontate sau un decor „în chevron” paralel cu bifurcația care delimitează coapsele. În toate cazurile, spirale înfășurate au fost realizate pe fiecare față pentru a decora picioarele. Ceea ce trebuie subliniat este faptul că, la o analiză atentă a detaliilor, cele două fețe nu sunt identice. Mai mult, apreciem că decorul interior al unora dintre aceste piese pare a figura podoaba capilară, pentru fiecare reprezentare în parte (Pl. VIII.2-3). Din păcate, această observație se poate face doar pentru foarte puține piese⁹².

Unele dintre aceste vase fac parte din specia ceramică cu decor adâncit și canelat asociat cu pictură bicromă (Pl. VII.1), altele sunt pictate tricrom (Pl. VII.3-4), sau chiar bicrom (Pl. VIII.2-3). Ele aparțin unui scurt interval cronologic situat la nivelul etapelor Cucuteni A₃ și A₄. În opinia noastră, aceste piese reprezintă o variantă stilizată ale aceluiași tip de reprezentare care figurează două siluete antropomorfe poziționate spate în spate⁹³.

Diferit ca formă, dar similar ca mesaj, apreciem că este și vasul puțin mai timpuriu, descoperit în așezarea Precucuteni III de la Ruseștii Noi I (Republica Moldova)⁹⁴ (Pl. VIII.1). Este un vas piriform cu gât tronconic scurt și cu partea centrală modelată în forma unor șolduri ample. Pe ambele suprafețe, picioarele au fost demarcate prin caneluri adânci care se bifurcă în partea superioară, marcând liniile inghinale. În acest caz, picioarele sunt redată într-o proporție mai mare și sunt schematizate doar la extremități, lipsindu-le labele. Fundul vasului este tronconic îngust.

⁸⁹ PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999: Fig. 284.4;

⁹⁰ KOVÁCS 2018: 18-20, Fig. 2-7.

⁹¹ SOROCHIN 2002: Fig. 84.3; 101.8-9.

⁹² Decorul interior al vaselor antropomorfe este puțin cunoscut. Uneori aceste piese nu au fost decorate, alteori decorul nu s-a conservat în bună stare sau nu a fost inclus în ilustrație. Dacă ne raportăm la datele care ne sunt cunoscute din contactul direct cu unele piese, dar și la piesele întregi și fragmentare publicate detaliat, putem face observația că interiorul acestor recipiente era pictat doar cu anumite motive decorative. Ele constau în special într-o alternanță de linii sau benzi înguste albe sau roșii, verticale (vezi: SOROCHIN 2002: Fig. 84.3; 101.8-9). Acest decor nu se regăsește pe alte tipuri de vase. Cu certitudine, el poate fi conectat cu valențele simbolice ale vaselor antropomorfe, valențe pe care, din păcate, astăzi nu le putem reconstitui.

⁹³ Situația a fost remarcată și de S. Marinescu-Bîlcu. Fără a insista asupra ideii, și fără a extinde comparația la vasele descoperite la Drăgușeni sau Trușești, ilustra cercetătoare aprecia despre unul dintre vasele antropomorfe din Republica Moldova (o piesă de la Duruioara Nouă, încadrată greșit ca fiind de la Cuconești (Cf. SOROCHIN 2002: 114) că poate fi „considerat eventual „vas antropomorf dublu” (ambele fețe au aspectul feței ventrale)” (cf. MARINESCU-BÎLCU 2001: 97).

⁹⁴ MARKEVICI 1970: 66, Fig. 14.1.

Așa cum s-a mai remarcat deja⁹⁵, și acest vas figurează două personaje dispuse spate în spate. Pentru a exemplifica subtilele diferențe dintre decorul celor două fețe, preluăm descrierea făcută cu acuritate de către C.-E. Ursu: „Decorul a fost realizat în două mari registre orizontale și redat prin linii incizate și șiruri de puncte imprimate; pe laterale, cele două personaje sunt demarcate de o linie sugerată dintr-un buton realizat plastic, sub care sunt dispuse trei grupaje de cercuri concentrice⁹⁶. Ornamentația realizată pe cele două fețe este, în linii generale, similară; astfel, la partea superioară, de sus în jos, două benzi paralele, dispuse orizontal, sunt compuse din câte două, respectiv trei caneluri înguste, încadrate de linii punctate; urmează o compoziție care, în raport cu liniile inghinale, sugerează romburi: pe o față, acest decor este realizat dintr-o bandă unghiulară, alcătuită din trei caneluri mărginite de șiruri de puncte, pe cealaltă, din două benzi paralele, cea de deasupra fiind întreruptă de motivul orizontal amintit mai sus. Sub liniile inghinale, câte două ove alungite, redată în aceeași manieră, decorează șoldurile. Al doilea registru, dispus la partea inferioară a vasului, este o bandă marcată prin linii orizontale incizate, care încadrează ove simple dispuse doar pe fețe și grupuri de puncte, la interiorul acestora. După ardere, decorul punctat a fost vopsit cu roșu⁹⁷.”

În ceea ce privește simbolistica implicată de aceste reprezentări, evidențiind redarea diferită a brâielor, C.-E. Ursu apreciază că cele două personaje dispuse spate în spate ar putea avea proprietăți sau atribuții diferite în cadrul ceremonialului sacru în care recipientul era folosit⁹⁸.

Vasele antropomorfe analizate constituie o modalitate de exprimare plastică specifică fazelor timpurii, Precucuteni III-Cucuteni A / Tripolie A-B I. O schimbare importantă în imaginarul comunităților analizate a determinat dispariția acestor recipiente speciale. Asocierea vas – siluetă antropomorfă se face în fazele mai târzii, Cucuteni A-B II-Cucuteni B / Tripolie B II-C I, doar prin pictarea reprezentărilor antropomorfe pe anumite recipiente. Uneori silueta umană este figurată integral (bineînțeles, după anumite canoane de reprezentare)⁹⁹. Alteori, modalitatea de expresie artistică figurează doar anumite elemente în special ochii sau masca (?), uneori și sânii unui personaj, integrate într-un decor complex¹⁰⁰ (Pl. IX.1,4-5).

Aceste vase cunoscute și sub denumirea de „vase cu reprezentări faciale” constituie o modalitatea de ilustrare a așa-numitului principiu „pars pro toto”. Majoritatea acestor „reprezentări faciale” sunt duble și figurează perechi de „ochi” având uneori indicat și irisul/ pupila (Pl. IX.1). „Ochii” au forma lenticulară sau sunt realizați în spații cruțate, întotdeauna pe fond alb-crem cu irisul și conturul negru-brun. Apar în registrul superior al decorului unor recipiente (amfore, cupe, vase de tip binoclu) sau, mai rar, pe capace, poziționați orizontal sau ușor oblic. Spațiul lateral dintre cele două „fețe” este umplut cu metope simetrice sau cu ove cu imagini diferite uneori încadrând toarte¹⁰¹. Acest tip de decor a fost analizat relativ recent de către cercetătorul ucrainean T. M. Tkachuk. În analiza sa nuanțată, care a presupus o interpretare integrată a tuturor elementelor asociate acestor perechi de „ochi”, cercetătorul ucrainean a putut stabili o simplificare și o schematizare progresivă a acestor reprezentări¹⁰².

Vasele cu decor facial mai includ o varietate de piese, mai rar întâlnite, la care decorul se conturează prin intermediul motivelor decorative privite ca un întreg reunind vasul și uneori capacul care-l acoperea. Un vas de acest tip a fost descoperit în așezarea Cucuteni A-B / Tripolie B II la Rădulenii Vechi II (r. Florești, Republica Moldova)¹⁰³ (Pl. IX.5). Este o amforă cu capac¹⁰⁴ despre care s-a apreciat că „prezintă corpul stilizat al unei zeițe cu două imagini contopite, având capul reprezentat pe capac¹⁰⁵. Pe vas apare un motiv cordiform dublu poziționat diametral opus pe ambele fețe ale vasului, care „sugerează sânii plini ai zeiței, protejați de două mâni sau de doi șerpi¹⁰⁶”. Pe capacul al cărui decor îl completează pe

⁹⁵ URSU 2014: 113, Pl. XCV.1.

⁹⁶ Reamintim că motivul în cercuri concentrice este prezent și în zona de delimitare a celor două fețe opuse ale vaselor de la Trușești, unde este redat prin pictură.

⁹⁷ URSU 2014: 113.

⁹⁸ URSU 2014: 113.

⁹⁹ MOVȘA 1991; ȚERNA 2007.

¹⁰⁰ TKACHUK 1991: 47-59; STRATULAT *et al.* 2008: 142, 247, Cat. No. M7.

¹⁰¹ GIMBUTAS 1982: 112-114, Fig. 66-68; GIMBUTAS 1987: Fig. 4.1-3; TKACHUK 1991: 47-58, Fig. 1-4; STRATULAT *et al.* 2008: 160, 258, Cat. No. U14, U15.

¹⁰² TKACHUK 1991: 53-57.

¹⁰³ STRATULAT *et al.* 2008: 142, 247, Cat. No. M7.

¹⁰⁴ Dimensiunile celor două piese sunt: amfora: H = 480 mm; Dmax = 345 mm; capacul: H = 120 mm; Dmax = 150 mm.

¹⁰⁵ V. Bicbaev in: STRATULAT *et al.* 2008: 247, Cat. No. M7.

¹⁰⁶ V. Bicbaev in: STRATULAT *et al.* 2008: 247, Cat. No. M7.

cel al amforei rezultând un tot unitar, apar „aceleași două motive cordiforme, amplasate exact deasupra celor de pe amforă și orientate cu partea ascuțită în jos”. S-a apreciat că „forma și ornamentul capacului sugerează capul cu două fețe ale zeității, ovele motivelor cordiforme indicând ochii, iar unghiurile cu motive foliacee rezervate – nasul (sau ciocul?)”¹⁰⁷. Decorul este realizat pe angoba alb-găbuie a vasului, cu linii groase de culoare negru brun, dublate în bandă.

Din păcate, numărul pieselor de acest fel care au ajuns până la noi este destul de mic. Mai mult decât atât, interpretarea decorului unor astfel de recipiente cu motive simetrice implică o anumită doză de subiectivism determinată și de imaginația cercetătorului. Semnalăm alte câteva astfel de piese, unele interpretate ca atare, altele nu, la Vărvăreuca VIII (r. Florești, Republica Moldova) și în mai multe așezări din Ucraina de astăzi¹⁰⁸ (Pl. IX.4).

Despre aceste reprezentări duble s-a apreciat că ar fi putut figura spirite antropomorfe cu patru ochi, zeițe sau alte ființe aparținând unei lumi imaginare conectate la lună, probabil la vegetație și, eventual, la apă¹⁰⁹. În opinia noastră, ele se integrează în seria reprezentărilor cu față dublă, reprezentând o altă modalitate de exprimare plastică, sintetică, a existenței unui personaj janiform asociat unui recipient și implicit, conținutului acestuia.

O ultimă categorie de artefacte pe care o includem în cadrul excursului nostru se subsumează aceluiași principiu „pars pro toto”, atât de frecvent întâlnit în perioada analizată. Piesa unicat, până în momentul de față, este un vas tronconic cu buza dreaptă și gât cilindric¹¹⁰ (Pl. IX.2). A fost descoperit la Ariușd (jud. Covasna, România), în cercetările din deceniul opt al secolului trecut, într-o groapă care aparține celei de-a treia faze de locuire¹¹¹.

Întreg corpul vasului a fost modelat pentru a figura două perechi de sâni (deci patru sâni) redați extrem de naturalist, atât din punct de vedere plastic, cât și dimensional, cu mameloane în vârf, poziționați spate în spate¹¹². Cele două perechi de sâni (sânii a două personaje) sunt despărțite pe linia torșilor (torși în bandă trase din buză) de câte o canelură verticală pronunțată. Vasul nu are analogii exacte.

Vase cu sâni figurați pe suprafața lor (*gynaecomorphe*), unele cu reprezentări duble (dar de mici dimensiuni) poziționate diametral opus, sunt cunoscute aproximativ la același nivel cronologic și în alte regiuni geografice, în Ungaria, Moravia, Slovacia, Polonia sau Italia, atât în contexte domestice, cât și funerare¹¹³.

Despre acest vas s-a apreciat că este conectat simbolic cu „reprezentarea femeii în Neolitic ca fiind dăătoare de viață”¹¹⁴. Ceea ce este interesant din punctul de vedere al analizei noastre, în acest moment, este faptul că el poate fi încadrat în seria reprezentărilor duble, de tip janiform.

CONSIDERAȚII FINALE

Obiectivul principal al lucrării noastre a fost acela de a identifica și sistematiza mai multe tipuri de piese care indică existența, încă din mileniiile V-IV BC, în universul imaginar al complexelor culturale Gumelnița – Karanovo VI și Precucuteni – Cucuteni – Tripolie, a unui personaj cu față dublă.

Sintetizând datele arheologice prezentate, apreciem că reprezentările cu față dublă din ariile culturale analizate sunt extrem de variate și pot fi sistematizate în cinci mari categorii subdivizate, unele dintre ele, în câteva tipuri. Acestea sunt:

I. Statuete antropomorfe propriu-zise

i) Figurate spate în spate (Pl. I.1-11; II.1-8; IV.1-3)

1. Cu față dublă figurată la nivelul capului, prin detalii faciale (Pl.1-2, 4,6-7; II.1-3,5-6)
2. Cu față dublă figurată atât la nivelul capului (prin detalii faciale), cât și al corpului (prin intermediul unor detalii anatomice (sâni și/ sau sex și, uneori, „cocoasă”) (Pl. I.10-11; IV.1-3) sau prin intermediul obiectelor de podoabă (Pl. I.3,5,8; II.4))

¹⁰⁷ V. Bichbaev in: STRATULAT *et al.* 2008: 247, Cat. No. M7.

¹⁰⁸ GIMBUTAS 1982: 112-114, Fig. 66-68; STRATULAT *et al.* 2008: 145, 157, 161-162, 169, 248-249, 258-260, Cat. No. M11, U9, U16, U19, U45.

¹⁰⁹ RYBAKOV 1965: 38, Fig. 32; GIMBUTAS 1982: 112-114; TKACHUK 1991: 47, 58.

¹¹⁰ STRATULAT *et al.* 2008: 120, 234, Cat. No. 172; SZTÁNCUSJ 2015: 240-241, Pl. CCXXII.1.

¹¹¹ SZTÁNCUSJ 2015: 240.

¹¹² Dimensiunile sale sunt: H = 15,5 cm; Dg = 9,8 cm; Db = 5,4 cm.

¹¹³ SZTÁNCUSJ 2015: 240; PYZEL 2017: 143-144, Fig. 8.5; RECCHIA-QUINIOU 2017: 87-89; Fig. 5.2.1-11.

¹¹⁴ KOVÁCS 2016: 300, Fig. 553-554.

3. Cu fața dublă figurată la nivelul corpului (gât și/sau tors), doar prin intermediul obiectelor de podoabă (Pl. II.7)
- ii) Figurate față în față (Pl. III.1)
- II. Statuete antropomorfe cu vas pe cap (Pl. IV.4; V.1-2)
- III. Statuete cilindrice antropomorfizate (Pl. III.2-3,5)
- IV. Vase antropomorfe (Pl. V.3-4; VI.3; VII.1-4; VIII.1-3; IX.1-4)
 - i) Vase care redau integral silueta umană (Pl. V.3-4)
 - ii) Vase care redau parțial silueta umană (Pl. VI.3; VII.1-4; VIII.1-3)
 1. Cu fața dublă redată evident diferit (Pl. VI.3; VII.2)
 2. Cu fața dublă redată aproape identic (Pl. VII.1,3-4; VIII.1-3)
 - iii) Vase de tip „pars pro toto”
 1. Vase gynaecomorfe (Pl. IX.2)
 2. Vase cu decor facial (Pl. IX.1,4-5)
- V. Capace (Pl. III. 4,6-13)
 - i) Cu mâner cilindric antropomorfizat (Pl. III.4,6-12)
 - ii) Prosopomorfe (Pl. III.13)

Pentru a desemna toate aceste piese cu fața dublă, am folosit, atât în titlul, cât și în textul studiului nostru, sintagma „piese janiforme”. Ar fi putut, aceste artefacte, să fi fost conectate cu un personaj divin cu atribute similare zeului Janus Bifrons din mitologia clasică? Dificil de afirmat !

La modul general, în diferite mitologii, piesele cu fața dublă au fost considerate ca fiind expresia capacității de a vedea și de a ști totul datorită atributelor opozabile: a privi în același timp în direcții contrare în timp și spațiu, spre trecut și spre viitor, înăuntru și afară, în lumea reală și într-o lume imaginară sau în două lumi imaginare¹¹⁵.

Extrem de variate, piesele sistematizate de noi în acest demers poartă încifrat un cod echivoc acoperind mai multe tipuri de diferențiere. Este cert că, indiferent care a fost rolul și locul lor în viața comunităților analizate, ele constituie reflexul existenței în universul simbolic preistoric a (cel puțin) unui personaj cu fața dublă. Acesta se integra într-o lume imaginară pe care o putem doar intui parțial în momentul de față, și avea cu certitudine alte valențe decât personajele figurate de așa-numite statuete bicefale¹¹⁶.

Cele mai multe dintre piesele analizate au atributele la care ne-am referit poziționate la nivelul capului, conectându-se direct cu modalitățile clasice de figurare ale lui Janus Bifrons. Unele însă, prezintă dublă față și prin detaliile figurate la nivelul corpului propriu-zis. Aceste detalii sunt reprezentate uneori de obiecte de podoabă care sunt indicate pe ambele suprafețe ale gâtului și ale torsului. Alteori, sânii sau sexul reprezentării sunt figurate pe ambele suprafețe sau cele două tipuri de piese sunt combinate. Firesc, unele piese prezintă subtipuri pe care le-am detaliat acolo unde a fost cazul. Întrebarea care se ridică în condițiile acestei varietăți tipologice este dacă aceste piese figurează doar un singur personaj, sau dacă nu cumva ele ilustrează mai multe caractere? Indicii în acest sens ar putea să ne fie furnizate și de sexul acestor reprezentări. Cele mai multe piese au ambele fețe feminine. În unele cazuri sexul uneia, sau chiar al ambelor fețe, nu este indicat. Alteori, mai rar, una din fețe este masculină, în timp ce cealaltă este feminină¹¹⁷. Pe scurt, și acest aspect, poate indica mai multe personaje!

Nu există varietate, însă, atunci când ne raportăm la materia primă utilizată pentru a figura aceste reprezentări. Cvasimajoritatea artefactelor sunt realizate din ceramică, fiind cunoscută doar o singură piesă din metal (aur). Nu am identificat piese cu dublă față care să fi fost realizate din os sau piatră. La modul general, apreciem că statuetele erau utilizate, cel mai probabil, în diferite scenografii rituale cu un rol precis definit (care astăzi nu poate fi decât intuit), constituind un mijloc special de comunicare nonverbală.

La o privire globală, un aspect care ne reține atenția raportat la aceste artefacte este gradul lor conservare. În majoritatea cazurilor se păstrează doar partea superioară a statuetelor incluzând torsul și capul. Linia taliei pare să fi fost linia lor de fragmentare. Situația este aceeași în toate fazele de evoluție ale complexului cultural Cucuteni – Tripolie, dar

¹¹⁵ ALDHOUSE-GREEN 2005: 211-213; CHEVALIER, GHEERBRANT 2009: 461.

¹¹⁶ DUMITRESCU 1956.

¹¹⁷ Un personaj cu două fețe, una masculină și o alta feminină (identificați frecvent ca Hermes dublu sau ca Dionysos Chthonian și perechea sa feminină) este atestat în Grecia (MARCADÉ 1952: 596-624).

este mai rar întâlnită în mediul Gumelnița – Karanovo VI. În lumina teoriilor privind fragmentarea intenționată¹¹⁸, frecvența ridicată a acestor piese ne determină să ne întrebăm dacă nu cumva gradul lor de preservare nu are semnificații mult mai profunde implicând și alte cauze decât cele de ordin tafonomic. Sunt ele rezultatul aplicării unor „reguli de fragmentare”, așa cum au fost acestea definite la nivel teoretic¹¹⁹? Acceptând această ipoteză, alături de semnificația inițială a pieselor întregi, trebuie să luăm în calcul faptul că transformarea lor prin fragmentare a fost o practică socio-rituală realizată după rațiuni clar definite în momentul acțiunii¹²⁰. În egală măsură, trebuie să avem în vedere faptul că după fragmentare, aceste piese pot să fi fost parte a unui proces de „enchainment” cu rol precis în anumite practici sociale intra- sau intercomunitare.

Dintr-o altă perspectivă, în cazul tuturor tipurilor de statuete, ne-a atras atenția frecvența ridicată a pieselor care par să aibă figurat în creștetul capului o coafură specială (o coadă, un moț sau un coc?) sau un anumit tip de acoperământ pentru cap. Ne reține atenția acest aspect, cunoscută fiind posibilitatea ca acest detaliu de figurare să acopere un anumit tip de diferențiere¹²¹. Modalitatea de aranjare a părului, ca și podoabele (și accesoriile asimilate lor), fie ele pentru cap sau pentru corp, reprezintă canale de comunicare non-verbală extrem de importante pentru umanitate încă din preistoria îndepărtată¹²². Ca și astăzi, ele constituiau pentru comunitățile preistorice simboluri codificate acoperind mai multe tipuri de diferențiere: socială, religioasă, poate chiar etnică și culturală. Funcțiile lor au fost, atunci, ca și acum, practice (de acoperire, de protejare, igienice), estetice, erotice, medicale, dar mai ales ceremoniale, rituale și magice. Apreciem că figurarea unor coafuri și podoabe pe această categorie specială de statuete trebuie citită în cheie simbolică ca având un rol important în trasarea atributelor acestui (sau acestor) personaj (e) cu trăsături janiforme.

Un alt element care trebuie remarcat în conexiune cu reprezentările antropomorfe este și diagonală (simplă sau dublă) figurată pe unele piese. Existența sa trebuie interpretată tot ca o modalitate de a indica un anumit statut al acestui personaj. În contextul analizei noastre, aprecierea conform căreia acest accesoriu vestimentar ar putea fi conectat cu „arhetipul eroului mitic/ al tânărul războinic”¹²³ ni se pare hazardată, mai ales că una din piesele prezentate (Pl. II.8) are ambele fețe evident feminine. Apreciem că diagonală trebuie interpretată ca un accesoriu al unui costum ceremonial care definea anumite atribute sau momente speciale în care personajul figurat îndeplinea anumite funcții specifice.

Vasele antropomorfe, cele cu decor facial ca și vasul *gynaecomorf* din categoria „pars pro toto” deschid o nouă perspectivă asupra atributelor acestui personaj. Ornamentarea recipientelor cu figuri sau modelarea lor în forme antropomorfe reprezintă o constantă în imaginarul preistoric. Trebuie să luăm în calcul faptul că în cazul acestor artefacte primează funcția lor de recipient. S-a apreciat că „ele sunt generate de ideea și necesitatea de a manipula într-o formă sintetică imaginea antropomorfă a divinității și vasul ritual”¹²⁴. În general, se consideră că vasele antropomorfe conțineau substanțe speciale care trebuiau protejate, așa cum „corpul femeii ocrotește copilul nenăscut”¹²⁵. Protejau, oare, cele două figuri poziționate spate în spate conținutul recipientelor respective, în cadrul ceremoniilor în care au fost folosite, într-o cu totul altă măsură decât vasele antropomorfe cu o singură față? Aveau cele două fețe rolul de mediatori între lumea terestră și lumile cu care oamenii se puteau conecta prin intermediul lichidelor, eventual cu efecte psiho-active, pe care aceste vase le conțineau? Consumul unor astfel de substanțe era frecvent în numeroase activități rituale sau religioase, fiind important în diferite practici șamanice. Erau aceste vase apanajul preoteselor sau a șamanilor, așa cum susțin unele teorii¹²⁶? De ce uneori cele două fețe sunt evident diferite, iar alteori imaginea lor se deosebește doar la nivelul detaliilor?

Existența măștilor în figurarea unora dintre personajele portretizate deschide noi direcții de interpretare.

Realizate din materiale organice (pene, blană, textile și chiar lemn), dar și din ceramică, măștile au fost și sunt încă o prezență constantă în anumite ritualuri și ceremonii. Printre cele documentate de antropologi amintim ceremoniile de schimburi de daruri rituale de tip *potlatch*, ritualurile prilejuite de căsătorie și înmormântare sau dansurile acompaniind

¹¹⁸ CHAPMAN 2000; CHAPMAN, GAYDARSKA 2006.

¹¹⁹ BIEHL 2006: 203.

¹²⁰ BIEHL 2006: 213.

¹²¹ ALDHOUSE-GREEN 2004.

¹²² TABORIN 2004; CHEVALIER, GHEERBRANT 2009; ȚURCANU 2011: 21; ȚURCANU 2013A: 75-76.

¹²³ ENEA 2016.

¹²⁴ NIȚU 1969: 22.

¹²⁵ BĂNFFY 2017: 708.

¹²⁶ KOVÁRNÍK 2019: 77-80.

inițierea¹²⁷. Descoperirile arheologice realizate în situri preistorice răspândite din Anatolia până în Peninsula Balcanică, Europa centrală și de sud-est au documentat prezența măștilor nu numai în așezări, ci și în necropole¹²⁸.

Portul măștilor de către maeștrii ai sacralului semnifică dedublarea personalității și a spiritului, transformarea și trecerea dintr-o stare simbolică în alta¹²⁹. În civilizațiile tradiționale în care măștile încă se folosesc în anumite circumstanțe, ele au rolul de a explica origini legendare, a portretiza sau personifica personaje sau forțe supranaturale și a fundamenta rolurile lor în ritual, economie și societate¹³⁰.

Revenind la vasele antropomorfe cu dublă față figurată atât prin detaliile redată la nivelul corpului dar și al capului, uneori prin intermediul măștilor, apreciem că nu vom putea descifra niciodată sensul prezenței lor în viața comunităților umane care le-au creat și folosit. Măști aplicate pe gâtul unor vase, mai mult sau mai puțin evidente, sunt cunoscute încă din neoliticul timpuriu¹³¹. Prezența lor este o constantă de-a lungul epocilor. Ni se pare interesant de menționat faptul că asocierea fețelor de tip janiform cu măștile a fost remarcată și în alte epoci istorice¹³².

La modul general, s-a apreciat că purtarea măștilor putea să corespundă funcțiilor/ rolului pe care un personaj îl îndeplinea în anumite condiții. El purta o anumită mască tocmai pentru a-și putea intra mai bine în rol. Nu trebuie însă neglijată nici perspectiva opusă conform căreia scopul existenței unei măști era acela de a ascunde ceea ce nu se dorește a fi cunoscut, pe care unele studii antropologice o consideră chiar prioritară¹³³.

În ceea ce privește vasul *gynaecomorf*, trebuie să avem în vedere atât conexiunile simbolice directe, cât și cele indirect conectate cu sâni. M. Gimbutas aprecia că figurarea sânilor pe unele vase „corpul uman și, prin extensie, corpul divinității feminine”¹³⁴. În mod direct, este evident că simbolistica acestor reprezentări este conectată cu alăptarea implicând susținerea vieții. Indirect însă, figurarea unor sâni pe pereții unor construcții preistorice, sau chiar ai unor morminte megalitice, documentează valențe multiple legate cel mai probabil de regenerare și moarte¹³⁵.

În cazul capacelor, s-a apreciat că o perspectivă corectă asupra simbolisticii pe care ele o înglobează poate fi aceea în care aceste piese trebuie definite prin raportarea lor la forma întreagă a vasului pe care-l acopereau¹³⁶. Lipsesc, din păcate descoperiri arheologice care să ne furnizeze date relevante în acest sens. Totuși, în legătură cu capacele discoidale cu mâner cilindric antropomorf s-a apreciat că nu sunt destinate vaselor antropomorfe, ci că este posibil să fi fost folosite pentru vase obișnuite¹³⁷. De asemenea, s-a remarcat faptul că o parte din capacele de acest tip provenite din nivelurile Gumelnița B₁ au fost descoperite în locuințe, uneori chiar câte două într-o singură locuință, sugerând ipoteza unui cult casnic în care aceste capace protejau conținutul vaselor pe care le acopereau¹³⁸.

*

Putem identifica sensul existenței acestor piese în universul imaginar al comunităților agricole ale Vechii Europe? Putem înțelege locul și rolul lor în viața cotidiană sacră sau profană a acestora? Din păcate, lipsesc aproape în totalitate datele care ne-ar putea permite o analiză contextuală. În majoritatea cazurilor, piesele prezentate fie provin din descoperiri mai vechi, slab sau deloc documentate, fie din contexte fără relevanță. Nu avem disponibile mai multe seturi de date pe care să le putem interpreta comparativ. Chiar și în această circumstanță, credem că nu greșim dacă afirmăm că varietatea acestor reprezentări indică un sistem simbolic care poate fi citit în cheie polisemantică.

¹²⁷ LÉVI-STRAUSS 1979: 20.

¹²⁸ MATCHT 1988: 186-191, Abb. 1; 26-27; 40; GIMBUTAS 2001: 9; LAZAROVICI, LAZAROVICI 2016; BUZEA, KOVÁCS 2016; BÁNFFY 2017: 721.

¹²⁹ RUSTOIU, EGRI 2011: 86.

¹³⁰ LÉVI-STRAUSS 1979: 15; PAVEL 1998.

¹³¹ GIMBUTAS 2001: Fig. 5; BÁNFFY 2017: 721.

¹³² ALDHOUSE-GREEN 2005: 2011-213; RUSTOIU, EGRI 2011: 86-92.

¹³³ Cf. LÉVI-STRAUSS 1979: „(.) un masque n'est pas d'abord ce qu'il représente mais ce qu'il transforme, c'est-à-dire choisit de ne pas représenter. Comme un mythe, un masque nie autant qu'il affirme; il n'est pas fait seulement de ce qu'il dit ou croit dire, mais de ce qu'il exclut”.

¹³⁴ GIMBUTAS 2001: 6-7.

¹³⁵ HOFMAN 2013: 206-207, Fig. 9.4; PYZEL 2017: 143-144, Fig. 8.5; RECCHIA-QUINIOU 2017: 87-89; Fig. 5.2.1-11.

¹³⁶ NIȚU 1969: 31.

¹³⁷ NIȚU 1969: 32.

¹³⁸ ANDREESCU 2002: 84, 91.

Sunt cunoscute dificultățile ontologice în accesarea vechilor mentalități prin intermediul datelor arheologice, în ciuda posibilităților oferite de arheologia cognitivă¹³⁹. Se pot creiona convingătoare ideile religioase ale unor comunități preliterate? Este posibilă identificarea unor elemente preistorice în fenomenele religioase antice? Există o întreagă literatură pro și contra pe acest subiect¹⁴⁰, noi înșine delimitându-ne de categoria scepticilor.

Scopul acestui studiu a fost doar acela de a semnala existența unei *iconografii* variate care implică un personaj (sau mai multe) cu față dublă. Imaginile sunt prin însăși structura lor plurivalente¹⁴¹. Nu putem afirma cu certitudine dacă ele constituie reflexul material al modelului mitic cunoscut drept „coincidentia oppositorum”¹⁴².

Prezența unor astfel de piese pe spații vaste într-un interval de timp de mai bine de un mileniu ne determină să apreciem că ele sunt expresia unui cod simbolic foarte bine structurat, integrat într-un sistem de comunicare transregional. Mai mult decât atât, putem vorbi de o adevărată tradiție iconografică regăsită începând din Anatolia¹⁴³, pe tot parcursul neoliticului și al chalcoliticului pe arii culturale mai largi (Sesklo, cultura ceramicii liniare și aspectele sale regionale, cultura Banatului (grupul Bucovăț), Vinča, Turdaș, Tisza, Lengyel, Petrești, cultura ceramicii pictate din Moravia), până în Europa Centrală¹⁴⁴.

Toate aceste piese cu față dublă erau, cu certitudine, purtătoarele unor mesaje simbolice cu impact cultural și/ sau social ușor de decodat de către participanții la ceremoniile în care erau integrate acum câteva milenii.

Cele mai vechi imagini ale unei divinități cu față dublă apar ilustrate în iconografia sumeriană din mileniul III BC¹⁴⁵ (Pl. IX.3). Aceasta era un mesager sau un slujitor al lui Enki, zeul sumerian al creației și al apei, dar și al cunoașterii și al meșteșugurilor.

În mileniul III BC, zeități cu față dublă sunt portretizate atât de mesopotamieni, cât și de egipteni, de populațiile africane sau de triburile din nordul Rusiei, de cele din Oceania sau din America precolumbiană¹⁴⁶. Nu există însă informații certe asupra atributelor lor. Numită Usumu sau Izimud de către sumerieni și Izumi de către hitiți, această zeitate devine la romani, Janus¹⁴⁷.

Janus avea numeroase și variate valențe¹⁴⁸. El era personificarea divină a oricărui început și sfârșit, privind în același timp către trecut și către viitor. Cele două fețe ale sale au fost asociate cu diviziunile spațiului (privea atât în interior, cât și în exterior, în față și în spate) și, mai ales, ale timpului. Îi era consacrată prima lună din an, precum și prima zi a fiecărei luni. El deschidea porțile Soarelui, dimineața, odată cu răsăritul și le închidea seara, la apus. Cele două fețe ale sale erau orientate întotdeauna est-vest; ele au fost asociate cu cele două jumătăți ale anului dar și – mai interesant, din punctul de vedere al unei civilizații agrare – cu cele două solstiții, de iarnă și de vară.

Faptul că Janus era conceput ca un zeu al tuturor începuturilor a determinat perceperea sa ca un soi de Creator, de Demiurg dominând Universul și prezidând viața și mișcarea universală, tatăl tuturor zeilor¹⁴⁹.

S-a apreciat că numele Janus este forma târzie a numelui Dianus. Acesta din urmă are ca proto-formă Div, nume care îl conectează cu imaginea unui zeu neolitic. Nu toți filologii acceptă această etimologie, dar, este important de subliniat că Janus era în mod primar un zeu al pământului, al începuturilor și al creației. Interesant este că în sanscrită cuvântul *janis* înseamnă femeie susținând teoriile care indică o formă feminină originală pentru numele *Janus*¹⁵⁰.

Prin prisma celor prezentate, existența unui personaj janiform poate fi urmărită mult înapoi în timp. Mai mult, personajul cu față dublă reprezintă o temă iconografică întâlnită chiar pe arii culturale mai largi decât cele care au făcut

¹³⁹ RENFREW, ZUBROW 1994.

¹⁴⁰ O trecere succintă în revistă a acestora se vede la: ZUGRAVU 2013.

¹⁴¹ ELIADE 2013: 16.

¹⁴² ELIADE 1992: 383-384; MONAH 2012: 284, 239-240.

¹⁴³ MESKELL, NAKAMURA 2005: 168-169, Fig.83.12401.X7.

¹⁴⁴ JOVANOVIĆ 1964: 10, Pl. I.2, 11-12; GIMBUTAS 1976, Pl. 13; 1986: Fig. 9.59; RACZY 1987: 80, Fig. 39; LAZAROVICI, LAZAROVICI 2006: 384-385, Fig. IIIc.19; NIKOLIĆ, VUKOVIĆ 2008: 62-63; Fig. 8.14; VIRÁG 2009: 17-21, Fig. 4.2, 4; SOMOGYI, GALLINA 2013: 437-456, Abb. 3.1a-b; 4-5; ȘTEFAN, PETCU 2015: 118, Pl. III.1; LUCA 2018: 36-40, Fig. 5-9; CIUTĂ, CIUTĂ 2019: 84-86, Fig. 13-14.

¹⁴⁵ GOLAN 2003: 333.

¹⁴⁶ DUMÉZIL 1966: 326; GOLAN 2003: 333.

¹⁴⁷ GOLAN 2003: 333.

¹⁴⁸ DAREMBERG, SAGLIO 1900: 609-615; DUMÉZIL 1966: 322-328.

¹⁴⁹ DAREMBERG, SAGLIO 1900: 612-613; GOLAN 2003: 333-336.

¹⁵⁰ GOLAN 2003: 333.

subiectul materialului nostru. Datele arheologice indică faptul că parte din atributele clasice ale lui Janus Bifrons pot să-și fi avut originile într-o divinitate venerată încă din preistorie. În cvasimajoritatea lor, aceleași date pledează pentru ipoteza potrivit căreia acest personaj cu față dublă era, la origine, unul feminin.

MULȚUMIRI

La realizarea acestui studiu ne-am bucurat de sprijinul colegilor dr. Radian Andreescu, drd. Constantin Aparaschivei, conservator Lucian Calancea, drd. Adrian Cătălin Căsălean, conservator Ecaterina Dediu, drd. Maria Diaconescu, dr. Iosif Vasile Ferencz, dr. Ioan Iațcu, dr. Sorin Ignătescu, desenator Romeo Ionescu, dr. Adela Kovács, dr. hab. Cornelia-Magda Lazarovici, dr. Gheorghe Lazarovici, dr. hab. Aurel Rustoiu, dr. Loredana-Ștefania Solcan, dr. Sándor József Sztáncsuj, dr. Stanislav Țerna, dr. Constantin-Emil Ursu și dr. Nicolae Ursulescu. Tuturor, le mulțumim călduros, încă o dată.

BIBLIOGRAFIE

- ALDHOUSE-GREEN 2005 Aldhouse-Green, M., *An Archaeology of Images. Iconology and Cosmology in Iron Age and Roman Empire*, Routledge, London.
- ALDHOUSE-GREEN 2004 Aldhouse-Green, M., *Crowning Glories: Languages of Hair in Later Prehistoric Europe*, in: *Proceedings of the Prehistoric Society*, 70, Cambridge, 299-325.
- ANDREESCU 2002 Andreescu, R.-R., *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, MNIR, in col. Monografii III, București.
- BÁNFFY 2017 Bánffy, E., *Neolithic Eastern and Central Europe*, in: Insoll, T. (ed.), *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, Oxford University Press, Oxford, 705-728.
- BAILEY 2017 Bailey, D., *Southeast European Neolithic Figurines. Beyond Context, Interpretation, and Meaning*, in: Insoll, T. (ed.), *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, Oxford University Press, Oxford, 823-850.
- BEM 2007 Bem, C., *Traian – Dealul Fântânilor. Fenomenul Cucuteni A-B*, MNIR, in col. Monografii V, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- BERLESCU 1964 Berlescu, N., *Plastica cucuteniană din vechile colecții ale Muzeului de Istorie a Moldovei*, in: *ArhMold*, II-III, 67-104.
- BIEHL 2006: Biehl, P., *Figurines in Actions: Methods and Theories in Figurine Research*, in: Layton, R., Shennan, S., Stone, P. (eds.), *A Future for Archaeology – the Past in the Present. Festschrift Peter Ucko*, Psychology Press, London, 199-215.
- BIEHL 2003: Biehl, P., *Studien zum Symbolgut des Neolithikums und der Kupferzeit in Südosteuropa*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 64, Habelt Verlag, Bonn.
- BORUGA 1969 Boruga, C., *Plastica antropomorfă gumelnițeană de la Geangoiești*, in: *Valachica*, I, 214-226.
- BURDO 2014 Burdo, N. B., *Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences*, in: Ursu, C.-E., Țerna, S. (eds.), *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, *Studies into South-East European Prehistory* I, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 303-364.
- BURDO 2002 Burdo, N. B., *Terakota tripol's'koj kul'turi*, in: Rizov, S. M., Burdo, N. B., Videjko, M. Iu., Magomedov, B. V. (ed.), *Davnja keramika Ukraini. Archeologichni dzerela ta rekonstrukcii. Castina persha*, Nauka, Kiiv, 61-146.
- BUZEA, KOVÁCS 2016 Buzea, D.-L., Kovács, A., *A Miniature Mask from Cucuteni – Ariuşd Culture Discovered at Păuleni-Ciuc – Dâmbu Cetății (Harghita County, Romania)*, in: Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.), *Cucuteni Culture within the European Neo-eneolithic Context, Proceedings of the International Colloquium «Cucuteni-130», 15-17 October 2014, Piatra-Neamț, Romania. In Memoriam Dr. Dan Monah. In Memoriam Dr. Gheorghe Dumitroaia*, in col. BMA, XXXVII, Ed. „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2016, 485-505.
- CHAPMAN 2000 Chapman, J., *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*, Routledge, London.

- CHAPMAN, GAYDARSKA 2006 Chapman, J., Gaydarska, B., *Parts and Wholes: Fragmentation in Prehistoric Context*, Oxbow Books, Oxford.
- CHEVALIER, GHEERBRANT 2009 Chevalier, J., Gheerbrant, A. (coord.), *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, Ed. Polirom, Iași.
- CIUTĂ, CIUTĂ 2019 Ciută, M.-M., Ciută, B., *Artefacte din alabastru, descoperite în siturile vinčiene timpurii din valea Mureșului mijlociu*, in: *Arheovest*, VII, 75-103.
- COMȘA 1995 Comșa, E., *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, Ed. Academiei Române, București.
- DAREMBERG, SAGLIO 1900 Daremberg, Mm. Ch., Saglio, Edm. (coord.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome troisième, première partie (H, I, J, K), Librairie Hachette, Paris.
- DIACONESCU 2016 Diaconescu, M., *Plastica antropomorfă de la Vorniceni*, in: *ActaMT*, XII, 118-149.
- DUMÉZIL 1966 Dumézil, G., *La religion romaine archaïque (avec un Appendice sur La religion des Étrusques)*, Payot, Paris.
- DUMITRESCU 1979 Dumitrescu, Vl., *Arta culturii Cucuteni*, Ed. Meridiane, București.
- DUMITRESCU 1974 Dumitrescu, Vl., *Arta preistorică în România*, Ed. Meridiane, București.
- DUMITRESCU 1968 Dumitrescu, Vl., *Arta neolitică în România*, Ed. Meridiane, București.
- DUMITRESCU 1966 Dumitrescu, Vl., *New discoveries at Gumelnitza*, in: *Archaeology*, 19, 3, 162-172.
- DUMITRESCU 1956 Dumitrescu, Vl., *Semnificația și originea unui tip de figurină feminină descoperită la Rast (r. Băilești, reg. Craiova)*, in: *SCIV*, VII, 1-2, 95-115.
- DUMITRESCU 1934 Dumitrescu, Vl., *La plastique anthropomorphe en argile de la civilisation énéolithique balkano danubienne de type Gumelnița*, in: *JPEK*, 8, 1932-1933, 49-72.
- DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001 Dumitrescu, Vl., Marinescu-Bîlcu, S., *Noi descoperiri de la Gumelnița*, in: *CCDJ*, XVI-XVII, 114-143.
- DUMITRESCU *et al.* 1954 Dumitrescu, Vl., Dumitrescu, H., Petrescu-Dîmbovița, M., Gostar, N., *Hăbășești. Monografie arheologică*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- DUMITROAIA 1987 Dumitroaia, Gh., *Plastica antropomorfă din așezarea cucuteniană de la Răucești – „Munteni”, jud. Neamț*, in: *MemAntiq*, XV-XVII (1983-1985), 21-41.
- ELIADE 2013 Eliade, M., *Imagini și simboluri. Eseu despre simbolismul magico-religios*, Ed. Humanitas, București.
- ELIADE 1992 Eliade, M., *Tratat de istorie a religiilor*, Ed. Humanitas, București.
- ENEA 2016 Enea, S., *Symbols of Power on the Cucutenian Anthropomorphic Statuettes. Case Study – the Diagonals*, in: Ursu, C.-E., Porciuc, A., Lazarovici, C.-M. (eds.), *Between Earth and Heaven. Symbols and Signs. In Memory of Henrieta Todorova*, Papers presented at the International Symposium “From Symbols to signs. Signs, symbols, rituals in sanctuaries”, Suceava, Romania, 11-13 September 2015, *Etnoreligion Series II*, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 353-383.
- GAYDARSKA 2007 Gaydarska, B., Chapman, J., Raduntcheva, A., Koleva, B., *The Chaine Opératoire Approach to Prehistoric Figurines: an Example from Dolnoslav, Bulgaria*, in: Renfrew, C., Morley, I. (eds.), *Image and Imagination*, McDonald Institute for Archaeological Research, 177-190.
- GAUL 1948 Gaul, J. H., *The Neolithic Period in Bulgaria. Early Food-producing Cultures of Eastern Europe*, in col. *Bulletin of the American School of Prehistoric Research* 16.
- GEORGIEV, ANGELOV 1957 Georgiev, G., Angelov, N., *Razkopki na selišnata mogila do Ruse prez. 1950-1953 godina*, in: *IzvSofia*, XXI, 41-127.
- GIMBUTAS 2001 Gimbutas, M., *The living Goddesses*, edited and supplemented by Miriam Robbins Dexter, University of California Press, Berkeley / Los Angeles / London.
- GIMBUTAS 1987 Gimbutas, M., *Old European Deities. With an Emphasis on Images from the Cucuteni Culture*, in: Petrescu-Dîmbovița, M., Ursulescu, N., Monah, D., Chirica, V. (eds.) *La Civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Session scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni (Iași – Piatra-Neamț, 24-28 septembre 1984), in col. *BAI*, I, Iași, 99-124.
- GIMBUTAS 1986 Gimbutas, M., *Mythical Imagery in Sitagroi Society*, in: Renfrew, C., Gimbutas, M., Elster, E. E. (eds.), *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, vol. I, The Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 225-301.

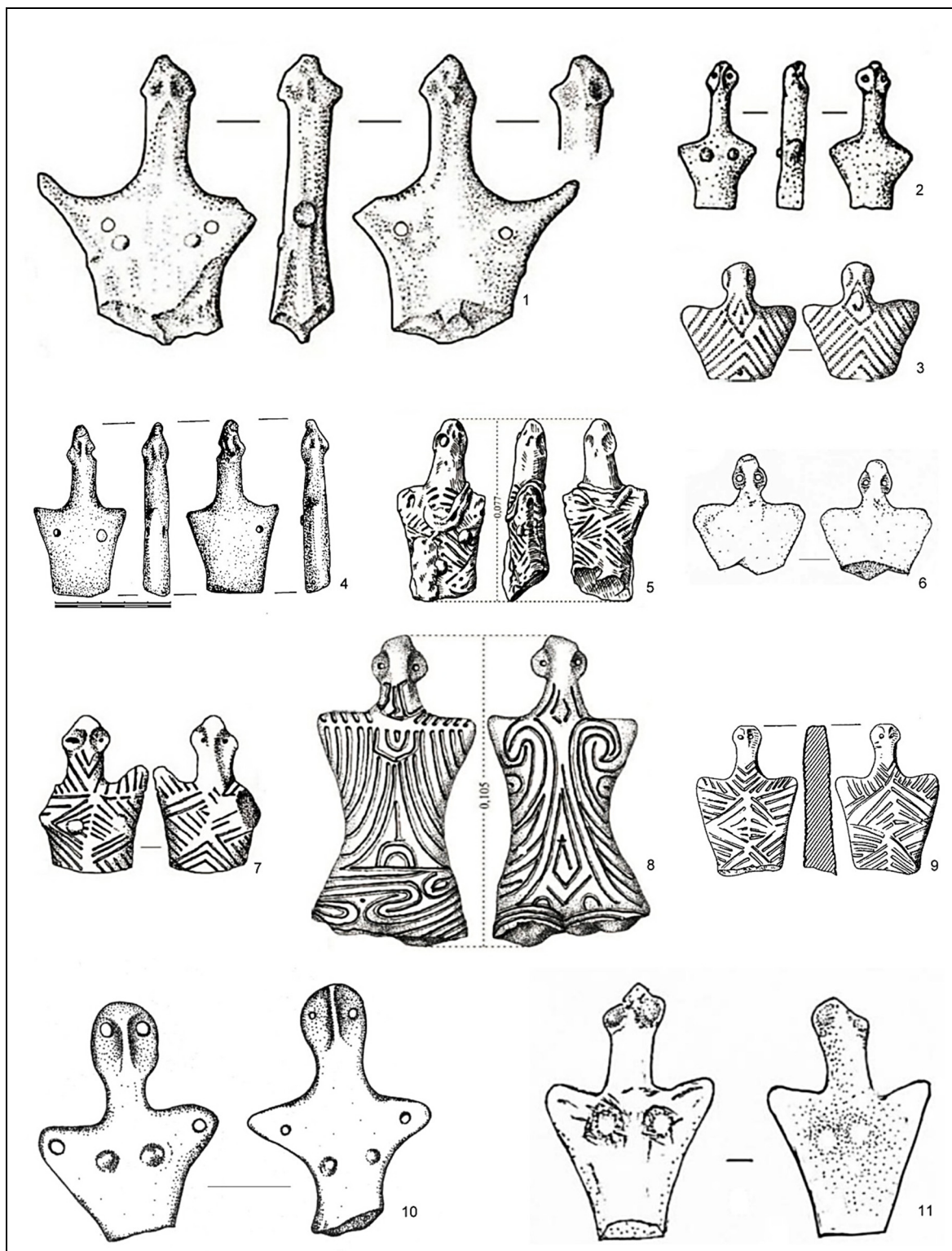
- GIMBUTAS 1982 Gimbutas, M., *The Goddesses and Gods of Old Europe. 6500-3500 BC. Myths and Cult Images. New and updated edition with 252 illustrations, 171 text figures and 8 maps*, Thames and Hudson, London.
- GIMBUTAS 1976 Gimbutas, M. (ed.), *Neolithic Macedonia as reflected by excavation at Anza Southeast Yugoslavia*, The Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.
- GOLAN 2003 Golan A., *Prehistoric Religion: Mythology, Symbolism*, Jerusalem.
- HANSEN 2007 Hansen, S., *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*, in col. Archäologie in Eurasien, 20, Mainz.
- HÖCKMANN 1966 Höckmann, O., *Die menschen gestaltete Figuralplastik der Südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, Beutrage zur Vorgeschichtsforschung 3, Hildesheim.
- HOFMAN 2013 Hofman, D., *Living by the Lake. Domestic Architecture in the Alpine Foreland*, in: Hofman, D., Smyth, J. (eds.), *Tracking the Neolithic House in Europe. Sedentism, Architecture and Practice*, Springer, New York, 197-228.
- INSOLL 2017 Insoll, T. (ed.), *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, Oxford University Press, Oxford.
- ISTINA 2006 Istina, L.-E., *Plastica antropomorfă descoperită în stațiunea cucuteniană de la Fulgeriș. Repertoriu*, in: *Carpica*, XXXV, 55-74.
- JOVANOVIĆ 1964 Jovanović, B., *La ceramique anthropomorphe de l'énéolithique des Balkans et du Bas-Danube*, in: *AJug*, V, 9-17.
- KOLEKCJA CERKAS'KOGO 2007 *Davnja scul'ptura ta plastika. Kolekcja Cerkas'kogo kraeznavcogo muzeju*, Cerkasy.
- KOVÁCS 2018 Kovács, A., *Vasele antropomorfe din Muzeul Județean Botoșani și metafora corpului feminin*, in: *ActaMT*, XIV, 17-38.
- KOVÁCS 2016 Kovács, A., *Temple, sanctuare, altare în Neoliticul și Epoca Cuprului din sud-estul Europei = Temples, sanctuaries, altars in Neolithic and Copper Age from South-East Europe*, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava.
- KOVÁRNÍK 2019 Kovárník, J., *A probe into the spiritual life of prehistoric people, a reflection of shamanism in archaeology*, in: Pásztor, E. (ed.), *Shamanism and Nature Worship Past and Present/ Sámánizmus és természetihit régen és ma*, Bajai dolgozatok 23, Keskeny és Társai 2001 Kft., Budapest, 58-99.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI 2006 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Arhitectura Neoliticului și Epocii cuprului din România I. Neoliticul*, Ed. Trinitas, Iași.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI 2016 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., *Mask in the Cucuteni-Trypillia Culture. Similarities and Differences with other Cultures*, in: Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.), *Cucuteni Culture within the European Neo-eneolithic Context, Proceedings of the International Colloquium «Cucuteni-130»*, 15-17 October 2014, Piatra-Neamț, Romania. In *Memoriam Dr. Dan Monah. In Memoriam Dr. Gheorghe Dumitroaia*, in col. BMA, XXXVII, Ed. „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2016, 597-630.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI, ȚURCANU 2009 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., Țurcanu, S., *Cucuteni – A Great Civilization of the Prehistoric World*, edited by Lăcrămioara Stratulat, Ed. Palatul Culturii, Iași.
- LÉVÈQUE 1986 Lévêque, P., *Les groupements divins: la sainte famille néolithique*, in: *Les grandes figures religieuses: fonctionnement pratique et symbolique dans l'Antiquité. Actes du Colloque international (Besançon, 25-26 avril 1984)*, Les Belles Lettres, Paris, 46-56.
- LÉVI-STRAUSS 1979 Lévi-Strauss, C., *La voie des masques*, Ed. Plon, Paris.
- LUCA 2018 Luca, S.-A., *Two Statuettes Discovered at Tărtăria-Gura Luncii in the Campaign of Preventive Researches from 2014-2015. "The Goddess with the Snake" and "Janus"*, in: *AUVT*, XX, 29-41.
- MANTU 1993 Mantu, C.-M., *Plastica antropomorfă a așezării Cucuteni A₃ de la Scânteia (jud. Iași)*, in: *ArhMold*, XVI, 51-68.
- MANTU 1991 Mantu, C.-M., *Vases anthropomorphes du site Cucuteni A₃ de Scînteia (departement de Iași)*, in: Chirica, V., Monah, D. (eds.), *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en context européen*, in col. BAI, IV, Iași, 328-334.
- MANTU, ȚURCANU 1999 Mantu, C.-M., Țurcanu, S., *Scânteia – situl arheologic*, în Chirica, V., Mantu, C.-M., Țurcanu, S. (eds.), *Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare. Catalog de expoziție*, Iași.
- MARCADÉ 1952 Marcadé, J., *Hermès double*, in: *Bulletin de correspondance hellénique*, 76, 596-624.

- MAREȘ, APARASCHIVEI 2014 Mares, I., Aparaschivei, C., *The foundation ditch of the settlement Cucuteni A-B₁ from Adâncata-Dealul Lipovanului, Suceava County. The worship complex "The Goddesses from Adâncata"*, in: Ursu, C.-E., Țerna, S. (eds.), *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, Studies into South-East European Prehistory I, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 447-472.
- MARINESCU-BÎLCU 2001 Marinescu-Bîlcu, S., *Noi dovezi ale tradițiilor precucuteniene în mediul cultural cucutenian*, in: SP, 1, 95-104.
- MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000 Marinescu-Bîlcu, S., Bolomey, A., *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, Ed. Enciclopedică & Wasmuth Verlag, București-Tübingen.
- MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967 Marinescu-Bîlcu, S., Ionescu, B., *Catalogul sculpturilor eneolitice din Muzeul Raional Oltenița, Sibiu*.
- MARKEVICI 1970 Markevici, V. I., *Mnogosloinoe poselenie Novie Rusești I*, in: KSIA, 123, 56-68.
- MATASĂ 1964 Matasă, C., *Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Țirgu Ocna – Podei (raionul Țirgu Ocna, reg. Bacău)*, in: ArhMold, II-III, 11-65.
- MATCHT 1988 *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*, Moderne Galerie des Aaarland-Museums, Saarbrücken.
- MESKELL, NAKAMURA 2005 Meskell, L. M., Nakamura, C., *Çatalhöyük figurines. Archive Report on the Catalhöyük Season 2005* (http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/2005/ar05_29.html) (28.11.2019).
- MONAH 2012 Monah, D., *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, ediția a doua revăzută și adăugită, in col. BMA, XXVII, Ed. „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.
- MONAH 1997 Monah, D., *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, in col. BMA, III, Piatra-Neamț.
- MOVȘA 1991 Movșa, T., *Antropomorfnye sjužety na keramike kul'tur Tripol'sko-Kukutenskoj obšnosti*, in: *Duchovnaja kul'tura drevnich obscestv na territorii Ukrainy*, Kiiv, 34-47.
- NEUMANN 1981 Neumann, E., *La grande Madre. Fenomenologia delle configurazioni femminili dell'inconscio*, Casa editrice Astrolabio Ubaldini, Rome.
- NIKOLIĆ, VUKOVIĆ 2008 Nikolić, D., Vuković, J., *Vinča ritual vessel: archaeological context and possible meaning*, in: *Starinar*, LVIII, 51-69.
- NIȚU 1971 Nițu, A., *Vase antropomorfe ale ceramicii Stoicani-Aldeni din sudul Moldovei*, in: CI, II, 77-102.
- NIȚU 1969 Nițu, A., *Reprezentări antropomorfe pe ceramica de tip Gumelnița A*, in: *Danubius*, II-III, 21-43.
- OVCHINNIKOV 2018 Ovchinnikov, E. V., *Plastika z tripil'kich poseleni Kanivs'kogo Podniprova: novi nachozdenija*, in: *Arheologija I davnja istorija Ukraini*, Vypusk 3 (28), Kiiv, 93-108.
- PAVEL 1998 Pavel, E., *Jeux à masques en Moldavie*, La Palais de la Culture, Iași.
- PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999 Petrescu, M., Florescu, M., Florescu, A. C., *Trușești. Monografie arheologică*, Ed. Academiei Române, București-Iași.
- POGOŠEVA 1985 Pogoševa, A. P., *Die Statuetten der Tripolje-Kultur*, in: *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie*, Berlin, 7, 95-242.
- POGOŠEVA 1983 Pogoševa, A. P., *Antropomorfnaia plastika Tripol'ja*, Novosibirsk.
- PYZEL 2017 Pyzel, J., *Post-LBK anthropomorphic vessels from Poland*, in: Schwarzberg, H., Beker, V. (eds.), *Bodies of clay. Prehistoric Humanised Pottery*, Proceedings of the Session at the 19th EAA Annual Meeting at Pilsen, 5th September 2013, Oxbow books, Oxford & Philadelphia, 140-156.
- RACZY 1987 Raczky, P., *Öcsöd-Kováshalom. A settlement of the Tisza culture*, in: Tálas, L., Raczky, P. (eds.), *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*, Budapest-Szolnok, 61-84.
- RADUNCEVA 1976 Radunceva, A., *Prehistoric Art in Bulgaria from the Fifth to the Second Millenium B. C.*, BAR 13, Oxford.
- RECCHIA-QUINIOU 2017 Recchia-Quiniou, J., *The vase, the body: Between filial relationship and original complex*, in: Schwarzberg, H., Beker, V. (eds.), *Bodies of clay. Prehistoric Humanised Pottery*, Proceedings of the Session at the 19th EAA Annual Meeting at Pilsen, 5th September 2013, Oxbow books, Oxford & Philadelphia, 83-109.

- RENFREW, ZUBROW 1994 Renfrew, C., Zubrow, E. B. W. (eds.), *The Ancient Mind. Elements of Cognitive Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- RUSTOIU, EGRI 2011 Rustoiu, A., Egri, M., *The Celts from the Carpathian Basin between Continental Traditions and the Fascination of the Mediterranean. A Study of the Danubian Kantharoi/ Celții din Bazinul Carpatic între tradițiile continentale și fascinația Mediteranei*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- RYBAKOV 1965 Rybakov, B. A., *Cosmogony and Mythology of the Agriculturalists of the Eneolithic (Part II)*, in: *Soviet Anthropology and Archeology*, 2, Moscow, 33-52.
- SCHMIDT 2006 Schmidt, H., *Cucuteni din Moldova – România. Așezarea fortificată cu ceramică pictată, din epoca pietrei și cuprului și până în apogeul epocii bronzului*, Ed. Tehnopress, Iași.
- SCHWARZBERG, BEKER 2017 Schwarzberg, H., Beker, V. (eds.), *Bodies of clay. Prehistoric Humanised Pottery*, Proceeding of the Session at the 19th EAA Annual Meeting at Pilsen, 5th September 2013, Oxbow books, Oxford & Philadelphia.
- SOMOGYI, GALLINA 2013 Somogyi, K., Gallina, Z., *Besonderes anthropomorphes Gefäß der Lengyel-Kultur mit doppelter Gesichts- und Menschendarstellung aus Alsónyék (SW-Ungarn)*, in: Anders, A., Kulcsár, G., Kalla, G., Kiss, V., Szabó, G. V. (eds.), *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 437-456.
- SOROCHIN 2002 Sorochin, V., *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, in col. BMA, XI, Piatra-Neamț.
- STRATULAT *et al.* 2008 Stratulat, L., Ursulescu, N., Țurcanu, S., Tencariu, F.-A., Hriban, C. (eds.), *Catalogul expoziției Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe, Palazzo della Cancelleria, Rome-Vatican, 16 September – 31 October 2008*, Cucuteni pentru Mileniul III Foundation & Hers Consulting Group, București.
- SZTÁNCSUJ 2015 Sztáncsu, S. J., *Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- ȘTEFAN, PETCU 2015 Ștefan, C. E., Petcu, R., *Notă asupra unor capace de lut cu trăsături umane de la Șoimuș – La Avicola (Ferma 2), jud. Hunedoara*, in: SP, 12, 117-126.
- TABORYN 2004 Taborin, Y., *Langage sans parole. La parure aux temps préhistorique*, La maison de roches, Paris.
- TKACHUK 1991 TKACHUK, T. M., *Liciny v rospisi keramiki kul'tury Tripol'e'-Cucuteni*, in: *Duchovnaja kul'tura drevnich obscestv na teritorii Ukrainy*, Kiiv, 47-59.
- TODERAȘ 2009 Toderaș, M., Hansen, S., Reingruber, A., Wunderlich, J., *Pietrele-Măgura Gorgana: o așezare eneolitică la Dunărea de Jos între 4500 și 4250 î. e. n.*, in: MCA, V, 39-90.
- ȚERNA 2007 Țerna, S., *Considerații preliminare privind evoluția decorului antropomorf pictat de pe ceramica culturii Cucuteni-Tripolje*, in: *Peuce*, S.N., V, 33-42.
- ȚURCANU 2013A Țurcanu, S., *Cucutenian Body Ornamenting Items: A Raw Materials Perspective*, in: *ArhMold*, XXXVI, 61-78.
- ȚURCANU 2013B Țurcanu, S., *Anthropomorphic and Zoomorphic Plastic Art*, in: Kadrow, S. (ed.) & editorial cooperation with Trela-Kieferling, E., *Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and Ogród sites*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie V, Kraków, 51-82.
- ȚURCANU 2011 Țurcanu, S., *Podoabe pentru gât reprezentate pe statuetele antropomorfe ale culturii Cucuteni-Tripolie*, in: *CI*, XXVII-XXIX (2008-2009), Iași, 2011, 9-35.
- URSU 2014 Ursu, C.-E., *Plastica antropomorfă a culturii Precucuteni*, teză de doctorat, Academia Română – Filiala Iași, Institutul de Arheologie Iași, Iași.
- VIRÁG 2009 Virág, Z. M., *The Eastern Periphery of the Central European LPC in the region of Budapest (Connections between the Transdanubian LPC and the Alföld LPC)*, in: Kozłowski, J. K. (ed.), *Interactions between Different Models of Neolithization North of the Central European Agro-ecological Barrier*, Papers presented on the Symposium organized by the project FEPRE (The formation of Europe: Prehistoric population dynamics and the roots of socio-cultural diversity), Kraków, 9-30.
- ZUGRAVU 2013 Zugravu, N., *Puncte de vedere ale unui clasicist pe marginea unor opinii privitoare la religiile pre- și protoistorice*, in: *CI*, XXXII, 2013, 61-94.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. 1-11. double-fronted anthropomorphic statuettes. 1, 3-5, 7-9. Cucuteni A; 2, 6, 10-11. Cucuteni A-B. 1, 4. Scânteia; 2. Drăgușeni – *Rotunda*; 3, 7-8. Răucești; 5. „Moldova”; 6, 11. Vorniceni; 9. Drăgușeni – *Ostrov*; 10. Traian – *Dealul Viei*. 1. MANTU 1993; 2-3, 5, 7-8. MONAH 2012; 4. drawing by Romeo Ionescu; 6, 11. DIACONESCU 2016; 9. MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000; 10. BEM 2007.
- Pl. II. 1-8. double-fronted anthropomorphic statuettes. 1-2, 4-5. Cucuteni A-B; 3, 6-8. Cucuteni B / Tripolie C I-C II. 1. Adâncata – *Dealul Lipovanului*, 2, 4-5. Vorniceni; 3. Hut; 6. Cucuteni – *Cetățuie*; 7. Halep; 8. Stena. 1. MAREȘ, APARASCHIVEI 2014; 2, 4-5. DIACONESCU 2016; 3. OVCHINNIKOV 2018; 6. MONAH 2012; 7. BURDO 2002; 8. POGOȘEVA 1985.
- Pl. III. 1. double-bodied anthropomorphic statuette depicted face-to-face; 2-3, 5-6. double-fronted, cylinder-shaped, anthropomorphic statuettes; 4, 7-13. lids with cylindric handles in the shape of double-fronted anthropomorphic figures; 14. double-fronted prosopomorphic lid. 1. Precucuteni III; 2-4. Cucuteni A; 5. Cucuteni B / Tripolie CI-CII; 6-13. Gumelnița – Karanovo VI. 1. Holercani; 2. Scânteia; 3. Hăbășești; 4. Țigănești; 5. Iurkivka; 6, 8-10, 11. Căscioarele; 7. Vidra; 10. Teiu; 12. Pietrele; 13. Ciolănești din Deal. 1. POGOȘEVA 1985; 2. photo by S. Țurcanu; 3. DUMITRESCU *et al.* 1954; 4. MONAH 2012; 5. KOLEKCJA CERKAS’KOGO 2007; 6-11, 13. ANDREESCU 2002; 13. TODERAȘ *et al.* 2009.
- Pl. IV. 1-3. double-fronted anthropomorphic statuettes; 4. double-fronted anthropomorphic statuette bearing a vessel on its head. 1-4. Gumelnița – Karanovo VI. 1, 3. Ruse; 2. Căscioarele; 4. Gumelnița. 1-2, 4. ceramic; 3. metal (gold). 1-3, 4c. (redrawing by Ioan Iațcu), ANDREESCU 2002; 4a-4b. photo by Marius Amariei.
- Pl. V. 1-2. fragmentary double-fronted anthropomorphic statuettes bearing vessel on their heads; 3-4. double-fronted anthropomorphic vessels (3. fragmentary). 1-4. Gumelnița – Karanovo VI. 1. Căscioarele; 2. Gumelnița; 3. Voina; 4. Stara Zagora. 1-2. MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967; 3. GAUL 1948 (redrawn by Romeo Ionescu); 4. <http://bulgarianheritage.bulgariana.eu> (25.01.2019).
- Pl. VI. 1-2. double-fronted anthropomorphic vessel with correct anatomical human profil; 3. double-fronted anthropomorphic vessel. 1-3. Cucuteni A; 1. Hăbășești; 2. Cucuteni – *Cetățuie*; 3. Trușești. 1-2. MONAH 2012; 3. drawing by Romeo Ionescu, photo by Ionuț Ionescu.
- Pl. VII. 1-4. double-fronted anthropomorphic vessels. 1-4. Cucuteni A. 1, 3. Drăgușeni – *Ostrov*; 2, 4. Trușești. 1, 3. KOVÁCS 2018; 2. drawing by Romeo Ionescu; 4. PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999.
- Pl. VIII. 1-3. double-fronted anthropomorphic vessels. 1. Precucuteni III; 2-3. Cucuteni A. 1. Ruseștii Noi; 2. Duruitoarea Nouă; 3. Duruitoarea Veche I. 1. MARKEVICI 1970; 2-3. SOROCHIN 2002.
- Pl. IX. 1, 4-5. double-fronted anthropomorphic vessels; 2. double-fronted *gynaecomorf* vessel; 3. Sumerian cylinder seal depicting a double-fronted character. 1, 4-5. Cucuteni B / Tripolie CI-CII; 2. Cucuteni A; 3. mileniul III BC. 1. Ștefănești – *Stânca Doamnei*; 2. Ariușd; 4. regiunea Odessa; 5. Răduleenii Vechi II. 1. drawing by Sebastian Marcel Ciupu; 2. SZTÁNCSEJ 2015; 3. <https://ro.pinterest.com> (25. 11.2017); 4-5. STRATULAT *et al.* 2008.

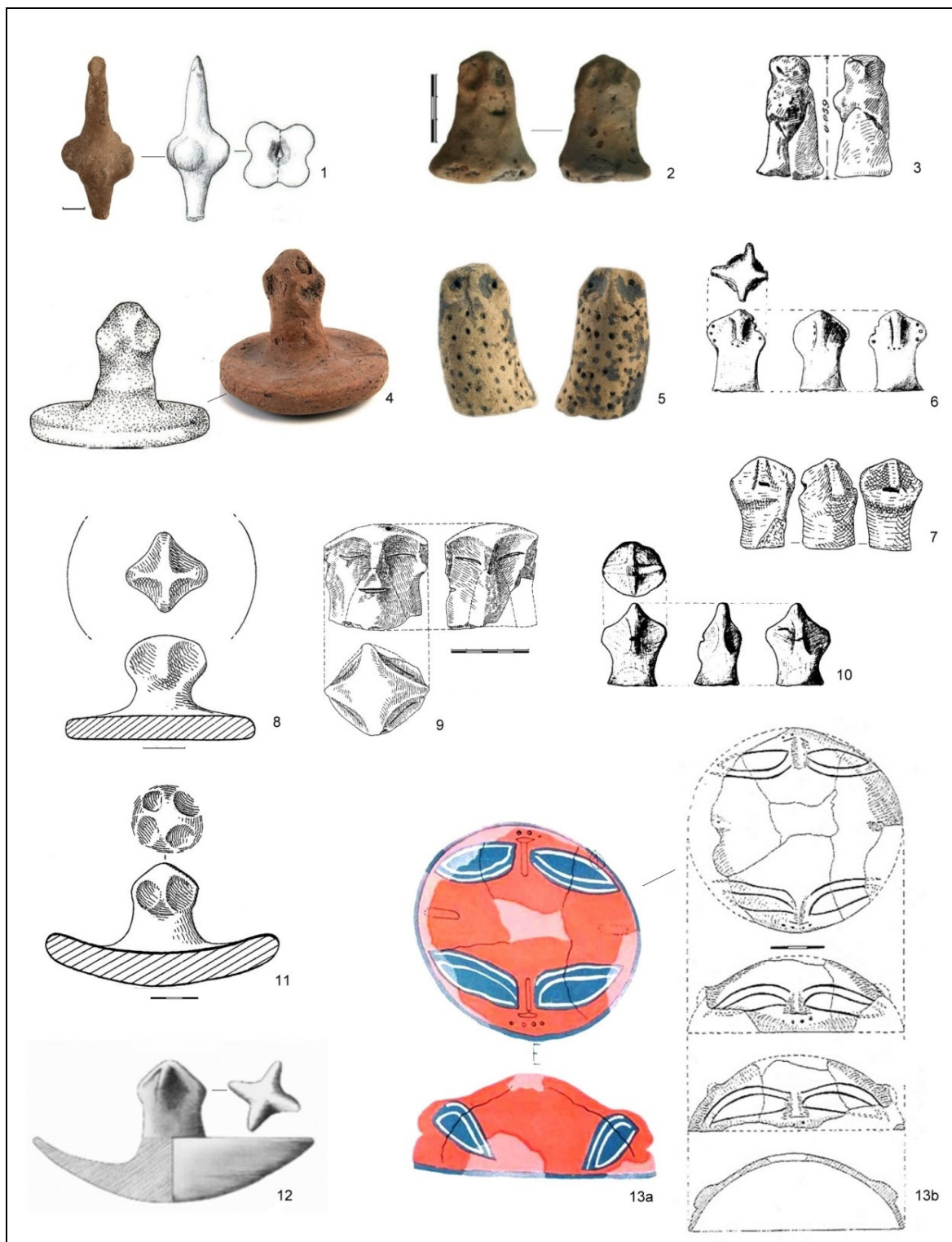
Pl. I. 1-11. statuete antropomorfe cu față dublă. 1, 3-5, 7-9. Cucuteni A; 2, 6, 10-11. Cucuteni A-B. 1, 4. Scânteia;
2. Drăgușeni – *Rotunda*; 3, 7-8. Răucești; 5. „Moldova”; 6, 11. Vorniceni; 9. Drăgușeni – *Ostrov*; 10. Traian – *Dealul Viei*.
1. MANTU 1993; 2-3, 5, 7-8. MONAH 2012; 4. desen Romeo Ionescu; 6, 11. DIACONESCU 2016;
9. MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000; 10. BEM 2007.

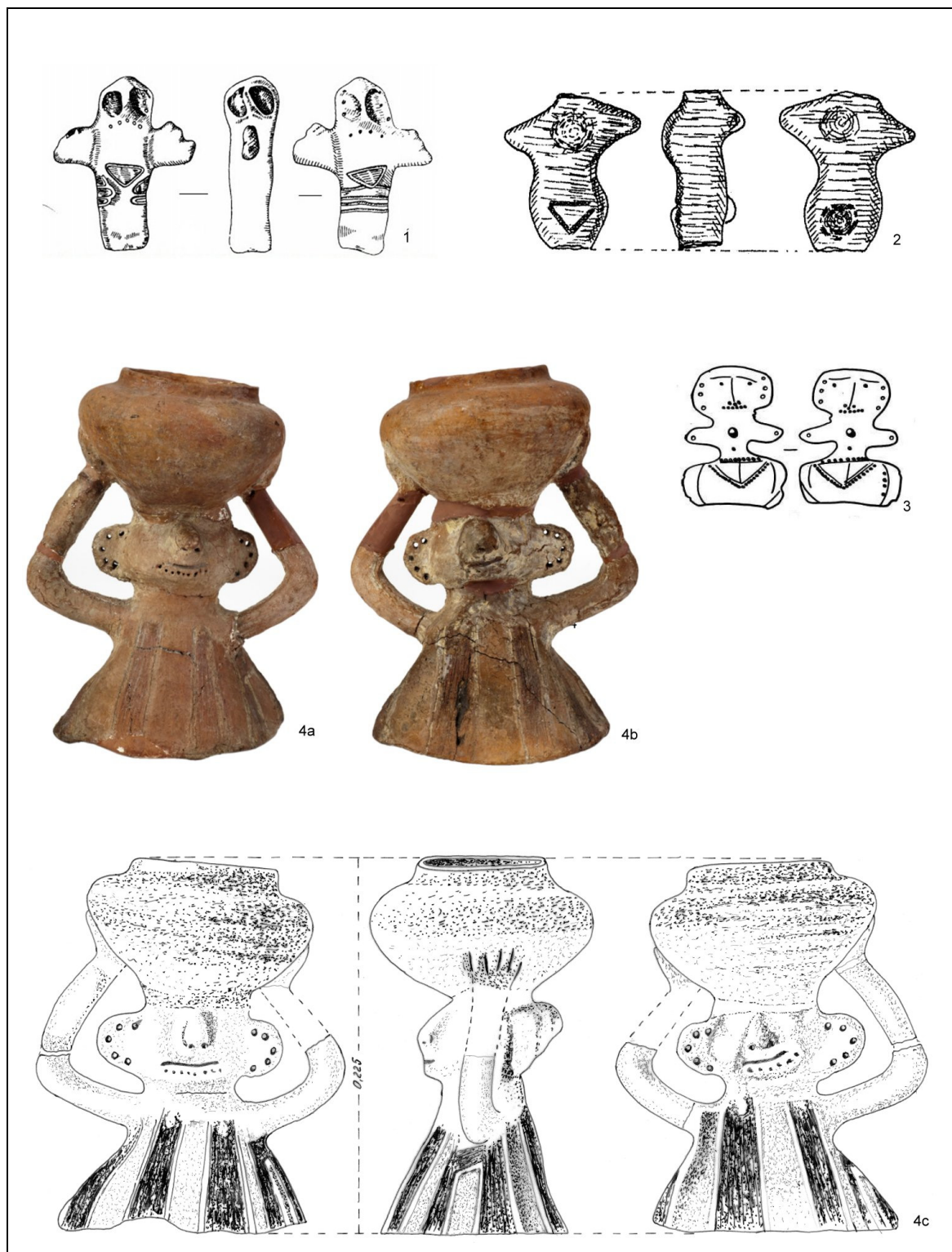
Pl. II. 1-8. statuete antropomorfe cu față dublă. 1-2, 4-5. Cucuteni A-B; 3, 6-8. Cucuteni B / Tripolie CI-C II.

1. Adâncata – Dealul Lipovanului, 2, 4-5. Vorniceni; 3. Hut; 6. Cucuteni – Cetățuie; 7. Halep; 8. Stena.

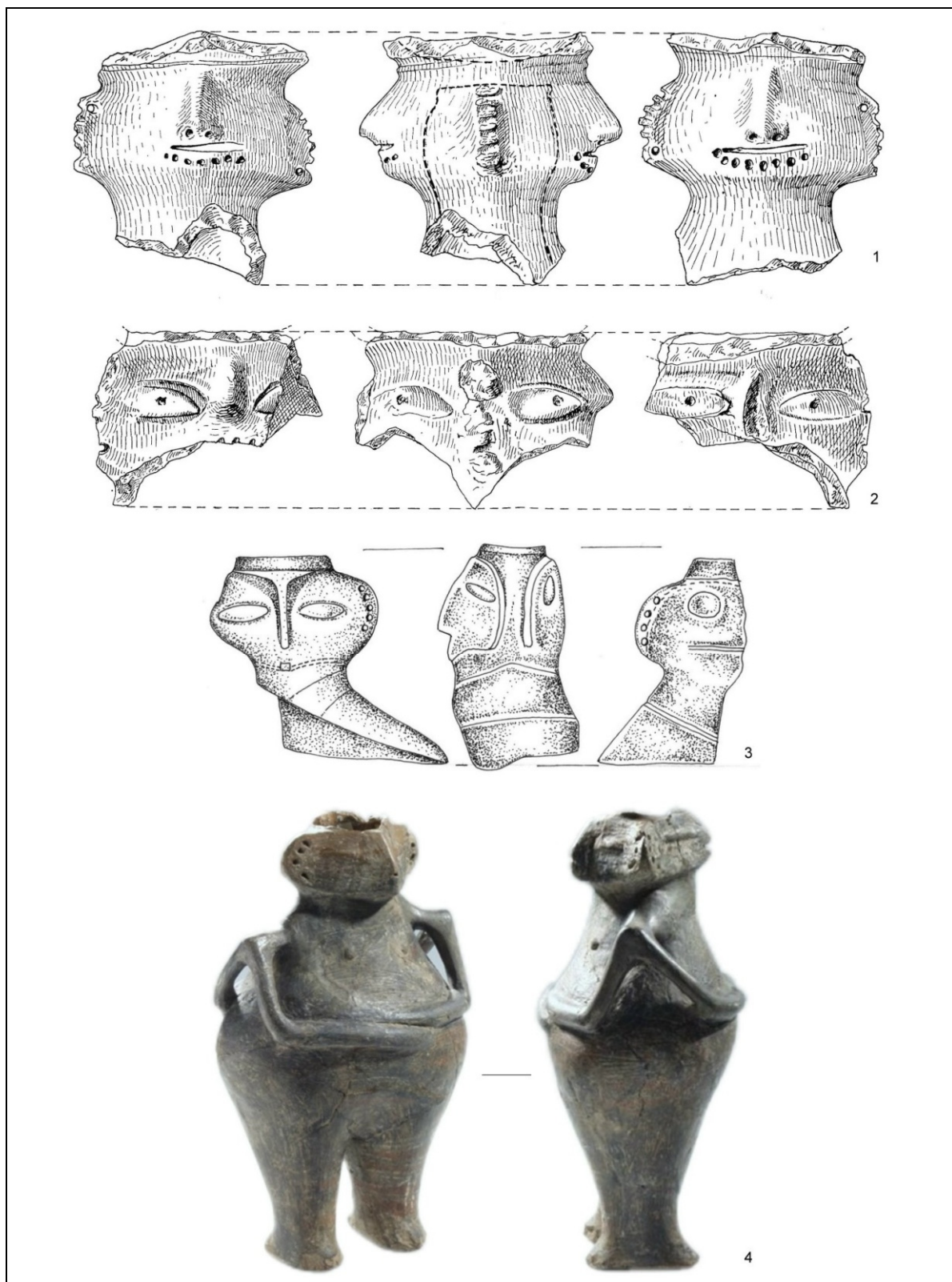
1. MAREȘ, APARASCHIVEI 2014; 2, 4-5. DIACONESCU 2016; 3. OVCHINNIKOV 2018; 6. MONAH 2012; 7. BURDO 2002; 8. POGOŠEVA 1985.

Pl. III. 1. statueta antropomorfă cu față dublă figurate față în față; 2-3, 5-6. statuete cilindrice antropomorfizate cu față dublă; 4, 7-13. capace cu mânere cilindrice antropomorfizate cu față dublă; 14. capac prosopomorf cu față dublă.
 1. Precucuteni III; 2-4. Cucuteni A; 5. Cucuteni B / Tripolie CI-CII; 6-13. Gumelnița – Karanovo VI. 1. Holercani; 2. Scânteia; 3. Hăbășești; 4. Țigănești; 5. Iurkivka; 6, 8-10, 11. Căscioarele; 7. Vidra; 10. Teiu; 12. Pietrele; 13. Ciolănești din Deal. 1. POGOȘEVA 1985; 2. foto S. Țurcanu; 3. DUMITRESCU *et al.* 1954; 4. MONAH 2012; 5. KOLEKCJA CERKAS'KOGO 2007; 6-11, 13. ANDREESCU 2002; 13. TODERAȘ *et al.* 2009.

Pl. IV. 1-3. statuete antropomorfe cu față dublă; 4. statueta antropomorfă cu față dublă și vas pe cap.
 1-4. Gumelnița – Karanovo VI. 1, 3. Ruse; 2. Căscioarele; 4. Gumelnița. 1-2, 4. ceramică; 3. metal (aur).
 1-3, 4c. (redesenat de Ioan Iașcu), ANDREESCU 2002; 4a-4b. foto Marius Amariei.

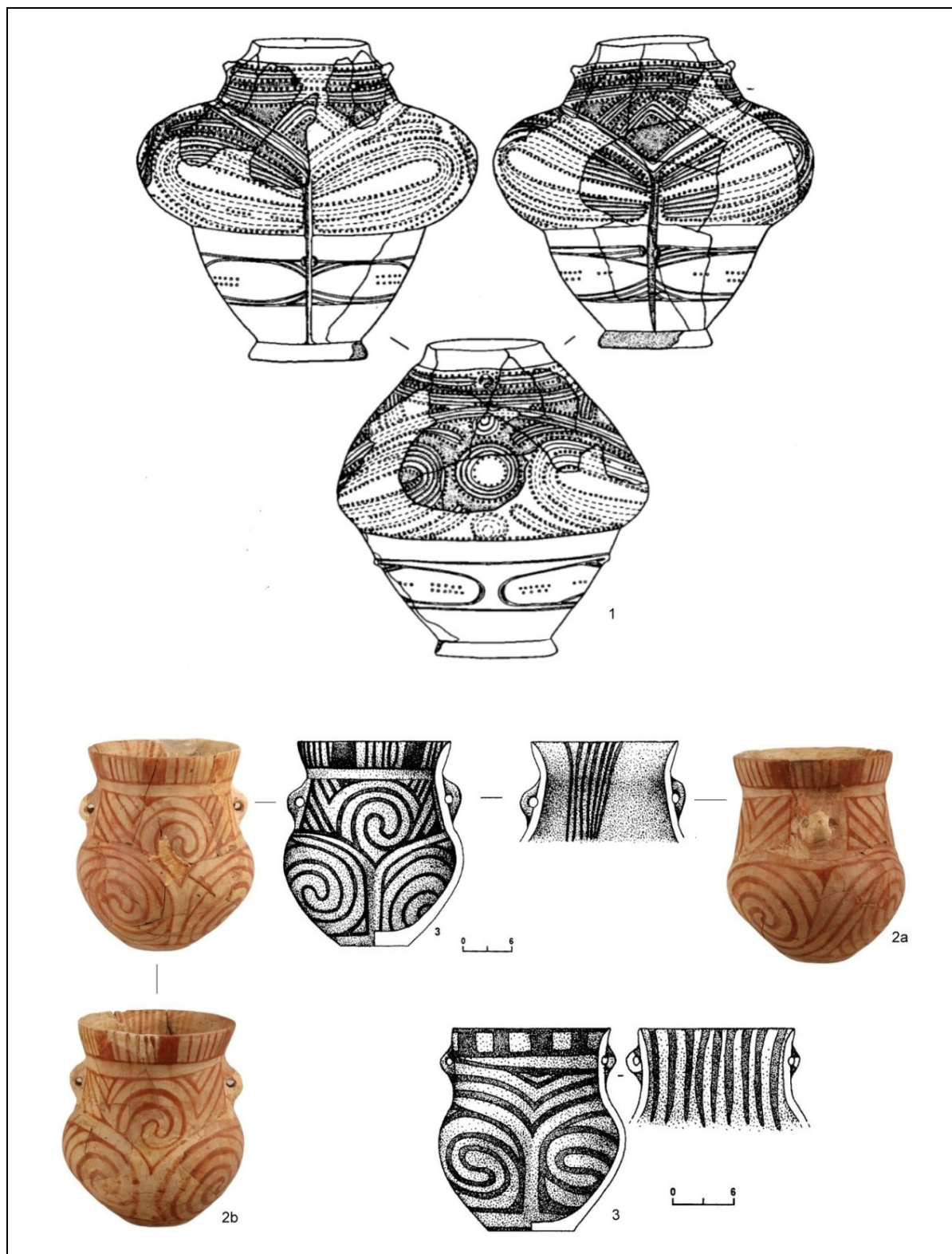
Pl. V. 1-2. statuete antropomorfe cu față dublă și vas pe cap fragmentare; 3-4. vase antropomorfe cu față dublă (3. fragmentar). 1-4. Gumelnița – Karanovo VI. 1. Căscioarele; 2. Gumelnița; 3. Voina; 4. Stara Zagora.
1-2. MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967; 3. GAUL 1948 (redesenat de Romeo Ionescu);
4. <http://bulgarianheritage.bulgariana.eu> (25.01.2019).

Pl. VI. 1-2. vase antropomorfe cu profil corect anatomic; 3. vas antropomorf cu față dublă. 1-3. Cucuteni A.; 1. Hăbășești; 2. Cucuteni – Cetățuie; 3. Trușești. 1-2. MONAH 2012; 3. desen Romeo Ionescu, foto Ionuț Ionescu.

Pl. VII. 1-4. vase antropomorfe cu față dublă. 1-4. Cucuteni A. 1, 3. Drăgușeni – *Ostrov*; 2, 4. Trușești.
1, 3. KOVÁCS 2018; 2. desen Romeo Ionescu; 4. PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999.

Pl. VIII. 1-3. vase antropomorfe cu față dublă. 1. Precucuteni III; 2-3. Cucuteni A. 1. Ruseștii Noi; 2. Duruitoarea Nouă; 3. Duruitoarea Veche I. 1. MARKEVICI 1970; 2-3. SOROCHIN 2002.

Pl. IX. 1, 4-5. vase cu decor facial cu față dublă; 2. vas gynaecomorf cu față dublă; 3. cilindru sumerian cu imaginea unui personaj cu față dublă. 1, 4-5. Cucuteni B/ Tripolie C I-C II; 2. Cucuteni A; 3. mileniul III BC. 1. Ștefănești – Stânca Doamnei; 2. Ariușd; 4. regiunea Odessa; 5. Rădulenii Vechi II. 1. desen Sebastian Marcel Ciupu; 2. SZTÁNCSUJ 2015; 3. <https://ro.pinterest.com> (25. 11.2017); 4-5. STRATULAT *et al.* 2008.

PONTIC TABLEWARE FROM TROESMIS. THE 1977 EXCAVATIONS*

BY
MARIAN MOCANU**

Abstract:

In 1977 archaeologists from the Danube Delta Museum carried out a rescue excavation in the civilian settlement of Troesmis. On this occasion, they discovered a substantial amount of Roman pottery. In this article, we present the tableware produced in the Black Sea area. This group was divided into the following categories: Pontic Sigillata; Early Pontic Red Slip; Durostorum Red Slip; Pontic Gray Slip; Unslipped Wares and Late Pontic Red Slip. Pontic tableware dates from the middle of the 1st century AD to the middle of the 4th century. The Late Pontic Red Slip ceramic fragment is from the 5th century, contemporary with the late Roman fortress.

Keywords: Pontic Tableware; Western Black Sea; Danubian Limes; Troesmis.

Troesmis is one of the most important military and civilian settlements in the Lower Danube. However, no lasting archaeological research has taken place here, as in the case of the sites from Novae, Durostorum or Noviodunum. The only significant excavations took place in 1977, and in 1980 was published a detailed report.¹ Furthermore, A. Opaïț selectively published the pottery from the Roman era resulting from the aforementioned archaeological researches.² Following the documentation made in the warehouse of the Museum of History and Archeology in Tulcea, we found that in the case of tableware, was published a small number of the discovered exemplars. Thus, we considered appropriate to resume the tableware discovered at Troesmis following the old excavations, to obtain a complete picture on this category of ceramics and to put it in the context of the archaeological realities in the West-Pontic area.

The archaeological site Troesmis is a complex of fortifications, civil settlements and cemeteries, from the early Roman era, the late antiquity and the middle ages. Recent interdisciplinary noninvasive research has pointed out the complexity and historical significance of the entire area.³ The historical importance of the Troesmis settlements also results from the numerous mentions in ancient and even medieval literary sources.⁴

Since the second half of the 19th century, several foreign and Romanian specialists have carried out various researches at Troesmis. It is not our intention to review them since recently it was published a comprehensive research history.⁵ However, some things have to be said about the archaeological research of 1977, as this article presents the tableware discovered following this excavation. It took place in the second half of 1977 and was a rescue excavation. It was used a traditional method in the Romanian archaeology, that of the stratigraphic squares, which they cut from south to north the civilian settlement from the early Roman era. At the same time were discovered artefacts specific to the late Roman or medieval period. The most important archaeological complex investigated was the thermal edifice located to the north of the Eastern Fort.⁶

* This article is an homage to Andrei Opaïț at 70 years.

** Eco-Museal Research Institute, Tulcea; marian1054@yahoo.com.

¹ SIMION 1980: 153-158; BAUMANN 1980: 159-196; OPAÎȚ 1980A: 197-217; VASILIU 1980: 218-229; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1980: 230-247; OBERLÄNDER-TĂRNOVEANU 1980: 248-288.

² OPAÎȚ 1980: 328-366.

³ ALEXANDRESCU, GUGL, KAINRATH 2016; ALEXANDRESCU, OLARIU 2017: 117-148; ALEXANDRESCU, GUGL 2014: 289-306.

⁴ The settlements of Troesmis are mentioned among others by: Ovide (Pont. IV, 9, 78-79), Notitia Dignitatum Orientis (XXXIX, 23, 29, 31), Hierocles (Synecdemus), Procopius (De Aedificiis) or Constantine VII Porphyrogenetos (de Them. 2, 47, 17).

⁵ ALEXANDRESCU, GUGL, KAINRATH 2016: 29-74.

⁶ SIMION 1980: 154-157.

In the literature, there are several articles dedicated to the archaeological site Troesmis, or the random discoveries made here.⁷ We will only mention the works related to Roman ceramics. A. Opaï published the first article in 1980 in *Peuce* magazine. Here the main functional categories and forms discovered following the archaeological excavations from 1977 are presented selectively. In 2014 is published the monographic volume *Troesmis I*, which includes a significant chapter dedicated to ceramics discovered after field research from 2010-2014, signed by A. Waldner. Also, F. Topoleanu recently published an article about the roman lamps discovered at Troesmis following the old excavations.⁸

In the deposit of the Museum of History and Archeology from Tulcea, there are 283 tableware fragments discovered at Troesmis in 1977. Of these, in the workshops from the Pontic regions were produced 137. To make them easier to classify, they were divided into seven categories, as follows: pontic *sigillata* without decoration, pontic *sigillata* with decoration, Durostorum Red Slip Ware, Early Pontic Red Slip Ware, Pontic Grey Slip Ware, Unslipped Ware, and for the late Roman period there is Pontic Red Slip Ware.

PONTIC SIGILLATA WITHOUT DECORATION

Twenty ceramic fragments fall into the category of undecorated Pontic *sigillata*. They were divided into three forms and represented the earliest products of the Pontic workshops. Form 1 is the most numerous, with 13 specimens, subdivided into four variants, followed by Form 2 with five copies and Form 3 with two shards.

Form 1. Variant A. Plate with vertical rim, low floor, almost horizontal and arched walls. The wall delimits the vertical rim through a small triangular threshold. The upper limit of the rim is thickened, rounded and facing outwards. According to Zhuravlev's typology, based on Crimean pottery, Form 1, Variant A coincides with type 1, 2.1⁹ and 4.1, dated in the last quarter of the first century and the first half of the second century.¹⁰ In Lower Moesia, was produced this type of plates in workshops from the territory of Nicopolis ad Istrum beginning with the middle of the second century.¹¹ In the west Pontic region are found analogies for Form 1, Variant A in Histria,¹² Tomis¹³ or Durostorum,¹⁴ in contexts dated back from the end of first to the middle of third centuries.

Form 1. Variant B. Plate with a lower and annular foot, oblique or almost horizontal walls, slightly arched, vertical rim or somewhat angled, facing outwards. The upper limit of the rim is facing outwards. The boundary between the wall and the rim is marked by a triangular threshold, rounded and more pronounced, compared with variant A. According to Zhuravlev's typology, this variant coincides with types 2.2 and 3, dated at the end of first and the beginning of the second centuries.¹⁵ The main Roman sites in the western Black Sea where the presence of Form 2, Variant B was attested, are Slava Rusă,¹⁶ Tomis¹⁷ or Histria.¹⁸ This type of plates also appears in rural areas, in settlement from Fântânele¹⁹ of the Histria territory, or Sarichioi-Sărătura,²⁰ in the region of Argamum. In Moesia Inferior was produced this type of plates in the second and third centuries.²¹

Form 1. Variant C. Plate/bowl with a lower and annular foot. The walls are oblique, sometimes slightly arched and vertical rim. Apart from an obtuse angle, there are no other demarcation elements between the rim and the wall. The existing triangular threshold to the two previous variants completely fades. In Zhuravlev's typology regarding the North Pontic region, this form is not present, but it appears among the dishes produced in the Nicopolitan workshops. Following

⁷ CHIRIAC, BOUNEGRU 1973: 97-101. OPAIȚ 1977: 181-185. MUȘETEANU 1984: 235-237 and 631-632.

⁸ TOPOLEANU 2016: 63-116.

⁹ ZHURAVLEV 2010: 41-43, Pl. 11-13.

¹⁰ ZHURAVLEV 2010: 45-46, Pl. 17.

¹¹ SULTOV 1985: 62, Fig. 26.1.

¹² BĂJENARU 2014: 112, Fig. 5.62; SUCEVEANU 2000: 62-65, Pl. 23.2-4, 10-15.

¹³ BĂJENARU 2013: 50, Pl. 3.12-15.

¹⁴ MUȘETEANU 2003: 51, Pl. 14.5.

¹⁵ ZHURAVLEV 2010: 43-45: Pl. 14-16.

¹⁶ PARASCHIV, DOBOȘ, POPESCU 2006: 402, Pl. 2.1.

¹⁷ BĂJENARU 2013: 50, No. 16, Pl. 3.16.

¹⁸ BĂJENARU 2014: 112, No. 60-61, Fig. 5.60-61; SUCEVEANU 2000: 69, No. 44, Pl. 25.44.

¹⁹ ANGELESCU 1998: 230, No. 131, Fig. 14.131.

²⁰ MOCANU 2018: 79, No. 13-14, Fig. 87.13-14.

²¹ SULTOV 1985: 62 (type 1c), Fig. 26.3.

Sultov, in Butovo workshops these bowls were widely produced at the end of the second and in the first part of the third century.²² It seems that form 1, variant C, is not very widespread in the west-pontic region. Other specimens appear in Histria, one of them comes from the tumular cemetery, and it has dated between the first and second centuries.²³

Form 1. Variant D. Plate with low and annular base, almost horizontal walls, oblique rim, facing outwards, with rounded upper extremity. The boundary between the wall and the rim is marked by an obtuse angle, without a threshold. In the settlements on the Danube limes, Form 1, Variant D is attested at Durostorum, where was discovered in a household pit dated in the second half of the second century and the first half of the third.²⁴ In the settlements on the Black Sea coast, this type of plate is present in Histria²⁵. In Lower Moesia, in the workshops of Butovo, this type of plate was produced since the second half of the second century.²⁶ This variant of the Pontic dishes with vertical rim does not appear in Zhuravlev's typology for the Crimea.

Form 2. Hemispherical bowl, with a low, annular floor, arched walls to the point where it acquires a vertical appearance. The rim is sharp, vertical. In some cases, a horizontal groove made by incision marks the boundary between the rim and the wall. They are found in all early Roman settlements in the West Pontic area because they were produced in all three workshops in the territory of Nicopolis ad Istrum.²⁷ Form 2-specific bowls also occur in Durostorum.²⁸ In Tomis, on the Black Sea coast, were attested the hemispherical bowls dated between the second and third centuries.²⁹ At Histria were discovered a large number of specimens in archaeological deposits dated between the first century and the end of the second century,³⁰ but also in settlement of Fântânele.³¹ At Troesmis, on the Danube line were discovered a large number of hemispherical bowls.³² Sarichioi-Sărătura is another indigenous rural settlement in which was attested the presence of dishes specific to Form 2.³³

Form 3. Miniature cup/bowl, with a flat base, sloping walls, almost vertical in some cases and slightly arched. The rim is vertical and sharp. A triangular threshold in section marks the boundary between it and the vessel walls. Typologically, Zhuravlev classified these bowls in types 29 and 30, and regarding A. Suceveanu's typology, they coincide with a part of the vessels classified in type 18. At Aegyssus were discovered two specimens following a rescue excavation carried out near the late Roman fortification.³⁴ In Histria were found numerous exemplars, dated to the end of the first century and during the following.³⁵ In rural settlements, a specimen was discovered by V. H. Baumann at Sarichioi-Sărătura in 1989.³⁶ The bowls/cups specific to form 3 is also found as a funerary inventory, in Tomis³⁷ and in an early Roman tomb from Slava Rusă.³⁸ In Lower Moesia, the Pavlikeni workshops have produced these types of cups since the middle of the 2nd century.³⁹

PONTIC SIGILLATA WITH DECORATION

The category of pontic *sigillata* with decoration includes 16 ceramic fragments. The decoration on the pontic *sigillata* is of three types: the most numerous is the one made in the barbotine technique, but there are also specimens

²² SULTOV 1985: 64-65, Fig. 27.5.

²³ SUCEVEANU 2000: 78, Pl. 29.1-2.

²⁴ MUȘETEANU 2003: 93, Pl. 29.299.

²⁵ SUCEVEANU 2000: 79-80, Pl. 30.14-15.

²⁶ SULTOV 1985: 65: Pl. 28.4.

²⁷ SULTOV 1985: 67. Pl. 30.2.

²⁸ MUȘETEANU 2003: 110, Pl. 15.22.

²⁹ BĂJENARU 2013: 51, Pl. 3.21-22; BĂJENARU, DOBRINESCU 2008: 192, Pl.5/M9/1.

³⁰ BĂJENARU 2014: 113, Fig. 5.68, 70; SUCEVEANU 2000: 15-18, Pl. 2.IV/1-9.

³¹ ANGELESCU 1998: 232, Pl. 16.162,164.

³² WALDNER 2016: 264-265, Fig. 8.K182-K188.

³³ MOCANU 2018: 72-73, Pl. 5.23.

³⁴ NUȚU, COSTEA 2010: 151-152, Pl. 2.6-7.

³⁵ BĂJENARU 2014: 108: Fig. 3.22-23; SUCEVEANU 2000: 73-74, Pl. 27.20-26.

³⁶ MOCANU 2018: 72-73, Pl. 5.24.

³⁷ BĂJENARU 2013: 50, Pl. 3.17-18.

³⁸ PARASCHIV, DOBOȘ, POPESCU 2006: 403, Pl. 2.3.

³⁹ SULTOV 1985: 68, Fig. 31.2.

decorated with low-relief shapes or decoration made by incisions in raw fabric. We divided the pontic *sigillata* with decorations of Troesmis into six distinct forms.

Form 1. Bowl with a low and annular floor, vertical and curved walls, oblique rim, thickened and oriented outwards. On the outer surface of the wall, was made decoration in the barbotine technique, which shows vegetal motifs. In the West Pontic region, both the shape of the bowl and the decorative motif is widely spread. They were discovered in settlements such as the villa rustica from Niculițel,⁴⁰ at Troesmis,⁴¹ Aegyssus,⁴² Hârșova,⁴³ Durostorum,⁴⁴ but also on the seaside, at Histria.⁴⁵ On the territory of Lower Moesia, the bowls of form 1 are among the products of the Nicopolitan workshops, starting with the middle of the second century.⁴⁶

Form 2. Plate with an annular floor, sloping walls, vertical and slightly arched inwards rim. Its upper extremity is oblique and oriented outwards. The decoration with vegetal motifs is on the outer surface of the rim. In addition to the archaeological sites where Form 1 was attested, plates specific to Form 2 were found at Noviodunum.⁴⁷ North of the Danube, in Oltenia, was certified more specimens.⁴⁸ This type of dishes was produced in Lower Moesia, in the workshops from Nicopolis ad Istrum, dated in the 2nd and 3rd centuries.

Form 3. The bowls are identical in shape with the plates specific to Form 2. The main differences are the higher height of the bowls of Form 3 and the arrangement of decorative motifs on the outer surface of the wall. Two fragments studied are decorated with the lanceolate leaf, and one has decoration made with other vegetal figurines. The spread area and the chronological interval in which they were in circulation coincide with that of Forms 1 and 2.

Form 4. Bowl with a flat base and annular foot. At the bottom, the wall is oblique, and at the top, it becomes vertical and slightly arched. The bowl has a bitronconic appearance. The rim is thickened and horizontal, facing outwards. Unlike the previous shapes, the bowl specific to Form 4 it is decorated with an applique that has the appearance of a decorative handle. Although, the shape has featured in common with that of the plates specific to Form 2, the applied decoration it is rarely found in the West-Pontic region. In the civil settlement of Troesmis was discovered a single ceramic fragment, dated in the second century and during the 3rd one.

Form 5. The bowl has a short, annular foot, with a high wall, vertical and slightly arched inwards. The rim is oblique and oriented outwards. The ceramic fragment framed in Form 5 is the only one that has an incised decoration, made with cogwheel and arranged on the outer surface of the wall. Pottery with this type of decoration is scarce in the West-Pontic area, but it appears in early Roman settlements in Oltenia.⁴⁹ In the repertoire of workshops in the Nicopolis ad Istrum area, bowls decorated with cogwheel on the outer surface are dated in the 2nd – 3rd centuries.⁵⁰

Form 6. Plate with a flat floor, sloping walls, slightly arched, wide and horizontal rim. The body shape is oval, and at both ends, the edge is oversized. These are imitations of the Dragendorff 39 plateaus. At Troesmis were discovered two fragmentary specimens. The decoration is located on the upper part of the rim in the case of both samples. One is decorated with embossed zoomorphic figurines while the second it is decorated with vegetal motifs. These types of plateaus were manufactured in workshops identified on the territory of the Lower Moesia province. The centres in Nicopolis ad Istrum produced relief-decorated plates dating back to the 3rd century.⁵¹ A second centre in which a substantial amount of low-relief decorated plateaus has been produced is Durostorum.⁵² In the western-

⁴⁰ MOCANU 2014: 75, No. 153; 76, No. 159-160; Pl. 21.153,159; 22.160.

⁴¹ WALDNER 2016: 256, Fig. 5.K80-83,K86.

⁴² NUTU, COSTEA 2010: 150, No. 1, Pl. 2.1.

⁴³ BOUNEGRU 1988-1989: 105-106, Pl. 3.8-12.

⁴⁴ MUȘETEANU 2003: 124, Pl. 42.1-4.

⁴⁵ SUCEVEANU 2000: 84, No. 8-9, Pl. 32.8-9.

⁴⁶ SULTOV 1985: 66, type 1c, Pl. 29.1.

⁴⁷ BAUMANN 2010: 177, Fig. 4.10.

⁴⁸ POPILIAN 1976: 50, Pl. 18-20.

⁴⁹ POPILIAN 1976: 54-55, Pl. 23.252.

⁵⁰ SULTOV 1985: 64-65, Pl. 28.8.

⁵¹ SULTOV 1985: Pl. 51.1-3.

⁵² MUȘETEANU 2003: 33-40, Pl. 8-10.

Pontic area, we can find other analogies for these plateaus in the necropolis of Tomis,⁵³ at Aegyssus,⁵⁴ Noviodunum or Niculițel-Capaclia.⁵⁵

EARLY PONTIC RED SLIP

The Pontic tableware with red slip was classified based on the findings from a villa rustica in Niculițel, investigated between 2009 and 2011.⁵⁶ For similar tableware from the civilian settlement of Troesmis, we will follow this classification. Regarding the Pontic tableware with red slip, we have identified seven distinct forms, and some of them have several variants.

Form 1. Bitronconic bowls, with horizontal rim, flared to the outside, delimited by the walls by a prominent groove. The walls of the vessel are arched, and the base is low and annular. Some of the exemplars have a slot on the upper rim (for a lid?). The diameters of these containers vary between 20 and 30 cm. In the civil settlement of Troesmis were discovered seventeen ceramic fragments. This form is found in many ancient Roman sites in the West Pontic region, both in urban areas and in rural settlements. Apart from Troesmis, this type of bowls appears in Halmyris⁵⁷ and Histria.⁵⁸ They were discovered in rural settlements from the territory of Noviodunum⁵⁹ or Ibida. Form 1 specific bowls date from the end of the 2nd century to the middle of the 4th century.

Form 2. The bowls that fall into this shape have features in common with those of the previous form. The difference is given by the rim, which is vertical and by the sharp, prominent triangular threshold, which marks the boundary between the vessel wall and the upper edge. Diameters vary between 20 and 30 cm. In the studied sample, we identified eight fragmentary specimens. Unfortunately, we do not know such findings from precise chronological contexts, which would undoubtedly demonstrate whether this form is an evolution of the previous shape, whether it is contemporary with it or even earlier. Regarding the appearance of this form, we can notice the probable influence of the pergamenian workshops (the late series classified by Hayes). In west-pontic area tableware that can be framed in this form is attested at Histria, in a context dated to the second and third centuries,⁶⁰ and five such shreds were discovered at Niculițel, in a relatively similar chronological context.⁶¹

Form 4. The bowls have sloping walls, the small rim it is slightly turned towards the outside of the vessel, the floor is flat, and the foot is annular, short, and massive. The diameters of the containers can reach 30 cm. In the sample from Troesmis, we identified 14 ceramic fragments specific to Form 4. The bowls framed in this shape are the faithful imitation of the dishes Form Hayes 1 and especially Hayes 2, produced by the workshops from Çandarlı.⁶² Until now, the identification of this form has been made exclusively based on the study of some ceramic samples discovered at Niculițel⁶³ and in the territory of Ibida. Some bowls with similar features are present in Histria.⁶⁴ Specimens specific to Form 4 were in circulation from the end of the second century until the first decades of the fourth century.

Form 7. Plate with horizontal rim, flared outwards, with two handles applied in relief. The walls are arched; the base is short and annular. We identified no less than 12 fragmentary specimens. According to our knowledge, this form appears in Ibida and Niculițel,⁶⁵ in contexts dated in the second and third centuries. Plates of this shape appear in the North Pontic area⁶⁶, but also the province of Lower Moesia as a product of Nicopolitan workshops during the second

⁵³ BĂJENARU 2013: 42-44, Pl. 1.

⁵⁴ NUȚU, COSTEA 2011: 152-153, Pl. 3.11-13.

⁵⁵ BAUMANN 2008: 230-231, Pl. 16.68-76.

⁵⁶ MOCANU 2014: 71-74, Pl. 19-20.

⁵⁷ TOPOLEANU 2000: 80/173-174, Pl. 20.173-174; OPAIT 1991: 138/47, Pl. 74.7.

⁵⁸ SUCEVEANU 2000: 65/type17, Pl. 23.7.

⁵⁹ BAUMANN 1980A: 376-379, Pl. 13-16.

⁶⁰ SUCEVEANU 2000: 62/12, Pl. 22.12.

⁶¹ MOCANU 2014: 73, Pl. 19.146.

⁶² HAYES 1972: 318-320, Fig. 63-64.

⁶³ MOCANU 2014: 73, Pl. 20.148.

⁶⁴ SUCEVEANU 2000: 52-53, Pl. 18.4.

⁶⁵ MOCANU 2014: 74, Pl. 20.150.

⁶⁶ KNIPOVICI 1952: 305-306/type 18, Fig. 5.4; ZHURAVLEV 2010: 51-52, Fig. 22.141.

century.⁶⁷ This plate is also found in Dacia, in Napoca.⁶⁸ The chronological interval specific to this type of dishes is framed between the beginning of the second century and the end of the third century.

Form 8. Bitronconical bowls, with sloping walls, strongly thickened and arched rim towards the inside, probably annular base. Fourteen fragmentary specimens come from the civil settlement of Troesmis. We divided them into three variants, according to the shape of the rim. Eleven ceramic fragments are framed to Variant A; two belong to Variant B and one only to Variant C. This form is relatively well represented in the western-Pontic territory, being discovered in the rural settlement of Niculițel, dated to the end of the second and in the third centuries,⁶⁹ and in the settlements on the coast, where the presence of these bowls is prevalent.⁷⁰ They are widespread in the western and northern Pontic region.⁷¹ Form 8 dishes were in circulation, especially in the coastal settlements, from the last part of the second century until the first decades of the fourth century.

Form 9. Bowl with a high, vertical rim, delimited on the outer surface of the wall by a prominent, triangular threshold. The walls of the vessel are arched, and the foot is annular. We have identified no less than twenty ceramic fragments specific to Form 9. This type of bowl is a larger-scale imitation of the Atlante H3 form produced at Çandarlı.⁷² The presence of these containers on the territory of Dobrogea is sporadic. The specimens known so far have been discovered in Niculițel⁷³ and Histria, dated during the second and third centuries.⁷⁴ Even if the discoveries from Histria were dated a little earlier, Form 9 is probably specific to the third century and the first half of the fourth century.

Form 10. Plate that has a short and annular floor. The wall is horizontal; the rim is oblique and thickened. A groove with unclear functionality is present on the rim upper surface. The diameters of the studied pieces are between 19 and 29 cm. I divided the three ceramic fragments discovered in the civil settlement from Troesmis into two variants. Two of them are framed to Variant A, and only one to Variant B. The only known specimens to date in the West Pontic area are those from Troesmis, identified both after the 1977 excavations and as a result of recent surface research.⁷⁵ Form 10 – specific plates are most likely dated to the second and third centuries.

DUROSTORUM RED SLIP

In the past years, some scholars have identified a particular category of tableware in the Lower Danube region and the west-Pontic coastline. So far, the workshops in which this type of pottery was produced have not been located. Still, there is sufficient evidence of their existence on the territory of the province of Moesia Inferior, more precisely in the southwest of Dobrogea, in the Durostorum area. The characteristics of Durostorum Red Slip tableware are fine, beige or grey-orange fabric and red-brown slip. A. Opaît identifies this type of pottery for the first time following the research carried out in the civil settlement of Troesmis.⁷⁶ Subsequently, C. Mușețeanu identifies two categories of fabric for tableware produced at Durostorum, and one of these categories coincides with the ceramics identified by A. Opaît.⁷⁷ P. Dyczek calls this type of pottery “Lower Danube Kaolin Wares”,⁷⁸ and C. Băjenaru presents in a recent article a workshop in which this type of pottery was produced, discovered in Castelu, in the south of Dobrogea.⁷⁹ In the sample of tableware from Troesmis that we studied, we identified six ceramic fragments in the Durostorum Red Slip category, and they were divided into four shapes.

Form 1. Bowl with a high, massive and annular foot. The walls of the vessel are oblique and arched to the point where the body acquires a hemispherical appearance. The rim is massive, vertical and delimited by the wall through a

⁶⁷ SULTOV 1985: 64/type 5, Pl. 27.4.

⁶⁸ RUSU BOLINDEȚ 2007: 225, Pl. 51.188-190.

⁶⁹ MOCANU 2014: 74, Pl. 20.151.

⁷⁰ SUCEVEANU 2000: 35/Type 7, Fig. 10.1-6.

⁷¹ KNIPOVICI 1952: 315/tip4, Fig. 11.3-4.

⁷² HAYES 1972: 321, Fig. 64.

⁷³ MOCANU 2014: 74, Pl. 20.152.

⁷⁴ SUCEVEANU 2000: 61, No. 6, Pl. 22.6.

⁷⁵ WALDNER 2016: 272, Fig. 11.K273-K277.

⁷⁶ OPAÎȚ 1980: 342.

⁷⁷ MUȘEȚEANU 2003: 35.

⁷⁸ DYCZEK 2016: 239-256.

⁷⁹ BĂJENARU 2018.

triangular threshold. Judging by the size of the rim and the thickness of the wall, we are probably dealing with large-size bowls. The chronological interval in which these bowls circulated dates back to the second and third centuries.

Form 2. The plate has a short annular foot and arched walls. In the upper third the wall acquires a horizontal appearance. The rim is sharp and vertical. These plates were probably of medium and large size and are dated to the second and third centuries.

Form 3. The bowl has a short, annular foot. The walls are arched so that the body of the vessel acquires a hemispherical appearance. The two fragments can be two different variants. The first of them has a sharp rim, modelled next to the wall, without demarcation elements. In the case of the second variant, the upper edge is strongly thickened and slightly flared inwards. Like the previous forms, these bowls are dated to the second and third centuries.

Form 4. The bowl has a small, thin and annular foot, the walls curved so that in the upper half it acquires a vertical appearance. The rim is composed of a vertical phalanx extremely small in size and a horizontal band, wide, as the outer limit arched down, which can also fulfil the role of a handle. The specific chronological interval for these bowls is in the second and third centuries.

PONTIC GRAY SLIP

Table pottery with grey, brown or black slip is known in the region of the Danube limes, from Pannonia and Dacia to the mouth of the Danube and the area of the west-pontic seacoast. According to information from previous research, the origin of this ceramic category is in the traditions of the local population present in these regions before the Roman expansion. The source of the grey tableware from Pannonia or Moesia Superior is in the local pottery of Celtic tradition.⁸⁰ For the West-Pontic region, the origin of grey pottery is identified in the specific cultures of the Getic population.⁸¹ Over these traditions of potters from the Lower Danube area and the west-Pontic coast was overlapped the influence of pottery workshops from the Hellenistic world. At Troesmis, following the ancient excavations, only four ceramic fragments with grey briefs were discovered. They were divided into three forms.

Form 1. Bowl/cup. This shape was established based on two ceramic fragments discovered in the civilian settlement of Troesmis. Unfortunately, the diameters of the two specimens could not be reconstructed. Therefore we cannot say with certainty whether it is an open shape (bowls) or a closed shape (cup). We also do not know if the foot is flat or annular. The wall is oblique, and the rim is short and vertical, slightly rounded at the upper extremity. A triangular threshold marks the boundary between the wall and the top edge. One of the two ceramic fragments has decoration in the barbotine technique. Given the context from which the ceramic pieces come, the proposed chronological interval coincides with the second and third centuries.

Form 2. The plate has a short and annular foot; the walls are arched, the rim is horizontal, wide, and oriented outwards. The end of the upper edge is provided with a vertical triangular threshold. Some specimens have two small, S-shaped handles, opposed and attached to the outer surface of the rim. These plates have diameters over 25 cm. They are dated to the second and third centuries. Apart from the Troesmis specimen, similar ceramic fragments are present in the rural settlement of Sarichioi – Sărătura.⁸²

Form 3. The bowl has a short, annular foot. The walls of the vessel are oblique and slightly arched. The rim is delimited on the outside by two horizontal incised lines and is sharply bent inwards. The diameter of these bowls is around 15 cm. This type of dish is dated the same as the two previous shapes. A specimen with the full profile is identified among the ceramics from Sarichioi – Sărătura.⁸³

Unidentifiable Form. A foot fragment of a plate discovered in the civilian settlement of Troesmis is decorated with a plantapedis-shaped stamp. A. Opaî published this piece and dated it in the first half of the second century.⁸⁴

⁸⁰ NAGY 2017: 7-10.

⁸¹ OPAÎ 1980: 348.

⁸² MOCANU 2018: 74, Pl. 8.40.

⁸³ MOCANU 2018: 74, Pl. 8.41.

⁸⁴ OPAÎ 1980: 359/86-87, Pl. 17.1-2.

UNSLIPPED WARES

In the West Pontic region, both in the early Roman era and in the late Roman period, there was a category of table ceramics without briefs. They are very rare, and at Troesmis we have identified two such specimens. These are small bowls that have a short, annular foot, and the wall is arched to the point where it becomes vertical. The dishes are identical in shape with specimens in the categories pontic *sigillata* and early pontic red slip. From a chronological point of view, we consider that this type of bowl is encountered in the third century but also the first half of the fourth century.

LATE PONTIC RED SLIP

Few fragments of late Roman pottery have been discovered in the civil settlement of Troesmis. Among them is the floor of a Pontic bowl specific to the fifth century. According to Domzalski's typology, it belongs to Form 3, bowls identical to the one at Troesmis were discovered in the north of the Black Sea at Tanais.⁸⁵ This form is also found in other Roman settlements in the West Pontic region, such as Ibida.⁸⁶

Pontic tableware was first reported at the end of the 19th century by H. Dragendorff, who established the main features of this group, based on specimens discovered in the northern Black Sea.⁸⁷ The primary influence in the appearance of Pontic *Sigillata* is attributed to Italic pottery,⁸⁸ which enters the Pontic basin since the second century BC.⁸⁹ In addition to the Italic *sigillata*, Pontic tableware has a shared repertoire of forms with Eastern *Sigillata* B, which penetrates the Pontic region, especially in the second half of the first century AD. During the second and third centuries, in addition to micro-Asian workshops, the influence of Western craftsman is noticeable, especially those in the Middle Danube area (Pannonia and Upper Moesia). All the imported cultural elements overlapped with the traditions of the ceramic workshops of the Getic population. Thus, Pontic tableware has a complex background both culturally and in terms of its production techniques.

The substantial amount of pontic tableware is an indication that there were several workshops in which it was produced. The best-known workshops to date are those in Lower Moesia, such as those in Pavlikeni, Butovo, Hotnia, Durostorum or Novae. Their appearance coincides with the organization of the Lower Danube limes as a result of Trajan's wars against the Dacians. All these workshops began to produce in the early second century. For the Pontic *Sigillata* specific to the first century, the workshops are unknown until now. There are two theories that these production centres could be located in the Crimea or the southern Black Sea region. If we take into account that so far no such workshops have been discovered in Crimea, and the commonality with Eastern *Sigillata* B, the location of the workshops in the southern Black Sea seems plausible.

Compared to the main regions where tableware was produced in the Roman Empire, certain specific features developed in the Pontic region. The technique of making the decor best highlights these. Unlike other areas, in the Pontic workshops, the decoration was widely used in the barbotine technique. At the same time, moulded pottery is scarce, which is explained by the minimal number of moulds discovered so far. The lack of manufacturer stamps is another feature of Pontic tableware. The decoration by stamping is quite used (especially the plantapedis stamps), but the marks with the names of craftsmen are missing. All this offers an element of uniqueness to the tableware produced in the Pontic region.

From a historical perspective, Pontic tableware was in circulation between the second half of the 1st century AD and the beginning of the 4th century. The tradition of Pontic workshops is continued in late antiquity by the existence of Late Pontic Red Slip pottery, found mainly in the northern Black Sea,⁹⁰ but also present in the late Roman settlements of Scythia.⁹¹ Another element to consider is the area of distribution of Pontic pottery. Traditionally, the diffusion of Pontic tableware is a regional one, the export being limited to the neighbouring provinces. However, there are discoveries of Pontic tableware in remote regions such as North Africa.⁹²

⁸⁵ ARSENEVA, DOMZALSKI 2002: 426-427, Fig. 8-11.

⁸⁶ MOCANU 2011: 229-230, Pl. 2.6.

⁸⁷ DRAGENDORFF 1980: 19-22.

⁸⁸ ZHURAVLEV 2008: 90-93.

⁸⁹ MOCANU 2016: 121.

⁹⁰ ARSENEVA, DOMZALSKI 2002: 424.

⁹¹ MOCANU 2011: 229-230.

⁹² KENRICK 1985: 273.

Pontic tableware accounts for almost half of the total of this category of pottery discovered in the civilian settlement of Troesmis, as a result of archaeological excavations in 1977. Typologically, the most common group is Early Pontic Red Slip, which represents 64 per cent, followed by Pontic *Sigillata* with 26 per cent. The other categories, such as Durostorum Red Slip, Pontic Gray Slip or Late Pontic Red Slip, have a presence under five per cent.

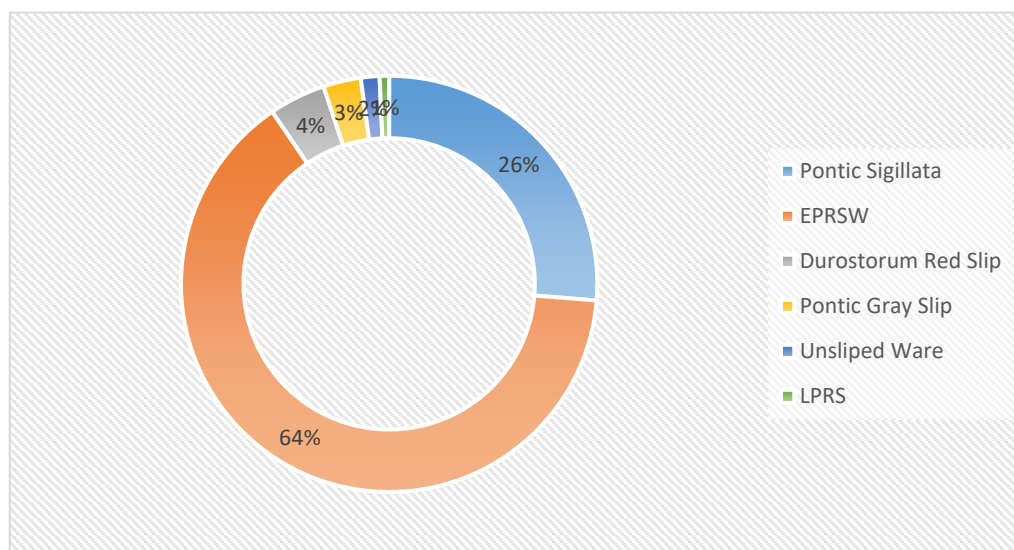

Fig. 1. Percentage distribution of Pontic tableware.

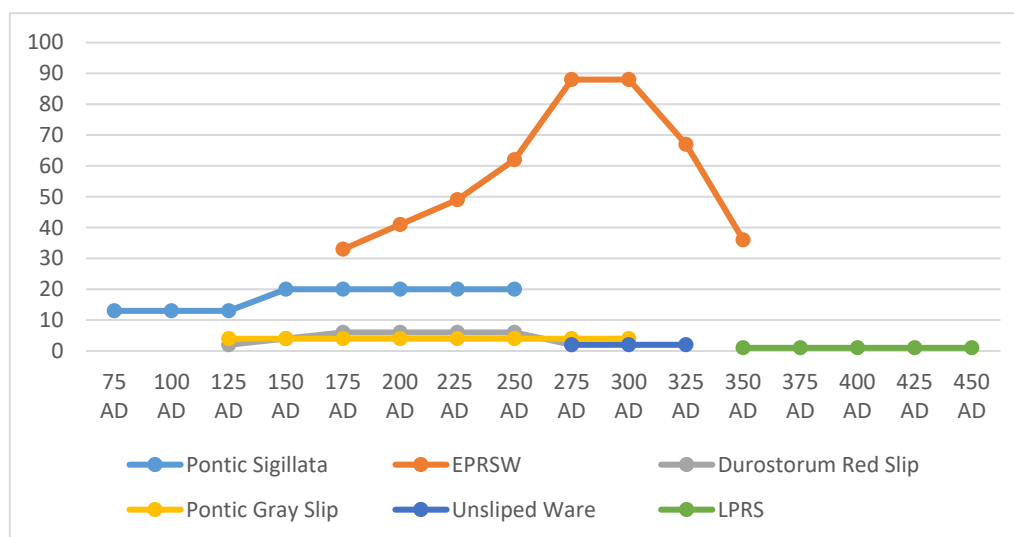

Fig. 2. Typochronological distribution of Pontic tableware.

The earliest of the tableware discovered at Troesmis is the Pontic *Sigillata*, which dates between the middle of the first century AD and the middle of the third century. *Sigillata* Pontica predates the establishment of the 5th Macedonica Legion at Troesmis. Pontic Gray Slip and Durostorum Red Slip date from the beginning of the 2nd century to the end of the 3rd century. The appearance of these two groups coincides chronologically with the arrival of the legion at Troesmis, and the beginning of the production of tableware in the Lower Moesia Province. The Early Pontic Red Slip appears towards the end of the 2nd century after the legion left for Potaisa and is attested until the middle of the 4th century. This is the chronological interval to which corresponds the most significant amount of pottery, from which we can conclude that the maximum expansion of civilian settlement at Troesmis dates from the departure of the 5th Macedonica legion until the end of the third century or even the beginning of the fourth century. The Late Pontic Red Slip ceramic fragment is a chance discovery related to the fortress of late antiquity.

CATALOGUE

*Pontic Sigillata without decoration***Form 1, Variant A**

1. Fragmentary plate. Rim and the upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 18666. Hp: 3.9.
Orange clay (5 YR 6/8) with lot of small limestone particles and silvery mica in composition, orange slip (5 YR 7/8) on interior surface and reddish-brown (5 YR 4/8) on outside.
2. Fragmentary plate. Rim and the upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 16440. Hp: 3.4.
Orange clay (5 YR 6/6) with limestone and sand particles, reddish-brown slip (2.5 YR 4/8).
Forma 1, Variant B
3. Small fragmentary plate. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 21761. Dm: 12, Hp: 2.
Bright brown fabric (7.5 YR 5/6), brown slip (7.5 YR 4/6).
4. Small fragmentary plate. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 19802. Dm: 13, Hp: 2.
Orange clay (5 YR 7/8) with impurities in composition, bright reddish-brown slip (5 YR 5/8), average quality.

Form 1, Variant C

5. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 22518. Dm: 18, Hp: 3.3.
Orange clay (7.5 YR 6/8), yellow-orange slip (7.5 YR 7/8).
The outer surface, immediately under the rim, is decorated with incision made by cogwheel.
6. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 21580. Hp: 3.9.
Yellow-orange clay (7.5 YR 8/8) with small limestone particles, orange slip (5 YR 6/8). The outside rim surface has a reddish-brown slip (5 YR 4/6).

Form 1, Variant D

7. Fragmentary plate. The entire profile is preserved.
Troesmis 1977. Inventory no. 2415. Dm: 22, H: 3.
Orange clay (5 YR 6/8) with limestone particles, bright reddish-brown slip (5 YR 5/8). The footplate is without slip.

Form 2

8. Small fragmentary bowl, upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 19875. Dm: 17, Hp: 4.4.
Dull orange clay (7.5 YR 7/4) with some impurities in composition, reddish-brown slip (5 YR 4/6).
9. Small fragmentary bowl, upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 21568. Dm: 18, Hp: 4.2.
Brown clay (7.5 YR 4/3) with fine limestone particles, dark brown slip (7.5 YR 3/4).

Form 3

10. Fragmentary cup. Rim and the upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 20978. Dm: 10, Hp: 2.6.
Bright reddish-brown clay (5 YR 5/8) with limestone, orange slip (5 YR 6/8).
11. Fragmentary cup. Rim and the upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 18658. Hp: 4.8
Orange clay (5 YR 6/8), bright brown slip (2.5 YR 5/8).
Pontic sigillata with decoration

Form 1

12. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 19798. Dm: 16, Hp: 3.8.

Orange clay (5 YR 6/8) with fine limestone particles, reddish-brown slip (5 YR 4/6). The outside surface has barbotine style decoration with vegetal motifs.

13. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 19798. Hp: 3.2.

Orange clay (5 YR 6/8), bright reddish-brown slip (5 YR 5/8). On the outside surface has barbotine style decoration with vegetal motif.

Forma 2

14. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 22292. Hp: 3.3.

Light yellow-orange fabric (7.5 YR 8/6) with few particles of limestone, bright brown slip (2.5 YR 5/8). The outside surface is decorated with vegetal motifs in barbotine style.

15. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 18798. Hp: 3.

Orange fabric (7.5 YR 6/8), bright brown slip (2.5 YR 5/8). The outside rim surface has barbotine style decoration with vegetal motifs.

Forma 3

16. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 19538. Hp: 4.7.

Dull orange fabric (7.5 YR 6/4), with some impurities in his composition, reddish-brown slip (5 YR 4/6). On the outside surface has decoration in barbotine style with vegetal motifs.

17. Fragmentary bowl. Rim and the upper part. Almost entire profile.

Troesmis 1977. Inventory no. 4235. Dm: 15, Hp: 5.5.

Bright reddish brown fabric (5 YR 5/8), bright brown slip (2.5 YR 5/8). The outside surface is decorated with vegetal motifs in barbotine style.

18. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 16744. Dm: 18, Hp: 4.7.

Orange fabric (7.5 YR 6/6) with limestone and other impurities in composition, reddish-brown slip (2.5 YR 4/8). The outside surface is decorated in barbotine style with vegetal motifs.

Form 4

19. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 19877. Hp: 2.9.

Bright reddish brown fabric (5 YR 5/6) with some impurities in composition. Reddish-brown slip (5 YR 4/8). On the outside surface under the rim is applied a small handle.

Form 5

20. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 20956. Dm: 16, Hp: 4.8.

Orange fabric (5 YR 6/6), reddish-brown slip (2.5 YR 4/6). The outside surface is decorated by incision with toothed wheel.

Form 6

21. Fragmentary plate. Complete profile.

Troesmis 1977. Inventory no. 9409. Hp: 3.6.

Bright brown fabric (7.5 YR 5/6) with small limestone fragments, dull reddish-brown slip (5 YR 5/4). The upper part of the rim is decorated with zoomorphic motifs.

22. Fragmentary plate. Rim and the upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 16581. Hp: 1.6.

Orange fabric (7.5 YR 6/8) with some impurities, low quality bright brown slip (2.5 YR 5/8). The exterior upper part of the rim has vegetal motifs decoration.

Early Pontic Red slip ware

Form 1

23. Fragmentary bowl. Almost complete profile.
Troesmis 1977. Inventory no. 19641. Dm: 23, Hp: 7.5.
Orange fabric (7.5 YR 6/6) with silvery mica and other impurities, low quality bright brown slip (2.5 YR 5/8).
24. Fragmentary bowl. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 21990. Dm: 25, Hp: 6.3.
Dull brown fabric (7.5 YR 6/3) with limestone, silvery mica and others impurities, low-quality yellow-orange slip (10 YR 7/8).
25. Fragmentary bowl. Rim and the upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 21917. Dm: 30, Hp: 7.
Dull orange fabric (7.5 YR 7/3) with limestone and other impurities low quality dull yellow-orange slip (10 YR 7/4).
26. Fragmentary bowl. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 9405. Dm: 26. Hp: 6.5.
Dull orange fabric (5 YR 7/3) with limestone particles, reddish-brown slip (2.5 YR 4/6). On the outside the slip is applied on the upper part only.
27. Large fragmentary bowl. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 21933. Dm: 36, Hp: 5.
Yellow-orange fabric (7.5 YR 7/8) with some limestone particles, low quality bright reddish-brown slip (5 YR 5/8).

Form 2

28. Fragmentary bowl. Almost complete profile.
Troesmis 1977. Inventory no. 21952. Dm: 20, Hp: 6.1.
Bright brown fabric (7.5 YR 5/6) with limestone and other impurities, low-quality orange slip (5 YR 6/6), applied on the upper part only on outside surface.
29. Fragmentary bowl. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 21910. Dm: 24, Hp: 5.8.
Bright brown fabric (7.5 YR 5/8) with small limestone particles, low-quality reddish-brown slip (2.5 YR 4/8).
30. Large bowl. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 21862. Dm: 28, Hp: 3.7.
Orange fabric (7.5 YR 6/6) with limestone particles and other impurities, bright yellowish-brown slip. The outside rim is decorated by incision made whit cogwheel.

Form 4

31. Large size bowl. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 19505. Dm: 30, Hp: 4.7.
Yellow-orange fabric (7.5 YR 7/8) with small limestone particles and lots of silvery mica. Low-quality reddish-brown slip (2.5 YR 4/8) also with silvery mica.
32. Large bowl. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 17674. Dm: 28, Hp: 4.9.
Bright yellowish-brown fabric (10 YR 6/8) with fine limestone particle, reddish-brown slip (2.5 YR 4/6).
33. Large size bowl. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 22257. Dm: 30, Hp: 5.6.
Bright reddish brown fabric (5 YR 5/8) with lots of limestone particles and other impurities, reddish-brown slip (2.5 YR 4/8).
34. Large bowl. Rim and upper wall.
Troesmis 1977. Inventory no. 19579. Dm: 29, Hp: 5.
Orange fabric (7.5 YR 6/8) with limestone and silvery mica, low-quality reddish-brown slip (2.5 YR 4/8).

Form 7**35.** Plate. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 4554. Dm: 22, Hp: 3.4.

Yellow-orange fabric (7.5 YR 7/8) with insertion of limestone and silvery mica, low-quality reddish-brown slip (5 YR 4/6).

36. Plate. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 9431. Dm: 28, Hp: 3.6.

Bright reddish brown fabric (5 YR 5/8) with limestone particles and other impurities, low quality bright brown slip (2.5 YR 5/8).

37. Plate. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 20868? Dm: 29, Hp: 2.5.

Orange fabric (7.5 YR 6/8) with few insertions of limestone and silvery mica, bright brown slip (2.5 YR 5/8).

Form 8, Variant A**38.** Bowl. Almost entire specimen, missing foot.

Troesmis 1977. Inventory no. 16368. Dm: 24, Hp: 6.4.

Yellow-orange fabric (7.5 YR 7/8), with few limestone particles, low-quality reddish-brown slip (2.5 4/8). Tow horizontal grooves made by incision are placed on the outside surface, under the rim.

39. Medium size bowl. Almost entire specimen, missing foot.

Troesmis 1977. Inventory no. 16291. Dm: 22, Hp: 5.7.

Low-quality light yellow-orange fabric (10 YR 8/4) with many large size limestone particles in his composition, dull orange slip (7.5 YR 6/4), poor preservation.

40. Medium size bowl. Almost entire specimen, missing foot.

Troesmis 1977. Inventory no. 9408. Dm: 24, Hp: 5.5.

Orange clay (7.5 YR 6/8) with fine particles of limestone and silvery mica, reddish-brown slip (5 YR 4/6).

41. Medium size bowl. Almost entire specimen, missing foot.

Troesmis 1977. Inventory no. 19632. Dm: 23, Hp: 6.2.

Yellow-orange fabric (10 YR 8/6), low quality bright reddish-brown slip (5 YR 5/8).

Form 8, Variant B**42.** Small plate, complete profile.

Troesmis 1977. Inventory no. 9379. Dm: 12, H: 3.9.

Bright reddish brown fabric (5 YR 5/8) with insertion of fine limestone particles, very low-quality reddish-brown slip (2.5 YR 4/8).

43. Fragmentary bowl. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 19680. Hp: 5.

Yellow-orange fabric (7.5 YR 7/8) with limestone and silvery mica, very low-quality reddish-brown slip (2.5 YR 4/8).

Form 9**44.** Small bowl. Almost complete exemplar.

Troesmis 1977. Inventory no. 20965. Dm: 14, H: 6.3.

Bright brown fabric (7.5 YR 5/6), burned imperfectly, with lots of impurities in his composition, bright brown slip (2.5 YR 5/8), applied only on the upper third.

45. Bowl. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 21063. Dm: 26, Hp: 5.8.

Yellowish orange fabric (10 YR 7/8) with limestone insertion, reddish-brown slip (2.5 YR 4/8).

46. Bowl. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 22919. Dm: 24, Hp: 8.5.

Orange fabric (7.5 YR 6/8) with limestone particles, low-quality reddish-brown slip (2.5 YR 4/8).

47. Bowl. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 18660. Dm: 28, Hp: 6.4.

Bright reddish brown fabric (5 YR 5/8) with insertion of limestone and other impurities, bright brown slip (2.5 YR 5/8).

48. Bowl. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 16376. Dm: 24, Hp: 5.4.

Orange fabric (5 YR 6/8) with lots of limestone particles and silvery mica in his composition, reddish-brown slip (2.5 YR 4/8).

Form 10, Variant A**49. Medium size plate. Complete profile.**

Troesmis 1977. Inventory no. 9388.

Orange fabric (7.5 YR 6/8) with fine limestone particles in composition, reddish-brown slip (2.5 YR 4/8). Four concentric grooves lie on the inner surface.

50. Large plate. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 22613.

Orange fabric (7.5 YR 6/8) with some limestone particles, reddish-brown slip (2.5 YR 4/8).

Form 10, Variant B**51. Medium size plate. Rim and upper wall.**

Troesmis 1977. Inventory no. 22011. Dm: 24, Hp: 2.5.

Bright brown fabric (7.5 YR 5/8) with few limestone particles, bright brown slip (2.5 YR 5/6).

Durostorum (?) Red Slip Ware

Form 1**52. Bowl. Rim and upper wall.**

Troesmis 1997. Inventory no. 17673. Hp: 4.4.

Light grey fabric (10 YR 8/2) with oxide of iron and other impurities, bright reddish-brown slip (5 YR 5/8).

Form 2**53. Bowl. Rim and upper wall.**

Troesmis 1977. Inventory no. 21687. Hp: 3.5.

Light grey fabric (10 YR 8/2) with some impurities in his composition, bright reddish-brown slip (5 YR 5/8).

Form 3**54. Bowl. Rim and upper wall.**

Troesmis 1977. Inventory no. 22391. Hp: 3.1.

Light grey fabric (7.5 YR 8/2) with traces of iron oxide and small limestone particles, bright reddish-brown slip (5 YR 5/8).

55. Bowl. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 16299. Hp: 3.

Light yellow-orange fabric (7.5 YR 8/3) with some impurities in his composition, low-quality reddish-brown slip (5 YR 4/8).

Form 4**56. Medium size bowl. Rim and upper wall.**

Troesmis 1977. Inventory no. 20970. Dm: 21, Hp: 2.4.

Light yellow-orange fabric (7.5 YR 8/3) with lots of impurities in his composition, reddish-brown slip (5 YR 4/8), partially applied on both sides.

57. Medium size bowl. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 16748. Hp: 1.8.

Light yellow-orange fabric (7.5 YR 8.3) with traces of iron oxide, reddish-brown slip (5 YR 4/8).

Pontic Grey Slip Ware

Form 1**58. Bowl/cup. Rim and upper wall.**

Troesmis 1977. Inventory no. 21701. Hp: 4.8.

Olive grey fabric (10 Y 4/2) with iron oxide and limestone particles, olive black slip (5 Y 3/2). Decoration with vegetal motif is present on the outside surface.

59. Bowl/cup. Rim and upper wall.

Troesmis 1977. Inventory no. 21702

Olive grey fabric (10 Y 4/2) with iron oxide and limestone particles, olive black slip (5 Y 3/2).

Form 2**60.** Bowl. Rim and upper wall.

Troesmis 1997. Inventory no. unreadable. Dm: 26. Hp: 4.5.

Olive grey fabric (10 Y 4/2) with iron oxide, limestone particles and other impurities in his composition, olive black slip (5 Y 3/2).

Form 3**61.** Bowl. Rim and upper wall.

Troesmis 1997. Inventory no. 18453. Hp: 3.5.

Dark olive fabric (5 Y 4/4) with limestone particles and other impurities, light grey slip (10 Y 7/1) with lots of silvery mica.

Unidentifiable Form**62.** Large size plate/bowl. Floor with tow stamps.

Troesmis 1997. Inventory no. 9430.

Grey slip (10 Y 5/1) with iron oxide and limestone particles in his composition, greyish olive slip (7.5 Y 4/2). In the interior surface, they were applied two parallel *plantapedis* stamps.

Unslipped Wares

Form 1**63.** Medium size bowl. Rim and upper wall.

Troesmis 1997. Inventory 16301. Dm: 24, Hp: 3.3.

Dull yellow-orange fabric (10 YR 7/4) with small fine particles of limestone and shards in his composition.

64. Small size bowl. Almost complete profile.

Troesmis 1997. Inventory no. 19532, Dm: 10, Hp: 3.6.

Yellow-orange fabric (7.5 YR 7/8) with silvery mica and fine particles of limestone in his composition.

*LATE ROMAN TABLEWARE.****Pontic Red slip ware*****Form 3****65.** Large size plate/bowl. Floor fragment.

Troesmis 1997. Inventory no. 4552.

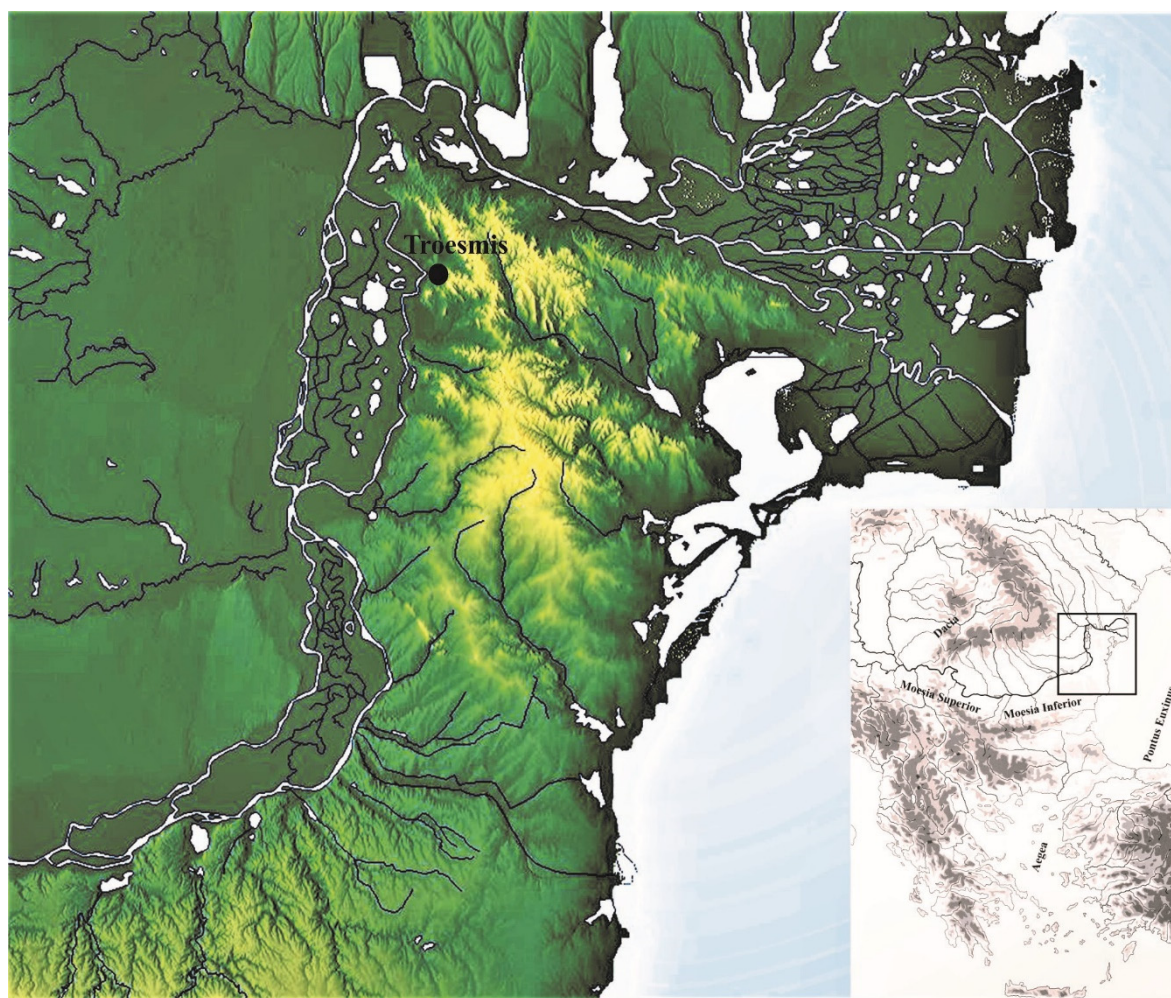
Dull reddish brown fabric (5 YR 5/4), same slip (5 YR 4/4). On the inner surface is present a geometrical decoration made by incision.

BIBLIOGRAPHY

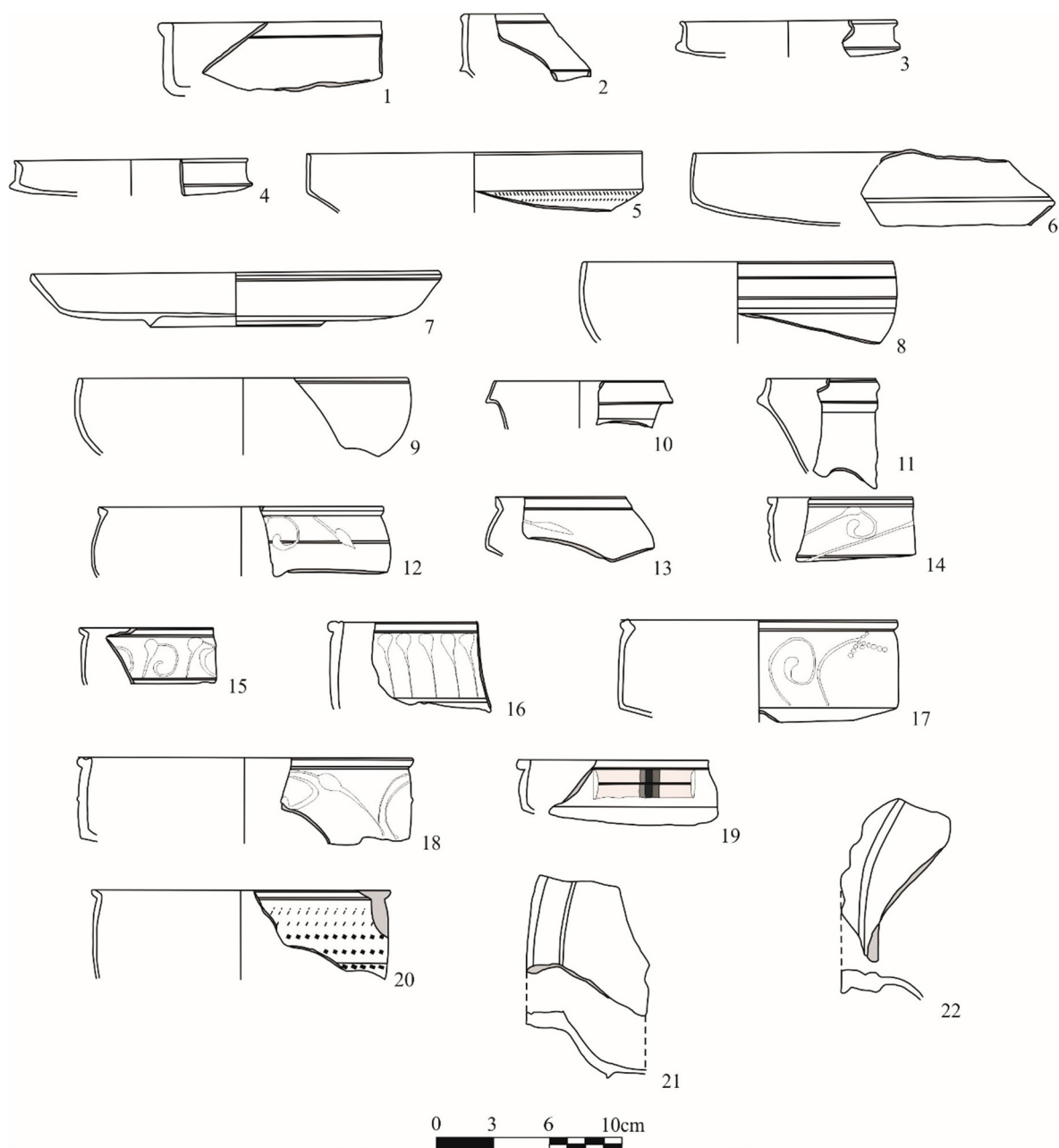
- ALEXANDRESCU, GUGL 2016 Alexandrescu, C-G., Gugl, Ch., *Troesmis și romanii la Dunărea de Jos*, in: *Peuce*, S.N., 14, 289-306.
- ALEXANDRESCU, OLARIU 2017 Alexandrescu, C-G., Olariu, B., *Analysis of landscape transformations in the area of ancient Troesmis during the 19th and 20th century*, in: *Peuce*, S.N., 15, 117-148.
- ALEXANDRESCU, GUGL, KAINRATH 2016 Alexandrescu, C-G., Gugl, Ch., Kainrath, B., (eds.) *Troesmis I. Die Forschungen von 2010-2014*, Mega Verlag, Cluj-Napoca.
- ANGELESCU 1998 Angelescu, M. V., *Ceramica*, in: Suceveanu, A., *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, Ed. Academiei Române, București, 217-234.
- ARSENEVA, DOMZALSKI 2002 Arseneva, T. M., Domzalsky, K., *Late Roman red slip pottery from Tanais*, in: *Eurasia Antiqua*, 8, 415-491.
- BAUMANN 2010 Baumann, V. H., *Introducere în studiul ceramicii fine de la Noviodunum*, in: *Peuce*, S.N., 8, 109-146.
- BAUMANN 2008 Baumann, V. H., *Ceramica terra sigillata de la Noviodunum*, in: *Peuce*, S.N., 6, 207-250.
- BAUMANN 1980 Baumann, V. H., *Observații topo-stratigrafice asupra locuirii de la Troesmis (casetele 1-40)*, in: *Peuce*, 8, 159-196.
- BAUMANN 1980A Baumann, V. H., *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în „villa rustica” din marginea nordică a comunei Niculițel (jud. Tulcea)*, in: *Peuce*, 8, 367-414.
- BĂJENARU 2018 Băjenaru, C., *The Late Roman Kaolinic Pottery produced in the Province of Scythia*, in: Rusu-Bolindeț, V. et al. (eds.) *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia / Scythia Minor (1st – 7th Centuries AD)*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 239-260.
- BĂJENARU 2014 Băjenaru, C., *Early Roman pottery groups from the Central Sector of the late roman city at Histria*, in: *MCA*, S.N., 10, 105-131.
- BĂJENARU 2013 Băjenaru, C., *Contextes ceramiques de Tomis (I). Un ensemble de la fin du IIe – debut du IIIe s. ap. J-C*, in: *Pontica*, 46, 41-110.
- BĂJENARU, DOBRINESCU 2008 Băjenaru, C., Dobrinescu, C., *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului*, in: *Pontica*, 41, 189-208.
- BĂJENARU, VLAD 2018 Băjenaru, C., Vlad, C., *Fișe*, in: Rusu-Bolindeț, V., Botiș, F-O., (eds), *The supply of Ceramic Gods in Dacia and Lower Moesia: Imports and Local Developments*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 196-197.
- BOUNEGRU 1988-1989 Bounegru, O., *Contribuții privind răspândirea și cronologia ceramicii decorate în tehnica barbotinei din Dobrogea romană*, in: *Pontica*, 21-22, 99-111.
- BOUNEGRU 2007 Bounegru, O., *Sigilées Pergaméniennes d'Halmyris, Dacia, Nouvelle Serie*, 51, 247-250.
- BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979 Bogdan-Cătănicu, I., Barnea, A., *Ceramica și descoperiri mărunte*, in: Barnea, A., Barnea, I., Bogdan-Cătănicu, I., Mărgineanu-Cârstoiu, M., Papuc, Gh., *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Ed. Academiei R.S.R., București, 177-226.
- CHIRIAC, BOUNEGRU 1973 Chiriac, C., Bounegru, O., *Noi descoperiri numismatice și arheologice la Troesmis*, in: *Peuce*, 4, 97-107.
- DRAGENDORFF 1980 Dragendorff, H., *La Sigilee. Contribution à l'étude de l'histoire de la céramique greque et romain*, in: *Revue Archéologique Sites*, 7.
- DYCZEK 2016 Dyczek, P., *On the so-called Legionary Pottery and "Mysterious" Lower Danube Kaolin Wares (LDKW)*, in: Alexandrescu, C-G., (ed.) *Troesmis – A changing landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD. Proceedings of an International Colloquium, Tulcea, 7th – 10th October 2015*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 239-256.
- GĂMUREAC 2017 Gămureac, E., *The potsherds in archaeological context: Pottery from late roman fort of Ulmetum (4th – 6th cent. AD). Report on 2012 archaeological campaign at the North-West Gate (I)*, in: *Pontica*, 50, 243-263.
- HAYES 2008 Hayes, J. W., *The Athenian Agora XXXII. Roman pottery. Fine-ware Imports*, Princeton, New Jersey.
- HAYES 1985 Haey, J. W., *Sigillate Orientali*, in: Carratelli, G. P., (ed.), *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale. Atlante delle forme ceramiche*, vol. II, Istituto della Enciclopedia italiana, Roma, 1-95.
- HAYES 1972 Hayes, J. W., *Late Roman Pottery*, British School at Rome, London.

- KENRICK 1985 Kenrick, P. M., *Excavations at Sidi Kherbish – Bengazi (Berenice) III.1: The Fine Pottery*, Tripoli.
- KNIPOVICI 1952 Knipovici, T. N., *Krasnolacovaja keramika pervih vekov n.e. iz raskopky bosporskoy ekspedicii 1935 – 1940 gg.*, in: *Materialiy i Issledovaniya po Arkheologii SSSR*, 25, 289-326.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1980 Mănușcu-Adameșteanu, Gh., *Urme de locuire din perioada feudal-timpurie la Troesmis*, in: *Peuce*, 8, 230-247.
- MOCANU 2018 Mocanu, M., *Ceramica de masă din vestul Mării Negre în mediul rural. Sarichioi – Sărătura*, in: *ArhMold*, 41, 69-94.
- MOCANU 2016 Mocanu, M., *Importuri de terra sigillata italică în spațiul vest-pontic*, in: *Peuce*, S.N., 14, 119-128.
- MOCANU 2014 Mocanu, M., *Fine pottery*, in: Nuțu, G. et al., *Niculitel. A Roman Rural Settlement in north-east Moesia Inferior*, Kaiserslautern und Mehlingen, 65-80.
- MOCANU 2014 A Mocanu, M., *Considerații privind ceramica de masă de la (L)Ibida (II). Sectorul Extra muros Nord I*, in: *Peuce*, S.N., 12, 147-168.
- MOCANU 2011 Mocanu, M., *Considerații privind ceramica de masă de la (L)Ibida. Studiu de caz. Sectorul Extra muros Vest III*, in: *Peuce*, S.N., 9, 225-252.
- MUȘETEȘTEANU 2003 Mușeteșteanu, C., *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, Muzeul național de istorie a României, București.
- MUȘETEȘTEANU 1984 Mușeteșteanu, C., *Fragmente sculpturale de la Troesmis*, in: *Peuce*, 9, 235-237 (631-632).
- MUȘETEȘTEANU, ELEFTERESCU 1989 Mușeteșteanu, C., Elefterescu, D., *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum II*, in: *CCDJ*, 5-7, 89-119.
- NAGY 2017 Nagy, A., *Resatus and the stamped pottery*, in: *Aquincum Studies*, 1, Budapest.
- NUȚU, COSTEA 2010 Nuțu, G., Costea, G., *Ceramica fină descoperită la Aegyssus*, in: *Peuce*, S.N., 8, 147-162.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980 Oberländer-Târnoveanu, E., *Monede antice și bizantine descoperite la Troesmis*, in: *Peuce*, 8, 248-288.
- OPAIȚ 1991 Opaîț, A., *Ceramica din așezarea și cetatea de la Independența (Murighiol) sec V î.e.n. – VII e.n.*, in: *Peuce*, 10, 133-182 (165-216).
- OPAIȚ 1980 Opaîț, A., *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, in: *Peuce*, 8, 328-366.
- OPAIȚ 1980A Opaîț, A., *Troesmis – așezarea romană timpurie de pe platou*, in: *Peuce*, 8, 197-217.
- OPAIȚ 1977 Opaîț, A., *O nouă inscripție de la Troesmis*, in: *Peuce*, 6, 181-185.
- PARASCHIV 1997 Paraschiv, D., *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, in: *Pontica*, 30, 317-330.
- PARASCHIV, DOBOȘ, POPESCU 2006 Paraschiv, D., Doboș, A., Popescu, G., *Un mormânt de epocă romană timpurie descoperit la (L)Ibida*, in: Mihăilescu-Bîrliba, L., Bounegru, O. (eds.) *Studia historiae et religionis dacoromanae. In honorem Silvii Sanie*, Ed. Academiei Române, București, 401-408.
- POPILIAN 1976 Popilian, Gh., *Ceramica romană din Oltenia*, Ed. Scrisul Românesc, Craiova.
- RAȚIU, OPRÎȘ, DUCA 2017 Rațiu, Al., Oprîș, I.-C., Duca, M., *Fine Wares from the Late Roman "Principia" at Capidava (I)*, in: *Cercetări Arheologice*, 24, 209-227.
- RUSU BOLINDEȚ 2007 Rusu Bolindeț, V., *Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- WALDNER 2016 Waldner, A., *Das Fundmaterial aus den Oberflächensurveys 2012-2013*, in: Alexandrescu, C.-G., Gugl, Ch., Kainrath, B., (eds.), *Troesmis I. Die Forschungen von 2010-2014*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 202-229.
- SIMION 1980 Simion, G., *Săpăturile de salvare de la Troesmis – 1977*, in: *Peuce*, 8, 153-158.
- SUCEVEANU 2000 Suceveanu, A., *Histria X. La céramique romaine de Ier – IIIe siècles ap. J.-C.*, cIMec – Institut de Mémoire Culturelle, Bucharest.
- SULTOV 1985 Sultov, B., *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (2nd – 4th century)*, *Centrum Historiae „Terra Antiqua Balcanica”*, Sofia.
- TOPOLEANU 2016 Topoleanu, F., *Oil lamps from Troesmis*, in: Alexandrescu, C.-G., (ed.), *Troesmis – A changing landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD. Proceedings of an International Colloquium, Tulcea, 7th – 10th October 2015*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 63-116.

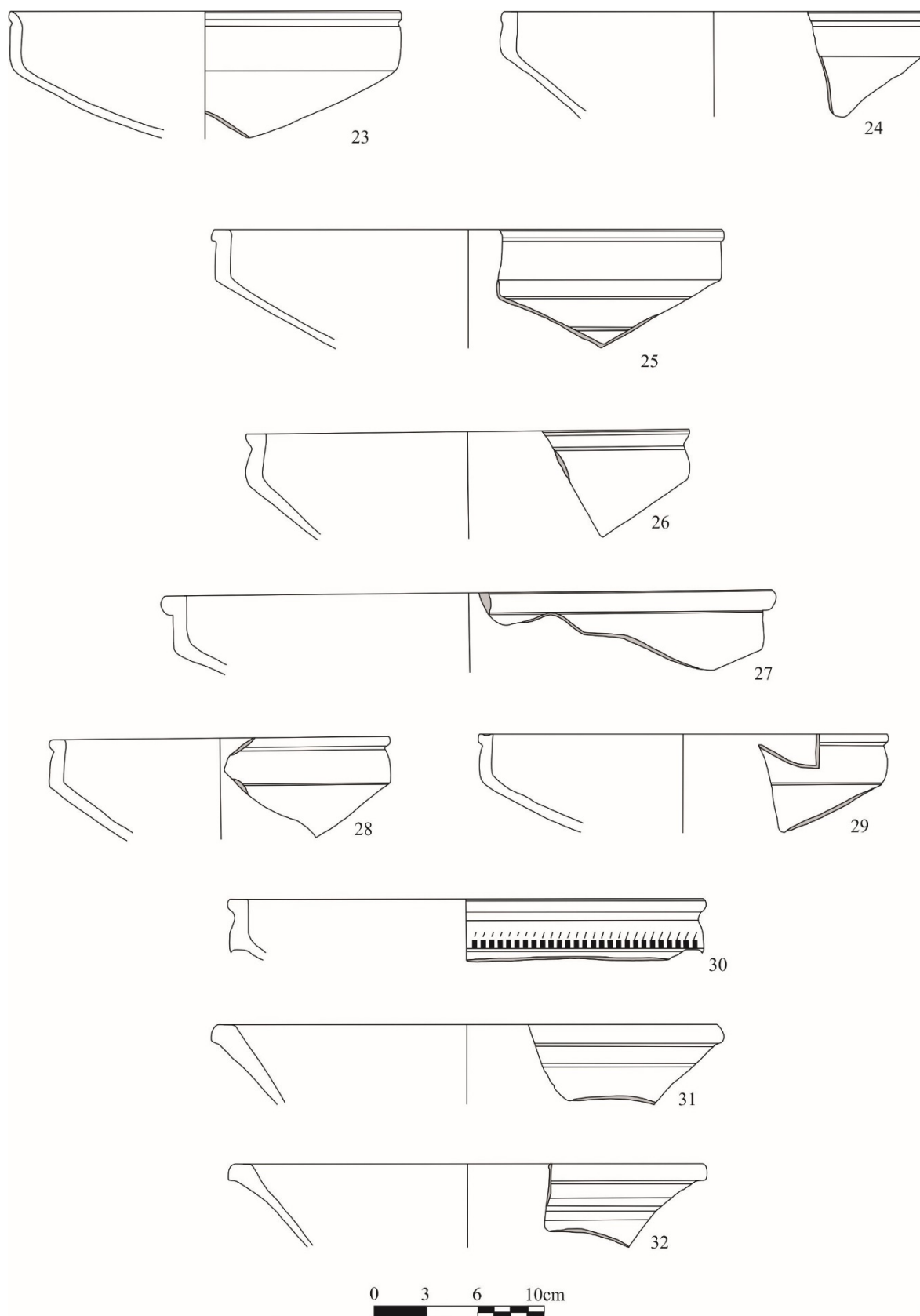
- TOPOLEANU 2000 Topoleanu, F., *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Ch.)*, Tulcea.
- VASILIU 1980 Vasiliu, I., *Observații cu privire la mormintele de inhumație de la Troesmis*, in: *Peuce*, 8, 218-229.
- ZHURAVLEV 2008 Zhuravlev, D., *Western Sigillata in the Northern Pontic Region*, in: *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 14, 85-121.
- ZHURAVLEV 2010 Zhuravlev, D., *Krasnolakovaja keramika yugo-zapadnogo Krîma I – III vv. n.e. (po materialam pozdneskijskih nekropolej Belbetskaj dalinyj, Simferopol*.

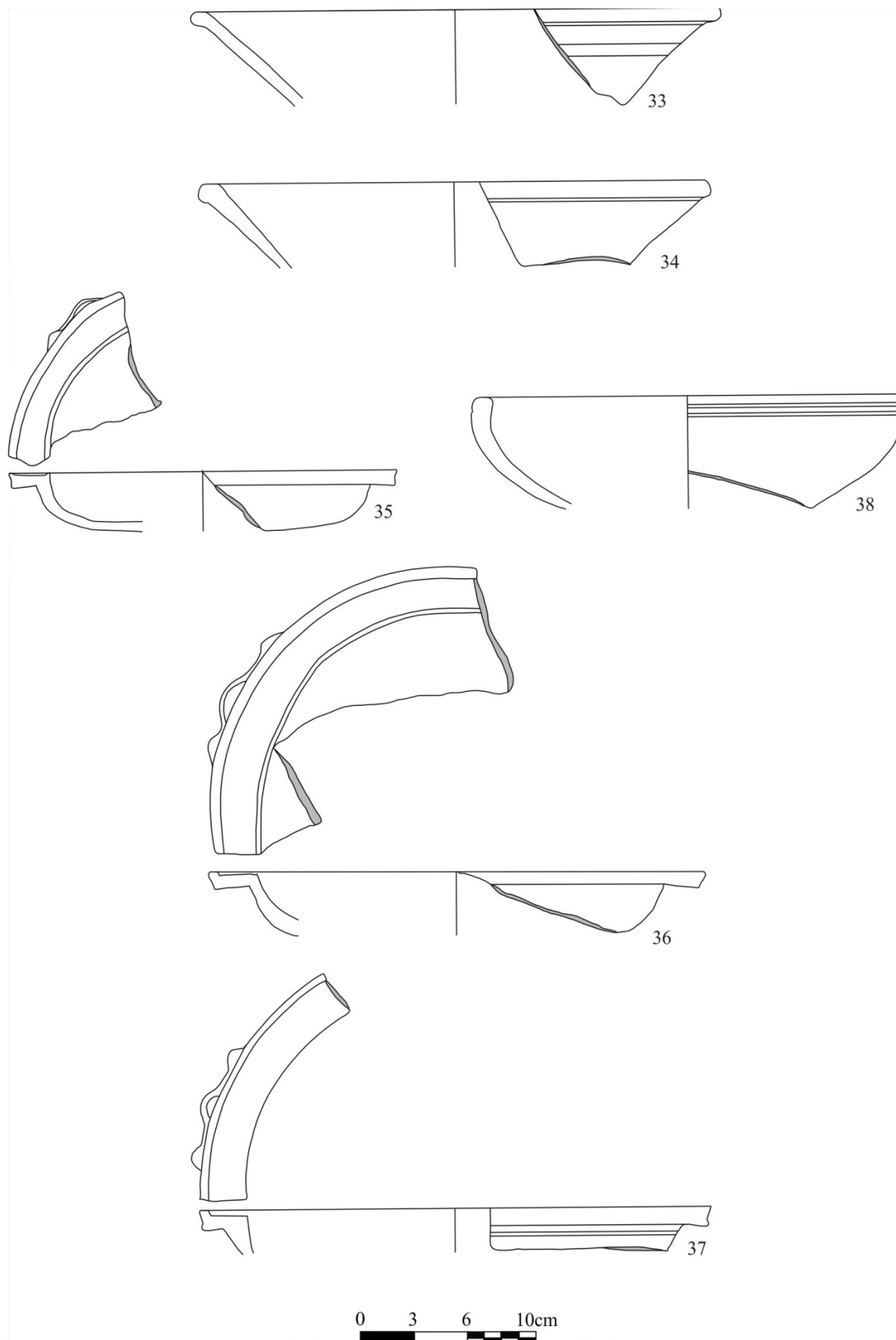
Pl. I. Map of Dobrudja.

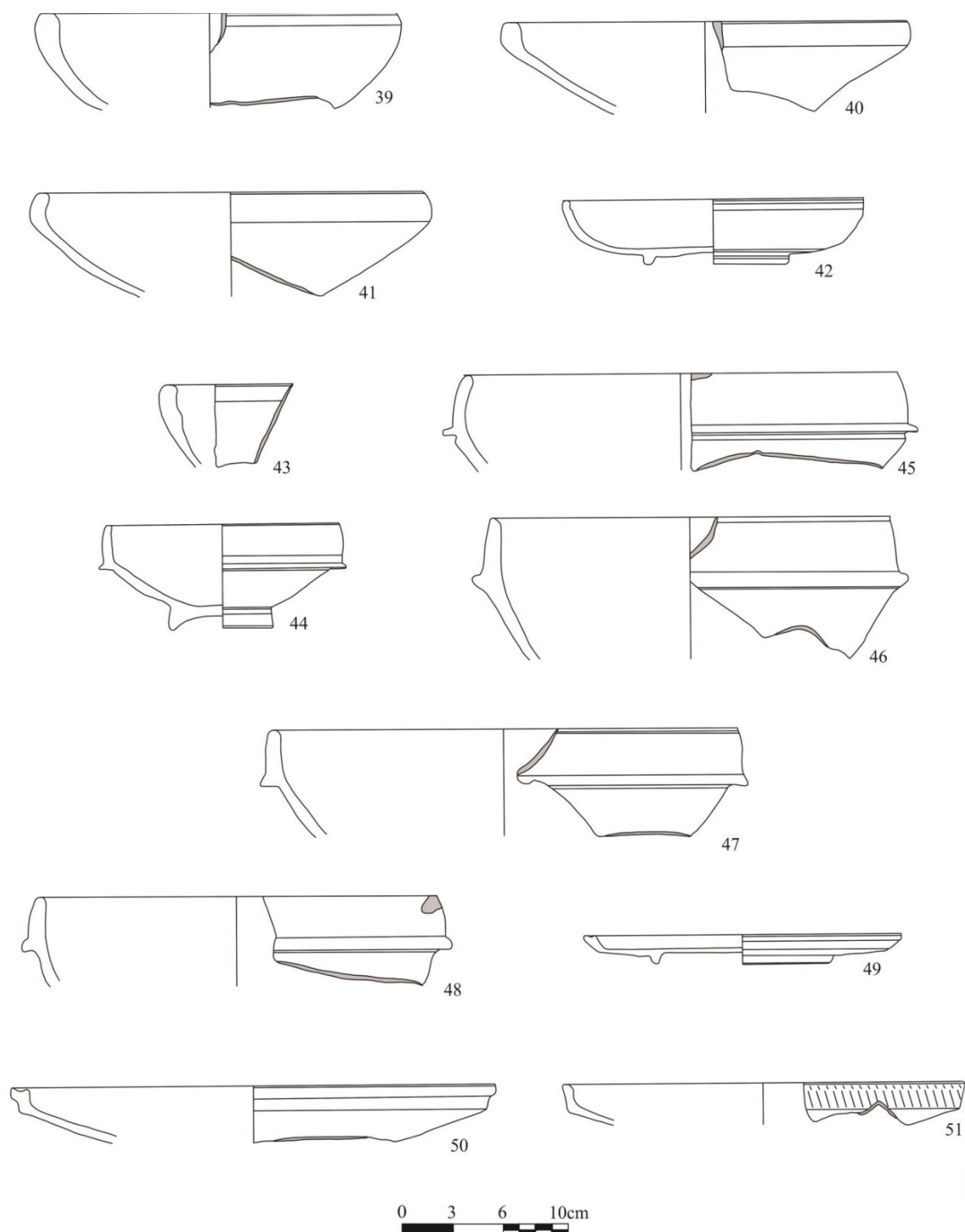
Pl. II. Pontic Sigillata.

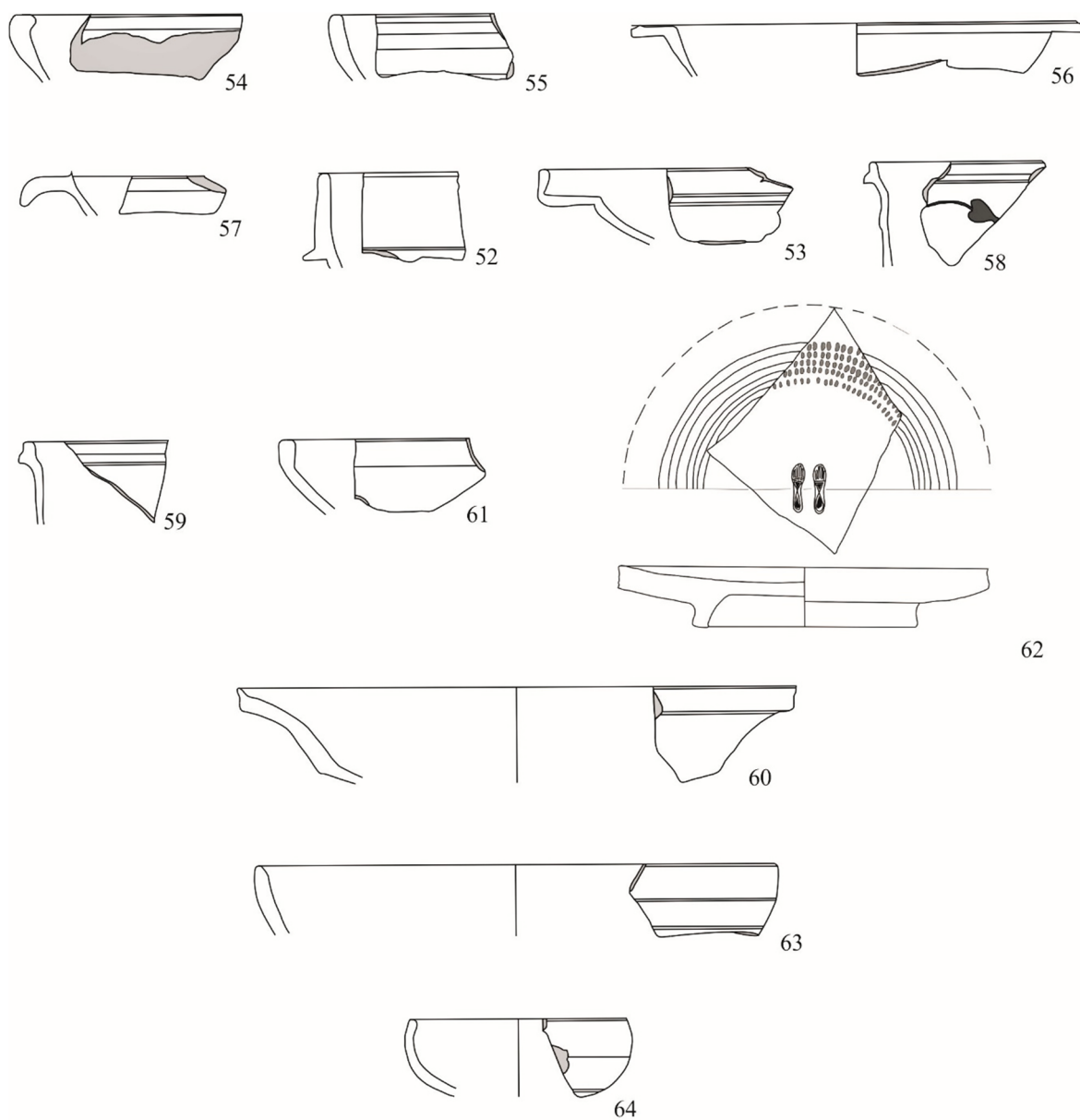
Pl. III. Early Pontic Red Slip.

Pl. IV. Early Pontic Red Slip.

Pl. V. Early Pontic Red Slip.

Pl. VI. Early Pontic Red Slip (52-57); Pontic Gray Slip (58-61); Unslipped Wares (63-64).

0 3 6 10cm

SOLDAȚII UITAȚI DIN CURTEA CASEI POGOR. CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA STUDIAREA ISTORIEI CONTEMPORANE A ORĂȘULUI IAȘI

DE

SEVER-PETRU BOȚAN*, LUDMILA BACUMENCO-PÎRNĂU*,
ANGELA SIMALCSIK**, ROBERT DANIEL SIMALCSIK**

Abstract:

The archaeological excavations undertaken by the members of the Institute of Archaeology in Iași, in the courtyard of the famous Pogor House, brought to light several human remains and other archaeological artifacts belonging to the soviet soldiers, that were buried there after the end of World War II. The Soviet cemetery from Pogor House was dismantled in 1992, the remains being moved to the Eternitatea Cemetery. Nevertheless, the remains of 11 individuals along with some personal items (belt buckles, buttons, a pocket knife, a small cap star), were discovered in a common grave. The anthropological analysis revealed the approximate age of the individuals and the multiple trauma related to their violent death in combat, perhaps in the fierce fights that took place around Jassy in 1944.

Keywords: Soviet soldiers; World War II; human remains; Pogor House cemetery.

INTRODUCERE

Sfârșitul celui de-al doilea război mondial a lăsat în urma sa, pe lângă enormele pagube umane și materiale, o lume profund schimbată. Învingătoarele principale ale acestui cataclism planetar – Statele Unite ale Americii și Uniunea Sovietică – s-au erijat ca principalii poli ideologici, politici și economici ce aveau să marcheze profund destinul lumii și al continentului european, în particular. Rămasă de partea răsăriteană a Cortinei de fier, România intra în sfera de influență nefastă a Rusiei sovietice. În acest context, o deosebită grijă a fost arătată pentru cinstirea memoriei eroului sovietic eliberator, fiind amenajate numeroase monumente comemorative sau cimitire în care erau îngropați militari sovietici.

Ca teatru de război principal în prima jumătate a anului 1944, orașul Iași nu a făcut excepție de la regulă¹, fiind amenajate două cimitire pentru militarii sovietici, unul într-o parcelă de la Cimitirul Eternitatea, conținând 133 de indivizi, iar celălalt în curtea Casei memoriale „Vasile Pogor”, unde, conform datelor, au fost înhumați 77 de militari sovietici².

În ceea ce privește cel de-al doilea cimitir, nu cunoaștem cu exactitate data la care a fost inaugurat, însă pe planul orașului Iași din 1955 acesta nu apare marcat în vecinătatea Casei Pogor (vezi Pl.I.1). Cunoaștem, de asemenea, faptul că monumentul istoric amintit a găzduit după război Comandamentul militar sovietic³, astfel că amenajarea, în proximitate, a acestui cimitir era ușor de înțeles⁴.

* Institutul de Arheologie din Iași; sever_botan@yahoo.com, ludmila.pirnaeu@gmail.com.

** Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov” din Iași; angellisimal@gmail.com; robyboy2mail@gmail.com.

¹ Luptele din Moldova din prima jumătate a anului 1944, între care se remarcă cele două bătălii de la Târgu Frumos (Ofensivele Frontului 2 Ucrainean asupra Iași-ului din 24.04-1.05.1944 și 2-8.05.1944) sau Operațiunea Iași-Chișinău (20-29.08.1944) soldată cu ieșirea României din război, au fost deosebit de sângeroase. Pentru armata sovietică, pierderile umane ale acestor operațiuni au fost estimate la aproximativ 150.000 de militari morți, răniți și dispăruți – GLANTZ 2007: 379.

² FUDULU 2008: 303.

³ IFTIMI 2005-2007: 514, nota 50.

⁴ În lipsa unor date clare cu privire la data amenajării cimitirului, ținând seama că acesta nu este marcat pe planul din anul 1955, putem presupune că a fost amenajat cândva în intervalul 1955-1958 (an ce marchează retragerea trupelor sovietice din România).

Cimitirul sovietic din curtea Casei Pogor era compus dintr-o serie de monumente funerare din piatră, marcate fie cu numele eroului, fie – în cazul în care acesta nu a putut fi identificat – cu inscripția „Erou sovietic”⁵, grupate în jurul unui obelisc din piatră, aflat pe o platformă în două trepte. Acest obelisc, azi dispărut, avea montat în vârf steaua sovietică, iar în partea frontală – secera și ciocanul, alături de inscripția în limba rusă – *Slavă eroilor sovietici 1944*. La baza sa, pe o placă de marmură albă, se poate vedea o inscripție probabil bilingvă, al cărei text nu este cunoscut (vezi Pl. II.1)⁶.

Cimitirul din curtea Casei „Vasile Pogor” a funcționat până după Revoluție. Pe data de 9.01.1991, directorul de atunci al Muzeului Literaturii Române, domnul Lucian Vasiliu, solicita Primăriei Municipiului Iași să găsească o soluție pentru a strămuta osemintele „în parcela eroilor de la cimitirul Eternitatea, în spațiul adecvat prin tradiție”⁷.

La 6.04.1992, consiliul municipal din Iași a dat aviz favorabil acestei mutări, prin notele 256 și 257 din 16.04.1992, fiind informați de acest demers atât Consulatul Rusiei, cât și Mitropolia Moldovei⁸. Astfel, relatează Cătălin Fudulu, „osemintele celor 77 de militari sovietici au fost exhumate la 22.05.1992 și reînhumate, a doua zi, în cimitirul Eternitatea, unde se găseau mormintele altor 133 de militari sovietici⁹. La ceremonie au participat Vasile Dumitru, primar interimar al Iașului, militari din Garnizoana Iași și reprezentanți diplomatici ai Federației Ruse”¹⁰.

La aproape 28 de ani distanță de la acest eveniment, săpăturile efectuate în cadrul proiectului privind reabilitarea ansamblului de la Casa Pogor au arătat că „odiseea” soldaților sovietici așa-zis „strămutați” era departe de a fi încheiată.

DESCRIEREA INTERVENȚIEI ARHEOLOGICE

Cu prilejul realizării proiectului „Restaurarea Muzeului „Vasile Pogor” Iași”, a fost desfășurată supravegherea arheologică sub egida Institutului de Arheologie al Academiei Române – Filiala Iași, în perimetrul Casei Memoriale „Vasile Pogor”, actualmente Muzeul Literaturii Române (str. Vasile Pogor, nr. 4), începând cu luna octombrie 2019. Astfel, în perimetrul supus supravegherii arheologice, cu un important potențial arheologic, au fost efectuate lucrări de excavație mecanizată, dar și manuală, în vederea refacerii sau înlocuirii rețelei de distribuție a apei și a bransamentelor de electricitate, inclusiv în zona parcului.

Suprafața supusă supravegherii arheologice a cuprins, în diferite perioade de timp, case construite de reprezentanți de seamă ai boierimii Moldovei, precum cea a marelui pitar Ioniță Cerchez, moștenită de fiul său, Iancu, apoi de fiica acestuia Zoe, soția vornicului Vasile Pogor. Acesta dăruiește vechiul imobil pentru a ridica unul nou între anii 1855-1857, în care va locui, după moartea sa, Vasile Pogor, fiul său, primar de trei ori al orașului Iași. Clădirea, înscrisă în Lista Monumentelor Istorice (Cod LMI – IS-II-m-B-04358), a funcționat și ca sediu al celebrei Societăți Literare „Junimea”, înființată la Iași în anul 1863.

Intervenția arheologică din curtea Casei „Vasile Pogor” a constatat în săpăreaa unui șanț pentru conductă, având dimensiunile de 20 x 1 metri și adâncime de 1,20 metri, paralel cu gardul dinspre stradă și la o distanță de aproximativ 3-4 metri față de acesta. În timpul excavațiilor de la sfârșitul lunii noiembrie 2019, au fost scoase la lumină o serie de oseminte

⁵ Trebuie să remarcăm aici că estimarea de 77 de morminte a plecat de la existența celor 77 de pietre de mormânt, marcate ca și cum ar corespunde, fiecare, unui singur individ. Cu toate acestea, după cum vom vedea, săpăturile arheologice au pus în evidență morminte colective, astfel că numărul de indivizi înhumați este mult mai ridicat.

⁶ Aceste texte bilingve (română și rusă) proslăvesc rolul soldatului sovietic în eliberarea de sub jugul fascist. Spre exemplu: „*Glorie eternă ostașilor sovietici căzuți în lupta pentru libertatea și independența Uniunii Sovietice. Slavă eroilor armatei sovietice care a eliberat România de sub jugul cotropitorilor fasciști*” (Iași – Eternitatea), „*Glorie eroinei armatei sovietice, eliberatoarea României de sub jugul ocupanților fasciști*” (Sighișoara); „*Glorie eternă ostașilor sovietici căzuți în lupta pentru înfrângerea hitlerismului, pentru pacea și libertatea omenirii*” (Ploiești); „*Glorie ostașilor armatei sovietice care și-au dat viața în lupta pentru eliberarea omenirii din robia fascistă*” (Deva), etc. Cel mai probabil, un astfel de text era gravat și la baza obeliscului de la Casa Pogor din Iași.

⁷ Adresa nr. 12 din 9.01.1991 (Arhiva MLRI). Într-o notă cu același conținut (Nr. 134/14.03.1991), adresată Direcției Muzee și Colecții din Ministerul Culturii, se stipula că „această strămutare ar corespunde dorinței nenumăraților vizitatori și turiști, români și străini, urmând ca ea să se facă în conformitate cu tot ritualul și decența necesare”.

⁸ Cele două adrese motivau mutarea osemintelor prin solicitările publicului vizitator, facilitarea cinstirii eroilor în Cimitirul Eternitatea, scoaterea lor din izolare, absența unei capele în apropiere și intensificarea cultului morților după Revoluție (Arhiva MLRI).

⁹ Într-un raport datat 18 Iunie 1945, în parcela eroilor sovietici de la Cimitirul Eternitatea din Iași figurau 75 de morminte. Cel mai probabil, restul au fost amenajate ulterior, până la începutul anilor 1950, când a fost inaugurat și monumentul soldatului sovietic – vezi RUSU *et al.* 1995: 21-22.

¹⁰ FUDULU 2008: 304.

umane, fiind făcută o sesizare la Poliția Municipiului Iași (Pl.II.2). În urma acestei sesizări, activitatea a fost sistată, cu acest prilej fiind ridicate câteva oseminte, precum și o talpă de bocanc militar.

La începutul anului 2020, cu acordul Poliției municipale, cercetătorii de la Institutul de Arheologie au efectuat o intervenție arheologică în scopul salvării vestigiilor rămase în șanțul săpat pentru conductă, putând documenta astfel, în mod pertinent, contextul arheologic al descoperirii¹¹.

Analiza stratigrafică efectuată pe profilele de Nord (dinspre Casa Pogor) și Sud (dinspre stradă) (Pl. III.1-2) a pus în evidență o situație similară a acestora. Se constată astfel prezența la suprafață a unui strat de cernoziom brun-închis, purtat, adus probabil ulterior amenajării mormintelor, ca pământ pentru vegetație. Sub acesta, se observă un strat de umplutură de moloz, cărămidă sfărâmată și piatră, ce apare mai consistent în profilul de nord și sub forma unei lentile, în profilul de sud. Stratul inferior este reprezentat de un pământ brun-deschis, relativ compact, nederanjat, în care a fost, cel mai probabil, săpată groapa de înhumare. Stratul de depunere din umplutura gropii are o grosime de aproximativ 85 de centimetri, fiind constituit din pământ brun-deschis amestecat cu fragmente de piatră și cărămidă sfărâmată. În fine, pe ambele profile se conturează cu claritate și o lentilă de argilă galbenă prăfoasă, compactă, ce suprapune și astupă groapa¹².

La baza șanțului de pe profilul de sud, în groapă, au fost descoperite două resturi de scândură de brad așezată pe cant (cofraj/sicriu), ce intrau în profil, având o distanță între ele de 1,20 metri. Pentru descoperirea întregii amenajări (implicit a marginilor sicriului), am trasat o caseta de 1 x 1,20 metri, aproximativ perpendicular pe profil. Nu am reușit însă să ne extindem în mod similar și pe profilul de nord, din cauza soclului statuii lui Mihai Eminescu aflat pe marginea șanțului, existând posibilitatea ca malul să se surpe.

Extinderea în acest mod a săpăturii a permis identificarea unei structuri din scânduri de brad cu o grosime de aproximativ 20 de centimetri, de formă dreptunghiulară (având cel mai probabil forma unei cutii/unui coșciug din lemn, compartimentat cu scânduri), cu dimensiunile de 1,20 x 0,70 metri, în care erau depuse numeroase oseminte umane ce nu se aflau în conexiune anatomică și care fac obiectul unui studiu antropologic de sine stătător, în cadrul acestui articol (Pl. IV.1-2).

În urma săpăturii au fost recuperate numeroase cuie de fier, într-o stare precară de conservare, precum și părți ale unui schelet metalic subțire, ce pot constitui indicii că această cutie din lemn (cu rol de coșciug ?) a avut de la început un capac, realizat probabil tot din scândură de brad, care din păcate nu s-a păstrat decât foarte fragmentar.

În afară de numeroasele resturi umane, a fost descoperit un material arheologic destul de bogat și variat, ce ne oferă unele indicii cu privire la amenajarea cimitirului eroilor sovietici din curtea Casei „Vasile Pogor”.

Au fost descoperite astfel, câteva fragmente de gloanțe (majoritatea netrase, de proveniență sovietică, calibrul 7,62 x 54 mm, pentru carabina tip Mosin Nagant M1891 aflată în dotarea armatei sovietice) într-o stare de conservare extrem de precară. Pe unele dintre ele se mai păstrează mici fragmente dintr-o cartușieră de piele de mari dimensiuni (probabil de tip SVD), fapt ce sugerează că aceste elemente de muniție se aflau asupra defuncțiilor în momentul morții și au stat o perioadă îndelungată fie pe suprafața solului fie într-o groapă de mică adâncime, fiind supuse factorilor externi de coroziune (Pl. V.1)¹³.

Au fost, de asemenea, recuperați șapte nasturi din metal și plastic, de diferite dimensiuni, unii dintre ei identici cu cei de pe cămășile de vară tip *Gymnastiorka*, fapt ce confirmă că au murit în primăvara-vara anului 1944, cel mai probabil în timpul luptelor de la nord de Iași. De asemenea, au mai fost găsite: o steluță pentru bonetă (*Pilotka*), un briceag, posibil, militar, trei cataramă pentru centură sau harnașament – model sovietic, fragmente de centură cu diagonală, pentru ofițeri, și o închizătoare de cartușieră (Pl. V.2-3).

¹¹ Săpăturile au fost efectuate sub coordonarea d-nei dr. Ludmila Pirnău, având în colectiv alți membri ai Institutului de Arheologie din Iași: dr. Sever-Petru Boțan, dr. Ștefan Honcu, dr. Alexandru Berzovan, dr. Cătălin Hriban și conservator Bogdan Minea.

¹² Acest strat de argilă tasată, situat deasupra gropii, pare să fi constituit terasamentul pentru amplasarea monumentelor funerare din piatră, care era parte a cimitirului sovietic, după cum se poate observa din fotografiile de arhivă (vezi Pl. II.1).

¹³ Descoperirile similare de tuburi de cartușe din aceeași perioadă arată că piesele care s-au păstrat îngropate în pământ sunt într-o stare de conservare mult mai bună decât piesele descoperite la Casa Pogor. Acest fapt, întărește ipoteza conform căreia muniția recuperată de noi a stat multă vreme pe suprafața solului în contact direct cu factorii de coroziune externi.

De asemenea, din perimetrul gropii au fost recuperați șase bocanci întregi sau fragmentari, atât de tip M38 – model sovietic, de culoare neagră¹⁴, cât și bocanci din piele maro, cu țințe metalice, de proveniență americană, ajunși în Uniunea Sovietică ca parte a ajutorului în material de război dat de către SUA (Pl. VI.1-2)¹⁵.

Din profilul de nord am mai reușit să recuperăm alți șase bocanci fragmentari, alături de alte fragmente de oseminte umane, fapt ce sugerează prezența unei alte amenajări funerare din aceeași perioadă, la care însă nu am avut acces, din motivele arătate mai sus (în special proximitatea statuii lui Mihai Eminescu).

DATE ANTROPOLOGICE PRELIMINARE

Etapele analizei antropologice. Studiul antropologic al ansamblului scheletic din complexul funerar descoperit la Casa Pogor din Iași (județul Iași) s-a realizat în următoarele etape: identificarea elementelor scheletice, sortarea anatomică și stabilirea lateralității oaselor pare¹⁶; estimarea vârstei la deces și determinarea sexului (pentru fiecare element întreg sau întregibil)¹⁷; calcularea staturii scheletice (după elementele întregi și întregibile)¹⁸; reconstituirea fenotipică (a tipului antropologic)¹⁹; identificarea traumatismelor și patologiilor scheletice²⁰ și notarea particularităților scheletice apreciate drept adaptări funcționale sau indicatori ocupaționali²¹. Pentru că osemintele la care ne referim au suferit manipulări secundare produse *postmortem*, fiind descoperite în stare amestecată, dar și pentru că în timpul analizei s-a constatat că unele schelete sunt incomplete, s-a impus estimarea numărului minim de indivizi (NMI) – cel mai mic număr estimat de subiecți care contribuie la formarea unui ansamblu scheletic. În primul rând, s-a luat în considerație indicatorul „cel mai frecvent os” par (de pe partea dreaptă și/sau stângă) și impar. Ceilalți indicatori folosiți au fost vârsta biologică în momentul decesului (subadult/juvenil sau adult) și particularitățile morfoscopice ale fiecărei zone anatomică (de exemplu, robusticitatea scheletică, grosimea peretelui osos), aceste din urmă observații ajutându-ne în stabilirea, chiar dacă subiectivă într-o oarecare măsură, a incompatibilității fragmentelor²². În final, au fost analizate modificările tafonomice (starea de conservare, gradul de reprezentare, gradul de articulare și caracteristicile liniilor de ruptură)²³. Menționăm că pentru calcularea NMI au fost luate în considerație și elementele scheletice ridicate/confiscate de polițiști, însă acestea au fost inventariate și analizate cu rezerve, doar pe baza fotografiilor.

Numărul minim de indivizi (NMI). În **Tabelul nr. 1** sunt notate, pe categorii de vârstă (juvenili și adulți), principalele elemente scheletice luate în considerație în calcularea NMI – 462 de oase umane (întregi, întregibile sau fragmentare). La acestea adăugăm și alte componente întregi, întregibile sau fragmentare, după cum urmează: 124 metacarpiene și metatarsiene, 136 falange palmare și plantare, 39 vertebre cervicale (C3-C6), 124 vertebre toracice (T1-T12), 51 vertebre lombare (L1-L5), coaste fragmentare, fragmente de dimensiuni variate provenite de la oasele lungi și 77 unități dentare.

Indicatorul „cel mai frecvent element scheletic” este atribuit mai multor elemente scheletice, după cum urmează: occipital, maxilar superior, mandibulă, manubriu, omoplat de pe partea dreaptă, omoplat de pe partea stângă, sacrum și tibia de pe partea stângă, din fiecare fiind inventariate câte 11 elemente. Conform metodei de calcul NMI, în groapa

¹⁴ Vezi RIO 2011: 79, pentru analogii.

¹⁵ Programul de tip *Lend-Lease* început de SUA în 1941 a presupus livrarea unor cantități uriașe de echipamente militare către Uniunea Sovietică, inclusiv 13 milioane de perechi de bocanci militari – KEEGAN 2005: 218.

¹⁶ WHITE, FOLKENS 2005: 75-308.

¹⁷ PÉRIER 1949; NEMESKÉRI *et al.* 1960; STRADALOVA 1975; UBELAKER 1979: 72-80, 82-93, 93-114; FEREMBACH *et al.* 1979; SMITH, KNIGHT 1984; BUIKSTRA, UBELAKER 1994: 15-46; MAYS 1998: 33-73; BRUZEK 2002; WALRATH *et al.* 2004: 132-137; SCHMITT 2005; SCHAEFER *et al.* 2009; BLANCHARD 2010: 30-45; LATHAM, FINNEGAN 2010.

¹⁸ MANOUVRIER 1892; PEARSON 1899; BREITINGER 1938; TROTTER, GLESER 1951; 1952; 1958; Bach 1965.

¹⁹ EICKSTEDT 1934; BUNAK *et al.* 1941; VALLOIS 1965; BIASUTTI 1959; BOEV 1972.

²⁰ LOVELL 1997; LARSEN 1997; KAUFMAN *et al.* 1997; MAYS 1998: 102-181; AUFDERHEIDE, RODRIGUEZ-MARTIN 1998; ORTNER 2003; MANN, HUNT 2005; ROBERTS, MANCHESTER 2007; PAINE *et al.* 2007; KATZENBERG, SAUNDERS 2008; KIMMERLE, BARAYBAR 2008; BRICKLEY, IVES 2008; WALDRON 2009; UBELAKER, MONTAPERTO 2014.

²¹ PÁLFI, DUTOUR 1996; HAWKEY 1998; ROBB 1998; MANN, HUNT 2005: 203-211; MOLLESON 2007; MYSZKA, PIONTEK 2012.

²² BUIKSTRA, UBELAKER 1994: 9; MAYS 1998: 26-32; UBELAKER 2002; ADAMS, KONISBERG 2004; 2008; BELLO 2005; BYRD, ADAMS 2011; LAMBACHER *et al.* 2016.

²³ DUDAY *et al.* 1990; BUIKSTRA, UBELAKER 1994: 5-8, 95-106; KNÜSEL, OUTRAM 2004; OUTRAM *et al.* 2005; CONNELL 2008: 9; KNÜSEL, ROBB 2016.

descoperită la „Casa Pogor” din Iași au fost determinate resturile scheletice provenite de la cel puțin 11 indivizi diferiți, toți de sex masculin. Din totalul de 11 indivizi, trei sunt juvenili (16-20 ani) (Pl. VII.10,11), trei sunt adulți tineri (20-35 ani) (Pl. VII.1,5,6-7), patru sunt adulți de vârstă mijlocie (35-50 ani) (Pl. VII.2,3,4,8-9) și doar unul este adult bătrân (peste 50 de ani) (Pl. VII.12). Limitele privind vârsta la deces sunt destul de largi; vârsta minimă este de 16 ani, iar vârsta maximă este de circa 50-55 de ani.

Vârsta biologică în momentul decesului a fost estimată după următorii indicatori: stadiul de osificare a epifizelor la diafize și a platourilor la corpurile vertebrale, gradul de obliterare a suturilor craniene (în situațiile în care oasele neurocraniene erau articulate prin suturi sau când fragmentele aveau conservată linia suturilor), stadiul de erupție a molarului terțiar, gradul de uzură a coroanelor dentare (inclusiv a unităților căzute *postmortem* din alveole și recuperate din săpătură), gradul de uzură a suprafeței simfizare, gradul de uzură a suprafețelor de articulație, degenerarea osoasă de la nivelul componentelor scheletice și prezența unor cartilaje osificate.

Degenerarea de pe suprafața de articulație cu osul sacrum a fost observabilă în nouă cazuri pe coxalele de pe partea dreaptă și în 10 cazuri pe cele de pe partea stângă. Doar șase coxale (trei de pe partea dreaptă și trei de pe partea stângă) au oferit indicii pentru determinarea vârstei prin simfizele pubiene conservate; patru simfize indică intervalul 16-18 ani și două, intervalul 30-35 ani.

Pentru aprecierea vârstei biologice după gradul de uzură a suprafețelor ocluzale dentare (în special a celor masticatoare), au fost disponibile opt maxilare superioare și nouă mandibule. Uzura dinților de pe arcada superioară indică următoarea repartitie pe vârste: 16-20 ani – trei indivizi, 20-30 ani – un individ, 30-40 ani – un individ, peste 40 de ani – doi indivizi și peste 50 de ani – un individ. Arcada dentară inferioară repartizează cazurile, conform uzurii ocluzale, astfel: 16-20 ani – doi indivizi, 20-24 ani – doi indivizi, 25-30 ani – un individ, 35-40 ani – doi indivizi și 40-50 ani – doi indivizi.

Gradul de obliterare a suturilor craniene a putut fi analizat în opt cazuri; trei neurocranii nu prezintă obliterare (16-20 ani), două indică obliterare parțială (30-40 ani), două – obliterare ușor mai avansată (peste 40 de ani) și doar un neurocraniu are suturile aproape complet obliterate (peste 50 de ani).

A fost determinat un fragment dintr-un *os thyroideum*, care, cel mai probabil, provine de la individul adult bătrân, cu vârsta trecută de 50 de ani.

Statura scheletică a fost calculată doar cu ajutorul oaselor lungi întregi, de la care s-a putut preleva lungimea maximă. S-au luat în considerație 19 oase de la membrele superioare și 24 de oase de la membrele inferioare, iar odată încadrate în categoriile corespunzătoare sexului masculin, măsurătorile indică următoarea variabilitate staturală: humerus, partea stângă (165 cm, 167 cm, 167 cm, 173 cm și 177 cm); radius, partea dreaptă (166 cm, 175 cm, 176 cm și 179 cm); radius, partea stângă (165 cm, 168 cm, 170 cm și 179 cm); cubitus, partea dreaptă (180 cm); cubitus, partea stângă (166 cm, 166 cm, 169 cm, 173 cm și 180 cm); femur, partea dreaptă (164 cm, 169 cm, 171 cm și 173 cm); femur, partea stângă (164 cm, 165 cm, 171 cm, 172 cm, 173 cm și 174 cm); tibie, partea dreaptă (164 cm, 170 cm, 172 cm, 172 cm și 177 cm); tibie, partea stângă (166 cm, 167 cm, 167 cm, 168 cm, 170 cm, 174 cm și 177 cm).

Statura scheletică la acest ansamblu de indivizi de sex masculin variază în limitele cuprinse între 164 cm (categoria submijlocie) și 180 cm (limita inferioară a categoriei foarte mari). Predomină indivizii cu staturi mari, cuprinse în intervalul 170-173 cm.

Tipul antropologic a fost apreciat în șapte cazuri, atât pe baza observațiilor metrice (măsurabile), cât și morfoscopice (nemăsurabile). Cei șapte indivizi aparțin marelui grup tipologic europoid, însă, dacă ne referim la elementele dominante, putem realiza o categorisire mai detaliată. Trei cranii prezintă caracteristici dominante est-europoide, două cranii – caracteristici dominante nordoide (din care unul, cu amestec de elemente proto-europoide, Pl. VII.1), un craniu – caracteristici dominante mediteranoide și un craniu – caracteristici est-europoide amestecate cu câteva elemente mongoloide (Pl. VII.6-7), decelate prin profilarea orizontală a feței ($fmo-n-fmo = 15$ u.i., $zm_1-ssp-zm_1 = 18$ u.i.).

Anomaliile osoase se referă la abaterile de la structura normală osoasă, la cele mai puțin grave, care lasă doar „urme” pe schelet și cauzează, de cele mai multe ori, doar ușoare probleme de sănătate, nefiind letale. În ansamblul scheletic la care ne referim, am identificat puține anomalii osoase, unele dintre ele fiind incluse și în categoria trăsăturilor non-metrice/epigenetice (expresii ale variațiilor observate pe structurile osoase), după cum urmează: joncțiunea manubrio-sternală (un caz), joncțiunea xifo-sternală (două cazuri), *foramen sternale* (două cazuri), sacralizarea ultimei vertebre lombare (două cazuri), sacralizarea primei vertebre coccigiene (un caz), *spina bifida occulta* (un caz), apertura septală humerală (trei cazuri, toate pe partea stângă) și pintenul humeral supratrohlear (un caz, pe partea stângă).

Patologiile dentare. Pentru decelarea patologiilor dentare dobândite, s-au analizat atât dinții conservați în alveole, cât și cei căzuți *postmortem* și recuperați din săpătură. S-au identificat relativ puține patologii, gravitatea acestora

fiind redusă. Menționăm uzura dentară de tip atriție (fiziologică), tartrul supragingival, cariile (relativ puține), pierderile dentare produse în timpul vieții și parodontoză în stadiu incipient spre mediu.

Patologiile osoase. La nivelul componentelor scheletice întregi, întregibile sau fragmentare au fost decelate mai multe patologii care, în ansamblu, conturează profilul stării de sănătate a acestui grup de indivizi.

Hiperostoza porotică, care este rezultatul unei creșteri anormale a țesutului osos pe tăblia externă a calotei craniene sau pe peretele superior al orbitelor, cauzată de o hiperplazie și hipertrofie a acestuia, a fost identificată în 10 cazuri. În seria analizată, porozitatea este prezentă doar la nivelul oaselor calotei craniene (*cribra cranii*) – pe parietale, occipital și frontal. Gravitatea variază de la caz la caz. Majoritatea porozităților sunt active, de tip porotic, cribratic sau porotic-cribratic. Doar în două cazuri acestea sunt de tip trabecular, adică inactive, cu urme de vindecare. Analizând prezența hiperostozei porotice pe elemente craniene separate, constatăm că aceasta apare pe 10 occipitale, nouă parietale de pe partea dreaptă, nouă parietale de pe partea stângă și șapte frontale. Cel mai frecvent, porozitatea este aglomerată în proximitatea suturilor craniene sagitală, lambdoidă și coronară; în doar două cazuri este întinsă spre eminentele parietale sau frontale. Prezența hiperostozei porotice poate sugera carențe alimentare (cel mai frecvent, anemia sideropenică), hipervascularizări, procese inflamatorii locale cauzate de traumatisme sau diseminări secundare ale proceselor inflamatorii.

Osteofitele sunt excrescențe osoase formate pe marginea suprafețelor de articulație și fac parte din grupul de simptome ale osteoartritei – boală degenerativă a articulațiilor, de tip neuromecanic, cu caracter proliferativ și eroziv, caracterizată prin pierderea cartilajului care protejează suprafețele articulare. În seria scheletică analizată, osteofitele înscriu o frecvență redusă. Acestea au fost identificate pe marginile a 11 corpuri vertebrale (șapte toracice și patru lombare). Factorii responsabili de dezvoltarea osteoartritei sunt: vârsta, predispoziția genetică, obezitatea, traumatismele și mișcarea – condiție obligatorie în dezvoltarea osteoartritei.

Hernia intervertebrală, numită și nodul/nod Schmorl, este o boală degenerativă întâlnită exclusiv la nivelul coloanei vertebrale, în segmentele toracic și lombar, fiind rezultatul bombării masei spongioase a corpului vertebral, respectiv a îngustării spațiului intervertebral, fenomen ce permite contactul între două vertebre adiacente. Hernia discală a fost identificată pe 13 vertebre toracice (din care patru sunt juvenile) și pe cinci vertebre lombare. Prezența herniei discale la vârste tinere (sub 20-25 ani), cu localizare în limita inferioară a segmentului toracic și în cea superioară lombară, sugerează activități care suprasolicite spatele și implicit coloana vertebrală și se asociază, de cele mai multe ori, cu traumatismele și cu o sensibilitate congenitală a țesutului intraspongios vertebral.

Tasarea/compresia vertebrală este rezultatul producerii unor fracturi cu efect compresiv la nivelul coloanei vertebrale, rezultatul fiind reducerea înălțimii acestora, care poate fi simetrică sau, de cele mai multe ori, asimetrică. Tasarea corpului vertebral a fost identificată doar pe două vertebre lombare.

Modificările periosteale sunt rezultatul inflamației acute sau cronice a suprafeței osului, la nivelul periostului. Acestea pot fi cauzate de extinderea unei infecții microbiene la periost sau de microtraumatisme care conduc uneori la inflamarea periostului. În ansamblul scheletic analizat, modificările periosteale erau active în momentul decesului, prezente pe șase tibii de pe partea dreaptă, pe cinci tibii de pe partea stângă și pe câteva femure.

Boală infecțioasă (osteomielită?). Pe două elemente scheletice care provin de la același individ – femurul de pe partea dreaptă și tibia de pe partea stângă – sunt vizibile urmele unei infecții microbiene purulente, active în momentul decesului. În afară de modificările de structură ale periostului, care au cuprins toată suprafața diafizei și indică o inflamație acută activă în momentul decesului, tibia prezintă o îngroșare și o ulceratie localizată pe suprafața medială, la limita dintre treimea mijlocie și treimea distală ale diafizei (Pl. VIII.1). Femurul este afectat de infecția microbiană doar în treimea proximală, în regiunea metafizei. În stadiul actual, putem invoca extinderea agresivă și galopantă a unei infecții microbiene (cel mai probabil, *Staphylococcus aureus* și/sau *Streptococcus sp.*), pornite de la femurul stâng, care prezintă modificări patologice mai complexe și mai grave în comparație cu tibia. Infecția a consumat interiorul regiunii metafizare proximale a femurului și a traversat peretele osos (Pl. VIII.2). Deocamdată, fără investigații suplimentare (examen radiologic, CT și histopatologic), diagnosticul final rămâne sub rezervă. Urmează detalierea acestor rezultate într-un studiu ulterior, cu profil paleopatologic.

Indicatorii ocupaționali, numiți și musculo-scheletici sau ai stilului de viață, sunt modificări ce apar pe suprafața oaselor, în regiunile unde se inseră mușchii prin tendoane și ligamente și pot aduce o serie de informații legate de activitatea cotidiană a unui individ.

Insertii musculare accentuate au fost identificate pe următoarele elemente scheletice: claviculă (10 de pe partea dreaptă, nouă de pe partea stângă), humerus (trei de pe partea dreaptă, două de pe partea stângă) și femur (patru de pe partea dreaptă, cinci de pe partea stângă). Pe unele claviculele și calcanele sunt prezente modificări entezopatie ușoare. O

tibie de pe partea dreaptă prezintă, pe fața posterioară, în treimea proximală, un ligament osificat al *m. semimembranosus* – mușchi cu rol de flexie a gambei pe coapsă, extensor al coapsei pe bazin și rotator medial al gambei flectate.

Traumatismele sunt leziuni la nivelul unui țesut viu, cauzate de forțe sau de mecanisme extrinseci. Identificarea traumatismelor este condiționată de o varietate de caracteristici, dintre care menționăm localizarea leziunii, aspectul, prezența modificărilor structurale (formă, textură) sau a urmelor de vindecare. Traumatismele produse *antemortem* prezintă urme de vindecare, semn că aparținătorii au supraviețuit o perioadă de timp după producerea acestora. Traumatismele produse *perimortem*, adică în preajma decesului, care sunt, de cele mai multe ori, cauzatoare de moarte, prezintă o serie de caracteristici greu decelabile și uneori interpretabile.

Traumatismele craniene pot rezulta în urma unor accidente sau ca urmare a unor acțiuni violente. Leziunile craniene sunt localizate cel mai frecvent la nivelul calotei și sunt cauzate, în general, de lovituri directe. Acestea pot fi categorisite, în funcție de tipul lor, în fracturi liniare, adâncite și penetrante, fără a se exclude reciproc unele pe altele. În studiul de față, am înregistrat cinci traumatisme la nivelul craniului. Toate sunt produse *perimortem*, cauzatoare de moarte, fiind localizate, cu precădere, pe parietale. Detaliem, în cele ce urmează, fiecare caz în parte.

- Parietal de pe partea stângă, fragment nearticulat; bărbat, adult tânăr; linii de fractură pe direcțiile antero-posterioară și transversală ale osului, produse de impactul cu suflul exploziei și/sau de schije de unor obuze; fracturi liniare; traumatism cranian liniar, cauzator de moarte (Pl. VIII.3).
- Parietal de pe partea dreaptă, fragment articulat doar la frontal; bărbat, adult de vârstă mijlocie; linii de fractură pe direcția antero-posterioară a osului, produse de impactul cu suflul exploziei și/sau de schije de unor obuze; fracturi liniare și curbilini; traumatism cranian cauzator de moarte (Pl. VIII.4).
- Frontal, incomplet, nearticulat, fragmentar; bărbat, adult de vârstă mijlocie (30-40 ani); linii de fractură pe direcțiile antero-posterioară și transversală ale osului, produse de impactul cu schije provenite în urma unei deflagrații; fracturi liniare; traumatism cranian cauzator de moarte (Pl. VIII.5).
- Parietal de pe partea stângă, întreg; articulat prin suturi la frontal, parietalul de pe partea dreaptă, occipital și temporalul de pe partea stângă; bărbat, 45-50 ani; traumatism penetrant de formă oval-trapezoidală, localizat în regiunea eminentei; dimensiunile perforației – 8,5x5 mm; fisurile plecate de la marginile deschiderii lipsesc; marginile deschiderii sunt ascuțite/tăioase; locul de ieșire al obiectului penetrant lipsește; tăblia externă pe marginea deschiderii este așchiată; perforație produsă de un obiect de mici dimensiuni, care a intrat în craniu cu viteză foarte mare (probabil o schijă) și a rămas intracranian, în țesuturile moi; traumatism cranian penetrant, cauzator de moarte (Pl. VIII.6-7).
- Craniu cu lipsuri în regiunea frontală, laterală dreaptă și facială; bărbat, peste 50 de ani; traumatism complex, cauzat de o explozie, care a desfigurat segmentul cefalic, smulgând partea dreaptă a neurocraniului și fața; cel mai probabil, impactul este datorat unui șrapnel de dimensiuni considerabile și suflului exploziei; individul se afla poziționat aproape de sursa exploziei; fracturi liniare aschiate; traumatism cauzator de moarte (Pl. VIII.8-9).

Traumatismele postcraniene apar ca o întrerupere a continuității osului. Acestea sunt cele mai comune, dacă ne raportăm la întregul schelet. Cele mai frecvente cauze ale producerii unei fracturi de os lung sunt: traumatismele, vârsta avansată (din cauza osteoporozei) și procesele infecțioase ale osului. Fracturile oaselor lungi sunt de mai multe tipuri: închise sau deschise, multifragmentare (sau contaminate), cu dislocare (sau cu angulație), complete sau incomplete, liniare, transversale, oblice, spiralate, compacte, „în verde”. Fracturile se pot produce pe os sănătos sau pe os patologic, prin mecanism direct sau indirect, prin încovoiere sau prin torsiune, prin compresie, smulgere sau printr-un mecanism mixt. În seria scheletică analizată, la nivelul segmentului postcranian au fost identificate cel puțin 19 fracturi, toate produse *perimortem*, majoritatea cauzatoare de moarte (direct sau indirect). Predomină fracturile complete, cu dislocare, orientate transversal sau oblic pe axul osului. În ceea ce privește localizarea, fracturile apar cel mai frecvent pe tibie (șapte cazuri), urmată de femur (patru cazuri), peroneu (două cazuri), radius (două cazuri), coxal (două cazuri), humerus (un caz) și cubitus (un caz). În cele ce urmează, descriem fiecare fractură în parte.

- Radius de pe partea dreaptă, treimea proximală, regiunea tuberozității; fractură așchiată, produsă de impactul cu un proiectil, schijă sau șrapnel; fractură deschisă, completă, multifragmentară, cu dislocare, orientată transversal pe axul osului, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. VIII.10).
- Radius de pe partea stângă, treimea mijlocie; fractură așchiată, produsă de impactul cu un proiectil, schijă sau șrapnel, ce a secționat complet osul; fractură deschisă, completă, multifragmentară, cu dislocare,

orientată transversal pe axul osului, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. VIII.11).

- Cubitus de pe partea dreaptă, treimea proximală; fractură așchiată, oblică, cu dislocare, provocată de impactul cu un glonte de calibru mare, o schijă sau un șrapnel; fractură deschisă, completă, multifragmentară, cu dislocare, oblică pe axul osului, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. VIII.12).
- Humerus de pe partea dreaptă, treimea mijlocie și treimea proximală; fractură cu dislocare de material osos pe latura externă, provocată de impactul razant cu un glonte de calibru mare sau cu o schijă sau șrapnel; fractură deschisă, completă, multifragmentară, oblică-spirală, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin compresie și smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. IX.1).
- Peroneu, fragment din diafiză; fractură așchiată, cauzată de suflul unei explozii sau de impactul unei schije sau unui proiectil; fractură deschisă, completă, multifragmentară, cu dislocare, oblică, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin compresie și smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. IX.2).
- Peroneu, fragment din diafiză; fractură așchiată, cauzată de suflul unei explozii sau de impactul unei schije sau unui proiectil; fractură deschisă, completă, multifragmentară, cu dislocare, oblică, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin compresie și smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. IX.3).
- Tibie de pe partea dreaptă, treimea proximală; fractură puternic așchiată, produsă de impactul unor schije și de suflul exploziei; fractură deschisă, completă, multifragmentară, cu dislocare, transversală-spirală, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin compresie și smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. IX.4).
- Tibie de pe partea dreaptă, treimea distală; fractură așchiată, produsă de impactul unor schije și de suflul exploziei; fractură deschisă, incompletă, multifragmentară, liniară, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin compresie sau printr-un mecanism mixt; traumatism cauzator de moarte (Pl. IX.5).
- Tibie de pe partea dreaptă, treimea distală, regiunea metafizară; traumatism provocat de intrarea unui glonț, pe direcție oblică, dintr-un plan superior (de sus în jos); traumatism penetrant, închis, incomplet, produs pe os sănătos, prin mecanism direct; traumatism cauzator de moarte (indirect?) (Pl. IX.6).
- Tibie, diafiză, treimea proximală, fragment; fractură cu dislocare de țesut osos, provocată de impactul cu proiectile sau șrapnele de mare viteză; fractură deschisă, completă, multifragmentară, cu dislocare, transversală-spirală, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin compresie și smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. IX.7).
- Tibie, diafiză, treimea proximală, fragment; fractură cu dislocare de țesut osos, provocată de impactul cu proiectile sau șrapnele de mare viteză; fractură deschisă, completă, multifragmentară, cu dislocare, transversală-spirală, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin compresie și smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. IX.8).
- Tibie, capăt distal, regiunea meta-epifizară, fragment; traumatism produs de pătrunderea unui șrapnel, care a rămas intramuscular, provocând doar o înfundare a țesutului osos; traumatism parțial penetrant, produs prin mecanism direct, pe os sănătos; traumatism produs *perimortem*.
- Tibie de pe partea stângă, epifiza distală, fragment; traumatism produs de un șrapnel care a rămas intramuscular, provocând doar o înfundare a țesutului osos; traumatism parțial penetrant, produs prin mecanism direct, pe os sănătos; traumatism produs *perimortem*.
- Femur de pe partea stângă, treimea distală; fractură cu dislocare de material osos, localizată pe latura internă, provocată de impactul razant cu un glonte sau o schijă, care a secționat diafiza; obiectul a venit pe direcție de jos în sus; fractură deschisă, completă, multifragmentară, cu dislocare, oblică-spirală, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin compresie și smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. IX.9).
- Femur de pe partea dreaptă, treimea distală, regiunea meta-epifizară; traumatism produs de impactul unui șrapnel sau al unei schije cu viteză redusă; obiectul a rămas în țesuturile moi, provocând doar o înfundare a țesutului osos; traumatism parțial penetrant, produs prin mecanism direct, pe os sănătos; traumatism produs *perimortem* (Pl. X.1).
- Femur de pe partea dreaptă, treimea distală; fractură așchiată, cu dislocare de material osos, produsă, cel mai probabil, de impactul unui șrapnel cu viteză foarte mare, care a secționat diafiza; fractură deschisă,

completă, multifragmentară, cu dislocare, oblică-spirală, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin compresie și smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. X.2).

- Femur de pe partea dreaptă, treimea proximală; fractură așchiată, produsă de un glonte ce a intrat în femur din direcția lateral dreapta-spate și a dislocat material osos la ieșire; fractură deschisă, completă, multifragmentară, cu dislocare, oblică-spirală, produsă pe os sănătos, prin mecanism direct, prin compresie și smulgere; traumatism cauzator de moarte (Pl. X.3).
- Coxal de pe partea stângă, aripa iliacă; deschidere/perforație produsă de pătrunderea unui șrapnel pe direcție ventrală; șrapnelul a perforat complet aripa iliacă; traumatism penetrant, produs prin mecanism direct, pe os sănătos; traumatism cauzator de moarte (indirect) (Pl. X.4).
- Coxal de pe partea stângă, aripa iliacă; traumatism prin înfundare produs de pătrunderea unui șrapnel pe direcție ventrală; șrapnelul a rămas în cavitatea abdominală, producând doar o înfundare pe latura ventrală a aripii iliace; traumatism semipenetrant, produs prin mecanism direct, pe os sănătos; traumatism cauzator de moarte (indirect) (Pl. X.5).
- Numeroase fragmente așchiate din diafizele unor oase lungi (femur, tibie, peroneu, humerus, radius și cubitus), rezultate din fracturarea oaselor, din dislocarea masivă a țesutului osos, de la impactul cu proiectile sau șrapnele de mare viteză (Pl. X.6-8).

Observații tafonomice. Starea de conservare a osemintelor este bună spre moderată. Din totalul de 11 schelete (NMI), șapte sunt aproape complete, trei sunt parțial reprezentate și doar unul este slab reprezentat. Toate elementele postcraniene au fost descoperite dezarticulate, situație valabilă și pentru mandibule – singurul os mobil al craniului. În ceea ce privește segmentul cranian, din 10 frontale, șase sunt articulate prin suturi la unul sau la ambele parietale; din nouă parietale de pe partea dreaptă și nouă parietale de pe partea stângă, câte șase din fiecare sunt articulate prin suturi (între ele, la frontal, occipital sau la temporale); din 11 occipitale, cinci sunt articulate la unul dintre parietale sau la ambele; din nouă temporale de pe partea dreaptă și nouă parietale de pe partea stângă, câte patru din fiecare sunt articulate la parietale; din opt zigomatice de pe partea dreaptă și opt zigomatice de pe partea stângă, câte trei din fiecare sunt articulate la maxilarul superior sau la frontal; din 11 maxilare superioare, doar două sunt articulate la frontal sau la oasele feței.

Pe două coaste provenite de la același individ sunt prezente urme intense de oxidare. Una dintre ele prezintă și aderențe de rugină.

Nu au fost identificate depuneri de piatră, decolorări sau exfolieri produse de factorii pedologici. Lipsesc urmele de șlefuire, tăiere sau dezarticulare, situație valabilă și pentru urmele produse de dinții rozătoarelor și carnivorelor.

Alte observații. Printre resturile scheletice ale celor 11 indivizi, a fost determinat un femur de pe partea dreaptă provenit de la un subadult *infans I*. În comparație cu celelalte resturi descoperite în groapă, osul infantil are altă patină și prezintă accentuate modificări tafonomice (exfoliere și decolorare). Acest element scheletic nu a fost luat în considerație la calculul NMI, pentru că, cel mai probabil, are altă vechime, fiind antrenat dintr-un strat cronologic mai vechi.

CONCLUZII

Analiza complexă, de tip interdisciplinar, a descoperirii de la Casa Pogor din Iași a scos în evidență mai multe aspecte care merită subliniate. Primul dintre acestea este faptul că strămutarea osemintelor ostașilor sovietici din cimitirul aflat în curtea Casei Pogor, realizată în anul 1992, nu a fost completă. După știința noastră, nu se păstrează un raport amănunțit al săpăturii, iar posibilitatea ca acolo să mai existe încă oseminte ale militarilor sovietici este destul de ridicată.

Din fotografiile de epocă ale pietrelor funerare, pe care se poate citi inscripția EROU SOVIETIC, am putea crede că avem de-a face cu morminte individuale. Descoperirile din teren ne arată însă că ele sunt gropi comune, astfel că, numărul de indivizi înhumați este mult mai mare.

Un alt aspect este legat de momentul amenajării acestui cimitir. Analiza resturilor osteologice, dar și a materialului arheologic ne întărește convingerea că avem de-a face cu o reînhumare. Gradul de corodare al obiectelor metalice (cartușe, cataramă etc.) dar și dispunerea osemintelor (care nu se aflau în conexiune anatomică în momentul descoperirii) sugerează faptul că aceștia au fost prima oară înhumați superficial, probabil în gropi comune, în apropierea câmpului de luptă, de unde au fost mai apoi strămutați în curtea Casei Pogor. Prezența obiectelor personale, dar și a bocancilor arată că aceștia nu au fost depozitați de efectele lor (nici măcar de muniția pe care o aveau asupra lor în momentul morții).

Prezența nasturilor de la cămașa de vară de tip *Gymnastiorka* poate fi un indiciu care să confirme decesul soldaților în primăvara-vara anului 1944, în timpul luptelor duse la nord de Iași, așa cum am arătat anterior.

Analiza antropologică a celor 11 indivizi a pus în evidență existența unei game largi de traumatisme provocate de schije, gloanțe sau de suflul exploziilor, fapt ce denotă că moartea acestora a fost extrem de violentă, chiar în timpul luptelor și nu ulterior, ca urmare a rănilor. Analiza antropologică a mai pus în evidență vârsta tânără a defuncților, un singur individ fiind trecut de 50 de ani.

Nu cunoaștem numele sau gradul celor înhumați (deși descoperirea unui fragment de centură cu diagonală poate sugera că între ei este prezent cel puțin un ofițer), astfel încât identificarea lor nu este posibilă. Cu toate acestea, considerăm că semnalarea și publicarea acestei descoperiri, precum și demersurile pe care le vom face pentru înhumarea creștinească a rămășițelor aduc un mic omagiu cinstirii și onorării tuturor eroilor care au murit pe câmpurile de luptă, fără să ținem seama de culorile drapelului sub care au luptat.

Glorie eternă!

BIBLIOGRAFIE

- ADAMS, KONIGSBERG 2008 Adams, B. J., Konigsberg, L. W., *How many people? Determining the number of individuals represented by commingled human remains*, in: Adams, B. J., Byrd, J. E. (eds.), *Recovery, Analysis, and Identification of Commingled Human Remains*, Totowa, 241-255.
- ADAMS, KONISBERG 2004 Adams, B. J., Konisberg, L. W., *Estimation of the most likely number of individuals from commingled human skeletal remains*, in: *Am J Phys Anthropol*, 125, 138-151.
- AUFDERHEIDE, RODRIGUEZ-MARTIN 1998 Aufderheide, A. C., Rodriguez-Martin, C., *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BACH 1965 Bach, H., *Zur Berenchnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknocken weiblicher Skelette*, in: *Anthropol Anz*, 29, 12-21.
- BELLO 2005 Bello, S., *The reciprocal effects of taphonomy, funerary practices and anatomical features on the state of preservation of human remains. Taphonomy and state of preservation of human remains*, in: Zakrzewski, S. R., Clegg, M. (eds.), *Proceedings of the Fifth Annual Conference of the British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology*, BARIntSer 1383, Oxford, 1-10.
- BIASUTTI 1959 Biasutti, R., *Le Razze e I Popoli della Terra*, vol. I-IV, U.T.E.T., Torino.
- BLANCHARD 2010 Blanchard, B. K., *A study of the accuracy and reliability of sex estimation methods of the human pelvis*, a thesis presented to the Faculty of California State University, Chico.
- BOEV 1972 Boev, P., *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*, Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia.
- BREITINGER 1938 Breitinger, E., *Zur Berenchnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknocken*, in: *Anthropol Anz*, 14, 249-274.
- BRICKLEY, IVES 2008 Brickley, M., Ives, R., *Bioarchaeology of Metabolic Bone Disease*, Oxford.
- BRUZEK 2002 Bruzek, J., *A method for visual determination of sex, using the human hip bone*, in: *Am J Phys Anthropol*, 117, 157-168.
- BUIKSTRA, UBELAKER 1994 Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H., *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series 44, Fayetteville.
- BUNAK *et al.* 1941 Bunak, V. V., Nesturch, M. F., Roginskij, I. I., *Antropologhija. Kratkij kurs*, Ucpedghiz, Moskva.
- BYRD, ADAMS 2001 Byrd, J., Adams, B. J., *Analysis of commingled human remains*, in: Blau, S., Ubelaker, D. H. (eds.), *Handbook of Forensic Anthropology and Archaeology*, California, 86-174.
- CONNEL 2008 Connell, B., *Preservation and archaeological data*, in: Powers, N. (ed.), *Human osteology method statement*, London, 9.
- DUDAY *et al.* 1990 Duday, H., Courtaud, P., Crubézy, E., Sellier, P., Tillier, A.-M., *L'anthropologie de "terrain": reconnaissance et interprétation des gestes funéraires*, in: *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 2, 3-4, 26-49.
- EICKSTEDT 1934 von Eickstedt, E., *Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit*, Enke, Stuttgart.
- FEREMBACH *et al.* 1979 Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M., *Recommandations pour déterminer l'âge et le sexe sur le squelette*, in: *Bull Mem Soc Anthropol Paris*, XIII, 6, 1, 7-45.

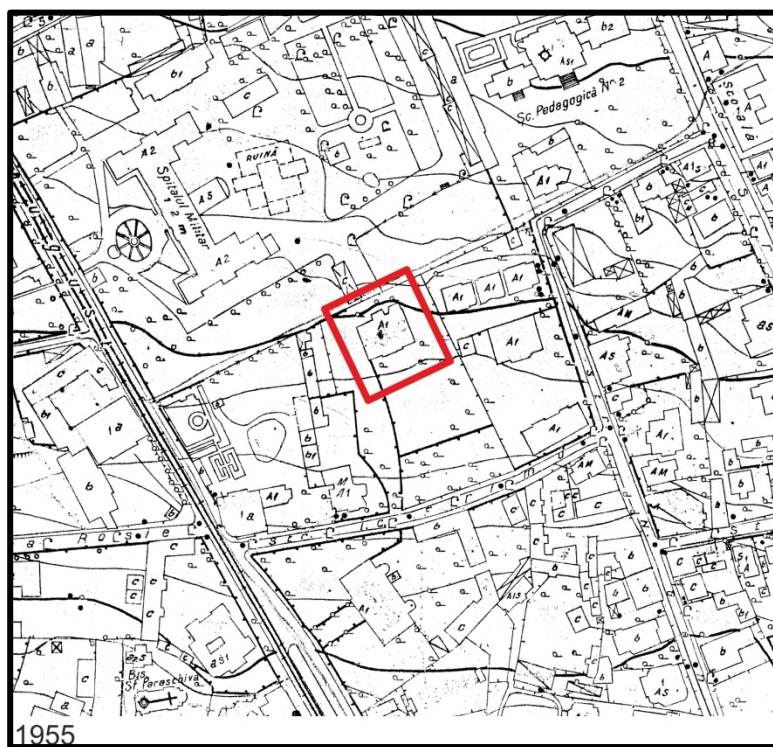
- FUDULU 2008 Fudulu, C, *Monumentele ostașului sovietic din municipiul Iași*, in: *Monumentul*, an IX, Ed. Art Studio, Iași, 303-313.
- GLANTZ 2007 Glantz, D. M., *Red Storm over the Balkans. The Failed Soviet Invasion of Romania, Spring 1944*, University Press of Kansas.
- HAWKEY 1998 Hawkey, D. E., *Disability compassion and the skeletal record: using musculoskeletal stress markers (MSM) to reconstruct an osteobiography from early New Mexico*, in: *Int J Osteoarchaeol*, 8, 326-340.
- IFTIMI 2010 Ifțimi, S., *Iașii în bronz și marmură. Memoria statuiilor*, in: *Cercetări Istorice*, XXIV-XXVI, Iași, 495-543.
- KATZENBERG, SAUNDERS 2008 Katzenberg, M. A., Saunders, S. R., *Biological Anthropology of the Human Skeleton*, Hoboken.
- KAUFMAN *et al.* 1997 Kaufman, M. H., Whitaker, D., Mctavish, J., *Differential diagnosis of holes in the calvarium: Application of modern clinical data to palaeopathology*, in: *J Archaeol Sci*, 24, 193-218.
- KEEGAN 2005 Keegan, J., *The Second World War*, Penguin Books.
- KIMMERLE, BARAYBAR 2008 Kimmerle, E. H., Baraybar, J. P., *Skeletal trauma. Identification of injuries resulting from human rights abuse and armed conflict*, CRC Press, Boca Raton.
- KNÜSEL, OUTRAM 2004 Knüsel, C. J., Outram, A. K., *Fragmentation: the zonation method applied to fragmented human remains from archaeological and forensic contexts*, in: *Environ Archaeol*, 9, 85-97.
- KNÜSEL, ROBB 2016 Knüsel, C. J., Robb, J., *Funerary taphonomy: An overview of goals and methods*, in: *J Archaeol Sci*, 10, 655-673.
- LAMBACHER *et al.* 2016 Lambacher, N., Gerdau-Radonic, K., Bonthorne, E., Tarazaga, F. J. V. Montero, *Evaluating three method to estimate the number of individuals from a commingled context*, in: *J Archaeol Sci*, 10, 674-683.
- LARSEN 1997 Larsen, C. S., *Bioarchaeology: Interpreting behavior from the human skeleton*, New York, Cambridge University Press.
- LATHAM, FINNEGAN 2010 Latham, K. E., Finnegan, M., *Age Estimation of the Human Skeleton*, Illinois.
- LOVELL 1997 Lovell, N. C., *Trauma analysis in Paleopathology*, in: *Yearb Phys Anthropol*, 40, 139-170.
- MANOUVRIER 1892 Manouvrier, L., *Determination de la taille d'après les grands os des membres*, in: *REA*, 2, 227-233.
- MANN, HUNT 2005 Mann, R. W., Hunt, D. R., *Photographic Regional Atlas of Bone Disease: A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton*, Illinois.
- MAYS 1998 Mays, S., *The archaeology of human bones*, London, New York.
- MOLLESON 2007 Molleson, T., *A method for the study of activity related skeletal morphologies*, in: *Bioarchaeology Near East*, 1, 5-33.
- MYSZKA, PIONTEK 2012 Myszka, A., Piontek, J., *Variation of Musculoskeletal Stress Markers in the Medieval Population from Cedynia (Poland) – proposal of Standardized Scoring Method Application*, in: *Coll Anthropol*, 36, 3, 1009-1017.
- Nemeskéri *et al.* 1960 Nemeskéri, J., Harsányi, L., Acsády, Gy., *Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden*, in: *Anthropol Anz*, 24, 70-95.
- ORTNER 2003 Ortner, D. J., *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Oxford.
- OUTRAM *et al.* 2005 Outram, A. K., Knüsel, C. J., Knight, S., Harding, A. F., *Understanding complex fragmented assemblages of human and animal remains: a fully integrated approach*, in: *J Archaeol Sci*, 32, 12, 1699-1710.
- PAINE *et al.* 2007 Paine, R. R., Mancinelli, D., Ruggieri, M., Coppa, A., *Cranial trauma in Iron Age Samnite Agriculturists, Alfedena, Italy: Implications for Biocultura land Economic Stress*, in: *Am J Phys Anthropol*, 132, 48-58.
- PÁLFI, DUTOUR 1996 Pálfi, Gy., Dutour, O., *Activity-induced skeletal markers in historical anthropological material*, in: *Int J Osteoarchaeol*, 11, 1, 41-55.
- PEARSON 1899 Pearson, K., *Mathematic contributions to the theory of evolution. On the reconstruction of stature of prehistoric races*, in: *Philos Trans Royal Soc A* 192, 169-244.
- PÉRIER 1949 Périer, A. L., *Usure, abrasion, érosion*, in: *Pratique Odonto-Stomatologique*, 140, 1-7.
- RIO 2011 Rio, P., *The Soviet Soldier of World War Two. Uniforms, Insignia, Equipment, Weapons*, Casemate Publishers.

- ROBERTS, MANCHESTER 2007 Roberts, Ch., Manchester, K., *The Archaeology of Disease*, Ithaca, New York.
- ROBB 1998 Robb, J. E., *The interpretation of skeletal muscle sites: a statistical approach*, in: *Int J Osteoarchaeol*, 8, 5, 363-377.
- RUSU *et al.* 1995 Rusu, O., Ostap, C., Pricop, A., *Cimitirul „Eternitatea” Iași*, Ed. Cronica, Iași.
- SCHAEFER *et al.* 2009 Schaefer, M., Black, S., Scheuer, L., *Juvenile osteology*, Academic Press, London, New York.
- SCHMITT 2005 Schmitt, A., *Une nouvelle methode pour estimer l'age au deces des adultes a partir de la surface sacro-pelvienne iliaque*, in: *Bull Mem Soc Anthropol Paris*, 17, 1-2, 1-13.
- SMITH, KNIGHT 1984 Smith, B. G., Knight, J. K., *An index for measuring the wear of teeth*, in: *Br Dent J*, 156, 435-438.
- STRADALOVA 1975 Stradalova, V., *Sex differences and sex determination on the sacrum*, in: *Anthropos*, 13, 3, 237-244.
- TROTTER, GLESER 1958 Trotter, M., Gleser, G., *A Reevaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken during Life and of Long Bones after Death*, in: *Am J Phys Anthropol*, 16, 79-123.
- TROTTER, GLESER 1952 Trotter, M., Gleser, G., *Estimation of stature from long bones of American whites and Negroes*, in: *Am J Phys Anthropol*, 10, 469-514.
- TROTTER, GLESER 1951 Trotter, M., Gleser, G., *The effect of ageing on stature*, in: *Am J Phys Anthropol*, 9, 311-324.
- UBELAKER 2002 Ubelaker, D. H., *Approaches to the Study of Commingling in Human Skeletal Biology*, in: Haglund, W. D., Sorg, M. H. (eds.), *Advances in Forensic Taphonomy: Method, Theory, and Archaeological Perspectives*, Boca Raton, London, New York, 355-378.
- UBELAKER 1979 Ubelaker, D. H., *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis and Interpretation*, Taraxacum, Washington D.C.
- UBELAKER, MONTAPERTO 2014 Ubelaker, D. H., Montaperto, K. M., *Trauma interpretation in the context of biological anthropology*, in: Knüsel, C. J., Smith, M. J. (eds.), *The Routledge Handbook of the Bioarchaeology of Human Conflict*, Routledge, London, 25-38.
- VALLOIS 1965 Vallois, H. V., *Anthropometric Techniques*, in: *Curr Anthropol*, 6, 2, 127-143.
- WALDRON 2009 Waldron, T., *Palaeopathology*, Cambridge, New York, 2009.
- WALRATH *et al.* 2004 Walrath, D. E., Turner, P., Bruzek, J., *Reliability test of the visual assessment of cranial traits for sex determination*, in: *American Journal of Physical Anthropology*, 125, 132-137.
- WHITE, FOLKENS 2005 White, T. D., Folkens, P. A., *Human bone manual*, Amsterdam, Boston.

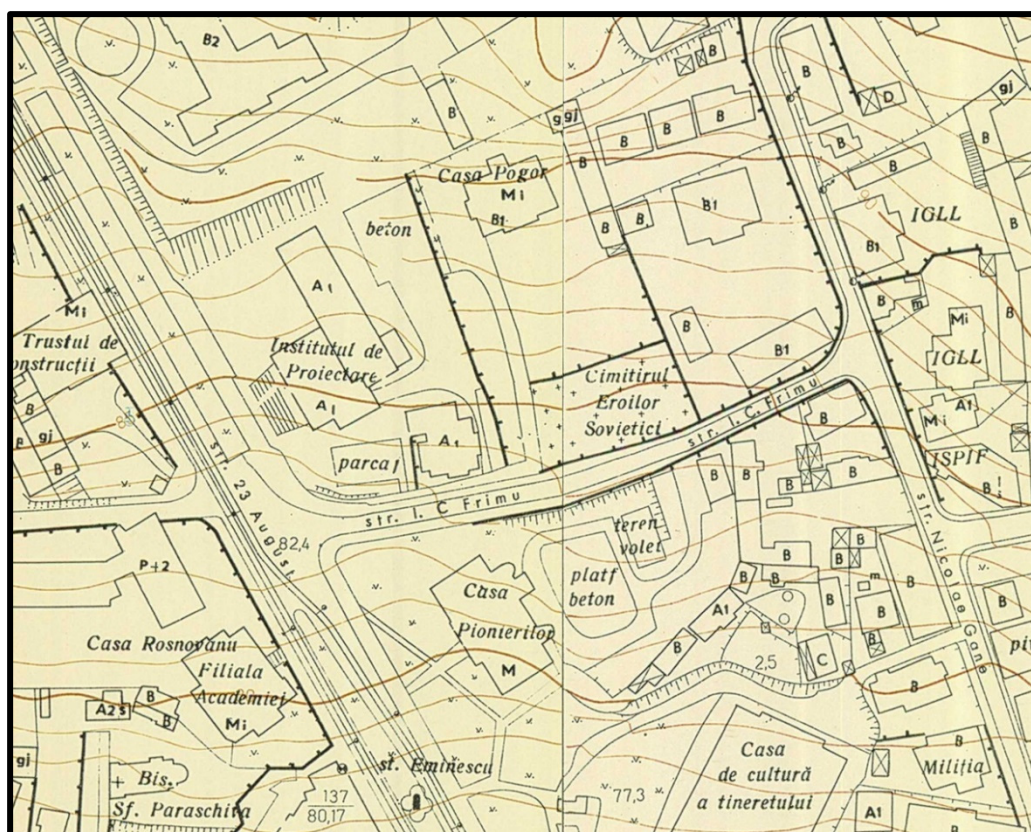
LIST OF ILLUSTRATIONS

Table 1. Minimum number of individuals calculated from morphoscopical determined cranial and postcranial elements.

- Pl. I. 1. Area plan from 1955; 2. Area plan from 1975.
- Pl. II. 1. The Soviet heroes' monument in the courtyard of the Pogor House and the tombstones (photo MLRI archive, 1984); 2. Aspects from the discovery of the first human remains at the digging of the ditch.
- Pl. III. 1. Northern profile stratigraphy of the ditch; 2. Southern profile stratigraphy of the ditch.
- Pl. IV. 1. The bones disposition within the pit (drawing); 2. The bones disposition within the pit (photo).
- Pl. V. 1. 7.62 caliber Soviet ammunition and metal and bone buttons; 2. Star-shaped cap badge and pocket knife; 3. Belt buckles and leather ammo pouch clasp.
- Pl. VI. 1. Soviet and American leather military boots; 2. Types of boots used by the Soviet army during World War II.
- Pl. VII. Pogor House, the representation of the skulls. 1. Young adult, 20-30 years old, neurocranium, frontal view; 2. Middle-aged adult, 40-50 years, frontal; 3. Middle-aged adult, 30-40 years, frontal, incomplete; 4. Middle-aged adult, 30-40 years, frontal; 5. Young adult, 20-30 years old, frontal, incomplete; 6-7. Young adult, 30-35 years old, skull, front view (6) and lateral view (7); 8-9. Middle-aged adult, 45-50 years old, skull, front view (8) and lateral view (9); 10. Juvenile, under 20 years of age, neurocranium, lateral view; 11. Juvenile, under 20 years of age; 12. Old adult, over 50 years old.
- Pl. VIII. Pogor House, infections and cranial and postcranial traumas. 1. Tibia, left, diaphysis, traces of an infection; 2. Femur, right, proximal end, traces of an infection; 3. Parietal, left, fragment, linear fractures; 4. Parietal, right, fragment, linear and curvilinear fractures; 5. Frontal, fragments, linear fractures; 6-7. Penetrating cranial trauma; 8-9. Complex cranial trauma; 10. Radius, right, open fracture; 11. Radius, left, open fracture; 12. Ulna, right, open fracture.
- Pl. IX. Pogor House, postcranial trauma. 1. Humerus, right, open fracture; 2-3. Fibulae, diaphyses, open fractures; 4. Tibia, right, open fracture; 5. Tibia, right, mixed fracture; 6. Tibia, right, penetrating trauma; 7. Tibia, diaphysis, open fracture; 8. Tibia, diaphysis, open fracture; 9. Femur, left, oblique-spiral fracture.
- Pl. X. Pogor House, postcranial trauma. 1. Femur, right, stifled trauma; 2. Femur, right, oblique-spiral fracture; 3. Femur, right, oblique-spiral fracture; 4. Coxal, left, penetrating trauma; 5. Coxal, left, semi-penetrating trauma; 6-8. Chipped diaphyseal fragments.

1

2

Pl. I. 1. Planul zonei din anul 1955; 2. Planul zonei din anul 1975.

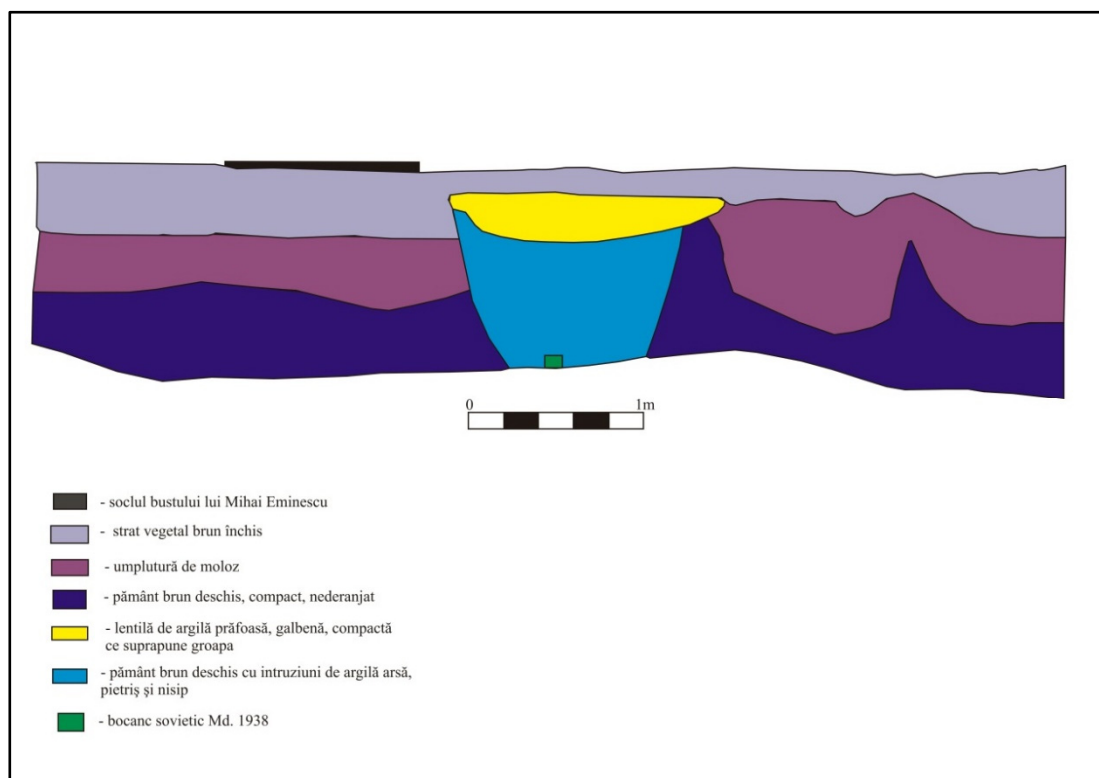

1

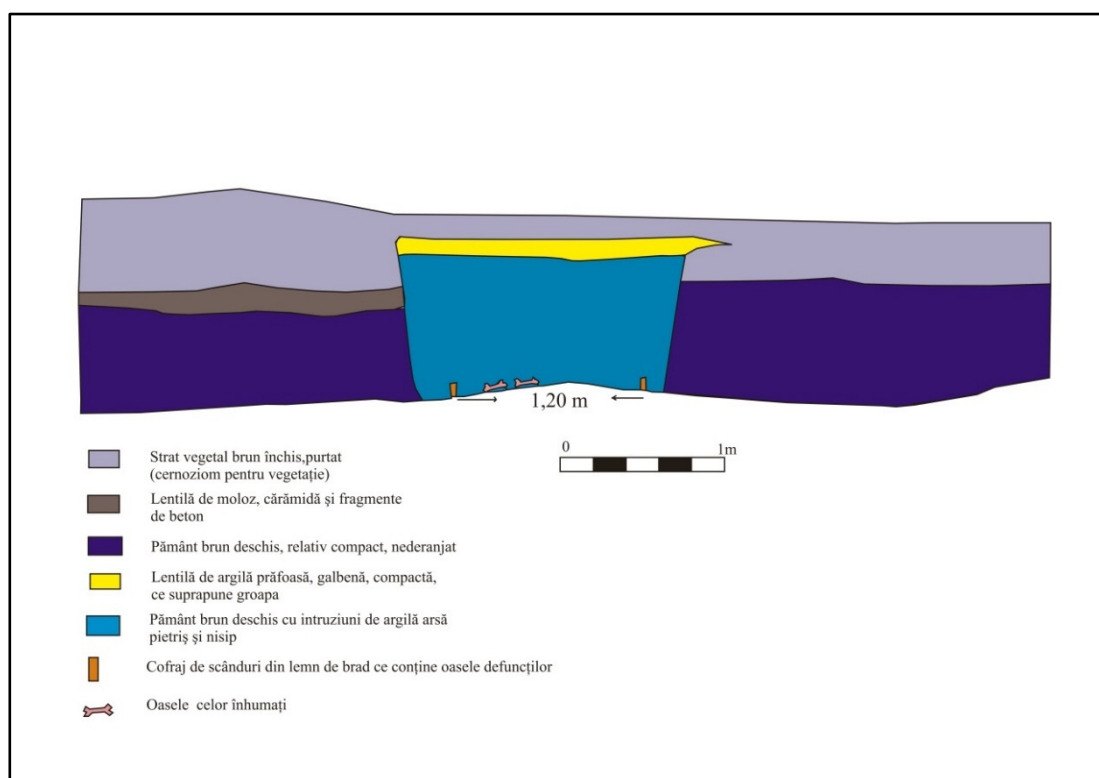

2

Pl. II. 1. Monumentul eroilor sovietici din curtea Casei Pogor și pietrele funerare (foto arhiva MLRI 1984);
2. Aspecte de la descoperirea primelor rămășițe umane la săparea șanțului.

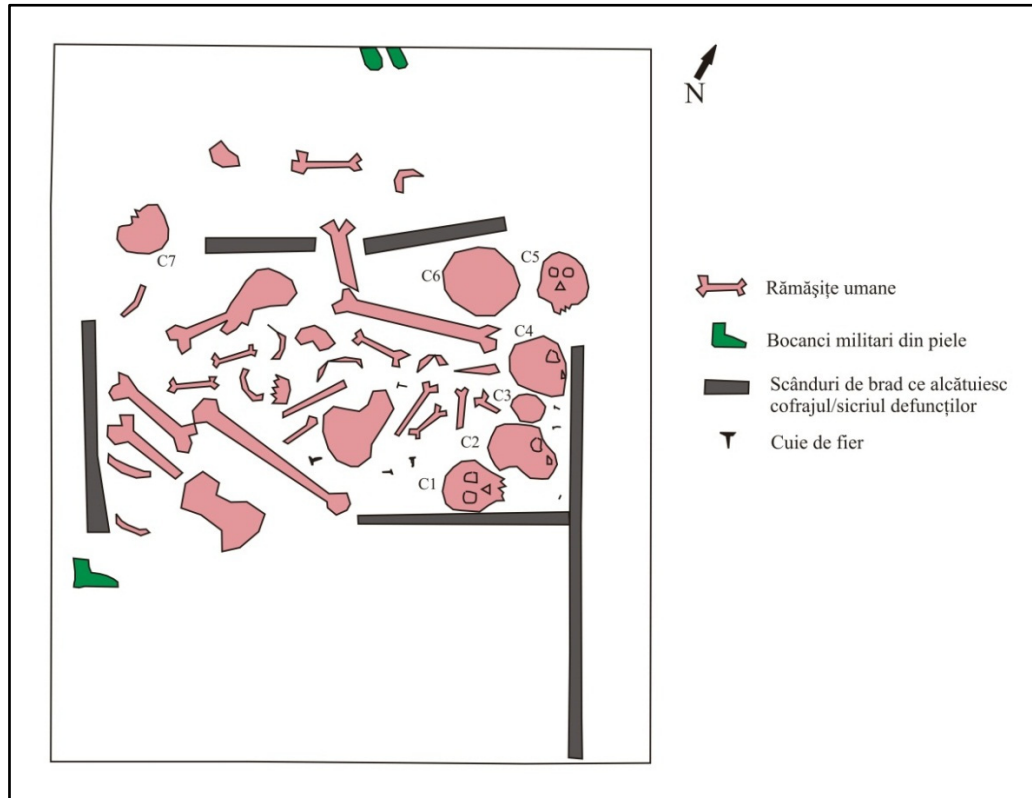

1

2

Pl. III. 1. Stratigrafia profilului de nord al șanțului; 2. Stratigrafia profilului de sud al șanțului.

1

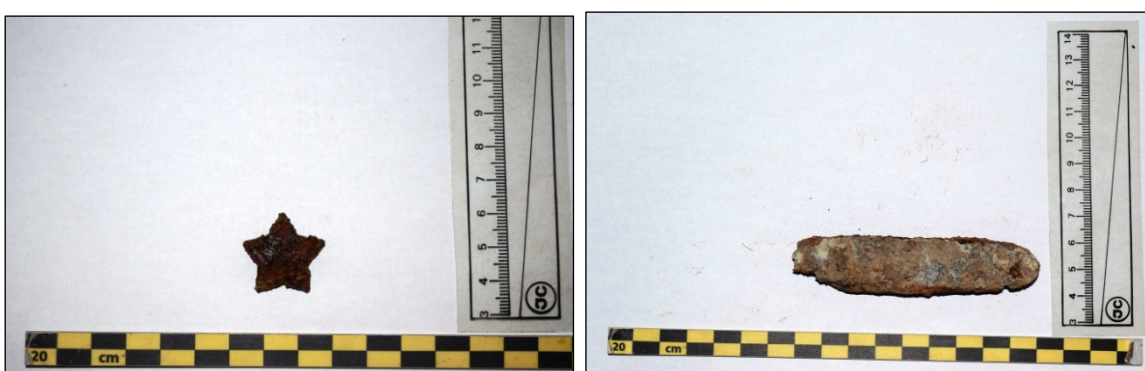

2

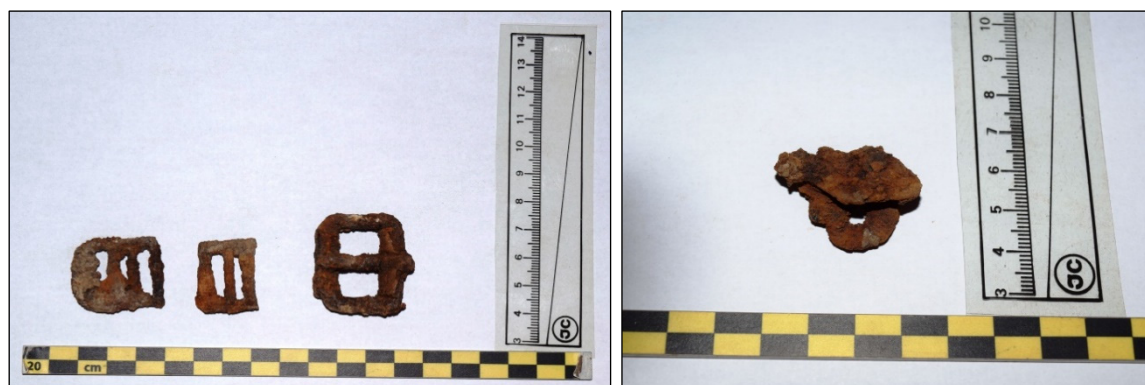
Pl. IV. 1. Dispunerea osemintelor în groapă (desen); 2. Dispunerea osemintelor în groapă (foto).

1

2

3

Pl. V. 1. Cartușe de proveniență sovietică calibrul 7.62 și nasturi de metal și os;
2. Cuc de bonetă în formă de stea și briceag; 3. Cataramă de centură și închizător de cartușieră din piele.

1

2

Pl. VI. 1. Bocanci militari din piele de tip sovietic și american; 2. Modele de bocanci folosiți de armata sovietică în război.

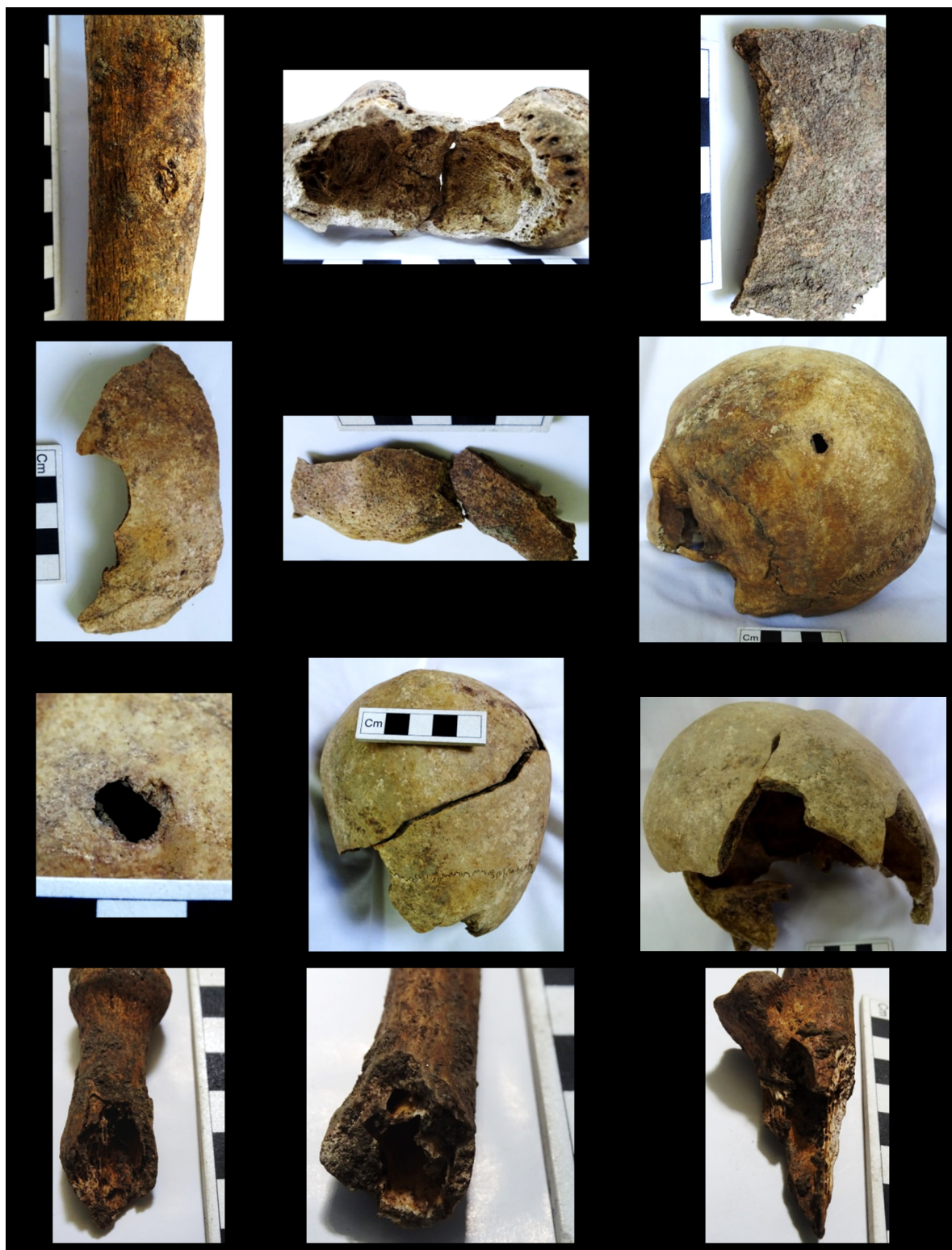
Partea anatomică		juvenili, sub 20 de ani/osificare incompletă	Adulți, peste 20 de ani/osificare completă	Total
Scheletul cranian				
Frontal		-	10	10
Parietal	dreapta	-	9	9
	stânga	-	9	9
Occipital		-	11	11
Temporal	dreapta	-	9	9
	stânga	-	9	9
Zigomatic	dreapta	-	8	8
	stânga	-	8	8
Maxilar superior		3	8	11
Mandibulă		3	8	11
Scheletul postcranian				
Vertebra C1		-	9	9
Vertebra C2		-	9	9
Vertebra C7		-	6	6
Claviculă	dreapta	2	8	10
	stânga	2	7	9
Manubriu		-	11	11
Mezostern		1	7	8
Omoplat	dreapta	1	10	11
	stânga	1	10	11
Coasta I	dreapta	-	9	9
	stânga	-	8	8
Humerus	dreapta	-	9	9
	stânga	-	9	9
Radius	dreapta	2	8	10
	stânga	2	7	9
Cubitus	dreapta	3	6	9
	stânga	3	6	9
Capitat	dreapta	-	3	3
	stânga	-	4	4
Trapez	dreapta	-	2	2
	stânga	-	2	2
Scafoid	dreapta	-	5	5
	stânga	-	5	5
Coxal	dreapta	3	7	10
	stânga	2	8	10
Sacrum		4	7	11
Femur	dreapta	-	10	10
	stânga	-	10	10
Rotula	dreapta	-	9	9
	stânga	-	8	8
Tibia	dreapta	-	10	10
	stângă	-	11	11
Calcaneu	dreapta	-	8	8
	stânga	-	10	10
Astragal	dreapta	-	9	9
	stânga	-	10	10
Navicular	dreapta	-	9	9
	stânga	-	9	9
Cuboid	dreapta	-	8	8
	stânga	-	10	10
Cuneiform I	dreapta	-	5	5
	stânga	-	6	6
Metatarsian I	dreapta	-	9	9
	stânga	-	8	8
Număr total elemente scheletice luate în calcul				462

Tab. 1. Numărul minim de indivizi calculat pe baza elementelor scheletice craniene și postcraniene determinate morfoscopic.

Pl. VII. Casa Pogor, starea de reprezentare a segmentelor craniene.

1. Adult tânăr, 20-30 ani, neurocraniu, vedere frontală; 2. Adult de vârstă mijlocie, 40-50 ani, frontal;
3. Adult de vârstă mijlocie, 30-40 ani, frontal, incomplet; 4. Adult de vârstă mijlocie, 30-40 ani, frontal;
5. Adult tânăr, 20-30 ani, frontal, incomplet; 6-7. Adult tânăr, 30-35 ani, craniu, vedere frontală (6) și laterală (7);
- 8-9. Adult de vârstă mijlocie, 45-50 ani, craniu, vedere frontală (8) și laterală (9); 10. Juvenil, sub 20 de ani, neurocraniu, vedere laterală; 11. Juvenil, sub 20 de ani; 12. Adult bătrân, peste 50 de ani.

Pl. VIII. Casa Pogor, infecții microbiene și traumatisme craniene și postcraniene.

1. Tibie, stânga, diafiză, urme ale unei infecții microbiene; 2. Femur, dreapta, capăt proximal, urme ale unei infecții microbiene;
3. Parietal, stânga, fragment, fracturi liniare; 4. Parietal, dreapta, fragment, fracturi liniare și curbilini;
5. Frontal, fragmente, fracturi liniare; 6-7. Traumatism cranian penetrant; 8-9. Traumatism cranian complex;
10. Radius, dreapta, fractură deschisă; 11. Radius, stânga, fractură deschisă; 12. Cubitus, dreapta, fractură deschisă.

Pl. IX. Casa Pogor, traumatisme postcraniene.

1. Humerus, dreapta, fractură deschisă; 2-3. Peronee, diafize, fracturi deschise; 4. Tibie, dreapta, fractură deschisă;
5. Tibie, dreapta, fractură mixtă; 6. Tibie, dreapta, traumatism penetrant; 7. Tibie, diafiză, fractură deschisă;
8. Tibie, diafiză, fractură deschisă; 9. Femur, stânga, fractură oblică-spirală.

Pl. X. Casa Pogor, traumatisme postcraniene.

1. Femur, dreapta, traumatism prin înfundare; 2. Femur, dreapta, fractură oblică-spirală;
3. Femur, dreapta, fractură oblică-spirală; 4. Coxal, stânga, traumatism penetrant;
5. Coxal, stânga, traumatism semipenetrant; 6-8. Fragmente așchiate din diafize.

A CLAY MYRMILLO FIGURINE FROM TERRITORIUM TROESMENSE

BY
GEORGE NUȚU*

Abstract:

The article is devoted to the analysis of a clay figurine discovered stray find in the area of the Cerna village during the 1980's. The findspot is close to the legionary headquarter of Legio V Macedonica from Troesmis (near modern Turcoaia village in Tulcea county). This myrmillo statuette is a unicum for Dobrudja, NE area of Moesia Inferior province, and even a rare form in the rest of Roman provinces, and merits publication in its own right.

Keywords: *Moesia Inferior; territorium Troesmense; clay figurine; gladiator; myrmillo.*

CONTEXT OF THE FIND

The terracotta figurine was discovered on the territory of Cerna village during the 1980's in unknown conditions. It seems that the find was a gift to Tulcea Museum from a local school teacher who probably gets it from one of his school students. The Cerna village is located in the north-west area of Tulcea county close to the Danube and approximately 11 kilometres south-east from Troesmis (on the Iglîța Hill, north of modern Turcoaia) which is the main ancient settlement in its vicinity (Fig. 1). The proximity of the headquarter of Legio V Macedonica from Troesmis led to the development of a large number of Roman rural settlements in its territory, at Cerna being also attested *villae rusticae* and *vici*.¹ Together with Traian village, the area of Cerna was Troesmis's one of the main quarries.²

Another critical factor in the development of this area during the Roman period is the geographic placement on the route that made the connection between the coastal road and the Dobrudjan central road with the Danube *limes*. The intersection of the two was made in the area of the modern village of Horia and from here the *semita* that bound this road with the *limes*, particularly Troesmis, left. Therefore, the rural settlements in the area of Cerna developed as a result of its location in a particularly favourable area for agriculture, crafts and commerce. In the absence of large-scale archaeological investigations, one can mention only some field surveys, mostly unpublished, the Thracian Rider relief found at Mangina depression and an *aedicula* depicting Epona found at Mircea Vodă some six kilometres south-east from Cerna.³ Both monuments are probably of a local origin in workshops developed near one of the rural settlements.

DESCRIPTION

The statuette was full cast in a single valve mould (Fig. 2-3). The front part is carefully designed for details. However, the achievement is relatively mediocre. The shield that protects the torso and the upper part of the legs is rectangular with rounded corners; slight traces allow to see corrections made with the aid of a spatula and from the slip stretched with a brush, uneven. A small fragment is missing from the left corner of the shield. The helmet is high, provided with a circular full-face visor that has been suggested by incised circles. Its crest is partially broken (the central part), but it has an angular outline rising vertically. At the back, the helmet is thickened and extended at the bottom to suggest a protective 'collar'. The left arm is covered by the shield so that the ancient artist no longer represented it. The right arm is

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea; nutugrg@yahoo.com.

¹ BAUMANN 1983: 60; BAUMANN 1984: 209, No. 7, Fig. 7. For the archaeological dossier of Cerna see BĂRBULESCU 2001: 88 and GUGL, PANAIT 2016: 450, footnote no. 914.

² ALEXANDRESCU 2016: 57.

³ OPAITȚ 1973-1975: 125-128, Fig. 1; BAUMANN 1984: 210, No. 10, Fig. 10; BĂRBULESCU 2001: 177.

slightly flexed to support the shield but also because it initially had a small sword in it, as it suggests slight traces of a rupture. Also, this arm is covered by a sleeve represented by small incisions with an instrument having the tip approximately triangular. The back is massive, processed briefly, with the buttocks barely outlined and strong traces from a spatula with which some finishes were made. The left leg is broken where, probably, the terracotta was fixed on a base. The right foot is broken from the basin level. It features the same reddish-brown 2.5YR/4/3 non-uniform colour slip with lighter surfaces. The fabric is fairly fine, homogeneous reddish-grey 2.5YR/5/1.

It is housed by the Museum of History and Archaeology of the Eco-Museum Institute “Gavrilă Simion” from Tulcea (ICEM) under inventory number 42959. The height is 13.1 cm; maximum width is 6.2 cm, and the shield’s dimensions are 6.8 x 5.3 cm.

Fig. 1. Cerna village area and Troesmis in the background (Google Earth capture ©2020 CNES/Airbus).

CHRONOLOGICAL, FORMAL AND STYLISTIC PARALLELS

A close parallel comes from the southern cemetery of Patavium/Padua wherein 2012 was discovered a rich infant burial (age of 3 years \pm 12 months).⁴ Dated in the second half of the 2nd century AD, this tomb, probably belonging to the wealthy class of the city, had in its inventory a statuette of terracotta representing a gladiator. Not coincidentally, Rossi emphasized the importance of the discovery that she considered a *unicum* due to the conservation status of the figurine and the fact that the helmet is removable.⁵ The statuette represents a *myrmillo* in a defensive position, with a large rectangular shield, and a slot for fastening a sword in the right hand. The helmet (*galea*) has a trapezoidal crest and with

⁴ PETTENÒ *et al.* 2012: 16; ROSSI 2015: 24.

⁵ ROSSI 2016: 65.

the visor provided with holes. The statuette has medium dimensions, with a height of 16.1 cm. Only the detachable helmet has a height of 4.3 cm.⁶

In the necropolis at Luceria/Lucera, other terracotta statuettes representing gladiators were discovered. Although the context is not certain, due to the inadequate research method, we notice the figurine of a *venator* and those of a *secutor*, respectively *thraex* and a helmet belonging to the last-mentioned type.⁷ Among the mentioned statuettes, a *thraex* with a high helmet provided with a network-pierced visor and a massive, rectangular shield, as the Cerna find, draws attention. Despite the mediocre quality of the photography offered by Bartoccini, this figurine looks similar to the one in Moesia.⁸ We note, however, the position of the body of the figurine from Lucera that with its slightly bent legs suggests a more defensive position.

Fig. 2. The terracotta gladiator from Cerna (Photo: Gabriel Dincu/ICEM).

On the other hand, a terracotta figurine from the Württemberg State Museum depicts a *myrmillo* with a supple body, apparently protected only by the massive, rectangular shield and the typical helmet, with the oversized ridge.⁹ The shield and gladius were not preserved in the case of a bronze statue (2nd century AD) kept in the British Museum. However, the characteristic helmet (Berlin type G) offers enough details to allow the classification in the *myrmillo* type.¹⁰ Another fighter in the same category of gladiators is a terracotta figurine from the Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg that presents a martial picture with the body bent in front, protected by the massive shield, and the right arm placed towards the back seems ready to strike.¹¹ Besides, the helmet can be removed to see the gladiator's face, as in the case of the Padua figurine. However, the similarities with it stop here, all the more as it is somewhat static. The typical helmet was also rendered in the form of a flamboyant class of lamps,¹² along with those of *thraeces*.¹³

⁶ PETTENÒ *et al.* 2012: 19, Fig. 5a-b; ROSSI 2015: 25; ROSSI 2016: 69, Nos. 5-6, Fig. 4.5-6, 10-13.

⁷ BARTOCCINI 1936: 42-46; MERTENS, VOLPE 1999: 40, Fig. 33.

⁸ BARTOCCINI 1936: 44-45, Fig. 22-23. The same rigid, conventional attitude as in the case of the find from Cerna can be found in the case of two figurines of *secutores* from Cologne – see NOSSOV 2009: 88.

⁹ JUNKELMANN 2000: 63, Fig. 63/left; BLOIER 2015: 16, Fig. 16/left.

¹⁰ JUNKELMANN 2000: 43, Fig. 25; NOSSOV 2009: 85/down.

¹¹ JUNKELMANN 2000: 46, Fig. 29.

¹² RONKE 2012: 303-309; BIELFELDT 2014: 220, Fig. 50; BOGDANOVIĆ, VUJOVIĆ 2015: 317-331.

¹³ NOSSOV 2009: 85/above.

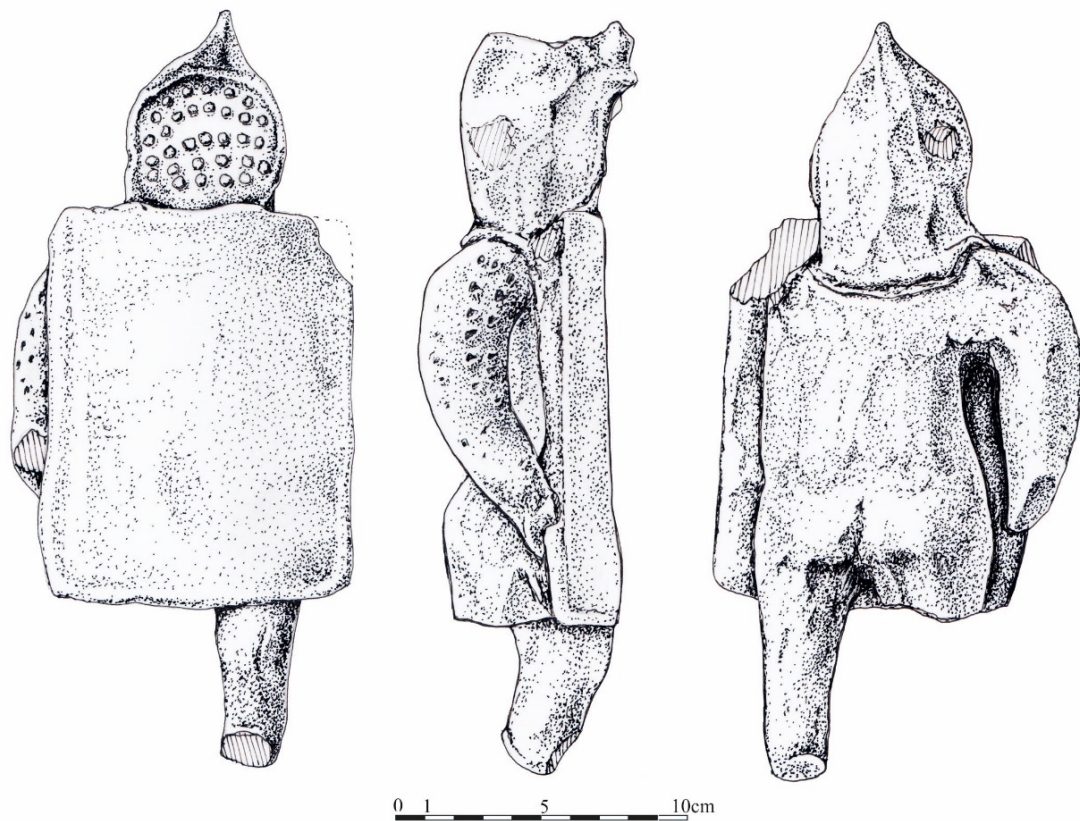

Fig. 3. The terracotta gladiator from Cerna (drawing: Camelia Geanbai/ICEM).

THE MYRMILLO IN ACTION

The origin of this class of gladiators is found in the type of Gauls who arrived in Etruria from Gallia Cisalpina. Grant noted that during the imperial period *myrmillo* replaced this class of fighters¹⁴ with whom they probably had relatively similar armament. As for their names, the same author noted that it was derived from the representation of a sea fish (*mormylos*, *mormyros*, i.e. the sea eel) that was represented on their helmet.¹⁵ However, the Gauls will not disappear immediately but will be mentioned in the sources of the time along with *myrmillo*. Last but not least, for this reason he will now have as an opponent the *retiarius* who with his trident was aiming to kill the fish.¹⁶ However, *myrmillones* routinely had other opponents in the *thraex*, *provocator*, or other heavily armed gladiators' category.¹⁷ The *armatura* of the *myrmillo* is not entirely clear. However, the large shield (*scutum murmillonicum*), the characteristic helmet with network-pierced visor,¹⁸ wide flanged neck-guard and the *gladius* are standard weapons in its equipment.¹⁹ The loincloth (*subligaculum*) is

¹⁴ GRANT 1967: 59; also, JUNKELMANN 2000: 48-51; NOSSOV 2009: 58.

¹⁵ GRANT 1967: 59 [...'named after the representation of a sea-fish (*mormylos*, *mormyros*) which he wore in his helmet']; BARRESI 2002: 6.

¹⁶ LAFAYE 1896: 1587; WIEDEMANN 1995: 119; BASTIDAS 2011: 127-128; MANAS 2016: 707-709. According to JUNKELMANN (2000: 48) and NOSSOV (2009: 58-60), *myrmillo* was currently battling *thraex* or *hoplomachus*, and *retiarius* was an occasional opponent. It is certain that this class of gladiators wore the equipment specific to the Roman soldiers, in particular the rectangular and massive shield, next to the *gladius*.

¹⁷ BENNETT 2009: 4; COULSTON 2009: 199; BASTIDAS 2011: 128; MIĄCZEWSKA 2015: 53.

¹⁸ According to COULSTON (2009: 200) the full face-masks of gladiatorial helmets 'prevented fights from being 'spoilt' by combatants losing their eyes or being blinded by bloody face wounds' or to avoid the 'stigma of their social status'.

¹⁹ LAFAYE 1896: 1588; MANN 2013: 24-25.

not visible in the case of the Cerna terracotta, as are the *fasciae* (the lower legs and feet wrappings). In contrast, the *manica*, the scale armour which was meant to protect the shoulders and the arms, is visible on the right arm.²⁰ The diffusion of this class of gladiators covers both the western and eastern provinces of the Empire.²¹

One of the clearest representations of a *myrmillo* is the stele of freedman Q. Sossius Albus from the beginning of the 2nd century AD. Discovered in Aquileia, the stele represents this gladiator of *myrmillo* type.²² The affiliation to this class of gladiators is clearly mentioned [*Q(uinti) Sossi / Albi / Myrmillonis*] and is supported by the specific *armatura*: the helmet with the high crest, a network-pierced visor and a flanged neck-guard, a rectangular, semi-cylindrical shield designed with an umbo, the *manica* on the right hand with which it holds gladius and greave on the left foot.²³ The stele of another *myrmillo* – Peitheros – of *Oescus*/Gigen origin discovered at Ancyra/Ankara, in Galatia, shows a similar image. Peitheros, probably a slave, is rendered to the left with a heavy helmet, a gladius in right hand and the typical broad rectangular-shaped shield.²⁴ One can notice the appreciable distance between the place of birth and the one where Peitheros died, all the more so since most of the gladiators in the eastern provinces died not far from their home town.²⁵

CONCLUDING COMMENTS

At the end of these lines we cannot ask what the role of this statuette was. Obviously, due to the fact that it does not represent a deity, the figurine in question does not have a religious purpose. On the other hand, the statuettes in the terracotta representing gladiators are isolated discoveries,²⁶ many of them being recovered from the funeral contexts.²⁷ And, of course, *myrmillo* was not the only type of gladiator represented in the terracotta figurines because we know other examples such as the *secutores*.²⁸

Returning to the child's grave from Patavium/Padua, the authors of the discovery showed that the rich inventory recovered is divided into three functional categories. The containers were intended for essences and/or food/liquids, and the third category is the items with affective value among which the statuette representing the gladiator can be ascribed.²⁹ In this case, the statuette was meant to allow the deceased's child to continue playing, although one cannot exclude a magical role with protective function.³⁰ However, the primary function of this figurine seems to be that of a toy, especially if we consider the early age of the deceased.³¹

The funeral context from Patavium is not unique. Rossi recalls other situations in which gladiator statuettes were discovered in the funeral context, both in Italy and in other Roman provinces. One of the earliest (1st century BC) is a cremation tomb from Taras/Taranto where two gladiator figurines were discovered.³² Pompeii, Luceria/Lucera and a rural cemetery near Casazza are other examples of gladiator statuettes found in burial contexts.³³ In this context, a figurine representing a *myrmillo* discovered in Milan, in a funerary context, with the specific helmet, the *manica* on the right arm, a *subligaculum* supported by a belt and which is decorated with decorative motifs consisting of a circle and dot should be mentioned. The left arm is missing, but it probably held a rectangular shield, typical of this category of gladiators. The dating of this statuette is relative, in the 2nd – 3rd centuries AD.³⁴ Unfortunately, in the absence of anthropological analyzes, in many cases we do not know the sex or age of the deceased.

²⁰ LAFAYE 1896: 1584; WISDOM 2001: 30-31, Fig. E; NOSSOV 2009: 90.

²¹ VILLE 1981: 314; CARLSEN 2014: 442.

²² BERTACCHI 1994: 176; ROSSI 2015: 26; [www. http://lupa.at/17539](http://lupa.at/17539) (accessed in 2 April 2020).

²³ BERTACCHI 1994: 177.

²⁴ BENNETT 2009: 6-7, 13, Fig. 2; MANN 2011: 107-108.

²⁵ MANN 2009: 281.

²⁶ MIĄCZEWSKA 2015: 80-81.

²⁷ HAUTALA 2015: 193.

²⁸ NOSSOV 2009: 88.

²⁹ PETTENÒ *et al.* 2012: 20; ROSSI 2016: 74.

³⁰ PETTENÒ *et al.* 2012: 20-21; ROSSI 2015: 24-25.

³¹ ROSSI 2015: 25.

³² BARTOCCINI 1936: 47-48, Fig. 26-27.

³³ ROSSI 2015: 26; ROSSI 2016: 78-79.

³⁴ CERESA MORI 2012: 72, No. 12.

Five clay figurines representing gladiators were discovered at Pompeii. Of these, one representing a *hoplomachus* was discovered in a funeral context, in “La tomba del vaso blu” in the necropolis near Porta Herculaneum.³⁵ The context is not known, as the tomb was excavated in the 19th century, but it seems that together with the gladiator statuettes were discovered other terracotta³⁶. Therefore, the offerings consisting of different figurines are a relatively common practice in different funerary contexts. In fact, the *sigilla/sigillaria* were donated during the festival of *Saturnalia* (December 17th – 23rd),³⁷ and this exchange of gifts, including for children, could constitute elements of the funeral inventory in the case of *mors immatura*. However, Carroll’s extended analysis of the offerings from children’s graves in Roman Italy showed that the most common grave-goods consists mainly of pottery, including feeding bottles, as well as glass, beads, coins and apotropaic amulets.³⁸ Thus, it seems that the gravestone of Sextus Rufius Achilleus (of seven months and nine days from the 2nd century AD) who represents the child with the figurine of a clay rooster – probably his favorite toy – is a rarer example than a rule.³⁹ Other such examples appear in Britannia. The famous ‘child’ tomb at Colchester in which some pipe clay figurines⁴⁰ were laid among other offerings turned out to belong to a high-ranking woman,⁴¹ an ex-legionary or a ‘travelling actor buried with representations of his profession’.⁴²

The significance of placing these figurines in graves is not clear, and possible hypotheses are not unanimously accepted. Beyond the role of simple toys, the apotropaic role of some was emphasized, in particular of the figurines representing animals.⁴³ Of course, the protective role of the representations of some deities, such as Mother Goddess in the grave of a child from Arrington, cannot be denied.⁴⁴

A few “statuette fittili” of gladiators were discovered in the amphitheatre from Aquileia, while an inscription mentioning a *retiarius* and the stele of the *myrmillo* Q. Sossius Albus,⁴⁵ previously discussed, were discovered in other find spots. I previously mentioned the five figurines of gladiators from Pompeii. Perhaps not by chance, four of them were discovered in a domestic context, in the “Casa del Marco Lucrezio Frontone”. Iorio advanced the idea that their role was decorative to illustrate in pairs the gladiatorial fights – in this case *hoplomachi* vs. *thraeces*. The hypothesis is supported by figurative parietal or sculptural representations from different areas of Pompeii.⁴⁶ Moreover, Langner interprets these figurines as decorative objects with which the Romans lived. Beyond the votive role, they were on display in the rooms in the vicinity of the *atrium*, on shelves or in boxes, and their role was to be seen.⁴⁷

The fascination of the Roman society for gladiators is reflected in the variety of objects having such representations.⁴⁸ The figurines depicting gladiators are just another form of this fascination and they obviously got the best of the children who identified themselves with those they imitated through the game. *Myrmillones* and other gladiators appear on a variety of materials and in various modes of representation, including pairs. Some are extremely detailed, such as the bone and ivory handles of some knives,⁴⁹ and in the case of a ceramic mould – a possible *crustulum* found at Selište, near Viminacium/Kostolac we observe the classic duel between *thraex* and a *myrmillo*.⁵⁰ If we are to discuss the popularity of this pair of fighters, we can bring to discussion another mould discovered at Salona in the 19th century. Considered long ago a *crustulum* or a mould for the manufacture of metal plates offered as prizes to winning

³⁵ KOCKEL 1983: 153, no. 9, Pl. 54.g; IORIO 2015: 96-97, 104, Fig. 1.

³⁶ KOCKEL 1983: 152-153, Nos. 3-10, Pl. 54; IORIO 2015: 98.

³⁷ LANGNER 2013: 59; IORIO 2015: 100.

³⁸ CAROLL 2011: 107-108.

³⁹ CAROLL 2011: 112, Fig. 8. See also, HAUTALA 2015: 196-197.

⁴⁰ ECKARDT 1999: 60-68, Pl. 10-12. For Gallia see TALVAS 2007: 165-197; DAMOUR, POUGET 2014: 481-488.

⁴¹ GOING *et al.* 1997: 388.

⁴² ECKARDT 1999: 78-79.

⁴³ GOING *et al.* 1997: 390-391.

⁴⁴ GREEN 1992: 7.

⁴⁵ BERTACCHI 1994: 176-177; GIOVANNINI, VENTURA 2012: 178-182, Fig. 6-9.

⁴⁶ IORIO 2015: 100-104; also, SERRA 2014: 154, Fig. 124.

⁴⁷ LANGNER 2013: 58.

⁴⁸ COULSTON 2009: 197; MIĄCZEWSKA 2015: 91.

⁴⁹ BARTUS 2010: 27-49, Pl. 2; BARTUS, GRIMM 2010: 321-324 (from Caerwent/Venta Silurum); KOVAČ 2019: 107-110, Fig. 1.1 (*myrmillo*-shaped bone handle from Mursa/Osijek).

⁵⁰ VUJOVIĆ 2011: 199-206.

gladiators in the arena, this discovery was later interpreted as a mould for rectangular-section glass containers.⁵¹ In any case, it reveals once again the popularity of gladiator combats and in particular the role of *myrmillones* in them.

It should be noted that most of the examples discussed above are findings from the western provinces where the topic of gladiatorial combat has long been discussed. In the East, the examples are relatively less, but the games had the same intensity. However, the observation regarding the rarity of terracotta statuettes with the representation of gladiators remains valid. Of the few examples in the proximity of Moesia Inferior is the east of Thracia where a series of figurines (*secutor*, *provocator*, *retiarius*) have been discovered in Apri/Kermeyan, Rhaidestos/Tekirdag and in other settlements in the area,⁵² but it differs stylistically from the figurine from Cerna. Further East we recall the examples found in domestic contexts at Ephessos, probably representing *provocatores*, *retiarii* and the head of the statuette of a *secutor*.⁵³

I mentioned at the beginning that the statuette of this *myrmillo* was not discovered in an archaeological context. Unfortunately, this does not allow a clear association with the funeral or domestic milieus. However, I tend to attribute this figurine to a disturbed early Roman grave. Thus, based on the available parallels, the find may be attributed to a *mors immatura* context involving offerings to children.⁵⁴

But where was this figurine produced and purchased? It is a difficult question and a “challenging assumptions” is the possibility of making the figurine in the workshops in the territory of Troesmis. Such figurines/toys could be sold on the occasion of the *munera* that took place in the amphitheater of the city in the form of souvenirs highly prized by children who idealized gladiators. This fact is also supported by other categories of objects that could be sold as souvenirs⁵⁵ at the occasion of *munera* and which ‘travelled’ at considerable distances from their place of origin.

The impact of the gladiatorial games south of the Danube has been investigated in the last decades. Overall, archaeological and epigraphic discoveries reveal the importance of these games in Roman provincial life and the wide range of representations⁵⁶ – from rendering gladiatorial fights on ceramic vessels and construction materials,⁵⁷ to dress accessories,⁵⁸ statuettes, various decorations and, of course, funerary stele.⁵⁹

There is also limited information regarding the amphitheatres in the province of Moesia Inferior. Insofar, apart for the one in Marcianopolis/Devnija, Tomis/Constanța yielded some remains of a large structure of ellipsoid form which was considered an amphitheatre⁶⁰. The existence of an amphitheatre at Troesmis is unclear. The importance of the settlement and parallels with other legionary centres are arguments in favour of a local amphitheatre/s. Attempts to locate it in the ancient landscape, drastically altered by anthropogenic interventions, were made but no irrefutable evidence was provided.⁶¹ Thus, this remains an open issue. However, this modest clay figurine dated back to the 2nd – 3rd century AD is further evidence of the fascination of gladiatorial combats in the territory of the legionary headquarter from Troesmis and the Lower Danube as well.

⁵¹ BULJEVIĆ 2004: 193-200.

⁵² ŞAHİN, GÜÇLÜ 2015: 107-114.

⁵³ LANG-AUINGER 2002: 103-105, Fig. 1, 4-7, 8-9.

⁵⁴ VAQUERIZO GIL 2004: 197; BRØDHOLT 2012: 62-64.

⁵⁵ GIOVANNINI, VENTURA 2012: 179; ŞAHİN, GÜÇLÜ 2015: 109. RONKE (2012: 307) suggested that the lamps with the discus in the shape of a gladiator's helmet had the role of souvenirs being bought by the fans of gladiatorial fights.

⁵⁶ For an overview, see MINČEV 1974: 85-94; BOULEY 1994: 29-53; BONDOC 2006: 29-42; STREINU 2016: 265-270.

⁵⁷ BALKANSKA 1972: 171-176; SULTOV 1976: 59-60; SANIE 1981: 103-105, Pl. 22bis/5; STREINU, BORLEAN, STREINU 2019: 242-243, Pl. 2.

⁵⁸ NUȚU 2013: 19-20.

⁵⁹ ANGELOV, CONRAD, LUPPE 1998: 77-79.

⁶⁰ STREINU 2015-2016: 178-179.

⁶¹ ALEXANDRESCU 2016A: 445-449.

BIBLIOGRAPHY

- ALEXANDRESCU 2016 Alexandrescu, C.-G., *Not just stone: lithic material from Troesmis – local resources and imports*, in: Alexandrescu, C.-G. (ed.), *Troesmis – A Changing Landscape. Romans and the others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*, Biblioteca Istro-Pontica. Seria Arheologie 12, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 47-62.
- ALEXANDRESCU 2016A Alexandrescu, C.-G., *Wo lag das Amphitheater von Troesmis?*, in: Alexandrescu, C.-G., Gugl, Chr., Kainrath, B. (Hrsg.) mit Beiträgen von Eck, W., Grabherr, G., Panaite, A., Sauer, R., Waldner, A., *Troesmis I. Die Forschungen von 2010-2014*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 445-449.
- ANGELOV, CONRAD, LUPPE 1998 Angelov, A., Conrad, S., Luppe, W., *Zwei Grabstelen aus Marcianopolis*, in: *Archaeologia Bulgarica* 2.1, 77-80.
- BALKANSKA 1972 Balkanska, A., *Glineni kupi s gravirana ukrasa I grătki nadpis ot Nikopolis ad Istrum*, in: *Izvestija na arheologičeskija institute*, 33, 171-176.
- BARRESI 2002 Barresi, S., *Gladiatori in Sicilia*, in: *Agorà*, 9.3, 4-15.
- BARTOCCINI 1936 Bartoccini, R., *Anfiteatro e gladiatori in Lucera*, in: *Japigia*, 7, 11-53.
- BARTUS 2010 Bartus, D., *Les manches de couteau à representation de gladiateur de l'époque romaine*, in: Borhy, L. (ed.), *Studia celtica classica et romana Nicolae Szabó septuagesimo dedicata*, Pytheas, Budapest, 27-49.
- BARTUS, GRIMM 2010 Bartus, D., Grimm, J. M., *A Knife Handle from Caerwent (Venta Silurum) Depicting Gladiators*, in: *Britannia*, 41, 321-324.
- BASTIDAS 2011 Bastidas, A. M., *Munera Gladiatoria: origen del deporte espectáculo de masas*, PhD thesis, Universidad de Granada, Granada.
- BAUMANN 1984 Baumann, V. H., *Piese sculpturale și epigrafice în colecția Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea*, in: *Peuce*, 9, 207-233, 597-630.
- BAUMANN 1983 Baumann, V. H., *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea.
- BĂRBULESCU 2001 Bărbulescu, M., *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Bibliotheca Tomitana III, Ex Ponto, Constanța.
- BENNETT 2009 Bennett, J., *Gladiators at Ancyra*, in: *Anatolica*, 35, 1-13. DOI: 10.2143/ANA.35.0.2038070.
- BERTACCHI 1994 Bertacchi, L., *Aquileia: teatro, anfiteatro e circo*, in: *Spettacolo in Aquileia e nella Cisalpina romana*, *Antichità Altoadriatiche*, 41, 163-181.
- BIELFELDT 2014 Bielfeldt, R., *Lichtblicke – Sehstrahlen. Zur Präsenz römischer Figuren- und Bildlampen*, in: Bielfeldt, R. (Hrsg.), *Ding und Mensch in der Antike. Gegenwart und Vergegenwärtigung*, Akademie-Konferenzen 16, Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 195-238; 350-366.
- BLOIER 2015 Bloier, M., *Spectacula in Biricianis? Spurensuche nach Gladiatoren im römischen Weißenburg*, in: *Villa nostra. Weißenburger Blätter. Geschichte. Heimatkunde. Kultur*, 2, 5-31.
- BOGDANOVIĆ, VUJOVIĆ 2015 Bogdanović, I., Vujović, M., *The terracotta lamp in the shape of a gladiator's helmet from the Viminacium amphitheatre*, in: *Arheološki vestnik*, 66, 317-331.
- BONDOC 2006 Bondoc, D., *Representations of Roman Gladiators from the Actual Territory of Romania*, in: *Spartacus II. 2075 godini ot vāstaniēto na Spartak trako-rimsko nasledstvo 2000 godini hristijanstvo*, Faber, Veliko Tărnovo, 29-42.
- BOULEY 1994 Bouley, E., *La gladiature et la venatio en Mésie Inférieure et en Dacie à partir du règne de Trajan*, in: *Dialogues d'histoire ancienne*, 20.1, 29-53.
- BRØDHOLT 2012 Brødholt, I., *Socialization of infants and children in Roman Britain. An analysis of burial customs with special focus on the Lankhills cemetery*, MA Thesis University of Oslo, Oslo.
- BULJEVIĆ 2004 Buljević, Z., *Salonitanski kalup s prikazom gladijatora / Salona mold with image of gladiators*, in: *Opuscula archaeologica*, 28, 193-202.
- CARLSEN 2014 Carlsen, J., *Gladiators in ancient Halikarnassos*, in: Karlsson, L., Carlsson, S., Blid Kullberg, J. (eds.), *ΛΑΒΡΥΣ. Studies presented to Pontus Hellström*, BOREAS. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 35, Uppsala, 441-450.
- CAROLL 2011 Carroll, M., *Infant death and burial in Roman Italy*, in: *Journal of Roman Archaeology*, 24, 99-120.

- CERESA MORI 2012 Ceresa Mori, A., *Statuetta di gladiator*, in: Ceresa Mori, A., Lambrugo, C., Slavazzi, F. (ed.), *L'infanzia e il gioco nel mondo antico. Materiali della Collezione Sambon di Milano*, Edizioni ET, Milano, 72.
- COULSTON 2009 Coulston, J., *Victory and Defeat in the Roman Arena; The Evidence of Gladiatorial Iconography*, in: Wilmott, T. (ed.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st -Century Perspective. Papers from an international conference held at Chester, 16th-18th February, 2007*, BAR International Series 1946, BAR Publishing, Oxford, 195-210.
- DAMOUR, POUGET 2014 Damour, V., Pouget, N., *Quatre figurines en terre blanche découvertes en context funéraire à Saint-Memmie (Marne)*, in: *Revue Archéologique de l'Est*, 63, 481-488.
- ECKARDT 1999 Eckardt, H., *The Colchester 'Child's Grave'*, in: *Britannia*, 30, 57-90.
- GIOVANNINI, VENTURA 2012 Giovannini, A., Ventura, P., *Aquileia e il suo anfiteatro: storia di un rapporto "nascosto"*, in: *Histria Antiqua*, 21, 173-185.
- GOING *et al.* 1997 Going, C. J., Green, M., Duhig, C., Taylor, A., *A Roman Child Burial with Animal Figurines and Pottery from Godmanchester, Cambridgeshire*, in: *Britannia*, 28, 386-393.
- GRANT 1967 Grant, M., *Gladiators*, Delacorte Press, New York.
- GREEN 1992 Green, M., *The Pipeclay Figurines*, in: Taylor, A., *A Roman lead coffin with pipeclay figurines from Arrington, Cambridgeshire Archaeology, Interim Report no. 72*. 7-11. Cambridge. [<https://library.thehumanjourney.net/4047/>].
- GUGL, PANAIT 2016 Gugl, Chr., Panait, A., *Altstraßen und Fundstellen im Umland von Troesmis*, in: Alexandrescu, C.-G., Gugl, Chr., Kainrath, B. (Hrsg.) mit Beiträgen von Eck, W., Grabherr, G., Panait, A., Sauer, R., Waldner, A., *Troesmis I. Die Forschungen von 2010-2014*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 449-458.
- HAUTALA 2015 Hautala, S., *Why Did the Ancient Romans Put Toys in their Children's Graves? Interpretations from the Era of Antiquarianism to the 20th Century Anthropology*, in: Mustakallio, K., Hanska, J. (eds.), *Agents and Objects. Children in Pre-Modern Europe*, Acta Instituti Romani Finlandiae, 42, Roma, 179-199.
- IORIO 2015 Iorio, V., *Statuette di gladiatori in terracotta da Pompei*, in: Muller, A., Lafli, E., Huysecom-Haxhi, S. (eds.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine. II. Iconographie et contextes*, Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq, 95-105.
- JUNKELMANN 2000 Junkelmann, M., *Familia Gladiatoria: The Heroes of the Amphitheatre*, in: Köhne, E., Ewigleben, C. (eds.), *Gladiators and Caesars: The Power of Spectacle in Ancient Rome*, trans. R. Jackson, University of California Press, Berkeley, 31-74.
- KOCKEL 1983 Kockel, V., *Die Grabbauten vor dem Herkulaner Tor in Pompeji*, Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur. Band 1, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- KOVAČ 2019 Kovač, M., *Figural Roman Bone Handles from Mursa*, in: *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada*, 29, 105-117.
- LAFAYE 1896 Lafaye, G., *Gladiateur*, in: Daremberg, Ch., Saglio, Edm. (dir.), *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, II.2, Paris, 1563-1599.
- LANG-AUINGER 2002 Lang-Auinger, C., *Gladiatoren aus Ton*, in: *Gladiatoren in Ephesos. Tod am Nachmittag*, Eine Ausstellung im Ephesos Museum Selçuk Seit 20. April 2002, Wien, 103-105.
- LANGNER 2013 Langner, M., *Geschenke zum Fest. Terrakottastatuetten im römischen Wohnhaus*, in: *Antike Welt*, 43.6, 55-64.
- MANAS 2016 Manas, A., *Evolution of the Retarius Fighting Technique: Abandoning the Net?* in: *The International Journal of the History of Sport*, 33.6-7, 704-733. DOI: 10.1080/09523367.2016.1196665.
- MANN 2013 Mann, Chr., *Die Gladiatoren*, Verlag C. H. Beck, München.
- MANN 2011 Mann, Chr., *„Um keinen Kranz, um das Leben kämpfen wir!“ Gladiatoren im Osten des Römischen Reiches und die Frage der Romanisierung*, Studien zur Alten Geschichte, Band 14, Verlag Antike, Berlin.
- MANN 2009 Mann, Chr., *Gladiators in the Greek East: A Case Study in Romanization*, in: *The International Journal of the History of Sport*, 26.2, 272-297. DOI:10.1080/09523360802513322.
- MERTENS, VOLPE 1999 Mertens, J., Volpe, G., *Herdonia. Un itinerario storico-archeologico*, Edipuglia, Bari.

- MIĄCZEWSKA 2015 Miączewska, A. B., *Roman Discus Lamps: Studies in the Significance and Meaning of Gladiatorial Images*, in: *Acta Humanistica Gnesnensia*, V, Wydawnictwo Naukowe CONTACT/ABC, Gniezno.
- MINČEV 1974 Minčev, Al., *Gladiatorskite vorăi v Odesos*, in: *Izvestija Varna*, 10 (25), 85-94.
- NOSSOV 2009 Nossov, K., *Gladiator. Rome's Bloody Spectacle*, Osprey Publishing Ltd., Oxford.
- NUȚU 2013 Nuțu, G., *Uncommon Brooches: the Standing Gladiators*, in: *Instrumentum*, 37, 19-20.
- OPAIȚ 1973-1975 Opaîț, A., *Două reliefuri ale cavalerului trac din nordul Dobrogei*, *Peuce*, 4, 125-131.
- PETTENÒ et al. 2012 Pettenò, E., Michelini, P., Benozzi, E., Giacomello, R., Rossi, C., *Padova, corso Vittorio Emanuele II. Ancora una necropoli: la sepoltura del bambino e il "gladiator"*, in: *Notizie di Archeologia del Veneto*, 1/2012, 13-21.
- RONKE 2012 Ronke, J., *Das Fallbeispiel Helmlampe. Zu einer Sonderform römischer Lampen*, in: Chrzanowski, L. (ed.), *Le luminaire antique. Lychnological Acts 3. Actes du 3e Congrès International d'études de l'ILA, Université d'Heidelberg 21-26.IX.2009*, Monographies Instrumentum, 44, Éditions Mergoil, Montagnac, 303-309.
- ROSSI 2016 Rossi, C., *Il bambino e il 'gladiatore'. Una ricca sepoltura infantile nella Padova di media età imperial*, *West&East* 1, 64-95.
- ROSSI 2015 Rossi, C., *A murmillo clay figurine from a child burial in Patavium/Padova (Veneto, I)*, in: *Instrumentum*, 42, 24-27.
- SANIE 1981 Sanie, S., *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. – III e.n.*, Ed. Junimea, Iași.
- SERRA 2014 Serra, P., *I gladiatori. Atleti del Passato*, Dielle Editore, Roma.
- STREINU 2016 Streinu, M.-C., *Munera in Moesia Inferior*, in: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, Ed. Istros, Brăila, 265-270.
- STREINU 2015-2016 Streinu, M.-C., *Revisiting the Tomis Amphitheatre – Theories and Hypothesis*, in: *Pontica*, 48-49, 177-184.
- STREINU, BORLEAN, STREINU 2019 Streinu, M., Borlean, O., Streinu, A., *Collecting Violence. Revisiting the Roman Artefacts with Gladiatorial Iconography from the "Maria and Dr. George Severeanu" Collection*, in: *Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice*, 5, 236-251.
- SULTOV 1976 Sultov, B., *Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior*, Sofia Press, Sofia.
- ŞAHIN, GÜÇLÜ 2015 Şahin, I., Güçlü, H., *Terracotta Gladiators from Eastern Thrace*, in: Muller, A., Lafli, E., Huysecom-Haxhi, S. (eds.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine. II. Iconographie et contextes*, Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq, 107-114.
- TALVAS 2007 Talvas, S., *Recherches sur les figurines en terre cuite gallo-romaines en contexte archéologique*, Mémoire de doctorat de 3e cycle, Université de Toulouse II – Le Mirail, Toulouse.
- VAQUERIZO GIL 2004 Vaquerizo Gil, D., *Immaturi et innupti. Terracotas figuradas en ambiente funerario de Corduba, Colonia Patricia*, *Collecio Instrumenta* 15, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- VILLE 1981 Ville, G., *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 245, Diffusion de Boccard / L'Erma di Bretschneider, Rome.
- VUJOVIĆ 2011 Vujović, M. B., *Ceramic Plaque with Two Gladiators from Viminacium*, in: *Vesnik*, 57, 199-206.
- WIEDEMANN 1995 Wiedemann, T., *Emperors and Gladiators*, Routledge, London and New York.
- WISDOM 2001 Wisdom, St., *Gladiators 100 BC – AD 200*, Warrior 39, Osprey Publishing, Oxford.

O AMULETĂ-PANDANTIV ANTROPO-ZOOMORFĂ DIN BRONZ DESCOPERITĂ ÎN JUDEȚUL IAȘI

DE

GEORGE BILAVSCHI*, ALEXANDRU BERZOVAN*

Abstract:

From Dobrovăț – Pădurea Buda, Iași County, come a small bronze amulet depicting a rider on a horse. The piece was found by chance and was provided to us for publication. The area of distribution of this type of bronze riding figures includes large regions, starting from the North Caucasus, Don river and Caspian Sea (in the East) to the Central and South-Eastern Europe (in West). Most of these specimens were discovered in the territories of Moldova Republic, Romania, even in Bulgaria. This amulet belongs to the first type, or the Hansca I type, all the figures of this version, were mostly found in the Prut-Dniester interfluvium. Until now, only one piece comes from Romania (from Dobrovăț, Iași County). It is depicted a rider sitting on a horse (middle waist) saddled, turning to the left. The rider is depicted in profile. The position of his left foot indicates the presence of stirrups. Rider is shod in boots (?) with an upturned toe. The heel of the boot seems to have a spur. His left leg touches the front and hind legs of the horse. In his right hand he holds the reins, and in the left hand, strongly bent at the elbow and pressed against his chest, he holds a short knife or dagger. The horseman's head seems to have been foreseen with a small hole for hanging. In our opinion, this type of bronze figures of horsemen (Hansca I type), which have no analogues outside the Carpathian-Dniester area, could be dated in 10th – 12th centuries.

Keywords: 10th–12th centuries; bronze horseman-amulet; Dobrovăț – Pădurea Buda (Iași County); the Carpathian-Dniester regions; Avar Khaganate; Alans; Proto-Bulgarians; Pechenegs, Cumans.

INTRODUCERE

Dintr-o colecție privată provine, pe lângă alte piese datând din epoci istorice diferite, o amuletă/pandantiv din bronz reprezentând un călăreț, care pare să aparțină orizontului cronologic al evului mediu timpuriu în spațiul carpato-nistean. Acest tip de artefacte au o largă răspândire într-o regiune geografică amplă, pornind din nordul Caucazului și până în Europa de est (Rusia, România, Rep. Moldova, Rusia) și centrală (Ungaria, Ucraina), dar și în sudul Dunării (Serbia, Macedonia sau Bulgaria). Sunt accesorii vestimentare, de prestigiu sau de cult, specifice triburilor de călăreți nomazi, care au migrat în acest vast teritoriu, în secolele VI-XIII. Astfel de amulete-pandantiv constituie o prezență notorie în spațiul pruto-nistean, specialiștii identificând mai multe tipuri și variante ale acestora, toate aparținând intervalului cronologic menționat¹. Din zona pruto-nisteană provin câteva piese asemănătoare tipologic cu amuleta-pandantiv prezentată în materialul de față. Astfel, artefacte similare au fost descoperite la Hansca (r. Ialoveni), Lucășeuca (r. Orhei), Briceni (r. Briceni), Păhărnicieni – Petruha (r. Orhei), Tarasova (r. Rezina), Schinoșica (r. Cimișlia), Cantemir și Enichioi (r. Cantemir) (Rep. Moldova) etc., doar pentru a aminti câteva locații în care au fost identificate acest tip de obiecte din bronz (Pl. I)². Din spațiul carpato-prutean provin doar câteva piese, cum ar fi cele de la Stăvărăști (jud. Buzău), o alta „dintr-o localitate necunoscută din Câmpia Munteniei”³ sau Izvoarele (jud. Galați)⁴. Deși, au fost publicate câteva studii, în prezent persistă unele probleme controversate legate de funcționalitatea lor corectă, de etnicitatea deținătorilor,

* Institutul de Arheologie al Academiei Române – Filiala Iași; bilavski@arheo.ro; berzovanalexandru@gmail.com.

¹ ALBEGOVA 1995; ALBEGOVA 2001: 83-96; ALADŽOV 2003: 129-132; ALBEGOVA, KOVALEVSKAJA 2011: 277-295; REABȚEVA 2013: 171-183; TENTIUC 2009: 439-453; TENTIUC 2010: 225-233; POSTICĂ, TENTIUC 2014: 45-72; DONCHEVA 2018: 99-106; TEODOR 1999: 71-90; TEODOR 2003: 495-509; TEODOR 2007: 42-48.

² POSTICĂ, TENTIUC 2014: 45.

³ TEODOR 1993: 285-287, Fig. 2; TEODOR 2003: 499, Fig. 7.5.

⁴ IONIȚĂ 2008: 453-458. În cazul piesei de la Izvoarele (jud. Galați), am primit informații de la d-l Dan Gh. Teodor, căruia îi mulțumim pe această cale. Piesa a fost cercetată pe baza unui desen de mână, ea fiind dispărută în prezent.

originea apariției și a răspândirii acestor tipuri de artefacte, precum și de cronologia lor. Cu atât mai mult cu cât, majoritatea exemplarelor provin din descoperiri fortuite, fără a se cunoaște contextul arheologic. Fără aceste date prețioase, nu ne rămâne decât relaționările tipologice și descriptive cu piese similare, bine încadrate cronologic și cultural, care, bineînțeles, pot fi, în unele situații, speculative și inexacte. În prezent, există mai multe încercări de evaluare tipologică și încadrare cronologică, însă, nici una nu a fost admisă în unanimitate. În plus, lipsește încă o lucrare care să cuprindă toate exemplarele descoperite în întreaga zonă eurasiatică. Astfel, unii cercetători au atribuit aceste amulete-pandantiv călăreților protobulgari, secolele VI-VIII⁵, bulgari, unguri, pecenegi sau cumani, secolele VIII-XI⁶, grupului de războinici de tip „Hansca I, secolele X-XI⁷, cetelor ecvestre migratoare din secolele IX-XII⁸ sau X-XII⁹.

PREZENTAREA PIESEI

Piesa care a ajuns la noi pentru studiu provine dintr-o colecție privată, reprezentând o descoperire întâmplătoare în Dobrovăț – *Pădurea Buda*, în apropierea sitului cucutenian (comuna Dobrovăț, județul Iași). Se află într-o stare de conservare satisfăcătoare, păstrând o patină verde plăcută (Pl. II.1-2). Amuleta a fost confecționată din bronz prin metoda turnării în forme monovalve. Pieseii îi lipsește urechiușa de prindere, fiind ruptă încă din vechime. Ea înfățișează figurina stilizată a călărețului și a calului, în poziție firească, figurată în galop spre stânga. Are o lungime de 3,1 cm, o înălțime de 4,1 cm și greutatea de 4,36 gr. Comparând-o cu exemplarele descoperite pe teritoriul Rep. Moldova, am sesizat asemănări izbitoare între piesele acestui tip de amulete. Calul este de talie mică, coada, corpul și capul acestuia fiind bine figurate. A fost reprezentat într-o manieră aproape realistă, cu picioarele din față întinse, iar cele din spate, trase sub corpul animalului, sugerând foarte clar mișcarea animalului în galop. De asemenea, coama capului a fost bine sugerată, observându-se astfel grija pentru detaliile redării formelor, a expresivității și a trăsăturilor capului animalului (urechi, ochi, botul cu nări, musculatura feței etc.). S-a avut în vedere schițarea corectă a șei pusă pe spatele calului, prevăzută cu scări, care susțin picioarele călărețului. Trunchiul călărețului este ușor înclinat în față, tocmai pentru a figura mișcarea unitară spre stânga. Capul ușor întors spre stânga, a fost reprezentat aproape din profil, având aspect proeminent și fiind acoperit se pare cu un coif semisferic, prevăzut cu protecție în zona nasului. Sub bărbie se creează un orificiu prin care trecea cel mai probabil lanțul metalic sau șnurul textil sau din piele. De asemenea, figura stilizată a călărețului este prevăzută și cu o adâncitură, care sugerează cel mai probabil ochiul stâng al acestuia. Brațul drept se sprijină pe coama calului, în timp ce stângul, flexat din cot, este lipit de zona mediană a torsului călărețului. Capătul este ușor îngroșat pentru a sugera mâna acestuia. Se pare că sub palmă a fost figurat un pumnal relativ lung (vârful curbat al acestuia ajunge până pe șoldul călărețului), dispus aproape vertical, fiind susținut într-o teacă sau prins direct sub centura călărețului. Picioarul stâng este figurat firesc, reprezentând poziția naturală a membrelor inferioare ale unui călăreț, cu genunchii îndoiți, iar vârful cizmei se unește cu piciorul din față al animalului. Picioarele personajului sunt încălțate cu cizme prevăzute cu toc și cu botul alungit și ascuțit, având vârful întors în sus. Călcâiul acestuia sunt lipite de copita piciorului din spate a calului. Însă, în prelungirea călcâiului pare să fi fost sugerat un pinten (Pl. II.1-2).

Piesa noastră seamănă izbitor cu exemplarele descoperite la Hansca (r. Ialoveni), Briceni (r. Briceni), Cantemir (r. Cantemir), Tarasova (r. Rezina)¹⁰, Lucășeuca (r. Orhei)¹¹ și Păhârnicieni – Petruha (r. Orhei) (toate din Rep. Moldova), încadrându-se în ceea ce Ion Tentiuc consideră tipul I de piese („tipul Hansca I”) (Pl. III.1-7)¹². Concluzia lui Ion Tentiuc se bazează pe analiza pertinentă a mai multor variante ale acestei categorii de piese, prezente în arealul geografic, cuprins între zona pruto-nisteană și nordul Mării Caspice și Munții Caucaz. Acest tip a fost identificat doar în spațiul carpato-nistean, fiind atribuit de specialistul basarabean grupului de călăreți Hansca I, reprezentând în opinia sa „o inovație originală a unui grup de populație din spațiul respectiv”¹³. Deși, avem tendința de a fi de acord cu Ion Tentiuc,

⁵ TEODOR 1999: 77-78; CORMAN 1998: 5.

⁶ MUSTAȚĂ 2007: 15.

⁷ TENTIUC 2010: 228-229; TENTIUC 2014: 49.

⁸ HÂNCU 1975: 477-478.

⁹ POSTICĂ 2007: 212.

¹⁰ REABȚEVA, ÇOKANU 2009: 164-198; REABȚEVA 2013: 178-181, Fig. 1.1-4. Piese de la Briceni, Cantemir și Tarasova sunt ilustrate în aceste două studii.

¹¹ TENTIUC 2014: 47-48, Fig. 2.1; 3.1-2.

¹² TENTIUC 2014: 46-49.

¹³ TENTIUC 2014: 49.

din considerente științifice obiective, ne abținem în a ne pronunța până la extinderea cercetării minuțioase asupra întregii problematice. În schimb, Sv. Reabțeva consideră că astfel de amulete-pandantiv sunt specifice comunităților nomade a vechilor bulgari și sunt prezente și în zona sud-dunăreană¹⁴.

Ținând cont că amuleta de la Păhărnicieni – Petruha provine din nivelul cultural atribuit foarte larg secolelor X-XIII¹⁵, iar cea descoperită la Hansca, din umplutura unei locuințe, datată în secolul al XI-lea¹⁶, putem presupune că astfel de amulete-pandantiv erau purtate de către călăreții nomazi, veniți dinspre stepele euro-asiatice (pecenegi sau reprezentanți altor triburi vechi turcice) în teritoriile carpato-nistrene și sud-dunărene, în veacurile X-XII.

CONSIDERAȚII FINALE

Analizând literatura de specialitate referitoare la această categorie de artefacte, am putut constata că acest tip de amulete-pandantiv (tipul I sau „tipul Hansca I”¹⁷) sunt specifice spațiului pruto-nistean, în mod special, și zonei carpato-danubiene și chiar de la sudul fluviului, unde apar însă într-un număr redus. În afara arealului geografic, încadrat de cele două râuri – Prut și Nistru –, descoperirile se datorează probabil unui număr redus de călăreți care au ajuns din motive necunoscute în teritoriile de la vest de Prut (incursiuni de pradă sau ambasadori) (Pl. I). Nu excludem din încercările de înțelegere ale apariției izolate a acestor amulete posibilitatea ca ele să fi reprezentat daruri, piese onorifice sau de prestigiu, acordate unor căpetenii și, chiar produse de schimb. De asemenea, prezența izolată a acestor piese poate fi explicată prin decesul purtătorului (în astfel de cazuri, aceste artefacte ar fi trebuit să se regăsească în mormintele posesorilor) sau chiar neglijenței acestuia, soldată cu pierderea amuletei.

Numeroase discuții au apărut în urma încercărilor de explicare a funcționalității acestora. Spre exemplu, V. B. Kovalevskaja, consideră că modul de reprezentare a acestora ar fi fost determinată de apartenența posesorului la un grup (într-o ierarhie socială și militară) sau familie (pe baza relațiilor de rudenie)¹⁸. De asemenea, astfel de amulete ar fi putut reprezenta pandantive sau accesorii de vestimentație ori harnașament ce ar fi determinat rangul și/sau apartenența individului la o ceată/trib războinic¹⁹. Cele mai multe opinii converg însă spre ideea că aceste piese ar trebui asociate numai cu categoria războinicilor-călăreți dintr-o comunitate nomadă²⁰, având și un posibil rol apotropaic²¹. La aceste populații, care divinizau zeitatea supremă cerul – Tengri, calul reprezenta o ființă venerată și respectată²². Era considerat protectorul drumurilor și a peregrinilor, fiind adesea adus jertfă zeului cerului sau sacrificat odată cu moartea călărețului/stăpânului pentru a-l însoți și în viața de dincolo²³.

Cercetarea taxonomiei acestor artefacte, a condițiilor de descoperire (mai ales în cazul celor identificate în complexe închise), precum și analiza comparativă a tipurilor identificate au indus teoriile referitoare la apartenența etnică a purtătorilor lor. Astfel, unii autori consideră că amuletele din această categorie au fost purtate de elitele războinice ale protobulgarilor, iar prin cartografierea descoperirilor se poate urmări căile de circulație ale acestora dinspre Caucaz spre sudul Dunării, în secolele VII-IX²⁴. Spre exemplu, L. Tidrova atribuie aceste amulete-pandantiv grupurilor de călăreți huni și bulgari (probabil și altor grupuri de comunități tribale), care au fost antrenate în mișcarea permanentă de populații nomade din timpul primului și al doilea Caganat Avar (secolele V-VIII)²⁵. Astfel de piese de cult sau accesorii vestimentare/harnașament sunt întâlnite la populațiile de tip *Saltovo-Maiatšk*, fiind specifice războinicilor călăreți ai triburilor alano-bulgare din secolele VIII-IX²⁶. S. A. Pletneva a analizat loturi de piese care prezentau o serie de similitudină,

¹⁴ REABȚEVA 2013: 174, 179-180. Vezi și GEORGIEV 2013: 20-24, Fig. 45.20.

¹⁵ POSTICĂ, CAVRUC 1989: 58-59; TENTIUC 2014: 49.

¹⁶ HÂNCU 1975: 448; TENTIUC 2014: 49.

¹⁷ TENTIUC 2014: 49.

¹⁸ KOVALEVSKAJA 1978: 111-120; KOVALEVSKAJA 1983: 43-50.

¹⁹ AFANAS'EV 1973: 38; KOVALEVSKAJA 1978: 112-113, 118-120.

²⁰ AFANAS'EV 1973: 36-38; MELAMED 1991: 219-232; STANILOV 1992: 239-245; ALBEGOVA 2001: 83-96; PLETN'OV 2001: 327-338; ALADŽOV 2003: 129-132; SPASOV 2010: 557-565; TEODOR 2007: 42-48; POSTICĂ, TENTIUC 2014: 45-46, 55.

²¹ TEODOR 1993: 287.

²² MESERVE 2000: 67-70.

²³ ELIADE 1992: 74-77; MESERVE 2000: 67-70.

²⁴ ALADŽOV 1983: 277; MELAMED 1991: 219-220, 225-231; STANILOV 1992: 239-240, 245; TEODOR 2003: 499-500.

²⁵ TIDROVA 1985-1986: 254-255.

²⁶ PLETNEVA 1981: 64, Fig. 37.50-55.

dar și multe diferențe tipologice, față de exemplarele descoperite în zona balcanică, acestea provenind însă din regiunea de obârșie a vechilor bulgari (teritoriile Kubanului, a Osetiei, din nordul Caucazului), fiind datate în veacurile VIII-IX²⁷. Însă, unele teorii se bazează pe asocierea acestor artefacte cu triburile nomade ale alanilor și pecenegilor (secolele X-XI)²⁸. Cu atât mai mult cu cât cercetările arheologice de la Hansca, dar și din alte situri din Republica Moldova, coroborate cu informațiile surselor literare din secolele XI-XIII, ar putea confirma prezența unui grup de alani în acest teritoriu, în secolele XI-XII²⁹.

Până la apariția unor date noi, considerăm că acest tip de amulete poate fi atribuit unor grupuri restrânse de călăreți, care reprezentau cel mai probabil elita militară a unor comunități ce au conviețuit cu populațiile locale din zona pruto-nistreană în secolele XI-XII.

BIBLIOGRAFIE

- AFANAS'EV 1973 Afanas'ev, G. V., *Bronzovye figurki vsadnikov iz alanskikh pogrebenij Severnogo Kavkaza*, in: *Trudy Gosudarstvennogo Ėrmitaža*, 36, 36-38.
- ALADŽOV 2003 Aladžov, Ž., *Amuletite-končeta ot Novi Pazar i ljavoto krilo na prab"lgarskata vojsko*, in: *Pliska-Preslav*, 9 (Sbornik v pамет na prof. P. Tivčev), 129-132.
- ALADŽOV 1983 Aladžov, Ž., *Kultovi figurki ot rajova na Pliska*, in: *Pliska-Preslav*, 3, 277-278.
- ALBEGOVA 2001 Albegova, Z. H., *Paleosociologija alanskoj religii VII-IX vv. (po materialam amuletoz iz katakombnyh pogrebenij Severnogo Kavkaza i Srednego Dona)*, in: *Rossijskaja Arheologija*, nr. 2, 83-96.
- ALBEGOVA 1995 Albegova, Z. H., *K voprosu o religii alan (po materialam amuletoz saltovo-majackoj kul'tury)*, in: *Bazy dannych v arheologii. Komp'juter v arheologičeskich issledovanijach*, Moskva.
- ALBEGOVA, KOVALEVSKAJA 2011 Albegova (Carikaeva), Z. H., Kovalevskaja, V. B., *Amulety v vide konej i vsadnikov v pamjatnikach Suvernogo Kavkaza i Srednego Dona*, in: *Voprosy drevnej i srednevekovoj arheologii Kavkaza*, Groznyj-Moskva, 277-295.
- CORMAN 1998 Corman, I., *Contribuții la istoria spațiului pruto-nistrian în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d. Chr., Ed. Cartdidact, Chișinău.*
- DONCHEVA 2018 Doncheva, S., *A bronze amulet from the teritory of northeastern Bulgaria*, in: Aparaschivei, D., Bilavschi, G. (eds.), *Studia Romana et Mediaevalia Europaensia. Miscellanea in Honorem Annos LXXXV Peragentis Professoris Emeriti Dan Gh. Teodor Oblata*, Ed. Academiei Române – Ed. Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", București-Brăila, 99-106.
- DONCHEVA-PETKOVA 1993 Doncheva-Petkova, L., *Otnovo za bronzovite končeta-amuleti*, in: *Godišnik na naționalnija arheologičeski muzej*, IX, 111-113.
- ELIADE 1992 Eliade, M., *Tratat de istorie a religiilor*, Ed. Humanitas, București.
- GEORGIEV 2013 Georgiev, P., *Katalog na pametniți s antropomorfni izobrazhenija ot rannoto bălgarsko srednevekovie*, <https://issuu.com/kreksofin/docs/katalogantropomorfniizobrazhenia/47> (accesat pe data de 18.04.2020).
- IONIȚĂ 2008 Ioniță, A., *O figură stilizată de călăreț provenind din zona lacului Amara (jud. Buzău)*, in: Cristea, O., Lazăr, Gh. (ed.), *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, Ed. Istros, Brăila.
- KOMATAROVA-BALINOVA, PENKOVA 2018 Komatarova-Balinova, E., Penkova, P., *The "Horse Amulets" from the Collections of Vidin and Vratsa Museums – a Modest Contribution to a Continuous Discussion*, in: *Archaeologica Bulgarica*, XXII, 3, 93-109.
- KOVALEVSKAJA 1983 Kovalevskaja, V. B., *Antropomorfnye amulety VI-IX vv. na Severnom Kavkaze*, in: *Kratkie Soobščeniija Instituta Arkheologii*, 176, 43-50.
- KOVALEVSKAJA 1978 Kovalevskaja, V. B., *Izobrazhenie konja i vsadnika na srednevekovykh amuletaKh Severnogo Kavkaza*, in: *Voprosy drevnej i srednevekovoj arkheologii Vostočnoj Evropy*, Moskva, 111-120.

²⁷ PLETNEVA 1981: 78, Fig. 52.95; 87, Fig. 64.66, 74.91, 96, 102.

²⁸ AFANAS'EV 1973: 36; KOVALEVSKAJA 1978: 112, 119-120.

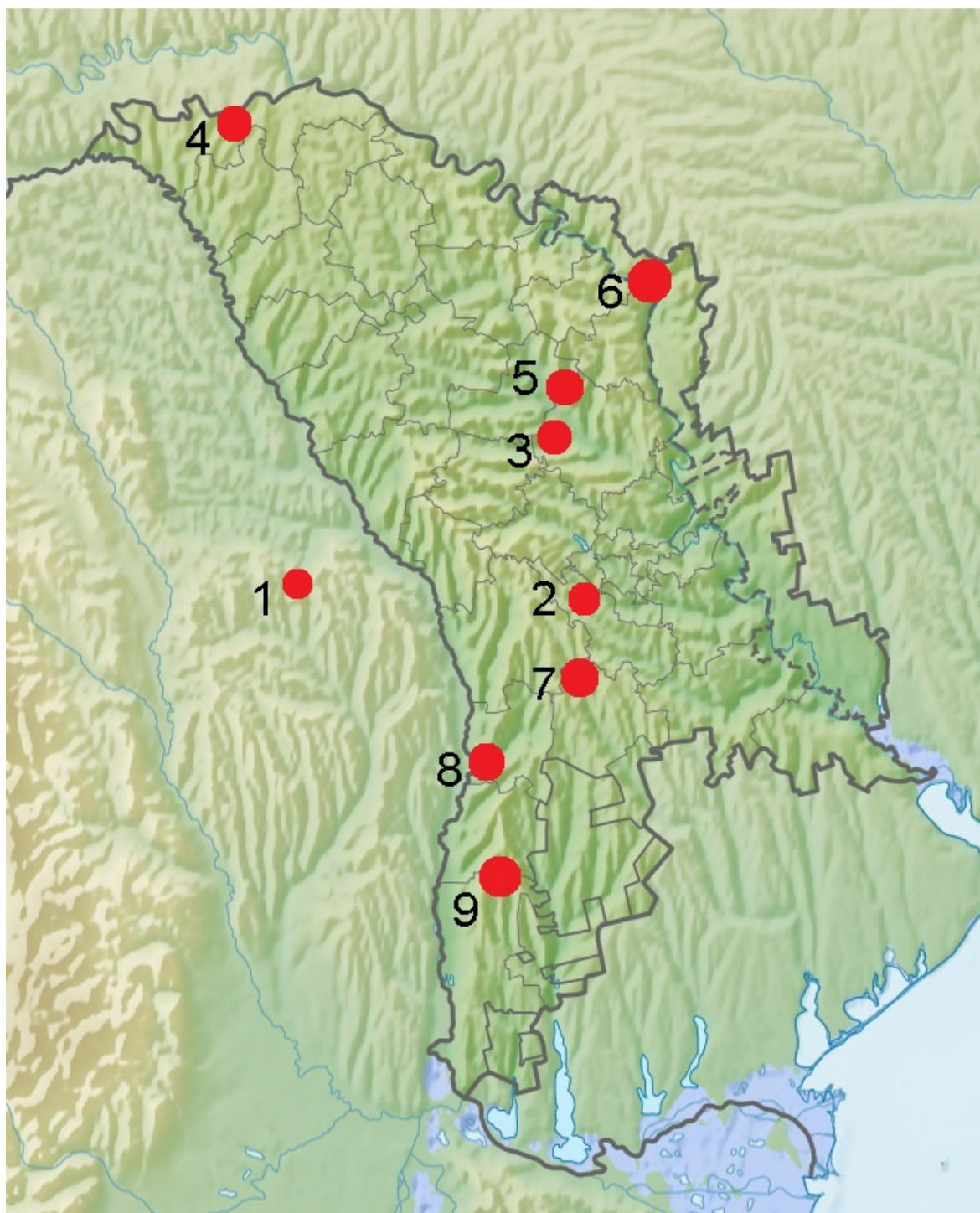
²⁹ POSTICĂ 1994: 113, 115; POSTICĂ, TENTIUC 2014: 57.

- MELAMED 1991 Melamed, K., *Amuleti-kone, jazdeni ot mážka glava*, in: *Problemi i prabălgarskata istorija i kultura*, 2, Sofija, 219-231.
- MESERVE 2000 Meserve, R., *Religions in the central Asian environment*, in: Bosworth, C. E., Asimov, M. S. (eds.), *History of Civilizations of Central Asia*, vol. IV, *The Age of achievement, A.D. 750 to the end of the fifteenth century; Part Two: The achievements*, UNESCO Publishing, Paris, 67-70.
- MAŠOV 1974 Mašov, S., *Amuleti-končeta vāv Vračanskie muzej*, in: *Muzej i pamjatniži na kulturata*, 14, 2-3, Sofija, 65-67.
- MUSTEAȚĂ 2005 Musteață, S., *Populația spațiului pruto-nistrian în secolele VIII-IX*, Ed. Pontos, Chișinău.
- PLETNEVA 1981 Pletneva, S. A. (ed.), *Stepi Evrazii v epochu srednevekov'ja*, Arkheologija SSSR, Moskova.
- PLETN'OV 2001 Pletn'ov, V., *Rannosrednevekovni amuleti-konniži ot Severoiztočna Bălgarija*, in: *Bălgarija, bălgarite i tehните săsedi prez vekovete. Sbornik v pamet na dož. Hr. Kolarov, Veliko Tărnovo*, 327-338.
- POSTICĂ 1994 Postică, Gh., *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu. Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca*, Ed. Universitas, Chișinău.
- POSTICĂ 2007 Postică, Gh., *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrian (secolele V-XIII)*, Ed. Academiei Române, București.
- POSTICĂ, CAVRUC 1989 Postică, Gh., Cavruc, V., *Investigații arheologice a așezării Petruha din anul 1988*, in: *Arhiva MNIM*, nr. inv. 291, Chișinău.
- POSTICĂ, SAVA 2006 Postică, Gh., Sava, E., *Complexe funerare ale nomazilor medievali de lângă satul Balabani, raionul Taraclia, Republica Moldova*, in: *SCIVA*, 47, 1, 63-69.
- POSTICĂ, TENTIUC 2014 Postică, Gh., Tentiuc, I., *Amulete-călăreți de bronz din perioada medievală timpurie în spațiul carpato-nistrian*, in: *Tyragetia*, S.N., VIII (XXIII), 1, 45-72.
- REABȚEVA 2013 Reabțeva, S., *O balkanskih svjazach naselenija pruto-dnestrovskogo regiona. Po materialam nahodok predmetov žvetnoj metalloobrabotki*, in: Botev, S. (red.), *Preslav*, in col. *Sbornik*, 7, Izdatelstvo "Faber", Veliko Tărnovo, 171-183.
- REABȚEVA, ČOKANU 2009 Reabțeva, S., Čokanu, M., *Nahodki srednevekovogo vremeni s poselenija Tarasova v Moldove (po materialam častnoj kolekții)*, in: *Stratum plus*, 5 (2005-2009), Kișinev – Odessa – Bucharest, 164-198.
- SPASOV 2010 Spasov, R., *Rannosrednevekovni amulet ot jugozapadna Bălgarija*, in: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V, Stephanos Archaeological in honorem Professoris Stephcae Angelova*, Sofia, 557-565.
- SPINEI 2009 Spinei, V., *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Brill Publishing House, Leiden-Boston.
- SPINEI 2003 Spinei, V., *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Romanian Cultural Institute & Museum of Brăila Istros Publishing House, Cluj-Napoca.
- SPINEI 1994 Spinei, V., *Moldova în secolele XI-XIV*, Ed. Universitas, Chișinău.
- STANILOV 1992 Stanilov, St., *Starobălgarskite amuleti-končeta*, in: *Pliska-Preslav*, 5, 239-245.
- STOJANOVA 2001 Stojanova, Hr., *Novootkriti rannosrednevekovni bronzovi amuleti-končeta*, in: *Bălgarija, bălgarite i tehните săsedi prez vekovete. Sbornik v pamet na dož. Hr. Kolarov, Veliko Tărnovo*, 339-347.
- TENTIUC 2017 Tentiuc, I., *Populația din Moldova Centrală în secolele X-XIII*, în seria "Tyragetia", vol. XXVIII, Chișinău.
- TENTIUC 2012 Tentiuc, I., *Contribuții la istoria și arheologia spațiului pruto-nistrian. Siturile de la Durlști și Molești*, în seria "Tyragetia", vol. XXI, Chișinău.
- TENTIUC 2010 Tentiuc, I., *Despre pandantivele de călăreți din perioada medievală timpurie în spațiul pruto-nistrian*, in: *Tyragetia*, S.N., IV, 1, 225-233.
- TENTIUC 2009 Tentiuc, I., *Des considérations sur la présence de quelques groupes des alans à l'ouest des Carpates Orientaux pendant le Haut Moyen Âge*, in: Aparaschivei, D. (ed.), *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, Ed. Academiei Române, București, 439-453.
- TEODOR 2007 Teodor, D. Gh., *Anții și alanii în spațiul carpato-danubiano-pontic (secolele VI-VIII)*, in: *Zargidava, Revistă de istorie*, VI, 42-48.

- TEODOR 2003 Teodor, D. Gh., *Spațiul carpato-dunăreano-pontic în mileniul marilor migrații*, in col. "Biblioteca Mousaios", 4, Muzeul Județean Buzău, Buzău.
- TEODOR 1999 Teodor, D. Gh., *Elemente nomade din secolele VI-VIII d.Hr. în regiunile de la est de Carpați*, in: *Mousaios*, V, 71-90 (republicat în TEODOR 2003: 495-509).
- TEODOR 1993 Teodor, D. Gh., *Precizări cronologice și culturale privind două piese feudale timpurii din câmpia Munteniei*, in: *ArhMold*, XVI, 285-287.
- TIDROVA 1985-1986 Tidrova, L., *Tolkuvan'e na eden spečifičen tip na amuleti od sredniot vek Balkanot*, in: *Macedoniae Acta Archaeologica*, 10, 247-257.
- VALERIEV 2015 Valeriev, J., *Beležki vărhu taka narečene "amuleti-končeta s mážka glava"*, in: *Pliska-Preslav*, 11, 435-440.
- YOTOV 2004 Yotov, V., *Văorăženieto i snarjaženieto ot bălgarskoto srednovekovie (VII-XI vek)*, Knigoizdat. Zograf, Varna.
- YOTOV, ATANASOV 1998 Yotov, V., Atanasov, G., *Skala. Krepost ot X-XI v. do s. Kladenți, Tervelsko*, Sofija.

LIST OF ILLUSTRATIONS

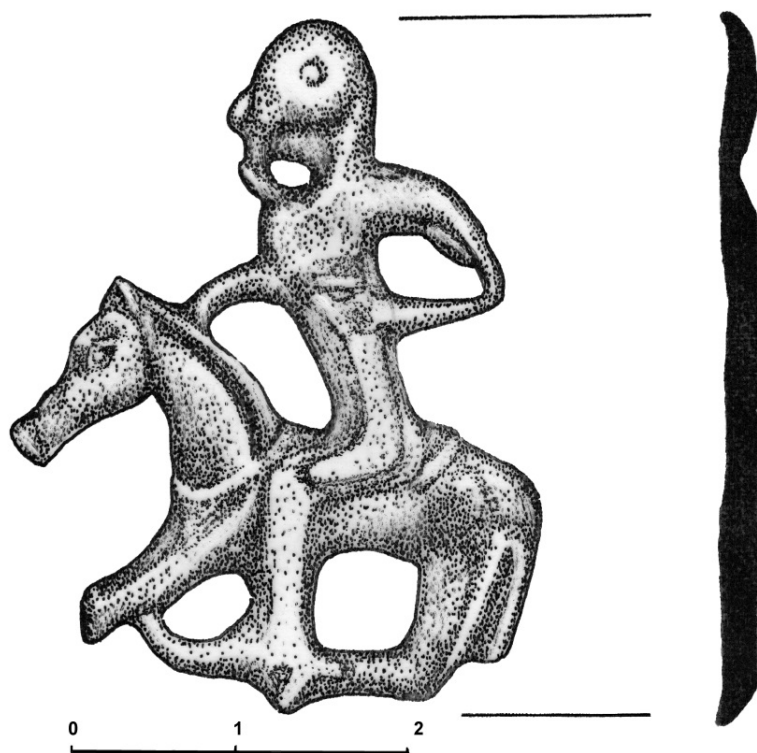
- Pl. I. The map of the bronze amulet discoveries, type I (Hansca I type), in the Dniester-Carpathians territories: 1. Dobrovăț – *Pădurea Buda* (Iași County, Romania); 2. Hansca (r. Ialoveni); 3. Lucașeuca (r. Orhei); 4. Briceni (r. Briceni); 5. Păhărnicieni – Petruha (r. Orhei); 6. Tarasova (r. Rezina); 7. Schinoșica (r. Cimișlia); 8. Cantemir (r. Cantemir); 9. Enichioi (r. Cantemir) (Republic of Moldova).
- Pl. II. Bronze amulet from Dobrovăț – *Pădurea Buda* (Iași County, Romania): 1. Photo (by George Bilavschi); 2. Drawing (by Romeo Ionescu).
- Pl. III. Bronze amulets of the type I (Hansca I type), discovered in Republic of Moldova: 1. Hansca; 2. Lucașeuca; 3. Păhărnicieni; 4, 7. Briceni; 5. Enichioi; 6. CL Violity (*apud* POSTICĂ, TENTIUC 2014: Fig. 3.1-7).

Pl. I. Harta descoperirilor de amulete-pandantiv, tipul I (tipul Hansca I), în spațiul carpato-nistrean:
 1. Dobrovăț – Pădurea Buda (jud. Iași, România); 2. Hansca (r. Ialoveni); 3. Lucășeuca (r. Orhei); 4. Briceni (r. Briceni); 5. Păhărnicieni – Petruha (r. Orhei); 6. Tarasova (r. Rezina); 7. Schinoșica (r. Cimișlia); 8. Cantemir (r. Cantemir); 9. Enichioi (r. Cantemir) (Rep. Moldova).

1

2

Pl. II. Amuletă-pendantiv din bronz descoperită la Dobrovăț – *Pădurea Buda* (jud. Iași, România):
1. Foto (George Bilavski); 2. Desen (realizat de Romeo Ionescu).

Pl. III. Amulete-pandantiv din bronz, tipul I (tipul Hansa I), descoperite în Republica Moldova:

1. Hansca; 2. Lucașeuca; 3. Păhârniceni; 4, 7. Briceni; 5. Enichioi; 6. CL Violity
(*apud* POSTICĂ, TENTIUC 2014: Fig. 3.1-7).

TIPAR DE CRUCE PECTORALĂ DIN SECOLELE X-XII P.CHR. DESCOPERIT LA LĂMĂȘENI – RĂDĂȘENI (JUD. SUCEAVA)

DE

GEORGE-DAN HÂNCEANU*, ALEXANDRU GAFINCU**

Abstract:

The stone mould was fortuitous revealed in the village of Lămășeni, Rădășeni commune, Suceava County. The carved out negative represents a model of a Byzantine pectoral cross, of small dimensions. The cross had trefoil arms, and it was decorated with geometrical (short lines, "X"-s), and cruciform motifs. According with the characteristics of the mould (bivalve, but only one valve was recovered), the cross could be casted in lead or silver, materials which have lower melting points. The similarity to other artefacts suggest a dating, roughly, around 10th–12th centuries AD.

Keywords: mould; pectoral cross; Byzantine type; trefoil arms; geometric and cruciform decorations.

În spațiul est-carpatic au pătruns cruci variate ca formă¹, dimensiune² și materie primă³, încă din secolele VI-VII p.Chr. și până spre finalul Evului Mediu. Dacă în perioada timpurie a epocii medievale sunt răspândite îndeosebi crucile bizantine, din secolele XII-XIII p.Chr. acestea circulă în paralel cu crucile vechi rusești. Alături de artefactele cu semnificație religioasă s-au descoperit și un număr redus de tipare din lut sau piatră, a căror tipologie a fost publicată anterior⁴ (la fel și pentru obiectele religioase amintite⁵, care depășesc arealul est-carpatic). În perioada de apogeu a epocii medievale și după dispariția Imperiului Bizantin, în teritoriul de la est de Carpați sunt întâlnite îndeosebi cruci de origine slavă, fie simple, pectorale, fie duble, relicviar/encolpion (turnate în secolele XII-XIII p.Chr., în atelierele cnezatelor rusești, Kiev, Halici-Wolhynia), însă sunt perpetuate și crucile bizantine, produse mai timpuriu (secolele X-XIII p.Chr., în atelierele sud-dunărene). Pe lângă acestea au fost găsite și tipare, de regulă din lut sau roci locale, mai mult sau mai puțin asemănătoare cu cele anterioare.

CONTEXTUL DESCOPERIRII

Piesa pe care o prezentăm în acest studiu provine de pe teritoriul satului Lămășeni, comuna Rădășeni, județul Suceava (Pl. I). Locul descoperirii se află în partea sud-vestică a satului, sub marginea unei terase la baza căreia au apărut numeroase izvoare. Tiparul a fost descoperit întâmplător de către Remus Amariei cu ocazia lucrărilor de desecare a unui iaz aflat în propria gospodărie. Modul în care a ajuns această piesă în zonă nu poate fi stabilit cu exactitate, mai ales că în proximitate nu este menționat niciun sit arheologic din secolele X-XII p.Chr.

* Muzeul de Istorie Roman, Complexul Muzeal Județean Neamț, georgehanceanu@yahoo.com.

** Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra Neamț, Complexul Muzeal Județean Neamț, alexandru.gafincu@yahoo.com.

¹ Rotunde sau pătrate în secțiune, cu brațele identice ori cu brațul central mai lung, perforate sau cu sistem de prindere fix ori mobil, de tip pectoral, relicviare sau pentru antebrate.

² Piese pectorale sunt medii, pentru antebrate sunt mici, iar cele relicviare sunt mari.

³ Îndeosebi din bronz, însă au fost descoperite și din os, piatră sau plumb.

⁴ Semnalăm, selectiv, câteva referințe bibliografice: TEODOR 2005: 159-174; TEODOR 2006: 189-206; MĂGUREANU, CIUPERCĂ 2007: 291-318; CIUPERCĂ, MĂGUREANU 2009: 149-157; MĂGUREANU 2017: 31-70.

⁵ Selectiv, menționăm câteva referințe bibliografice: COMAN 1971: 75-99; TEODOR 1974: 561-573; TEODOR 1975: 74-77; SPINEL, COROLIUC 1976: 319-330; BARNEA 1981: 24-210; SPINEL, MAXIM-ALAI 1991: 139-146; TEODOR 1991: 49-187; SPINEL 1992: 153-175; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1992: 349-354; DAMIAN, DAMIAN 1995-1996: 233-244; GHIMPU 1997: 161-165; GUDEA, COSMA 1998: 273-303; TENTIUC, MELNIKOV 1998: 140-150; PAPASIMA 1999: 297-302; CUSTUREA 1999: 303-304; MAMALAUCA 2000: 32-55; CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009: 485-492; HÂNCEANU 2018: 93-105.

DESCRIEREA PIESEI

Tiparul este realizat din gresie microconglomeratică, de culoare verde-cenușie. Dimensiuni tipar: L = 58 mm; LA = 50 mm; GR = 18 mm; G = 88,10 g. De formă neregulată, piesa este deteriorată parțial, pe verso, însă spărtura nu a atins și negativul crucii, situat central. De dimensiuni medii⁶, tiparul (Pl. II.1,2) are pe mijloc un model de cruce pectorală, cvasi-simetric, ambele brațe fiind egale (30 mm x 30 mm). Decorurile imprimate („X”-uri, linii și cruci) prin incizie și delimitate în compartimente, oferă crucii un aspect geometric, cu suprafața împărțită în carouri.

Brațul central, dispus pe verticală, este compus din patru compartimente, primul mai mare, în care se află un „X”, urmat de un compartiment mai mic, gol, după care sunt alte două compartimente mai lungi, în care este incizată câte o cruce. În partea superioară, brațul are un mic dreptunghi, care indică sistemul de agățare al piesei, probabil fix.

Brațul median, dispus orizontal, este alcătuit doar din două compartimente (de dimensiuni similare celor în care se află motivele cruciforme amintite), fiind atașate de brațul vertical. În ambele compartimente se află câte un „X” incizat, flancat de câte o linie scurtă orizontală.

La extremitățile ambelor brațe se observă câte trei adâncituri circulare, aflate în puncte care formează un triunghi. Unii specialiști consideră aceste terminații ale brațului central ca pe niște „protuberanțe” sau „ieșituri”⁷, care îi conferă crucii un aspect treflat.

Crucea treflată, pectorală, de tradiție bizantină, obținută cu ajutorul tiparului descris (Pl. II.3) era de mici dimensiuni: L = 35mm (împreună cu sistemul de prindere) și LA = 30 mm. Conform cu caracteristicile morfo-metrice ale piesei, este foarte posibil ca tiparul să fi fost bivalv, însă cealaltă componentă nu s-a păstrat.

TIPOLOGIE, ANALOGII, INTERPRETĂRI ȘI DATARE

Potrivit descoperirilor de până acum, crucile turnate pot fi împărțite în două categorii: a) *cruci/cruciuile simple*, lucrate dintr-o singură parte; b) *cruci duble relicviar/encolpion*, formate din două părți identice, dar cu ornamente uneori diferite.

În cadrul primei categorii intră piese medii și mari cu brațele groase ori plate, de forme și dimensiuni variate, purtate la gât și pe piept (pectorale). Exemplarele mici puteau fi purtate și la încheietura mâinilor. Astfel de piese erau realizate din os, piatră, plumb, fier sau bronz. A doua categorie include obiecte medii și mari cu corpul ușor bombat și ornamente reliefate, uneori lucrate în tehnica „niello”, a căror scop era de a păstra în interior relicve. Majoritatea acestor cruci erau realizate din bronz, prin turnare, și se purtau pe piept.

Prezența tiparelor în spațiul est-carpatic și cel carpato-dunărean, încă de la începutul Evului Mediu, nu indică întotdeauna fabricarea pieselor de către meșterii locali, ci de foarte multe ori erau realizate de meșteri itineranți, sosiți de la sudul Dunării, ori din mediul slav. Crucile erau lucrate la comandă ori, în cazul celor pătrunse din exterior, erau rezultatul unor daruri, schimburi. Uneori, obiectele de cult sunt mai timpurii decât complexe în care sunt descoperite, situație care indică utilizarea piesei pe o perioadă îndelungată⁸, mai ales în cazul celor dăruite, fiind produse oferite de cei care le-au purtat.

Tiparul prezentat în acest articol a fost întrebuițat la turnarea crucilor pectorale simple, dintr-o singură parte, la temperaturi reduse, din plumb, argint și mai puțin din bronz, întrucât ultimele necesitau temperaturi mai ridicate. Potrivit formei modelului pentru care a optat meșterul, cu brațele terminate unghiular (brațe treflate), obiectul de cult rezultat este de tradiție bizantină. Acest tip de cruce apare sub forme și dimensiuni diverse, fiind diferite părțile distale ale brațelor și decorul. Este bine-cunoscut faptul că tiparele de acest tip nu produceau decât câteva zeci de piese, după care erau abandonate, multe fiind deteriorate în timpul utilizării. Poate acesta este și motivul pentru care nu întotdeauna găsim obiecte identice, poate cel mult apropiate ca formă și decor, în arealul de circulație al respectivelor piese de cult.

Cele mai apropiate analogii le găsim în Moldova (nordul Bucovinei) și în zona Dobrogei, în cetățile medievale. Chiar dacă nu dispunem de un artefact religios identic ori de un tipar similar, exemplele alese sunt asemănătoare, în mare

⁶ Prescurtările folosite în text: g = grame; G = greutate; GR = grosime; L = lungime; LA = lățime.

⁷ DIACONU, BARASCHI 1977: 130.

⁸ Este și cazul encolpionului vechi rusc, din secolele XII-XIII, găsit într-o așezare medievală, din secolele XV-XVII, de la Chilia-Valea Ursului. Pentru detalii a se consulta HÂNCEANU 2014: 321-343; HÂNCEANU, SPĂTARIU 2014: 382-384, 411.

parte. În privința formei crucii menționăm exemplarele de la Dinogetia⁹, Păcuiul lui Soare¹⁰ și Isaccea¹¹. Elemente comune întâlnim și la una dintre crucile din nordul Bucovinei¹², dar și cu două exemplare de la Orheiul Vechi (Republica Moldova)¹³. Motivele ornamentale (cruci și „X”-uri) de pe modelul tiparului de la Lămășeni le regăsim pe două piese de la Dinogetia¹⁴ și Păcuiul lui Soare¹⁵. Tot de proveniență bizantină sunt și crucile asemănătoare ca formă din vechiul teritoriu grecesc, de la Izmir (fostul Smyrna) din Turcia¹⁶. Putem stabili unele legături și cu câteva din exemplarele cuprinse în „grupul encolpioanelor siriene” de la Pliska (Bulgaria)¹⁷. La analogiile interne și externe, crucile se datează, în general, în secolele X-XII p.Chr.

Tipare a căror componente sunt asemănătoare cu cele ale formei de turnare de la Lămășeni au fost descoperite la Botoșana¹⁸, București-Străulești¹⁹, Olteni (România)²⁰ și Chersonesos (Ucraina)²¹, datate în perioada secolelor VII-VIII p.Chr. De altfel, cruci cu forme asemănătoare sunt cunoscute încă din secolele VII-IX p.Chr., prin descoperirile de la Eski-Kermen (Crimeea)²² și Koreiz (la sud-est de coasta Crimeei)²³. Din punct de vedere semiotic, după terminațiile brațelor crucilor amintite și implicit după modelul tiparului descris, putem include piesele turnate în categoria de tip „Barbee”²⁴, în care forma crucii, cu aspect latin, are brațele treflate.

Ca urmare a răspândirii creștinismului și datorită legăturilor cu lumea greco-bizantină, cruciulițele pectorale au început să se răspândească spre finalul primului mileniu p.Chr. și în teritoriile nord-dunărene. Dacă anterior acestui moment, producția pieselor de cult era limitată la necesitățile clerului și înalților demnitari laici, ulterior, obiceiul purtării cruciulițelor simple sau duble se generalizează (secolele IX-X p.Chr.) și în rândul comunităților din majoritatea provinciilor Imperiului Bizantin²⁵.

Descoperirea tiparului în această zonă a Moldovei nu este surprinzătoare, întrucât din unele localități, situate în nordul Bucovinei, provin mai multe cruci medievale timpurii²⁶. Probabil, piesa aparține unui meșter bizantin itinerant, care producea în spațiul est-carpatic cruci pectorale. Conform caracteristicilor crucii și analogiilor semnalate, obiectul de la Lămășeni se datează, *grosso-modo*, în secolele X-XII p.Chr.

MULȚUMIRI

Mulțumim familiilor Remus Amariei și Săvel Amariei pentru bunăvoința de a ne încredința piesa pentru publicare. Mulțumim d-lui prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor (Iași) pentru amabilitatea cu care ne-a oferit sugestii în privința identificării tipologiei, a distribuției descoperirilor în teritoriu și a datării acestei piese. Mulțumim colegilor Dan Spătariu, (Muzeul de Istorie Roman) pentru desenul obiectului și dr. Ionuț Grădianu (Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț) pentru determinarea petrografică.

⁹ ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967: 358-359, 361; Fig. 191.17; 192.4.

¹⁰ DIACONU 1970: 126, Fig. 99.21; 291, 293, Fig. 5.3,5; DIACONU, BARASCHI 1977: 130-132, Fig. 102.4,5; BARNEA 1981: 160-161, Pl. 66.3.

¹¹ BARNEA 1977: 108, 121, Pl. XIII.a; BARNEA 1981: 148-149, Pl. 60.1.

¹² SPINEI 1982: Fig. 57.1; TEODOR 1991: 151, Fig. 33.3.

¹³ TENTIUC 1996: 149, 279, Fig. 36.1,4; TENTIUC 2017: 145, 314, Fig. 39.3,4.

¹⁴ ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967: 359, Fig. 191.15.

¹⁵ DIACONU, BARASCHI 1977: 129, Fig. 100.10.

¹⁶ PESCOVA, STROKOVA 2012: 48, Рис. 23.

¹⁷ DONCHEVA-PETKOVA 2002: 111, Обр. 16.

¹⁸ TEODOR 1981: 105, Fig. 13.1; TEODOR 1997: 89, Fig. 7.1; TEODOR 2005: 163, 173, Fig. 8.5; TEODOR 2006: 199, Fig. 6.a.

¹⁹ TEODORESCU 1972: 76, 94, Fig. 3.6; TEODOR 2000: 14-15, 26, Fig. 8.4.

²⁰ TEODOR 2000: 14-15, 26, Fig. 8.6.

²¹ KHAIEDINOVA 2012: 424, Fig. 5.7.

²² KHAIEDINOVA 2012: 424, Fig. 5.1-4.

²³ KHAIEDINOVA 2012: 424, Fig. 5.6.

²⁴ POST 1974: 56.

²⁵ SPINEI 1992: 153.

²⁶ SPINEI 1997: 149, Fig. 8; 151, Fig. 9.10-15, 17, 18.

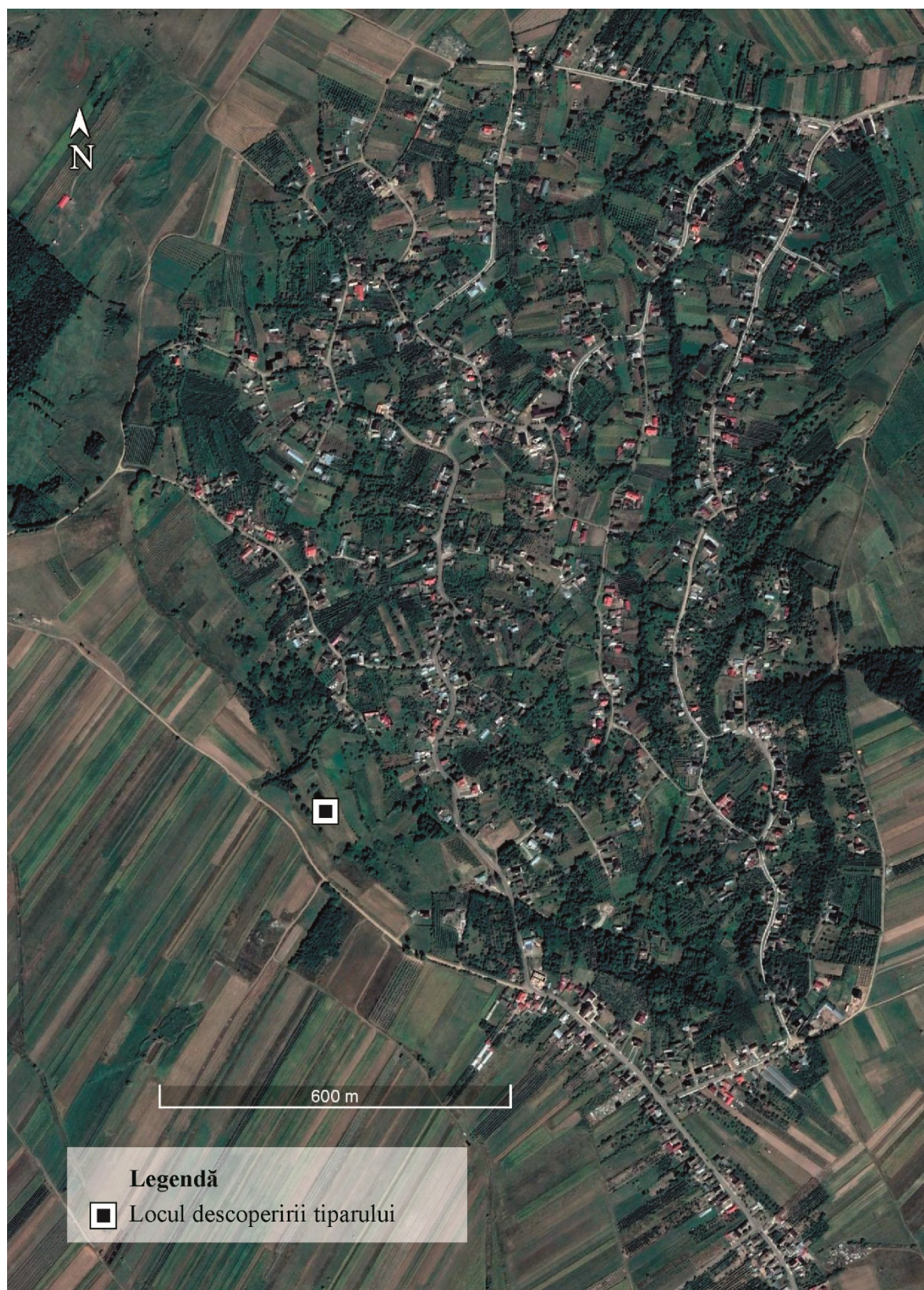
BIBLIOGRAFIE

- BARNEA 1981 Barnea, I., *Arta creștină în România*, vol. II (secolele VII-XIII), Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București.
- BARNEA 1977 Barnea, I., *Noi descoperiri la Noviodunum*, in: *Peuce*, VI, 103-121.
- CIUPERCĂ, MĂGUREANU 2009 Ciupercă, B., Măgureanu, A., *Unele observații asupra problemei tiparelor din secolele V-VII descoperite în spațiul extra-carpatic*, in: *BMJT*, 1, 149-157.
- COMAN 1971 Coman, Gh., *Mărturii arheologice privind creștinismul în Moldova secolelor VI-XII*, in: *Danubius*, V, 75-99.
- CUSTUREA 1999 Custurea, G., *Câteva cruci relicvar descoperite în Dobrogea*, in: *Pontica*, XXXII, 303-304.
- CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009 Custurea, G., Paraschiv-Talmațchi, C., *Obiecte creștine descoperite la Oltina (jud. Constanța)*, in: *Pontica*, 42, 485-492.
- DAMIAN, DAMIAN 1995-1996 Damian, O., Damian, P., *Elements chretiens de l'epoque Byzantine au Bas Danube*, in: *Pontica*, XXVIII-XXIX, 233-244.
- DIACONU 1970 Diaconu, P., *Despre localizarea Vicinei*, in: *Pontica*, 3, 275-295.
- DIACONU, BARASCHI 1977 Diaconu, P., Baranschi, S., *Păciul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII-XV)*, vol. II, Ed. Academiei R.S.R., București.
- DONCHEVA-PETKOVA 2002 Doncheva-Petkova, L., *Кръстове-Енколпиони от Средновековна България (Breast crosses from medieval Bulgaria)*, in: Dimitrova-Milcheva, A., Katsarova, V. (eds.), *Spartacus II: 2075 years from the Revolt of Spartacus. Thracian Roman Heritage. 2000 years Christianity*, Sandanski, Bulgaria, 101-112.
- GHIMPU 1997 Ghimpu, V., *Cruci encolpioane în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Moldovei*, in: *Tyragetia*, IV-V, 161-165.
- GUDEA, COSMA 1998 Gudea, N., Cosma, C., *Crucea-relicvar descoperită la Dăbâca. Considerații privind tipologia și cronologia crucilor-relicvar bizantine din bronz, cu figuri în relief, descoperite pe teritoriul României*, in: *EphNap*, VIII, 273-303.
- HÂNCEANU 2018 Hânceanu, G. D., *Importuri bizantine de la Dunărea de Jos în colecția Muzeului de Istorie din Roman*, in: Croitoru, C., Țiganenco, L. (eds.), *Istorie și civilizație de-a lungul Dunării de Jos. Culegere de studii dedicate zilei internaționale a fluviului-29 iunie*, vol. I, Ed. Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 93-105.
- HÂNCEANU 2014 Hânceanu, G. D., *Un encolpion descoperit la Chilia-Valea Ursului (jud. Neamț)*, in: Ciupercă, B. (coord.), *Arheologia mileniului I p.Chr. III. Dunărea Inferioară între stepe și imperiu*, Karta-Graphic, Ploiești, 321-343.
- HÂNCEANU, SPĂTARIU 2014 Hânceanu, G. D., Spătariu, D., *Cercetări arheologice de suprafață în zona Romanului (Valea Ursului-Chilii)*, in: *MemAntiq*, XXIX-XXX (2013-2014), 375-411.
- KHAIREDINOVA 2012 Khairidinova, E. A., *Early Medieval Crosses from the South-Western Crimea*, in: Böhlendorf-Arslan, B., Ricci, A. (eds.), *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, Byzas, 15, Yayinlari, Istanbul, Turkey, 417-440.
- MAMALAUCA 2000 Mamalauca, M. (coord.), *2000 de ani de creștinism*, Ed. Asa Media Grafic, Bârlad.
- MĂGUREANU 2017 Măgureanu, A., *Identitate religioasă la nord de Dunăre. Creștinismul*, in: *SCIVA*, 68, 1-4, 31-70.
- MĂGUREANU, CIUPERCĂ 2007 Măgureanu, A., Ciupercă, B., *The 6th – 8th centuries metallurgical activity from Budureasca valley. The moulds*, in: *AMN*, 41-42/I, 291-318.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1992 Mănuclu-Adameșteanu, Gh., *Cruci relicvar de tip bizantin descoperite în sudul Dobrogei*, in: *Pontica*, XXV, 349-354.
- PAPASIMA 1999 Papasima, T., *Cruciulițe medievale inedite, din Dobrogea*, in: *Pontica*, XXXII, 297-302.
- PESCOVA, STROKOVA 2012 Pescova, A., Strokova, L., *Christian antiquities of Byzantium in the «Sirian Collection» of Bogdan Khanenko and Varvara Khanenko*, St. Petersburg Centre for Oriental Studies Publishers, St. Petersburg, Kiev.
- POST 1974 Post, W. E., *Saints, signs and symbols*, Morehouse-Barlow Co., New York, 1974.
- SPINEI 1997 Spinei, V., *Bucovina în mileniul întunecat*, in: Spinei, V. (coord.), *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, 133-188.

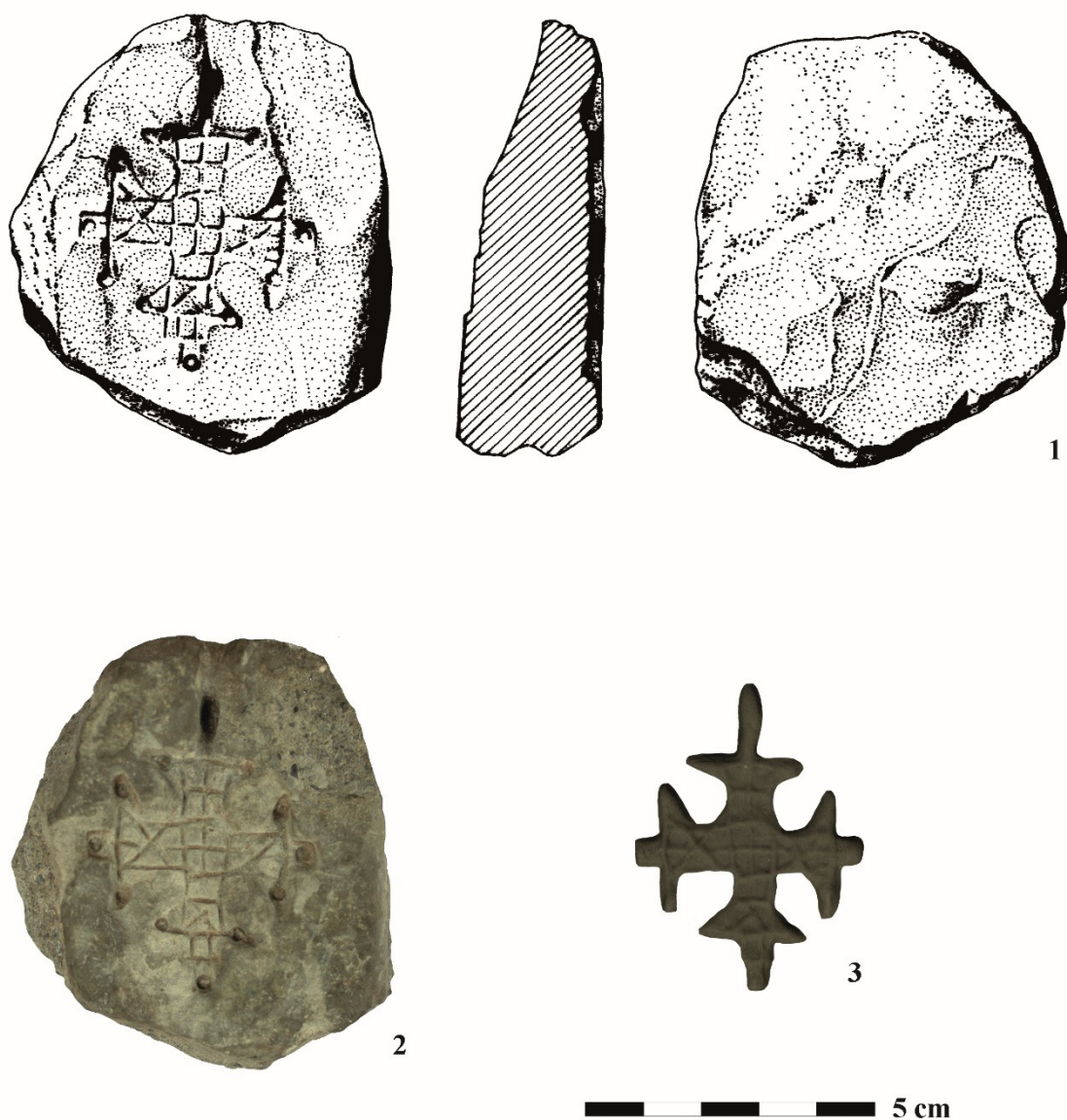
- SPINEI 1992 Spinei, V., *Circulația unor piese de cult în regiunile românești nord-dunărene în secolele X-XVII*, in: ArhMold, XV, 153-175.
- SPINEI 1982 Spinei, V., *Moldova în secolele XI-XIV*, Ed. Științifică și Enciclopedică, Iași.
- SPINEI, COROLIUC 1976 Spinei, V., Coroliuc, G., *Date cu privire la circulația unor obiecte de cult din secolele XII-XIII*, in: SCIVA, 27, 3, 319-330.
- SPINEI, MAXIM-ALAIBA 1991 Spinei, V., Maxim-Alaiba, R., *Tipuri rare de cruciulițe medievale*, in: ArhMold, XIV, 139-146.
- ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967 Ștefan, Gh., Barnea, I., Comșa, M., Comșa, E., *Dinogetia (I). Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța-Garvăn*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- TENTIUC 2017 Tentiuc, I., *Populația din Moldova Centrală în secolele X-XIII*, Biblioteca „Tyragetia”, XXVIII, Chișinău.
- TENTIUC 1996 Tentiuc, I., *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII*, Ed. Helios, Iași.
- TENTIUC, MELNIKOV 1998 Tentiuc, I., Melnikov, N., *Câteva cruciulițe pectorale din Moldova de Est*, in: RA, 2, 140-150.
- TEODOR 1974 Teodor, D. Gh., *Cele mai vechi urme creștine din Moldova*, in: MMS, 7-8, 561-573.
- TEODOR 1975 Teodor, D. Gh., *Obiecte de cult din secolele XII-XIII, pe teritoriul Moldovei*, in: MMS, 1-2, 74-77.
- TEODOR 1981 Teodor, D. Gh., *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Ed. Junimea, Iași.
- TEODOR 1991 Teodor, D. Gh., *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1991.
- TEODOR 1997 Teodor, D. Gh., *Regiunile carpato-nistriene în secolele V-X d.Hr.*, in: Spinei, V. (coord.), *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, 79-116.
- TEODOR 2000 Teodor, D. Gh., *Importuri creștine romano-bizantine la nordul Dunării de Jos*, in: Carpica, XXIX, 11-26.
- TEODOR 2005 Teodor, D. Gh., *Tipare din secolele VI-XI d.Hr. în regiunile carpato-nistriene*, in: ArhMold, XXVIII, 159-174.
- TEODOR 2006 Teodor, D. Gh., *Ateliers byzantins des VIe-VIIIe siècles au nord du Bas-Danube*, in: EBPB, Ed. Academiei Române, București, V, 189-206.
- TEODORESCU 1972 Teodorescu, V., *Centre meșteșugărești din sec. V/VI – VII în București*, in: București, IX, 73-99.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. The location of the discovery, in Lămășeni village. Mapping support: Google Earth satellite imagery.
- Pl. II. 1-2. drawing and picture of the stone mould; 3. shape after the pectoral cross negative.

Pl. I. Locul descoperirii piesei, în satul Lămășeni. Suport cartografic: imagine satelitară Google Earth.

Pl. II.1-2. desen și fotografie a tiparului de piatră; 3. mulaj după negativul crucii pectoral.

MARXISM ÎN OPERA MARIEI COMȘA

DE
FLORIN CURTA*

Abstract:

Scholars seem to have accepted by now that instead of a truly Marxist archaeology, under the Communist regimes, archaeologists in Eastern Europe simply continued to practice culture-historical archaeology, with a veneer of quotes from the "classics" of historical materialism, but no real engagement with Marx's philosophy. However, in Romania, the case of Maria Comșa proves the contrary. At a closer examination, her work engaged vigorously with the Marxist theory, and drew inspiration from the theories of the Romanian sociologist Henri H. Stahl, especially his idea that no truly feudal mode of production had existed in Romanian history (at least not in the Middle Ages). Stahl viewed the village community as the matrix for all social transformations during the first millennium, and that gave to Comșa a unique opportunity for the interpretation of the archaeological record, primarily that resulting from her own excavations at Bucov and Nușfalău. It is important to note that Comșa's serious engagement with Marxism long post-dates both her doctoral studies in Moscow and her conflict with Ion Nestor. Her isolation during the last years of Ceaușescu's regime and immediately after its demise cannot be explained in terms of her sincere commitment to Marxism. Only a comparative analysis of the works of other archaeologists writing under the Communist regime may elucidate the unique position that Comșa occupied in the history of the Romanian archaeology.

Keywords: Marxism; tributary mode of production; history of archaeology; village community; feudalism; settlement archaeology; social archaeology; ethnography.

S-a împământenit deja ideea că, trecând cu vederea cazul Uniunii Sovietice din anii '20-'30, marxismul n-ar fi avut nici o influență asupra literaturii arheologice din vremea regimurilor comuniste din Europa de răsărit. Finalul dezbaterii aprinse pe acest subiect ce a avut loc în anii '90 în Polonia între Paul Barford și Jacek Lech nu pare deloc surprinzător: în loc de o arheologie inspirată de filozofia marxistă, în Polonia, numai "marxismul rezidual" poate fi regăsit uneori în lucrările arheologilor polonezi, de obicei sub forma câtorva citate din "clasici" menite a distra atenția de la faptul că demersul fundamental a rămas cel cultural-istoric¹. Nici în practica arheologică din Cehoslovacia, marxismul n-a avut vreodată vreo șansă de a-și depăși faza vulgară și dogmatică. Cu câteva rare excepții, niciun arheolog nu a adoptat în mod serios și constructiv demersul marxist². Într-un studiu publicat acum 10 ani, ajungeam și eu la o concluzie similară: în Bulgaria și în Iugoslavia, „marxismul n-a fost niciodată ridicat la rang de paradigmă, indiferent de cât de mult și cât de des erau citați Marx și Engels”³. În cazul României, concluzia lui Mircea Anghelinu este cel puțin la fel de tranșantă: „idealismul funciar al școlii românești de arheologie a fost fortăreața filozofică ce a apărut gândirea arheologică împotriva oricăror raiduri marxiste, ba chiar și a economismului ecologic”⁴.

Oare chiar așa să fie? Să fi fost oare marxismul numai o pojghiță teoretică, susținută precar numai de obiceiul de a-i cita pe "clasici" în partea introductivă a oricărei lucrări? Să nu se fi aflat în întreaga Europă comunistă de după cel de-al doilea război mondial niciun arheolog care, în mod sincer și fără a fi silit de nimeni, să se fi folosit de acest prilej pentru a pune în valoare potențialul interpretativ al filozofiei marxiste? Cartea lui Evžen Neustupný despre începuturile patriarhatului în Europa centrală se folosește, ce-i drept, în chip creativ de ideile de filozofie economică ale lui Marx, în

* University of Florida, Department of History, Gainesville, USA; fcurta@ufl.edu.

¹ BARFORD 1995 și 2002; LECH 1997; vezi și MILISAUSKAS 1997-1998 și 2016. Această chestiune se deosebește de întrebarea, tot atât de importantă, privitoare la rolul propagandistic pe care literatura arheologică l-a jucat sub regimul comunist. Problema a fost abordată cât se poate de inteligent în Polonia de către RUTKOWSKA 2004 și de către KOBYLINSKI, RUTKOWSKA 2005, care s-au delimitat cu prudență de polemica dintre Lech și Barford.

² KREKOVIČ, BAČA 2013.

³ CURTA 2009: 212

⁴ ANGHELINU 2007: 28.

special pentru definirea relațiilor de proprietate⁵. Dar după brutală intervenție a trupelor Pactului de la Varșovia împotriva Primăverii de la Praga și ocuparea Cehoslovaciei de către trupele sovietice, nu a mai existat nici o urmă de marxism în gândirea arheologică a lui Neustupný, care s-a îndreptat tot mai mult spre procesualism sub influența Noii Arheologii americane⁶. La momentul în care Neustupný se despărțea definitiv de marxism, Maria Comșa îl adopta în mod critic, primul și singurul arheolog român medievist care a făcut un asemenea pas.

Cu numai cinci ani mai în vârstă decât Neustupný, Comșa este prima femeie din România care a obținut un doctorat în arheologie, după ce a absolvit cursurile Universității „M. V. Lomonosov” din Moscova, unde, printre alții, l-a avut ca profesor pe Mihail Artamonov. Lucrarea ei de doctorat despre ceramica medievală (sec. VI-XII) din România nu conține nici-un fel de referiri la teoria marxistă. Nici în articolul ce rezumă concluziile sale și care a fost publicat la numai an de la absolvirea universității moscovite nu se găsesc niciun fel de referiri la „clasici”⁷. Din cauza conflictului său cu Ion Nestor, stârnit de poziția sa intransigentă cu privire la problematica slavilor timpurii, pe la sfârșitul anilor '60, despre Maria Comșa se răspândiseră deja zvonuri că ar fi fost o „mână” sovietică în sânul școlii arheologice românești de la București⁸. Ce-i drept, la scurt timp după întoarcerea sa de la studiile din Uniunea Sovietică, Comșa a devenit secretarul organizației de partid din Institutul de Arheologie de la București. Cu toate acestea, și în pofida asemănărilor aparente dintre păreriile ei privitoare la problematica slavilor timpurii și pozițiile arheologilor sovietici, multe dintre ideile Mariei Comșa se aflau în opoziție cu aceștia din urmă, ba chiar au ajuns să îi influențeze și să le schimbe opiniile⁹. Pe săpăturile de la Bucov, de lângă Ploiești, s-au bizuit teoriile ei de mai târziu cu privire la civilizația românească medievală, pe care o distingea în mod clar de cultura balcano-dunăreană (numită astfel tot de către ea, ca alternativă la denumirea de „Dridu” impusă de Ion Nestor)¹⁰. Din această cauză, se poate spune că, spre deosebire de Nestor, Comșa înțelesese mult mai bine de unde bătea vântul politic la finele anilor '60.

Imediat după Primăvara de la Praga și adoptarea de către Nicolae Ceaușescu atât a unei atitudini, chipurile, de frondă la adresa Uniunii Sovietice, cât și a unor măsuri politice menite a introduce socialismul naționalist, Comșa a început să scrie despre slavii timpurii ce trăiau în pașnică conviețuire alături de băștinașii romanici ce i-ar fi civilizat¹¹. Tot în această perioadă, ideile ei au început să aibă o influență considerabilă asupra arheologilor sovietici din învecinata R.S.S. Moldovenească¹². Dar la sfârșitul anilor '60, poziția Mariei Comșa cu privire la modalitatea de interpretare a materialului arheologic, în special a celui din așezări, precum și la înțelegerea de ansamblu a evoluției societății românești din Evul Mediu timpuriu a mers mult mai departe de o simplă aliniere oportunistă la politica regimului ceaușist.

Într-un articol publicat în românește în 1967, cu o variantă franțuzească ce a văzut lumina tiparului trei ani mai târziu, Comșa s-a ridicat cu îndrăzneală împotriva ortodoxiei marxiste¹³. Chiar de la începutul articolului dedicat organizării social-economice de pe teritoriul României „în epoca migrațiilor” (adică la începuturile Evului Mediu), Comșa susține că atât în *Contribuții la studiul istoriei vechilor germani* (*Zur Urgeschichte der Deutschen*, 1881-1882) și *Perioada francă* (*Die fränkische Zeit*, 1881-1882), cât și în *Originea familiei, a proprietății private și a statului* (*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, 1884), Friedrich Engels avusese în vedere numai situația din Europa apuseană, operele sale reflectând nivelul de cercetare de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Potrivit Mariei Comșa, cercetările mai recente ar fi adus însă mărturii noi, în special cu privire la acele societăți care nu au urmat modelului clasic de dezvoltare, precum cele de pe teritoriul României „în epoca de trecere la feudalism”¹⁴. În acea epocă, forma de organizare socială de pe teritoriul

⁵ NEUSTUPNÝ 1967: 24-25, 42-49 și 57-63.

⁶ KUNA 2013: 413.

⁷ CHIȘVASI-COMȘA 1957.

⁸ STAMATI 2019: 169.

⁹ STAMATI 2019: 171-173.

¹⁰ CHIȘVASI-COMȘA 1960; COMȘA 1968; COMȘA 1978. Deși situl de la Bucov a fost descoperit de către Ion Nestor în 1941, săpăturile au fost date în seama Mariei Comșa, care a efectuat aici campanii anuale între 1959 și 1966.

¹¹ COMȘA 1968; COMȘA 1975; pentru arheologia slavilor timpurii din România la începutul regimului lui Ceaușescu, vezi CURTA 1994: 268.

¹² ФЕДОРОВ, ЧЕБОТАПЕНКО 1967: 28-29; STAMATI 2019: 172.

¹³ COMȘA 1967; COMȘA 1970. Între cele două texte există deosebiri notabile, omisiunile din versiunea în limba franceză având o semnificație deosebită pentru discuția ce urmează.

¹⁴ COMȘA 1967: 431 și nota 1. Acest pasaj a fost eliminat din versiunea în limba franceză, fără îndoială pentru că era considerat prea critic la adresa lui Engels. Lucrările lui Engels menționate de către Comșa au fost publicate pentru prima dată în traducere românească cu numai

României era obștea sătească, care și-ar fi făcut apariția chiar dinaintea cuceririi romane de la începutul secolului al II-lea și care ar fi continuat să existe și în cursul perioadei stăpânirii romane, în special în regiunile periferice ale provinciei Dacia¹⁵. Odată cu abandonarea provinciei Dacia de către armata și administrația Imperiului roman și după venirea goților pe teritoriul fostei provincii, noii veniți și băștinașii s-ar fi amestecat, căci, potrivit *Perioadei france*, s-au amestecat „între ele nu numai triburi și seminții, ci chiar popoare întregi”¹⁶. Ceva mai încolo, Comșa îl citează din nou pe Engels, de data aceasta din *Anti-Dühring*, pentru a arăta că populațiile migratoare s-au aflat întotdeauna la un nivel inferior de dezvoltare, ceea ce a permis grabnica lor asimilare de către obștile locale¹⁷. Din punct de vedere arheologic, acest fenomen ar fi fost detectabil în cadrul necropolelor de tip Sântana de Mureș-Cerneahov, în care oameni de diferite origini etnice erau îngropați laolaltă, deși potrivit unor rituri și ritualuri funerare deosebite¹⁸. De aceea, nu se poate vorbi de o orânduire gentilică pe teritoriul României după părăsirea provinciei Dacia de către romani. Argumentul Mariei Comșa e preluat direct din Engels: „Orânduirea gentilică e incompatibilă cu economia bănească”¹⁹. Dat fiind numărul relativ mare de monede de bronz din secolele IV-VII descoperite pe teritoriul României, este limpede că forma de organizare socială a populației locale ce folosea moneda nu putea fi gentilică, ci, dimpotrivă, trebuie să fi fost obștea sătească. În cadrul obștii sătești ar fi apărut de altfel și primele semne de diferențiere social-economică, ca și primele forme de protest social²⁰. Potrivit Mariei Comșa, conflictul dintre avari și slavii din Muntenia care a avut loc în cel de-al treilea sfert al secolului al VI-lea ar fi fost de fapt o formă de protest social, căci avari le impuseseră slavilor plata tributului (Menandru Protectorul, frg. 21). Tot astfel, răscoala venzilor împotriva avarilor și proclamarea primului stat slav independent sub conducerea lui Samo ar fi fost tot o formă de protest social (Fredegar IV 48, 68 și 87)²¹. Dând o puternică coloratură marxistă acestor considerații mai degrabă istorice decât arheologice, Comșa ținea să sublinieze deosebirea esențială dintre “exploatarea primitivă”, prin intermediul dării (sau al tributului), ce ar fi caracteristică epocii de trecere la feudalism, și exploatarea feudală. Spre deosebire de cea din urmă, cea dintâi se exercita de către o minoritate de altă origine etnică decât cea a populației majoritare²². Chiar și așa, dezvoltarea forțelor de producție nu era totuși atât de avansată încât să permită apariția claselor sociale. O societate cu adevărat bazată pe clase sociale distincte nu și-ar fi făcut apariția decât mult mai târziu, în secolul al IX-lea în Transilvania și de-abia în secolul al X-lea în regiunile extracarpatice²³.

Așa cum voi arăta mai jos, astfel de idei erau la ordinea zilei în anii '60 ai secolului trecut, dar până la momentul apariției articolului Mariei Comșa, ele nu avuseseră niciun fel de ecou în rândul arheologilor. Departe de a cita din Marx, Engels și Lenin pentru a se conforma cerințelor politice, Maria Comșa face aici un efort serios de angajare a teoriei marxiste, în vederea folosirii ei la interpretarea rezultatelor propriilor sale cercetări arheologice. Maria Comșa este singurul arheolog medievist român care a încercat să aplice teoria pe informația arheologică în loc să interpreteze materialul arheologic fără niciun fel de apel la teorie, numai pe baza concordanței cu informațiile din izvoarele scrise. Că articolul din 1967 nu a fost doar un prilej de aliniere oportunistă la noua direcție politică sau o tresărire teoretică de moment o dovedește reluarea problematicii marxiste în alte studii de mai târziu. Merită subliniat faptul că aceste studii nu se bazează

trei și, respectiv, doi ani înaintea articolului ei (MARX, ENGELS 1964: 461-567; MARX, ENGELS 1965: pp. 25-173). Traducerea românească a *Perioadei france* este citată direct în nota 11 (p. 434) a articolului.

¹⁵ COMȘA 1967: 432; ideea e reluată 30 de ani mai târziu în COMȘA 1997: 195. În varianta în limba franceză a articolului, Comșa deplânge absența unor cercetări sistematice cu privire la obștile sătești din perioada trecerii la feudalism (COMȘA 1970: 31 cu nota 1). Așa cum voi arăta mai jos, această observație are o valoare deosebită, atât din punctul de vedere al concepției Mariei Comșa despre misiunea unei adevărate arheologii marxiste, cât și mai cu seamă pentru identificarea izvorului său de inspirație.

¹⁶ COMȘA 1967: 434 și nota 11.

¹⁷ COMȘA 1967: 436 cu nota 18. *Anti-Dühring* apăruse în românește cu numai un an înaintea articolului Mariei Comșa (ENGELS 1966: 183, pentru citatul cu pricina). Comșa susținea de asemenea că diverse populații alogene fuseseră rapid asimilate de către populația autohtonă, pentru că obștile locale se caracterizau prin familii mici formate numai din părinți și copii, pe când la vechii slavi, de exemplu, “era încă în vigoare marea familie patriarhală” (COMȘA 1974: 70).

¹⁸ COMȘA 1967: 434.

¹⁹ MARX, ENGELS 1965: 109; COMȘA 1967: 437 cu nota 21; COMȘA 1970: 40.

²⁰ COMȘA 1967: 439.

²¹ COMȘA 1970: 42 cu nota 39. Se cuvine subliniat faptul că ideile Mariei Comșa cu privire la relațiile dintre avari și slavi nu erau câtuși de puțin originale. Încă de la începutul secolului al XX-lea, se manifestase tendința, atât printre istorici cât și printre arheologi, de a-i vedea pe avari ca pe un popor de cuceritori, iar pe slavi, ca pe o populație subjucată (PEISKER 1905; NIEDERLE 1922; PREIDEL 1946-1952; GRAFENAUER 1955; SÓS 1968).

²² COMȘA 1967: 441.

²³ COMȘA 1967: 441.

pe reevaluarea în cheie marxistă a unor săpături mai vechi, ci pe o adevărată interpretare a siturilor în cheie marxistă chiar la vremea săpăturilor. Bunăoară, fortificația de la Slon (la nord de Ploiești), pe care Maria Comșa a săpat-o cu începere din 1960 a fost de la bun început văzută drept reședința unui cneaz ce ar fi stăpânit asupra unei uniuni de obști sătești de pe valea Telejnelului²⁴. Astfel de obști ar fi răsărit în regiunea montană încă din antichitate (secolele II-IV), iar în secolul al IX-lea ar fi fost chiar în stare să asimileze pe migratorii slavi, după cum ar dovedi toponimia locală²⁵. Este demn de remarcat faptul că potrivit Mariei Comșa obștile sătești din zona de câmpie aveau deja căpetenii în cursul secolului al VI-lea. Tiparele de lut pentru turnarea podoabelor și a crucilor-pendantivi ar semnala prezența unor meșteșugari ce lucrau la comanda și sub protecția acestor căpetenii. Ele ar fi putut fi puse așadar în legătură directă cu „regii” slavi pomeniți în izvoarele scrise de la sfârșitul secolului al VI-lea și de la începutul secolului al VII-lea²⁶. Aceleași izvoare pomenesc însă și de un mare număr de prizonieri deveniți robii slavilor. Cu toate acestea, în spirit marxist autentic (fie și după opt ani de la căderea regimurilor comuniste din Europa), Comșa insistă asupra faptului că robii cu pricina nu avuseseră nici o însemnătate în economie, căci producția de bunuri materiale la acea vreme „era asigurată de țărani liberi, membri ai obștei”²⁷.

De unde provine această neobișnuită adeziune la o interpretare marxistă a materialului arheologic, dar cu accent pe rolul obștilor sătești, care ar fi evitat atât sclavagismul, cât și feudalismul? O simplă trecere în revistă a notelor din articolul din 1967 scoate la iveală posibile surse de inspirație. Arheologul sovietic Petr Treťiakov (1909-1976) este menționat ca fiind primul ce ar fi atras atenția asupra faptului că slavii și anții erau organizați în obști teritoriale, „în curs de a dobândi însușirile unor formațiuni cu caracter statal”²⁸. Dar în privința realităților românești, cu prima ocazie cu care introduce termenul de „obște”, Comșa îi citează pe sociologul Henri H. Stahl (1901-1991) și pe istoricul Petre P. Panaitescu (1900-1967)²⁹. Înclin să cred că aceste citări nu sunt deloc întâmplătoare, ci sunt menite a semnala alinierea Mariei Comșa la o serie de inițiative intelectuale de anvergură de la începutul regimului ceaușist. La ceva timp după căderea acelui regim, Comșa mărturisea cu toată franchețea că izvorul inspirației pentru ideile sale privitoare la obștea sătească a fost opera lui Stahl³⁰.

Sociolog marxist cu studii în drept și experiență de teren în acțiunea de cercetare monografică a satelor din România inițiată în 1925 de către Dimitrie Gusti (1880-1955), Stahl tocmai revenise în învățământ în 1966, după ce studiul sociologiei fusese interzis în 1948, iar Stahl fusese scos la pensie în 1956 (la vârsta de 51 de ani) ca desenator tehnic la Institutul de Urbanism. Imediat după război, Stahl își propusese să rescrie istoria medievală a Principatelor Române pe baza structurii sociale a satului arhaic, așa cum credea el că îl descoperise, în cursul colaborării sale cu Gusti, în ținutul Vrancei³¹. Încă din 1946, el și-a prezentat metoda de lucru, pe care a denumit-o „arheologie socială”. În lipsa documentelor sau a altor izvoare scrise, el își propunea să se folosească de satele aflate încă în existență în secolul al XX-lea drept rămășițe ale celor mai arhaice forme de organizare socială de pe teritoriul României. Mai precis, Stahl se inspira direct din ideea lui Marc Bloch de a folosi „peisajul rural” în chip de palimpsest al schimbărilor sociale petrecute pe parcursul istoriei³². Spre deosebire de Bloch, însă, Stahl pune accentul nu pe factorii tehnologici sau culturali, ci pe istoria agrimensurii. Stahl era convins de legătura directă dintre organizarea teritorială a satului și organizarea socială a comunității de săteni. De aceea, pentru el, agrimensura oglindea sistemele juridice de la un anumit moment dat și dintr-un anumit loc. La rândul său, dreptul cutumiar legat de pământ deriva direct din luptele de clasă dintre diferite grupuri sociale. De aceea, Stahl era convins că lupta pentru cultivarea pământului era în același timp o luptă pentru pământ,

²⁴ COMȘA 1969; COMȘA 1978C.

²⁵ COMȘA 1978C: 316; COMȘA 1982: 143, 147.

²⁶ COMȘA 1978B.

²⁷ COMȘA 1997: 199.

²⁸ COMȘA 1967: 438 cu nota 24.

²⁹ COMȘA 1967: 432 cu nota 3.

³⁰ COMȘA 1997; pentru ideile Mariei Comșa privitoare la obștea sătească, vezi COMȘA 1987: 65-66 cu notele 8 de la pagina 65 și 37 de la pagina 70; COMȘA 1993.

³¹ STAHL 1939.

³² BLOCH 1931; STAHL 1946. Stahl ar fi avut ocazia să facă cunoștință direct cu Marc Bloch, care trebuia să participe la cel de-al XIV-lea congres internațional de sociologie organizat pentru a se întruni în 1939 la București. Invitat special al lui Dimitrie Gusti (foarte probabil prin intermediul lui Henri Berr), Bloch ar fi trebuit să prezinte o comunicare intitulată „Types de structures sociales dans la vie rurale française”, care se baza în linii mari pe cartea sa, publicată în 1931. Congresul însă nu a mai avut loc din cauza izbucnirii celui de-al doilea război mondial, iar cinci ani mai târziu, Bloch a fost executat de naziști (SCHÖTTLER 1995).

adică pentru stăpânirea lui³³. „Arheologia socială” a lui Henri H. Stahl era deci fundamental marxistă, în măsura în care pune accentul pe lupta de clasă³⁴.

În urmă cu mai puțin de un deceniu de la publicarea articolului Mariei Comșa aflat aici în centrul atenției, Stahl publicase primul volum din monumentală sa trilogie despre satele devălmașe românești³⁵. La data publicării acestei cărți, el nu mai putea activa ca sociolog, iar predarea istoriei la nivel universitar în România era direct influențată de ideologia marxistă³⁶. Cu toate acestea, angajamentul marxist al lui Stahl era sincer: el mergea până la a propune identificarea modului de producție în organizarea teritorială a satului devălmaș (Stahl 1958, 68-69). Satul devălmaș, în concepția lui Stahl, era o comunitate egalitară și democratică, „ușor colorată gerontocratic” (adică în care bătrânii exercitau o anumită autoritate) și cu o populație omogenă din punct de vedere etnic (din care străinii erau excluși), ce folosea pământul în proprietate comună (devălmășie) potrivit unor tehnici agricole primitive bazate pe defrișare și desțelenire³⁷. Devălmășia, potrivit lui Stahl, nu era o trăsătură relativ recentă de organizare a proprietății, ci rezultatul teritorializării unor vechi structuri tribale³⁸. Deoarece, în ținutul Vrancei, aceste structuri se menținuseră până în epoca modernă, Stahl era convins că procesul de teritorializare amintit debutase imediat după părăsirea provinciei Dacia (din care ținutul Vrancei n-a făcut totuși parte niciodată) de către trupele și administrația Imperiului roman, prelungindu-se în timp până la formarea statelor medievale românești³⁹. Satul devălmaș a rămas deci până târziu „arhaic”, o noțiune pe care Stahl a împrumutat-o din scrisoarea pe care Karl Marx i-a adresat-o Verei Zasulici în 1881. În această scrisoare, ce se păstrează în patru ciorne, Marx echivala obștea agricolă a vechilor germani menționată de către Tacitus cu obștea rusească (*mir*) din secolul al XIX-lea, trăgând concluzia că cea din urmă putea servi foarte bine drept model pentru organizarea producției agricole din societatea comunistă. *Mir*-ul, pentru Marx, era de fapt o rămășiță a comunei primitive, o formațiune *arhaică*⁴⁰. Așa cum a arătat Ștefan Guga, este foarte posibil ca Stahl să fi aflat de scrisoare de la Constantin Dobrogeanu-Gherea (care era prieten cu Vera Zasulici), chiar înainte de publicarea ei în 1925⁴¹. Este adevărat că Stahl face comentarii asupra ciornelor scrisorii numai mult mai târziu⁴², dar trilogia satelor devălmașe a fost concepută în linii mari pe baza ideilor lui Marx din scrisoarea către Vera Zasulici. Tot de acolo provine și noțiunea de sat arhaic, cu toată încărcătura sa ideologică.

În cel de-al treilea volum al trilogiei sale, ridicarea clasei feudale aristocratice (boierii) este explicată ca fiind rezultatul exploatării fiscale exercitate asupra obștilor sătești de către invadatorii nomazi din Evul Mediu timpuriu, care nu erau deloc interesați să intervină în procesul de producție. Cei ce strângeau tributul datorat nomazilor au devenit boierii de mai târziu, deși Stahl nu exclude posibilitatea ca vechea aristocrație tribală să fi existat și înainte de venirea nomazilor, dar numai cu un rol militar, fără niciun fel de privilegii economice⁴³. Concluziile lui Stahl erau prin urmare de o importanță capitală pentru arheologia Evului mediu timpuriu din România, iar Maria Comșa pare să reprezinte prima, dacă nu și singura luare de poziție vizavi de aceste idei. Înainte însă de a vedea cum anume Comșa a socotit că ar fi potrivit să răspundă, e necesar mai întâi să lămurim contextul în care, în anii '60, a fost receptată opera lui Stahl.

Stahl își dorea ca lucrarea sa despre satele devălmașe să fie privită și abordată ca o contribuție la cercetarea istoricilor, a sociologilor și a altor oameni de știință privitoare la comuna primitivă. Sursa de inspirație pentru acest decalaj tematic este manuscrisul lui Marx cunoscut sub titlul de *Forme premergătoare producției capitaliste*, ce datează

³³ STAHL 1946: 87.

³⁴ GUGA 2015: 157.

³⁵ STAHL 1958.

³⁶ PAPACOSTEA 1996: 187-193.

³⁷ STAHL 1959: 13; vezi și STAHL 1980B: 37, 63-79.

³⁸ STAHL 1958: 47.

³⁹ STAHL 1958: 5-6.

⁴⁰ HINADA 1975: 70; SAWER 1977: 65-66; GUGA 2015: 250.

⁴¹ Pentru prietenia dintre Constantin Dobrogeanu-Gherea și Vera Zasulici, pe care a susținut-o financiar între 1908 și 1912, vezi ORNEA 1982: 401-402 și 418-419 (pentru corespondența dintre ei).

⁴² STAHL 1980A: 14-16, 66-69, 151-152.

⁴³ STAHL 1965: 19-20. Că boierimea Evului Mediu românesc se trăgea din vechea aristocrație tribală rezultă, potrivit lui Stahl, din faptul că numele de familie (clan) și-au păstrat multă vreme însemnătatea socială (STAHL 1965: 150). Pe de altă parte, punctul de vedere susținut de Stahl în privința relațiilor social-economice dintre nomazi și autohtoni este foarte asemănător concepției lui Perry Anderson, potrivit căruia modul de producție nomad a rămas tot timpul în afara societăților agricole sedentare (ANDERSON 1974B: 219-220 cu nota 3; 223-226). Stahl s-a străduit să definească modul de producție nomad în termeni asemănători, dar nu l-a citat pe Anderson decât în lucrări mai târzii (STAHL 1992: 53 cu nota 19).

din anii 1857-1858, dar care a văzut lumina tiparului în traducere românească cu numai doi ani înaintea publicării primului volum din trilogia lui Stahl despre satele devălmașe⁴⁴. Manuscrisul reprezintă punctul de plecare al unuia dintre cele mai controversate aspecte ale doctrinei marxiste, modul de producție asiatic. Niciodată definit cu precizie și în multe privințe contrazicând însăși definiția modului de producție propusă de Marx, modul de producție asiatic a intrat mai întâi în dezbateri în primii ani ai secolului al XX-lea, ca urmare a discuțiilor lui Lenin cu Plehanov de la cel de-al IV-lea congres al Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din Rusia (1906)⁴⁵. La începutul anilor '30, dezbaterile privitoare la modul de producție asiatic a luat o nouă întorsătură datorată discuțiilor dintre Stalin și Troțki privitoare la China. Stalin a pus capăt discuțiilor și a interzis orice dezbateri pe această temă⁴⁶. O a treia fază de dezbateri nu s-a deschis deci decât după moartea lui, mai precis la începutul anilor '60, în condițiile plănuitei participări la cel de-al VII-lea Congres internațional de antropologie și etnologie de la Moscova (1964) a unei delegații franceze de la Centrul de Studii și Cercetări Marxiste din Paris (Centre d'Etudes et de Recherche Marxistes, CERM). Chiar dacă Jean Suret-Canale și Maurice Godelier, cei doi reprezentanți francezi, nu au mai venit până la urmă la congres, cuvântările lor (ale căror texte fuseseră trimise dinainte), în care insistau asupra reluării dezbaterilor privitoare la modul de producție asiatic, au stârnit discuții ample ce s-au oglindit atât în cele 18 articole publicate imediat după congres în reviste de vârf din Uniunea Sovietică, precum *Voprosi istorii*, *Voprosi filozofii*, *Vestnik drevnei istorii* și *Sovetskaia etnografiia*, precum și în apariția a cinci cărți dedicate în întregime acestei teme⁴⁷. La sfârșitul anilor '60, mai ales din cauza participării la discuții a unor marxiști din afara continentului european, modul de producție asiatic a făcut loc celui tributual, schimbarea de denumire reflectând o tendință de a muta accentul de pe continentul asiatic pe alte contexte istorice și culturale, inclusiv pe cele din Europa răsăriteană⁴⁸. Alături de Ion Banu (1913-1993) și Miron Constantinescu (1917-1974), Stahl reprezintă cea mai importantă contribuție românească la dezbaterile internaționale asupra modului de producție asiatic⁴⁹. Pentru tema articolului de față, este totuși mai important de reținut faptul că, potrivit lui Stahl, evoluția istorică de pe teritoriul actual al României nu avusese nici o fază sclavagistă (în timpul stăpânirii romane), nici una feudală (după părăsirea provinciei de către armata romană). Stahl susținea că perioada cuprinsă între secolele III și XVI nu putea nicicum să fie denumită „feudală”, deoarece modul de producție dominant ar fi fost cel tributual („asiatic”). Potrivit lui Stahl, modul de producție tributual ar fi combinat producția în cadrul unor comunități agrare autonome (obștile sătești) cu un mod de exploatare bazat pe tribut⁵⁰. După ce introdusese chiar el termenul de „prefeudal” pentru tot ceea ce se referea, cel puțin pe teritoriul României, la comuna primitivă, Stahl s-a dezis mai târziu de acest termen, ca și de expresia „feudalism timpuriu”⁵¹. S-ar putea ca aceasta să fi fost și ca răspuns la atitudinea relativ indiferentă a istoricilor români față de teoriile lui. Perioada dintre părăsirea provinciei Dacia și apariția statelor medievale reprezenta o adevărată problemă istoriografică, pentru că accentul pe care Stahl îl pusese pe satul arhaic ca principală formă de organizare social-economică în acea epocă presupunea prelungirea comunei primitive până în plin Ev Mediu⁵².

Aceasta este și problema căreia Comșa a căutat să-i dea un răspuns prin articolul său din 1967. Stahl fusese „reabilitat” prin reangajarea sa în învățământ, o mișcare menită a reflecta readucerea lui Miron Constantinescu (fostul coleg al lui Stahl din echipa lui Gusti) în prim-planul vieții politice de la începutul regimului ceaușist, în calitate de

⁴⁴ MARX 1956. Influența considerabilă pe care acest manuscris l-a avut asupra gândirii lui Stahl rezultă, printre altele, din critica aspră pe care sociologul român a adresat-o în ultimele sale lucrări istoricilor medievști români, acuzați că au ignorat pur și simplu atât *Formele premergătoare*, cât și dezbaterile internaționale privitoare la modul de producție asiatic (STAHL 1992: 126-127).

⁴⁵ SAWER 1977: 40-68; GUGA 2015: 246; pentru inconsistențele ideilor lui Marx și ale lui Engels privitoare la modul de producție asiatic, vezi ANDERSON 1974A: 473-483. Plehanov credea că o revoluție socialistă într-o societate organizată prin intermediul unui stat supercentralizat n-ar fi fost decât o întoarcere la modul de producție asiatic, a cărui trăsătură principală, potrivit lui Marx, ar fi fost prezența atotputernică a unui stat despot. Este cât se poate de semnificativ faptul că una din primele opere ale lui Georgi V. Plehanov (1856-1918) ce a văzut lumina tiparului în România, *Despre concepția materialistă a istoriei*, este o traducere făcută de Henri H. Stahl (PLEHANOV 1945).

⁴⁶ SAWER 1977: 91-103; GUGA 2015: 247-248.

⁴⁷ DUNN 1982: 77-120; BARON 1995: 78-79, 80.

⁴⁸ HALDON 1993: 63-109.

⁴⁹ GUGA 2015: 291-293.

⁵⁰ STAHL 1980A. După cum remarcă GUGA 2015: 306, Stahl a făcut atent observația potrivit căreia „tributal” e modul de exploatare, nu cel de producție propriu-zisă.

⁵¹ STAHL 1972: 70; STAHL 1980A.

⁵² GUGA 2015: 345.

responsabil pentru reintroducerea sociologiei ca disciplină de învățământ superior și supravegherea cercetării sociologice de viitor⁵³. Este foarte posibil ca articolul Mariei Comșa din 1967 să fi fost publicat „în spiritul vremii”, ca o încercare oportunistă de raliere la noile mutații politice. Ar fi totuși greșit să trecem cu vederea faptul că teoriile lui Stahl ofereau soluții viabile pentru probleme care în arheologia din România anilor '60 – '70 păreau insurmontabile. La începutul anilor '60, Comșa îl citase pe Engels pentru a arăta că în urma expedițiilor de jaf, diferențierea socială și economică din sânul societății slave ar fi dus la dezmembrarea marii familii patriarhale și la formarea uniunilor de obști satești⁵⁴. Cu ceva mai mult de un deceniu mai târziu, când teoriile lui Stahl erau deja bine-cunoscute, ea susținea, împotriva acestuia, că „ideea potrivit căreia în țara noastră perioada migrațiilor marchează un pas înapoi, cale întoarsă de la sclavagism (care existase în vremea stăpânirii romane) la faza târzie a comunei primitive nu poate fi admisă”⁵⁵. Ca și Stahl, dar fără a face vreo referire la orânduirea tributală, Comșa era de părere că în perioada migrațiilor, atât în Europa de Apus, cât și în cea de Răsărit, forma predominantă de organizare socială ar fi fost obștea satească. Pe teritoriul României, însă n-ar fi avut loc nici o trecere de tip clasic la feudalism, din cauza repetatelor migrații care s-ar fi abătut asupra aceluși teritoriu. Aristocrația tribală băștinașă n-ar fi avut prin urmare vreme să-și consolideze poziția și puterea socială, fiind tot timpul înlocuită de noii stăpâni migratori. Comșa nu pomeneste de modul de producție nomad, dar e limpede din cele scrise în 1967 și mai târziu că, potrivit ei, împrejurările istorice din zorii Evului Mediu înlesniseră supraviețuirea milenară a obștii satești, fapt care, de altfel, ar fi încetinit dezvoltarea forțelor de producție⁵⁶. Ceva mai târziu, în monografia așezării de la Bucov, Comșa constata faptul că aliniamentul locuințelor datate în secolele VIII-X de la Bucov-Tioca scotea la iveală două grupări ce ar fi corespuns, după părerea ei, unei perechi de familii. Pe la începutul secolului al IX-lea, aceste familii extinse ar fi început să se destrame, cele două grupări de case formând de acum o nouă obște *pe baze economice*⁵⁷. Ideea unui mod de producție specific satului arhaic, dar mai ales metodologia „arheologiei sociale”, așa cum o propusese Stahl, sunt ușor decelabile în aceste considerații. Comșa era convinsă de faptul că așezările de la Bucov gravitau în jurul unei fortificații ce nu fusese încă descoperită. Aceasta va fi fost în primul rând reședința unui cneaz, șeful uniunii de obști locale. După părerea ei, locuințele de mari dimensiuni descoperite la Bucov-Tioca (bunăoară, locuința 12) constituiau dovezi peremptorii de inegalitate socială⁵⁸. Folosirea dimensiunilor mari drept indiciu al diferențierii sociale se regăsește și în interpretarea pe care a propus-o pentru rezultatele săpăturilor ei de la Nușfalău (lângă Zalău). Tumuli de mari dimensiuni din acea necropolă ar fi fost morminte ale membrilor aristocrației tribale pe cale de a deveni seniori feudali, în timp ce tumuli mai mici ar fi fost morminte ale oamenilor de rând⁵⁹.

Maria Comșa n-a fost singurul arheolog român care a încercat să preia unele din ideile lui Henri H. Stahl. Ea a fost însă singura care a reflectat asupra acestor idei în lumina materialului arheologic. Deosebirile față de felul în care discuțiile provocate de teoriile lui Stahl și dezbaterile privitoare la modul de producție asiatic au fost abordate de către alți arheologi sunt cât se poate de relevante. Într-un articol despre obști satești medievale timpurii din zona de câmpie din sud-estul României, Géza Bakó citează din trilogia lui Stahl despre satele devălmașe, dar numai pentru paralele etnografice, fără niciun fel de referire la modul de producție tribută⁶⁰. Și Eugenia Zaharia citează trilogia lui Stahl, pe care o socoate chiar a fi o „lucrare fundamentală pentru cunoașterea istoriei românilor din perioada prestatală”, dar tot ca document etnografic. Zaharia credea chiar că satele devălmașe românești se deosebesc fundamental de obștile gentilice ale vechilor slavi și germani, deoarece în satul arhaic românesc nu s-a păstrat nici „din acte și nici din tradiție” vreo urmă de împărțire periodică a pământului⁶¹. Mărturie a unei lecturi superficiale a cărții lui Stahl și a unei înțelegeri greșite a termenului de „devălmașie”, această remarcă nu este însă singulară. Potrivit Eugeniei Zaharia, nu obștile satești autohtone, ci „populațiile migratoare au practicat modul de producție asiatic, întemeiat pe o economie naturală de pradă și de tribut”. „Modul de producție autohton” nu este descris niciunde, iar confuzia conceptuală este considerabilă,

⁵³ BOSOMITU 2017: 76.

⁵⁴ COMȘA 1960: 750.

⁵⁵ COMȘA 1975: 440.

⁵⁶ COMȘA 1967: 440; COMȘA 1970: 43.

⁵⁷ COMȘA 1978A: 145, 147, Fig. 108.

⁵⁸ COMȘA 1978A: 146.

⁵⁹ COMȘA 1961: 527; COMȘA 1974: 70.

⁶⁰ BAKÓ 1975.

⁶¹ ZAHARIA 1980: 139.

în ciuda faptului că autoarea ține să menționeze părerea „prof. Stahl”⁶². Niciuna din studiile publicate după moartea lui Stahl nu-i mai menționează trilogia decât în nota explicativă a cuvântului „obște”, fără nici o referire la modul de producție tributar sau la lupta de clasă⁶³. Potrivit lui Ștefan Olteanu, bunăoară, membrii obștilor sătești practicau agricultura, fiecare familie cultivându-și propriul său lot de pământ, folosindu-se de propriile sale animale și unelte. Membrii obștii stăpâneau însă în devălmășie atât pășunile, cât și pădurile și sursele de apă. Un sat arhaic devălmaș din Evul mediu timpuriu trebuie să fi avut între 30 și 60 de familii nucleare, ale căror case s-ar fi grupat teritorial în interiorul satului pentru a forma structuri de rudenie mai extinse, așa-numitele „cete de neam”. Căpetenia satului ar fi fost un jude (judec) cu atribuții militare, asistat de un sfat de bătrâni⁶⁴. Simptomatic mi se pare și abandonarea conceptului de devălmășie, care n-a fost niciodată explorat din punct de vedere arheologic și care, fără îndoială, părea mult prea strident asociat proprietății comune din socialism. Mai trebuie adăugat faptul că încercări ulterioare de a da substanță noțiunii de obște teritorială pe baza săpăturilor arheologice din Ucraina sovietică nici nu se referă la opera lui Stahl, nici nu citează *Formele premergătoare*, situându-se prudent în afara oricăror generalizări transculturale sau diacronice⁶⁵. Din această cauză, aspecte ale materialului arheologic asemănătoare celor de care s-a folosit Maria Comșa sunt dimpotrivă interpretate drept indicii nu ale obștii teritoriale (sătești), ci ale marii familii patriarhale⁶⁶.

Ce rezultă din aceste observații privitoare la opera Mariei Comșa? Proasta reputație și izolarea de care a fost înconjurată în ultima parte a vieții își așteaptă încă explicația istorică. Rămâne încă de lămurit ce anume a vrut să spună când la începutul anilor '80 se plânga colegilor săi sovietici că nu mai avea libertatea de a publica ceea ce gândea cu adevărat⁶⁷. Ion Nestor murise în 1974, iar vechile lui amenințări, cum că el îi va distruge cariera științifică, nu se materializaseră⁶⁸. În cei 15 ani ce trecuseră de la publicarea articolului său despre organizarea social-economică pe teritoriul României în epoca migrațiilor, Maria Comșa și-a publicat lucrarea sa fundamentală, monografia așezărilor de la Bucov, și peste 50 de articole, unele dintre ele în publicații din RDG, Cehoslovacia, Uniunea Sovietică și Polonia. Nu se întrevede niciun fel de opreliște pusă în calea liberei sale exprimări. Dimpotrivă, Comșa a continuat și dezvoltat unele din ideile prezentate în articolul din 1967⁶⁹. Articolul, însă, nu e citat de niciunul dintre autorii care s-au ocupat de chestiunea obștilor sătești în perioada migrațiilor, nici chiar de cei care de altminteri îl citează pe Stahl⁷⁰. Nu poate fi admisă nici ipoteza unei reacții față de încercarea Mariei Comșa de a opera cu concepte marxiste în interpretarea materialului arheologic. Dacă obștea sătească reprezintă un concept marxist, cel puțin așa cum l-a folosit Stahl, atunci el a fost folosit tot atât mult de către Maria Comșa cât de ceilalți autori care nu au citat-o, chiar și după căderea comunismului. E vorba probabil de ceva mai mult decât diferențe ideologice, iar elucidarea acestor chestiuni va trebui amânată până la efectuarea unor cercetări serioase de arhivă. Pentru moment, totuși, un lucru pare deja lămurit. Cazul Mariei Comșa arată fără putință de tăgadă că marxismul a avut o influență asupra gândirii arheologice românești, fie și în forma sa autohtonă elaborată și adaptată de către Henri H. Stahl. Acest caz arată de asemenea că problematica influenței marxismului asupra practicii și gândirii arheologice din țările blocului comunist este departe de a fi fost pe deplin elucidată. O atentă și migăloasă analiză a lucrărilor arheologice produse în vremea comunismului mai poate încă oferi surprize.

⁶² ZAHARIA 1980: 152.

⁶³ TEODOR 1999; POSTICĂ 2007; OLTEANU 2017.

⁶⁴ OLTEANU 2017: 265-266, 268.

⁶⁵ БАРАН 1988; ТИМОЩУК 1990; БАРАН 1997.

⁶⁶ РУСАНОВА, ТИМОЩУК 1984: 44.

⁶⁷ STAMATI 2019: 169.

⁶⁸ OPRÎȘ 2004: 56-68.

⁶⁹ COMȘA 1974; COMȘA 1975; COMȘA 1978B; COMȘA 1978C; COMȘA 1982.

⁷⁰ Pe de altă parte, nici considerațiile de mai târziu ale Mariei Comșa cu privire la organizarea socială a comunităților de la Bucov nu au stârnit niciun ecou: DIACONU 1979 nu suflă nici o vorbă despre asemenea lucruri în recenzie, de altminteri foarte critică, la adresa COMȘA 1978A.

BIBLIOGRAFIE

- БАРАН 1988 Баран, Я. В., *Планировочная структура жилых комплексов славянского поселения Раишков I на Среднем Днестре и ее социальное значение*, in: Толочко, П. П. (ред.) *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов, Киев 18-25 сентября г.*, Т. 2, Наукова думка, Киев, 15-20.
- БАРАН 1997 Баран, Я. В., *Слов'янська община (за матеріалами поселення Раишків I)*, in: Баран, В. Д., Терпиловський, Р. В., Абашина, Н. С. (ред.) *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей присвячений риччю з дня народження Віктора Платоновича Петрова*, РАС, Київ, 176-183.
- РУСАНОВА, ТИМОЩУК 1984 Русанова, И. П., Тимощук, Б. О., *Кодын, славянские поселение V-VIII вв, на р. Прут*, Наука, Москва.
- ТИМОЩУК 1990 Тимощук, Б. О., *Восточнославянская община VI-X вв. н. э.*, Наука, Москва.
- ФЕДОРОВ, ЧЕБОТАРЕНКО 1967 Федоров Г. Б., Чеботаренко, Г. Ф., *Культура первого болгарского царства в Карпато-Днестровских землях*, in: *Тезисы докладов всесоюзной сессии посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1966 года*, ЦИИЦА, Кишинев, 27-29.
- ANDERSON 1974A Anderson, P., *Lineages of the Absolutist State*, NLB, London.
- ANDERSON 1974B Anderson, P., *Passages from Antiquity to Feudalism*, NLB, London.
- ANGHELINU 2007 Anghelinu, M., *Failed revolution: Marxism and the Romanian prehistoric archaeology between 1945 and 1989*, in: *Archaeologia Bulgarica*, 11, 1, 1-36.
- BÁKO 1975 Báko, G., *Despre organizarea obștilor sătești ale epocii feudale timpurii în sud-estul României*, in: *SCIVA*, 26, 3, 371-380.
- BARFORD 2002 Barford, P. M., *Reflections on J. Lech's vision of the history of „Polish” archaeology*, in: *Archaeologia Polona*, 40, 171-84.
- BARFORD 1995 Barford, P. M., *Marksizm w archeologii polskiej w latach 1945-1975*, in: *Archeologia Polski*, 40, 7-75.
- BARON 1995 Baron, S., *Plekhanov in Russian History and Soviet Historiography*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh-London.
- BLOCH 1931 Bloch, M., *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, H. Aschehoug/O. Harrassowitz/Les belles lettres, Oslo-Leipzig-Paris.
- BOSOMITU 2017 Bosomitu, Ș., *Sociology in Communist Romania: an institutional and biographical overview*, in: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Sociologia*, 1, 65-84.
- CHIȘVASI-COMȘA 1960 Chișvasi-Comșa, M., *Săpăturile de la Bucov (r. și reg. Ploiești)*, in: *MCA*, 6, 567-578.
- CHIȘVASI-COMȘA 1957 Chișvasi-Comșa, M., *Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI-XII*, in: *SCIV*, 8, 1-4, 267-294.
- COMȘA 1997 Comșa, M., *Structuri socio-economice din secolele VI-X pe teritoriul României*, in: *Carpica*, 26, 1, 195-203.
- COMȘA 1993 Comșa, M., *Considérations relatives à la communauté villageoise en territoire roumain aux VI-VII-e siècles*, in: Pavuj, J. (ed.). *Actes du XII-e Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Bratislava, 1-7 septembre 1991*, edited by Juraj Pavuj, vol. 4, Institut archéologique de l'Académie Slovaque des Sciences Nitra, Bratislava, 15-17.
- COMȘA 1987 Comșa, M., *Einige Betrachtungen über den Kontakt zwischen den slawischen und den bodenständigen romanischen Gemeinschaften im Donau-Karpaten-Raum (6. und 7. Jahrhundert)*, in: Labuda, G., Tabaczyński, S. (eds.). *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej. Praca zbiorowa*, vol. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warsaw-Cracow-Gdańsk-Łódź, 65-70.
- COMȘA 1982 Comșa, M., *Contribuții arheologice privind existența unor cnezate și stabilirea unui drum comercial între Carpați și Dunăre în sec. IX-X*, in: *Muzeul Național*, 6, 143-147.
- COMȘA 1978A Comșa, M., *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1978.
- COMȘA 1978B Comșa, M., *Les formations politiques (cnézats de la vallée) du VIe siècle sur le territoire de la Roumanie*, in: *Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 25, 109-117.

- COMȘA 1978C Comșa, M., *Un knézat roumain des X-e-XII-e siècles Slon-Prahova (Etude préliminaire)*, in: *Dacia*, N.S., 22, 303-317.
- COMȘA 1975 Comșa, M., *Socio-economic organisation of the Dacoromanic and Slav population on the Lower Danube during the 6th and 7th centuries*, in: Constantinescu, M., Pascu, Ș., Diaconu, P. (eds.). *Relations Between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, edited by Miron Constantinescu, Ed. Academiei R.S.R., București, 171-200.
- COMȘA 1974 Comșa, M., *Unele considerații privind organizarea socială din regiunile din nord-vestul României în secolele IV-XI*, in: *Crisia*, 4, 65-72.
- COMȘA 1970 Comșa, M., *Sur le caractère de l'organisation sociale-économique et politique sur le territoire de la Roumanie durant la période de passage la féodalité*, in: *Nouvelles études d'histoire*, vol. 4, Ed. Academiei R.S.R., București, 31-46.
- COMȘA 1969 Comșa, M., *Die Forschungen von Slon und ihre Bedeutung für das Studium der Entwicklung der Feudalbeziehungen südlich der Karpaten*, in: Otto, K.-H., Herrmann, J. (eds.). *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen*, Akademie Verlag, Berlin, 232-238.
- COMȘA 1968A Comșa, M., *L'influence romaine provinciale sur la civilisation slave l'époque de la formation des états*, in: *Romanoslavica*, 16, 447-460.
- COMȘA 1968B Comșa, M., *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane et ensuite protoroumaine aux VI-e – X-e siècles sur le territoire de la Roumanie*, in: *Dacia*, 12, 355-380.
- COMȘA 1967 Comșa, M., *Cu privire la caracterul organizării social-economice și politice de pe teritoriul țării noastre în epoca migrațiilor*, in: *SCIV*, 18, 3, 431-442.
- COMȘA 1961 Comșa, M., *Săpăturile de la Nușfalău (r. Șimleu, reg. Oradea)*, in: *MCA*, 7, 519-529.
- COMȘA 1960 Comșa, M., *Slavii*, in: Daicoviciu, C., Condurachi, E., Nestor, I., Ștefan, Gh. (eds.). *Istoria României*, vol. 1. Ed. Academiei R.P.R., București, 728-54.
- COMȘA 1959 Comșa, M., *Contribuții la cunoașterea culturii străromâne în lumina săpăturilor de la Bucov*, in: *SCIV*, 10, 1, 81-89.
- CURTA 2009 Curta, F., *Medieval archaeology in South-Eastern Europe*, in: Gilchrist, R., Reynolds, A. (eds.). *Reflections: 50 Years of Medieval Archaeology, 1957-2007*, Maney Publishing, London, 191-223.
- CURTA 1994 Curta, F., *The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey*, in: *Südost-Forschungen*, 53, 225-310.
- DIACONU 1979 Diaconu, P., *Recenzie la „Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)”*, de Maria Comșa, București 1978, in: *SCIVA*, 30, 3, 469-471.
- DUNN 1982 Dunn, S. P., *The Fall and Rise of the Asiatic Mode of Production*, Routledge & Kegan Paul, London, etc.
- ENGELS 1966 Engels, F., *Domnul Eugen Dühring revoluționează știința: “anti-Dühring”*, Ed. Politică, București.
- GRAFENAUER 1955 Grafenauer, B., *Die Beziehungen der Slawen zu den Awaren und ihre wirtschaftlich-sozialen Grundlagen bis zur Belagerung von Konstantinopel (626)*, in: *Relazioni X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma, 4-11 settembre 1955*, G. C. Sansoni, Firenze, 174-178.
- GUGA 2015 Guga, Ș., *Sociologia istorică a lui Henri H. Stahl*, Ed. Tact, Cluj-Napoca.
- HALDON 1993 Haldon, J. F., *The State and the Tributary Mode of Production*, Verso, London-New York.
- HINADA 1975 Hinada, Sh., *On the meaning in our time of the drafts of Marx's letter to Vera Zasulich (1881): with textual criticism*, in: *Slavic Studies*, 20, 69-80.
- KOBYLIŃSKI, RUTKOWSKA 2005 Kobylński, Z., Rutkowska, G., *Propagandist use of history and archaeology in justification of Polish rights to the “recovered territories” after World War II*, in: *Archaeologia Polona*, 43, 51-124.
- KREKOVIČ, BAČA 2013 Krekovič, E., Bača, M., *Marxism, Communism and Czechoslovak archaeology*, in: *Anthropologie*, 51, 2, 261-270.
- KUNA 2013 Kuna, M., *Neústupna archeologie. S Evženem Neustupným o jeho živote v archeologii*, in: *Archeologické rozhledy*, 65, 405-422.
- LECH 1997 Lech, J., *Małowierni. Spór wokół marksizmu w archeologii polskiej lat 1945-1975*, in: *Archeologia Polska*, 42, 175-232.

- MARX 1956 Marx, K., *Forme premergătoare producției capitaliste. Analiza "procesului care precede formarea relației capital sau acumularea primitivă"*, Ed. de Stat pentru Literatură Politică, București.
- MARX, ENGELS 1964 Marx, K., Engels, F. *Opere*, vol. 19, Ed. Politică, București [accesibil online la <https://www.marxists.org/romana/m-e/opere/Karl-Marx-Friedrich-Engels-Opere-vol-19.pdf>, accesat pe 27 ianuarie 2019].
- MARX, ENGELS 1964 Marx, K., Engels, F. *Opere*, vol. 21, Ed. Politică, București [accesibil online la <https://www.marxists.org/romana/m-e/opere/Karl-Marx-Friedrich-Engels-Opere-vol-21.pdf>, accesat pe 27 ianuarie 2019].
- MILISAUSKAS 2016 Milisauskas, S., *Historical observations on archaeology in the Polish People's Republic, 1945-1989*, in: Lozny, L. R. (ed.). *Archaeology of the Communist Era. A Political History of Archaeology of the 20th Century*, Springer, Cham, 123-150.
- MILISAUSKAS 1997-1998 Milisauskas, S., *Observations on Polish archaeology 1945-1995*, in: *Archaeologia Polona*, 35-36, 223-36.
- NEUSTUPNÝ 1967 Neustupný, E., *K počátkům patriarchátu ve střední Evropě*, Academia, Praha.
- NIEDERLE 1922 Niederle, L., *Des théories nouvelles de Jean Peisker sur les anciens Slaves*, in: *Revue des études slaves*, 2, 1-4, 19-34.
- OLTEANU 2017 Olteanu, Șt., *De la comunitatea obștească teritorială la constituirea statelor medievale românești de la mijlocul secolului al XIV-lea*. Ed. Academiei Române, București.
- OPRIȘ 2004 Opriș, I., *Istoricii și Securitatea*, vol. 1, Ed. Enciclopedică, București.
- ORNEA 1982 Ornea, Z., *Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea*, Ed. Cartea Românească, București.
- PAPACOSTEA 1996 Papacostea, Ș., *Captive Clio: Romanian historiography under Communist rule*, in: *European History Quarterly*, 26, 181-208.
- PEISKER 1905 Peisker, J., *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung*, in: *Vierteljahresschrift zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 3, 187-360.
- PLEHANOV 1945 Plehanov, G. V., *Despre concepția materialistă a istoriei*, Ed. Partidului Social-Democrat, București.
- POSTICĂ 2007 Postică, Gh., *Obști sătenești și formațiuni teritoriale românești din perioada medievală timpurie în spațiul pruto-nistean*, in: *Destin românesc*, 2, 1-2, 188-214.
- PREIDEL 1946-1952 Preidel, H., *Awaren und Slawen*, in: *Südost-Forschungen*, 11, 33-45.
- RUTKOWSKA 2004 Rutkowska, G., *Czy archeologia służyła ideologii PRL? Tematyka archeologiczna na łamach „Trybuny ludu” w latach 1948-1970*, in: Kobyliński, Z. (ed.). *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, Wydział nauk historycznych i społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warsaw, 308-333.
- SAWER 1977 Sawyer, M., *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*, Martinus Nijhoff, The Hague.
- SCHÖTTLER 1995 Schöttler, P., *Marc Bloch et le XIVe Congrès international de sociologie, Bucarest, août 1939*, in: *Genèses*, 20, 143-154.
- SÓS 1968 Sós, Á. Cs., *Archäologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slawischen Zusammenlebens*, in: *Študijske zvesti*, 16, 221-231.
- STAHL 1992 Stahl, H. H., *Probleme confuze în istoria socială a României*, Ed. Academiei Române, București.
- STAHL 1980A Stahl, H. H., *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributare*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- STAHL 1980B Stahl, H. H., *Traditional Romanian Village Communities. The Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region*, Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge-Paris.
- STAHL 1972 Stahl, H. H., *Studii de sociologie istorică*, Ed. Științifică, București.
- STAHL 1965 Stahl, H. H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. 3, *Procesul de aservire feudală a satelor devălmașe*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- STAHL 1959 Stahl, H. H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. 2, *Structura internă a satelor devălmașe libere*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- STAHL 1958 Stahl, H. H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. 1, *Confederații de ocol, structuri teritoriale și tehnici agricole*, Ed. Academiei R.P.R., București.

- STAHL 1946 Stahl, H. H., *Sociologia satului devălmaș românesc: organizarea economică și juridică a tipurilor de moșie*, Fundația Regele Mihai I, București.
- STAHL 1939 Stahl, H. H., *Nerej, un village d'une région archaïque. Monographie sociologique*, Institut des sciences sociales de Roumanie, București.
- STAMATI 2019 Stamati, I., *The Slavic Dossier. Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova: Between State Propaganda and Scholarly Endeavor*, Brill, Leiden-Boston.
- TEODOR 1999 Teodor, D. Gh., *Contribuții la cunoașterea obștii satești din mileniul marilor migrații*, in: *Carpica*, 28, 103-108.
- ZAHARIA 1980 Zaharia, Eug., *Rolul istoric al obștilor satești. Contribuție la cunoașterea istoriei românilor în mileniul I. Închinarea țărănimii române*, in: *AMM*, 2, 133-156.
- ZASTĚROVÁ 1958 Zastěrová, B., *Avaři a Slované*, in: *Vznik a počátky Slovaniů*, 2, 19-54.

SOME REMARKS ON THE DOCUMENTARY SOURCES OF THE „FORTIFICATIONS” OF IAȘI

BY
CĂTĂLIN HRIBAN*

Abstract:

There is an academic consensus in that the premodern city of Iași was no walled. However, although there are campaign fortifications in and around the city that are well documented, mainly for the Russian-Turkish wars of 18th century, one also finds several sources that give testimony of various “walls” inside the city proper as well as at its outskirts. This paper undertakes a short inventory of these documentary “walls” in the city of Iasi in the 17th and 18th centuries, as well as commentary on the location and nature of such walls, making use of the methods of historical topography and the cartographic sources available.

Keywords: Iași; Princely Court of Iași; enclosures; city walls; ditches; pre-modern urbanism; Moldavia.

Whether the pre-modern and early-modern cities and towns of Moldavia were walled or fortified is a debate that is far from being settled. However, the scholarly consensus is that these towns were never provided with permanent walls and only campaign defense works were erected around the city, by the Russian, Austrian and Ottoman armies, during the wars of 18th century. There are several sources that mention, however, “walls” and “ditches” in and around Iași.

The great Ottoman siege of Vienna in 1683 was an important opportunity for the dissemination to Central and Western Europeans of information about Eastern Europe and the Balkans, accompanied by illustrations that depicted, for the first time in the history of printing as well as geographical and historical literature (in a responsible manner) the place and event described. On this occasion, the well-known “Augsburg engraving” is printed, which depicts the Princely Court of Iași (See. Pl. I). However, the majority of scholars regard it as fanciful, but the natural topography and the location of the landmark buildings have a sufficient degree of correlation with reality to allow one to admit that the drawing that was the basis of this image was revised by a person who visited Iasi, if not somehow it was even drawn by such an eyewitness.

The fortifications of the Princely Court are witnessed by a 16th century English traveler, John Newberie,¹ who visited the city in 1582:² “To the South of Yas is the Castle with a paire of Gallowes before it, and **round about it is a wall of great trees of wood**: and to the South-west of the Towne is a great Lake: and upon the farther side of the Lake is a great Monasterie.”³ He most probably describes the situation after the destruction of the city and the Court in the battles between Petru Șchiopul and the brothers Ion and Alexandru Potcoavă.

The city itself was not fortified, a well-known fact and cannot be denied, as attested by the 1585 account of François de Pavie: “Iasi is a large city, where the prince of the country resides, and is located in a plain, **without a wall enclosure**, having a lake to the south...”⁴

* Institute of Archaeology, Romanian Academy – Iași Branch; catalin.hriban@gmail.com.

¹ *Călători* II, 517.

² Newberie was a London merchant who left England in 1578 for the Mediterranean and the Holy Land and returned back to London in 1579. He undertook a second similar travel in 1580 and visited Iasi on his return leg of the trip, from Constantinople through Black Sea, Moldavia and Poland. The description mentioned in the text is included in his travel report. Based on his expertise, he was appointed head of a trade/diplomatic delegation sent by Queen Elisabeth I to the Mughal Emperor Akbar and to the “King of China” that left England in 1583. He sent regular dispatches to England (HORTON RILEY 1998: 44) until his death in India.

³ *Hakluytus Posthumus* VIII, 480.

⁴ *Călători* III, 181. François de Pavie, Baron de Fourquevaux was a courtier of King Henri IV. He made several trips to Europe and Asia. He died on March 16, 1611. The subject of this travelogue is the trip carried out by de Pavie with sieur de Bioncourt to Jerusalem and Aleppo. The story of his journey begins in Venice where he embarked on June 15, 1585. After visiting the Holy Land, he arrived in the Ottoman capital in March or April 1586. He took the land route back to France: Varna, Krakow, Prague, and passed through Iași in his route to Poland. The manuscript of François de Pavie’s travelogue is incomplete and stops while the author is in Prague: *Relation de François de Pavie, seigneur de Forquevaux d’un sien voyage fait l’an 1585 aux terres du Turc et autres divers lieux de l’Europe*. (BnF, Nlles acq. fr., 6277).

However, there are sufficient mentions of “the Wall” or “walls” in internal documents to justify a historical topography research. There are several cases in which these indications do not provide any indication of the location and no other determinant that would provide an identification of that wall (See Pl. II.2). For the 17th and 18th centuries there are documentary mentions of several “walls” on the territory of Iași, as follows:

- Monastery enclosure walls:
 - Golia (1662)
 - St. Nicholas (the Princely) (1677)
 - The St. Three Hierarchs (1744)
 - St. Spiridon (1757)
 - St. Savva (1761)
- The enclosure wall of the Princely Court
- Above-ground aqueducts

We will list below the documentary mentions of these walls, in the chronological order of the respective documents:

The earliest of such documentary mentions, dates from the middle of the 17th century:

“... This house plot I sold to his lordship master Solomon Bărlădeanul, the grand chamberlain,⁵ just four hundred thalers cash; but for the arrangement I made with his lordship, me and my wife shall be allowed to lodge in another house that his lordship has here in town, **about the wall**, no longer than two years, and thereupon his lordship shall be in power with his house.”⁶ The fact that the plot next to the wall is the property of Solomon Bărlădeanul, who owned a large tract of real estate in the Upper Market area, makes us believe that the “wall” in question is the fortified enclosure of Golia monastery, as this nobleman owned several properties in the area of the end of the Hagioaiei Street.

A second mention without precise location is one in 1700, when the prince Antioh Cantemir confirms prince Petru (Rareș)’s land donation for the Beggars’ guild of Iași: “Namely, the following came before my lordship and before our Moldavian boyars, big and small: Ion starost of the beggars together with all the beggars of this here place, the town of Iași, and they made a big plea for a place that was given to them here, in Iași, from Prince Petru with his lady Ileana, which place is **at the head of the Upper Market, near the Wall**, telling the starost of beggars together with all the beggars how other merchants encroached upon their place and built houses on their land and they also moved a border stone which was placed at the upper end, in front of Giurgea’s house, in the ravine that comes from the Market”⁷ (July 6, 1700). The location on the western end of the Upper Market street (Hagioaiei Street, the present-day Boulevard of Independence), allows one to believe that this “wall” is in fact the above-ground aqueduct (“waters wall” that crossed the ravine of St. Nicholas (the Poor), coming from Copou.

This aqueduct that crossed St. Nicholas Ravine (the present-day Râpa Galbenă) is mentioned by name by a document of September 7th 1736: “... some house plots that are here in Iași, **on Pîrvăleștilor Street, at the end of the cistern wall**, downhill, which plots are owned by Dumitrașco, acquired from Miron Gafenco the scribe, who purchased these from the following: a plot from Gavril the potter, brother to Vasile Tărița the priest, from Iași and another plot next to the that, uphill, which they bought from Vasile and his wife Nastasia, daughter of Constantine Claie deacon; and these plots are between the house of George Țăruș and between the house of Pilat the magistrate and the house of Jeremiah the typographer.”⁸

This wall is mentioned in clearer terms by an act of August 15th 1756, a confirmation by prince Constantin Racoviță of the deed for the open place in front of the fountains located at the main gate of Princely Court: “... the way of the waters, on either side only four and half sazhen⁹, as shown by the princely charters that have the pipelayers [i.e. waterworks men] from other princes, to **the wall of the waters** that is at the ravine of Muntenime, and from the ravine of Muntenime at the end of **the wall of the waters** were measured, on the one hand, to the east, seven and half sazhen on

⁵ Clucer = literally Key-bearer.

⁶ *Documente Iași I*, 448 (doc. 384, 6.05.1662).

⁷ *Documente Iași III*, 136 (doc. 159, 6.07.1700).

⁸ *Documente Iași IV*, 215 (doc. 296, 7.09.1736).

⁹ The sazhen (Rom. Stânjen) is an ancient Eastern European unit of length equivalent to the *fathom*, in its Moldavian usage, it varied from 1.85 to 2.4 meters.

the sides, and on the other hand, on the Bahlui side, again seven and half sazhen, and there were two border stones placed, and in this manner shall continue down to the plot of Gănscă, as this is all the way princely land and open field ...”¹⁰

The other walls in Iasi are mentioned by location as early as the last quarter of 17th century. The enclosure wall of St. Nicholas church was built by Prince Antonie Ruset, who rebuilt the 15th century church and added a very large exonarthex. In his reconsecration deed of March 29th 1677 it is stated that: “... we did not want to let it be ruined and broken completely, but we have taken help from our Lord God and have given a large expense and started from the ground and up to the roof and built the bell-tower and decorated it in full, as it is proper. **And we made a wall and cells all around it**, and we made it a Metropolitan chair, to be submitted to the ancient chair, the Metropolitan See of Suceava, to be both a single Metropolitan See undivided, of the whole Moldavia.”¹¹

The same enclosure wall of St. Nicholas is located in the close northern proximity of the Princely Court by an act dated in May 27th 1739: “We make known with this letter of my lordship that these people appeared in person before my lordship and before our entire Council, Neculai the merchant, the son of Iani the merchant, and the priest Ianache, his son-in-law, with Nastasia, the daughter of Lupa, the wife of Cristian the intendent of guardsmen, and with her sister Ilinca, the wife of Apostol the messenger, and with Dumitrache, their brother, and other brothers of theirs, the sons of Lupa, the grandchildren of Paraschiva, the first wife of Iani the merchant, and asked for judgement for some houses with stone cellars in this town, in Iași, **at the end of the Russian Street, along the wall of St. Nicholas.**”¹²

The enclosure of St. Nicholas is mentioned along with its gate in August 15th 1756, in a matter relating to the measurements of the land reserved for waterworks: “... And ordering him the Gate magistrates to measure with the princely sazhen the whole place of the cistern and the waterworks, they started to measure the place for the new cistern, from the end of the street that passes before St. Nicholas and enters the Grand Street, and straight downhill to the gate of the Princely Court, next to the Grand Street, to the end of the footbridges, where the gutters flow into the ravine, and there were twenty sazhen; and from thence toward the east, **to the first buttress of the wall of St. Nicholas, downhill from the gate**, and there were twenty six sazhen measured; and from the buttress, along the wall up to the corner of Captain Panaite’s shops, and there were twenty six sazhen measured.”¹³

The enclosure wall of Golia monastery is mentioned as such seven decades after its construction, in April 8th 1731: “... a house plot of Ene the merchant, son-in-law to Maria, the daughter of Miha, the wife of Sandu Manea, which property is located **down from the Hagioaiei street, along the wall of Golia**, behind the shops of Toma the barber, Dumitru Boldin and Dumitru the furrier.”¹⁴ as well as in 1766, in a matter relating to the new cistern built in the southern wall of the enclosure, close to the gate tower: “... Although it was necessary to transfer **the cistern of Golia** out to the street and the monastery lacking the place outside the walls for the purpose of the cistern, as it exists **a house with a stone cellar near the wall of the Golia monastery**, of the late Panaite the merchant, **from the gate of the Golia monastery, along the wall**, up to the fence of Enache’s merchant’s yard and up to the Grand Street that goes to the Flour Market, this said place, with the will and acceptance of Panaite’s sons, namely: Sandul, Constandin and Iordachi, as much as it is required for the building of the cistern, it was purchased from them and given to the monastery of Golia, for moving outside and the construction of the cistern.”¹⁵ The 1731 document mentions the northern side of the enclosure, while the 1766 one mentions the southern side.

The enclosure wall of St. Spiridon monastery, which was built as unitary project in middle of 18th century, to serve as hospital, is mentioned in the deed that sets the income appropriated to the construction of the project: “... And all these revenues shall henceforth be taken from the first day of January, and what will be taken, firstly to be expended **to build the houses and wall around the monastery**, until these shall be completed ...”¹⁶

The wall enclosing the Metropolitan compound was built at the beginning of 18th century, as its construction is mentioned in a confirmation deed issued in February 20th 1735: “... Theretofore, from the God-given zeal we were urged,

¹⁰ *Documente Iași* VI, 45 (doc. 53, 15.08.1756).

¹¹ *Documente Iași* II, 425 (doc. 468, 29.03.1677).

¹² *Documente Iași* IV, 266 (doc. 367, 27.05.1739).

¹³ *Documente Iași* VI, 44 (doc. 53, 15.08.1756).

¹⁴ *Documente Iași* IV, 86 (doc. 118, 8.04.1731). The document includes the three upstream generations of owners, which places the original ownership close to the time the enclosure wall was erected (1667).

¹⁵ *Documente Iași* VI, 620 (doc. 715, 9.06.1766).

¹⁶ *Documente Iași* VI, 45 (doc. 70, 1.01.1757).

knowing also of the ardent desire his Holiness has towards for the addition, strengthening and well-being of the holy Metropolitan See, since it was presented to us how he also desire to embellish the church with the paintings and with other things, and with a wall all around it, and with the cells in sufficient numbers, as that everything would be as it is proper in the Metropolitan compound, and moreover other houses to be built for the Slavonic school.”¹⁷ The wall so ardently desired by the Metropolitan Antonie was already built one generation later, in 1766: “Whereas, I, Ion Larion cellarer of the second rank, together with my wife, Ilinca, and our sons, and I, Costandin Istrati, together with my wife, Safta, have made our true deed, to the honest hand of Ioniță Cantacuzino hetman, to make known that, having a house with its plot as much as it is fenced **near the wall of the Metropolitan compound**, here in the town of Iași, near the plot of Evloghie the teacher, near the garden of Constantin Paladi the steward ...”¹⁸

The wall of the St. Three Hierarchs monastery is mentioned for the first time in 1744, in a lease contract issued by the neighboring Catholic church: “I, the priest Ion Franțăscul Mane Auxiliia, the vice-prefect of the holy Catholic monastery of Iași, gave this letter of mine to Necula the spice merchant whereas the church had a place at the street gate, about the our own shops of the church, next to the wall of the Three Hierarchs, he bargained to build 2 shops at his expenses ...”¹⁹

The enclosure wall of St. Savva monastery, although was probably built in the 17th century, is mentioned for the first time in 1761: “By the command of your enlightened lordship, as ordered by letter, I inquired into the litigation of Ioniță Ghinda, the son-in-law of Costandin Loizu the merchant, who died, and Mihălachi Loizu, the brother of Costandin Loizu, Ioniță Ghinda’s father-in-law. The former argued that at his marriage, when he took Mary, the daughter of Costandin Loizu the merchant, his brothers-in-law Costandin and Dumitru, the sons of Ioniți Loizu, who were also brothers with Mihălachi and with Ghinda’s father-in-law, showed him that out of the inherited three shop plots, which are located **on the Old Street, near the wall of the monastery of St. Savva**, one shop plot, which he took, is owned by their cousin Maria.”²⁰

The walls of the Princely Court, which by reason should be the oldest in Iasi, as their 15th century foundations were uncovered close to the actual Palace of Culture,²¹ are mentioned as late as mid-18th century in relation to the matter of constructing the waterworks and the fountains at the Court gates: “And His Magnificence Scarlat Grigorie Ghica voivode took pity on Dima and his brother Costandin, waterworks craftsmen, who are caretakers in perpetuity of the guardianship of the water of the princely waterworks, because his lordship had mercy on them and gave them that piece of land, **which stands next to the wall of the Princely Court**. And, following the command, when we went to this place, we made a princely sazhen-stick of eight palms. And first I took the measure from the end of the Garbage Street, where it joins the Grand Street in front of the Court Gate, and set a border stone; and from this stone it was measured crosswise, along to the clock-tower, and there were 12 sazhen measured, and a border stone was set; and from here, along the wall to the west towards the prison ...”²²

The wall surrounding the Golia monastery survives to this day, in its entirety, as well as the enclosure of St. Spiridon. The wall erected by prince Antonie Ruset to cloister and to defend church of St. Nicholas survives, however, as a small fragment of the southern curtain. The enclosure walls of the St. Three Hierarchs, the Metropolitan compound, the St. Savva monastery and the Princely Court, as well as the “Waters Walls” mentioned in the documents and appearing in the topographical plans disappeared completely, victims of the development of the modern city.

¹⁷ *Documente Iași* IV, 162 (doc. 227, 20.02.1735).

¹⁸ *Documente Iași* VI, 615 (doc. 707, 15.05.1766).

¹⁹ *Documente Iași* V, 252 (doc. 447, 1.09.1744).

²⁰ *Documente Iași* VI, 375 (doc. 411, 24.11.1761).

²¹ ANDRONIC 1986: 47, 92

²² *Documente Iași* VI, 92 (doc. 106, 10.07.1757).

BIBLIOGRAPHY

- ANDRONIC 1986 Andronic, Al., *Iașii până la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Ed. Junimea, Iași.
- Călători II Holban, M., Alexandrescu Dersca-Bulgaru, M., Cernovodeanu, P. (ed.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, Ed. Științifică, București, 1970.
- Călători III Holban, M., Alexandrescu Dersca-Bulgaru, M., Cernovodeanu, P. (ed.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, Ed. Științifică, București, 1971.
- BĂDĂRĂU 1958 Bădărău, D., *O vedere panoramică a Iașilor la 1793 datorată pictorului rus M. M. Ivanov*, in: *Monumente și muzee*. Buletinul Comisiei Științifice a Muzeelor și Monumentelor Istorice și Artistice, București, 73-81.
- Documente Iași II* Caproșu, I. (ed.), *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. II, Ed. „Dosoftei”, Iași, 2000.
- Documente Iași III* Caproșu, I. (ed.), *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. III, Ed. „Dosoftei”, Iași, 2000.
- Documente Iași IV* Caproșu, I. (ed.), *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. IV, Ed. „Dosoftei”, Iași, 2001.
- Documente Iași V* Caproșu, I. (ed.), *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, Ed. „Dosoftei”, Iași, 2001.
- Documente Iași VI* Caproșu, I. (ed.), *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI, Ed. „Dosoftei”, Iași, 2004.
- Hakluytus Posthumus VIII* Purchas, Samuel, *Hakluytus Posthumus or, Purchas his Pilgrimes* (1625), vol. VIII, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
- HORTON RYLEY 1998 Horton Ryley, John, *Ralph Fitch, England's Pioneer to India and Burma*, Asian Educational Services, New Delhi.
- ȘLAPAC 2008 Șlapac, M., *Arta urbanismului în Republica Moldova: privire de ansamblu*, Academia de Științe a Moldovei, Chișinău.

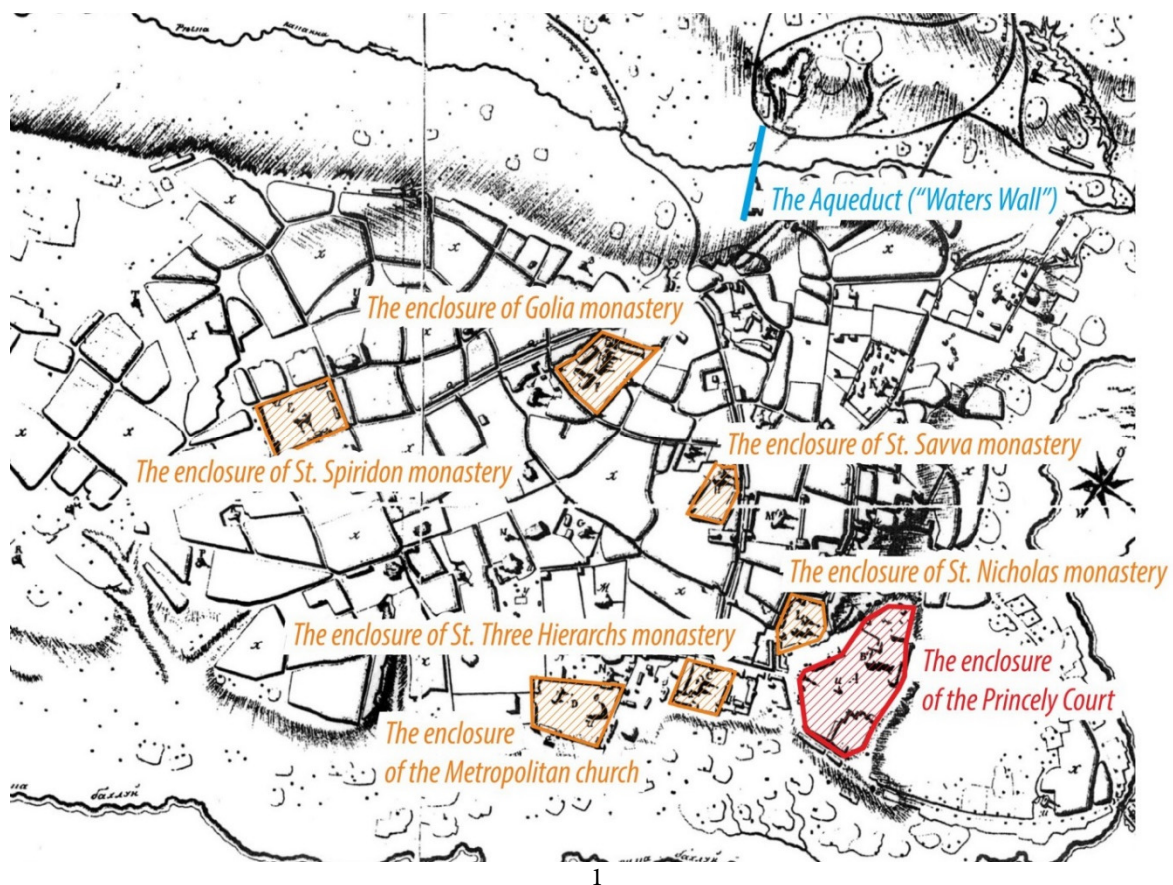

1

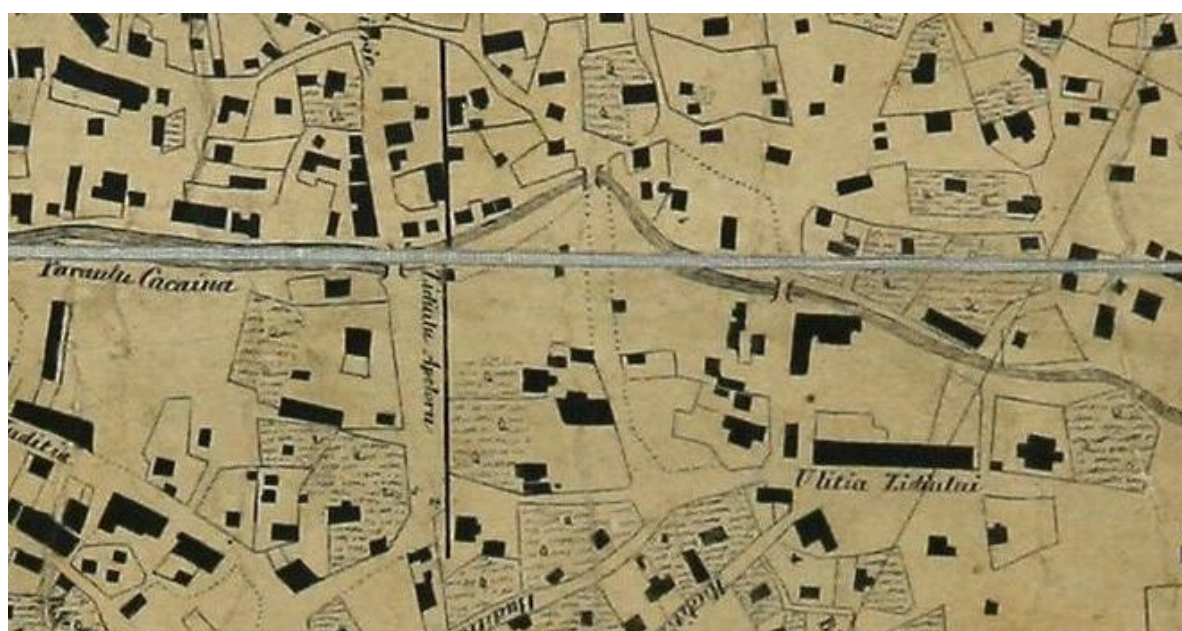

2

Pl. I. 1. The „Castle” of Iași in 1686 (the so-called “the Augsburg engraving”); 2. The “Castle” of Iași depicted in 1788.

Pl. II. 1. The walled enclosures in Iași in the 17th and 18th century, with the “Water Wall” across the Cacaina, on the Russian military plan of 1789, after ȘLAPAC 2008; 2. “A View of Iași from the Tătărași Hill. The rivers Bahlui and Cacaina”, by the Russian painter M. M. Ivanov, 1793 (after BĂDĂRĂU 1958, 81) The portion of the aqueduct that crosses the Cacaina on arches is visible, upriver from Prince Stephen’s bridge (no. 10).

Pl. III. 1. The aqueduct of Prince Grigore Ghica crossing the Ciric (c) and the Cacaina (b) and its terminus at the cistern in the walls of Golia Monastery (a). The plan of the City of Iași by J. Baiardy (1819);
 2. The “waters wall” across the Cacaina and the “Wall Street”, on the “Planulu Jassiloru” of 1857, by Fr. Peytavin.

DOBROVĂȚ-„PĂDUREA BUDA” – 2019. ARCHAEOZOOLOGICAL STUDY

BY
CRISTIAN OPREAN*

Abstract:

*During the Dobrovăț researches, 484 osteological remains were identified and analyzed, 88 of them being indeterminable (Table 1). The residues from the domestic animals predominate, accounting for 95, 2% (83.8% NMI) of the total, and those coming from the wild animals representing only 4.8%. Pigs predominate in domestic animals (44.4% and 38.2% as NMI), followed by cattle (42.9% and 35.3% as NMI) and ovicaprids (7.8%, 10.3% as NMI). Based on the measurements and analyzes, specifications were made regarding the size of the domestic animals, as well as the age of slaughter. We mention that in Pit B, a pig skull was discovered, which originates from a 2 1/2 year old female, belonging to a gracile animal of palustris type. The remains of wild animals come from deer (*Cervus elaphus*), wild boar (*Sus scrofa*), rabbit (*Lepus europaeus*) and wild horse (*Equus caballus*). Analogies were made with other Cucuteni settlements where zooarchaeological analyzes were performed and in this case, the use of domestic animals is clearly superior in the animal economy. We also referred to some artifacts from bone, deer horn or shell that appeared during the excavations in 2019 (Pl. 1 / 1-4, 6).*

Keywords: *archaeozoological analyze; domestic animals; wild animals; animal economy; artifacts made of bone; horn and shell.*

Within this archaeological research a number of 484 faunal remains were identified and analyzed. All the faunal fragments identified come from mammals, and 88 out of the total fragments analyzed were classified as indeterminable residues (most of those residues are very small fragments that can not be placed in a particular species category). (Table 1)

The list of species is not a large one. In the category of domestic mammals, cattle (*Bos taurus*), pig (*Sus domesticus*) and ovicaprids (*Ovis aries*/*Capra hircus*) were identified. Also, osteological fragments from wild mammals were identified, being represented by red deer (*Cervus elaphus*), wild boar (*Sus scrofa*), rabbit (*Lepus europaeus*) and wild horse (*Equus caballus*). A majority of the identified osteological remains have characteristics of household waste: an increased fragmentation, traces of cutting, traces of carnivores (or rodents) and traces of combustion.

The fragments of domestic mammals are predominant with a percentage of 95.2% as NISP¹ (83.8% as MNI²). Of these, the most numerous being the pigs, which as a NISP have a percentage of 44.4% and 38.2% as MNI, followed by cattle with 42.9% as NISP (35.3% as MNI) and by ovicaprids with 7.8% as NISP (10.3% as MNI). Hunting is poorly represented as the number of debris and taxa, with a percentage of 4.8% as NISP (16.2% as MNI), and for this category of mammals the best represented is the deer, which forms a percentage of 2.8% as NISP and 7.4% as MNI. They are followed by wild boar with a percentage of 1.5% as NISP and 5.9% as MNI, and wild rabbits and wild horses have a percentage of 0.3% as NISP and 1.5% as MNI (Table 1). This distribution is similar to the one found in the Cucuteni settlement of Scânteia.³

In the case of domestic cattle, despite there were only few measurable osteological remains, the presence of mainly small cattles was observed, a fact noted in the case of other Cucuteni settlements, being a feature of this species in the area of Cucuteni culture. The cattles were not tall, but they had a larger meat mass. The age of slaughter of the cattle suggests that the animals that reached the maximum weight, between 2 and 4 years, and that are suppliers of good quality

* PhD student at Iași Institute of Archaeology; cristioprean2009@gmail.com.

¹ NISP – Number of Identified Specimens.

² MNI – Minimum Number of Individuals.

³ MANTU, ȘTIRBU, BUZGAR 1995: 129-131.

meat are predominant. Such an exploitation of domestic cattle was also observed in the case of the Cucuteni settlement from Ghelăiești-Nedeia.⁴

At the present stage of the research, as number of remains and as minimum number of individuals, the difference between domestic beef and pig is not large (the pig being better represented). However, in the present situation, considering the size of cattle, much larger than that of pigs, we can say that animal protein needs of the community were primarily covered by cattle and then supplemented by pigs. Also, we cannot yet exclude the possibility of using this species in traction, although, so far, no specific pathologies have been identified on the bones, so that we can be able to support this hypothesis. But the use of this species in traction has been observed in other contemporary settlements,⁵ which is why at this stage of the research we cannot exclude this possibility (probably future research will clarify this issue).

For domestic pigs, following the calculation of the dimensions, it was found that this species is represented by small animals, similar to the “*palustris*” type. This type of pig is well represented in other Cucuteni settlements.⁶ From the slaughter ages point of view, the adult animals are the majority (around the age of 2 1/2 years), being identified a single individual with the age of 6-8 months. This preference for adult animals can also be explained by the fact that this type of pig (“*palustris*”) had a slower growth.⁷

Also in connection with the analysis of domestic swines, a pig skull was discovered in Pit B. A large part of the bones of the face (viscerocranium) were fragmentary, making it impossible to collect the skull in its anatomical form (Fig. 1.9). However, on the skull it was possible to make osteometric measurements⁸ and determinations related to waist, age and sex. As a result of the measurements we noticed the dentition is small in dimension. For M3, a length of 25.2 mm was obtained (where the length normally ranges from 32-39 mm)⁹ and M1-M3 with a length of 57.9 mm. The sex determination showed that this skull comes from a female. Age was determined based on dental wear and resulted in an animal about 2 1/2 years old.¹⁰ Therefore, the data obtained from the osteometric analysis of this skull show that it comes from a small-sized gracile animal (the type “*palustris*”), being characteristic for the Cucutenian settlements.¹¹

Of the domestic mammals, the ovicaprids are in the last place, being much weaker represented in comparison with the beef and the pig. Due to the small and very fragmentary number of debris from this species, a clear delimitation between the two species (sheep and goat) was not possible and details regarding the size of these animals could not be obtained. In terms of slaughter ages, animals over the age of 2 years predominate. This proves that these animals were kept for the entire economic life. Such a case was observed also in the settlement of Drăgușeni,¹² the main purpose of raising ovicaprids being not the consumption of meat, but the longer use of the products provided (milk, wool, etc.).

In the current state of research, we observe that hunting was a less important activity for the community (was practiced mainly for food purposes), focusing on the artiodactyla species such as red deer and wild boar. For these species it was not possible to determine the size or age of slaughtering the animals. The rabbit is very poorly represented being identified only one osteological fragment. Also, within the analyzed sample was identified a horse tooth (Fig. 1.7), which we placed in the category of wild mammals (because there is no evidence of the species being domestic). In the specialized literature it is mentioned that there was a domestication center on the Middle Dnieper,¹³ and from this area the domestic horse has spread throughout the area of Cucuteni-Tripolye Culture (especially in its end phases), but the carriers of this culture were still unfamiliar with this animal, therefore being so rarely used.¹⁴

In this archaeological research, a series of bone pieces were discovered on the surface of which can be seen traces of the attempt to obtain different bone tools or ornaments. One of the most interesting objects is a pendant obtained from a bivalve shell (*mactridae* family) (Fig. 1.2). From the outside of the dwelling L3 was collected a bone crafted object, placed

⁴ HAIMOVICI, STAN 1985: 693-694.

⁵ BĂLĂȘESCU *et al.* 2006: 269-273.

⁶ HAIMOVICI 1986: 79.

⁷ HAIMOVICI, STAN 1985: 694.

⁸ VON DEN DRIESCH 1976.

⁹ EL SUSI 1998: 144-145.

¹⁰ The data obtained for the slaughtering age show that the animal was slaughtered in November-December (being most likely an animal resulting from the spring farrowing of the specie) - after ERVYNCK 1997: 70.

¹¹ PETRESCU-DÎMBOVIȚA, VĂLEANU 2004: 310-312.

¹² BOLOMEY 1980: 104.

¹³ BOESSNECK 1983: 118.

¹⁴ HAIMOVICI, STAN 1985: 695.

in the category of tips with various utility, obtained from a long bone wall of a large animal (bovine or red deer) (Fig. 1.3). From pit B, two bone needles were collected, one being obtained from the wall of a long bone of a medium-sized animal (ovicaprid or roe deer), and the other was obtained from a bird's bone (Fig. 1.4). Traces of crafting were observed on the surface of a branch of a red deer horn (the usefulness of the piece is not clear, being probably part of the remains of a tool manufacturing process) (Fig. 1.6). And on the surface of an ovicapride astragalus were identified traces of polishing (the piece having the shape of a token) (Fig. 1.1).

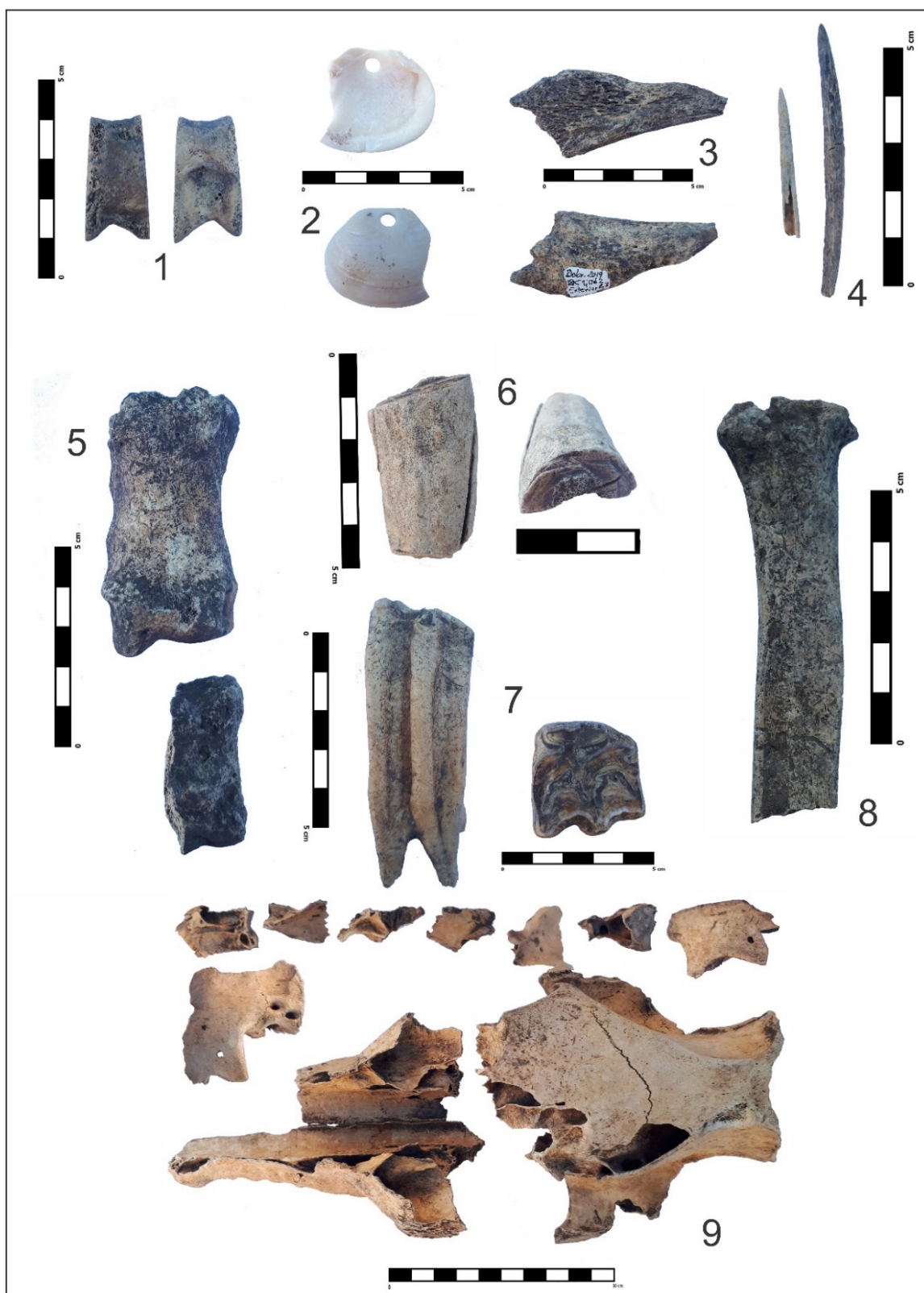
The faunal material analyzed is not a large one, but represents the first archaeozoological data obtained regarding the animal economy of the Cucuteni settlement from Dobrovăț – Pădurea Buda. Based on this material it was possible to mention some details related to the animal husbandry in this settlement, but also, on a lesser extent, details related to the hunting practice by those prehistoric communities. We hope that the future archaeological researches of the settlement will complement the fauna sample towards a clearer understanding of the human relationship with the animal world within these communities.

BIBLIOGRAPHY

- BĂLĂȘESCU *et al.* 2006 Bălășescu, A., Moise, D., Radu, V., *Une utilisation des bovins pour la traction pendant la Chalcolithique en Roumanie?*, in: Petrequin, P., Arbogast, R.-M., Petrequin, A.-M., van Willigen, S., Bailly, M. (eds.), *Premier chariots, Premiers araires: La diffusion de la traction animale en Europe pendant le IVe et IIIe millénaires avant notre ère*, CRA29 Monographies, Paris, 269-273.
- BOESSNECK 1983 Boessneck, J., *Die Domestikation der Tiere*, in: Frewein, J. (coord.), *Das Tier in der menschlichen Kultur*, Artemis, Zürich, 118-129.
- BOLOMEY 1980 Bolomey, Al., *Exploatarea animalelor în așezarea cucuteniană de la Drăgușeni, jud. Botoșani*, in: MCA. A XIV-A Sesiune Anuală de Rapoarte, Tulcea, 103-106.
- VON DEN DRIESCH 1976 von den Driesch, A., *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, Peabody Museum Bulletin 1, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University, Massachusetts.
- EL SUSI 1998 El Susi, G., *Archaeozoological researches in the Neolithic site of Foeni (Timiș County)*, in: Drașovean, Fl. (eds.), *The Late Neolithic of the Middle Danube Region: Internațional Symposium on the Problems of the Transition from Middle to Late Neolithic in the Middle Danube Region*, June 1997, Ed. Eurobit, Timișoara, 139-163.
- ERVYNCK 1997 Ervynck, A., *Detailed recording of tooth wear (Grant, 1982) as an evaluation of the seasonal slaughtering of pigs? Examples from Medieval sites in Belgium*, in: *Archaeofauna: International Journal of Archaeozoology*, 6, Universidad Autonoma de Madrid: Laboratorio de Arqueozoología, Madrid, 67-79.
- HAIMOVICI 1986 Haimovici, S., *Studiu preliminar al materialului faunistic din așezarea cucuteniană de la Mitoc – Valea lui Stan (Județul Botoșani)*, in: Hierasus, IV, Botoșani, 77-82.
- HAIMOVICI, STAN 1985 Haimovici, S., Stan, C., *Studiul preliminar al paleofaunei descoperite în așezarea neolitică de la Ghelăiești-Nedeia*, in: *MemAntiq*, IX-XI (1977-1979), Acta Mvsei Petrodavensis, Piatra-Neamț, 693-698.
- MANTU, ȘTIRBU, BUZGAR 1995 Mantu, C.-M., Știrbu, M., Buzgar, N., *Considerații privind uneltele din piatră, os și corn din așezarea cucuteniană de la Scânteia (campaniile 1985-1990)*, in: *ArhMold*, XVIII, 115-132.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, VĂLEANU 2004 Petrescu-Dîmbovița, M., Văleanu, M.-C., *Cucuteni-Cetățuie: Monografie arheologică*, Bibliotheca Memoriae Antiquitas XIV, Ed. „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.

Archaeological structure Species	Level Dobrovăț I				Level Dobrovăț I-II				Dwelling L3				Dwelling L4				Pit B				TOTAL			
	NISP	NISP%	MNI	MNI%	NISP	NISP%	MNI	MNI%	NISP	NISP%	MNI	MNI%	NISP	NISP%	MNI	MNI%	NISP	NISP%	MNI	MNI%	NISP	NISP%	MNI	MNI%
<i>Bos taurus</i>	92	51.7	10	41.7	20	33.3	4	36.4	29	50.9	4	33.3	23	26.1	4	23.5	6	46.2	2	50	170	42.9	24	35.3
<i>Ovis aries/Capra hircus</i>	14	7.9	3	12.5					7	12.3	2	16.7	10	11.4	2	11.8					31	7.8	7	10.3
<i>Sus domesticus</i>	69	38.8	8	33.3	35	58.3	5	45.5	20	35.1	5	41.7	45	51.1	6	35.3	7	53.8	2	50	176	44.4	26	38.2
Domestic mammals	175	98.3	21	87.5	55	91.7	9	81.8	56	98.2	11	91.7	78	88.6	12	70.6	13	100	4	100	377	95.2	57	83.8
<i>Cervus elaphus</i>					5	8.3	2	18.2	1	1.8	1	8.3	5	5.68	2	11.8					11	2.8	5	7.4
<i>Sus scrofa</i>	2	1.1	2	8.3									4	4.55	2	11.8					6	1.5	4	5.9
<i>Lepus europaeus</i>													1	1.14	1	5.9					1	0.3	1	1.5
<i>Equus caballus</i>	1	0.6	1	4.2																	1	0.3	1	1.5
Wild mammals	3	1.7	3	12.5	5	8.3	2	18.2	1	1.8	1	8.3	10	11.4	5	29.4					19	4.8	11	16.2
TOTAL DETERMINABLE	178	100	24	100	60	100	11	100	57	100	12	100	88	100	17	100	13	100	4	100	396	100	68	100
INDETERMINABLE	24				11				19				28				6				88			
TOTAL	202		24		71		14		76		12		116		17		19		4		484		68	

Table 1. Distribution of species as Number of Identified Specimens and Minimum Number of Individuals on archaeological levels and structures.

Pl. I. 1. Ovicaprids astragalus with traces of polishing; 2. Pendant obtained from a shell; 3. Bone crafted object representing a tip for various uses (obtained from a long bone of a large animal - bovine or roe deer); 4. Bone needles; 5. Phalangs I and II of *Bos Taurus* (domestic beef); 6. Piece with traces of processing obtained from a red deer horn; 7. Tooth of *Equus caballus* (horse); 8. Radius of *Ovis aries* (sheep); 9. The skull of a *Sus domesticus* (pig) from pit B.

O NECESARĂ RECONSIDERARE A ORIGINII CUVÂNTULUI ROMÂNESC BOIER ȘI A BOIERIEI CA INSTITUȚIE SPECIFICĂ ROMÂNILOR, ALBANEZILOR ȘI SLAVILOR MEDIEVALI (II)

DE
ADRIAN PORUCIUC*

Abstract:

In order to resume the demonstration propounded in the already published part I of this study (PORUCIUC 2019A), this author will, again, observe that the history of the Romanian term boier (a medieval aristocratic title) is long and rather confusing. Practically, all dictionaries that include entries on that term present it as ultimately derived from Old Church Slavonic (OCS) bol'arin". The latter, in its turn, has been presented – in keeping with a suggestion coming from Miklosich (1886) – as a "Turanian" word borrowed by South-Slavs from their Turkic (Bolgar) ruling elite of the 7th – 9th centuries. However, the mainstream etymological interpretations of Rm. boier and of its putative OCS source-word are hardly tenable. Part I of this study provided a linguistic-ethnologic-historical background for a new hypothesis, which does not center on the above-mentioned OCS term (as supposedly borrowed from Turkic), but rather on the deeply-rooted tradition of boyarship in Romania and on two lexical families that display striking correspondence (in roots and suffixes), namely Romanian boiér-boiereăsă-boierêște-boierie-boierí and Albanian bujár-bujorêshë-bujarisht-bujarí-bujerój. Worthy of attention is the fact that the latter lexical family appears to be etymologically linked with the Albanian verb buj 'to lodge, to take up one's lodging', a word for which Gustav Meyer – in his etymological dictionary of Albanian (1891) – indicated a significant series of Old Germanic cognates. Actually, Alb. buj may be a borrowing proper – from the language of some "Danube Germanics" –, like several other Albanian words for which the respective origin has already been demonstrated. The present author considers that there are quite many facts that indicate roots of the medieval Southeast European boyarship in Danube Germanic customs, as combined with regulations of the Roman institution of hospitalitas, whose earliest beneficiaries were Germanic foederati.

Keywords: etymology; history; ethnology; onomastics; hospitalitas; OCS bol'arin"; Romanian boier; Albanian bujar; Old High German buwari.

O RELUARE A DISCUȚIEI

În această a doua parte a studiului privitor la rom. *boier* și la termenii înrudiți cu acesta, atestați în alte limbi, voi merge mai departe pe o linie deja anunțată în partea I, anume pe ideea că nici rom. *boier*, nici alb. *bujar* (care se leagă de verbul alb. *buj*) nu sunt provenite din slavă, ci reflectă preluări dintr-un idiom al unor „germanici danubieni”, care i-au precedat cu câteva secole pe slavi în spațiul sud-est european. Din punctul de vedere al formei, nu se ridică probleme importante în ce privește evoluția unui derivat de la o rădăcină germanică (de sorginte proto-indo-europeană) la care s-a adăugat productivul sufix latinesc *-arius*. O argumentare mai amplă este însă necesară mai ales pentru demonstrarea unei alunecări semantice, de la un termen prin care inițial fuseseră desemnați țăranii liberi germanici (pricepuți nu doar la cultivarea pământului și la creșterea animalelor, ci și la mânuirea armelor), la un termen care avea să funcționeze ca titlu de noblete în teritorii care, pe parcursul perioadei de tranziție de la antichitatea târzie la evul mediu timpuriu, s-au aflat temporar sub control germanic.

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; aporuciuc@yahoo.com.

FAMILIA TERMENILOR GERMANICI ÎNRUDIȚI CU ALB. *BUJ*

Față de cele doar câteva cuvinte germanice pe care dicționarul etimologic albanez al lui Meyer le prezintă ca termeni evident înrudiți (în plan indo-european) cu alb. *buj* 'a găzdui'¹, în dicționarele limbilor germanice istorice sunt de găsit cuprinzătoare familii lexicale bazate pe rădăcina proto-indo-europeană (PIE) **bheu-* ('a exista, a crește'), din care au derivat verbe proto-germanice cu forme (reconstruite) precum **bōwan*, **buwan*, sau **bawjan*, cu sensurile principale 'a locui, a cultiva' (mai târziu și 'a clădi'). Ca să începem cu gotica (cea dintâi limbă germanică atestată, încă din secolul IV), din dicționarul etimologic gotic al lui Köbler² am extras verbul *bauan*³, ale cărui sensuri sunt date, în respectivul dicționar, în germană, engleză și latină: „*wohnen, bewohnen; dwell, inhabit, live; agere, habitare, inhabitare*”⁴. Pentru got. *bauan*, Köbler indică proveniența dintr-un verb proto-germanic **buwan* (deci cu o vocală diferită de cea a lui **bōwan*, verb dat în apendicele indo-european din AHDEL, sub rădăcina **bheu-*). Tot Köbler prezintă, în articole separate, derivatul substantival *bauains* 'locuință, domiciliu, cămin' și derivatul verbal *gabauan* (cu prefixul gotic *ga-*, căruia îi corespunde *ge-* din germană). Sensurile celui din urmă s-ar reda, în traducere, prin 'a-și stabili domiciliul, a locui, a-și găsi sălaș, a domiciliu, a găzdui'⁵. Vom vedea însă mai jos că, pentru nevoile acestei lucrări, un alt termen gotic (inclus în același dicționar) se poate dovedi și el de mare folos: este vorba de substantivul gotic *bawīpa* 'colibă, clădire', un derivat (cu sufixul *-īpa*) de la un verb proto-germanic pe care Köbler îl redă ca **bawjan*, cu aceleași sensuri de bază ca susmenționatul **buwan*. De fapt, cele mai multe verbe gotice aveau terminația de infinitiv *-an*, dar existau și variante cu terminația *-jan*, care corespunde cu *-ian* din verbe vechi engleze (vezi v.eng. *būian* imediat mai jos)⁶.

În dicționarul anglo-saxon al lui Bosworth⁷ este de găsit verbul *būan* (cu sensurile date în engleza modernă și în latină): „I. to dwell, live; *habitare, versari aliquo loco* [...] ; II. to inhabit, occupy; *inhabitare, colere, incolere*”. Un articol separat, în același dicționar, este dedicat variantei *būian* a verbului în discuție, variantă care corespunde unui *bujen* din germana de jos, pe care îl menționează tot Bosworth, s.v. *būan*. În dicționarul respectiv apar și articole privitoare la *būr* „*bower, cottage, dwelling, an inner room, storehouse*” (trimis la germ. *Bauer*, cu sensul 'colivie'), respectiv la derivatul substantival (prefixat) *gebūr* „*dweller, husbandman, farmer, countryman; incola, agricola, colonus*”⁸. Toate aceste cuvinte vechi engleze sunt bazate, în ultimă instanță, pe același PIE **bheu-*. Iar în ce privește corespondențele vechi scandinave, dicționarul etimologic al lui de Vries⁹ conține articole separate privitoare la *bú* 'locuință, domiciliu, gospodărie'¹⁰ (*wohnung, wohnort, haushalt*), *búa* 'a locui, a pregăti' (*wohnen, bereiten*), *búi* 'locuitor, țaran, vecin' (*bewohner, bauer, nachbar*), *bær* 'curte, casă' (*hof, haus*) și *býr* 'curte' (*hof*)¹¹. De remarcat este că o limbă scandinavă modernă, anume daneza, a moștenit atât un substantiv *bo* (pronunțat /bo!/) ¹², cu sensuri precum 'domiciliu, locuință, casă, moștenire' (de

¹ MEYER 1891, s.v. *buj*.

² KÖBLER 1989.

³ În cazul respectiv, secvența *au* se pronunța /o/, după o regulă indicată în BENNETT 1980: 3.

⁴ Probabil cel mai vechi sens al verbului proto-germanic din care a derivat got. *bauan* a fost 'a viețui', dacă avem în vedere și expresia gotică *ald bauan*, pentru care KÖBLER 1989 (s.v. *bauan*) dă traducerea *ein Leben führen* în germană și *vitam agere* în latină, acestea fiind traducibile în română prin 'a-și duce traiul'.

⁵ Sensurile date de KÖBLER 1989 sunt, pentru *bauains* (în germană, engleză și latină), „*Wohnung; dwelling, habitation, living quarters, dwelling place, home; conversatio, domicilium, habitaculum, habitatio*”, iar pentru *gabauan* (în germană și engleză), „*Wohnung aufschlagen, wohnen; take up residence, lodge, reside, make a home*”.

⁶ Voi da aici o listă de abrevieri (dintre cele care ar putea pune unele probleme cititorilor) folosite în această a doua parte a lucrării: eng.= englez (modern), fr.= francez (modern), germ.= german (modern), PIE= proto-indo-european, v.eng.= vechi englez (anglo-saxon), v.germ.j.= vechi german de jos, v.germ.s.= vechi german de sus, v.scand.= vechi scandinav, v.slav.bis.= vechi slavon bisericesc.

⁷ BOSWORTH (ed.) 1983.

⁸ Potrivit articolului respectiv din BOSWORTH 1983, v.eng. *gebūr* (tradus în latină ca *incola, agricola, colonus*) a fost perpetuat în engleza modernă ca *boor*. Acesta a suferit însă o pronunțată degradare semantică, în evoluția dinspre sensurile vechi ('țaran, gospodar') spre sensurile actuale de 'țărănoi, mitocan' (*rustic, ill-mannered fellow* – după HOAD 1993, s.v. *boor*).

⁹ VRIES 1961.

¹⁰ În timp ce, în transcrierea altor limbi vechi germanice, filologii indică vocalele lungi prin macron (ˉ), în cazul vechii scandinave (și în cel al islandezei de azi), asemenea vocale sunt marcate prin semnul de accent acut (´).

¹¹ Soliditatea acelei familii de cuvinte în vechea scandinavă, ca și în limbile scandinave moderne, este dovedită și de faptul că un prenume (masc.) *Bo* a supraviețuit până azi în daneză și suedeză (vezi și notele următoare). Pentru acel prenume scandinav, dicționarul antroponimic MACKENSEN 1990 (s.v. *Bo*) dă sensul *seßhaft*, respectivul adjectiv german fiind traducibil prin 'domiciliat, sedentar, lipit de locului' (cf. ISBĂȘESCU 1997, s.v. *seßhaft*).

¹² În transcrierea fonetică adoptată în dicționarul danez-român HØYBYE 1984, semnul exclamării indică un sunet specific limbii daneze, anume o „ocluziune glotală” (*glottal stop*) denumită *stød* în daneză.

unde și expresia *sætte bo* ‘a se stabili, a se așeza, a întemeia un cămin’), cât și un verb *bo*, cu sensurile ‘a locui, a sta, a domicilia, a sta în gazdă’¹³, sensuri evident asemănătoare cu cele ale verbului albanez *buj* (vezi mai sus).

Ar mai fi de dat aici unele amănunte de importanță diacronic-fonologică și etimologică de găsit tot în dicționarul vechi scandinav al lui de Vries: în cazul lui *bær* autorul respectiv indică proveniență dintr-o „rădăcină germanică **bōwi-*”, pe când pentru *býr* el indică derivarea dintr-o variantă (cu o alternanță vocalică de reținut) a aceleiași rădăcini, anume **būwi-*¹⁴. Iar în ce privește trimiterele etimologice, pentru v.scand. *býr* de Vries indică și o înrudire (singulară) cu „illyr. *βύριον*”¹⁵. Din acesta din urmă, păstrat în transcriere grecească (cu adăugare a terminației grecești -on), se poate într-adevăr extrage o rădăcină PIE **bū-*, la care s-a adăugat un sufix PIE *-ro-¹⁶. Iar având în vedere că și albaneza a moștenit termeni cu *b* inițial provenit dintr-un **bh* proto-indo-european, s-ar ridica întrebarea dacă alb. *buj* și, implicit, alb. *bujar* (pe care îl consider a fi legat etimologic de acel verb), nu reprezintă cumva fondul lexical ilir moștenit de albaneză¹⁷. Interesant este că o posibilitate de clarificare a situației este oferită tot de germanică, unde moștenirea susmenționatului sufix PIE *-ro- și împrumutarea ulterioară a sufixului latinesc -arius (ca parte a unor denumiri latinești de îndeletniciri, meserii și profesii) au condus la derutanta omonimie reprezentată de trei termeni germani cu forma *Bauer*, aspect despre care va fi vorba în continuare

Într-un destul de recent dicționar etimologic al limbii germane, cel al lui Pfeifer¹⁸, apare mai întâi articolul referitor la verbul *bauen*, dat cu sensurile actuale ‘a clădi, a planta’ (*errichten, anpflanzen*), atestat mai întâi în vechea germană de sus din secolul VIII, cu variantele *būwan, būwen* și cu sensurile ‘a locui, a sălășlui, a practica agricultura’ (*wohnen, bewohnen, Ackerbau treiben*)¹⁹. Din respectivul verb a derivat (potrivit lui Pfeifer) un *nomen agentis* atestat mai întâi în vechea germană de sus din secolul IX, ca *bū(w)āri*, cu un sufix preluat din latină (discutat mai jos). Sensurile originare ale acelui substantiv trebuie să fi fost ‘locuitor, țăran liber (stabilit undeva)’. V.germ.s. *bū(w)āri* – pe care îl socotesc a reprezenta un indiciu capital pentru etimologia termenilor *boier* din română și *bujar* din albaneză – a fost perpetuat în medio-germana de sus ca *būwære*, sau *bouwære*, din care provine direct termenul german modern prezentat de Pfeifer (la sfârșitul articolului privitor la verbul *bauen*), ca ¹*Bauer* ‘locuitor, colonist, țăran’ (*Bewohner, Siedler, Landmann*). În articolul imediat următor, același dicționar îl prezintă pe ²*Bauer* ‘colivie’, termen provenit dintr-un v.germ.s. *būr* ‘locuință, cămară, pivniță’ (atestat în secolul VIII). Cuvântul respectiv (care are corespondente clare în vechea engleză și vechea scandinavă) are la bază, după Pfeifer, „un substantiv (proto-germanicul **būra-*) cu sufixul PIE *-ro- adăugat variantei apofonice **bhū-* a rădăcinii indo-europene **bheu-*” (trad. A.P.). După care urmează articolul privitor la un ³*Bauer*, dat (într-o formulare destul de vagă) ca desemnare a celui „care cultivă o bucată de pământ de care îl leagă un anumit raport de proprietate” (*wer Grund und Boden, mit dem ihn ein bestimmtes Eigentumverhältnis verbindet, bestellt*)²⁰. Respectivul termen a ajuns la forma respectivă prin căderea prefixului unui derivat atestat, în vechea germană de sus (sec. VIII), ca *gibūro*, sau ca *gibūr* (încă vizibil în numele de familie german *Gebauer*)²¹, cu sensuri precum ‘rubedenie, neam, consătean, vecin, concetățean, țăran dependent’ – *Familien-*,

¹³ Și suedeza are *bo* (pronunțat /bu:/, atât ca substantiv, cât și ca verb, cu sensuri identice sau similare celor din daneză (vezi dicționarul suedez-român MUNTEANU 2002, s.v. *bo*).

¹⁴ Cf. VRIES 1961, s.v. *bær*, respectiv *býr*.

¹⁵ În articolul în discuție, de Vries îl citează pe Krahe, care, pentru acel termen ilir (mesapic), dă sensul *Wohnstatt*, traducibil ca ‘sălăș’ (vezi KRAHE 1966: 18).

¹⁶ Este vorba de același sufix proto-indo-european care a rămas vizibil atât în termenul ilir atestat ca *burion*, cât și în v.scand. *býr* ‘curte’ și în v.germ.s. *būr* ‘locuință, cămară, pivniță’.

¹⁷ Printre cuvintele albaneze analizate de HULD (în volumul său *Basic Albanian Etymologies*, 1983) se află termeni precum *ballë* ‘frunte’, *bardhë* ‘alb’, *bie* ‘a cădea’ și altele cu *b* inițial provenit din *bh* proto-indo-european. Dar verbul *buj* nu apare printre acele cuvinte albaneze „de bază” interpretate etimologic de Huld.

¹⁸ PFEIFER 2004.

¹⁹ Verbul (cu prefix) *bewohnen* ridică probleme de traducere, fiind un verb tranzitiv care se referă la ocuparea/deținerea unei locuințe, sau la popularea/colonizarea unui anumit spațiu. Avem de-a face, de fapt, cu un aspect vizibil și în caracterul (inițial) tranzitiv al verbelor vechi germanice din familia care le cuprinde pe got. *bauan* și pe v.eng./v.germ.s. *būan*, traducibile prin lat. *inhabitare*.

²⁰ Este de presupus că și *Buri*, ca denumire a unor germanici din ramura suebică, pe care TACITUS (*Germania*, 43) îi știa a fi pătruns în zona carpatică, are legătură cu aceeași temă proto-germanică **būra-* pe care o reflectă și unii termeni germanici menționați mai sus.

²¹ Să observăm că și în română a fost consemnat un termen dialectal, *găbur*, pe care MDA-II îl prezintă ca „nume dat de români țăranilor sași” și îl trimite la „germ. *Gebauer*” (cel păstrat doar în nume de familie în țările germanofone). Foarte probabil, cei cunoscuți la noi ca „sași” încă se auto-denumeau, la vremea colonizării lor în Transilvania, printr-un termen dialectal (renan-franconic) care corespundea celui v.germ.s. *gibūr* (‘țăran’). Într-un subdialect săsesc mai bine cunoscut mie, de pe valea Hârtibaciului (jud. Sibiu), am avut ocazia să aud încă folosit (mai ales în registru ironic) termenul *gëbäir* ‘țăran’. Un fapt curios este că un nume de familie românesc, dat cu forma GHEBAUR în proiectul onomastic LIPAN 2012, își are cel mai consistent „cerc” al său (de 10 de „gospodării”) în partea central-sudică a Olteniei, nu în Ardeal.

Stammesgenosse, Dorfgenosse, Nachbar, Mitbürger, abhängiger Bauer (ultimul sens fiind desigur dezvoltat în condițiile aservirii țăranilor în perioada feudalismului avansat vest-european).

De adăugat aici ar fi că tot o cădere de prefix, dintr-un vechi olandez (dialectal) *geboer*, a dus la apariția unui *boer* (pronunțat /bu:r/), de la care provine denumirea etnică (*Boere*) a coloniștilor buri din Africa de Sud. Cei mai mulți dintre buri de azi se trag din țărani olandezi (protestanți de rit calvin) colonizați acolo cu începere din secolul XVII. Ei nu trebuie confundați cu *Boeroes* din Surinam, și ei descendenți ai unor olandezi rurali, colonizați pe coasta de nord-est a Americii de Sud la mijlocul secolului XIX²². În dicționarul etimologic olandez al lui de Vries²³ sunt date, în articole separate, atât *boer*, cât și *buur*, ca rezultate din de-prefixări ale cuvintelor vechi olandeze *geboer*, respectiv *ghebuur* (păstrătoare ale susmenționatului sufix PIE *-ro-*), ambele având un sens care corespunde celui atestat pentru got. *gaman* ‘membru al unei comunități rurale’ (la care voi reveni).

PRELUAREA ȘI EVOLUȚIA SUFIXULUI LATIN *-ARIUS* ÎN LIMBI VECHI GERMANICE

Ca să ne întoarcem în teren vechi german, voi reaminti că, în dicționarul Pfeifer, ¹*Bauer* nu beneficiază de un articol separat, el fiind prezentat doar în cadrul articolului privitor la *bauen*, verb din care se presupune a fi derivat ¹*Bauer*, prin adăugarea unui sufix de origine latină la o rădăcină germanică. Într-un mai timpuriu dicționar etimologic al limbii germane, cel al lui Kluge²⁴, apar doar două, nu trei substantive germane cu forma *Bauer*. Mai precis, Kluge, în articole separate, dă un *Bauer*¹ ‘colivie’ – *Vogelkäfig* (cu sensurile mai vechi ‘casă, odaie’ – *Haus, Kammer*) și un *Bauer*² ‘țaran’ – *Landmann*, acesta din urmă fiind prezentat ca rezultat din convergența a trei termeni mai vechi, anume: 1. derivatul medio-germ. *gebüre* (provenit dintr-un termen vest-germanic, **ga-būra*, cu sensul de ‘conlocuitor într-o comunitate sătească’ – *Mitbewohner der Dorfgemeinschaft*), 2. medio-germ. *büre* și 3. v.germ.s. *būari* (cel pe care Pfeifer l-a dat, cu forma *bū(w)āri*, ca primă atestare pentru al său ¹*Bauer*). De remarcat este următoarea nedumerire a lui Kluge exprimată în articolul respectiv (trad. A.P.): „Sensul de ‘țaran’ (*Landmann*), ca desemnare a unei îndeletniciri și a unui statut social, este mai recent, iar formarea sa (ca *nomen agentis* cu sufixul *-er*?) este, în particular, neclară”. În aceeași ordine de idei, trebuie menționat că tot în dicționarul Kluge este de găsit un articol separat (privitor la sufixul german în discuție), din care am tradus următoarele enunțuri:

-er, sufix pentru formarea de nomina agentis și de denumiri de unelte, mai rar și de acțiuni, d. ex. *Arbeiter, Bohrer, Seufzer* [‘muncitor, burghiu, oftă’]. În vremuri mai vechi, în derivări de la substantive, apoi tot mai mult în derivări de la verbe (cum se face azi aproape exclusiv). [...] Preluat și detașat din derivate latinești cu sufixul *-arius*, care a fost redat fie ca *-ære*, fie ca *-ere* în medio-germana de sus. [...] De regulă, derivatele cu sufixul respectiv prezintă mutație vocalică (*Umlaut*).

Este destul de curios că, în articolul din care tocmai am citat, Kluge menționează doar variantele din medio-germană ale sufixului în discuție, fără menționa și varianta mai timpurie, anume *-ari* (adică tocmai cea vizibilă susmenționatul *būari*)²⁵. Respectiva variantă a sufixului a fost atestată încă din vechea germană a secolului IX, secol în care erau în uz și alte derivate de același tip, precum *burgari* ‘locuitor al unui burg, orașean’ și *fiscari* ‘pescar’²⁶. De fapt, tocmai păstrarea vocalei *i* (cel din lat. *-arius*)²⁷ în v.germ.s. *-ari* a cauzat (prin asimilare regresivă) mutația vocalică de tip *Umlaut*

²² Vezi paginile de Wikipedia privitoare la *Boer*, respectiv *Boeroes*.

²³ VRIES 1963.

²⁴ Vezi KLUGE 1995, ediția 23 (revizuită și adăugită de SEEBOLD).

²⁵ Exact cu forma *-ari* apare prefixul respectiv și în vechea scandinavă (drept care – deși nu dețin date suficiente în privința respectivă – aș presupune o preluare a celui sufix latin în scandinavă prin filieră veche germană). În dicționarul etimologic al limbii vechi scandinave (*Altnordisch*) al lui DE VRIES (1961), apar derivate precum *fiskari* ‘pescar’ și *læknari* ‘vindecător, vraci’. Sufixul unor asemenea termeni s-a păstrat cel mai bine, cu forma *-are*, în suedeza modernă, în care sunt de găsit (ca derivate de la verbe) termeni precum *läkare* ‘doctor’ (< *läka* ‘a vindeca’), *lärare* ‘învățător’ (< *lära* ‘a învăța’), sau *talare* ‘vorbitor, orator’ (< *tala* ‘a vorbi’), incluse în dicționarul suedez-român MUNTEANU 2002.

²⁶ Cf. PFEIFER 2004, s.v. *Bürger*, respectiv *Fischer*.

²⁷ De la acest punct nu voi mai scrie *-ārius*, ci simplu *-arius*, fără semn de vocală lungă (macron) pe litera *a*, având în vedere că lungimea respectivei vocale din latina clasică nu a avut vreo importanță (în evoluția respectivului sufix) nici în germanică, nici în română. Din motive asemănătoare, voi renunța și la marcarea „filologică” (prin diacritice) a vocalelor lungi în transcrieri de cuvinte vechi germanice care nu aveau asemenea marcare în texte originale.

(mai precis, *i-Umlaut*), mai întâi chiar în prefixul respectiv, care s-a transformat, succesiv, în *-ære* și *-ere* (în medio-germană), de unde s-a ajuns la *-er* (productiv și astăzi în germană, ca și în engleză și daneză). Dar, după cum se indică în finalul citatului de mai sus (din dicționarul Kluge), mutația vocalică s-a produs ulterior și în tema derivatelor cu sufixul respectiv (precum vedem în germ. *Bürger*, în care se vede transformarea în *ü* a vocalei *u* din cuvântul-bază *Burg*). De fapt, pentru vorbitorii de română, mutații vocalice de tipul în discuție nu ar fi greu de înțeles, pentru că ele există și în limba română (vezi, de exemplu, rom. *băiat* – pl. *băieți*, sau *vară* – pl. *veri*). Iar cu privire la respectivul aspect din limba română, voi mai da amănunte undeva mai jos (în legătură cu evoluția *boiaru* > *boier*).

Rămânem aici la evoluția sufixului lat. *-arius* în teren germanic, menționând unele aspecte scoase în evidență în dicționarul etimologic englez Hoad 1993, în care apare un articol special dedicat sufixului englez *-er*²⁸, prezentat ca „formant regulat al unor substantive de agent (*agent-nouns*)”²⁸. După Hoad, sufixul respectiv, atestat în engleza veche ca *-ere* (deci deja marcat de mutația *a > e*), ar proveni dintr-un sufix „(proto-)germanic” **-arjaz*, reprezentând o „probabilă” preluare a lat. *-arius*. Este greu de spus dacă deja vorbitorii de proto-germanică au preluat acel sufix din cuvinte latinești. Neîndoielnic este doar faptul că sufixul în discuție apărea deja într-o serie întreagă de derivate gotice în textul Bibliei lui Wulfila (sec. IV). De fapt chiar Hoad menționează, în același articol de dicționar, că un sufix cu forma *-areis* a fost atestat în gotică – în derivate precum got. *laisareis* ‘învățător’, de la got. **laiso* ‘învățătură’ – și că unele substantive germanice „par să fie direct bazate pe (sau sugerate de) nume de agent latinești derivate din substantive”. (De exemplu, lat. *librarius* ar fi fost model pentru got. *bokareis* ‘cărturar, scriitor’, legat de got. *bok* ‘scriere, document, carte’; o asemenea calchiere se reflectă, după Hoad, și în v.eng. *bocere*, ca și în v.germ.s. *buochari*, ambele cu sensurile de ‘copist, scrib’.) Tot acolo, Hoad face observația că doar mai târziu sufixul în discuție a ajuns să fie folosit în limbile germanice cu precădere în derivări de la verbe (vezi germ. *bohren* ‘a găuri’ > *Bohrer* ‘burghiu’, sau eng. *to work* ‘a munci’ > *worker* ‘muncitor’).

Așadar, pentru că avem neapărat nevoie de încadrare istorică pentru această demonstrație, vom lua în considerație faptul că un termen vechi german, *buari* sau *buwari* – desemnând un om liber (și „căsaș”), care își cultiva propriul pământ – a fost consemnat în vechea germană din sec. IX. Nu este însă exclus ca un asemenea termen (cu rădăcină germanică și sufix provenit din latină) să fi existat și în gotica din sec. IV, fără să fi fost consemnat în Biblia lui Wulfila (în care a fost însă atestată familia lexicală care includea termeni precum *bauan* ‘a locui’, *bauains* ‘locuință’ și *bawiþa* ‘colibă, clădire’). Oricum, consemnarea unui sufix *-areis* (evident provenit din lat. *-arius*) în gotica secolului IV reprezintă un important reper cronologic, ca și un semn clar al contactului dintre vorbitorii de gotică și cei de latină vorbită în partea de răsărit a Imperiului Roman. Există însă dovezi că, pe parcursul primelor secole ale mileniului I, anumite comunități gotice din estul Europei s-au aflat într-o relație de coabitare și cu slavii timpurii; iar, la nivel lingvistic, contactul respectiv a avut ca rezultat preluarea de către slavi a unor cuvinte vechi germanice, dar și latine (prin intermediu gotic).

După cum a afirmat Shevelov²⁹: „Goții au acționat ca mediatori în transmiterea de cuvinte latinești către slavi. Împrumuturile lingvistice din gotică s-au produs cu precădere înainte de 375 î.Hr., când imperiul gotic [=ostrogotic] a fost distrus de huni”³⁰. Mai mult, dintr-un alt enunț al lui Shevelov (la aceeași pagină), rezultă că, tot prin intermediere gotică, a ajuns în vechea slavă și un sufix provenit din lat. *-arius*, după cum se vede în v.slav.bis. *mytarjb* ‘birar, vameș’, ca preluare a got. *motareis*. Ce nu spune Shevelov acolo este că prin latină se poate explica nu doar sufixul *-areis*, ci și tema termenului got. *motareis* ‘vameș’ (= lat. *publicanus*), anume dintr-un lat. *muta* ‘vamă’³¹ (termen înrudit etimologic cu rom.

²⁸ HOAD 1993, s.v. *-er*¹ (trad. A.P.). Din materialul aceluiași dicționar se vede că termeni precum eng. *fisher* (de la care s-a format mai recent *fisherman* ‘pescar’) și *fowler* ‘păsărar’ erau deja folosite în vechea engleză, cu formele *fiscere*, respectiv *fug(e)lere*, prezentate ca derivate de la verbele v.eng. *fiscian* ‘a pescui’ și *fug(e)lian* ‘a prinde păsări sălbatice’ (cf. HOAD 1993, s.v. *fish*, respectiv *fowl*).

²⁹ SHEVELOV 1964: 155, trad. A.P.

³⁰ De fapt există dovezi arheologice care arată că a existat coabitare goto-slavă și la mult timp după căderea „imperiului gotic” (mai precis, ostrogotic). După cum observă KAZANSKI (2009: 158-159): « On peut remarquer, que les sites slaves de type Koločin et Pen’kovka de l’époque hunnique se diffusent dans la même région que ceux de la phase finale de Černjahov. Il est probable, que la population slave et gothique cohabitait au début du Ve s. dans le même territoire, politiquement contrôlé par le Huns ». De adăugat ar fi că a putut exista coabitare între slavi și unii goții rămași în est până în perioada de început a dominației avar (sec. VI), după cum sugerează MADGEARU (2005: 106) în următorul pasaj: „Avarii au ajuns la Dunărea de Jos (mai precis în sudul Moldovei) în anul 562, ocupând teritoriile controlate anterior de kutriguri (o populație turcică înrudită cu hunii) și anți (un conglomerat de triburi iraniene, gotice și slave, care trăiau în sudul Ucrainei)”.

³¹ Cf. KÖBLER 1989, s.v. *motareis*. A se vedea și versiunea wulfiliană a pasajului nou-testamentar (Luca 19: 2) privitor la Zahau (*Zakkaius*), „mai-marele vameșilor” (*fauramaþleis motarje*) din Ierihon. Este de adăugat aici că, din materialul lexical gotic inclus tot în dicționarul etimologic KÖBLER 1989, reiese cu destulă claritate preluarea în gotică a unor derivate latine cu sufixul *-arius* (precum susmenționatul *motareis* ‘vameș’, sau *daimonareis* ‘demoniac, posedat de diavol’), dar și crearea de derivate cu respectivul sufix, în combinație cu teme gotice (precum se vede în got. *waggareis*, literal ‘pernuță de obraz’ – de la got. *waggo* ‘obraz’ –, sau în got. *sokareis* ‘cercetător, anchetator’

împrumut)³². Voi adăuga și că, prin vechea slavonă bisericească, au ajuns în română atât *mită* (un termen atestat în sec. XVI și rămas în uz până în zilele noastre, cu degradare semantică), cât și *mitar*, acum învechit, atestat tot în secolul XVI, cu sensuri precum ‘persoană care avea în arendă încasarea impozitelor; vameș’ (cf. MDA-III, s.v. *mită*, respectiv *mitar*)³³. În acest aliniat, am dat amănunte despre o anumită serie de termeni gotici, slavi și românești, nu ca simplă divagație, ci pentru că de birari și vameși va mai fi vorba către sfârșitul acestei lucrări.

PROBLEME RIDICATE DE TERMENI REFERITORI LA GERMANICI RURALI

Revenind la vechea germană, nu consider a fi surprinzător faptul că Pfeifer a putut formula doar o definiție destul de vagă pentru al său ³*Bauer* („cel care cultivă o bucată de pământ de care îl leagă un anumit raport de proprietate”), cum nu este surprinzătoare nici observația lui Kluge potrivit căreia al său *Bauer*², cu sensul de ‘țăran’ (*Landmann* – „ca desemnare a unei îndeletniciri și a unui statut social”) este „mai recent”, iar formarea respectivului substantiv este „în particular, neclară” (vezi mai sus). Și în partea lingvistică a articolului privitor la *Bauer* dintr-un prestigios lexicon german³⁴ se face referire la asemenea neclarități și dificultăți, cu siguranță datorate mai ales puținătății documentelor privitoare la antichitatea germanică rustică. Voi reda, în traducere, unele dintre observațiile conținute în respectivul articol:

Fixarea terminologică a noțiunii de Bauer – din punctul de vedere juridic, social și economic valabil pentru evul mediu avansat – nu îi este cunoscută antichității. [...] Necunoscută este, în limbile germanice, și vreo denumire pentru lucrătorul pământului și crescătorul de vite care să fie om liber din punct de vedere juridic, să se deosebească din punct de vedere social de stăpânul funciar, de războinic și de orășean, să prospere din punct de vedere economic în propriile sale îndeletniciri și să producă pentru o piață receptivă.

Aici este de făcut observația că, dacă e să ne referim la antichitatea germanică (vezi Caesar și Tacitus, citați mai jos), ar fi neavenită o contrastare între (pe de o parte) țărani și (pe de altă parte) stăpâni funciari și orășeni, aceste două categorii din urmă fiind, practic, absente în lumea germanică pre-medievală. Cât despre categoria războinicilor, se știe că țărani vechi germanici îndeplineau la fel de bine funcția productivă și pe cea marțială³⁵. Iar păstrarea (măcar la nivel ceremonial) a unor calități marțiale a rămas evidentă până în epoca modernă, în cazul „răzeșilor” englezi cunoscuți sub denumirea de *yeomen*³⁶. Într-un articol recent³⁷, l-am discutat pe eng. *yeoman* ca fiind înrudit cu goticul *gaman* (‘consătean, membru al unei comunități rurale’ – termenul fiind compus din *gawi* ‘așezare rurală’ + *man* ‘om, bărbat’), dar și cu rom. *găman* (‘haidău, mîncău’), ca preluat, cu deviere semantică negativă, din vechea germanică.

Ca să ne întoarcem la datele oferite de susmenționatul articol din RGA-II, imediat după pasajul din care am citat se poate vedea că termenul *Bauer* prezentat în articolul respectiv este tocmai acel *bu(w)ari*, ca derivat de la verbul *buan* (cu un sens corespunzător celui al lat. *habitare*), pe care Pfeifer l-a considerat a fi bază pentru al său ¹*Bauer* (vezi mai sus). Având în vedere atestarea multor termeni vechi germanici în care sufixe evident bazate pe lat. *-arius* au fost folosite în crearea unor derivate de la substantive (vezi mai sus), se ridică întrebarea dacă un v.germ. *bu(w)ari* nu putea cumva deriva

– de la got. *sokjan* ‘a căuta, a cerceta’). Un interesant caz, pe care îl consider a fi reflectare a unei etimologii populare, este cel al got. *wullareis* ‘piuar, păslar’, care a pornit de la un termen de împrumut, lat. *fullo* (cu sensurile respective), dar a suferit o modificare de formă sub influența goticului *wulla* ‘lână’.

³² Cf. CIORĂNESCU 2001, s.v. *împrumut*; vezi și articolul din dicționarul ERNOUT, MEILLET (1985) privitor la verbul *mūtō*, *mūtāre* ‘a (se) muta’, din care a derivat un *prōmūtūus* (‘plată în avans’), ca și un *imprōmūtāre* (verb dublu prefixat), moștenit de limbile romanice cu sensul ‘a împrumuta’ (cf. fr. *emprunter*).

³³ De remarcat este că, în timp ce româna a dezvoltat sensuri negative pentru *mită* și *a mitui*, bulgara a păstrat *mito* cu sensul vechi de ‘taxă vamală’, de la care a derivat *mitnica* (‘punct de vamă’, iar de la acesta a derivat *mitničar* ‘vameș’ (vezi articolele referitoare la мито, митница și митничар în dicționarul bulgar-român IOVAN 1994). După cum se vede, cel din urmă derivat a fost format tocmai prin sufixare cu acel *-ar* (de sorginte latină), care, potrivit lui SHEVELOV (1964: 155), a ajuns în proto-slavă prin intermediere gotică.

³⁴ RGA-II, 1976: 99b.

³⁵ Într-un articol recent, SARAH C. HUMPHRIES (2018) pune în discuție o serie de abordări ale unor scheme de rudenie (*kinship*), în plan indo-european. Printre aspectele abordate se află „procesele de producție”, „achiziția de bogăție prin război” și „perceperea de tribut”, asemenea aspecte fiind de interes și pentru o demonstrație precum cea de față.

³⁶ Vezi denotațiile date pentru *yeoman* („a member of a former class of free-holding farmers in England”) și *yeoman of the guard* („a member of a ceremonial guard attending the British sovereign and royal family”) în AHDEL 1973.

³⁷ PORUCIUC 2016A.

chiar direct din substantivul v.germ. *bu* 'locuință'³⁸. Totuși, nu este de neglijat că – după cum reiese și din articolul din RGA-II citat mai sus – în mediul vechi scandinav țărani erau desemnați printr-un termen cu evidentă bază verbală. Este vorba de v.scand. *bóndi* ('țaran, stăpân al casei, soț')³⁹, care reflectă o substantivizare a participiului prezent al verbului v.scand. *búa* (corespondent etimologic al v.germ.s. *būan*), cu sensul de bază 'a locui'⁴⁰. La menționarea aceluia *bóndi*, păstrat în limbile scandinave actuale ca *bonde*, trebuie adăugat că – având în vedere și aspectul istoric al absenței șerbiei (și chiar a feudalismului propriu-zis) din istoria țărilor scandinave – termenul în discuție trebuie înțeles numai ca 'țaran liber', el neavând prilejul să capete și o accepțiune de 'țaran dependent' (vezi mai sus ultimul sens dat pentru v.germ.s. *gibur* în dicționarul Pfeifer 2004, s.v. ³*Bauer*). În ce privește termenul scandinav modern provenit din vechiul *bóndi*, voi menționa aici sensurile de bază date, în românește, pentru *bonde* într-un dicționar suedez-român: 'țaran, agricultor, fermier, (ist.) răzeș'⁴¹.

Prin urmare, pe cei care (precum vikingul norvegian Ohthere, prezentat în prima parte a acestui studiu) făceau agricultură în evul mediu timpuriu al Scandinaviei, trebuie să ni-i închipuim ca pe niște oameni liberi, care erau nu doar producători (în speță plugari și crescători de vite), ci și războinici, așa cum au fost și răzeșii medievali de la noi⁴². Respectiva dublă calitate fusese deja observată, cu privire la suebii de la est de Rin, încă de Iulius Caesar, în secolul I î.Hr., după cum vedem în pasajul redat în traducere mai jos:

*Neamul suebilor (Sueborum gens) este pe departe cel mai numeros și mai războinic dintre toate neamurile germanilor. Se spune că are o sută de ținuturi (centum pagos) și fiecare dintre ele dă câte o mie de bărbați înarmați pentru război peste hotare (milia armatorum bellandi causa ex finibus). Cei care rămân acasă trebuie să se îngrijească de hrana pentru cei plecați, ca și de hrana lor proprie. Iar în anul următor e rândul lor să plece la oaste (in armis), pe când ceilalți stau acasă. Astfel, nu sunt întrerupte nici lucrarea pământului, nici pregătirea și purtarea războiului (Sic neque agri cultura nec ratio atque usus belli intermittitur).*⁴³

La peste un secol după Caesar, traiul eminamente rustic al vechilor germani a fost prezentat și de Tacitus, după cum vedem, de exemplu, din următorul pasaj extras din *Germania* (mai precis, *De origine et situ Germanorum liber*, cap. 16):

Nu prea se știe de vreun popor de-al germanilor (Germanorum populi) care să locuiască în orașe (urbes habitari), sau în locuințe legate între ele. Ei sălășluiesc despărțiți și răsăriți (colunt discreti et diversi), pe oriunde le place vreun izvor, sau câmp, sau crâng. Satele (vicos) nu și le așează după obiceiul nostru, cu clădiri învecinate sau lipite unele de altele. [...] Nu se folosesc nici de pietre cioplite (caementorum), nici de cărămizi (tegularum), ci la toate cele întrebuințează lemnărie grosolană [...]. Mai au și obiceiul de a-și săpa sălășuri subpământene (subterraneos), acoperindu-le cu un strat gros de bălegar (fimo). Astfel au sălaș bun pentru iarnă, precum și loc bun de păstrat bucatele, căci asemenea adăposturi mai înmoaie asprimea gerurilor (rigorem frigorum).

Putem, așadar, trage concluzia că, în lumea germanică (în vremea lui Tacitus, ca și la vreo șapte secole după el), cei care au fost desemnați prin termeni germanici precum *buwari* sau *bóndi*, erau oameni liberi care decideau să se așeze într-un anumit loc („oriunde le place”) și se apucau de lucrarea pământului și creșterea animalelor în spațiul din proximitatea propriei locuințe (care se încadra cumva într-un *vicus* „răsfirat”). Nu trebuie să neglijăm însă că tot Tacitus ne oferă indicii cu privire la o anumită elită tribală (*nobilitas*), existența căreia este reflectată, de exemplu, în următorul

³⁸ Cf. VRIES 1961, s.v. *bóndi*.

³⁹ Din vechea scandinavă (probabil cea vorbită de vikingii danezi instalați în Anglia pe parcursul secolelor IX-XI) au fost împrumutate în vechea engleză cuvintele *bonda* ('soț, gospodar, cap de familie') și varianta sa *bunda* ('bărbat însurat, soț'), precum și compusul *husbonda* ('stăpân al casei'), din care engleza modernă are *husband*. Cei trei termeni vechi englezi apar, în articole separate (și cu sensurile pe care le-am tradus aici), în dicționarul BOSWORTH 1983.

⁴⁰ Într-un asemenea caz, termenul v.scand. *bóndi* ar fi comparabil – în plan semantic – cu vechiul termen românesc *căsar* (atestat din 1646), pentru care DELR-II (s.v. *casă*) dă sensurile 'bărbat care are casă; căsătorit'.

⁴¹ Cf. MUNTEANU 2002, s.v. *bonde*.

⁴² Într-un articol precedent (PORUCIUC 2019a) m-am referit la foarte posibilă legătură dintre instituția veche germanică denumită *hansa* (ca formă de asociere cu scopuri fie socio-economice, fie militare) și călăreții medievali moldoveni denumiți *hânsari*.

⁴³ Pentru traducere, am folosit ediția HANDFORD 1960 (*Caesar – The Conquest of Gaul*) și textul original latin (BG IV, 1, 3-6) de găsit pe www.thelatinlibrary.com.

enunț (din *Germania*, 7) referitor la două funcții fundamentale în societatea veche germanică: „Regi își aleg dintre cei de neam, căpetenii de oaste dintre cei viteji” (*Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*)⁴⁴.

Și în alte pasaje din *Germania*, Tacitus (ca și Caesar înaintea lui) s-a referit la funcția marțială a comunităților germanice⁴⁵. Ca să dau doar două exemple: În cap. 13 din *Germania* este înfățișat ceremonialul prin care adolescentul dintr-o asemenea comunitate devine purtător de arme: „Apoi, într-o astfel de adunare (*in ipso concilio*), fie unul dintre maimarii lor (*principum aliquis*), fie tatăl, sau rudele, îl împodobesc pe tânăr cu scut și lance (*scuto frameaque*)”⁴⁶. Iar în cap. 14 sunt date amănunte despre comportamentul tipic germanic în bătălii: „Când se ajunge la luptă, pentru căpetenie este umilitor să fie mai prejos decât însoțitorii săi în vitejie, iar pentru aceștia este o rușine să nu fie asemenea căpeteniei [...]; căpeteniile (*principes*) luptă pentru biruință, iar însoțitorii (*comites*) pentru mai-marele lor”. Voi reveni mai jos la fundamentala structură reprezentată de căpeteniile războinice și de cetele lor de însoțitori (la care m-am referit deja în partea I, în context varego-slav), precum și la noțiunea de „cetaș”, pentru care Tacitus, ca și alți istorici de limbă latină, au folosit lat. *comes*, cu sensul său cel mai vechi, de ‘însoțitor’ (sau, literal, ‘împreună-mergător’)⁴⁷. Argumentele pe care le-am luat în considerație în studiul de față impun ideea că înaintașii instituționali ai boierilor de la noi au fost tocmai asemenea însoțitori ai unor căpetenii războinice.

Însă contextul istoric sud-est european pe care îl consider a fi fost într-adevăr propice pentru transformarea unor țărani-oșteni germanici în „proto-boieri” avea să se închege la aproximativ patru secole după Tacitus, anume pe parcursul perioadei pe care istoricii germani au văzut-o ca marcată de „migrația popoarelor” (*Völkerwanderung*), iar cei francezi ca bulversată de „invazii barbare” (*invasions barbares*). Se pare că cei mai mulți istorici recenti au considerat că perioada respectivă a cuprins cele aproape două secole dintre anul 375 (ca început al invaziei hunilor în estul Europei)⁴⁸ și anul 568 (ca an al migrației longobarzilor, din Panonia în Italia)⁴⁹. Voi menționa în continuare câteva dintre momentele sau fazele semnificative ale perioadei în discuție, așa cum au fost ele înfățișate de istorici ale vremurilor noastre.

DATE SUPLIMENTARE PENTRU O NECESARĂ ÎNCADRARE ISTORICĂ

Să începem cu traducerea unui pasaj în care istoricul austriac W. Pohl⁵⁰ îi înfățișează pe vizigoții trăitori în unele zone ale actualei Românie, chiar înainte de invazia hunică:

Al doilea popor gotic ca mărime [după ostrogoții greutungii nord-pontici] erau tervingii sau vesii, care, în strânsă legătură cu taifalii, trăiau la nord de Dunărea de Jos, extinzându-se ulterior și în abandonata Dacia Traiana. [...] Spre deosebire de greutungii lui Ermanaric, care adoptaseră obișnuințele de viață și de luptă ale popoarelor de călăreți, se pare că la tervingi [=vizigoți] încă era dominant traiul țărănesc [bäuerliches Leben]. Nu aveau nici regi, cel mai înalt rang, consemnat în cazul lor, fiind cel desemnat ca iudex (judecător), termen care traducea goticul kindins. Ultimul – și cel mai cunoscut – purtător al titlului respectiv a fost Athanaric. O sursă cu totul deosebită

⁴⁴ Pentru traducerea tuturor pasajelor din *Germania* lui Tacitus date mai sus, am folosit ediția bilingvă (latină-germană) a lui MAUERSBERGER (2009), consultând însă și traducere românească a lui NAUM (1957).

⁴⁵ Este de observat aici că, la mai puțin de un secol după confruntările de la Rin, dintre Caesar și suebii conduși de Ariovistus, administrația romană (sub Tiberius) a decis să facă uz de țărani-oșteni (*Kriegerbauer*) germanici, unele grupări tribale ale acestora fiind colonizate la est de fluviul respectiv; „acești coloniști cu o solidă tradiție marțială [...] au fost folosiți pentru apărarea graniței renane” (STEUER 2010: 383, trad. A.P.).

⁴⁶ Printre datele statistic-demografice pe care le dă STEUER (2010: 229), în prezentarea „caracterului războinic al societății din perioada merovingiană”, autorul respectiv menționează că francii care puteau fi „recrutați militar” erau cei cu vârste „între 14 și 45 de ani”. Putem bănui că limite de vârstă asemănătoare au existat și la „germanicii danubieni” din secolele IV-VI.

⁴⁷ Cf. ERNOUT, MEILLET 1985, s.v. *comes*, -itis: « qui va avec, compagnon [de marche] » (la origini fiind vorba de un derivat, **com-it-s*, în care prefixul *com-* a fost adăugat unei forme participiale, *itus*, a verbului *ire* ‘a merge’). În același dicționar (în articolul privitor la *sequor* ‘a urma’) este de găsit și derivatul *obsequium* (prin care se desemna, de către vorbitorii de latină, „suita”, „garda” sau „ceata”), termenul latin respectiv fiind de găsit și în *Historia Langobardorum* a lui PAULUS DIACONUS (vezi, de exemplu, HL, I, 20 și II, 31).

⁴⁸ Bineînțeles, există și variațiuni. De exemplu, cu privire la evenimentele care au marcat începutul perioadei în discuție, unii au pus accentul pe 375 (ca an în care hunii au distrus „imperiul” ostrogot al lui Ermanaric), alții pe 376 (ca an în care o mare parte a vizigoților nord-dunăreni au trecut Dunărea, fiind acceptați în imperiu), alții pe 378 (anul revoltei goților stabiliți la sud de Dunăre, care înving, lângă Adrianopol, o armată romană, însuși împăratul Valens fiind ucis în luptă). Amănunte privitoare la respectivele evenimente considerate a fi „inițiale” pentru perioada marilor migrații, sunt de găsit în WOLFRAM 1988, POHL 2005 și ROSEN 2006.

⁴⁹ De reamintit, în acest context, este că pătrunderi ale unor triburi vechi germanice din ramura suebică (printre care și acei *Bastarni* și *Peucini*, menționați de TACITUS, în *Germania*, 46) au afectat sud-estul European chiar înainte de 200 î.Hr.

⁵⁰ POHL 2005: 48.

privitoare la perioada în discuție este cea care descrie martirizarea Sfântului Sava, ca urmare a persecuției declanșate împotriva creștinilor în 372, din ordinul lui Athanaric.⁵¹

Pasajul de mai sus poate fi considerat ca ilustrativ și pentru contextul socio-istoric reflectat (terminologic) în Biblia tradusă în gotică, prin strădania episcopului Wulfila, chiar în perioada respectivă⁵². În privința urmelor concrete ale conviețuirii dintre vizigoții rustici și populația autohtonă, tot rustică (reprezentată, la est de Carpați, mai ales de către cei desemnați în general ca „daci liberi”, iar în Transilvania mai ales de către daci romanizați și de urmași direcți ai coloniștilor romani), pot fi consultate lucrări arheologice recente, referitoare la situri reprezentative pentru sectorul orizontului Cernjakhov-Sântana de Mureș evidențiat pe teritoriul României⁵³.

Înainte de W. Pohl, un alt istoric austriac, H. Wolfram⁵⁴, s-a referit și el la soarta istorică a goților, printre altele evidențind semnificația unui act fundamental pentru relația dintre imperiu și goții refugiați în teritorii romane din sudul Dunării. Este vorba de tratatul de tip *foedus* încheiat (la patru ani după tragicul sfârșit al lui Valens) între împăratul Theodosius și căpeteniile „oaspeților” goți:

Deși detaliile precise ale aceluia foedus din 382 nu sunt cunoscute, se pot discerne următoarele puncte: (1) goții au devenit supuși ai imperiului, dar au rămas barbari, iar ca străini nu aveau drept de intermariaj cu romanii (connubium); (2) în partea de nord a diocезelor Dacia și Thracia [...], li s-au alocat pământuri scutite de dări [...], dar nu proprietăți în sens legal roman; (3) pământurile alocate rămăneau sub stăpânire romană, dar goții aveau autonomie; (4) goții aveau obligația să acorde asistență militară romanilor, dar căpeteniile tribale ale goților urmau să primească doar poziții subordonate; astfel că, în 394, Alaric [cel care avea să devină primul rege ales de vizigoții tervingi] s-a aflat sub comanda supremă a unui general roman; (5) ca parteneri, goții trăiau alături de provincialii romani [...], în conformitate cu uzul instituției romane cunoscute ca hospitalitas (privitoare la încartiruirile de trupe); traiul goților era asigurat de pământurile care le-au fost alocate, dar ele trebuiau cultivate de ei înșiși; această soluție nu prea s-a dovedit a fi de viitor, ea fiind oricum foarte diferită de aranjamentele ulterioare din Galia și Italia; (6) federații goți beneficiau de subsidii anuale, dar sumele au rămas necunoscute.⁵⁵

Așadar, la momentul respectiv, goții stabiliți în imperiu erau obligați să-și mențină atât îndeletnicirile productive, cât și capacitatea militară. Pe parcurs însă, odată cu creșterea importanței germanicilor ca forță militară în slujba Imperiului, va ieși tot mai mult în evidență dorința respectivilor „oaspeți” de a avea control deplin asupra pământurilor pe care se stabileau⁵⁶. Așa se face că, prin presiune militară, Alaric l-a forțat pe Arcadius să încheie un nou *foedus* (în 397), conform căruia goților le-a fost îngăduit să se stabilească în Macedonia centrală, iar Alaric „a fost probabil numit *magister militum per Illyricum*” și, la fel de probabil, a ajuns să conducă și „administrația civilă din regiunea respectivă”⁵⁷. După ieșirea

⁵¹ Deși se știe cu certitudine că rangul lui Athanaric era acela de *iudex* (= got. *kindins*), el încă mai este prezentat ca „regele Athanaric” (cf. FABIAN 2006: 233). Abia în condițiile stabilirii lor în Imperiu, vizigoții și-au ales primul rege, Alaric. De fapt, romanii desemnau prin termenul lat. *rex* diverse căpetenii germanice, probabil bazându-se și pe asemănarea dintre acel termen latin și got. *reiks*. Acesta din urmă (un vechi împrumut din celtică, înrudit etimologic, în plan indo-european, cu lat. *rex*) era însă folosit de goți cu referire la conducători de oaste (pentru „rege” ei folosind titlul de *thiudans*, atestat în Biblia lui Wulfila).

⁵² Terminologia wulfiliană, care reflecta și „viața de zi cu zi” a vizigoților din a doua jumătate a secolului IV, este analizată de WOLFRAM într-un subcapitol special (1988: 112-114).

⁵³ Vezi, de exemplu, ȘOVAN 2005 (cu prezentarea necropolei de la Mihălășeni, comparată cu cea de la Vron și cea de la Maslomecz) și MAMALAUCA 2018 (în care sunt prezentate descoperiri recente din situri precum Bogdănești-Fălciu, Pogonești și Polocin). Vezi și PORUCIUC 2018: 168-169.

⁵⁴ WOLFRAM 1988: 133.

⁵⁵ Prevederile tratatelor de tip *foedus*, ca și mecanismele instituționale ale „ospitalității” nu reies cu claritate din surse, ceea ce a dus și la interpretări divergente printre istorici din vremurile noastre. În aceste condiții trebuie să fim de acord cu următoarea opinie, exprimată în volumul PLATON, RÂDVAN, MALEON 2010: 23 (ca încheiere a unui pasaj referitor la „oaspeții” germanici): „Situția trebuie discutată în mod particular, cu cercetarea fiecărei etnii în parte”.

⁵⁶ De prevederi mult mai favorabile s-au bucurat „oaspeții” goți stabiliți (după anul 418) în Aquitania, unde aceștia au întemeiat un regat propriu, cu capitala la Tolosa (Toulouse). La prevederile respective se referă ROSEN (2006: 67): „Există indicii privitoare la regulile de încartuire (*hospitalitas*) stabilite de Constantius. Potrivit acelor reguli, proprietarul local își menținea două treimi din stăpânirea asupra casei și pământurilor sale, iar oșteanul [= „oaspetele”] primea treimea rămasă”.

⁵⁷ Cf. WOLFRAM 1988: 142-143.

vizigoților lui Alaric din scena sud-est europeană (în 401), pași mult mai spectaculoși pe linia „integrării în imperiu” aveau să fie făcuți de ostrogoții conduși de Theoderic (cel Mare).

Theoderic aparținea de „familia regală” a Amalilor, iar aceștia reprezentau pătura conducătoare a ostrogoților greutungi care s-au mișcat spre vest mai întâi ca supuși ai hunilor⁵⁸. De fapt ostrogoții au funcționat ca adevărați „birari” în cadrul sistemului tributual („de pradă”) impus de huni asupra unui vast teritoriu. În postura respectivă, ostrogoții probabil nici nu au mai avut nevoie să aibă și îndeletniciri productive (cu excepția creșterii cailor)⁵⁹, ei devenind astfel un „popor cazon” (*Heervolk*). Theoderic s-a născut chiar în anul 454, în care bătălia de la Nedao a pus capăt dominației hunilor în inima Europei (vezi mai jos). După destrămarea „imperiului” hunic, ostrogoții (care, foarte probabil, au luptat alături de huni la Nedao) au încheiat cu romanii un *foedus* în conformitate cu care au putut să închege un „regat barbar” propriu, în fruntariile Panoniei.

Pentru lucrarea de față, are importanță atât rolul jucat de ostrogoți ca supuși privilegiați ai hunilor, cât și capacitatea lor de a se integra ulterior în imperiu. Printre altele, în perioada post-hunică, Theoderic – ca fiu al lui Thiudimir, regele ostrogoților stabiliți în Panonia – a trebuit să-și petreacă mai mulți ani din copilărie și adolescență la Constantinopol, ca ostatic. Mai târziu, tot în marea capitală imperială, avea să i se confere titlul de *consul*, apoi cel de *patricius*. Dau aceste amănunte ca argumente în sprijinul ideii că, atunci când a ajuns rege al ostrogoților (după moartea tatălui său, în 474), Theoderic era desigur cunoscător atât al cutumelor propriului popor, cât și al legilor și rânduielilor romane. Momentul care a marcat în mod fundamental atât existența lui Theoderic, cât și pe cea a poporului său (care între timp se instalase mai aproape de Constantinopol, mai întâi în Macedonia, apoi în Tracia), a fost încheierea unui acord cu împăratul Zenon (în 488), prin care tânărul rege se obliga să scoată Italia de sub stăpânirea altei căpetenii germanice „integrate”, anume Odovacar (Odoaker), din neamul skirilor. După înfrângerea și uciderea acestuia din urmă, Theoderic – sub denumirea romană de *Flavius Theodericus Rex* – și-a stabilit capitala la Ravenna, de unde (până la moartea sa, survenită în 526) a controlat nu doar Italia, ci și Dalmația.

Modul în care s-a exercitat, dinspre curtea regală ostrogotică de la Ravenna, controlul asupra Dalmației este concis înfățișat într-un articol al lui Wozniak. Autorul respectiv se bazează pe date care demonstrează că ostrogoții au reușit să mențină „pacea și ordinea în Dalmația”⁶⁰, unde regele ostrogot era reprezentat de un *comes*, care avea îndatoriri „în primul rând de ordin militar și polițienesc”⁶¹. În general, Theoderic a arătat o evidentă intenție de armonizare între rânduielile populației romane și cutumele ostrogoților așezați în Italia, iar intenția respectivă a stat la baza politicii interne implementate prin intermediul comiților care erau implantați (ca „rezidenți”) în toate teritoriile controlate de ostrogoți. După prăbușirea regatului acestora (sub presiunea militară a Imperiului Roman de Răsărit), Italia avea să cunoască o altă ipostază a „ospetșiei”, cea impusă în Italia, cu forța, de longobarzii.

După cum a remarcat savantul romanist C. Tagliavini, spre deosebire de ostrogoții care, la intrarea lor în Italia (în secolul V), erau deja „în posesia unei relative culturi, datorită contactului cu Imperiul Roman de Răsărit”, longobarzii nu se simțeau dependenți de Imperiu și se comportau „ca adevărați cuceritori”⁶². Prin urmare, după ce au părăsit Panonia și s-au instalat în Italia (în secolul VI), longobarzii nu s-au mulțumit doar să-și încaseze „treimea” (din dări) prevăzută de *hospitalitas*⁶³, ci s-au arătat porniți să-și însușească prin violență posesiunile proprietarilor romani. Iată cum prezintă Paulus Diaconus noua tendință, manifestată după moartea regelui longobard Cleph (în 574): „După moartea acestuia, nemaivând rege vreme de zece ani, longobarzii s-au supus ducilor. [...] În zilele acelea, mulți dintre nobilii romanilor

⁵⁸ Pentru mai multe amănunte, vezi subcapitolul *Flavius Theodericus Rex: King of the Goths and Italians, 493-526* din WOLFRAM 1988: 284-288.

⁵⁹ Cf. WOLFRAM 1988: 272.

⁶⁰ WOZNIK 1984: 375.

⁶¹ WOZNIK 1984: 377. Foarte probabil, ceea ce au tradus ostrogoții prin lat. *comes*, a fost termenul got. *andbahts* (tot un celtism, ca și *reiks*), care apare cu sensuri precum ‘însoțitor, slujitor, slujbaş’, în Biblia lui Wulfila (Matei 5, 25; Marcu 14, 54; Luca 40, 20, Ioan 18, 18 etc.).

⁶² TAGLIAVINI 1977: 231.

⁶³ Probabil nu este o simplă coincidență (ci, mai degrabă, o manifestare de *prolonged continuity*) faptul că tot o treime din dările locale era percepută de către cnezii care (cu opt secole mai târziu) diriguiau treburile unor comunități românești, în conformitate cu *ius Valachicum* (cf. POP 1988: 20). În aceeași ordine de idei, nu este de neglijat faptul că, în România, conform Legii din 1864, din moșia unui sat i se acorda boierului o treime, iar țăranilor le rămăneau două treimi (cf. H. H. STAHL 1980: 92).

(*multi nobilium Romanorum*) au fost uciși pentru a li se lua averile. Iar cei rămași în viață au fost împărțiți între noii veniți (*per hospites*), fiind siliți să dea a treia parte din recoltele lor ca tribut longobarzilor⁶⁴.

Dintre ceilalți germanici care au pătruns și s-au așezat în zone ale Imperiului, longobarzii se arată a fi fost printre cei mai îndârjiți păstrători ai cutumelor germanice, implicit și ai unor termeni referitori la vechile lor instituții tribale, unii dintre acei termeni fiind menționați, cu forme latinizate, de Paulus Diaconus (în a sa *Historia Langobardorum*). El menționează, de exemplu (HL, V, 29), cum unui „duce” bulgar, venit cu propria oaste în Italia, i s-au dat, de către ducele longobard Romuald, „ținuturi de locuit”, însă cu porunca să renunțe la titlul de *dux* și să devină *gastaldus*, adică un fel de guvernator, care reprezenta puterea regală sau ducală într-un anumit teritoriu⁶⁵. Sensul inițial al celui latino-longobard *gastaldus* se explică perfect prin verbul gotic *gastaldan* (atestat în sec. IV, în Biblia wulfiliană), pe care Köbler îl dă ca derivat de la got. *staldan* ‘a procura, a achiziționa’⁶⁶. Deci, un *gastaldus* longobard era mai degrabă un *comes*, dar, la origini (în context vechi germanic tribal), un **gastalds* trebuie să fi fost tot un fel de birar local. În ducatele longobarde din Italia, o astfel de funcție era însă indeplinită de un slujbaș precum cel pe care Paulus Diaconus îl prezintă ca *sculdahis*, traducându-l în latină prin *rector loci*⁶⁷.

Mai târziu, niște *gastaldi* din Dalmația – definiți, în franceză, ca *officiers locaux* de către O. Schmitt⁶⁸ – apăreau în documente venețiene din secolul XV; iar de la vechiul *gastaldus* italiana medievală a păstrat un *calstaldo*, traducibil ca „vechil de moșie” (*Castaldo* și *Calstaldi* fiind azi binecunoscute nume de familie italiene). Cât despre acel *sculdahis* longobard, el a supraviețuit de asemenea în italiană, ca *sculdascio*, sensul său inițial fiind explicat după cum urmează: *funzionario, uomo di fiducia del duca o gastaldo longobardo, con funzioni giudiziarie, militari e fiscali*⁶⁹. Faptul că termenul în discuție are adânci rădăcini în trecutul germanic este indicat și de supraviețuirea unui *Schuldheiß* (de unde și numele de familie german *Schulze*) până în germana modernă, compusul respectiv fiind atestat mai întâi în vechea germană, din sec. VIII, cu forma *sculdheizo*⁷⁰. Este vorba de un foarte timpuriu termen germanic, transparent, compus din **sculdi* (‘îndatorire, datorie, dare obligatorie’) și **haitan* ‘a numi, a ordona’⁷¹. Așadar, cel desemnat ca *sculdahis* de Paulus Diaconus și ca *sculdheizo* în vechea germană din sec. VIII a fost inițial un rânduit de dări în plan local⁷². Cu siguranță funcțiile de *gastaldus* și de *sculdahis* nu au fost inventate de longobarzi după ce s-au instalat în Italia, și nici nu au fost inspirate de instituții romane, ci au provenit (cu modificări impuse de noi circumstanțe) din cutumele tribale vechi germanice pe care longobarzii le aveau în uz și în perioada în care se instalaseră în Panonia⁷³. Am insistat mai sus asupra titlaturilor ostrogote și longobarde (consemnate în forme latinizate) deoarece este de bănuț că și gepizii (lipsiți de atestări scrise) au folosit termeni vechi germanici similari în desemnarea dregătorilor din propria politie. Dar tot ei puteau să fi folosit un socionim asemănător cu acel *bu(w)ari* atestat (câteva secole mai târziu) în germana de sus, titlu care, ca și latinizatul *francus*, trebuie

⁶⁴ Cf. PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum*, II, 32. Un foarte interesant indiciu al transformării „oaspeților” longobarzi în proprietari funciari propriu-ziși (în Italia) este evoluția semantică a termenului vechi germanic *fara* (legat de verbul *faran* ‘a călători’), folosit de longobarzi – dar și de alți germanici din perioada în discuție – pentru desemnarea unor asociații interfamiliale alcătuite în vederea migrațiunii. Termenul *fara* (menționat de PAULUS DIACONUS, HL, II, 9) s-a păstrat în nordul Italiei (în friulană) cu sensul de *piccolo podere* (traducibil prin ‘moșioară’), conform dicționarului friulan PIRONA et al. 1977. Spre deosebire de friulană, româna (mai ales aromâna) și albaneza au păstrat respectivul termen (preluat de la germanicii danubieni) cu formele *fară*, respectiv *farë*, și cu sensuri precum ‘neam, stirpe’, apropiate de sensul germanic original. Pentru amănunte privitoare la germanismul *fara* și la păstrarea lui în italiană și în limbi sud-est europene, vezi PORUCIUC 2014.

⁶⁵ PAULUS DIACONUS, HL, VI, 24.

⁶⁶ KÖBLER 1989, s.v. *gastaldan*.

⁶⁷ PAULUS DIACONUS, HL, VI, 24.

⁶⁸ SCHMITT 2012: 172.

⁶⁹ Cf. <https://it.wiktionary>

⁷⁰ Vezi și corespondentul v.eng. *scylt-hæta* în dicționarul BOSWORTH 1983.

⁷¹ Vezi articolele privitoare la *Schuldheiß*, *Schuld*, respectiv *heissen*, în dicționarul PFEIFER 2004.

⁷² Titlul în discuție are importanță și pentru româna medievală din Moldova, unde *șoltuz* a fost atestat din sec. XV, cu sensuri precum ‘cârmuitor al unui oraș’, ‘șef al unei comunități străine’, sau ‘primar al unui sat’. Cu privire la etimologie, MDA-IV, s.v. *șoltuz*, indică proveniența din pol. *szoltys*; acesta și-ar avea originea în medio-germană (unde a fost atestată forma *schultheis* – cf. PFEIFER 2004, s.v. *Schuldheiß*). Merită amintit și faptul că, după cum se menționează într-un recent articol-capitol, privitor la comunitățile românești rânduite după *ius Valachicum* în Polonia carpatică (JAWOR 2018: 535), în unele documente poloneze, scrise în latina medievală, cnezii din acele comunități erau echivalați cu *sculteti* (= o redare latinizată pentru *șoltuzi*), care reprezentau *ius Theutonicum* în Polonia.

⁷³ De menționat aici ar fi că, în Italia secolului VII, regele longobard Rothari „a adunat și a orânduit în scris legile longobarzilor, pe care ei le păstrau doar prin ținere de minte și prin folosire” – *solo memoria et usu* (cf. PAULUS DIACONUS, HL, IV, 42).

să fi suferit o elevare semantică, în condițiile în care gepizii au ajuns să controleze un teritoriu destul de vast din zona carpato-danubiană, după eliminarea hunilor.

GEPIZII CA ELITĂ DIRIGENTĂ

Am insistat asupra unora dintre cei desemnați ca „germanici danubieni” (mai ales goți, gepizi și longobarzi) din trei motive principale: (1) germanicii respectivi au jucat un rol semnificativ tocmai în regiuni cuprinse în zona în care s-a desfășurat procesul de transformare a identității romane târzii în identitate românească; (2) perioada în care, după Ivănescu⁷⁴, a avut loc „formarea limbii române și a poporului român” (secolele V-VII) a fost și o perioadă în care germanicii danubieni încă reprezentau un factor politico-militar major în Europa de sud-est; (3) vechii germanici au folosit denumirea *walh*, mai întâi cu referire la un trib celtic (*Volcae*), apoi la populații romanizate; iar de la germanicii danubieni au preluat slavii etnonimul respectiv, care a suferit modificări fonetice specifice slavei timpurii (*wal* > *vla* și *a* > *o*), prin acestea ajungându-se la forme precum ceh. *vlach*, pol. *wloch*, rus. *volokh* etc., cu referire la români⁷⁵. Printre cei cărora germanicii danubieni, apoi slavii, le-au aplicat exonimul în discuție (probabil încă din acele secole, V-VII) s-au aflat desigur și „străromânii” pe care Pușcariu i-a etichetat ca „români apuseni”⁷⁶. Iar aceștia trebuie să fi coabitat vreme îndelungată nu doar cu germanici danubieni, ci și cu vorbitori de proto-albaneză, sau „limbă străveche albaneză”, cum o denumea Pușcariu⁷⁷.

Nu putem decât să regretăm că, în comparație cu bogăția de surse privitoare la goți, la longobarzi, sau la franci, care și-au avut, de timpuriu, istorici proprii de limbă latină (precum Iordanes, Paulus Diaconus, respectiv Gregorius din Tours), mult mai puține date s-au păstrat despre gepizi și despre cutumele lor. Potrivit lui Pohl: „Gepizii au fost [...] mai întâi menționați într-un panegiric de la sfârșitul secolului III; pe lângă asta, gepizii nu s-au bucurat de atenția autorilor contemporani înainte de faza finală a domniei lui Attila. Eventual erau luați în seamă doar ca adversari ai altor popoare barbare, precum goții, burgunzii și longobarzii. Autorii de scrieri istorice din secolul VI i-au prezentat pe gepizi ca înrudiți cu goții”⁷⁸. Însă gepizii n-au fost trecuți cu vederea doar de autori din vechime, ci și de istorici actuali. De exemplu, în volumul său privitor chiar la *Völkerwanderung*, Rosen (2006) nu-i include pe gepizi nici măcar la index, ei fiind menționați în textul volumului într-o singură propoziție (care sună a *Getica* lui Iordanes). Respectiva propoziție se referă la o etapă din deplasarea lui Theoderic, cu ostrogoții săi („integrați”), spre Italia: „În ținutul gepizilor – ale căror zăvoare le-a sfârșit – a rămas peste iarnă, iar în august 489 a izbit în linia de apărare a lui Odoaker, la Isonzo”⁷⁹. De observat este că, la momentul respectiv (la peste trei decenii după căderea hunilor), *Gepidia* nu era un simplu „ținut” (*Gebiet*), ci o politică destul de cuprinzătoare și de bine rânduită⁸⁰. După „străpungerea” ostrogotică, gepizii și-au revenit destul de repede, iar regatul lor s-a prăbușit abia în a doua jumătate a secolului următor, sub atacurile conjugate ale longobarzilor și avarilor („mobilizați” și de diplomația constantinopolitană).

⁷⁴ IVĂNESCU 1980: 177.

⁷⁵ Cf. BRÜCKNER 1970, s.v. *wloch*; cf. și VASMER 1986, s.v. *volókh*.

⁷⁶ PUȘCARIU 1976: 254.

⁷⁷ PUȘCARIU 1976: 267. La aceeași pagină, după ce trece în revistă principalele teorii privitoare la elementele comune limbilor albaneză și română, Pușcariu trage următoarea concluzie: „Albanezismele noastre și coincidențele lingvistice cu albanezii dovedesc un singur lucru, mai presus de orice îndoială, și anume că strămoși de-ai noștri au locuit împreună cu strămoși de-ai albanezilor actuali”.

⁷⁸ POHL 2005: 120 (trad. A.P.).

⁷⁹ ROSEN 2006: 81 (trad. A.P.). Și în alte lucrări din ultimele 5-6 decenii sunt de observat treceri cu vederea a importanței gepizilor. De exemplu, într-un volum privitor la descoperirile arheologice considerate „gepide”, al lui CSALLÁNY (1961), este luată în considerație, încă din subtitlu, doar perioada post-hunică, adică 454-568 (stadiul anterior, 420-454, fiind etichetat ca „sarmatic-hunic”). De asemenea, într-un articol-capitol privitor la „Banatul vestic în perioada Marilor Migrații”, semnat de IVANIŠEVIĆ și BUGARSKI (2008), se menționează (p. 44) rolul principal al gepizilor în cadrul coaliției anti-hunice din 454, dar accentul rămâne pe prezența sarmaților în zonă; iar la p. 42 se face și următoarea observație: „În unele articole, însăși prezența germanilor [= germanicilor] în Banat și Bačka a fost contestată pe larg” [?].

⁸⁰ Consider că și pentru politica denumită *Gepidia* sunt valabile următoarele observații ale lui KAZANSKI (2009: 145) privitoare la „regatele barbare”: « Les royaumes de ce type, gouvernés par une aristocratie militarisée, se forment durant le deuxième tiers du Ve s. à peu près partout en Europe barbare [...]. Dans un « royaume barbare », le pouvoir s'appuie sur le droit coutumier et le charisme du chef. [...]. Notamment, l'entourage du roi, ses antrustions, souvent d'origine étrangère, [...] occupe une place de plus en plus importante pour, finalement, remplacer l'ancienne aristocratie tribale ».

După cum reiese și din cele menționate mai sus, deși a fost consemnată de timpuriu apropiata înrudirea dintre goți și gepizi, nu se știe prea multe lucruri concrete despre limba celor din urmă⁸¹, adică tocmai despre limba germanicilor danubieni care au avut cel mai îndelungat și mai semnificativ contact cu strămoșii românilor, mai ales în secolele IV-VI, în fruntariile politiei desemnate ca *Gepidia*⁸². La contactul respectiv s-a referit pe larg C. Diclescu, în volumul *Die Gepiden*, publicat în Germania (1922), volum în care sunt prezentate fazele migrației primului val de gepizi (conduși de regele Fastida), din ținuturile originare dintre Vistula de Jos și Oder (zona cunoscută ulterior ca Prusia Occidentală), către zona carpatică din nordul Daciei Romane, în anii 248-249⁸³. După retragerea aureliană, gepizii au căutat să coboare pe Tisa, dar și în Dacia, unde au întâmpinat însă rezistență din partea vizigoților pătrunși peste Carpați dinspre Moldova (ca purtători ai culturii polietnice Sântana de Mureș). Tot Diclescu a dat amănunte (mai ales pe baza unor date arheologice) cu privire la un al doilea val gepid, care (pe la anul 275) s-a deplasat de la Vistula de Jos către Nipru⁸⁴, stabilindu-se în zona viitorului Kiev (în vecinătatea ostrogoților), de unde au fost însă nevoiți să se refugieze (după 375) la rudele lor din nord-vestul Daciei, sub impactul hunilor și ai supușilor ostrogoți ai acestora⁸⁵. Ce a urmat a fost jugul impus de către huni gepizilor, ca și altor germanici danubieni (418-454), până la eliberarea înfăptuită (după moartea lui Attila) sub conducerea regelui gepid Ardaric⁸⁶.

În prezentarea datelor de mai sus, Diclescu a folosit nu doar surse literare (din care a redat nenumărate pasaje în original), ci și indiciile arheologice existente la vremea sa (cu privire la stabilirea diverselor grupări tribale goto-gepide în spațiul carpato-danubian). Însă viziunea sa asupra importanței gepizilor în etnogeneza românească a avut neșansa de a fi tratată cu sarcasm de către Iorga (ca autoritatea istorică a momentului)⁸⁷ și cu destulă reținere de către filologii timpului său⁸⁸. Mai recent însă, în special luându-se în considerație tot mai numeroasele descoperiri arheologice care dovedesc

⁸¹ Chiar dacă DICULESCU (1922) și GAMILLSCHLEG (1935) au dat exemple de cuvinte vechi germanice etichetate de ei ca „gepide” (dintre care unele arată a fi intrat în româna cea mai timpurie), este de observat că acele cuvinte nu au fost consemnate ca atare în vreun document, ci au fost reconstruite, prin comparație cu alte idiomuri vechi germanice. Printre altele, în anexa 4 a dicționarului gotic al lui KÖBLER (1989) apare o listă de 10 cuvinte prezentate ca *gepidisch*, toate fiind însă marcate cu asterisc (ca indicator pentru „neatestat ca atare”). Niciunul dintre acele cuvinte nu prezintă interes direct pentru demonstrația de față, dar toate pot fi analizate credibil ca baze ale unor preluări în limba română (**brustilo* > *brusture*, **stingils* > *stinghie*, **targa* > *targă* etc.).

⁸² Cf. Iordanes, *Getica*, XII, 74: „Gotia aceasta, pe care cei vechi o numeau Dacia, dar căreia acum [...] i se zice Gepidia...” (*Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc [...] Gepidia dicitur...*).

⁸³ DICULESCU 1922: 25-26.

⁸⁴ Într-un volum mai recent, KOKOWSKI *et al.* 1995: 102, se vorbește despre o posibilă coborâre spre sud a gepizilor (fără precizarea „valului”), în urma goților, dar nu pe Nipru, ci pe Nistru. Ca dovadă arheologică, la pagina următoare a respectivului volum (fig. 65) este prezentat „mormântul princiar gepid” de la Rudka (Volhynia).

⁸⁵ DICULESCU 1922: 48.

⁸⁶ De observat ar fi aici că Iordanes, deși nu prea avea motive să-l laude pe gepizi (el fiind mândru de strămoșii săi ostrogoți – cf. *Getica*, LI, 266), nu a putut să nu remarce cât de importantă era – încă de pe vremea dominației hunice – „nenumărata oștire” a gepizilor, peste care „era rege preamăritul Ardaric” (XXXVIII, 199).

⁸⁷ Într-un articol-capitol anterior (PORUCIUC 2011: 265), m-am referit mai pe larg la contextul în care Iorga a respins cu asprime viziunea lui Diclescu asupra gepizilor (cf. IORGA 1985: 51), viziune care era contrară celei general acceptate la noi, potrivit căreia gepizii au controlat doar zone din sudul Dunării (vezi și nota următoare). Iorga se raliase și la o altă opinie tradițională (nejustificată), potrivit căreia „nu sint deloc cuvinte gote în românește” (cf. IORGA 1985: 54).

⁸⁸ Diclescu i-a criticat, cu argumente istorice solide, pe unii înaintași de frunte (Hasdeu, Xenopol și Iorga fiind citați, în privința respectivă, în DICULESCU 1922: 71), care impuseseră ideea că gepizii au fost temporar dominanți doar la sud de Dunăre. Însă, Diclescu a riscat în a propune un număr foarte mare de cuvinte românești care, după el, ar fi provenit din gepidă („cel puțin 300” – cf. DICULESCU 1922: 185), fără a oferi însă suficiente argumente etimologice care să susțină respectiva ipoteză. Drept urmare, chiar alt învățat clujean, filologul G. Giuglea, care și-a exprimat, într-o notă de subsol, aprecierea pentru convingerea lui Diclescu potrivit căreia „trebuie să admitem în limba română urme vechi germanice”, dar s-a simțit obligat să adauge următorul comentariu: „C.D., care era mai mult istoric și arheolog, nu putea aplica cu strictețe normele limbii române, pentru relevarea elementelor v. germ. [= vechi germanice]” (GIUGLEA 1988: 122, nota 1). Cu toate acestea, nu doar Giuglea, ci și alți filologi de seamă au valorificat (uneori cu argumente suplimentare) unele dintre propunerile etimologice ale lui Diclescu privitoare la vechi germanisme păstrate în limba română (cf. GAMILLSCHLEG 1935: 255, PUȘCARIU 1976: 270, MIHĂESCU 1993: 322). De menționat aici ar mai fi și că A. Philippide, în al doilea volum al operei sale capitale (*Originea românilor*, 1927), face consistente observații la părerile lui Diclescu. Însă, deoarece respectivele păreri nu ar fi oferit sprijin pentru viziunea proprie a savantului ieșean (care considera că românii au migrat din sudul Dunării abia începând din sec. VII), Philippide a preferat să considere că „românii au putut căpăta elementele vechi germane [= germanice] de nuanță gepidă din limba lor de la goții din dreapta Dunării, cu care au fost în așa îndelungate raporturi [...] și a căror limbă era asemănătoare cu cea a gepizilor” (PHILIPPIDE 2014: 268).

prezența gepizilor în Transilvania (în regiuni care aparținuseră de Dacia Traiană)⁸⁹, viziunea lui Diclescu s-a cerut reconsiderată. Se vede acest lucru și dintr-un destul de recent articol-capitol semnat de Dumitrașcu și Sfrengeu⁹⁰, din care voi reda (cu sublinierile autorilor respectivi și cu o paranteză pătrată adăugată) un pasaj referitor la perioada de după lupta de la Nedao (454), care a marcat înfrângerea hunilor de către unii dintre foștii lor supuși:

Lupta de la Nedao a avut însă [pe lângă adoptarea creștinismului de rit arian de către o mare parte a germanicilor danubieni] și alte două consecințe pentru destinul nord-vestului Daciei în secolele V-VI (454-567). Învingându-i pe huni și concomitent ocupând toată Dacia („totius Daciae fines”), gepizii au cerut de la Imperiul roman pace și daruri anuale („nisi pacem et annua sollemnia”). Au instaurat în Dacia, pentru o vreme, ceea ce putem numi „pax gepidica”. După victorie, sub „pax gepidica” a avut loc răspândirea culturii germanice (= gepide) de tip Nova Huta-Igolomia în „țara hunilor” și, insular și sporadic, în „toată Dacia”. Firește că această stăpânire, mai mult nominală, a putut favoriza revigorarea vieții economico-sociale a comunităților autohtone daco-romane „gripate” de șocul hunic și de stăpânirea „cazonă” ostrogotă, exercitată în numele stăpânului asiatic.⁹¹

Chiar și cei înclinați să pună la îndoială unele dintre părerile exprimate mai sus⁹² nu ar putea nega că încheierea unei formațiuni statale gepide (creștine) – cu rege, cu episcop și cu monedă proprie⁹³ – a făcut ca, după „șocul hunic”, să se instaureze o viață mai pașnică în teritoriile controlate de gepizi⁹⁴. În această privință, merită citată și fraza de încheiere a aceluiași articol de Dumitrașcu și Sfrengeu (tot cu sublinierile autorilor):

Nu a fost cu totul infructuoasă încercarea lui C. C. Diclescu de a înfățișa contribuția gepizilor germanici la conturarea anumitor aspecte ale civilizației daco-romane, mai ales în spațiul occidental al existenței lor în Dacia, acum o parte a Romaniei premedievale de la Carpați și de pe cursul mijlociu și de jos al Dunării.⁹⁵

O neașteptată evocare laudativă a contribuției lui Diclescu la istoria gepizilor a venit (în 2009) din exterior, anume din partea lui Alexander Sarantis (bizantinolog și specialist în antichitatea târzie). Acesta face, în cunoștință de cauză, următoarea afirmație: „Volumul *Die Gepiden* al lui Constantin Diclescu și un articol din 1980 al lui Walter Pohl [...] sunt principalele două lucrări privitoare la gepizi care au apelat consistent la dovezile literare”⁹⁶. În continuare însă, tot Sarantis îi reproșează lui Pohl că a insistat pe o idee potrivit căreia „societatea agricolă pasivă” a gepizilor a făcut ca ei să fie „sortiți eșecului”⁹⁷, ceea ce ar contrazice unele dovezi din perioada iustiniană, după cum afirmă Sarantis în partea concluzivă a articolului său:

⁸⁹ Vezi lucrări precum cele publicate recent de autori precum FABIAN, HARHOIU, LUCA, NEMETI, OPREANU, PINTER, PURECE, RUSTOIU, ȚIPLIC, incluși în lista bibliografică a acestei lucrări.

⁹⁰ Este vorba de DUMITRAȘCU, SFRENGEU 2006. Pe cei doi autori i-am citat deja într-un articol anterior (PORUCIUC 2017: 305-306), în care am demonstrat că bogata familie lexicală reprezentată de rom. *ban-Banat-bană-bănat-băni-bănu-bântui* are o bază veche germanică, foarte probabil gepidă.

⁹¹ DUMITRAȘCU, SFRENGEU 2006: 212.

⁹² Voi menționa aici că, în teza sa de doctorat, VIEIRA PINTO (2016: 192) și-a exprimat îndoiala cu privire la prăbușirea dominației hunilor (după moartea lui Attila) ca rezultat al unei singure bătălii, cea de la Nedao (după IORDANES, *Getica*, I, L, 260). Autorul respectiv a considerat că, de fapt, Iordanes a „omogenizat” o întreagă serie de confruntări în una singură.

⁹³ La un *Ardaricianus* de aur (emis în timpul domniei lui Ardaric) m-am referit într-un articol anterior (PORUCIUC 2017: 297). Aici voi adăuga că, la monetăria din Sirmium, capitala (intermitentă) a regatului gepid, s-a emis și monedă de argint, după cum se arată într-un recent articol al lui DEMO (2018).

⁹⁴ O opinie particulară, cu privire la momentul istoric în discuție, este exprimată de I. ZSIMONYI (2014: 274, trad. A.P.): „Imperiul hunic a căzut după moartea lui Attila, iar popoarele germane [= germanice] din Bazinul Carpatic au preluat tradițiile militare și, în unele privințe, pe cele politice ale hunilor”.

⁹⁵ DUMITRAȘCU, SFRENGEU 2006: 214.

⁹⁶ SARANTIS 2009: 17.

⁹⁷ În volumul său din 2005, POHL face observația că, dintre „regatele barbare” încheiate la Dunărea Mijlocie, cel al gepizilor a supraviețuit cel mai îndelung, până în 567 (p. 120); la pagina următoare Pohl reia însă ideea „țărăniei” gepizilor: „Așa cum dovedesc și descoperirile arheologice, [gepizii] erau cu precădere țărani (*Bauern*) și au locuit – atât sub stăpânirea hunilor, cât și după aceea – pe Tisa și în Transilvania”. În pasajul respectiv, Pohl s-a bazat (după cum indică o notă de subsol) pe date dintr-o lucrare a lui I. Bóna (1976). S-ar părea că lui Pohl nu i-au fost cunoscute și părerile lui Diclescu despre gepizi, după cum ar sugera absența numelui savantului român din bibliografia volumului din 2005.

[...] la mijlocul perioadei iustiniene gepizii se arătau a fi gruparea cea mai capabilă să unifice fragmentata lume barbară și să constituie o putere barbară majoră la nord de Dunăre [...]; ei posedau o puternică identitate etnică, care era definită și întruchipată de către o clasă conducătoare mai substanțială decât a arătat Pohl. Acea clasă trebuie să fi fost la fel de importantă ca baza agricolă pentru prezența lor în Dacia Traiană, pe o perioadă de peste un secol, și în Panonia, între 473 și 504, apoi între 563 și 567. Faptul că gepizii nu au reușit [...] să stabilească o entitate politică în provincii ale Imperiului nu înseamnă că ei trebuie priviți ca o grupare slabă și pasivă [...] ⁹⁸.

Mai recent (2014), o foarte interesantă teză de doctorat, privitoare la importanța istorică a gepizilor, a fost susținută de către Attila Kiss la Universitatea din Szeged. Pornind de la păreriile unor înaintași cu renume (precum Wolfram, Pohl, Csallány și Bóna), Kiss și-a formulat o opinie proprie asupra regatului gepid, mai ales printr-o desprindere critică de viziunea lui Bóna, conform căreia societatea gepidă, cu statut „semi-feudal”, avea ca aspecte specifice „o slabă putere regală” și „o pătură războinică lipsită de vigoare”; la aceeași pagină Kiss afirmă însă că, dimpotrivă, sursele istorice și descoperirile arheologice ne înfățișează *Gepidia* ca pe „un regat puternic, în expansiune” ⁹⁹. Tot acolo, Kiss se referă și la surse istorice care au menționat supraviețuirea unor așezări gepide, cu tradiții proprii, în perioada de început a secolului VII, sub dominația avară.

Că gepizii nu se ocupau doar cu agricultura indică și Madgearu (2001), care demonstrează, inclusiv printr-o hartă sugestivă, că gepizii controlau și extragerea și exportul de sare. Reiese acest lucru și din faptul că mai multe dintre cimitirele gepide din Transilvania (Unirea, Noșlac, Ocnița, Archiud etc.) erau plasate în apropierea ocnelor de sare. Cu privire la durata controlului gepid asupra zonei în discuție inclusiv în perioada de început a dominației avară, este de reținut următorul enunț din articolul respectiv: „Ar trebui să observăm că avarii nu au cucerit această zonă de la început. Gepizii transilvani au fost stăpâni anteriori ai ocnelor de sare, de la sfârșitul secolului V. Chiar și după ce au fost învinși de avari în 567, ei au păstrat controlul până în anul 630” ¹⁰⁰.

Pentru interesele studiului de față, trebuie să avem în vedere că perioada care i-a preocupat atât pe Diculescu, cât și pe susmenționații cercetători care l-au evocat recent (după aproape un secol!) a fost chiar perioada în care cutumele germanice, cu adaosuri „transculturale” din categoria *imitatio imperii*, au ajuns să fie impuse atât unor strămoși ai românilor, cât și celor ai albanezilor (aceștia din urmă fiind probabili descendenți ai unei populații iliro-panonice ne-romanizate, sau romanizate incomplet) ¹⁰¹. Voi aminti la acest punct că, sub regimul comunist (de la noi, dar și din țările vecine) s-au dat „dispoziții” în vederea negării sau măcar diminuării importanței factorului vechi germanic în contextul sud-est european al primei părți a mileniului I. La respectivele alunecări ideologice s-a referit Țiplic, în următorul pasaj (cu sublinierile autorului respectiv): „Cercetarea necropolelor Sîntana de Mureș a trebuit să plătească [...] tribut continuității [românilor la nord de Dunăre] așa cum a fost ea postulată de foruri politice încă din anii ‘50 ai secolului XX, fiind aplicată o metodologie care a avut ca finalitate *demonstrarea* (*sic!*) numărului extrem de mic de germanici din Transilvania în comparație cu cel al populației romanice” ¹⁰². Se poate însă face aici observația că, de fapt, germanicii danubieni chiar nu au dominat (și) demografic vreuna din zonele pe care le-au controlat temporar în sud-estul Europei. Acel control „nominal” (care implica și impunerea unui sistem tributual, prin intermediul unor „rezidenți” proprii, sprijiniți militar) a fost posibil doar datorită capacităților organizatorice ale respectivilor germanici, ca elită dirigentă. Pentru comparație, se mai poate adăuga că nici longobarzii, nici francii n-au ajuns să fie majoritari demografic pe parcursul perioadei în care au controlat Italia nordică, respectiv Franța, înainte de a fi asimilați total de populația romană tributară (dar majoritară).

⁹⁸ SARANTIS 2009: 39 (trad. A.P.).

⁹⁹ KISS 2014: 7 (trad. A.P.).

¹⁰⁰ MADGEARU 2001: 272 (trad. A.P.). În formularea aceluiași pasaj, Madgearu a ținut cont și de opinii exprimate de Horedt și de Pohl.

¹⁰¹ La acest punct sunt de luat în seamă și observațiile lui PHILIPPIDE (ed. 2014: 485-486) privitoare la o anumită „lacună” în zona dalmato-panonică în care s-ar fi încheiat unitatea identitară a albanezilor (ca populație autohtonă a cărei limbă a fost puternic influențată de latină, dar nu a devenit o limbă romană): „A fost foarte deasă populația și foarte intensă cultura romană de la Vrbas spre apus și în basenul râului Drina, dar la mijloc a fost o lacună. [...] Și această lacună din Dalmația se continua la nord în cele două Pannonii, unde teritoriul dintre lacul Pelso (Balaton) la nord, Siscia (Sissek) la vest, râul Sava la sud și o linie verticală care trece aproximativ prin Stuhlweissenburg și Fünfkirchen până la Sava, la est, era aproape pustiu, cel puțin pustiu din punct de vedere al culturii romane. Acest lucru îl probează puținătatea ori lipsa totală a inscripțiilor [în limba latină]”.

¹⁰² ȚIPLIC 2005: 40.

După cum vom vedea mai jos, de asemenea comparații avem nevoie mai ales în discuții privitoare la gepizi, ca popor germanic foarte „tăcut”, din punct de vedere documentar. Iar în ce privește asimilarea – ca explicație a „dispariției din istorie” nu doar a germanicilor danubieni deplasați (în cea mai mare parte) spre vest, ci și a celor rămași în sud-vestul Europei – îl voi cita pe Gamillscheg, care, referindu-se la perioada finală a dominației avar (începutul secolului IX), face următoarele afirmații: „Pentru vremea aceea nu se mai poate vorbi de gepizi. Ei s-au contopit cu romanicii într-un singur popor, *valahii*”¹⁰³. Același savant reia ideea, atunci când se referă (pe linia lui Diclescu) la cuvinte vechi germanice preluate de proto-români de la gepizi: „Celelalte cuvinte prezentate [în cap. V al volumului respectiv al lui Gamillscheg] provin foarte probabil din limba gepizilor, care s-au contopit cu străromânii [*Urrumänen*] pe parcursul secolelor VI și VII”¹⁰⁴.

Pentru rolul lor politico-militar major tocmai pe parcursul perioadei de încheiere a identității românești în Europa central-sud-estică, gepizii se prezintă ca cel mai probabil factor care a putut să pună în circulație un germanism de tip *buwari* (sau chiar **bojari*)¹⁰⁵, care a suferit apoi o semnificativă alunecare semantică, de la „țaran-oștean” la „comite-rezident” (responsabil cu strângerea birului datorat unei autorități centrale). Nu e obligatoriu ca un asemenea termen germanic să fi fost creat chiar de gepizi. El putea să fi apărut mai întâi într-un idiom al unor germanici (precum quazii, sau burii, sau vandali), care s-au impus înaintea venirii goților și gepizilor în zona avută în vedere aici. Însă abia în condițiile existenței unei politii militarizate precum *Gepidia* a putut lua ființă un *officium* care avea să fie mult mai târziu consemnat ca *bojeronatus*¹⁰⁶ în documente scrise în medio-latină. Era vorba de o poziție socială la apariția căreia au contribuit cutumele germanice (cele privitoare la rolul șoltuzilor tribali), ca și mecanismelor instituției romane cunoscute ca *hospitalitas* și procedurile de strângere a dărilor în folosul hunilor și, ulterior, al avarilor. „Proto-boierii” germanici de la începuturi (sec. V-VI), de pe Tisa, ca și din Transilvania (unde, a nu se uita, s-au păstrat nenumărate nume de familie precum *Boer*, *Boier* și *Boieriu*)¹⁰⁷, trebuie să fi fost asimilați de populația locală înainte ca slavii secolelor VII-VIII să introducă noi titluri, precum *cneaz* (el însuși un germanism), alături de *voievod* și *posadnic*.

COMPARAȚII ȘI DEDUCȚII

Chiar dacă nu avem decât minime informații despre cum funcționau comunitățile din *Gepidia*, putem face apel, pentru comparație, la datele destul de bogate privitoare la *Gothia*, cunoscută și ca *Gutthiuda*, cea controlată de vizigoții tervingi stabiliți la est de Carpați (de unde au pătruns și în Transilvania, în zona Sântana de Mureș propriu-zisă). Iată cum reconstruiește Wolfram situația din politica *Gutthiuda* a perioadei pre-hunice (sec. IV):

*Chiar și după momentul eliminării carpilor trebuie să ținem cont de existența unor populații sarmato-dacice – sau, în orice caz, ne-tervinge – în Gutthiuda. Dacă îi alăturăm acelor populații și pe taifali, etnogeneza acestora din urmă ar trebui descrisă după cum urmează. Aculurația nu decurgea doar într-o singură direcție. Grupurile etnice încercau să imite oricare grup care se dovedea dominant în cadrul comunității lor polietnice.*¹⁰⁸

¹⁰³ GAMILLSCHEG 1935: 240 (trad. A.P.). O opinie cu totul opusă celei a lui Gamillscheg a fost exprimată mai recent de ZAROFF (1999: 2), care – urmând afirmații dintr-o lucrare (necunoscută mie) a lui R. Collins (1991) – a considerat că, după ce le-a fost distrus regatul, „gepizii au fost fie avarizați, fie slavizați” (trad. A.P.); asta în condițiile în care Zaroff, pe baza propriei bibliografii, nu face nici o referire la vreun rest de populație romanizată în cadrul khaganatului avar, care, potrivit aceluiași autor, cuprindea și teritoriul precum „Banat, Transilvania, Wallachia”.

¹⁰⁴ GAMILLSCHEG 1935: 259 (trad. A.P.).

¹⁰⁵ Alternanța *bu-/bo-* nu era neobișnuită în plan germanic, după cum dovedesc multe exemple ilustrative date mai sus.

¹⁰⁶ A se observa productivitatea altui sufix latin, anume *-at(us)*, care și el avea să fie consemnat (în medio-latină) în combinații cu teme în ultimă instanță germanice, precum în *banatus*, *keneziatus* și, nu în ultimul rând, *bojeronatus*.

¹⁰⁷ Revenind aici, foarte pe scurt, la argumentele statistic-onomastice expuse în partea I, voi menționa doar că, după cum dovedesc unele constatările personale (bazate în principal pe consultarea cărților de telefon din diverse județe), în jurul anului 2010 existau nu mai puțin de 125 de nume românești de familie din susmenționata serie *Boer-Boier-Boieriu* în doar trei județe transilvane, anume Cluj (42), Mureș (46) și Sibiu (37). De adăugat este și *Boér*, ca nume de familie purtat de maghiari cu indubitabile origini românești. Aceste solide dovezi onomastice demonstrează că, deși vechea boierie românească a supraviețuit mai îndelung în sudul Transilvaniei (mai ales în zona Făgăraș), ea a existat și în centrul și nordul Transilvaniei, unde s-a deteriorat însă mai devreme.

¹⁰⁸ WOLFRAM 1985: 92 (trad. A.P.).

Mai recent, Opreanu a reluat discuția (deschisă tot de Diclescu) cu privire la „mormântul princiar” al lui *Omahar*¹⁰⁹ de la Apahida și la „etnicul gepid al regilor germanici din nord-vestul Transilvaniei” (cu referire la a prima jumătate a secolului V). Poziția „regală” a personajului respectiv, ca și legăturile lui cu autorități din Imperiu sunt demonstrate de bogatul inventar al respectivului mormânt, care a fost comparat cu cel al unui contemporan vestic, francul Childeric (tatăl mult mai faimosului Chlodwig/Clovis).

Din informațiile oferite de sursele istorice, ca și din deducțiile bazate pe descoperiri arheologice, reiese că gepizii, ca și rudele lor apropiate, vizigoții, și-au păstrat mult din rusticitatea moștenită din stadiul proto-germanic, dar și capacitățile militare. Reiese, de asemenea, că mulți dintre gepizii care se trăgeau din elita tribală germanică – cea pe care Tacitus a desemnat-o ca *nobilitas* (vezi mai sus) – au devenit (ca și unii ostrogoți) birari în folosul hunilor, dar și în interes propriu. Iar după ce s-au eliberat de jugul hunic, respectivii gepizi „de neam” au devenit elită dirigență într-o poliție cu siguranță polietică. Astfel foștii birari (germanici, dar și ne-germanici) au ajuns să reprezinte o pătură suspusă care, practic, a realizat trecerea de la un sistem tributual primitiv (bazat pe perceperea de dări „cu banița”, sau „cu găleata”) la unul care poate fi desemnat ca proto-feudal¹¹⁰. Foarte probabil, în *Gepidia* nu s-a ajuns la feudalism propriu-zis („manorial”, bazat pe proprietate funciară), așa cum s-a ajuns în teritoriile italiene controlate de longobarzi, sau în *Francia* merovingiană. La fel de probabil, poliția gepizilor își baza prosperitatea pe propria forță productivă, dar și pe perceperea dărilor în natură (mai ales de la non-gepizi) și pe vămuirea exercitată în puncte cheie de pe drumurile comerciale, precum cele care asigurau exportul sării din Transilvania¹¹¹.

Pentru discuția de față, mai ales impunerea (destul de bine documentată) a francilor ca elită dirigență în Galia romană merită toată atenția, în primul rând pentru că acolo s-a văzut cum dintre țărani-oșteni germanici s-a ridicat o aristocrație cu bază fiscal-funciară (care, repet, avea să fie asimilată de galo-romanicii autohtoni majoritari). Am în vedere faptul că istoricii au insistat asupra caracterului rustic al francilor care, într-o primă fază, au participat ca federați ai romanilor în bătălia din Câmpiile Catalaunice. Acei franci (salieni) au ajuns apoi, sub Chlodwig/Clovis, să-și traducă în latină cele mai importante dintre cutumele proprii, codificate în *Lex Salica*, socotită a reflecta „un orizont țărănesc” (*bäuerlich*), specific unei societăți cu caracter „relativ arhaic”¹¹². Indubitabil, adevărații făuritori ai regatului merovingian au fost țărani-oșteni desemnați prin denumirea latinizată ca *Francus*¹¹³, care a însemnat inițial „om liber”. Demnă de consemnat aici este și transplantarea lui *franc* în Anglia (după cucerirea normandă), unde, prin sec. XV, adjectivul respectiv a ajuns să însemne ‘mărinimos, generos’¹¹⁴, ceea ce ne poate aduce aminte de categoria mai-marilor ostrogoți desemnați ca *generosi*¹¹⁵ (în care caz ne putem gândi și la sensul de ‘generos’ al albanezului *bujar*, la care voi reveni mai jos). În *Gallia*, pe punctul de a deveni *Francia*, urmașii însoțitorilor lui Childeric (ca omolog al lui Omahar de la Apahida) au ajuns să reprezinte pătura suspusă, ei fiind „cei liberi” (și „scutiți de dări”), spre deosebire de

¹⁰⁹ Sunt cu totul de acord cu OPREANU (2005: 11-12) că numele „regelui” din mormântul desemnat ca „Apahida I” trebuie citit ca OMAHAR (nu ca OMHARVS), având în vedere că în numele scris pe inelul (cu cruce) găsit în respectivul mormânt, M este de fapt o ligatură (M+A), iar secvența finală citită de cercetători anteriori ca VS (scrisă sub numele propriu-zis) nu reprezintă terminația latină -us, ci era de fapt o secvență VG, ca prescurtare a formulei *vir gloriosissimus*. În ce privește originea numelui respectiv, trebuie să-mi exprim, și aici, regretul că nu au fost luate în considerație și părerile lui Diclescu în articolul *Apahida* din RGA-I (1973: 365a-367a). În articolul respectiv, anume în partea lingvistică (semnată de H. Kuhn), *Omharus* este considerat a fi un nume obscur, posibil chiar ne-germanic. De fapt, DICULESCU (1922: 77-78) oferea o foarte plauzibilă interpretare etimologică a celui nume, privit ca un compus bitematic (tipic germanic), cele două componente fiind explicabile prin trimitere la v.scand. *öm* ‘răsune’ și v.eng. *wōma* ‘tumul’, respectiv la got. *harjis* ‘oaste’ și v.germ. *hari* ‘oaste’ (care reprezintă chiar primul component al susmenționatului **harja-tuga*). Astfel *Omahar* se dovedește a fi însemnat, în spiritul marțial specific antroponimiei vechi germanice, ceva de genul „Oaste-Tumulțuoasă”.

¹¹⁰ Am în vedere opiniile fundamentale exprimate de H. H. STAHL (1980) cu privire la tranziția de la un sistem tributual la unul proto-feudal.

¹¹¹ Cf. MADGEARU 2001 (vezi mai sus).

¹¹² Cf. POHL 2005: 181.

¹¹³ Etnonimul în discuție trebuie să fi intrat în româna cea mai timpurie, având în vedere că a fost atestat la noi cu forma *frânc* (inclus în MDA-II), în care se vede schimbarea fonetic vizibilă și în *român* (de la *Romanus*). Așadar, „românii vestici” (la care se referea Pușcariu – vezi mai sus) trebuie să fi avut cunoștință despre franci încă din perioada expansiunii acestora către est, în detrimentul avarilor.

¹¹⁴ Cf. HOAD 1993, s.v. *frank*. Același dicționar etimologic îl include și pe eng. *franklin*, ca desemnare a unei categorii de mici proprietari de pământ (*landholders*) „liberi dar nu nobili prin naștere”; potrivit lui Hoad, respectiva desemnare provine dintr-un *francalanus* („anglo-latin”) consemnat în documente din secolul XIII.

¹¹⁵ Cf. WOLFRAM 1988: 102.

„populația galo-romană aservită”¹¹⁶. Cu privire la respectiva aservire, ne putem baza, în cazul francilor, nu doar pe arheologie și pe rare aluzii în scrieri referitoare la alții, ca în cazul gepizilor, ci pe documente juridice (în latină) precum susmenționata *Lex Salica*, în care, de exemplu, se face distincția între *possessores* (care, înainte de a ajunge să posede pământ, au beneficiat de *tributum*) și *Romani tributarii*¹¹⁷.

Dacă luăm în considerație raporturi existente în contextul socio-istoric reflectat în *Lex Salica*, ca și unele antecedente menționate încă de Tacitus (în final de secol I), cu privire la impunerea unor „birui” mai primitive, de către germanici pre-gotici pătrunși în zona carpatică¹¹⁸, ne putem gândi că raporturi asemănătoare puteau exista și între populația autohtonă și elita reprezentată de germanicii danubieni (*Donaugermanen*), fie în Dalmația controlată de ostrogoți, fie în Panonia controlată de longobarzi, sau în *Gepidia*. De asemenea, ne putem gândi că o stare de *Romani tributarii* din zona dunăreană (sec. V-VI) ar putea explica, cel mai bine, cum a ajuns etnonimul *rumân* să devină, în unele zone, sinonim cu *șerb*. A nu se uita, în această ordine de idei, că schimbările fonetice (specifice românei celei mai timpurii) le arată pe cele două cuvinte a fi moșteniri directe din latină: *rumân* din *Romanus* și *șerb* din *servus*¹¹⁹. De dorit – în condițiile impuse de penuria de documente privitoare la contextul istoric în discuție – ar fi să încercăm să deducem ai cui *servi* sau *tributarii*¹²⁰ puteau fi unii proto-români din perioada în care s-au produs acele schimbări fonetice foarte timpurii, adică tocmai pe parcursul tranziției de la antichitatea târzie la prima fază a evului mediu¹²¹. La acest punct al discuției de față, în care am pus un accent cu totul special pe corespondența terminologică româno-albaneză, trebuie menționat și faptul că lat. *servus* a stat și la baza unei familii lexicale albaneze, în care sunt cuprinse următoarele cuvinte (pe care le-am extras din dicționarul Duro, Hysa 1995): *shërbej* ‘a sluji, a servi’, *shërbetor* ‘servitor’, *shërbim* ‘slujbă, serviciu’, *shërbyes* ‘servitor, valet’. În tema *shërb-* a cuvintelor respective sunt vizibile două schimbări fonetice care corespund perfect celor care au marcat trecerea latinescului *servus* în rom. *șerb* (adică *s > ș* și *v > b*).

Deoarece, în acest context interdisciplinar, tocmai am invocat și argumente lingvistice, voi face aici observația că – spre deosebire de albaneză, care are atât verbul *buj*, cât și substantivul *bujar* – româna îl are pe *boier*, dar nu are și un verb de care să fie vizibil legat substantivul respectiv. Și în cazul situației din albaneză ar fi însă de demonstrat în ce măsură anumite argumente istorico-arheologice ar susține legătura, propusă aici, dintre vocabularul germanicilor danubieni și un verb precum alb. *buj*, ale cărui sensuri amintesc de ceea ce însemna „încartiruirea” prevăzută de acea *hospitalitas* din ultima fază a Imperiului Roman. De luat în considerație, în privința respectivă, sunt și datele din dicționarul Kostallari 1984 cu privire la alb. *buj*, al cărui sens de bază ar suna (în traducere) astfel: ‘a petrece undeva o noapte sau mai multe zile ca oaspete’¹²². Pentru același verb albanez, dicționarul semnat de Duro și Hysa (1995)¹²³ dau sensul tranzitiv ‘a găzdui (pe

¹¹⁶ Cf. PFEIFER 2004, s.v. *frank*. Este de menționat aici și evoluția semantică a adjectivului *franc* în terenul limbii vechi franceze, unde sensurile sale au evoluat dinspre « de condition libre, de naissance libre » spre « exempt de certains servitudes », iar de acolo spre sensul « qui s'exprime ouvertement, qui dit ce qu'il pense » (cf. BAUMGARTNER, MÉNARD 1996, s.v. *franc*).

¹¹⁷ Cf. POHL 2008: 241.

¹¹⁸ Am în vedere că, în sec. I, cu referire la conglomeratul etnic din zona carpatică nordică, Tacitus (*Germania*, 43) menționa că ne-germanici precum cotinii (de sorginte celtică) și osii (de sorginte panonică) „rabdă să deie tributuri: o parte din biruri le pun sarmații, altă parte quazii” (trad. T. Naum). Quazii erau germanici din ramura suebică. E de bănuț că birurile percepute de ei erau în natură, asemenea birului primitiv perceput – de la autohtoni de neam finic – de către vikingi norvegieni precum Ohthere, cel discutat în partea I a acestei lucrări (vezi PORUCIUC 2019A: 311-312). Sistemele tributare impuse ne-germanicilor, mai târziu, de către goți, gepizi și longobarzi, cu siguranță deveniseră mult mai sofisticate, prin „aduceri la zi” ale vechilor cutume germanice, dar, foarte probabil, și prin aplicarea unor rânduiri prevăzute de *hospitalitas* și de sistemul fiscal roman.

¹¹⁹ Schimbările fonetice respective s-au produs, foarte probabil, în secolele IV-V. Era și perioada în care *boiar(iu)* a intrat în proto-română, iar *buj* și *bujar* în proto-albaneză.

¹²⁰ Bineînțeles, nu trebuie să ne închipuim că toți romanii/romanicii danubieni din respectiva perioadă trebuie să fi fost șerbi ai unor elite unitare etnic. Semnificativă, în această privință, este o afirmație a lui KAZANSKI (2009: 247): « Le caractère mixte des groupes de la population danubienne, les plus actifs du point de vue militaire et politique n'est pas étonnant. À l'époque de la formation des royaumes romano-germaniques pratiquement partout en Europe continentale les élites guerrières et dirigeantes se forment de personnes d'origine diverse, le matériel archéologique en est la preuve ».

¹²¹ Este de bănuț că o amintire a respectivilor proto-români – sau măcar a unora dintre ei – se regăsește chiar și în referirile la acei „români plugari” care încă rimează cu „boieri mari” în colindele românești pe care le-am discutat în partea I a acestei lucrări.

¹²² Cf. KOSTALLARI 1984, s.v. *buj*. În privința unui sens foarte vechi al noțiunii de „ospete”, putem să ne aducem aminte chiar și de „acel oaspe” pomenit de Eminescu în *Scrisoarea III*, cu referire la invadatorul persan Darius. În plan etimologic, vezi complicata relație dintre lat. *hospes* și *hostis*, ambele legate de o sferă semantică complexă, care includea sensuri precum ‘oaspete’, ‘străin’, dar și ‘dușman’ (cf. ERNOUT, MEILLET 1985, s.v. *hospes*, respectiv *hostis*).

¹²³ Cf. DURO, HYSA 1995, s.v. *buj*.

cineva)’ – *to lodge (someone)*, ca și sensul intransitiv ‘a găsi găzduire’ – *to take lodging* (adică ‘a sta în gazdă’, într-o formulare curent-românească).

Se cuvine, de asemenea, să luăm în considerație și argumente care să demonstreze nu doar cum o denumire a unor țărani liberi germanici putea căpăta, în anumite circumstanțe, sensul de ‘boier’ (ca titlu propriu-zis), ci și cum, când și în ce condiții se putea transforma un derivat al unui verb care însemna ‘a găzdui’ (cu sens tranzitiv/intransitiv) într-un titlu de „rezident” care asigura controlul unei elite alogene asupra unui anumit teritoriu. Dacă am adus deja în discuție un asemenea fenomen, petrecut în contexte precum impunerea longobarzilor în Italia nordică și „încartiruirea” francilor în Galia, mai este cel puțin încă o desfășurare de evenimente, puțin mai târzie (sec. IX), pe parcursul căreia (potrivit „cronicii primare” rusești), mai întâi, în 859, „varegii, venind de pe mare, au luat tribut de la ciuzi, și de la slavi, și de la meri, și de la vesi, și de la krivici”¹²⁴. Ulterior (în 862), acei *tributarii* i-au alungat pe varegi; dar după aceea s-a văzut că „nu era lege [...], și au început să lupte unii cu alții”. Drept care varegii („care își spuneau *rus*”) au fost invitați să revină peste mare și să facă rânduială¹²⁵. Și astfel „cnezii” varegilor (dintre care s-a remarcat mai întâi Rurik) au ajuns să implanteze războinici din propriile cete în poziții de „posadnici”, în puncte-cheie din teritoriile supuse. La respectivele evenimente m-am referit deja la începutul părții I, unde am analizat viziunea lui Leger – autorul traducerii în franceză a susmenționatei cronici primare – asupra începuturilor boieriei în Rusia kieveană¹²⁶. Am făcut, printre altele, observația că Leger a tradus în franceză unii termeni rusești care desemnau anumite ranguri sau dregătorii (zicând, de exemplu, peste tot, *prince*, pentru *knjaz*’), dar, în cazul altor asemenea termeni, el doar a „frânzuzit” formele slave originale, precum vedem în *voievode* și în pluralele *boiars* și *posadniks* (acesta din urmă fiind folosit uneori de Leger și cu forma originală, *posadniki*). Dacă *voievode* reprezintă o evidentă calchiere după compusul proto-germanic **harja-tuga* ‘conducător de oaste’ (cf. germ. *Herzog*)¹²⁷, despre *posadniks*, ca și despre *boiars* mai sunt unele lucruri de spus în această parte concludivă.

În bogatul index adăugat la traducerea sa, Leger l-a inclus pe *posadnik* (посадникъ), traducându-l ca « magistrat municipal, établi par le prince dans une ville ». Cum se căpăta „oficiul” de *posadnik* din partea unui cneaz vareg, vedem, de exemplu, într-un pasaj referitor la evenimente din anul 977: « Vladimir ayant appris à Novgorod que Iaropolk avait tué Oleg eut peur et s’enfuit au-delà de la mer. Iaropolk établi à Novgorod ses *posadniki* et régna seul en Russie »¹²⁸. Voi da pasajul și în versiune românească, după recenta traducere a Marinei Vraciu: „Când Vladimir de la Novgorod a auzit acestea, că Iaropolk l-a ucis pe Oleg, atunci s-a speriat și a fugit dincolo de mare. Iar Iaropolk și-a pus *posadnici* în Novgorod și au stăpânit aceia Pământul Rusc”¹²⁹. La pagina respectivă, traducătoarea adaugă și o notă de subsol, cu trimitere la o alta (de la p. 43), în care dă următoarea explicație etimologică pentru *posadnik*: „De la v.rus. *posadit*’, ‘a așeza, a instala’, de unde și denumirea funcției de *posadnik*, reprezentant al cneazului în teritoriu, guvernator.”¹³⁰ Voi adăuga că verbul *posadit*’ (la forma sa de infinitiv, cu terminația *-it*’, din proto-slav. *-iti*), se prezintă ca un derivat cu prefixul *po-* adăugat la rădăcina *sad*-¹³¹, care este vizibilă și în cuvinte românești de origine slavă, precum *sad*, *a sădi* și *răsad*. Așadar, în ce îi privește pe *posadnicii* timpurii menționați în cronica primară rusească, ei au fost prezentați, printr-o denumire transparentă în teren slav, ca rezidenți „implantați” în teritorii intrate sub controlul varegilor. (Nu ar fi o analogie forțată dacă ne-am imagina că, în secolele V-VI, regii gepizi își implantau și ei *gastaldi* în teritoriile controlabile, mai ales în preajma ocnelor de sare din fosta *Dacia Antiqua*.)

¹²⁴ Cf. VRACIU 2014: 38.

¹²⁵ Cf. VRACIU 2014: 39: „Le-au spus rusilor: ‘Pământul nostru este mare și bogat, însă nu este rânduială în el. Veniți să domniți și să ne stăpâniți’”. Respectiva „invitație” și urmările ei pot fi comparate cu cele petrecute la mijlocul secolului V în Britania, potrivit datelor transmise de Venerabilul Beda: „În anul Domnului 449, [...] anglii sau saxonii au venit în Britania la chemarea regelui [briton] Vortigern [...] și li s-au dat pământuri [...], ca în schimb ei să apere țara; însă, de fapt, ei aveau de gând să și-o supună” (cf. BEDE, ed. 1968, cap. 15).

¹²⁶ Cf. PORUCIUC 2019A: 302-303.

¹²⁷ Țin cont, pe de o parte, de faptul că un mare lingvist, Meillet, a susținut probabilitatea unei asemenea calchieri (după cum menționează, destul de critic, VASMER 1986, s.v. *воёвода*), iar pe de altă parte vizez lipsa de credibilitate a unei mai recente încercări, a lui ZAROFF (1999: 7), de a imagina un model avar pentru slav. *voevoda*. După cum am mai menționat, acesta din urmă se prezintă ca un compus bitematic, care reproduce întocmai vechiul germanic **harja-tuga*. Cu privire la cele două componente, de origine proto-slavă, incluse în calculul *voe-voda*, vezi și DERKSEN 2008, s.v. **vojb* ‘oștean’ și **voditi* ‘a conduce’.

¹²⁸ LEGER 1884: 64.

¹²⁹ VRACIU 2014: 99.

¹³⁰ A se vedea și verbul sârb-croat *posaditi* (se), dat în dicționarul JIVCOVICI 1994 cu următoarele sensuri: ‘a sădi, a planta, a pofți să se așeze (să ia loc), a instala, a se așeza, a lua loc’.

¹³¹ Vezi articolul privitor la proto-slav. **sādъ* (‘plantă, grădină’) în dicționarul DERKSEN 2008.

Rom. *posadnic* (evident împrumutat din slavă) a fost consemnat mai întâi în sec. XVII, după cum se menționează în MDA-III, s.v. *posadnic*), sensul respectivului termen fiind, după același dicționar, 'slujbaş sau mic dregător, cu atribuții militare la un punct de vamă' (vizibilă fiind o restrângere de sferă semantică, în comparație cu cea a lui *posadnik* din cronica primară rusească). Trebuie menționat că, în același MDA-III, pe lângă *posadnic* apare o întreagă familie lexicală (cu bază slavă), în cadrul căreia se remarcă *posadā*¹, cu sensuri (medievale) precum următoarele: 'punct de vamă; casă de pază la marginea câmpului; trecătoare îngustă în munți; vamă plătită la posadă; loc întărit în mod natural, care servea ca punct de vamă; obligație a țăranilor dependenți de a face strajă în preajma trecătorilor din munți'¹³². Tot în MDA-III sunt incluse articole privitoare la *posad*, cu sensul 'impozit care se plătea pentru întreținerea garnizoanei unui oraș'¹³³, respectiv la *a posădi*, cu sensul 'a (se) așeza într-un loc pentru mult timp' și la derivatul *posădire* 'stabilire undeva pentru mai mult timp'. Asemenea sensuri seamănă izbitor cu cele de bază ale susmenționatei verbe germanice cu rădăcina *bo-/bu-* (care se vede și în germ. *bauen* și *Bauer*), dar și cu sensul de bază al verbului alb. *bui*.

Asemenea date (ca și altele, prezentate mai sus) conduc la concluzia că, în contactul lor îndelungat cu germanicii¹³⁴, slavii a preluat de la unii dintre acei germanici titluri și/sau instituții ca cele reprezentate de termeni precum deja discutatul *knjaz*' (de trimis la germ. *König*), sau *duma* (de trimis la eng. *doom*), sau *rada* (de trimis la germ. *Rat*)¹³⁵. Dacă într-o primă fază au fost preluați ca atare termeni precum aceștia (dintre care unii au suferit schimbări de formă sau/și de sens, în teren slav), într-o fază ulterioară, care implica și ajungerea la bilingvism (deci la o înțelegere reciprocă a limbilor vorbitorilor implicați în raportul slavo-germanic), s-a ajuns și la calchiere, deci, practic, la traducere în slavă a unor termeni germanici specifici. Aceasta a fost faza în care s-a tradus compusul germanic **harja-tuga* prin *voe-voda*. Iar în ce îl privește pe *posadnik*, este greu să ne pronunțăm dacă este vorba de un calc apărut în cadrul contactului varego-slav (adică în secolele IX-X), sau de unul mult mai vechi, din perioada celor mai timpurii contacte dintre slavi și germanici. Oricum ar fi, forma termenului *posadnik* (*po-sad-nik*), ca și sensurile sale (și chiar unele dintre sensurile arhaice ale termenilor din familia românescului *posadnic*, ca evident împrumut din slavă), indică o traducere a unui termen de tipul susmenționatei *buwari* atestat în sec. IX în vechea germană de sus, cu sensurile inițiale 'locuitor, colonist, țăran'.

Un termen precum *buwari* (cu rădăcină germanică și cu sufix preluat din latină) a fost probabil folosit, la origini, de unii dintre germanicii rustici pentru desemnarea propriilor „consăteni”, cu statut de oameni liberi. Însă în situații în care anumiți germanici au ajuns să se impună ca elite dirigente în teritorii cu populații ne-germanice, care le-au devenit tributare (vezi mai sus cazul quazilor din sec. I, pe care Tacitus i-a prezentat ca „biruitori” în Carpații nordici), un termen de tipul *buwari* a putut să fie preluat (ca atare, sau în traducere) tocmai ca desemnare a membrilor respectivei elite alogene. Așa trebuie să ne imaginăm „implantarea”, în zona carpato-danubiană, a unui termen vechi germanic ce avea să devină *bujar* în proto-albaneză și *boiar* în proto-română, de unde termenul poate să fi ajuns și în proto-slavă (cu forma *bojar*), în perioada în care atât gepizii (încă neasimilați), cât și o parte dintre est-romanici și cea mai mare parte a slavilor s-au aflat sub dominația avarilor (secolele VI-VII).

¹³² Ca sursă a rom. *posadā*¹, MDA-III indică „sărb. *posada*” (care are sensurile 'garnizoană, echipaj' – cf. JIVCOVICI 1994, s.v. *posada*); însă la fel de bine se putea face trimitere la pol. *posada*, pentru care se dau sensurile 'poziție, loc' (*Stellung, Stelle*) în dicționarul KAROLSKA 1999. De fapt, chiar bogăția lexico-semantică a respectivei familii de cuvinte românești (care le cuprinde nu doar pe *posad*, *posadā*, *posadnic*, *a posădi* și *posădire*, ci și pe *posadnică* 'țiitoare, concubină' și *posădnice* 'concubinaj' – toate incluse în MDA-III) indică vechimea acelor cuvinte în terenul limbii române și, implicit, sugerează că ele se puteau număra printre cele mai timpurii împrumuturi din slavă.

¹³³ Vezi și dicționarul de arhaisme și regionalisme BULGĂR, CONSTANTINESCU-DOBRIDOR 2000, s.v. *posad* 'taxă pentru subzistența garnizoanelor din cetăți și orașe'.

¹³⁴ Nu mă refer doar la contactul goto-slav discutat, după cum am arătat mai sus, de către specialiști precum KAZANSKI (în plan arheologic) și SHEVELOV (în plan lingvistic), ci și la contacte mult mai timpurii (pre-gotice), precum cele între proto-slavi și purtători ai unor elemente culturale („latenizante”), venite, începând deja din sec. III î.Hr., chiar dinspre nucleul proto-germanic reprezentat de cultura Jastorf. Asemenea elemente au fost evidențiate în culturi arheologice precum Przeworsk, Poienesti-Lucașeuca și Zarubineck (cf. PAČKOVA 2006; cf. și MUNTEANU 2013). Acele culturi aveau componente germanice reprezentate de grupări tribale istorice cunoscute ca „suebice”, precum bastarnii și vandalii.

¹³⁵ Cf. VASMER, I (1986), s.v. *дума*, respectiv III (1987), s.v. *пада*. Am ținut să le adaug (alături de *knjaz*) și pe acestea două, deoarece ele au ajuns să desemneze în prezent parlamentul din Rusia, respectiv din Ucraina. În formele lor originare (proto-germanice) ele trebuie să fi desemnat adunări sau „sfaturi” tribale.

CONSIDERAȚII FINALE

Voi face mai întâi o comparație, care se dorește a fi mai mult decât o simplă figură de stil: Așa cum un obiect descoperit de arheologi – într-un anumit strat al unui sit – implică o anumită poziționare cronologică și trimite la un context cultural și socio-politic particular, tot așa un cuvânt dintr-o limbă oarecare poate deschide o fereastră spre un anumit stadiu din evoluția acelei limbi și, implicit, din istoria vorbitorilor ei.

În ce privește contextul implicat de un termen precum rom. *boier*, merită evidențiată continuitatea dintre „proto-boierii” timpuriu-medievali din Europa central-sud-estică și unii *hospites* germanici care nu doar au tulburat, ci au și restructurat Imperiul Roman în faza lui finală. Ar fi de luat în considerație aici datele referitoare la *hospitalitas*, ca instituție specifică trecerii de la antichitatea târzie la evul mediu timpuriu, așa cum au prezentat-o istorici recentți precum Wolfram, Pohl, Sarantis, Madgearu, Țiplic, Kiss, Steuer, Wozniak și alții, pe care i-am citat mai sus. Însă, așa cum indică exemplul longobarzilor care s-au impus în Italia (vezi mai sus), germanicii care au devenit dominanți în diverse zone ale Imperiului, nu s-au conformat doar unei anumite instituții romane, ci și cutumelor proprii, potrivit cărora erau desemnați „birari” care să perceapă dări de la comunități „biruite”¹³⁶, fie tot germanice, fie ne-germanice, sau polietnice. Pe scurt, argumentele de mai sus demonstrează că procesul prin care s-a ajuns la *boierul român medieval* a mers dinspre „cetaș” (= membru într-o *Gefolgschaft* condusă de o căpetenie războinică, după model germanic), spre „posadnic” (= rezident cu funcții de vameș, sau de birar, în cadrul unui sistem tribut). În final – adică în faza primelor consemnări documentare (o fază în care elita nu mai era de fapt „alogenă”, fiind deja asimilată) – s-a ajuns la *bojeronatus*, adică la acel *officium* care implica funcții de jurat, hotarnic și reprezentant al puterii centrale, beneficiile respectivului *officium* fiind de ordin fiscal (mai degrabă decât funciar).

Poate că Diclescu a exagerat în a compara (în cuvântul înainte la volumul său din 1922) contribuția gepizilor la mersul istoric al românilor cu cea a francilor la facerea Franței medievale. Dar învățatul clujean arată a fi avut o viziune apropiată de realitate în privința rolului jucat de germanici în tranziția de la tribal la tribut și de acolo la o formă de proto-feudalism specific spațiului carpato-danubian. La nivel terminologic, manifestarea particulară a unei astfel de tranziții a fost procesul prin care un termen de tipul celui vechi german *buwari*¹³⁷ – prin care se autodenumeau („la ei acasă”) țăranii-oșteni germanici – a fost preluat de către unii *Romani tributarii*, aceștia folosindu-l pentru a desemna „oaspeți” germanici instalați în teritorii, în mare parte romanizate, precum cele care aparținuseră de *Pannonia* și de *Dacia Antiqua*. Ca și în cazul francilor, respectiva elită germanică avea să fie asimilată de autohtoni (după cum a observat Gamillscheg, cu referire la gepizi), nu fără a-și lăsa însă amprenta pe structurile socio-politice timpuriu-medievale din teritoriile respective.

Argumentele lingvistice (inclusiv cele onomastice), istorice, arheologice și etnografice aduse în discuție mai sus, în cele două părți ale acestui studiu, impun în primul rând ideea că trebuie să se renunțe la ideea unei origini în ultimă instanță „turanice” pentru rom. *boiar* (devenit apoi *boier*) și pentru cel mai evident corespondent al său, alb. *bujar*. De fapt, după cum am arătat mai sus, este vorba de corespondență între două familii lexicale, în care vedem combinații între o rădăcină de origine germanică și sufixe de origine latină: rom. *boiér-boiereăsă-boierêște-boierie-boierî*, corespunzând perfect cu alb. *bujár-bujorêshë-bujarîsht-bujarî-bujerôj*. Respectiva corespondență reflectă contacte interetnice dintr-o perioadă care a precedat atât coborârea slavilor la Dunăre, cât și instalarea ulterioară a bolgarilor turcici la sud de Dunăre.

Deși procesul de formare a unității identitare românești s-a desfășurat într-o epocă „întunecată”, adică lipsită de documente proprii, în limba română s-au păstrat destul de multe elemente care reflectă cele mai importante trei stadii ale epocii respective, după cum vom vedea imediat mai jos.

În primul rând trebuie să avem în vedere că, în perioada de după retragerea aureliană, „în Dacia ruralizarea a fost totală, în sensul că aici au dispărut toate orașele romane”¹³⁸. Ruralizarea respectivă a însemnat nu doar creșterea

¹³⁶ Am folosit frecvent termeni din familia lexicală a lui *bir*, deoarece și în acest caz avem un caz de preluare a unui termen vechi germanic (nu maghiar, și nici turcic), după cum voi demonstra într-un studiu viitor.

¹³⁷ Litera *w* din *buwari* reprezenta o semivocală de legătură între rădăcina germanică *bu-/bo-* (terminată în vocală) și sufixul *-ari* (care începea cu vocală). În cuvinte germanice înrudite cu *buwari* putea apărea și o altă semivocală de legătură, transcrisă prin *i* sau prin *j*, precum în verbul v.eng. *buian* (ca variantă a lui *buan*) și în susmenționatul *bujen* (din germana de jos), în care apărea o semivocală de legătură între rădăcina *bu-* și terminația germanică de infinitiv (*-an*, respectiv *-en*). Putem face și o comparație cu ce se vede ca semivocală de legătură în rom. *boiar* și *boier* (spre deosebire de numele proprii scrise *Boer*, fără redare a vreunei semivocale de legătură).

¹³⁸ Cf. MADGEARU 2001: 36. A se vedea și EDROIU 2017: 116, unde, după cum indică nota 199 de la pagina respectivă, se face referire la opinii exprimate de P. P. Panaitescu (1964): „După încetarea stăpânirii Imperiului Roman în Dacia [...], populația daco-romană își continuă existența în cadrul obștilor țărănești, formă social-economică de existență a populației autohtone în perioada numită Prefeudală”.

importanței comunităților desemnate prin lat. *fossatus* (devenit *fsat*, apoi *sat* în română)¹³⁹, ci și revigorarea structurilor rurale devălmășe de sorginte pre-romană, închegate în jurul câte unei figuri de fondator legendar desemnat prin termenul autohton *moș* (care a stat la baza unor derivate fundamentale, precum *moșie*, *moștean* și *moștenire*)¹⁴⁰. Aceea a fost și faza în care au început să funcționeze atât autorități teritoriale cu titlurile de *domn* (< lat. *dominus*) și *jude* (< lat. *judex*), cât și remarcabila instituție desemnată în evul mediu românesc prin formula (cu componente exclusiv latine) *oamenii buni și bătrâni*, ultimul termen fiind un continuator al lat. *vet(e)ranus*.

Termeni precum cei de mai sus au rămas funcționali și în stadiul următor (secolele IV-VI), pe parcursul căruia germanicii au impus, în zona carpato-danubiană, titluri și instituții precum cele desemnate prin *ban*, *boier*, *fară*, *gospodar* și *hânsă* (cu derivatul *hânsar*)¹⁴¹, unele dintre acestea ajungând să aibă și statut de „balcanisme” printr-o serie de contacte și preluări lexicale de pe parcursul evului mediu timpuriu. În perioada respectivă prindea să se cristalizeze triumphiul romanico-germanico-slav, care avea să reprezinte fundamentul complicatelor procese etno- și glotogenetice, ca și socio-politice, din Europa central-sud-estică dinspre sfârșitul tranziției de la antichitatea târzie la evul mediu incipient¹⁴².

Slavii timpurii desemnați de greci ca *Sklavenoi*, în mare măsură „mobilizați” de avari (în secolele VI-VII), au avut multe tentative de a ajunge la Dunăre (dinspre nord-est, sau/și dinspre nord-vest), dar au reușit să treacă fluviul, în masă, abia după ce goții și longobarzii au dispărut de pe scena central-sud-est europeană, iar regatul gepid s-a prăbușit după repetatele lovituri primite de la longobarzi și avari, ca și de la Imperiul Roman de Răsărit (pe cale de a deveni Imperiu Bizantin, vorbitor de greacă). Dintre acei slavi timpurii, care aveau să fie denumiți *schei* în româna medievală, unii au trecut Dunărea și au slavizat o mare parte a teritoriilor sud-dunărene (majoritatea populației romanice de acolo fiind treptat asimilată de noii veniți); alții au rămas însă la nord de Dunăre unde au fost treptat asimilați de români¹⁴³. Pe parcursul perioadei de coabitare româno-slavă a intrat în română – pe lângă o masă întreagă de vocabular slav comun – un titlu neaoș slav, *staroste* (care reflectă o structură socială patriarhal-gentilică), alături de termeni precum *cneaz*/*chinez* (provenit dintr-un vechi împrumut din germanică în slavă)¹⁴⁴, *voievod* și *posadnic* (ambele reprezentând calchieri slave după termeni germanici)¹⁴⁵. Pe cele trei din urmă, le-am înfățișat deja mai sus ca indicatori ai celor mai timpurii influențe germanice asupra structurilor sociale ale slavilor.

Evident, pentru nevoile lucrării de față, ne interesează în mod particular stadiul 2, pe parcursul căruia o serie de termeni privitori la titluri și instituții specifice germanicilor danubieni au pătruns în latina târzie și/sau în proto-română și

¹³⁹ Cf. PORUCIUC 2012, unde am demonstrat că rom. *sat* nu provine, cum s-a susținut mult timp, din termenul militar roman *fossatum*, referitor la așezări fortificate, ci dintr-un *fossatus*, derivat din lat. *fossa*, acesta din urmă desemnând brazda sacră prin care, conform tradiției romane, se marca teritoriul unei comunități nou-înființate. (Să ne amintim de legenda brazdă prin care Romulus a marcat întemeierea Romei.)

¹⁴⁰ Cf. PORUCIUC 2003.

¹⁴¹ Cu privire la originile germanice ale celor cinci termeni, vezi PORUCIUC 2017, 2019A, 2014, 2008A, respectiv 2019. De remarcat este structura identică arătată de *boier*, *gospodar* și *hânsar* (toate trei cu teme germanice la care s-a adăugat sufixul latinesc *-arius*, cel împrumutat deja în gotică – vezi mai sus).

¹⁴² Mult mai puțin a contat, pentru terminologia instituțională a zonei avute în vedere aici, prezența succesivă a hunilor, avarilor și bolgarilor turcici, care, ca reprezentanți ai nomadismului eurasiatic, aveau structuri sociale și mentalități foarte puțin compatibile cu cele agrar-sedentare ale reprezentanților susmenționatului triumphi central-sud-est european. Nu e de mirare că, în tradiția rusească, referirea la avari (*obri*) și la dispariția lor din istorie s-a formulat concis și radical: „Au pierit precum avarii” (vezi traducerea cronicii primare rusești, VRACIU 2014: 29).

¹⁴³ Pe lângă cele spuse de IVĂNESCU (1980: 377 – citat în partea I a acestei lucrări), cu privire la imposibilitatea ca slavii din primul val să fi fost „cuceritori” propriu-ziși, să vedem și o opinie externă, anume cea exprimată de profesorul (clasicist) american MacKendrick pe ultima pagină a bine-documentatului său volum despre „pietrele dacilor” (MACKENDRICK 1978: 164): „« Cuceritori slavi! » Formularea induce în eroare, fiindcă slavii nu i-au cucerit pe români, ci au fost absorbiți de aceștia. Dovadă: limba română, o insulă de latină într-o mare slavă”. Este vorba de o „absorbție” la care s-a referit și SHEVELOV (1964: 160, trad. A.P.): „Slava a fost absorbită de română în România, iar româna a fost absorbită de slavă în Bulgaria”.

¹⁴⁴ Faptul că în vechea slavă bisericească, bazată pe sud-slavă, a fost atestat *k'neđz'* cu sensul ‘prinț’ (din proto-germanicul **kuningaz* – cf. SCHMALSTIEG 1983:42), pe când în limbile slave centrale, anume polona, ceha și slovaca, s-au păstrat (până în zilele noastre) *ksiądz*, *kněz*, respectiv *kňaz*, toate cu sensul de ‘preot’ (vezi glosarele finale din CARLTON 1990), demonstrează că în cazurile din urmă se reflectă o preluare extrem de timpurie (din proto-germanică în proto-slavă), din perioada în care comunitățile germanice încă erau conduse de regi-preoți.

¹⁴⁵ Rom. *voievod* este un evident împrumut din slavă, unde, după cum am indicat mai sus, termenul se dovedea a fi un calc după compusul proto-germanic **harija-tuga* ‘conducător de oaste’ (sau, literal, ‘de oaste conducător’); pe v.slav.bis. *posadnik* (preluat în română, ca *posadnic*) îl consider a fi tot un calc, după modelul unui termen germanic de genul *buwari*, sau chiar **bojari*, din perioada în care un asemenea termen desemna un „rezident” alojen cu îndatoriri de vameș sau birar.

în proto-albaneză. Este însă de urmărit și modul succesiv în care, pe parcursul celor trei stadii avea să se fixeze în română terminologie latină, germanică (sau germanică prin filieră slavă) și în final slavă („sclavenică”). Abia mai târziu avea să intre în română terminologie („de curte”) bizantină, prin filieră sud-slavă.

Cu toate dificultățile ridicate de obscuritatea veacurilor avute în vedere mai sus, se poate considera că atât româna, cât și limbile popoarelor cu care strămoșii românilor de azi s-au aflat în contact nemijlocit pe parcursul respectivelor veacuri, oferă suficient material analizabil în vederea unor concluzii plauzibile. În primul rând, după cum am argumentat în mai multe puncte mai sus, se cuvin analizate critic opiniile etimologice exprimate, începând cu ultimele decenii ale secolului XIX, de diverși învățați, cu privire la rom. *boier* și la termeni corespondenți din limbile vecine. După cum am insistat mai sus, nu mai este de acceptat vechea idee a unei origini „turanice” pentru *boier* și pentru rudele sale lexicale. Forma originară, ca bază pentru toate acele cuvinte corespondente etimologic, trebuie să fi fost *bojar* (după cum a sugerat deja Berneker), cuvânt pe care l-am analizat ca format dintr-o temă veche germanică și un sufix de origine latină (*-arius*)¹⁴⁶; însă forma originară respectivă a fost ulterior „ecranată” de v.slav.bis. *bol'arin*”, o creație cărturărească¹⁴⁷.

După cum afirmam într-un studiu anterior¹⁴⁸, tot ce s-a întâmplat (etno- și glotogenetic), în sud-estul Europei, începând din bronzul timpuriu, a reflectat balanța dintre „forța de impunere” și „baza de absorbție”. În această privință, este de apreciat că – după uriașa influență romană, care a implicat și adoptarea limbii latine de către autohtoni – romanicii de la nord de Dunăre s-au dovedit a reprezenta, încă de la mijlocul mileniului I, o bază de absorbție capabilă să asimileze elite și etnii temporar dominante, precum cele reprezentate de germanicii danubieni. De la aceștia, proto-românii au preluat nu doar vocabular comun, ci și terminologie instituțională, precum cea reprezentată de termenul românesc *boier* și derivatele sale, care coincid frapant cu cele din familia termenului albanez *bujar*.

¹⁴⁶ Având în vedere că respectivul sufix latin se arată a fi nu doar preluat, ci și productiv în gotica lui Wulfila (sec. IV), ar mai rămâne de răspuns la întrebarea dacă proto-româna și proto-albaneza le-au preluat (din germanică) pe *boiar* și pe *bujar* ca deja sufixate, sau dacă sufixarea s-a produs în terenul respectivelor limbi (una romanică, cealaltă puternic influențată de latină).

¹⁴⁷ În ce îl privește pe v.slav.bis. *bol'arin*”, după cum am argumentat în partea I a acestei lucrări, forma aceluia termen slavon arată două adaosuri, anume un sufix *-in* și un *l'* „parazitar”, prin care, după creștinarea bulgarilor din sec. IX, cei mai timpurii cărturari sud-slavi, cunoscători de greacă, au încercat să-l lege pe *bojar* (deja folosit în Europa central-sud-estică înainte de venirea slavilor) de proto-slavul *bol'bъ* ‘mai mare, mai bun’. (Astfel a fost creat un termen care să sugereze un sens asemănător cu cel al grecescului *aristos*.) Însă este evident că susmenționata corespondență dintre familiile lexicale bazate pe rom. *boiar*, respectiv pe alb. *bujar* (ambele familii conținând derivate cu, practic, aceleași sufixe de origine latină), reprezintă o perioadă care a precedat cu mult crearea aceluia v.slav.bis. *bol'arin*”. Acesta din urmă a intrat în uzul cărturăresc al slavilor sudici, de unde a ajuns și în slavona scrisă nu doar în țări de limbă slavă, ci și în țările române, fără a pătrunde însă și în româna colocvială, sau în onomastica românească.

¹⁴⁸ PORUCIUC 1992.

BIBLIOGRAFIE

- AHDEL 1973 *The American Heritage Dictionary of the English Language*, ed. Morris, W., American Heritage Publishing Co., New York.
- AMMIANUS 1982 Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, traducere, studiu introductiv, note, indice de Popescu, D., Întreprinderea Poligrafică, Cluj.
- ARMBRUSTER 1980 Armbruster, A., *Dacoromano-saxonica*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- BABINSKAS 2018 Babinskas, N., *Some aspects of the medieval origins of Europe's special path according to Michael Mitterauer. A comparison of the cases of the early principality of Moldavia and the Grand Duchy of Lithuania*, in: Bilavski, G., Aparaschivei, D. (eds.), *Studia mediaevalia Europaea et orientalia. Miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*, Ed. Academiei Române, București, 421-438.
- BAUMGARTNER, MÉNARD 1996 Baumgartner, E., Ménard, Ph., *Dictionnaire étymologique et historique de la langue française*, Le Livre de Poche, Paris.
- BENNETT 1980 Bennett, W. H., *An Introduction to the Gothic Language*, MLAA, New York.
- BERNEKER 1908-1913 Berneker, E., *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Carl Winter, Heidelberg.
- BOSWORTH 1983 [1898] Bosworth, J., *An Anglo-Saxon Dictionary*, ed. Northcote Toller, T., Oxford University Press, Oxford.
- BRÜCKNER 1970 [1927] Brückner, A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- BULGĂR, CONSTANTINESCU-DOBRIDOR 2000 Bulgăr, G., Constantinescu-Dobridor, G., *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, Saeculum I.O., București.
- CAESAR 1960 *The Conquest of Gaul*, trad., ed. Handford S. A., Penguin, Baltimore.
- CARLTON 1990 Carlton, T. C., *Introduction to the Phonological History of the Slavic Languages*, Slavica Publishers, Columbus, Ohio.
- CIORĂNESCU 2001 Ciorănescu, A., *Dicționarul etimologic al limbii române*, trad., ed. Șandru Mehedinți, T., Popescu Marin, M., Saeculum I. O., București.
- CSALLÁNY 1961 Csallány, D., *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568 u. Z.)*, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
- CURTA 2009 Curta, F., *Text, Context, History, and Archaeology – Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. Spinei, V., Ed. Academiei, București / Ed. Istros, Brăila.
- DELR-I 2012 *Dicționarul etimologic al limbii române*, I, A-B, ed. Marius Sala et al., Ed. Academiei Române, București.
- DELR-II 2015 *Dicționarul etimologic al limbii române*, II, C, ed. Marius Sala et al., Ed. Academiei Române, București.
- DEMO 2018 Demo, Ž., *New information about an old problem – A contribution to knowledge about the distribution and circulation of coins of the so-called 'Sirmium' group*, in: Korać, M. (ed.), *Circulation of Antique Coins in Southeastern Europe*, Institute of Archaeology, Belgrade, 157-175.
- DERKSEN 2008 Derksen, R., *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Vocabulary*, Brill, Leiden-Boston.
- DICULESCU 1922 Diculescu, C., *Die Gepiden - Forschung zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, Kabitsch, Leipzig.
- DRH 1980 *Documenta Romaniae Historica – A. Moldova*, Vol. III (1487-1504), ed. Cihodaru, C., Caproșu, I., Ciocan N., Ed. Academiei R.S.R., București.
- DRH 1998 *Documenta Romaniae Historica – B. Țara Românească*, Vol. XXX (1645), ed. Barbu, V., Chipere, M., Lazăr, G., Ed. Academiei Române, București.
- DUMITRAȘCU, SFRENGEU 2006 Dumitrașcu, S., Sfrengu, F., *Relațiile interetnice în Dacia occidentală în secolele IV-VI*, in: Țiplic, I. M., Purece, S. I. (ed.), *Relații interetnice în spațiul românesc. Populații și grupuri etnice (II î.Hr.-V d.Hr.)*, Ed. Altip, Alba Iulia, 195-218.
- DURO, HYSIA 1995 Duro, I., Hysia, R., *Fjalor anglisht-shqip*, EDFA, Tiranë.
- EDROIU 2017 Edroiu, N., *Plugul în țările române până în sec. al XVIII-lea*, Ed. Școala Ardeleană, Cluj-Napoca.
- ERNOUT, MEILLET 1985 [1959] Ernout, A., Meillet, A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Klincksieck, Paris.

- FABIAN 2006 Fabian, I., *Relațiile romano-barbare la nordul Dunării de Jos, între necesitate și aculturație*, in: Țiplic, I. M., Purece, S. I. (ed.), *Relații interetnice în spațiul românesc. Populații și grupuri etnice (II î.Hr.-V d.Hr.)*, Ed. Altip, Alba Iulia, 219-235.
- GAMILLSCHEG 1934-1935 Gamillscheg, E., *Romania Germanica - Sprach- und Siedlungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des alten Römerreiches*, I-II, Walter de Gruyter, Berlin.
- GĂMULESCU 1983 Gămulescu, D., *Influențe românești în limbile slave de sud – I. Sirbocroata*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- GEORGESCU 1980 Georgescu, V. A., *Instituțiile statelor românești de-sine-stătătoare*, in: *Constituirea statelor feudale românești*, ed. Stoicescu, N., Ed. Academiei R.S.R., București.
- GIUGLEA 1988 Giuglea, G., *Fapte de limbă – Mărturii despre trecutul românesc*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- HARHOIU 1999 Harhoiu, R., *Kennzeichen der frühen Völkerwanderungszeit in Rumänien*, in: Tejral, J., Pilet, Ch., Kazanski, M. (eds.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, Institut d'Archéologie de la Académie des Sciences de la République Tchèque, Brno.
- HASDEU 1983, 1984 [1877, 1879] Hasdeu, B. P., *Cuvente den bătrîni*, I, II, ed. Mihăilă, G., Ed. Didactică și Pedagogică, București.
- HOAD 1993 Hoad, T. F. (ed.), *The Concise Dictionary of English Etymology*, Oxford University Press, Oxford.
- HØYBYE 1984 Høybye, P., *Dansk-rumænsk ordbog/ Dicționar danez-român*, Ed. Științifică, București.
- HULD 1983 Huld, M., *Basic Albanian Etymologies*, Slavica, Columbus, Ohio.
- HUMPHRIES 2018 Humphries, S. C., *Indo-European kinship: 'diverging devolution'*, in: *The Journal of Indo-European Studies*, 46, 1 & 2, 152-172.
- IORDANES v. MIEROW 1915 și www.thelatinlibrary.com.
- IORDANES 2001 *De origine actibusque Getarum*, ediție bilingvă, latină-română, trad. Popescu, D., ed. Gheorghe, G., Fundația Gândirea, București.
- IORGA 1985 [1935] Iorga, N., *Locul românilor în istoria universală*, ed. Constantinescu, R., Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- IOVAN 1994 Iovan, T., *Dicționar bulgar-român*, Ed. Științifică, București.
- ISBĂȘESCU 1997 Isbășescu, M., *Dicționar german-român*, Ed. Teora, București.
- IVANIŠEVIĆ, BUGARSKI 2008 Ivanišević, V., Bugarski, I., *Western Banat during the Great Migration Period*, in: Niezabitowska-Wisniewska, B. et al. (eds.), *The Turbulent Epoch – New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, II, Lublin, Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 39-72.
- IVĂNESCU 1980 Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Ed. Junimea, Iași.
- JAWOR 2018 Jawor, G., *Particularités de « ius Valachicum » dans la Pologne du XVe et XVIe siècles. Question de l'autorité exercée sur les paroisses orthodoxes par les knyazes*, in: Bilavski, G., Aparaschivei, D. (eds.), *Studia mediaevalia Europaea et orientalia – Miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*, Ed. Academiei Române, București, 529-543.
- JIVCOVICI 1994 Jivcovic, M., *Dicționar sîrbocroat-român*, Ed. Helicon, Timișoara.
- KAROLSKA 1999 Karolska, W., *Słowniczek niemiecko-polski, polsko-niemiecki*, Benkowski, Białystok.
- KAZANSKI 2013 Kazanski, M., *Les Gépides et la Crimée*, in: *Starinar* (Arheološki Institut Beograd), LXIII, 115-130.
- KAZANSKI 2009 Kazanski, M., *Archéologie des peuples barbares*, ed. Spinei, V., Ed. Academiei Române, București / Ed. Istros, Brăila.
- KISS 2014 Kiss, A., „... ut strenui viri...” – *The history of the Gepids in the Carpathian Basin* [rezumat extins al tezei de doctorat], University of Szeged, Faculty of Arts.
- KOKOWSKI 1995 Kokowski, A. et al. (ed.), *Schätze der Ostgoten – Eine Ausstellung der Maria Curie-Skłodowska Universität Lublin und des Landesmuseums Zamość*, Theiss, Stuttgart.
- KLUGE 1995 Kluge, F., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, ed. E. Seebold, E., Walter de Gruyter, Berlin.
- KOSTALLARI 1984 Kostallari, A. et al., *Fjalor i shqipëse së sotme*, Akademia e Shkencave, Tiranë.
- KOSTALLARI 1982 Kostallari, A. et al., *Fjalor me emra njerëzish, Shtëpia Botuese „8 Nëntori”, Tiranë.*

- KÖBLER 1989 Köbler, G., *Gotisches Wörterbuch*, Brill, Leiden.
- KRAHE 1966 Krahe, H., *Germanische Sprachwissenschaft, I – Einleitung und Lautlehre*, Walter de Gruyter, Berlin.
- LEGER 1884 Leger, L. (trad., ed.), *Chronique de Nestor*, Ernest Leroux, Paris.
- LIPAN 2012 Lipan, F., *Harta numelor românești*, nume.ottomotor.ro [proiect online].
- LMA 2003 *Lexikon des Mittelalters*, II, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- LUCA 2005 Luca, S. A. et al., *Descoperiri gepide la Miercurea Sibiului-Petriș (jud. Sibiu)*, in: PINTER et al. (ed.) 2005: 19-32.
- MACKENDRICK 1978 MacKendrick, P., *Pietrele dacilor vorbesc*, trad. Popescu, H. F., Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- MACKENSEN 1990 [1969] Mackensen, L., *Das große Buch der Vornamen*, VMA-Verlag, Wiesbaden.
- MADGEARU 2005 Madgearu, A., *Studiu introductiv (13-84) și Note explicative (105-126)* la vol. *Cronica Monemvasiei*, trad. Alexianu, M., Curcă, R., Ed. Performantica, Iași.
- MADGEARU 2001 Madgearu, A., *Salt trade and warfare in early medieval Transylvania*, in: EphNap, XI, 271-283.
- MAMALAUCA 2018 Mamalauca, M., *Descoperiri din perioada Antichității târzii în Podișul Central Moldovenesc – Necropolele de la Bogdănești-Fălcu, Pogonești și Polocin*, Ed. Demiurg, Iași.
- MAUERSBERGER 2009 Mauersberger, A. (trad., ed.), 2009. *Tacitus – Germania* [ed. bilingvă, latină-germană], Verlag Anaconda, Köln.
- MDA 2001-2003 *Micul dicționar academic*, I-IV, ed. Sala, M. et al., Ed. Univers Enciclopedic, București.
- MEYER 1891 Meyer, G., *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Trübner, Strassburg.
- MIEROW 1915 Mierow, Ch. (trad., ed.), *The Gothic History of Jordanes*, Princeton University Press, Princeton.
- MIKLOSICH 1886 Miklosich, F., *Etymologisches wörterbuch der slavischen sprachen*, Wilhelm Braumüller, Wien.
- MUNTEANU 2002 Munteanu, V., *Dicționar suedez-român*, Ed. Polirom, Iași.
- MUNTEANU 2013 Munteanu, O., *Cultura Poieniști-Lucașeuca: o succintă retrospectivă istoriografică a interpretărilor etnoarheologice*, in: *Plural*, I, 1-2, 37-52.
- MÜLLER 1977 Müller, L. (ed.), *Handbuch zur Nestorchronik*, I, Wilhelm Fink Verlag, München.
- NEGRESCU 1961 Negrescu, I. D., *Limba slavă veche*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă
- NEMETI 2012 Nemeti, S., *Iordanes și gepizii. Între goticism, pangermanism și Walter Goffart*, in: *Revista Bistriței*, XXVI, 105-112.
- NEMETI 2005 Nemeti, S., *Gepizii și 'Potaissa' (sec. VI d. Hr.)*, in: PINTER et al. (ed.) 2005: 33-40.
- NESTOR v. edițiile Leger 1884, Müller 1977, Vraciu 2014.
- OPREANU 2005 Opreanu, C. H., *Childeric și Omahar. Doi regi barbari federați ai Imperiului Roman târziu*, in: PINTER et al. (ed.) 2005: 9-18.
- OSTROGORSKY 1969 Ostrogorsky, G., *History of the Byzantine State*, trad. Hussey, J., pref. Charanis, P., Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.
- PAČKOVA 2006 Pačkova, S. P., *Zarubinskaja kul'tura i latenizirovannye kul'tury Evropy*, Institut arheologii, Nacional'naja Akademija Nauk Ukrainy, Kiev.
- PAPAHAGI 1974 Papahagi, T., *Dicționarul dialectului aromân – Dictionnaire aroumain (macédo-roumain)*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- PARASCHIV 2004 Paraschiv, M., *Documentele latine de cancelarie din Moldova (sec. XIV-XVIII)*, Ed. Junimea, Iași.
- PAULUS DIACONUS 2011 Paulus Diaconus, *Istoria longobazilor*, trad., ed. Grosu, E., Polirom, Iași.
- PFEIFER 2004 Pfeifer, W. et al., *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- PHILIPPIDE 2014 [1927] Philippide, A., *Originea românilor*, II, ed. Vieru, R., Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- PINTER 2005 Pinter, Z. K., Țiplic, I. M., Țiplic, M. E. (ed.), *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI-XIII)*, in col. *Bibliotheca Septemcastrensis*, XII, Ed. Economică, București.
- PIRONA, CARLETTI, GORGNALI 1977 Pirona, G. A., Carletti, E., Gorgnali G. B., *Il nuovo Pirona – Vocabolario friulano*, Società Filologica Friulana, Udine.
- PLATON, RĂDVAN, MALEON 2010 Platon, A.-F., Rădvan, L., Maleon B.-P., *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu*, Ed. Polirom, Iași.

- POHL 2005 Pohl, W., *Die Völkerwanderung – Eroberung und Integration*, Kohlhammer, Stuttgart.
- POHL 2008 Pohl, W., *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages*, ed. Spinei, C., Hriban, C., Ed. Academiei, București / Ed. Istros, Brăila.
- POP 1996 Pop, I.-A., *Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th Century. The Genesis of the Transylvanian Medieval State*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca.
- POP 1988 Pop, I.-A., *Statutul social-economic al cnezilor din Țările Române în secolele XIV-XV (I)*, in: AIIAX, XXV, Iași, 13-25.
- PORUCIUC 2019 Poruciuc, A., 2019, *Evoluția termenului gotic hansa ('ceată, trupă, mulțime') ca împrumut în română și în slavă*, in: *Acta Musei Tutovensius – Istorie și arheologie*, XV, 284-299.
- PORUCIUC 2019A Poruciuc, A., *O necesară reconsiderare a originii cuvântului românesc boier și a boieriei ca instituție specifică românilor, albanezilor și slavilor medievali*, I, in: *ArhMold*, XLII, 301-330.
- PORUCIUC 2018 Poruciuc, A., *Rom. baniță ('vas de lemn folosit ca măsură pentru cereale') și legăturile sale cu familia lexicală a rom. ban ('titlu feudal')*, in: *ArhMold*, XLI, 257-268.
- PORUCIUC 2017 Poruciuc, A., *Un sistem juridic-administrativ de origine veche germanică reflectat într-o familie lexicală românească (ban, bănat, băni, bănu, băntui)*, II, in: *ArhMold*, XL, 289-314.
- PORUCIUC 2014 Poruciuc, A., *The Fortune of the Old Germanic Loan fara in Romanian and in Other European Languages*, in: *The Journal of Indo-European Studies*, 42, 1&2, 175-202.
- PORUCIUC 2012 Poruciuc, A., *A New View on the Latin Origin of Romanian (f)sat 'village', Aromanian fsat 'ditch' and Albanian fshat 'village'*, in: Kahl, Th., Metzeltin, M., Schaller, H. (eds.), *Balkanismen heute – Balkanisms Today – Балканизмы сегодня*, LIT Verlag, Wien-Berlin, 221-243.
- PORUCIUC 2011 Poruciuc, A., *Faza timpurie a relației Romania-Germania reflectată la nivelul elementelor lexicale vechi germanice păstrate în limba română*, in: Rubel, A. (ed.), *Romanizarea – Impunere și adevăr la Imperiul Roman*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 255-275.
- PORUCIUC 2009 Poruciuc, A., *Linguistic-Historical Implications of an Old Germanic Loan – Romanian gard 'fence, enclosure, weir, garden'*, in: *Mankind Quarterly*, L, 1&2, 25-70.
- PORUCIUC 2008 Poruciuc, A., *Two Romanian terms (tureci and cioareci) based on Old Germanic designations of leg-coverings*, in: *The Journal of Indo-European Studies*, 36, 1&2, 163-184.
- PORUCIUC 2008A Poruciuc, A., *From Old Germanic gōd-spōd to Slavic gospod and Romanian gospodă*, in: *Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași – Limbi și Literaturi Străine*, XI, 117-126.
- PORUCIUC 2003 Poruciuc, A., *Două autohtonisme definitorii ale identității românești: rom. moș (cf. alb. moshë, vârstă) și sufixul rom. -ău/-eu (cf. gr. -εὺς, lat. -eus)*, in: Ichim, O., Olariu, F.-T. (ed.), *Limba și literatura română în spațiul etnocultural dacoromânesc și în diaspora*, Ed. Trinitas, Iași, 91-104.
- PORUCIUC 1999 Poruciuc, A., *The Significance of Old Germanic Elements Preserved in Romanian*, in: Reiter, N. (Hrsg.), *Eurolinguistik – Ein Schritt in die Zukunft. Beiträge zum Symposium vom 24. Bis 27. März 1997 im Jagdschloß Glienicke (bei Berlin)*, Harrassowitz, Wiesbaden, 175-189.
- PORUCIUC 1992 Poruciuc, A., *Problems and Patterns of the SE European Ethno- and Glottogenesis (ca. 6500 BC - AD 1500)*, in: *Mankind Quarterly*, XXXIII, 1, 3-41.
- PRODAN 1991 Prodan, D., *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări* (cap. Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII, publ. în 1967), Ed. Enciclopedică, București.
- PUȘCARIU 1976 [1940] Pușcariu, Sextil, *Limba română, I, Privire generală*, ed. Dan, I., Ed. Minerva, București.
- RGA 1998 *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, XII, ed. Hoops J. et al. Walter de Gruyter, Berlin-New York.
- RGA 1976 *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, II, ed. Hoops, J. et al., Walter de Gruyter, Berlin-New York.
- RGA 1973 *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, I, ed. Hoops, J. et al., Walter de Gruyter, Berlin-New York.
- RIASANOVSKY 1969 Riasanovsky, N. V., *A History of Russia*, Oxford University Press, New York-London-Toronto.
- ROSEN 2006 Rosen, K., *Die Völkerwanderung*, C. H. Beck, München.
- ROSETTI 1986 Rosetti, A., *Istoria limbii române*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.

- RUSTOIU 2005 Rustoiu, G. T., *Habitatul în Transilvania în a doua jumătate a secolului al V-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea*, in: PINTER et al. (ed.) 2005: 41-85.
- SARANTIS 2009 Sarantis, A., *War and Diplomacy in Pannonia and the Northwest Balkans during the Reign of Justinian – The Gepid Threat and Imperial Responses*, in: *Dumbarton Oaks Papers* (Harvard University Press), 63, 15-40.
- SCHMALSTIEG 1983 Schmalstieg, W. R., *An Introduction to Old Church Slavic*, Slavica Publishers, Columbus, Ohio.
- SCHMITT 2012 Schmitt, O. J., *Südosteuropa und die Adria im späteren Mittelalter*, ed. Spinei, V., Ed. Academiei Române, București / Ed. Istros, Brăila.
- SHEVELOV 1964 Shevelov, G. Y., *A Prehistory of Slavic – The Historical Phonology of Common Slavic*, Carl Winter, Heidelberg.
- SPINEI 1982 Spinei, V., *Moldova în secolele XI-XIV*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- STAHL 1980 Stahl, H. H., *Traditional Romanian Village Communities*, Cambridge University Press, Cambridge / Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris.
- STAHL 2000 Stahl, P. H., *Triburi și sate din sud-estul Europei*, Ed. Paideia, București.
- STEFANLLARI 1986 Stefanllari, I., *Fjalor anglisht-shqip*, Shtëpia Botuese „8 Nëntori”, Tiranë.
- STEUER 2010 Steuer, H., *Europeam Societies in the First Millennium AD – Archaeology, History and Methodology*, ed. Spinei, V., Asăndulesei, A., Ed. Academiei, București / Ed. Istros, Brăila.
- STOICESCU 1980 Stoicescu, N. (coord.), *Constituirea statelor feudale românești*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- SUCIU 1967-1968 Suciu, C., *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I-II, Ed. Academiei R.S.R., București.
- ȘOVAN 2005 Șovan, O. L., *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*, Ed. „Cetatea de Scaun”, Târgoviște.
- TABACU 1996 Tabacu, Ș., *Dicționar albanez-român/ român-albanez*, Ed. Ararat, București.
- TACITUS 1957 *Cornelius Tacit – Despre originea și țara germanilor*, trad. și note de Naum, T. A., Ed. Științifică, București.
- TACITUS 1960 *Tacitus on Britain and Germany*, trad. Mattingly, H., Penguin, Harmondsworth.
- TACITUS 2009 *Tacitus, Germania – Zweisprachige Ausgabe, Lateinisch-Deutsch*, trad. Mauersberger, A., Anaconda, Köln.
- TAGLIAVINI 1977 Tagliavini, C., *Originile limbilor neolatine*, ed. Niculescu, A., Ed. Științifică, București.
- THEOPHANES 1839 Theophanes Confessor, *Theophanis Chronographia*, ex recensione Ioannis Classeni, Impensis ed. Weberi, Bonnae.
- ȚIPLIC 2005 Țiplic, I. M., *Contribuții la istoria spațiului românesc în perioada migrațiilor și Evului Mediu timpuriu (secolele IV-XIII)*, Ed. Institutul European, Iași.
- ȚIPLIC, PURECE 2006 Țiplic, I. M., Purece, S. I. (ed.), *Relații interetnice în spațiul românesc. Populații și grupuri etnice (II î.Hr.-V d.Hr.)*, Ed. Altip, Alba Iulia.
- VASMER 1986 [1950] Vasmer, M., *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, I, ed. Trubačev, O. N., Progress, Moskva.
- VIEIRA PINTO 2016 Vieira Pinto, O. L., *Integrating Magna Dacia. A Narrative Reappraisal of Jordanes* [teză de doctorat], The University of Leeds, School of History.
- VRACIU 2014 Vraciu, M. (trad., ed.), *Cronica lui Nestor*, Doxologia, Iași.
- VRIES 1963 Vries, J. de, *Etymologisch Woordenboek*, Aula-Boeken, Utrecht.
- VRIES 1961 Vries, J. de, *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, Brill, Leiden.
- WOLFRAM 1995 Wolfram, H., *Die Germanen*, C. H. Beck, München.
- WOLFRAM 1988 Wolfram, H., *History of the Goths*, University of California Press, Berkeley.
- WOZNIAK 1984 Wozniak, F. E., *The Continuity of Roman Traditions and the Ostrogothic Administration of Dalmatia in the Sixth Century*, in: Shangriladze, K. K., Townsend, E. W. (eds.), *Papers for the V. Congress of Southeast European Studies – Belgrade, September 1984*, Slavica, Columbus, OH, 374-381.
- ZAICZ 2006 Zaicz, G. et al., *Etimológiai szótár – Magyar szavak és toldalékok eredete*, TINTA, Budapest.
- ZAROFF 1999 Zaroff, R., *The Avar Impact on Socio-Political Developments among the Western and Southern Slavs*, in: *Proceedings of The University of Queensland History Research Group*, 10, 1-10.

ZSIMONYI 2014

Zsimonyi, I., *Medieval Nomads in Eastern Europe – Collected Studies*, ed. Spinei, V., Ed. Academiei Române, București / Ed. Istros, Brăila.

INTERNET

<https://it.wiktionary>

<https://pomog.org/bible-church-slavonic>

suprasliensis.obdurodon.org

www.biblegateway.com

www.thelatinlibrary.com

www.wulfila.be

Recenzii și note bibliografice

M. CÂRCIUMARU, Elena-Cristina NIȚU,
Comportamentul simbolic și arta pe teritoriul
României din Paleoliticul mijlociu până în
Mezolitic (55.000 – 7.500 B.P.), Ed. Cetatea de
Scaun, Târgoviște, 2018.

Avem bucuria să informăm cititorii publicației noastre cu privire la apariția unei valoroase lucrări referitoare la comportamentul simbolic și creațiile de artă pe teritoriul României, începând cu Paleoliticul mijlociu și până în Mezolitic, deci între aproximativ 55.000 și 7.500 ani BP. Autorii acestei importante lucrări de Preistoria spațiului carpato-dunărean sunt binecunoscuți specialiști, prof. Dr. Marin Cărciumaru și colega sa, dr. Elena-Cristina Nițu, de la Târgoviște (Universitate și Complexul Muzeal Național).

Noi nu dorim să fim excesiv de critic, dar dacă pornim de la titlul lucrării, putem constata existența unor inadvertențe, în sensul că nu putem vorbi de existența unui comportament simbolic la comunitățile umane începând cu Paleoliticul mijlociu, deoarece acestea aveau ca element definitoriu al existenței asigurarea mijloacelor de existență, mai întâi prin vânătoare și cules. Artă, dar și elementele simbolice au fost create ceva mai târziu, în Paleoliticul superior european. Sigur că autorii lucrării de față au dreptate dacă ne referim, de exemplu, la crearea *Măștii* de la Roche Cotard (aproximativ 38.000 – 36.000 BP), prin adăugirile realizate pentru a crea acel visaj, posibil umanoid, la o așchie de piatră; în mod cert, mormântul de la Shanidar are caracteristici simbolice, deoarece decedatul a fost depus pe un *pat* de flori, cu o dublă semnificație: aspectul estetic al înmormântării și faptul că și în prezent, păstorii irakieni caută acele plante pentru caracteristicile terapeutice ale florilor (Val.-C. Chirica, B. Minea, V. Chirica, *Artă și religii preistorice. Creații artistice și religioase în Paleoliticul Europei*, BAI XXXIV, Iași, 2020, p. 37-38). Precizăm că aceste mici observații nu știrbesc în nici un fel valoarea lucrării pe care o prezentăm. Aprecierile noastre, de mare valoare științifică se referă la faptul că, după publicarea volumelor cu privire la Paleoliticul de pe teritoriul României, și după acelea cu privire la stațiunile Paleoliticului inferior, mijlociu și superior din același spațiu geografic, lucrarea elaborată de colegii noștri târgovișteni se constituie într-o apariție editorială de prestigiu, la care se adaugă faptul că a fost publicată în deja celebra Editură Cetatea de Scaun, din Târgoviște. La aceste observații de valoare se adaugă, după opinia noastră, faptul că lucrarea a fost tipărită în limbile engleză și română, oferind, deci tuturor specialiștilor, posibilitatea de a cunoaște realizările cu caracteristici artistice ale comunităților paleolitice de pe teritoriul actual al României.

Noi putem aprecia că autorii acestei valoroase lucrări au luat în considerație toate aspectele specifice unui studiu

de mare amploare: opiniile celor mai avizați specialiști ai creațiilor artistice paleolitice, principalele concepții cu privire la arta paleolitică de pe teritoriul Europei, cadrul cronologic al descoperirilor (pe baza descoperirilor și a evoluției tehnologice și tipologice), cu unele mici *incursiuni* și în ceea ce privește descoperirile paleolitice de pe teritoriul României).

Marile capitole ale prestigioasei lucrări se referă la cele patru etape: Paleoliticul mijlociu; Paleoliticul superior; Epigravettianul – Epipaleoliticul; Mezoliticul, cărora le sunt acordate suficiente pagini din cuprinsul volumului, în sensul, nedeclarat, de a putea cuprinde toate descoperirile cu caracter artistic din acest destul de larg areal al locuirilor umane.

Paleoliticul mijlociu constituie (sau reprezintă, după opinia autorilor, bazată pe observații ale unor specialiști de marcă: A. Leroi-Gourhan, R. White, etc.), „forme materiale cu un sens cultural subiectiv a căror semnificație adesea scapă indivizilor dintr-o altă cultură” (din nefericire, autorii nu marchează și paginile lucrărilor din care au preluat informațiile). Dar, cu această ocazie constatăm faptul că autorii au introdus cuvinte și noțiuni care nu au întotdeauna legătură cu sensul afirmațiilor de bază, dovedind o aparentă necunoaștere a sensurilor acestora. Motivația acestora cu privire la introducerea *obiectelor curioase* în spațiul peșterilor ni se pare ne semnificativă, deoarece noi apreciem faptul că nu putem ști dacă introducerea ocrului în spațiul peșterilor locuite de comunitățile umane s-a putut concretiza „printr-o valoare intelectuală esențială în comportamentul său și prin materializarea simbolurilor respective care au premers miturile, ritualurile și credințele sub diverse forme”; pe de altă parte, noi apreciem faptul că ocrul prezent în mormintele neandertalienilor este dovada preocupărilor legate de înhumarea defunctului (cu speranța revenirii sale la viață), deci are un profund caracter simbolic, dar nu putem ști dacă acestea reprezentau obiectele personale ale celui mort, cu atât mai mult cu cât nu ni se oferă și exemple de obiecte depuse în morminte; în plus, noi avem unele semne de incertitudine atunci când, pentru unele afirmații din domeniu – simbolismul Omului de Neandertal se face trimitere la un studiu cu privire la descoperirile gravettiene și epigravettiene din România (p. 270). Dar, noi apreciem în mod deosebit atenția acordată descoperirilor de ocr în unele stațiuni paleolitice de pe teritoriul României, cum ar fi, de exemplu, Peștera Cioarei de la Boroșteni, inclusiv existența recipientelor pentru prepararea ocrului. Aceste identități, dar nu numai ele, fac din volumul elaborat de colegii noștri din Târgoviște, o lucrare deosebit de interesantă pentru studiul specialiștilor și al studenților.

Este interesantă introducerea cultului ursului de

peșteră printre materialele care aduc precizări cu privire la simbolismul Omului de Neandertal, dar M. Cârciumar și E.-Cr. Nițu fac precizările necesare cu privire la aspectele culturale respective. Se aduc în discuție și precizările cu privire la descoperirile privind prezența ursului de peșteră pe teritoriul României, la Boroșteni și în Peștera Rece din vestul României, aceasta din urmă fără mărturii arheologice.

Paleoliticul superior constituie partea cea mai bogată în descoperiri arheologice deosebit de importante din cuprinsul volumului luat în considerație. În plus, această perioadă a Preistoriei are semnificații multiple, pe care nu știm dacă autorii au avut posibilitatea de a le lua în considerație, deși noi înșine am publicat mai multe studii în domeniu, în care am adus în discuție numeroasele *teme* ale reprezentărilor artistice, sau de natură culturală, toate cu aspecte multiple, demne de a fi luate în considerație: Marea Mamă, imaginea interzisă, problematica deformațiilor patologice, înmormântările *în doi timpi*, caracterul sacru al violenței, problematica vastă a complexului funerar de la Sungir, sacralitatea depunerilor ofrandelor cu caracter funerar, depunerea unor blocuri mari de piatră peste trupurile celor decedați, adulți sau copii, posibila stare de imunitate a unor membri ai comunității, riturile de trecere sau de inițiere și multe alte aspecte ritualice ale înmormântărilor în Paleoliticul superior european. Este drept, colegii noștri nu s-au preocupat de descoperirile din vastele spații europene, sau din grote, dar asta nu trebuie să constituie impedimente cu privire la larga problematică a descoperirilor de pe teritoriul României; era, însă, obligatorie parcurgerea unui vast material documentar pentru cunoașterea acestor aspecte ale problematicii cercetărilor și descoperirilor paleolitice. Autorii au acordat un spațiu larg descoperirilor de la Piatra Neamț – Poiana Cireșului, asupra căruia nu mai intervenim, deoarece apreciem că autorii au luat în considerație cam toate aspectele cercetărilor și descoperirilor arheologice. Precizăm doar faptul că au fost luate în considerație inclusiv datările de cronologie absolută cu întreaga sa problematică (nivel de locuire, cultură arheologică, vârstă calibrată sau necalibrată, nr. Laborator, eșantion, specii de animale – cerb, ren, cal, *Bos/Bison*, etc. Dar mai credem că, fără precizările necesare, noi nu putem aprecia, în momentul de față, proporția obiectelor de artă (94 %) și a podoabelor (peste 85 %) din podoabele descoperite în Paleoliticul din România (p. 291). Noi credem că nu putem aprecia, în momentul de față, cărei specii îi pot fi atribuite bivalvele fosilizate „ca forme specifice ale simbolismului pentru *Homo sapiens* rămase unice mărturii de acest fel descoperite până acum în România”. Avem aceleași dubii și în privința mulajului de aragonit al fosilelor respective (dar noi nu excludem faptul că ne putem înșela asupra problematicii atât de vaste a acestei specii, date pe la 20.000 ani). Dar suntem de acord că „acestea nu fac decât să completeze imaginea și amplul

tablou al unei depline spiritualități, cu semnificații majore în viața comunității respective” (p. 292).

Un amplu capitol este consacrat artei mobiliare din Paleoliticul superior: reprezentare antropomorfă din lemn silicifiat, oase divers gravate (metapod lateral de cal, gravat, coastă gravată lateral, os gravat lateral sau median, obiecte mici, din os, gravate, metapod de ren, cu incizii, galet gravat, instrumente de produs sunete, podoabe: cochilii de melci, perforate (pentru care se oferă și datele contextuale, ale coordonatelor (tab. 4, p. 312), fiind incluse și alte elemente adiacente, dar necesare înțelegerii fenomenului artistic la Poiana Cireșului, încheiind cu vârsta absolută a nivelului Gravettian I de la Poiana Cireșului, între 18.607 ± 87 BP (RoAMS 67.33) și 20.076 ± 185 BP (ER 9.965), p. 319. Dar, se precizează că în acest sit au fost descoperiți dinți perforați, de animale: vulpe, urs, lup, cerb; de la Peștera Cioarei, în nivelul O, gravettian, datat pe la 23.570 ± 230 BP (GrN-15050) și 25.900 ± 120 BP (GrN-15.051), cu aprecierea că depunerea acestui nivel s-a făcut într-o perioadă rece, provine un incisiv perforat, de urs de peșteră. Din nivelele gravettiene de la Gura Cheii-Râșnov provin un canin de cerb și unul de vulpe, care conservă urme de ocru; canini de vulpe au fost identificați și la Poiana Cireșului, și tot aici, au fost găsiți un canin de lup și doi canini de cerb.

La Țibrinu, în Dobrogea, a fost descoperit un canin de urs de peșteră, perforat, și un pandantiv de os, gravat, pentru care cu datările de 18.350 ± 200 BP (GrN-23.073), respectiv 13.760 ± 170 BP (GrN-23.074), p. 325.

M. Cârciumar și E.-Cr. Nițu ne oferă și alte piese de artă sau / și de podoabă de la Mitoc – *Malu Galben*, Peștera Cioarei – Boroșteni, mărgelile din stalactite, tot de aici, un pandantiv gravat, din silit, de la Poiana Cireșului și mai multe alte obiecte de podoabă din niveluri gravettiene ale stațiunilor menționate mai sus.

Sunt aduse în discuții și descoperirile de artă rupestră de pe teritoriul României (Peștera Cucuiat, Peștera Coliboaia), care sunt prezentate cu detalii, pentru a fi mai bine cunoscute.

Epigravettianul (Epipaleoliticul) de pe teritoriul României este cunoscut prin descoperirile din zona Porților de Fier, dar mai ales prin lucrarea lui Vasile Boroneanț, pe care colegii noștri de la Târgoviște le prezintă cu aceleași elemente de detaliu, deși sunt foarte cunoscute prin numeroasele studii și lucrări de sinteză, asupra cărora nu mai revenim.

Tot din zona Porților de Fier provin și descoperirile mezolitice, de la Schela Cladovei, Icoana, Veterani Terasă, Ostrovul Corbului, dar mai puțin bogate în descoperiri de elemente de artă cu elemente de spiritualitate.

Un semnificativ capitol de Concluzii încheie această valoroasă lucrare de sinteză, care cuprinde toate descoperirile de obiecte de artă de pe teritoriul României, din Paleoliticul mijlociu și până în Mezolitic. Sigur că se remarcă stațiunea de la Poiana Cireșului, cu un număr atât de mare de piese de artă și de podoabă.

VASILE CHIRICA

Liviu MĂRUIA, Dorel MICLE, Andrei STAVILĂ, Cristian FLOCA, *Unip-Dealul Cetățuica: Rezultatele cercetărilor arheologice desfășurate între anii 2009-2015, Cu contribuții de: Iosif Vasile Ferencz, Petru Urdea, Bogdan Craiovan, Alexandru Hegyi, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, 314 p., ISBN 978-606-020-113-7.*

În ce privește cercetarea celei de-a doua epoci a fierului, în speță a vestigiilor lăsate de civilizația dacică, teritoriul Banatului¹ românesc prezintă o situație oarecum paradoxală. Cu toate că a beneficiat de-a lungul vremii de aportul unor arheologi și muzeografi de renume, deși s-au efectuat investigații arheologice de amploare în mai multe stațiuni arheologice – îndeosebi pe Clisura Dunării – rezultatele nu s-au concretizat până la momentul de față sub forma unor monografii sau studii de sinteză cuprinzătoare. Mai mult, regiunea de câmpie din județul Timiș apărea, până nu demult, ca o inexplicabilă pată albă, aproape complet lipsită de așezări dacice din perioada veacurilor 2 î.Hr. – 1 d.Hr. În acest context, publicarea monografică a săpăturilor de la Unip – *Dealul Cetățuica*, stațiune deja cunoscută în literatura de specialitate pentru descoperirile spectaculoase din această perioadă, nu poate să nu stârnească interes între cei preocupați de arheologia acestui colț de țară.

Volumul debutează cu un cuvânt înainte semnat de Horea Pop. Se prezintă succint conținutul, insistându-se îndeosebi asupra importanței contribuției pe care o aduce pentru arheologia bănățeană. Prefața este urmată de câteva gânduri de recunoștință îndreptate către Universitatea de Vest din Timișoara, asociația Arheovest, dar mai ales către Ana Măruia, mama regretatului Liviu Măruia, care a oferit sprijinul financiar necesar apariției acestui cărți. Urmează o scurtă prezentare despre redescoperirea stațiunii de la *Cetățuica*, extrasă din jurnalele de perieghetă lăsate de același Liviu Măruia și o introducere semnată de către Dorel Micle, unde sunt discutate motivele publicării lucrării, văzută ca o primă și necesară etapă în cercetarea și valorificarea științifică stațiunii. În cuvintele sale, „ne-am dorit să nu lăsăm anii să treacă iar informația să se piardă prin depozite și jurnale de săpătură” (p. 17).

Primul capitol este dedicat cadrului geografic (p. 19-27) și a fost redactat de către Petru Urdea. Sunt discutate aspecte ce țin de localizarea stațiunii, geologia și geomorfologia locală, clima și paleoclima, hidrografia, flora și fauna, solurile. Surprinde plăcut varietatea datelor utilizate, de la hărți istorice austriece la ridicări topografice și profile obținute ca urmare a unor tomografii electrice. Bine scris și argumentat pe o solidă bază interdisciplinară, acest capitol reprezintă, în opinia noastră, un exemplu de urmat în ce privește studiile de arheologie a peisajului.

Următorul capitol (p. 29-30), dedicat istoricului cercetărilor, a fost redactat de către Cristian Floca. Puținele informații bibliografice sunt analizate și discutate atent, fiind enumerate aici și cele câteva studii dedicate unor descoperiri de pe *Cetățuica*.

Scrie de către Alexandru Hegy, capitolul al treilea (p. 31-36) vizează problema investigațiilor geofizice. Au fost utilizate două tipuri de analize: scanarea mangetometrică, respectiv tomografia rezistivității electrice. Datele obținute din săpătură au fost confruntate cu rezultatele cercetărilor arheologice.

Capitolul IV scris de C. Floca și Andrei Stăvilă este dedicat rezultatelor cercetărilor arheologice (p. 37-70). Se începe cu o scurtă descriere a metodelor utilizate, apoi se trece la descrierea situațiilor și structurilor descoperite. Se remarcă tehnica de săpătură îngrijită, dar mai ales modul atent de înregistrare a datelor, ceea ce a permis uneori efectuarea unor observații valoroase privind caracteristicile unor complexe. Așa cum ne-au informat autorii, există unele mici diferențe între informațiile publicate în studiile și rapoartele anterioare și cele prezentate aici. Din păcate, în ce privește problema eventualei sistem defensiv, constatăm că s-a rămas la același nivel de cunoaștere. Astfel, datarea structurii de lemn și de lut surprinsă pe marginea platoului rămâne în continuare incertă.

Redactat de către A. Stăvilă, Capitolul V (p. 71-114) vizează descoperirile arheologice din prima epocă a fierului. Debută cu un istoric al cercetării, unde este prezentat stadiul cunoștințelor privind sfârșitul primei epoci a fierului în spațiul bănățean, ca mai apoi să fie discutate complexele descoperite pe *Cetățuica* care se atribuie acestui orizont cronologic. Analiza propusă este în general atentă; totuși, unele din interpretările oferite ridică anumite semne de întrebare. Ne vom opri asupra unui singur exemplu, situația lui CX 19, considerat ca fiind inițial o locuință adâncită (bordei), transformat în groapă menajeră, apoi reamenajat din nou ca locuință, aceasta din urmă cu încă două refaceri. Fără a intra în prea multe detalii, ne mărginim să spunem că din punctul nostru de vedere, această situație destul de curioasă nu își găsește o argumentare arheologică convingătoare, simpla prezență a lentilelor de lut în umplutură gropii lui CX 19 putând fi explicată și în alte moduri. Materialul arheologic este discutat cu rigurozitate. O atenție deosebită se acordă ceramicii, tipologizată și cu ajutorul bazelor de date. Mai mult, pentru o serie de fragmente de vase descoperite pe fundul CX 19 s-a încercat o datare prin metoda termoluminescenței. Pe baza analogiilor, autorul datează locuirea de la sfârșitul primei epoci a fierului de la Unip în etapa ulterioară culturii Basarabi, mai precis între veacurile 7-6 î.Hr. Bibliografia utilizată în acest capitol este vastă, autorul fiind bine

¹ Pentru a evita eventualele confuzii, menționăm că prin Banat noi înțelegem teritoriul delimitat la est de Munții Poiana

Ruscă și Carpații Meridionali, la sud de Dunăre, la vest de Tisa și la nord de râul Mureș.

familiarizat atât cu literatura științifică din România cât și cu cea din statele învecinate. Totuși, persistă în opinia noastră anumite întrebări privind oportunitatea utilizării termenului de „sciți” pentru a desemna, global, purtătorii culturii Szentcs-Vekerzug. Chiar dacă influența mediului cultural nord-pontic și chiar prezența efectivă a unor elemente cu origini stepice în zonă este indubitabilă, nici puținele izvoare scrise, nici descoperirile arheologice nu permit echivalarea abruptă a acestor populații cu cele din regiunile de miazăzi ale Ucrainei². În orice caz, dincolo de discuțiile de detaliu, apreciem acest capitol ca fiind unul reușit, ce aduce în discuție informații foarte valoroase asupra unui orizont cronologic până acum puțin cunoscut la nivelul Banatului românesc.

Capitolul VI (p. 115-158) a fost redactat de către Iosif Vasile Ferencz, fiind dedicat descoperirilor din cea de-a doua epocă a fierului. Problema gropilor rituale dacice de la Unip – *Dealul Cetățuica* este analizată cu multă atenție, pe baza literaturii de specialitate dedicată acestui tip de monumente. Autorul este în general foarte prudent în interpretări și evită să se hazardeze în aprecieri lipsite de acoperire. O problemă delicată o reprezintă funcționalitatea platoului popinei *Cetățuica* în secolul 1 î.Hr.: așezare cu gropi rituale intercalate sau câmp de gropi? În ciuda absenței de până acum a oricăror urme de habitat (locuințe sau bordeie) prezența unor gropi de perioadă dacică cu inventar (în aparență) menajer ar părea să dea credibilitate primei ipoteze; dar așa cum bine apreciază autorul, răspunsurile vor veni „numai în momentul în care va fi cercetată întreaga suprafață a sitului sau o mare parte a sa” (p. 115). În ce privește materialul arheologic, ceramica este analizată și tipologizată cu ajutorul bazelor de date, după aceeași metodă prezentată în capitolul anterior. O discuție interesantă o comportă piesele de import, mai precis cele trei piese de bronz cu origini în lumea romană³. Tot în categoria importurilor romane sunt încadrate și piesa de fier interpretată drept furculiță, cele câteva fragmente de oglindă din bronz, fragmentul de ferecătură de bronz și sfredelul din fier, după părerea noastră fără o argumentație convingătoare⁴. În ce privește cronologia, cele mai importante descoperiri aparțin secolului 1 î.Hr., cu posibilitatea unor prezențe sporadice și pe parcursul secolului 1 d.Hr. În ciuda unor diferențe de opinie pe care le-am punctat în parte, considerăm că acest capitol este unul reușit, ce aduce în discuție informații valoroase pentru

înțelegerea civilizației dacice din Banatul de câmpie.

Capitolul VII (p. 159-169) este dedicat vestigiilor din perioada migrațiilor, fiind redactat de către D. Micle și Bogdan Craiovan. Debutază cu menționarea unor aspecte de ordin istoric și istoriografic legate de pătrunderea slavilor pe teritoriul actual al României, după care trece la analiza descoperirilor atribuite acestui orizont. Pe baza analogiilor și a unei probe ceramice datate absolut cu ajutorul metodei termoluminescenței, locuirea slavă este încadrată în cea de-a doua jumătate a secolului 7 d.Hr. Argumentat pe o bibliografie cuprinzătoare, capitolul aduce în discuție contribuții de mare importanță pentru studierea unei perioade aproape complet necunoscute în Banatul de Câmpie.

Capitolul VIII (p. 171-172) scris de B. Craiovan discută succint puținele vestigii medievale. Este urmat de concluzii (p. 173-180) care reiterează în mare parte observațiile de la finalul fiecărui capitol, un util rezumat în limba engleză tradus de către Andreea Șerban (p. 181-188), bibliografia (p. 189-202) și planșele (p. 203-314).

Per ansamblu, apreciem că lucrarea este bine structurată. Totuși, credem că ar fi fost mai util ca descrierile individuale ale complexelor să se regăsească în capitolele care tratează orizonturile cronologice și culturale cărora le sunt atribuite și nu într-un capitol separat. Astfel, discursul ar fi fost mult mai ușor de urmărit de către cei interesați. De asemenea, ar fi fost necesară prezentarea detaliată a materialelor pe complexe, așa cum se procedează de obicei în acest gen de lucrări. Utilizarea bazelor de date pentru analiza ceramicii reprezintă un lucru binevenit; totuși, ar fi fost necesar, credem noi, și un catalog de format clasic, care să conțină descrieri măcar pentru vasele întregi și întregite.

Limbajul utilizat diferă de la un autor la altul; per ansamblu este ușor de urmărit în ciuda caracterului uneori foarte tehnic. Trebuie ținut cont că lucrarea se adresează în principal mediului de specialitate și mai puțin publicului larg. Inevitabil, ca în orice volum de mari dimensiuni, s-au mai strecurat și unele erori. De pildă, numele stațiunii de la Bănești – *Dealul Domnii* (jud. Prahova) apare în mai multe locuri ca Bălănești – *Dealul Domnii*, inclusiv în bibliografie (p. 123, 124, 299), și altele de genul.

Calitatea ilustrației o apreciem ca fiind excelentă. Avem în vedere aici nu doar desenele de artefact realizate de către Florentina Mărcuți și Alina Gheorghe, cât și

² A se vedea în acest context și discuțiile recente din KOZUBOVÁ 2019.

³ Autorul este contrariat (vezi și FERENCZ *et al.* 2019: 53-54, nota 10) că în studiul publicat alături de O. Rogozea privitor la una dintre piese am preferat să fim prudenți și să luăm în calcul și alte posibile funcționalități înafara celei de „toartă de lighean tip Eggers 91 sau 91”. Am procedat astfel din următorul motiv: piesa a fost descoperită accidental, la mică adâncime, cu ocazia montării unui panou de informare, deci lipsită de un context care să-i certifice apartenența la orizontul cronologic dacic de secol 1 î.Hr. ceea ce obligă la o anumită prudență într-o stațiune unde, sporadic

e drept, au apărut și descoperiri mai târzii; apoi am considerat că nu este cazul să trecem peste analogiile de perioadă romană precum cea de la Drobeta despre care am făcut vorbire în studiul nostru (vezi ROGOZEA, BERZOVAN 2016: 262) și altele semnalate ulterior de către colegii specializați în arheologie romană (informație amabilă de la dr. S. Honcu, dr. M. Mocanu), cărora li se atribuie o funcționalitate mult diferită (catrame, piese de harnașament). Rămâne, desigur, la latitudinea fiecărui cititor să decidă dacă am procedat corect sau nu.

⁴ Vezi și FERENCZ *et al.* 2019.

ilustrația grafică a complexelor arheologice, realizată de Fl. Mărcuți, Alina Floca și C. Floca. Numeroase, clare, plăcute din punct de vedere estetic, planșele reprezintă fără doar și poate unul din atuurile lucrării.

Dorim să mai subliniem un alt aspect pozitiv, anume caracterul profund interdisciplinar al întregului demers. Aceasta aplecare spre interdisciplinaritate este, în ultima instanță, una dintre mărcile specifice tinerei generații de arheologi timișoreni formate în jurul lui D. Micle și a regretatului L. Măruia. Un alt lucru pozitiv este că imediat după tipărire, volumul a fost încărcat pe mai multe site-uri de internet (incluzând aici portalul www.academia.edu), devenind astfel disponibil pentru toți cititorii interesați.

În ciuda unor mici scăderi și a unor diferențe de opinie – poate inevitabile – pe care le-am punctat pe alocuri în cuprinsul acestei recenzii, apreciem că per ansamblu ne aflăm în fața unei lucrări reușite. Care, fără îndoială, va fi reținută de istoriografie ca una de referință pentru arheologia Banatului.

*

Fie-mi fie permis să închei această recenzie într-o notă personală, renunțând la pluralul academic și la tonul specific prezentărilor științifice. Au trecut șapte ani de când Liviu a trecut la cele veșnice, iar în urma sa am rămas noi, elevii și colaboratorii săi. În acest răstimp, viața ne-a risipit în diferite direcții, unii dintre noi ajungând prin alte colțuri de țară. Mă bucură faptul că, colegii de la Timișoara,

Ion NICULIȚĂ, Sergiu MATVEEV, Andrei NICIC, *Cercetările sitului arheologic Potârca din Rezervația Cultural-Naturală Orheiul Vechi*, Editura Cartdidact, Chișinău, 2019, 230 p.

La aproape două decenii de la încheierea seriei de săpături arheologice în fortificația Potârca (1996-2002), o parte a colectivului de cercetare de la Universitatea de Stat din Moldova pune la dispoziția celor interesați, în primul rând a arheologilor ce se ocupă cu epoca fierului, un volum dedicat acestui spectaculos monument situat pe vârful promontoriului stâncos dintre Furceni și Trebujeni (raionul Orhei), pe valea Răutului Inferior.

Situl era de mai multă vreme cunoscut comunității științifice prin intermediul unei serii de studii și materiale publicate disparat de-a lungul anilor: rapoarte de cercetare consistente și detaliate privind evoluția campaniilor de săpături arheologice la Potârca au fost puse la dispoziția colegilor de breaslă de I. Niculiță, S. Matveev, S. Teodor și E. Potângă, sistemul de fortificare fusese discutat de S. Matveev, materialul amforic de import a fost inclus într-o lucrare mai largă de N. Mateevici, alte piese de inventar publicate în diverse periodice. Acum avem în față o lucrare de sinteză, bine încheiată, a întregului demers arheologic de la Potârca. Nu putem vorbi de o monografie, întrucât termenul ar fi nepotrivit dacă punem în balanță cercetarea, totuși, limitată (1050 m²) relativ la suprafața totală a sitului (aproximativ 4 ha), însă o astfel de lucrare în care autorii

oameni alături de care am împărtășit nu puține momente plăcute, au rămas în continuare pe meterezele șantierului de la *Cetățuica*, au dus lupta mai departe și au reușit să finalizeze această monografie. Sunt convins, că, de-acolo de unde este acum, Liviu este mândru de munca lor!

ALEXANDRU BERZOVAN

BIBLIOGRAFIE

- KOZUBOVÁ 2019 Kozubová, A., „Something Happened in the East but more in the West and South”. Einige Kritische Bemerkungen zu Östlichen Einflüssen in der Vekerzug-Kultur, in: *Musaica Archaeologica*, 1, 55-185.
- FERENCZ et al. 2019 Ferencz, I. V., Micle, D., Stavilă, A., Importuri în mediul cultural dacic de la Unip, jud. Timiș, in: *Sargeția*, S.N., X, 51-62.
- ROGOZEA, BERZOVAN 2016 Rogozea, O., Berzovan, A., Considerații privind două piese de bronz din stațiunea dacică de la Unip - Dealul Cetățuica (com. Sacoșu Turcesc, jud. Timiș), in: Micle, D., Stavilă, A., Oprean, C., Forțiu, S. (eds.), *Arheovest IV. In Honorem Adrian Bejan*, 259-264.

săpăturii arheologice își formulează concluziile după prelucrarea întregului material rezultat este întotdeauna binevenită.

În semn de gratitudine, volumul este dedicat doamnei dr. Silvia Teodor, o veche și statornică colaboratoare a autorilor în cercetarea siturilor arheologice ale Moldovei, participând inclusiv la unele campanii de săpături la Potârca și în alte situri din microzona Orheiului Vechi.

Structura lucrării este una clasică: introducerea este urmată de istoricul cercetărilor și de o descriere a sitului. Urmează trei capitole în care sunt prezentate detaliat – cu descrierea structurilor, a complexelor și a inventarului arheologic descoperit – atât sistemul de fortificare, cu cele două linii cercetate, cât și incinta cetății și spațiul dintre liniile defensive. În final, sunt discutate stratigrafia și cronologia sitului, elemente ce stau la baza formulării concluziilor. Volumul este încheiat de o listă bibliografică, de un rezumat și lista ilustrației în limba engleză, precum și de un consistent set de ilustrații.

În *Introducere* (p. 7-10) este subliniată importanța arheologică a zonei Orheiului Vechi, din care face parte și fortificația Potârca, atât prin tradiția cercetării științifice începute aici imediat după cel de-al Doilea Război Mondial (perieghezele lui Gh. Smirnov din anii 1946-1947), cât și prin statutul privilegiat de care se bucură acest areal, declarat în 1968 rezervație istorico-arheologică, iar patru decenii mai târziu rezervație cultural-naturală. Totodată,

aflăm că această lucrare își află o mare parte din motivație în dorința autorilor de a răspunde cu onestitate unor polemici diverse generate de-a lungul anilor de o presupusă prezentare mai mult sau mai puțin selectivă a materialului arheologic.

Istoricul cercetărilor (p. 11-13) amintește de contribuția arheologilor români Radu Vulpe și Vlad Zirra la manifestarea, încă din perioada interbelică, a interesului pentru vestigiile din zona Orheiului Vechi și la sistematizarea materialelor arheologice din colecțiile muzeului din Chișinău. Cercetările de teren postbelice, inițiate aici de Gh. Smirnov, s-au axat cu prioritate asupra sitului de la Butuceni. Începând cu anul 1983, siturile arheologice din zonă au beneficiat de un program de cercetare adecvat, având la bază colaborarea dintre Universitatea de Stat din Chișinău și Complexul Muzeal Orheiul Vechi. Săpăturile arheologice la Potârca au debutat abia în 1996, de această întârziere fiind responsabile îndeosebi condițiile vitrege și dificultățile date de amplasarea sitului: la mare distanță de localitățile actuale, fără căi de acces, pe unul dintre cele mai înalte promontorii cu pante abrupte ale văii Răutului, într-o pădure seculară (*descrierea sitului*, p. 14-18). Amploarea și dispunerea celor 16 secțiuni arheologice prin intermediul cărora au fost cercetate elementele definitorii ale sitului au fost condiționate de realitatea obiectivă din teren.

Fortificația (p. 19-44), considerată multă vreme de tipul „cu pinten barat” (o pereche de valuri de pământ ridicate la 50 m distanță unul de celălalt, cu traseu în semicerc, cu șanțurile adiacente, ce barau terasa triunghiulară pe latura accesibilă, cea dinspre sud), s-a dovedit a fi mult mai complexă, în urma imaginilor furnizate de tehnologia LiDAR (fig. 25). Din păcate, aceste informații esențiale pentru înțelegerea și tratarea unitară a sistemului de fortificare, au fost obținute recent, la multă vreme după încheierea programului de săpături arheologice. Prin urmare, posibilele valuri ce închid incinta pe marginea de est și pe cea de vest (dublând, practic, apărarea naturală dată de pantele abrupte), turnul din extremitatea nordică, porțile din valurile de sud, bastionul „extramuros” din marginea sudică a sitului – toate aceste elemente evidențiate pe scanarea LiDAR sunt nevoite să aștepte o nouă etapă de cercetare aplicată, de altfel extrem de tentantă și promițătoare.

Elementele cercetate arheologic ale fortificației, și anume cele două valuri de la sud și șanțurile adiacente, au evidențiat un sistem solid și eficient de construcție, chiar dacă nu au fost rodul unui concept unitar. În structura valurilor au fost folosite lemnul (palisada din bârne, „carcasa”), piatra (calcar local, uneori blochete cu urme de fasonare) și pământul. În general, înălțimea valurilor nu depășeau în momentul cercetării 2,8 m, cu o lățime la bază de maximum 13 m (p. 26, 35). Dacă înălțimea lor inițială nu mai poate fi cunoscută, săpăturile au arătat că grosimea valurilor va fi variat între 7-8 m (p. 42). Acțiunea focului a fost observată în cel puțin două situații: la baza valului,

pentru a conferi consistență construcției (p. 24), cât și în structura superioară a elevației valului, mărturie probabil a distrugerii prin incendiere (p. 21, 24). Roca nativă a fost excavată atât pentru implantarea palisadelor de bârne de lemn cât și pentru amenajarea șanțurilor din fața celor două valuri. Șanțurile nu erau săpate uniform, ci aveau sectoare destul de diferite ca dimensiuni, fără a depăși o deschidere la gură de maximum 6-8 m și o adâncime de 2 m (p. 25, 34).

În „emplectonul” celor două valuri, ca și în umplutura șanțurilor, unde au ajuns după dezafectarea fortificației, prin scurgerea structurii valurilor, a fost descoperită o cantitate însemnată de fragmente ceramice aparținând mai multor epoci (atât din prima epocă a fierului, caracteristică sec. X-IX a.Chr., IX-VIII a.Chr. și VII-V a.Chr., cât mai ales din cea de-a doua epocă a fierului, comună pentru sec. IV-III a.Chr., lucrată cu mâna), fragmente de amfore de import (de tip Soloha I și de Chersones) ca și unele unelte mărunte și ustensile casnice (fusaiole, rondel, un topor de fier, capace de lut). Autorii înclină să creadă că acest sistem de fortificare nu a fost unul construit unitar. Din analiza inventarului, pare a reieși că linia exterioară a fortificației a fost construită când deja exista de ceva vreme așezarea de sec. IV-III a.Chr., momentul edificării acesteia fiind de stabilit, cel mai probabil, la cumpăna sec. IV-III a.Chr. (p. 32). Ridicarea liniei interioare s-ar fi produs cu circa un secol mai devreme, la cumpăna sec. V-IV a.Chr. (p. 39). Mai mult, cele două linii nu s-ar fi succedat nemijlocit (linia exterioară nu a înlocuit-o imediat pe cea interioară): în vremea ridicării liniei exterioare (sfârșitul sec. IV-începutul sec. III a.Chr.), cea interioară era deja de o bună bucată de vreme abandonată, dacă judecăm după groapa săpată în creasta valului interior, la un moment în care aceasta era deja aplatizată, ce conținea ceramică locală de sec. IV-III a.Chr. (p. 41.).

Incinta cetății (p. 45-61), care a fost cercetată prin intermediul a nouă secțiuni, a evidențiat un singur strat de cultură, gros între 30 și 60 cm, cu un conținut „relativ modest” și care nu se poate subscrie unei singure epoci sau culturi, ci ilustrează mai multe etape cronologice ale evoluției sitului. Aceeași situație se întâlnește și în spațiul dintre liniile de fortificație, unde stratul de cultură este de asemeni prezent (p. 63-66). Complexele de habitat sunt rare (gropi, vetre) și puțin expresive. Inventarul arheologic descoperit în incintă este alcătuit în majoritate din fragmente ceramice (atât din prima, cât și din a doua epocă a fierului). Majoritatea ceramicii este locală, nedecorată sau decorată cu brăie în relief, alveolate sau cu incizii, creștături și impresiuni, dar sunt remarcate și câteva fragmente tipice pentru cultura Poienești-Lukașevka (negre, cu buza fațetată), fragmente de amfore de import din sec. IV-III a.Chr. (Samos, Thasos, Chersones, Cos, Heraclea Pontică, Sinope, Rhodos) și fragmente de vase de lux de proveniență grecească (recipiente de tip lekythos, sau mici boluri pentru substanțe cosmetice). Alte categorii de inventar arheologic sunt reprezentate, în proporții mult mai modeste, de ustensile casnice (cuțite din fier, cute din

piatră, capace de cuptor, fusaiole, tipar de turnat, fragmente de rășnițe), în mod excepțional de ustensile de toaletă, unelte, piese de harnașament și arme: un fragment de oglindă, unul dintr-o seceră și o apariție insolită a unui pumnal de tip sica.

În capitolul *Stratigrafie și cronologie* (p. 67-74), sunt reluate sintetic informațiile cronologice oferite de ceramica descoperită în sit și pe baza căreia locuirea pe promontoriul stâncos de la Potârca poate fi urmărită înapoi în timp până în prima epocă a fierului (sec. IX-VIII a.Chr.). Fortificarea a survenit abia la începuturile celei de-a doua epoci a fierului (sec. V-III a.Chr.). Rosturile aceste fortificații nu au fost numai unele strategice, în contextul sistemului creat în jurul centrului de la Butuceni, ci și unele comerciale, de schimb cu lumea grecească, prin intermediul Răutului, la acea vreme navigabil. Abandonarea sistemului de fortificație și în final încetarea locuirii se înregistrează spre finele sec. III a.Chr., poate ca efect al apariției în zonă a populațiilor germanice.

Concluziile (p. 75-77), în care sunt sintetizate funcțiile esențiale ale sitului de la Potârca (avanpost militar, punct de legătură dintre centrul de la Butuceni și

fortificațiile mai îndepărtate dinspre nord, dar și centrul de schimb cu lumea greacă), *bibliografia* (p. 78-81), un binevenit *rezumat* în limba engleză însoțit și de lista ilustrației în aceeași limbă (p. 82-96) și un set de nu mai puțin de 143 *figuri* (hărți, desene, fotografii, orto-fotoplanuri) întinse pe 134 p. (p. 97-230) încheie volumul.

În final, consider că profesorul Niculiță și foștii săi discipoli, acum colegi și colaboratori de nădejde în cadrul Universității de Stat a Moldovei, merită toată admirația și felicitările noastre pentru modul cum înțeleg să-și valorifice științific cercetările de teren. Perseverența lor a făcut ca prin acest nou volum special dedicat unui sit din rezervația Orheiul Vechi, informația științifică referitoare la sistemul de fortificații din jurul centrului de la Butuceni să sporească cantitativ și calitativ către o întregire organică. Îmi face plăcere să cred că multe dintre cele 500 exemplare ale tirajului își vor găsi drumul la vest de Prut, ca un bun exemplu pentru arheologii noștri, și, totodată, ca un îndemn la publicarea onestă a propriilor săpături.

DRAGOȘ MĂNDESCU

George NUȚU, Dan ELEFTERESCU, *Fibulele de la Durostorum-Ostrov (The Brooches from Durostorum-Ostrov)*, ediție bilingvă româno-engleză, Editura Universității "Al. I. Cuza" Iași, 2018.

Volumul de față, publicat în ediție bilingvă, română și engleză, ceea ce îi conferă o accesibilitate sporită, este una dintre puținele lucrări care analizează strict o categorie de artefacte dintr-o așezare romană din Moesia Inferior. Asemenea contribuții sunt evident de dorit în literatura de specialitate axată pe studierea epocii romane din provinciile Dunării de Jos. Este drept că această abordare depinde mult și de stadiul cercetărilor arheologice, dar și de preocuparea specialiștilor în domeniu pentru publicarea artefactelor rezultate. În cazul de față, cercetările sistematice, dar și periegezele desfășurate în partea românească a sitului de la Durostorum, la Ostrov – Ferma 4, nucleu de locuire civilă corespunzător, probabil, unui *vicus* situat la circa 4 km de castrul legionar de la Durostorum – Silistra, au făcut posibilă descoperirea unui centru economic foarte prosper. În diverse puncte ale sitului au fost identificate ateliere de producere a ceramicii și a materialelor de construcții, dar existau și amenajări specifice reducerii minereurilor, precum și ateliere de prelucrare și producere a diferitelor accesorii din metal. După cantitatea mare de piese mici din lut, os și sticlă, probabil că se poate vorbi chiar de un centru de producție mixt. Este încă neconclusivă discuția relativ la statutul juridic al acestei așezări în raport cu castrul legionar de la Silistra, respectiv cu *municipium Durostorum*, dar este aproape cert că exista o relație administrativă evidentă între diferitele nuclee romane din perimetrul acestui oraș important al provinciei Moesia Inferior.

Evaluările de teren neobosite, alături de cercetările sistematice și preventive realizate de către Dan Elefterescu, unul dintre autorii cărții de față, au condus la identificarea unui număr impresionant de materiale arheologice de pe cuprinsul sitului, chiar dacă, din păcate, pentru multe dintre acestea nu a putut fi recuperată informația completă care ține de stratigrafie, context etc. Colaborarea cu cercetătorul tulcean George Nuțu, unul dintre cei mai prolifici și competenți specialiști în studiul accesoriilor vestimentare din Moesia Inferior, a condus către apariția acestui volum, cu certitudine, util.

În ceea ce privește piesele prezentate, sunt 125 de fibule încadrabile tipologic într-o paletă foarte largă, iar cronologic amplasate, majoritatea, la finele secolului I și secolul al II-lea p.Chr. – chiar către prima jumătate a secolului următor; sunt, însă, și unele exemplare caracteristice secolelor IV-VI. Este cert că din intervalul în care această așezare a cunoscut, probabil, maxima dezvoltare, respectiv secolul al II-lea – prima jumătate a secolului al III-lea, sunt databile cele mai multe artefacte.

Cea mai mare parte a pieselor descrise în această lucrare sunt inedite, iar introducerea lor în circuit este binevenită, mai ales în scopul clarificării unor aspecte legate de viața cotidiană din această parte a provinciei dunărene, a procesului tehnologic de producție a accesoriilor vestimentare, a circulației mărfurilor pe sectorul Dunării de Jos etc.

Volumul de față este structurat în patru părți principale, precedate de o Introducere și urmate de Abrevieri, Bibliografie, Anexe și Planșe.

Un prim capitol, redus ca și întindere, analizează succint statutul așezării situate pe cuprinsul Fermei 4 –

Ostrovit, cu referiri bibliografice schematice la relația cu diferitele centre romane atestate arheologic sau epigrafic în acest areal, respectiv castrul legiunii XI Claudia, *canabae Aeliae* și alte așezări vicane identificate sau propuse a fi plasate în zonă. Concluzia este că din punct de vedere juridic și administrativ această așezare mai trebuie cercetată până când informațiile deținute pot lămurii relația sa cu celelalte nuclee de locuire din zonă.

Apoi, o a doua parte a lucrării se ocupă de o evaluare a cercetării în acest sit a categoriei de artefacte aflate în prim planul preocupărilor autorilor: fibulele. Este, în fapt, o sinteză introductivă, dar și sumativă a descrierilor pieselor incluse în prezentul volum. Majoritatea lor provine din partea de nord a sitului, de pe malul Dunării, iar lotul analizat nu include și eventualele artefacte descoperite în sectoarele cercetate de către cercetători ai Muzeului Național de istorie a României din București. În acest context credem că o informare despre situația acestei categorii de artefacte din aria cercetată de MNIR se impunea, pentru a acoperi o zonă cât mai mare din acest sit generos. Bineînțeles că, în acest sens ar fi fost nevoie de o colaborare apropiată cu colegii din București.

Așadar, cele 125 de fibule sunt etalate pe categorii tipologice, cu variante și subvariante. Pentru fiecare categorie este calculat și un procent de reprezentativitate care ajută la fixarea celor mai populare tipuri de artefacte, dar și aria temporală în care au fost produse astfel de piese. În afară de exemplarele întregi, sunt puse în discuție și fragmente de fibule, artefacte neterminate și, foarte interesant și important, tipare pentru producerea a cel puțin două tipuri de fibule, cele puternic profilate și cele cu genunchi. De altfel, de curând a fost publicat și volumul lui Sorin Cociș, *The Brooch Workshops from Dacia and the other Danubian Provinces of the Roman Empire (1st c. BC - 3rd c. AD)*, Cluj-Napoca, 2019, unde se plasează acest centru, de la Durostorum, printre cele mai bogate centre de producție a fibulelor din zona Dunării de Jos.

După această introspecție sumativă se trece la descrierea pe categorii și variante, în cel mai consistent capitol al volumului.

Fibulele puternic profilate reprezintă un procent important dintre exemplarele găsite și analizate. Sunt referiri pertinente la analogiile identificate în zonă sau în alte provincii dunărene, iar pe baza bibliografiei, care susține analiza efectuată, se urmărește densitatea diferitelor variante și subvariante. Astfel, din varianta fibulelor cu placă de protecție la cap sunt înregistrate subvariante precum Almgren 68/69, foarte răspândite în Moesia Superior, cu precădere la Singidunum, acolo unde exista, probabil, și un atelier de producție. Alte subvariante, reprezentate, ce-i drept, prin puține exemplare, sunt Almgren 70-73, Canbodunum 3 și Okorąg. Un număr generos de exemplare din categoria fibulelor puternic profilate sunt cele fără protecție la cap, iar din subvarianta Almgren 84 erau produse și în atelierele de la Durostorum. O demonstrează fragmentele de tipare găsite, dar și numărul

consistent de astfel de accesorii. Tipul de fibule în formă de trompetă, dar și fibulele Alesia sunt reprezentate în situl de la Ostrov – Durostorum prin unul, respectiv două exemplare. Destul de numeroase sunt broșele din tipul Aucissa, larg răspândite în mediul militar, mai ales în secolul I, dar sunt și variante mai târzii, cum sunt cele mai multe de la Durostorum.

Fibulele cu genunchi, *Kniefiebeln*, reprezintă cel mai numeros lot din situl de la Ostrov-Ferma 4. Cele 40 de exemplare au fost incluse în nouă variante de către autori, majoritatea cu sistem de prindere prin resort.

O categorie interesantă de piese și răspândită în toate provinciile romane este cea a fibulelor în formă de obiecte. Aceste exemplare sunt analizate nu doar prin prisma valențelor practice, ci sunt prezentate și ipotezele ce fac referire la semnificații, simbolism și asocierea lor cu diferite divinități sau practici religioase. Din situl la care se face referire provine o foarte frumoasă piesă în formă de topor cu un tăiș, precum și o fibulă în forma literei S.

Și fibulele zoomorfe sunt spectaculoase și relativ rare, cel puțin în Moesia Inferior. De la Ostrov este studiată o fibulă în formă de pasăre, una în formă de cal și o alta emailată cu capul trompetiform și corp de insectă. Fibulele geometrice, în variantele de fibule circulare, în formă de floare, traforate, simetrice sau în formă de zvastică și cu terminații în formă de cap de cal sunt bine reprezentate la Durostorum. Spre exemplu, fibulele în formă de zvastică au fost identificate în trei exemplare în situl cercetat, dar au fost inventariate mai bine de 20 de exemplare în provincia Moesia Inferior. Datate destul de la larg, în funcție de regiune și contextele identificate, de la finele secolului al II-lea și până chiar în secolul al IV-lea, aceste fibule sunt dese în provinciile Dunării de Jos, în proximitatea graniței cu *barbaricum*. De asemenea, este interesantă ipoteza care afirmă că acest tip de accesorii era caracteristic soldaților și, în special, celor recrutați dintre barbari.

Din a doua jumătate a secolului al III-lea spre secolul al IV-lea datează două exemplare de fibule cu piciorul întors pe dedesubt și mai multe variante de fibule arbaletă, bine cunoscute ca fiind antecesoarele fibulelor cu terminații în formă de capete de ceapă, *Zwiebelknopffiebeln*. Mai timpurii par a fi fibula în formă de clește, chiar dacă din contextul identificării sale la Durostorum nu se poate extrage o informație viabilă, la fel ca și în cazul fibulei cu corpul divizat în trei segmente.

Cu toate că după secolul al IV-lea statutul juridico-administrativ al acestei așezări este și mai puțin cunoscut, din zonă provin și câteva exemplare de fibule datate în intervalul cuprins între secolul al IV-lea și primele decade ale secolului al VII-lea. Este vorba despre *Zwiebelknopffiebeln*, foarte comune în multe dintre provinciile romane târzii, un exemplar de fibulă de tip Viminacium, populară în secolul al V-lea, mai ales în sectorul Dunării Mijlocii, din Pannonia Prima spre Moesia Secunda, dar și fibule cu piciorul întors pe dedesubt târzii.

Sunt prezentate, spre final, și câteva fibule incluse în

categoriei *Varia*, de vreme ce nu au fost identificate analogii clare sau au fost emise doar unele ipoteze de încadrare tipologică. Acestea sunt însoțite și de unele fragmente de fibule. Din păcate, tiparele și alte elemente din procesul de producție, precum creuzetele identificate la Durostorum, sunt tratate foarte succint. Acest subiect credem că ar fi meritat extins, chiar dacă Dan Elefterescu a mai dezbătut chestiunea în cauză și cu alte ocazii. Volumul de față, dincolo de descrierile tehnice realizate și prezentarea a numeroase analogii pentru piesele studiate ar fi trebuit să cuprindă și analiza procesului de producție, cu atât mai mult cu cât, aminteam anterior, centrul de la Durostorum – Ostrov este unul dintre cele mai importante de acest gen din zona Dunării de Jos; cel puțin pe baza descoperirilor arheologice și a densității unor anumite tipuri de fibule.

Ultimul capitol al volumului, cel de-al patrulea, este Catalogul descoperirilor, unde fiecare piesă este descrisă, i se redau dimensiunile și contextul identificării sale. Se observă, odată în plus, că marea majoritate a artefactelor sunt inedite, dar și că foarte multe sunt descoperiri fortuite, în context *passim*, din zona plajei.

După acest capitol, sau înaintea sa am fi așteptat câteva concluzii referitoare la reprezentativitatea acestei categorii de materiale, poate o privire comparativă cu alte situri din zonă sau din provincii vecine. De asemenea, chiar dacă au fost sugerate destul de des pe parcursul lucrării conexiunile dintre acest centru important din punct de vedere economic pentru Moesia Inferior, cu Dacia și Moesia Superior ar fi trebuit, poate, mai bine punctate direcțiile de influență. De asemenea, poate nu ar fi prisosit nici unele aprecieri referitoare la tehnica de producție, la atelierele care, așa cum o demonstrează tiparele și fragmentele neterminate, funcționau cu siguranță la Durostorum cel puțin perioada de maximă dezvoltare, respectiv în secolele II-III p.Chr.

După Abrevieri și Bibliografia destul de completă, care confirmă buna cunoaștere a situației acestei categorii de

materiale din regiunea Dunării de Jos, urmează câteva anexe care au rolul de a sistematiza informația. Astfel, este atașat un tabel cu tipologia fibulelor descrise, iar apoi sunt redactate trei grafice unde sunt reprezentate procentual tipurile de fibule de la Durostorum – Ostrov – Ferma 4, variantele de fibule puternic profilate și fibulele de tip Cociș 21c, probabil produse în Dacia, având în vedere că majoritatea covârșitoare a acestor exemplare se regăsesc în mai mult de 10 centre din această provincie nord-dunăreană.

Planșele conțin imagini cu hărți ale Dobrogei și ale arealului care face obiectul acestui volum, dar și, firește, desene și fotografii cu piesele descrise și analizate. Semnalăm faptul că, în opinia noastră, reprezentativă ar fi fost o hartă a Moesiei Inferior, mai degrabă, și nu a provinciei moderne Dobrogea. În plus, se impunea o atenție sporită la redarea hărții nr. 1 (partea de jos) care este incompletă și dificil, dacă nu imposibil, de citit.

Apreciem, în schimb, calitatea desenelor pieselor prezentate care sugerează exact elementele componente păstrate. Pentru completarea imaginii contextului de descoperire a unora dintre aceste piese sunt binevenite și desenele din săpăturile sistematice efectuate în acest sit în anii '90 ai secolului trecut.

Așadar, volumul de față este o lucrare bine elaborată de către doi specialiști apreciați în literatura de specialitate. Punerea în circulație a cele peste 120 de piese nu poate fi decât de bun augur. Pe baza lor se pot rescrie inclusiv statisticile la nivelul provinciei Moesia Inferior în ceea ce privește anumite categorii de broșe romane. Recomandarea noastră ar fi de dezvoltare a analizei acestor piese, poate împreună cu materialele obținute de către colegii de la Muzeul Național de Istorie a României pentru a obține și unele informații de natură istorică mai importante pentru evoluția societății romane din regiunea Durostorum, dar și din zona Dunării Inferioare, în general.

DAN APARASCHIVEI

Notițe de lectură pe marginea unei cărți cu un titlu promițător: Vasile DIACONU, Ludmila PÎRNĂU (ed.), *Un secol de arheologie în spațiul est-carpatic. Concepte, metode, tendințe*, Brăila-Piatra Neamț, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Editura „Constantin Matasă”, 2019, 465 p.

Despre acest volum știam încă de când era în „fașă”. Dacă nu mă înșel, pe la începutul anului 2018, am primit o invitație de a-mi aduce contribuția, din partea unuia dintre editorii volumului și anume colega Ludmila Pîrnău¹ (celălalt editor fiind arheologul preistorician Vasile

Diaconu²). Din motive (foarte) personale am refuzat. Teoria și mai ales istoria arheologiei mă interesează însă de cel puțin două decenii și bineînțeles că eram curios să văd rezultatul acestui efort editorial (pentru că a fost un efort!). În vara anului 2019, am primit volumul abia „scos de la cuptor” de la Ludmila Pîrnău, care, cunoscându-mi preocupările în domeniul istoriei și teoriei arheologiei, m-a îndemnat să-i fac o recenzie. Titlul anunțat pe copertă, calitatea grafică a cărții pe care o țineam în mână, calitatea hârtiei, dar mai ales faptul că pe Ludmila Pîrnău o cunosc de aproape trei decenii și o respect foarte mult, m-au făcut să accept imediat și fără nici o rezervă. Trebuie să spun însă

¹ Specializată în arheologie medievală, Ludmila Pîrnău este cercetător științific la Institutul de Arheologie din Iași.

² Specializat în studiul epocii bronzului, Vasile Diaconu este afiliat la Muzeul de Istorie și Etnografie din Târgu Neamț, din cadrul Complexului Muzeal Național Neamț.

că de obicei, înainte de a accepta să fac o recenzie sau o prezentare unei lucrări, mă asigur că am mai multe motive să o apreciez decât să o critic. O recenzie pentru mine nu este un pretext sau o ocazie de a-mi pune pe hârtie propriile frustrări. Nu vreau să „fac praf” pe nimeni, ci doar să-mi împărtășesc părerile pe un ton cât mai „obiectiv” și constructiv posibil și mai ales fără a jigni pe nimeni! Nu am văzut încă pe nimeni să „o ia pe calea cea dreaptă” în urma unei recenzii tăioase (și dacă se întâmplă să „o ia pe calea cea dreaptă”, nici într-un caz nu o face din cauza acelei recenzii). Nu pentru arătatul din deget și scrâșnitul din dinți a fost apreciat recent regretatul profesor Alexandru Barnea, ci pentru generozitatea lui! Sigur, uneori este foarte greu să rezisti tentației de a „face praf” mai ales că și pentru publicarea unei cărți foarte proaste se taie pădurea.

Întorcându-mă însă la subiectul recenziei de față, trebuie să spun că așteptările mele au fost foarte mari³. Primul articol din volum, semnat de un grup de trei autori în frunte cu distinsul cercetător ieșean Vasile Chirica, m-a nedumerit însă. Prin subiectul tratat – prezentarea sitului paleolitic Mitoc – *Malu Galben* –, articolul nu se încadrează în tematica volumului. El conține doar un mic „Historique de recherches”, în rest nici o reflecție asupra „conceptelor, metodelor, tendințelor” (pp. 15-58). Mi-ar fi plăcut, spre exemplu, să aflu despre contextul istoric, cultural și poate politic în care acest sit a atras atenția cercetătorilor, despre metodele de cercetare folosite și despre cum acestea au evoluat de-a lungul timpului. Asemănătoare este și situația studiului semnat de cercetătorul chișinăuian Denis Topal, dedicat „distribuției spadelor și pumnalelor din perioada scitică în regiunea carpato-nistreană” (pp. 141-195). Atenție! Nu pun la îndoială calitatea acestor articole⁴. Spun doar că, după părerea mea, ele nu își aveau locul într-un volum consacrat istoriei, conceptelor, metodelor și tendințelor din arheologia spațiului est-carpatic.

Înțeleg însă cât de greu le-a fost celor doi editori să găsească autori potriviți, gata să se implice „à fond” într-un asemenea proiect. O spun fără nici o urmă de ironie! Îmi amintesc de reticența unui fost coleg, care s-a lăsat de mult de arheologie, atunci când a trebuit să-și aleagă subiectul tezei de doctorat propus de cel care urma să-i fie conducător științific. Subiectul se referea *grosso modo* la istoricul unei anumite branșe arheologice (« de la

începuturi până în zilele noastre »), reprezentant al căreia era și viitorul său conducător de teză. Ori, după temerile, de altfel destul de întemeiate, ale viitorului doctorand, asta însemna că ar fi fost nevoit să facă din teza sa un *laude* profesorului său. Spun toate acestea pentru că doamna Pîrnău mi-a vorbit despre rezerva unor arheologi de a participa la acest volum tocmai din frica sau din grija de a nu supăra pe nimeni. Ori, volumul de față se referă și la istoria foarte recentă a arheologiei din spațiul est-carpatic – de la 1918 la 2018. Trebuie spus și că un arheolog, fie el specializat în preistorie, « arheologie clasică », medievală, modernă sau contemporană, nu poate (excepțiile sunt rare) să se transforme *ad-hoc* într-un foarte bun istoric și analist al conceptelor, metodelor și tendințelor din domeniul său de specializare și asta chiar dacă este un specialist de primă mână în domeniul său. Un arheolog, în calitatea lui de interpret de contexte și artefacte arheologice, folosește metode și concepte complet diferite de cele ale unui istoric sau sociolog al științei. Or, pentru o cât mai bună înțelegere a trecutului și prezentului arheologiei trebuie să fii înarmat cu metodele „științei despre știință”. În loc de „cititul” profilului trebuie să fii pregătit să citești, în afară documentelor de arhivă, gesturile, atitudinile, profilurile personale ale celor care au participat nemijlocit la făurirea istoriei arheologiei (în cazul de față al arheologiei est-carpatic), adică a arheologilor și istoricilor (eventual și a anturajului lor), începând cu cei care au trecut demult în neființă și terminând cu cei mai în vârstă și mai puțin în vârstă. În loc de „intervievarea” artefactelor și contextelor arheologice trebuie să fii pregătit să-i intervievi pe aceștia din urmă⁵.

În acest sens, cred că publicarea în volumul luat în discuție a unei mărturii orale (interviu pregătit și luat după toate „regulile artei”) cu Vasile Chirica, având ca subiect experiența sa personală în domeniul arheologiei paleolitice din regiune, experiență începută acum mai bine de patru decenii⁶, ar fi fost un câștig indubitabil. Vasile Chirică este și un arheolog destul de documentat în privința trecutului și prezentului arheologiei moldave, mai ales a arheologiei ieșene, fiind unul dintre autorii monografiei despre Institutul de Arheologie din Iași⁷. În același sens, l-aș fi abordat și pe un alt autor prezent în acest volum⁸, și anume pe profesorul chișinăuian Gheorghe Postică, care activează

³ Așteptările mele au fost foarte mari și pentru că aveam experiența lecturii unui alt produs istoriografic românesc și anume a cărții *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte și modele aplicate în preistorie*, apărută încă la începutul anilor 2000, semnată de profesorul Mircea Angheliniu de la Universitatea „Valahia” (ANGHELINU 2003). Finețea analizei efectuate de Angheliniu m-a impresionat foarte mult. Eram convins, imediat după ce o citisem (în 2004) și sunt convins și acum că cele mai importante edituri din Occident s-ar bucura să o aibă printre produsele lor.

⁴ Nici nu am cum să o fac, Paleoliticul pentru mine a fost doar un vis apărut și apus încă în anul doi de facultate (1994), iar spadale și pumnalele din perioada scitică mi-au « făcut din ochi »

doar din vitrinele unor muzee și din paginile unor publicații răsfote în grabă.

⁵ Trebuie să fii pregătit chiar și de posibilitatea să sacrifici (sau să întrerupi) cariera de arheolog, cel puțin de arheolog de teren, așa cum a fost și cazul meu atunci când am început să cercetez problematica relației dintre politică (naționalism) și arheologie.

⁶ GLIGOR 2013: 374-375.

⁷ CHIRICA, APARASCHIVEI 2004.

⁸ Articolul semnat de profesorul Postică, dedicat cercetărilor arheologice ale civilizației medievale timpurii din interfluviul Nistru-Prut conține, ca și cel semnat de cei trei autori în frunte cu domnul Chirica, doar o mică secțiune, de fapt, introducerea, în care se face o incursiune rapidă în istoricul cercetării, mai ales din perioada sovietică (pp. 281-283), istoric pe care eu personal l-aș fi

în arheologia medievală de prin anii '70 ai secolului trecut⁹. În a doua jumătate a anilor '90, când îmi făceam ucenicia pe șantierul Orheiul Vechi (făcând parte din aceeași echipă cu Ludmila Pîrnău), domnul profesor Postică mi-a povestit și despre apariția primelor calculatoare la Institutul de Arheologie din Chișinău și despre cum a „îndrăznit” să le folosească, fiind printre primii, dacă nu primul arheolog medievist din capitala Republicii Moldova, care a deslușit beneficiile informaticii. Un interviu despre acest moment din istoria arheologiei chișinăuene, dar și despre alte evenimente la care a participat și despre care a mai scris¹⁰ ar fi fost, de asemenea, un mare câștig pentru volumul de față.

Fără nici o rezervă, dar cu multă eleganță, aș fi refuzat articolul despre „coeficientul de credibilitate a interpretărilor vestigiilor arheologice...” (pp. 121-126), semnat de distinsul profesor Ion Niculiță, cel care timp de mai mulți ani a condus Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Moldova și care a crescut mai multe generații de arheologi chișinăueni¹¹. L-aș fi refuzat în schimbul unui interviu serios, principalul scop fiind relatarea experienței sale acumulate pe parcursul mai multor decenii petrecute în arheologia moldovenească „de peste Prut”.

Că tot vorbesc despre arheologii generațiilor mai în vârstă, trebuie să remarc lipsa dintre autorii volumului a academicianului Victor Spinei și a profesorului Dan Gh. Teodor. Sigur, prezența lor nu era obligatorie, dar ambii, fără nici o îndoială, ar fi avut ce scrie sau spune. Din propria experiență, știu că profesorul Spinei este o persoană generoasă, dându-mi acum câțiva ani, mie și colegului Sergiu Musteață, un foarte interesant interviu¹². Presupun că și Dan Gh. Teodor nu este mai puțin generos. Îmi amintesc de discuțiile interesante de la Institutul de Arheologie din Iași, unde am fost de mai multe ori, pe parcursul anului 2003. Pregătindu-mi teza de doctorat la Universitatea Laval, l-am sunat de peste ocean pentru unele întrebări legate de relațiile dintre arheologii români și sovietici, la care mi-a răspuns fără rezervă.

Câteva articole prezente în volum mi-au atras atenția în mod deosebit, fie prin faptul că sunt bine documentate, fie pentru că subiectele tratate mă interesează mai mult decât altele, fie din ambele motive. Astfel, profesorul Nicolae Ursulescu de la Universitatea din Iași, într-o bună tradiție pozitivistă, schițează o sinteză, care pare a fi bine documentată, a istoriei cercetării Neoliticului de pe ambele maluri ale Prutului, pe care o împarte în trei mari etape (pp.

59-103). Cu siguranță că, dacă ar fi avut posibilitatea, profesorul Ursulescu ar fi intru totul de acord să înlocuiască, la pagina 88, verbul « a apărut » cu « s-au intensificat substanțial » sau « s-au multiplicat în mod evident » acolo unde vorbește despre posibilitățile post-decembriste ale arheologilor din România de a participa la manifestări științifice și deplasări de documentare în exteriorul țării, precum și a instruirii tinerilor la universitățile occidentale. Ca și alți arheologi menționați mai sus, profesorul Ursulescu ar fi putut da și el un interviu, dat fiind vechimea și experiența sa în domeniul arheologiei, fiind și cel care a pus bazele, între anii 1965-1984, predării acestei discipline la Universitatea suceveană (pe atunci Institutul pedagogic)¹³.

Articolul semnat de profesorul de la Universitatea Pedagogică „Ion Creangă” din Chișinău, Octavian Munteanu (pp. 217-241) și cercetătorul postdoctorand Vasile Iarmulski de la Freie Universität Berlin mi-a atras atenția și prin expunerea logică, suplă și bine documentată a istoriei cercetării culturii Poienesti-Lucașeuca, dar și pentru că prin analiza făcută asupra interpretărilor lăsate de arheologul moscovit G. B. Fedorov, « pionerul cercetării culturii Poienesti-Lucașeuca din spațiul de la est de Prut » (p. 231), au lăsat în urmă modul de multe ori clișeic de a trata cercetarea arheologică din perioada sovietică, conform căruia arheologii din alte centre sovietice de cercetare ar fi venit în RSSM exclusiv pentru a distorsiona istoria ei¹⁴.

Alte două articole, după părerea mea, bine documentate sunt cele semnate de Ludmila Pîrnău, cea care și-a asumat și rolul de co-editor al volumului de față, și Ion Tentiuc, arheolog medievist de la Muzeul Național de Istorie a Moldovei din Chișinău. Primul autor face o incursiune în « cercetarea arheologică a așezărilor rurale medievale din răsăritul Moldovei » istorice (pp. 413-456), al doilea propune o interpretare a ceea ce el numește « paradigme privind originea românilor din spațiul est-carpatic în istoriografia sovietică » (pp. 237-370). Mă voi opri mai mult asupra acestui din urmă articol. Incursiunea istoriografică propusă de Ion Tentiuc este cu adevărat impresionantă. Autorul dă dovadă de o bună cunoaștere a mediului istoriografic despre care vorbește, dar și a literaturii care până la el a abordat acest subiect sau subiecte conexe (ex. cercetarea arheologică a slavilor, istoriografie și propagandă în Moldova sovietică etc.). O spun în

nuanțat considerabil. Pentru părerea mea privind cercetarea arheologică a evului mediu din perioada sovietică vezi: STAMATI 2019. În rest, autorul ne prezintă interpretarea sa a situației demografice, etnice, economice, a spiritualității, a organizării sociale, politice și militare a comunităților de pe teritoriul și din epoca pe care le studiază.

⁹ SOCHIRĂ 2004.

¹⁰ POSTICĂ 2016: 66-74; POSTICĂ 2016: 10-12.

¹¹ MATVEEV 2019: 507-509.

¹² STAMATI, MUSTEAȚĂ 2017: 216-258.

¹³ IGNAT 2010: 167-170.

¹⁴ Trebuie să atenționez cititorul că domnul Octavian Munteanu mi-a fost profesor, apoi mi-a devenit prieten foarte apropiat. Asta însă nu înseamnă că aprecierea făcută articolului său este una gratuită. În istoriografia din Republica Moldova, arheologul moscovit G. B. Fedorov a fost într-adevăr tratat adesea (mai ales în anii 90) în culori exclusiv sau preponderent negative. Pentru o analiză mai recentă a activității lui Fedorov în RSS Moldovenească vezi: STAMATI 2019: 60-147. În rest, bineînțeles că cititorii își vor face propriile lor păreri despre acest articolul, ca și despre celelalte.

cunoștință de cauză. Eu însumi am dedicat mai multe lucrări acestui subiect¹⁵. Este adevărat că unele dintre lucrările mele sunt publicate în reviste de specialitate din afara României și Moldovei, ele sunt însă ușor de găsit pe internet (www.academia.edu). Cu toate acestea, autorul articolului discutat nu face nici o referire la ele, măcar pentru a spune ca nu este de acord (și de ce ?) cu interpretările regăsite acolo. Vreau să cred că domnul Tentiuc nu a făcut-o din rea/credință, ci doar pentru că i-au scăpat din vedere, așa cum până acum mi-a scăpat din vedere și mie capitolul despre istoriografia sovietică din monografia sa apărută în 2017¹⁶, despre care am aflat din acest volum, fiind citat și în articolul său (p. 337, nota 1) și în cel semnat de Ludmila Pîrnău (p. 440, nota 139). În orice caz, mi-ar face plăcere să discut cu domnia sa și despre aceste paradigme, dar și despre cum anume marxismul sau « metodologia marxistă » a provocat, deopotrivă cu « clișeele de sorginte panslavistă » acea « adevărată criză în sistemul de cercetare din statele componente ale URSS și cele ale lagărului socialist » despre care vorbește în articolul său (p. 338). Trebuie să spun că Ludmila Pîrnău, deși nu vorbește despre o astfel de criză, totuși menționează și ea influența « învățăturii marxiste » sau a « spiritului marxist » asupra cercetării lumii rurale medievale din perioada sovietică¹⁷ (pp. 415, 441). După părerea mea, ambii autori au tot ce le trebuie pentru a demara un mic proiect de cercetare prin care să verifice dacă marxismul a influențat cu adevărat și dacă da în ce măsură și în ce anume, arheologia medievală din Moldova sovietică. Ambii manifestă un interes vădit pentru istoria cercetării arheologice din RSSM, ambii au acces la literatura de specialitate produsă în perioada sovietică, dar și la documentele depozitate în arhivele din Chișinău¹⁸.

Informații și idei interesante despre trecutul și prezentul cercetării arheologice la est de Carpați sunt de găsit și în alte articole propuse în volumul de față. Mă voi limita însă doar la notarea unor interogații apărute după lectura unora dintre ele. Astfel, în concluziile articolul său « Despre metodele de cercetare arheologică din Bucovina austriacă » (127-139), Bogdan-Petru Niculică de la Muzeul Național al Bucovinei anunță că „Datele privitoare la modalitățile de practicare a arheologiei în perioada austriacă sunt relativ puține, iar posibilitățile maximei exploatare istoriografice au fost aproape atinse, întrucât izvoarele documentare sunt limitate (poate doar în arhivele

și muzeele vieneze să existe unele documente inedite)” (p. 136). Mă întreb însă dacă nu ar fi fost mai prudent ca autorul, înainte de a face această afirmație, să verifice și literatura din Ucraina despre istoricul cercetărilor arheologice din Bucovina ? De asemenea, trebuie să remarc că prin această afirmație, autorul își contrazice propria idee expusă în introducere, acolo unde spune că „De-a lungul anilor care au urmat [se are în vedere perioada care începe cu sfârșitul anilor 60 ai secolului trecut], au mai fost produse contribuții istoriografice privitoare la începuturile, evoluția și conținutul arheologiei din acest spațiu administrativ austriac [se are în vedere Bucovina]. În concordanță cu aserțiunile formulate, ne racordăm și noi la părerea că încă sunt multe documente de cercetat și descoperiri sau personalități de exploatat istoriografic” (p.128).

În articolul său dedicat cercetării vestigiilor atribuite dacilor liberi din județul Neamț (pp. 243-2279), George Dan Hânceanu de la Muzeul de Istorie din Roman, deplângând „comoditatea” și „preferința” unor colegi de breaslă pentru arheologia de birou și goana acestora după „rezultate spectaculoase, în general provenite din tezaure descoperite întâmplător”, presupune, pe de o parte, că situația „se datorează și faptului că, în a doua jumătate a secolului al XX-lea, specialiștii au descoperit noi culturi arheologice pentru spațiul românesc, iar contradicțiile apărute au fost clarificate cu argumente, motiv pentru care generația tânără nu prea mai are probleme de lămurit sau obiective de îndeplinit, majoritatea descoperirilor încadrându-se la categoria „vestigii comune”, deja cunoscute,” (p.264). Pe de altă parte, autorul susține că, „practic, credem că este un semnal de alarmă asupra lipsei de specialiști din domeniu care va genera un vid de cunoaștere și o stagnare a cercetării culturii dacilor liberi ” (p.267). Mă întreb însă, dacă „contradicțiile” despre care vorbește autorul au fost într-adevăr „clarificate” și dacă „generația tânără” chiar „nu prea mai are probleme de lămurit sau obiective de îndeplinit”? Să zicem că răspunsul rămâne afirmativ, în acest caz sunt însă curios să aflu de ce trebuie să tragi alarma asupra curenței de noi specialiști ? Mai are rost să ne impacientăm în fața pericolului unui „vid de cunoaștere” și a unei „stagnări a cercetării” când „contradicțiile apărute au fost clarificate cu argumente” și „generația tânără nu prea mai are probleme de lămurit sau obiective de îndeplinit”?

¹⁵ STAMATI 2002: 183-202; STAMATI 2013: 779-794; STAMATI 2014: 361-372; STAMATI 2015: 81-95; STAMATI 2016: 195-213; STAMATI 2017: 53-80. Vezi și recent apăruta carte, STAMATI 2019.

¹⁶ TENTIUC 2017: 15-34.

¹⁷ În articolul său, Ludmila Pîrnău vorbește despre tendințiozitatea mai multor arheologi din perioada sovietică, „excepție făcând, după o perioadă de activitate, I. Hîncu” (p. 429). Mi-ar fi plăcut ca doamna Pîrnău să explice pe scurt (poate într-o notă) ce anume din activitatea lui Ion Hîncu a făcut-o să considere că el „după o perioadă de activitate” nu mai era tendențios.

¹⁸ Acum câțiva ani, analizând literatura arheologică medievală din Moldova sovietică, dar și mai multe documente de arhivă (Arhiva Academiei de Științe din Moldova), nu am reușit să identific o influență a „învățăturii marxiste” asupra acestora: STAMATI 2019: 45-47. Profesorul Florin Curta de la Universitatea din Florida a reușit însă să identifice în mediul arheologilor medievști din România din perioada comunistă un arheolog care a manifestat un interes real și sincer pentru aplicarea teoriei marxiste. Este vorba de Maria Comșa: CURTA 2020 (în curs de apariție); CURTA, STAMATI 2020 (în curs de apariție).

Pe arheologul Cătălin Hriban de la Institutul de Arheologie din Iași, care semnează un articol despre „Primele cercetări arheologice în Iași și problema începuturilor orașului” (pp. 391-412) l-aș fi rugat să explice de ce totuși, „Înainte de a întreprinde orice demers asupra istoricului cercetării arheologice într-un teritoriu dat, ar trebui înțelese începuturile locuirii în respectivul areal” (p. 391) ? De ce, „În acest sens, cercetătorul ar trebui să exploreze legătura strânsă între natură și forma terenului, pe de o parte, și habitatul uman de cealaltă” (p. 391) ? Lista întrebărilor ar putea fi cu ușurință lungită și pe seama altor autori, mă voi opri însă aici.

Concluzionând, în viziunea mea, volumul editat de arheologii Vasile Diaconu și Ludmila Pîrnău trebuie văzut ca o încercare sau mai bine zis ca un test care arată că un astfel de demers istoriografic nu este ușor, dar că el trebuie dus mai departe. Din când în când, sau la anumite etape (și nu neapărat cu prilejul unor date rotunde), arheologii ca și reprezentanții altor științe socio-umane (istorici, etnologi, antropologi etc.) trebuie să se uite înapoi, dar și în „prezentul înconjurător” pentru a-și redefini identitatea și aserțiunile, pentru a pune în mișcare strategii cu ajutorul cărora să poată face față acestui prezent, dar și viitorului apropiat. Ori, altele au fost provocările pentru arheologie și arheologii români acum treizeci – patruzeci de ani (sau acum o sută de ani) și altele sunt acum. O ideologie (de tip sovietic) a lăsat locul alteia (de tip neoliberal), „une raison d'être” a înlocuit-o pe alta, sau poate încă nu sau nu în totalitate ? Astfel, răsfoind unele publicații arheologice apărute în ultimii ani sau citind intervențiile unor arheologi din *mass-media*, putem constata cu ușurință că paradigma națională care își ea avântul în spațiul românesc în secolul al XIX-lea încă nu și-a consumat pe deplin influența.

În orice caz, reflecțiile asupra trecutului, prezentului și viitorului arheologiei (în cazul dat, est-carpatic) merită să fie continuate, poate chiar sub forma unui nou proiect dirijat chiar de cei doi editori. Ar fi păcat ca experiența acumulată de aceștia să se piardă: nu este deloc ușor să-i convingi pe cei care au bani să finanțeze proiecte care „nu aduc bani”, nu este ușor nici să negociezi cu potențialii autori, să refuzi unele articole pentru calitatea lor sau pentru că nu se încadrează în tematica anunțată etc. Noul proiect ar putea lua și forma unui volum de interviuri cu reprezentanții diferitor generații de arheologi, volum care ar semăna oarecum cu cel semnat de Sever Dumitrașcu în 1995 în care se regăsesc mărturiile a 104 arheologi români¹⁹. Bineînțeles, noul proiect și respectiv noul volum trebuie să fie realizat la un cu totul alt nivel teoretic și metodologic.

IURIE STAMATI

BIBLIOGRAFIE

ANGHELINU 2003 Anghelinu, M., *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România*.

Concepte și modele aplicate în preistorie, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște.

CHIRICA, APARASCHIVEI 2014 Chirica, V., Aparaschivei, D., *Institutul de arheologie Iași*, in col. BAI, XIII, Iasi.

CURTA 2020 (în curs de apariție) Curta, Fl., *Marksizm v rabotakh Marii Komsha* [Marxism în opera Mariei Comșa], in: *Stratum plus*, 5.

CURTA, STAMATI 2020 (în curs de apariție) Curta, Fl., Stamati, Iu., *Women Archaeologists Under Communism: Breaking the Glass Ceiling*, Springer, New York.

DUMITRAȘCU 1995 Dumitrașcu, S., *Arheologia română la sfârșit și început de mileniu. Convorbiri cu 104 arheologi români*, Ed. Universității din Oradea, Oradea.

GLIGOR 2013 Gligor, M., *Dr. Vasile Chirica la 70 de ani*, in: *ArhMold*, 36, 374-375.

IGNAT 2010 Ignat, M., *Une reconnaissance bien méritée : l'accordage du titre de Doctor Honoris Causa au professeur Nicolae Ursulescu*, in: *Codrul Cosminului*, XVI, 1, 167-170.

MATVEEV 2019 Matveev, S., *Profesorul Ion Niculiță la 80 de ani*, in: *Tyrageia*, S.N. XIII, 1, 507-509.

POSTICĂ 2016 Postică, Gh., *Periplul unei monografii interzise*, in: *Scara vieții* de I. Hîncu, editat de Gh. Postică, Ed. Cartdidact Chișinău, 66-74.

POSTICĂ 2016 Postică, Gh., *Personalitatea arheologului Ion Hîncu*, in: *Scara vieții* de I. Hîncu, editat de Gh. Postică, Ed. Cartdidact Chișinău, 10-12.

SOCHIRCĂ 2004 Sochircă, Z. (ed.), *Gheorghe Postică la 50 de ani*, ULIM\Cartdidact. Chișinău.

STAMATI 2019 Stamati, Iu., *The Slavic Dossier. Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova: Between State Propaganda and Scholarly Endeavor*, BRILL, Leiden-Boston.

STAMATI 2017 Stamati, Iu., *Pourquoi les Roumains ne sont-ils pas devenus un peuple slave ? Essai sur la place des Slaves médiévaux dans l'historiographie nationale roumaine (XVIIe siècle – début du XXe siècle)*, in: *Ethnologies*, 37, 2, 53-80.

STAMATI 2016 Stamati, Iu., *Încercări de sovietizare a arheologiei românești (sfârșitul anilor 40 – mijlocul anilor 50 ai secolului al XX-lea)*, in: *Archiva Moldaviae*, 8, 195-213.

STAMATI 2015 Stamati, Iu., *Two chapters of the Sovietization of the Romanian archaeology (from the late 1940s to the mid-1950s)*, in: *Archaeologia Bulgarica*, 19, 1, 81-95.

¹⁹ DUMITRAȘCU 1995.

STAMATI 2014 Stamati, Iu., *Entre l'internationalisme et le patriotisme : les Slaves et l'ethnogenèse des Moldaves dans l'historiographie soviétique des années 1924-1940*, in: *Revue des études slaves*, 85, 2, 361-372.

STAMATI 2013 Stamati, Iu. *Les Slaves et la genèse des Roumains et de leurs États selon la tradition historiographique russe, de la chronique Voskresenskaja à Lev Berg*, in: Curta, Fl., Maleon, B.-P. (eds.), *The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 779-794.

STAMATI 2002 Stamati, Iu., *Cercetarea istorico-arheologică cu privire la secolele V/VI-VII P.Chr. în Republica Moldova, între anii 1950-1990*, in: *EphNap*, 12, 183-202.

STAMATI, MUSTEAȚĂ 2017 Stamati, Iu., Musteață, S., *Din periplul biographic al unui distins istoric. Interviu cu academicianul Victor Spinei*, in: *Plural, History, Culture, Society*, 5, 1, 216-258.

TENTIUC 2017 Tentiuc, I., *Populația din Moldova Centrală în secolele X-XIII*, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău.

ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE DIN IAȘI ÎN ANUL 2019¹

Evaluarea performanței științifice în domeniul arheologiei presupune parcurgerea unor activități variate și obținerea unor rezultate notabile atât în activitatea de cercetare teoretică, dar și în munca de teren. Pe lângă publicațiile și comunicările științifice, rodul unei documentări temeinice în biblioteci, arhive și în bazele de date electronice, participarea la săpături arheologice și prelucrarea artefactelor rezultate din aceste cercetări sunt activități specifice meseriei de arheolog. Evaluarea de teren în vederea verificării potențialului arheologic al unei arii țintă, supravegherile arheologice și săpăturile preventive sunt activitățile de cercetare cele mai solicitante în ultimii ani. Bineînțeles că acestea presupun și un efort suplimentar, precum și o abordare diferită față de clasicele săpături sistematice. Aparatura necesară, metodele de cercetare, precum și implicarea factorului uman sunt componente indispensabile pentru o muncă de calitate. În ultimii ani, Institutul de Arheologie din Iași a urmat acest trend și a participat la proiecte importante de cercetare pe traseele unor lucrări de infrastructură, la inițiative de restaurare a unor monumente istorice și la cercetarea unor situri urbane de prim rang. Totuși, atragem atenția, din nou, că obiectivul primordial al unui institut al Academiei Române rămâne cercetarea fundamentală care, în cazul specializării arheologie se poate realiza cel mai bine pe șantierele de cercetări arheologice sistematice. De altfel, rezolvarea acestei probleme ar conduce către satisfacerea unui deziderat prioritar al cercetării arheologice românești: cercetarea exhaustivă, temeinică a obiectivelor de patrimoniu, fără presiunea constructorului sau a termenelor limită.

În contextul evocat mai sus, pe parcursul anului 2019 cercetătorii din Institutul de Arheologie Iași au efectuat numeroase deplasări în țară și în afara granițelor României pentru a ajunge pe șantierele arheologice pe care lucrează și pentru a participa la conferințe sau la diverse stagii de documentare doar din surse proprii. Aproape ca un clișeu, atragem atenția, din nou, că este imperios necesar ca măcar investiții minimale să se facă în activitățile de cercetare ale Institutului, prin luarea în considerare a condițiilor aparte ce sunt necesare cercetării arheologice.

Pe de altă parte, trebuie apreciată ca un pas mic, dar totuși important pentru sprijinirea institutelor, inițiativa instituirii unei competiții interne de granturi de cercetare atribuite institutelor și cercetătorilor cu profil umanist din Academia Română. Este un bun început și sperăm ca în viitor să beneficiem de astfel de oportunități inclusiv pentru cercetarea arheologică de teren.

În cele ce urmează vom detalia activitatea colectivului de cercetători din cadrul instituției noastre, sprijinit de un personal auxiliar dedicat și care contribuie de cele mai multe ori la bunul mers al cercetării.

În anul evaluat au fost raportate **patru teme de cercetare** definitive, prevăzute în **Planul de cercetare al Institutului**, în care au fost implicați **patru cercetători**. Rezultatele cercetărilor au fost diseminate prin publicarea lor fie sub forma unor cărți, fie a unor studii de amploare în reviste de prestigiu din țară și străinătate, dar și prin numeroase prezentări la colocvii și conferințe din țară și din afara României.

Mai sunt în desfășurare încă **14** teme de cercetare și s-au propus încă **trei** teme începând cu anul 2020, în care sunt angrenați **trei** specialiști din Institut.

Institutul de Arheologie din Iași a fost organizator sau co-organizator a **șapte manifestări științifice internaționale** în anul 2019, iar cercetătorii noștri au prezentat **48 de comunicări științifice** la simpozioane și congrese internaționale. Cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași au efectuat mai multe deplasări pentru susținerea unor comunicări științifice sau conferințe în centre universitare și de cercetare din 16 state europene, dar și extracomunitare.

Au fost organizate **trei** manifestări cu caracter național, respectiv colocviul anual, deja cu o tradiție importantă, axat pe cercetarea arheologică din Institut, cu invitați din peste 30 de centre de cercetare și universitare

¹ Raportul a fost realizat pe baza rezultatelor pe care fiecare cercetător al Institutului le-a raportat în fișa de autoevaluare și pentru care este răspunzător relativ la corectitudinea și veridicitatea informațiilor.

din țară, din Republica Moldova, dar cu reprezentativitate și din Germania, Italia, China. Cercetătorii din cadrul Institutului au prezentat **34 de comunicări și conferințe** în diferite centre științifice din țară.

Cercetările arheologice de teren au fost destul de consistente și în acest an, conform strategiei stabilite încă de acum câțiva ani, în ciuda lipsei totale a fondurilor din partea Academiei Române. Astfel, cercetătorii noștri dețin șefia a cinci șantiere, încă prea puține pentru potențialul pe care îl avem, dar conducem șapte sectoare pe cele nouă șantiere la care 14 cercetători au participat în cursul anului 2019.

În ceea ce privește proiectele și granturile pe care membrii Institutului le-au coordonat sau în care sunt membri activi, amintim că în decursul anului 2019 au fost implicați **12** cercetători din Institut în astfel de proiecte. **Cinci** dintre ei au condus sau au în derulare proiecte UEFISCDI (V. Spinei, V. Cojocaru, L. Grumeza, Al. Rubel, S. Musteață – cercetător asociat Institutului), iar un grant al Academiei Române a fost câștigat recent de către dr. L. Pîrnău.

În plus, s-au mai derulat **peste 25 de contracte extrabugetare** din descărcările de sarcină arheologică și consultații de specialitate oferite cu prilejul diferitelor lucrări desfășurate pe teritoriul municipiului Iași și în alte zone ale Moldovei. Echipa de cercetare preventivă de la Institutul nostru înglobează membri din toate departamentele, de specializări diferite, fapt care conduce către creșterea calității cercetării științifice.

La capitolul realizări cu relevanță deosebită este de menționat premiul "V. Pârvan" al Academiei Române, pentru lucrarea *Moneda în așezările Daciei Romane*, Editura Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2017, acordat dr. Lucian Munteanu. Dr. Alexander Rubel a primit o bursă pentru Senior research fellow la prestigiosul Jesus College, Oxford, iar dr. D. Aparaschivei și dr. G. Bilavski au beneficiat de câte o bursă oferită de către Fundația academică Elias, la Viena. De asemenea, dr. Ștefan Honcu a primit prin concurs național o bursă postdoctorală în cadrul proiectului PROGRAMUL OPERAȚIONAL CAPITAL UMAN (POCU/380/6/13/123623). Ca un proiect de excepție început în cursul anului 2019 amintim cercetarea arheologică coordonată de doamna dr. C.-M. Lazarovici, pe șantierul de la Dobrovăț – Iași, în parteneriat cu Institutul de Arheologie al Academiei de Științe a Republicii Populare Chineze din Beijing. Este prima colaborare de acest gen din Europa.

I. SITUAȚIA PERSONALULUI DE CERCETARE

Institutul de Arheologie Iași al Academiei Române – Filiala Iași și-a păstrat organizarea în trei sectoare de cercetare (departamente): **Arheologie preistorică** (șef de sector: dr. V. Chirica); **Arheologie clasică** (șef de sector: dr. Al. Rubel); **Arheologia epocii migrațiilor și a Evului mediu** (șef de sector: dr. C. Chiriac), la care se adaugă un sector de Arheologie preventivă ce înglobează circa 70 % din cercetătorii celorlalte departamente.

În Institut s-au înregistrat de la începutul anului 2019 mici modificări în structura personalului de cercetare. Astfel, a fost angajat la departamentul de Arheologie preistorică domnul Lie Marian, pe un post de CS, normă întreagă. În schimb, domnul prof. dr. Adrian Poruciuc a fost pensionat începând cu 30 iunie 2019. Pe parcursul anului au avut loc și unele perturbări soldate cu modificarea normelor unor colegi din Institut, ca urmare a unor adrese imperative venite dinspre Ministerul de Finanțe, pe filiera Academiei Române-București. În urma acestor adrese, doamnei dr. Magda Lazarovici, una dintre colegele cu o activitate prodigioasă, i s-a înjumătățit norma de bază, pe motiv că a atins vârsta de pensionare. Totuși, remarcăm injustețea fie și doar morală a actului, de vreme ce, conform legii și a regulamentelor Academiei, doamnei Lazarovici i-a fost avizată prelungirea activității pentru anul 2019, de către Consiliul Științific al Institutului Iași, hotărâre confirmată de către Filiala Iași a Academiei Române.

Astfel, în acest moment în Institut activează 19 cercetători, dintre care 17 au normă întreagă și doi cu jumătate de normă. Este de remarcat că 17 cercetătorii din Institut sunt doctori în științe, iar doi sunt doctoranzi.

I. PROGRAME ȘI TEME DE CERCETARE

Conform Programului de cercetare al Institutului de Arheologie Iași, în 2019 s-au încheiat patru teme de cercetare, după cum urmează:

1. *Podișul central moldovenesc în secolele VII-III a. Chr* (responsabil: dr. Alexandru Berzovan), în Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-nistrean*;
2. *Paleoliticul superior vechi în spațiul est-carpatic (carpato-nistrean)* (responsabil: drd. Elena Cristina Cordoș), în Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-nistrean*;

3. *Arheologia preventivă în Iași și în regiunea Moldovei (2015-2019). Noi oportunități de cercetare pentru Institutul de Arheologie Iași* (responsabil : dr. Dan Aparaschivei), în Programul Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d. Hr ;
4. *Credințe religioase pre-creștine reflectate în termeni românești (precum filmă, julfă, știmă și vâlvă) ale căror forme și sensuri indică preluări din idiomuri vechi germanice vorbite în regiuni din estul și sud-estul Europei în prima parte a mileniului I* (responsabil: dr. Adrian Poruciuc), în Programul Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.

Noile teme propuse și aprobate începând cu 1 ianuarie 2020 sunt:

1. *Gravettianul și Epigravettianul în spațiul est-carpatic al României. Transformări culturale în timpul ultimului maxim glaciatic* (responsabil: drd. Cristina Cordoș), în Programul Civilizații preistorice în spațiul carpato-nistean;
2. *La hotarele Marii Stepe. Topografia și arheologia cetăților Epocii Fierului situate între Carpați și Prut (sec. 5-3 î.Hr.)* (responsabil : dr. Alexandru Berzovan), în Programul Civilizații preistorice în spațiul carpato-nistean ;
3. *Arheologia preventivă și impactul său asupra revigorării cercetării științifice de specialitate în regiunea Moldovei* (responsabil : dr. Dan Aparaschivei), în Programul Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.

II. CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN (CAMPANIA 2019) ȘI PRELUCRAREA MATERIALULUI ARHEOLOGIC

În anul 2019, cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași au participat la săpături arheologice pe mai multe șantiere din țară și/sau au prelucrat materialul arheologic din siturile în care au activat, după cum urmează:

1. Șantiere arheologice sistematice

- **Dr. D. Aparaschivei**, șantierul Slava Rusă-*Ibida* – coordonator sector
- **Dr. D. Aparaschivei**, șantierul *Aegyssus* – coordonator sector
- **Dr. Al. Berzovan**, șantierul Dobrovăț – Pădurea Buda (jud. Iași) – membru colectiv
- **Dr. G.-A. Bilavski**, șantierul *Aegyssus* – coordonator sector
- **Dr. S.-P. Boțan**, șantierul Slava Rusă-*Ibida* – membru colectiv
- **Dr. C. Chiriac**, șantierul Slava Rusă-*Ibida* – coordonator sector
- **Dr. V. Chirica**, șantierul Mitoc – șef de șantier
- **Drd. C. Cordoș**, șantierul Bistricioara Lutărie III (jud. Neamț) - membru colectiv
- **Drd. C. Cordoș**, șantierul Mitoc – membru colectiv
- **Drd. C. Cordoș**, șantierul Sântana – Cetatea Veche, Arad – membru colectiv
- **Dr. Șt. Honcu**, șantierul *Argamum* – coordonator sector.
- **Dr. C.-M. Lazarovici**, șantierul Rupea (jud. Brașov) – șef de șantier
- **Dr. C.-M. Lazarovici**, șantierul Scânteia, jud. Iași – șef de șantier
- **Dr. C.-M. Lazarovici**, șantierul Dobrovăț, jud. Iași – șef de șantier
- **Drd. M. Lie**, șantierul Sântana – Cetatea Veche, Arad – membru colectiv
- **Drd. M. Lie**, șantierul Toboliu, Dâmbu Zănelor – membru colectiv
- **Dr. L. Munteanu**, șantierul *Argamum* (jud. Tulcea) – membru colectiv
- **Dr. A. Rubel**, șantierul Slava Rusă-*Ibida* – coordonator sector.

2. Șantiere arheologice preventive, supravegheri arheologice/cercetări de suprafață și interdisciplinare

- (Responsabili științifici) **dr. D. Aparaschivei**, **dr. G.-A. Bilavski**, **dr. C. Hriban**, **dr. Șt. Honcu**, **dr. S.-P. Boțan**, **dr. L. Munteanu**, **dr. L. Pirnău**; (membri în colective de cercetare) **drd. C. Cordoș**, **drd.**

Marian Lie, dr. L. Grumeza, dr. Al. Berzovan, dr. D.-M. Vornicu – derularea de activități de cercetare arheologică preventivă, supraveghere arheologică și evaluări de teren în circa 25 de proiecte desfășurate pe teritoriul orașului și a județului Iași, dar și în alte județe ale Moldovei (trebuie subliniată participarea unui colectiv consistent din Institut pe șantierul Varianta ocolitoare a municipiului Bacău, situl nr. 2, proiect definitivat cu succes în primăvara anului 2020).

- **Dr. Al. Berzovan** – sondaj arheologic în situl de la Dobrovăț – Cetățuia, cercetări arheologice de teren (periegheze) în următoarele localități: Dagăța, Aroneanu, Dobrovăț (jud. Iași).
- **Dr. G. Bilavski** – periegheză în zona satelor Golești, Câmpineanca, Dragosloveni, Cărligele și Jariștea (jud. Vrancea).

3. Prelucrarea materialului arheologic

- **Dr. D. Aparaschivei** – prelucrarea obiectelor de metal de la Slava Rusă-*Ibida* și *Aegyssus*, jud. Tulcea.
- **Dr. Al. Berzovan** – prelucrare materiale arheologice ca urmare a sondajului efectuat în punctul Dobrovăț – Cetățuia (jud. Iași).
- **Dr. G. Bilavski** – prelucrarea materialului ceramic de la *Aegyssus*, *Ibida*, Camena (jud. Tulcea); prelucrarea materialului arheologic descoperit la Oltina (jud. Constanța); prelucrarea materialului arheologic descoperit în săpăturile de salvare și preventive din Iași; prelucrarea materialului din fier, os și ceramică descoperit în colecțiile școlare din jud. Iași (Dobrovăț, Miroslova, Bârnova, Cărlig, Breazu).
- **Dr. S.-P. Boțan** – prelucrarea materialului vitric de la *Tropaeum Traiani* (jud. Constanța).
- **Dr. C. Chiriac** – prelucrarea materialului vitric din Dobrogea (Slava Rusă-*Ibida*, jud. Tulcea); prelucrarea unor sigilii de la Oltina (jud. Constanța) și *Noviodunum* (jud. Tulcea).
- **Dr. V. Chirica** – prelucrare materiale arheologice recoltate din cercetările proprii, dintre anii 1978-2016 (Mitoc).
- **Drd. C. Cordoș** – prelucrare material arheologic provenit din săpăturile sistematice desfășurate la Bistricioara Lutărie III și Mitoc Malu Galben din ultimele campanii.
- **Dr. L. Grumeza** – Prelucrare material sarmatic din cadrul Muzeului Județean Botoșani (siturile de la Mitoc, Ripiceni, Prăjeni etc.).
- **Dr. L. Grumeza** – Prelucrare material sarmatic din cadrul Muzeului Banatului Timișoara și material gepidic din cadrul Muzeului Național al Transilvaniei Cluj-Napoca.
- **Dr. Șt. Honcu** – prelucrarea materialului arheologic de pe situl 2 din cadrul șantierului de pe varianta ocolitoare a municipiului Bacău.
- **Dr. C.-M. Lazarovici** – Fotografierea, completarea ilustrației grafice și introducerea în bazele de date a statuetelor zoomorfe din așezarea Cucuteni A de la Scânteia, jud. Iași; fotografierea și introducerea în bazele de date a materialelor arheologice din așezarea Săndulești-La Stână (jud. Cluj).
- **Dr. L. Munteanu** – curățare, conservare, cântărire, măsurare, fotografiere și identificare a monedelor romane aflate în colecțiile următoarelor instituții: Institutul de Arheologie din Iași, Complexul Muzeal „Moldova” Iași, Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra Neamț, Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, Muzeul de Istorie din Roman, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” din Bacău, Muzeul Vrancei din Focșani.
- **Dr. L. Pîrnău** – prelucrare material arheologic provenit din săpăturile preventive din Iași și de la Orheiul Vechi (com. Trebujeni, Republica Moldova).
- **Dr. D.-M. Vornicu** – prelucrare de material arheologic: Varianta Ocolitoare a Municipiului Bacău, sit 2.

III. MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE ORGANIZATE DE INSTITUT

1. Manifestări științifice internaționale organizate de membri ai Institutului

• **V. Chirica, C. Cordoș** (org.) Colocviul internațional *Le Paléolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paléolithique supérieur européen*, Iași, 8-10 mai.

• **V. Cojocar, L. Grumeza** (org.) Panelul tematic *Migrations and Identity in Eurasia from the Ancient Times to the Middle Ages*, la conferința Humboldt „Migrations and Identity in European History: Communities, Connections, Conflicts”, Iași, 26-28 septembrie.

- **L. Grumeza** (org.), Workshop-ul *Advances in Sarmatian Studies: Artefacts, Bones and Ethnic Identities*, Iași, 24-25 septembrie.
- **C.-M. Lazarovici** (org.), Simpozionul internațional *From Symbol to Sign. Symbol and sign in relation to fire and light. In memory of Harald Hauptmann (1936-2018)*, Suceava, 20-22 septembrie.
- **Al. Rubel** (co-org.) Al XI-lea Simpozion European de Artă Religioasă, Conservare și Restaurare, Facultatea de Geografie și Istorie a Universității din Valencia (Spania), 09-13 aprilie.
- **V. Spinei** (org.) *Migration und Identität im rumänischen Kulturraum. Multidisziplinäre Zugäng*, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, 23-25 mai.
- **V. Spinei** (org.) *Migration und Identität in der Geschichte Europas: Gemeinschaften, Vernetzungen, Konflikte*, în colaborare cu Humboldt-Club Iași, Deutsches Kulturzentrum Iași, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung - Regensburg, Iași, 26-28 septembrie.

2. Manifestări științifice naționale organizate de membri ai Institutului

- **D. Aparaschivei, G. Bilavski, L. Pîrnău** (org.) Colocviul național *De pe situl arheologic în birou - descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova* (Zilele Academice Ieșene, ediția a XXXIV-a, 2019), Iași, 23-25 octombrie.
- **G. Bodi** (co-org.) Simpozionul de Antrozologie, organizat de Institutul de Cercetări Economice și Sociale „Gh. Zane” (Academia Română – Filiala Iași) în colab. cu Facultatea de Biologie (Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași), Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației (Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj), Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară din Iași, Complexul Muzeal Național Moldova Iași, Iași, 1-2 noiembrie.
- **V. Spinei** (org.) *Nicolae Bălcescu, 200 de ani de la naștere*, la Academia Română, București, 8 octombrie.

V. PARTICIPĂRI CU COMUNICĂRI LA MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE

1. Internaționale

- **D. Aparaschivei**, comunicarea *Together in life as well as in the afterlife. Double Graves in the Late-Roman Cemetery of Ibida (Scythia Province)*, la 25th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Berna, Elveția, 4-8 septembrie.
- **Al. Berzovan**, comunicarea *A possible explanation for the origin of Dacian term „dava” (settlement)*, la Simpozionul Internațional *From Symbol to Sign. Symbol and sign in relation to fire and light. In memory of Harald Hauptmann (1936-2018)*, Suceava, 20-22 septembrie.
- **Al. Berzovan**, A. Kovács, comunicarea *The Iron Age necropolis of Strahotin, Dângeni Commune, Botoșani County (4th century BC)*, la 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, *Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead*, Muzeul Județean Buzău, 17-20 octombrie.
- **G. Bilavski**, comunicarea *Farming and Trading in Eastern Europe during Middle Ages: economic networks between East and West*, la Simpozionul Internațional *Farming and Trading in Central Europe during Middle Ages*, Poznań, Polonia, 26-27 septembrie.
- **G. Bilavski**, comunicarea *Agriculture between crisis and stability: the reason of the mobility in the east of Carpathians territories during the early Middle Ages*, la Simpozionul Internațional al Humboldt-Kolleg, *Migrations and Identity in European History: Communities, Connections, Conflicts*, Iași, 26-28 septembrie.
- **L. Pîrnău**, L. Bejenaru, **G. Bilavski**, **C. Hriban**, **S. Boțan**, comunicarea *The Impact of Modern Urban Development on the Wild Fauna. A Significant Archaeological Find from the City of Iași (Romania)*, la International Symposium *Anthrozoology. Thinking beyond Borders*, Iași, 1-2 noiembrie.
- S. Kluiviv, R. van Balen, R. Filgueiras, C. van Ham, T. Houet, J. Kolen, K.-J. Lindholm, F. Mazier, H. Pereira, H. Renssen, J. Svenning, P. Verburg, T. Pinto Correia, B. Schuett, O. Hulea, A. Budniok, M. Mîndrescu, C. Borjas, S. Sugita, A. Howard, I. Cristea, C. Sandom, J. Krug, **G. Bodi**, R. Fyfe, M.-J. Gaillard, comunicarea *The European Landscape Learning Initiative: Past and Future Environments and Energy Regimes shaping Policy Tools*, Simpozionului *Life*, Bunnik, Olanda, 28-29 mai.

• **M. Cazacu-Davidescu**, comunicarea *Consideration on motifs and ornaments encountered in paleolithic art* la Colocviul internațional *Le Paleolithique Supérieur de Roumanie en contexte du Paleolithique Supérieur Européen*, Institutul de Arheologie Iași, 08-12 mai.

• **M. Cazacu-Davidescu**, comunicarea *Considerations on symbols of the Sun, fire, light and salt in Prehistory*, la Simpozionul internațional *From Symbol to Sign. Symbol and sign in relation to fire and light. In memory of Harald Hauptmann (1936-2018)*, Suceava, 20-22 septembrie.

• **V. Chirica**, C-V. Chirica, comunicarea *La présence des lamelles Dufour dans le Paléolithique supérieur carpato-dniestréen*, la Colocviul Internațional *Le Paléolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paléolithique supérieur européen*, Iași, 9 mai.

• T. Libois, Ph. Nigst, **V. Chirica**, P. Noiret, comunicarea *La fin de l'Aurignacien en Moldavie: comparaison de productions lamellaires dans l'Aurignacien récent de Mitoc-Malu Galben (Roumanie)*, la Colocviul Internațional *Le Paléolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paléolithique supérieur européen*, Iași, 9 mai.

• **V. Cojocaru**, **L. Grumeza**, comunicarea *Bibliography of the Northern Black Sea Area in Antiquity: BCOSPE III*, la simpozionul internațional *Pontica et Caucasia II. Interdisciplinary research on the antiquity of the Black Sea*, Varșovia, Polonia, 13-17 mai.

• **V. Cojocaru**, comunicarea *Greeks and Iranians on the Northern Black Sea Region: After 100 Years*, la Workshop-ul *Advances in Sarmatian Studies: Artefacts, Bones and Ethnic Identities*, Iași, 24-25 septembrie.

• **V. Cojocaru**, comunicarea *Development of Identities in the Black Sea Poleis: The Evidence Provided by Honoric Decrees*, la Simpozionul *Migrations and Identity in European History: Communities, Connections, Conflicts*, Iași, 26-28 septembrie.

• M. Anghelinu, L. Niță, D. Vereș, U. Hambach, **C. Cordoș**, G. Murătoreanu, comunicarea *An Eastside Story of the LGM: the Archaeology of the Gravettian/Epigravettian Interface in the Eastern Carpathians, Romania*, la Workshop-ul *The Last Glacial Maximum in Europe. State of knowledge in Geosciences and Archaeology*, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany, 20-22 martie.

• M. Anghelinu, L. Niță, **C. Cordoș**, G. Popescu, D. Veres, U. Hambach, G. Murătoreanu, M. Haendel, comunicarea *From Gravettian to Epigravettian in Eastern Carpathians: The Bistricioara-Lutărie III Settlement and its Regional Context*, la *The 3rd conference World of Gravettian Hunters*, Cracovia, Polonia, 20-24 mai.

• L. Niță, M. Anghelinu, **C. Cordoș**, comunicarea *The Shouldered Points Gravettian in Eastern Romania: Insights from the Bistricioara-Lutărie III Settlement*, la *The 3rd conference World of Gravettian Hunters*, Cracovia, Polonia, 20-24 mai.

• M. Anghelinu, L. Niță, **C. Cordoș**, D. Veres, U. Hambach, G. Murătoreanu, M. Haendel, comunicarea *Tracking technological changes across the last glacial maximum: a diachronic perspective of Gravettian-Epigravettian archeological record from the Eastern Carpathians (northeastern Romania)*, la Workshop-ul *Loess and Archeology*, Aachen, Germania, 27-30 noiembrie.

• **C. Cordoș**, M. Haendel, G. Popescu, M. Anghelinu, comunicarea *Reassessing formation processes in several Upper Paleolithic settlements in the Ceahlău Basin, NE Romania. Some chrono-cultural implications*, la Workshop-ul *Loess and Archeology*, Aachen, Germania, 27-30 noiembrie.

• **C. Cordoș**, comunicarea *A worked stone with ochre traces from Mitoc Malu-Galben*, la colocviul *Le Paleolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paleolithique Supérieur Européen*, Iași, 8-10 mai.

• M. Anghelinu, L. Niță, **C. Cordoș**, G. Popescu, D. Veres, U. Hambach, G. Murătoreanu, M. Haendel, comunicarea *Reassessing the formation processes of open-air Paleolithic settlements in the Eastern Carpathians. Case studies in the Ceahlău Basin*, la colocviul *Le Paleolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paleolithique Supérieur Européen*, Iași, 8-10 mai.

• **L. Grumeza**, comunicarea *Settlers and Nomads West and East of the Carpathians: the Sarmatian Identity and Migration in the 1st-4th c. AD*, la conferința internațională *Humboldt Colleague: Migrations and Identity in European History. Communities, Connections, Conflicts*, Iași, 25-28 septembrie.

• **L. Grumeza**, C. Timoc, comunicarea *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum: Romania – Volume 1 and 2 (Arad and Timiș Counties)*, la Workshop-ul internațional *Advances in Sarmatian Studies: Artefacts, Bones and Ethnic Identities*, Iași, 24-25 septembrie.

- V. Bârcă, **L. Grumeza**, comunicarea *Inhumation of dogs in Sarmatian sites from the Carpathian Basin. Case study: the site of Hunedoara Timișană (Timiș, Romania)*, la Workshop-ul internațional *Advances in Sarmatian Studies: Artefacts, Bones and Ethnic Identities*, Iași, 24-25 septembrie.
- **L. Grumeza**, comunicarea *Opulence beauty in Barbaricum: The 'Sarmatian' female fashion west of Roman Dacia*, la International Colloquium 'Beauty and the eye of the beholder: personal adornments across the millennia', Târgoviște, 12-14 septembrie.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, comunicarea *Great religious themes in cave art in Romania and their relationshi to Europe*, la simpozionul internațional *Le Paléolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paléolithique supérieur européen*, Institutul de Arheologie Iași, 8-10 mai.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, comunicarea *A specialized workshop in gold jewelry from the Copper Age*, la simpozionul internațional *Beauty and the eyes of the beholder: personal ornaments across the millennia*, Târgoviște, 12-14 septembrie.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, comunicarea *Anatolia – Europa – China. From symbol to sign*, la simpozionul internațional *From Symbol to Sign. Symbol and sign in relation to fire and light. In memory of Harald Hauptmann (1936-2018)*, Suceava, 20-22 septembrie.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, comunicarea *Salt wells and springs from the Rupea area, Brașov County*, la simpozionul internațional *The Ethnoarchaeology of Salt in the Inner-Carpathian are of Romania*, Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Iași, 23-29 septembrie.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, comunicarea *Archeoastronomy-ethnoastronomy. Sun – Moon – Light*, la A 3-a ediție a Conferinței Internaționale SRPAC/ 3rd edition of the SRPAC International Conference, Timișoara, 15-17 noiembrie.
- **M. Lie, C. Cordoș**, comunicarea *Multi-layered fire hearths in the Middle Bronze Age tell settlement from Toboliu, Bihor County*, la simpozionul internațional *From Symbol to Sign. Symbol and sign in relation to fire and light*, Suceava, 20-22 septembrie.
- Röpké, T. Zerl, A. Gavan, **M. Lie**, T. L. Kienlin, *Preliminary Archaeobotanical and Micromorphological Investigations on the Bronze Age Tell of Toboliu (Romania)*. Poster for: International Workshop on Archaeological Soil Micromorphology, Basel, Elveția, 2-4 septembrie.
- **L. Munteanu**, comunicarea *Denarii finds in the hinterland between the Dacia and Moesia Inferior provinces (the Barbaricum area to the east and south of the Carpathians)*, la Conferința internațională *Denarii beyond the Empire: political & cultural perspectives on Roman silver coins in barbaricum*, Edinburgh, UK, 23-24 martie.
- **L. Munteanu**, comunicarea *Moneda romană imperială în teritoriile „barbare” de la est și sud de Carpați*, la Conferința *Cercetări bioarheologice și etnoculturale în sud-estul Europei*, Crihana Veche, Republica Moldova, 15-17 august.
- **L. Munteanu**, comunicarea *Coinage and Identity in the North Pontic Area. The Case of the Bosporan Kingdom*, la Conferința *Migrations and Identity in European History: Communities, Connections, Conflicts*, Iași, 26-28 septembrie.
- **L. Munteanu**, G. D. Hânceanu, comunicarea *Monede romane perforate descoperite în situl de la Roșiori (comuna Dulcești, jud. Neamț)*, la Simpozionul XIX de Numismatică, Chișinău, 24-25 octombrie.
- **Șt. Honcu, L. Munteanu**, comunicarea *Rural Settlements from the Fourth Century AD in Scythia Minor. The case of Ibida - Fântâna Seacă*, la 5th International Conference on Roman Danubian Provinces, *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st c. BC–6th c. AD)*, Iași, 5-9 noiembrie.
- **C. Hriban**, comunicarea *The Bestiary of the Resurrection. Remarks on the Visuals of the Last Judgement in the 16th Century Moldavian Church Painting*, la *Anthrozoology International Symposium „Thinking Beyond Borders”*, Iași, 1-2 noiembrie.
- L. Bejenaru, S. Stanc, Vl. Vornic, **L. Pîrnău**, comunicarea *Eating Meat in Mongol Cities of Golden Horde: zooarchaeology of the settlements from Old Orhei and Costești (Republic Of Moldova)*, la 25th EAA Annual Meeting, Berna, Elveția, 4-7 septembrie.
- N. Vornicu, **L. Pîrnău**, V. Diaconu - comunicarea *Un vas de cupru medieval descoperit la Cetatea Neamțului*, la Conferința Internațională *Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine*, Chișinău, 23-24 septembrie.

• **L. Pîrnău**, N. Vornicu, V. Diaconu – comunicarea *Investigații non-destructive asupra artefactelor arheologice de metal. Studiu de caz: vasul de cupru medieval descoperit la Cetatea Neamțului*, la Conferința Internațională Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. Ediția a XI-a, De la cunoaștere spre salvagardare și conservare, Chișinău, 29-30 octombrie.

• L. Bejenaru, S. Stanc, **L. Pîrnău**, V. Vornic, comunicarea *Zooarchaeology of Two Mongol Cities (Golden Horde, 14th Century) from Old Orhei and Costești (Republic of Moldova)*, la *Anthrozoology International Symposium „Thinking Beyond Borders”*, Iași, 1-2 noiembrie.

• **Al. Rubel**, comunicarea *Quo vadis Altertumswissenschaft? The command of foreign languages and the future of classical studies*, la conferința *Science without Borders: Alexander von Humboldt's Concept in Today's World/Știința fără frontiere. Gândirea lui Alexander von Humboldt în lumea de astăzi*, Varna 18-21 septembrie.

• **Al. Rubel**, comunicarea *The peripatos. An ancient cult road at the slopes of the Acropolis and Lykourgos' renewal policy*, la al XI-lea Simpozion European de Artă Religioasă, Conservare și Restaurare, la Facultatea de Geografie și Istorie a Universității din Valencia, Spania, 9-13 aprilie.

• **Al. Rubel**, Workshop-ul *Impact of invasions: mid -3rd century Southeast Europe between crisis and transformation/Impactul invaziilor: sud-estul Europei între criză și transformare*, (ERC Advanced Grant Application), Viena, 15-18 februarie.

• **Al. Rubel**, comunicarea *Vor- und frühgeschichtliche Migrationsforschung zwischen Archäologie und Genetik. Chancen und Grenzen der „Genetic History “*, la Conferința *Migrations and Identity in European History: Communities, Connections, Conflicts*, Iași, 26-28 septembrie.

• **V. Spinei**, comunicarea *The Golden Horde and the Romanians in the 13th and 14th Century*, la simpozionul internațional *Migration und Identität in der Geschichte Europas: Gemeinschaften, Vernetzungen, Konflikte*, Iași, 26 septembrie.

• **V. Spinei**, comunicarea *Die Turkvölker im nördlichen Schwarzmeerraum im 10. – 13. Jh.*, la simpozionul internațional *Migration und Identität im rumänischen Kulturraum. Multidisziplinäre Zugänge*, Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu, 23-25 mai.

• **V. Spinei**, comunicarea *The Late Migrations in Eurasia*, masă rotundă la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Turkmenistanului de la Ashgabat, 8 mai.

• **D.-M. Vornicu**, S. J. Stanczuj, comunicarea *The chipped stone industry of the Copper Age settlement from Malnaș Băi. The reduction and use of local stones vs long-distance raw materials*, la ISKM Symposium, National Hungarian Museum, Budapest, 18-22 November.

2. Naționale

• **D. Aparaschivei**, comunicarea *Institutul de Arheologie din Iași – repere și direcții în cercetarea științifică de profil*, în *Conferința Cercetării Științifice din Academia Română (CCSAR-2019)*, București, Academia Română, 6 mai.

• **D. Aparaschivei**, comunicarea *Cercetări arheologice la Ibida. Curtina X. Campania 2019*, la Simpozionul național *De pe situl arheologic în birou - descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova*, Iași, 23-25 octombrie.

• **D. Aparaschivei**, prezentarea volumului D. Aparaschivei, G. Bilavski (eds.), *Studia Romana et Mediaevalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, Istros Publishing House, Brăila, 2018, 484 p., la Institutul de Arheologie Iași, 24 februarie.

• **Al. Berzovan**, comunicarea *Utilizarea scanărilor LIDAR în arheologie. Cetățile getice din zona de nord a Podișului Central Moldovenesc, sec. V - III î.Hr.*, la Institutul de Arheologie din Iași, 21 martie.

• C. Aparaschivei, **Al. Berzovan**, comunicarea *Considerații preliminare privind necropola Poienești - Lukașevka de la Mihoveni, jud. Suceava*, la Sesiunea Națională de Comunicări Științifice, ediția a XV-a, Muzeul Vasile Pârvan din Bârlad, Bârlad, 10-11 mai.

• **Al. Berzovan**, comunicarea *Sistemul defensiv al cetății de la Cotnari - Cătălina în contextul arhitecturii militare a Epocii Fierului. Considerații preliminare*, la Colocviul Internațional *Relații interculturale în spațiul tisonistean în Epoca Fierului*, Saharna, Republica Moldova, 18-19 iulie.

- **Al. Berzovan**, comunicarea *Considerații preliminare privind sistemul defensiv al cetății de la Cotnari - Cătălina (sec. V - III î.Hr.)*, la Colocviul național *Fortificații și sisteme de fortificare din Neolitic până în Evul Mediu*, Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, 21-22 septembrie.
- **Al. Berzovan**, A. Kovács, comunicarea *Cetăți din Epoca Fierului pe teritoriul actual al județului Botoșani (sec. 5-3 î.Hr.)*. O perspectivă LIDAR, la Conferința internațională *Cercetări bioarheologice și etno-culturale în sud-estul Europei*, Crihana Veche, Republica Moldova, 18-19 august.
- **C.-M. Lazarovici**, Gh. Lazarovici, L. Stratulat, S. Țurcanu, **Al. Berzovan**, M. Oancă, A. Kovács, C. Oprean, Wen Chenghao, Guo Zhiwei, Wu Jintao, Hou Xinjia, C. Mischka, comunicarea *Dobrovăț-Pădurea Buda, Campania 2019*, la Simpozionul național *De pe situl arheologic în birou – descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova*, Institutul de Arheologie din Iași, 23-25 octombrie.
- **G. Bodi**, comunicarea *Aspectele regionale ale culturii Cucuteni faza A din perspectivă statistică. Teorie și studiu de caz asupra variației formei paharelor din cinci așezări*, la Sesiunea Anuală de Comunicări Științifice „Acta Moldaviae Meridionalis”, Vaslui, 26-27 septembrie 2019.
- **G. Bodi**, L. Solcan, comunicarea *The attitude towards cattle in ancient texts. An automatic sentiment analysis*, la Simpozionul de Antrozologie, Iași, 1-2 noiembrie.
- D. Paraschiv, P. Colțeanu, **C. Chiriac**, comunicarea *Edificiul roman timpuriu din sectorul Curtina G de la Ibida (campaniile 2018-2019)*, la Conferința națională *De pe situl arheologic în birou – descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova*, Iași, 23-25 octombrie.
- **C. Chiriac**, A. Stănică, comunicarea *Sigilii bizantine de la Isaccea (Noviodunum)*. Descoperiri recente, la Conferința națională *De pe situl arheologic în birou – descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova*, Iași, 23-25 octombrie.
- **V. Cojocaru**, **L. Grumeza**, comunicarea *De la colonizarea greacă la „sarmatizare”: interpretări istoriografice privind asimilarea și transferul de noi modele identitare în regiunea nord-vest pontică*, la Simpozionul național *Migrație și identitate în spațiul cultural românesc. Abordare multidisciplinară*, Sibiu, 23-25 mai.
- M. Anghelinu, L. Niță, G. Murătoreanu, M. Mărgărit, **C. Cordoș**, D. Vereș, Al. Ciornei, comunicarea *Cercetări recente în situl montan al Bistriței moldovene – secvența crono-culturală din situl paleolitic Bistricioara – Lutărie III (jud. Neamț)*, la Sesiunea anuală a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, „Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană”, București, 27-29 martie.
- **L. Grumeza**, G. Cupcea, comunicarea *Morminte princiare ale epocii migrațiilor descoperite recent la Sânpaul (jud. Cluj)*, Sesiunea Națională de Comunicări Științifice a Muzeului „Vasile Pârvan” Bârlad, ed. a XV-a, 10-11 mai.
- **Șt. Honcu**, G. Grumăzescu, Al. Tofan, *Cercetări arheologice în situl de la Argamum. Sectorul „Poarta Mică”*, la Simpozionul național *De pe situl arheologic în birou - descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova*, Iași, 23-25 octombrie.
- **Șt. Honcu**, **D. Aparaschivei**, **M. Vornicu**, **B. Minea**, **S. Boțan**, **Al. Berzovan**, **L. Pîrnău**, comunicarea *Cercetări arheologice preventive de pe Centura Ocolitoare a Bacăului – situl nr. 2. Rezultate preliminare*, la Simpozionul național *De pe situl arheologic în birou - descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova*, Iași, 23-25 octombrie.
- **C. Hriban**, **L. Pîrnău**, comunicarea *Fortificațiile medievale din Moldova (secolele XIV-XVII). Reconsiderații spațiale*, la Colocviul național *Fortificații și sisteme de fortificare din Neolitic până în Evul Mediu*, Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, 21-22 septembrie.
- **C. Hriban**, **G. Bilavski**, **S. Boțan**, **L. Pîrnău**, **D. Aparaschivei**, **Al. Berzovan**, comunicarea *Rezultate preliminare ale cercetărilor arheologice preventive din str. Elena Doamna, nr. 31 – Iași*, la Simpozionul național *De pe situl arheologic în birou - descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova*, Iași, 23-25 octombrie.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, Silviu Gridan, comunicarea *Fortificațiile de la Rupea*, la Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice, ediția a 53-a, Sibiu, 13-15 septembrie.
- **C.-M. Lazarovici**, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, A. Kovács, D. Mischka, C. Mischka, comunicarea *Scântea Dealul Bodești, campania 2019*, comunicare prezentată în cadrul Simpozionului național *De pe situl arheologic în birou – descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova*, Iași, 23-25 octombrie.

- S. Gridan, Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, C. Aparaschivei, O. Gridan, comunicarea *Noi descoperiri Petrești la Rupea 7*, la simpozionul "ArheoVest": Interdisciplinaritate în Arheologie, ediția a VII-a, Timișoara, 23 noiembrie.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, comunicarea *Artă rupestră, semne și simboluri în Munții Cerna și ai Banatului. Studiu de etnoarheologie și etnoreligie*, la simpozionul "ArheoVest": Interdisciplinaritate în Arheologie, ediția a VII-a, Timișoara, 23 noiembrie.
- **M. Lie**, comunicarea *Așezarea de Epoca Bronzului de la Toboliu Dâmbu Zănăcanului*, susținută la Institutul de Arheologie Iași, 18 aprilie.
- F. Gogâltan, V. Sava, **M. Lie**, R. Krause, comunicarea *The Late Bronze Age Mega-fort in Sântana and the Mycenaean world. Faraway, so close!* Humboldt Conference in Iași, septembrie 2019.
- V. Sava, F. Gogâltan, R. Krause, **M. Lie**, comunicarea *Noi cercetări invazive și non-invazive în mega-fortul epocii bronzului de la Sântana-Cetatea Veche*, la Conferința națională *De pe situl arheologic în birou – descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova*, organizat în cadrul „Zilelor Academice Iașene”, ediția a XXXIV-a, 23-25 octombrie.
- **L. Munteanu**, A. Boldureanu, G.-D. Hânceanu, comunicarea *„Viața de dincolo” a banilor. Monedele din necropola de la Brad (jud. Bacău)*, Conferința Națională "Oltenia. Interferențe Culturale", Craiova, 8-10 mai.
- **L. Munteanu**, A. Boldureanu, V. Ursachi, G.-D. Hânceanu, comunicarea *Descoperiri monetare în necropola de la Brad (com. Negri, jud. Bacău)*, Simpozionul național "Petrodava", Piatra-Neamț, 22-24 mai.
- **L. Munteanu**, *invited speaker*, conferința *Circulația monetară în sud-vestul României*, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău, 10 iunie.
- **L. Munteanu**, G.-D. Hânceanu, comunicarea *Descoperiri monetare romane în situl de la Roșiori (comuna Dulcești, jud. Neamț)*, la Simpozionul național *De pe situl arheologic în birou - descoperiri arheologice recente și metode moderne de cercetare în România și Republica Moldova*, Iași, 23-25 octombrie 2019.
- **A. Poruciuc**, comunicarea *Un accesoriu vestimentar cu denumire de origine veche germanică: rom./arom. pungă*, la Sesiunea Națională de Comunicări Științifice, Muzeul „Vasile Pârvan”, Bârlad, 10-11 mai.
- **Al. Rubel**, comunicarea *Cercetările geomagnetice (2016–2017) și arheologice (2018) din castrul roman de la Războieni – Cetate (jud. Alba): "Mega-Stable Barracks" – un caz special în Imperiul Roman*, la Sesiunea anuală a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” *Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană*, București, 27-29 martie.
- **Al. Rubel**, comunicarea *Săpăturile arheologice de la Războieni – Cetate, jud. Alba*, la Sesiunea Națională de Comunicări Științifice a Muzeului „Vasile Pârvan” Bârlad, ed. a XV-a, 10-11 mai.
- **V. Spinei**, comunicarea *Nicolae Bălcescu, editor de izvoare istorice*, la sesiunea aniversară *Nicolae Bălcescu, 200 de ani de la naștere*, la Academia Română, București, 8 octombrie.
- **V. Spinei**, conferința *Relevanța cercetărilor din domeniul istoriei a cercetătorilor ploieșteni*, București, Aula Bibliotecii Academiei Române, 19 noiembrie.
- **V. Spinei**, conferința *Evoluția cartografiei medievale europene*, Iași, Palatul Culturii, 29 noiembrie.

VI. Deplasări peste hotare pentru participări la manifestări științifice, documentare în biblioteci, arhive etc.

Cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași au efectuat mai multe deplasări pentru susținerea unor comunicări științifice sau conferințe în centre universitare și de cercetare din străinătate, dar și pentru documentare sau ca *invited speakers* în centre științifice de prestigiu din lume. Astfel, pe parcursul anului 2019 s-au consemnat deplasări în afara țării în: Austria, Bulgaria, Cehia, China, Elveția, Georgia, Germania, Grecia, Italia, Marea Britanie, Republica Moldova, Polonia, Serbia, Spania, Turkmenistan, Ungaria.

VII. PROGRAME DE CERCETARE ȘTIINȚIFICĂ NAȚIONALE ȘI INTERNAȚIONALE (GRANTURI, PROIECTE DE CERCETARE, BURSE)

- **Dr. D. Aparaschivei**, bursă de studiu – Fundația academică Elias, Viena, Austria (noiembrie-decembrie 2019).

- **Dr. G. Bilavschi**, coordonator pentru România al proiectului bi-lateral polono-român, *Relations between sedentary communities and nomads in the border of Christianity during the Middle Ages. The case of the Extra-Carpathian and Danubian area*, derulat în cadrul cooperării interacademice dintre cele două state, 2018-2020.
- **Dr. G. Bilavschi**, membru al colectivului GAR cu titlul *Alimentație și demografie în Moldova secolelor XIV-XVIII: abordări interdisciplinare*, director de proiect dr. L. Pîrnău, 2020-2021.
- **Dr. G. Bilavschi**, bursă de studiu – Fundația academică Elias, Viena, Austria (noiembrie-decembrie 2019).
- **Dr. G. Bodi**, membru în proiectul de tip COST nr. CA17131 *The Soil Science & Archaeo-Geophysics Alliance: Going Beyond Prospection (Saga)*.
- **Dr. G. Bodi**, cercetător responsabil pentru Academia Română – Filiala Iași, Institutul de Arheologie, în calitate de instituție parteneră în cadrul proiectului de tip MSCA-ITN-ETN nr. 813904 *The European Landscape Learning Initiative: Past and Future Environments and Energy Regimes shaping Policy Tools (TERRANOVA)*.
- **Dr. G. Bodi**, membru în proiectul *Etica și lumea non-umană. Fundamente etice pentru regândirea relației om-natură*, GAR XII-3.1-9/2019, director dr. Irina Frasin.
- **Dr. G. Bodi**, premiu pentru rezultatele cercetării acordat de UEFISCDI în cadrul competiției PRECISI 2019 pentru articolul L. Bejenaru, **G. Bodi**, S. Stanc, M. Danu (2018), *Middle Holocene subsistence east of the Romanian Carpathians: Bioarchaeological data from the Chalcolithic site of Poduri-Dealul Ghindaru*, *The Holocene*, 28(10), 1653-1663.
- **Dr. S.-P. Boțan**, membru în colectivul de cercetare al Proiectului CNCS PN-III-P4-ID-PCE-2016-0271 (2017-2019) de cercetare exploratorie, cu titlul *Societăți riverane. Dinamica interacțiunii dintre cultura romană și identitățile regionale în Dacia și Moesia inferior*, director de proiect prof. univ. dr. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba
- **Dr. V. Cojocaru**, director al proiectului PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279 (*BCOSPE III. Ars, Res Sacrae & Mythologica*).
- **Dr. V. Cojocaru**, membru în echipa de cercetare a proiectului PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116 (*Migrație și identitate în spațiul cultural românesc. Abordare multidisciplinară*, director proiect acad. V. Spinei).
- **Drd. C. Cordoș**, membru în colectivul de cercetare al proiectului UEFISCDI PN-III-P4-ID-PCE-2016-0262 (*Strategiile adaptative ale vânătorilor-culegătorilor din Glaciarul Târziu în Carpații Orientali: cazul Bazinului Ceahlău*, director, Dr. Mircea Anghelinu, Universitatea Valahia Târgoviște.
- **Dr. L. Grumeza**, membru în echipa de cercetare a proiectului international *Online publication of Roman and Hun Period burials from the Barbaricum of the Carpathian Basin*, finanțat de Hungarian Scientific Research Fund (OTKA).
- **Dr. L. Grumeza**, membru în echipa de cercetare a proiectului PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279 (*BCOSPE III. Ars, Res Sacrae & Mythologica*).
- **Dr. L. Grumeza**, membru în echipa de cercetare a proiectului PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116 (*Migrație și identitate în spațiul cultural românesc. Abordare multidisciplinară*).
- **Dr. L. Grumeza**, director al proiectului PN-III-P1-1.1-PD-2016-0223 (*Importuri romane în Barbaricum Sarmatic. Obiecte de podoabă și vestimentație în Regiunea Banatului*).
- **Dr. Șt. Honcu**, membru în proiectul *Dincolo de granițele Imperiului. Influența și puterea romane la nord de Dunăre și est de Rin*, PN-III-P4-ID-PCE- 2016-0669, director proiect Prof. univ. dr. Alexander Rubel.
- **Dr. Șt. Honcu**, bursă postdoctorală în cadrul proiectului PROGRAMUL OPERAȚIONAL CAPITAL UMAN (POCU/380/6/13/123623).
- **Dr. C.-M. Lazarovici**, coordonator Proiect internațional de cercetare a sitului arheologic Scânteia împreună cu Prof. Dr. Doris Mischka de la Institut für Ur- und Frühgeschichte, FAU Erlangen-Nürnberg, Germania.
- **Dr. C.-M. Lazarovici**, coordonator Proiect internațional de cercetare a sitului arheologic Dobrovăț, împreună cu Institutul de Arheologie al Academiei de Științe a Republicii Populare Chineze, Beijing, China.
- **Dr. C.-M. Lazarovici**, membru în proiectul *The Ethnoarchaeology of Salt in the Inner Carpathian area of Romania*, proiect CNCS PN-III-P4-ID-PCE-2016-0759, No. 151/2017. Director de proiect Conf. Dr. Marius-Tiberiu Alexianu, Universitatea Al. I. Cuza.
- **Dr. L. Munteanu**, membru în Proiectul *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. III. Ars, res sacrae & mythologica* (PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279), director dr. Victor Cojocaru.

- **Dr. L. Munteanu**, membru în proiectul *Dincolo de granițele Imperiului. Influența și puterea romană la nord de Dunăre și est de Rin* (PN-II-P4-ID-PCE-2016-0669), director proiect Prof. univ. dr. Alexander Rubel.
- **Dr. L. Munteanu**, membru în proiectul bi-lateral polono-român *Relations between sedentary communities and nomads in the border of Christianity during the Middle Ages. The case of the Extra-Carpathian and Danubian area*, 2015-2018, director de proiect dr. George Bilavski.
- **Dr. L. Pîrnău**, director al proiectului *Alimentație și demografie în Moldova secolelor XIV-XVIII: abordări interdisciplinare* (GAR-UM- 2019-II-2.4-15, Academia Română).
- **Prof. dr. A. Rubel**, director al proiectului *Dincolo de granițele Imperiului. Influența și puterea romană la nord de Dunăre și est de Rin* (PN-II-P4-ID-PCE-2016-0669).
- **Prof. dr. A. Rubel**, Senior research fellow la Jesus College, Oxford.
- **Acad. V. Spinei**, director proiect complex CDI - ID: PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116 – *Migrație și identitate în spațiul cultural românesc. Abordare multidisciplinară*, Contract de finanțare nr. 48PCCDI/1918.
- **Dr. M. Vornicu**, membru în proiectul COST Action CA17131 *The Soil Science & Archaeo-Geophysics Alliance: going beyond prospection (SAGA)*.

VIII. Biblioteca și cabinetul de desen

Pe parcursul anului 2019 au intrat în fondul bibliotecii Institutului de Arheologie din Iași 406 unități de bibliotecă, dintre care circa 250 de reviste de specialitate. S-au primit prin schimb intern și internațional 85 titluri de cărți și 119 titluri de periodice, provenind de la 233 de instituții, din 23 de țări. Și în acest an expedierea publicațiilor Institutului, respectiv *Arheologia Moldovei* și cărți din seria *Florilegium Magistrorum historiae archaeologiae*, s-a putut face din fonduri personale, cu sprijinul acad. Victor Spinei. De asemenea, s-au primit o serie de donații care au îmbogățit colecțiile de cărți și periodice ale institutului. Merită menționați în acest sens acad. Victor Spinei care a donat mai multe volume din prestigioasa serie *Civilizația românească*, apărută la Editura Academiei Române, dr. Rodica Popovici, care a adus pentru fondul bibliotecii 41 de cărți, prof. dr. Dan Gh. Teodor, dr. Cătălin Hriban, care a donat nouă volume din *Arhiva Genealogică*, dar și dr. Al. Rubel, dr. V. Diaconu, dr. V. Mihăilescu-Bîrliba, dr. C. Niță, domnul George Voica.

În ceea ce privește cabinetul de desen, s-au realizat, ca de obicei, toate solicitările cercetătorilor din Institut. Astfel, au fost efectuate peste 4200 de schițe, copii sau transpuneri de planuri, hărți sau desene de material arheologic destinat publicării. Materialul arheologic desenat a fost de complexitate variabilă, necesitând atenție și metode de lucru specifice fiecărei piese în parte.

IX. ACTIVITATEA EDITORIALĂ

Cât privește tipăriturile, atât la editurile de prestigiu din țară, cât și la cele din străinătate, au fost publicate în cursul anului 2019 **două cărți de autor, cinci volume editate și 16 volume coordonate** în colecțiile Institutul nostru sau în alte colecții. Numărul XLII/2019 din *Arheologia Moldovei*, publicația Institutului de Arheologie din Iași, a apărut, de asemenea, cu sprijinul Complexului Muzeal Bucovina, din Suceava. Colaborarea dezvoltată de câțiva ani cu această instituție de prestigiu, prin directorul său, dr. Emil Ursu, a favorizat editarea în condiții optime a periodicului instituției noastre. Au fost publicate numerele XXXII și XXXIII din seria *Bibliotheca Archaeologica Iassensis*, din fondurile personale ale editorului, dr. V. Chirica.

În ceea ce privește studiile, articolele, notele și recenziile științifice, cercetătorii din cadrul instituției noastre au publicat în reviste de prestigiu din străinătate sau din țară **80 de studii, articole și rapoarte arheologice**, dintre care aproape 60 % în limbi de circulație internațională și circa 25 % în publicații din afara țării. Se adaugă și **nouă recenzii și note**. Marea majoritate a studiilor publicate în România sunt parte a unor reviste de prestigiu, sau a unor volume de la edituri cu impact științific internațional, incluse în baze de date internaționale sau/și cotate CNCS. Circa **10** materiale, în special rapoartele de săpături arheologice, au fost publicate pe internet, în format electronic.

X. LISTA PUBLICAȚIILOR MEMBRILOR INSTITUTULUI ÎN ANUL 2019

Dr. Aparaschivei Dan - CSI

1. *Noutăți arheologice din zona bisericii Talpalari din Iași*, în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 223-272 (în colab. cu A. Simalcsik, Șt. Honcu, G. Bilavski, L. Munteanu, S. Boțan, M. Vornicu, B. Minea, L. Bejenaru).
2. *Some Late Fibulae from Ibida (the Province of Scythia)*, în V. Cojocar, L. Ruscu, T. Castelli, A-I. Pázsint (eds.) *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archeology and Religion*, Ed. MEGA, Cluj-Napoca, 2019, p. 473-500.
3. *Some Roman Engraved Gemstones of Ibida Fortress (Tulcea County)*, în O. Tutilă, C. Cristescu, N. Rîșcuța, A. Marc (eds.), *Archaeological Small Finds and Their Significance. Proceedings of the International Symposium from Deva - Geoagiu Băi, 23rd- 25th of March 2017*, Ed. MEGA, Cluj-Napoca, 2018, p. 91-110 (în colab. cu C. Chiriac).
4. *Raport arheologic, Slava Rusă (Ibida), Sector X*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2018*, București/Sibiu, 2019, p. 189-192.
5. *Raport arheologic, Aegyssus (jud. Tulcea)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2018*, București/Sibiu, 2019, p. 232-233 (în colab. cu G. Bilavski).
6. *Raport arheologic, Iași, strada Crișan, nr. 10 (jud. Iași)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2018*, București/Sibiu, 2019, p. 281-284 (în colab. cu G. Bilavski, C. Hriban, S. Boțan, L. Pîrnău, Ș. Honcu, A. Berzovan).
7. (rec.) *International Journal of Eurasian Studies (欧亚学刊)*, 15, 2016, Editors in Chief Yu Taishan & Li Jinxiu, English Editor Bruce Doar, în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 330-332.
8. *Institutul de Arheologie din Iași – repere și direcții în cercetarea științifică de profil*, în volumul dedicat *Conferinței Cercetării Științifice din Academia Română – 6 mai 2019 (CCSAR-2019)*, București, Ed. Academiei Române, 2019.
9. *Activitatea științifică a Institutului de Arheologie din Iași în anul 2018*, în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 345-368.

Dr. Berzovan Alexandru – CS

1. *Raport arheologic, Iași, strada Crișan, nr. 10 (jud. Iași)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2018*, București/Sibiu, 2019, p. 281-284 (în colab. cu D. Aparaschivei, C. Hriban, G. Bilavski, L. Pîrnău, Ș. Honcu, S.-P. Boțan).
2. *Cetăți din epoca fierului în zona nordică a podișului Central Moldovenesc (sec. V-III î.Hr.)*, în *Acta Musei Tutovenssis*, XV, 2019, p. 77-101.
3. *Iron Age forts in the northern part of the Central Moldavian Plateau (5th – 3rd centuries BC)*, în V. Sirbu, C. Schuster, D. Hortopan (eds.), *Border Guards of the Passes, from the Fortresses and the Graves. The Bronze and Iron Ages*, Ed. Istros, Târgu Jiu – Brăila, 2019, p. 45-70.
4. *Dobrovăț – Cetățuia, jud. Iași. Campania 2019*, în *ArheoVest*, nr. VII – *In Honorem Sabin Adrian Luca, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 23 noiembrie 2019*, Vol. 1: *Arheologie*, Vol. 2: *Metode Interdisciplinare*, ed. S. Fortiu, Szeged, 2019, Vol. 1: p. 1-578 + DVD-ROM, Vol. 2: p. 599-1012, Vol. 1, p. 277-295 (în colab. cu C. Borangic).
5. *Artă rupestră, semne și simboluri în Munții Cerna și ai Banatului. Studiu de etnoarheologie și etnoreligie*, în *ArheoVest*, nr. VII – *In Honorem Sabin Adrian LUCA, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 23 noiembrie 2019*, Vol. 1: *Arheologie*, Vol. 2: *Metode Interdisciplinare*, ed. S. Fortiu, Szeged, 2019, vol. 2, p. 747-790 (în colab. cu Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, V. Jujea, I. Rotariu, C. Gălescu, I. Pârnu, I. Cojocar, S. M. Colesniuc).
6. *Un sanctuar casnic sau comunitar la Scânteia. Studiu de etnoreligie, etnoarheologie, arheologice*, în *Acta Musei Tutovenssis. Istorie veche și arheologice*, XV, Bârlad, 2019, p. 35-76. (în colab. cu Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, D. Mischka, C. Mischka, S. Turcanu, M. Oancă, A. Kovács, Șt. Honcu).
7. *Preliminary considerations regarding the dwellings from the Iron Age forts situated between the Carpathians and Prut river (5th – 3rd centuries BC)*, în A. Zancu, M. Băț, A. Țârlea, S.-C. Ailincăi, *Archeological structures from the Iron Age settlements in the Tisza-Dniester region: Proceedings of the Saharna Summer Colloquium*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2019, p. 46-64.
8. *O nouă cetate din Epoca Fierului la Bucecea / Cervicești, Pădurea Găvanului, sec. 5-3 î.Hr.*, în *RAASI*, 1, 2019, p. 183-194 (în colab. cu A. Kovacs și A. Nechifor).

9. *Considerații preliminare privind sistemul defensiv al cetății de la Cotnari - Cătălina (sec. 5-3 î.Hr.)*, în V. Diaconu, C. Nicola (eds.), *Fortificații și sisteme de fortificare în spațiul est-carpatic din neolitic până în Evul Mediu*, Ed. Constantin Mătasă, Piatra Neamț, 2019, p. 67-69.

Dr. Bilavschi George Aurelian – CS II

1. *Farming and trading in medieval Moldova: the circulation of products based on historical sources*, în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 67-86.
2. *Noutăți arheologice din zona bisericii Talpalari din Iași*, în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 223-272 (în colab. cu D. Aparaschivei, A. Simalcsik, Șt. Honcu, L. Munteanu, S. Boțan, M. Vornicu, B. Minea, L. Bejenaru).
3. *Raport arheologic, Aegyssus (jud. Tulcea)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2018*, București/Sibiu, 2019, p. 232-233 (în colab. cu D. Aparaschivei).
4. *Raport arheologic, Iași, strada Crișan, nr.10 (jud. Iași)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2018*, București/Sibiu, 2019, p. 281-284 (în colab. cu D. Aparaschivei, C. Hriban, S. Boțan, L. Pîrnău, Ș. Honcu, A. Berzovan).

Dr. Bodi George – CS II

1. *Considerații asupra reprezentărilor de bovine în decorul pictat al ceramicii Cucuteni-Tripolie*, în *Cercetări Istorice (SN)*, XXXVII, 2018, 61-84 (în colab. cu L. Solcan, L. Bejenaru).
2. *Recent Investigations in The Chalcolithic Settlement of Războieni – Dealul Boghiu*, în S. Țurcanu, C.-E. Ursu (eds.), *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe. Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*, Suceava, 2018, p. 367-395 (în colab. cu D.-M. Vornicu, A. Asăndulesei, F.-A. Tencariu).
3. *Raport arheologic, Isaiia, com. Răducăneni, jud. iași. Punct: Balta Popii*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2018. A LIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, București/Sibiu, 2019, p. 81-83 (în colab. cu F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei, D.-M. Vornicu, Y. Sliesariiev, R. Pîrnău, M. Danu, C. Brașoveanu, D. Gheorghies, C. Groapă).
4. *Raport arheologic, Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iași. Punct: Balta Popii*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2018. A LIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Muzeul Național Brukenthal Sibiu, București/Sibiu, 2019, p. 356-358 (în colab. cu F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei, L. Solcan, D.-M. Vornicu, C. Brașoveanu, R. Furnică).

Dr. Boțan Sever-Petru – CS III

1. *Glassware from the Lower Danubian Limes (1st – 3rd centuries AD). A brief survey*, în L. Mihailescu-Bîrliba (ed.) *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Colloquia Antiqua 25, Peeters Publ., 2019, p. 107-137.
2. *Medalii și decorații din colecția Institutului de Arheologie din Iași (V) [Medals and decorations in the collection of Institute of Archaeology in Iași (V)]*, în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 183-194. (în colab. cu L. Munteanu).
3. *Heroes of our memories*, în C. Costaș (coord.), *The Disintegration of the Human in War and in the Arts*, Ed. Palatul Culturii, Iași, 2018, p. 151-159 (în colab. cu E. C. Boțan-Potop).
4. *Cuvânt introductiv*, în A. Streinu, *Vase antice de sticlă din Colecția „Maria și Dr. George Severeanu”*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2019, p. 7-8.
5. *Raport arheologic, Iași, strada Crișan, nr.10 (jud. Iași)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2018*, București/Sibiu, 2019, p. 281-284 (în colab. cu D. Aparaschivei, C. Hriban, G. Bilavaschi, L. Pîrnău, Ș. Honcu, A. Berzovan).
6. (rec.) Alina Streinu, *Vase antice de sticlă din Colecția „Maria și Dr. George Severeanu”*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2019, în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 333-334.

Dr. Cazacu-Davidescu Mihaela – conservator IA

1. *Considerations on motifs and ornaments encountered in Palaeolithic art*, în C. Cordoș, V. Chirica (eds.), *Le Paleolithique superieur de Roumanie en contexte du Paleolithique superieur europeen : actes du Colloque international de Iași*, 2019 (în col. *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, XXXIII), Ed. PIM, Iași, 2019, p. 139-162.

Dr. Chiriac Costel - CSI

1. *Raport arheologic, Ibida – sector Curtina G, turnul 8. Campania 2018*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2018*, București/Sibiu, 2019 p. 187-189 (în colab. cu D. Paraschiv, P. Colțeanu).

Dr. Chirica Vasile - CSI

1. *Habitats aurignaciens et gravettiens de Mitoc-Roumanie*, in col. BAI, XXXII, Ed. Pim, Iași, 2019, 268 p. (în colab cu C.-V. Chirica)
2. (ed.), *Le Paléolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paléolithique supérieur européen*, Actes du Coll. International de Iași, 2019, in col. BAI, XXXIII, Ed. Pim, Iași, 2019, 176 p. (în colab. cu C. Cordoș).
3. *Données complémentaires relatives au paleoenvironnement et à la chronostratigraphie de Mitoc – Malu Galben dans le contexte du gravettien*, în S. Țurcanu, C.-E. Ursu (eds.), *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe, Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 2019, p. 61-74 (în colab. cu P. Haesaerts, F. Damblon, P. Noiret, Ph. R. Nigst, L. Kulakovska, V. Usik).
4. *Un nouveau technocomplexe lithique à Mitoc – Malu Galben: C. 22*, în S. Țurcanu, C.-E. Ursu (eds.), *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe, Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 2019, p. 75-108 (în colab. cu Val.-C. Chirica, C. Cordoș)
5. *La présence des lamelles Dufour dans le Paléolithique supérieur carpato-dniestréen*, în C. Cordoș, V. Chirica (éds.), *Le Paléolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paléolithique supérieur européen*, Actes du Coll. International de Iași, 2019, in col. BAI, XXXIII, Ed. Pim, Iași, p. 10-26 (în colab. cu Val.-C. Chirica).
6. *La fin de l'Aurignacien en Moldavie: comparaison de productions lamellaires dans l'Aurignacien récent de Mitoc-Malu Galben (Roumanie)*, în C. Cordoș, V. Chirica (éds.), *Le Paléolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paléolithique supérieur européen*, Actes du Coll. International de Iași, 2019, in col. BAI, XXXIII, Ed. Pim, Iași, p. 27-44 (în colab cu T. Libois, Ph. Nigst, P. Noiret)
7. *Malu-Galben. Un grand gisement paleolitique de l'Europe*, în V. Diaconu, L. Bacumenco (eds.), *Arheologia în spațiul est-carpatic. Modele, concepte, Tendințe*, Ed. Istros, Ed. Constantin Mătasă, Brăila – Piatra Neamț, 2019, p. 15-58 (în colab. cu Val.-C. Chirica, C. Cordoș).

Dr. Cojocaru Victor – CSI

1. (ed.) *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion* (Pontica et Mediterranea VIII), Ed. Mega, Cluj-Napoca 2019, 666 p. (în colab cu L. Ruscu, Th. Castelli, A.-I. Pázsint).
2. *Some Remarks on proxenia in the Black Sea Area*, în A. N. Kovalenko (ed.), *The Black Sea Region in Antiquity and Early Middleages. Papers Presented to V. P. Kopylov on the Occasion of his 70th Birthday*, Rostov-on-Don, 2018, p. 371-381.
3. *BCOSPE I-III. Einige Überlegungen zum Beitrag der russischen, sowjetischen und postsowjetischen Schulen*, în V. Cojocaru, L. Ruscu, Th. Castelli, A.-I. Pázsint (eds.) *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion* (in col. Pontica et Mediterranea, VIII), Ed. Mega, Cluj-Napoca 2019, p. 165-178.
4. *Indices*, în V. Cojocaru, L. Ruscu, Th. Castelli, A.-I. Pázsint (eds.) *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion* (in col. Pontica et Mediterranea, VIII), Ed. Mega, Cluj-Napoca 2019, p. 641-666.
5. *Preface*, în V. Cojocaru, L. Ruscu, Th. Castelli, A.-I. Pázsint (eds.) *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion* (in col. Pontica et Mediterranea, VIII), Ed. Mega, Cluj-Napoca 2019, p. 9-14 (în colab. cu L. Ruscu, Th. Castelli, A.-I. Pázsint).

Drd. Cordoș Cristina – asist. CS

1. (ed.), *Le Paléolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paléolithique supérieur européen*, Actes du Coll. International de Iași, 2019, in col. BAI, XXXIII, Ed. Pim, Iași, 2019, 176 p. (în colab. cu V. Chirica).
2. *Un nouveau technocomplexe lithique à Mitoc – Malu Galben: C. 22*, în S. Țurcanu, C.-E. Ursu (eds.), *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe, Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 2019, p. 75-108 (în colab. cu V. Chirica, Val.-C. Chirica).
3. *An overview of the Bronze Age tell-settlement in Toboliu (Bihor County, Romania)*, în *Gesta*, VII/2, 2018, Miskolc, p. 63-76 (în colab. cu M. Lie, Al. Găvan, G. Fazecas, T. Kienlin, Fl. Gogâltan).
4. *Apprenticeship lithic debitage. Examples from a 27,3 kcal BP Gravettian collection from Bistricioara-Lutărie III (Ceahlău Basin, NE Romania)*, în *Studii de Preistorie*, 15, 2018, p. 13-27 (în colab. cu M. Anghelinu, L. Niță).

5. Malu-Galben. *Un grand gisement paleolitique de l'Europe*, în V. Diaconu, L. Bacumenco (eds.), *Arheologia în spațiul est-carpatic. Modele, concepte, Tendințe*, Ed. Istros, Ed. Constantin Mătasă, Brăila – Piatra Neamț, 2019, p. 15-58 (în colab. cu V. Chirica, C.-V. Chirica).
6. *Arheologia copilăriei. Actorii nevăzuți ai preistoriei*, în *Acta Musei Tutovensius*, XV, 2019, p. 7-15.
7. *A non-knapped lithic artefact from Mitoc - Malu Galben*, în C. Cordoș, V. Chirica (eds.), *Le paleolithique superieur de Roumanie en contexte du paleolithique superieur europeen. Actes du Colloque International de Iași*, 2019, Ed. Pim, Iași, 2019, p. 45-58.
8. *Reassessing the formation processes of open-air Paleolithic settlements in the Eastern Carpathians: case studies in the Ceahlău area*, în C. Cordoș, V. Chirica (eds.), *Le paleolithique superieur de Roumanie en contexte du paleolithique superieur europeen. Actes du Colloque International de Iași*, 2019, Ed. Pim, Iași, 2019, p. 96-119 (în colab. cu M. Anghelinu, G. Popescu, U. Hambach, D. Vereș, M. Händel, L. Niță, G. Murătoreanu).
9. *Almost fully European: the Gravettian shouldered points layer from Bistricioara-Lutărie III (Ceahlău Basin, NE Romania)*, în V. Sirbu, A. Comșa, D. Hortopan (eds.), *Digging the Past of Old Europe: Studies in Honour of Cristian Schuster at his 60th Anniversary*, Ed. Istros, Brăila, 2019, p. 283-292 (în colab. cu L. Niță, M. Anghelinu).
10. *The Bronze Age Tell Settlement at Toboliu (Bihor County, Romania). A Brief Outline of Recent Investigations*, în K. P. Fischl, T. L. Kienlin (eds.) *Beyond Divides – The Otomani-Fuzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas*, Verlag Dr. Rudolph Habelt GmbH, Bonn, 2019, p. 351-368 (în colab. cu M. Lie, A. Găvan, T. L. Kienlin, G. Fazecaș, F. Gogâltan).
11. *Raport arheologic, Mitoc, jud. Botoșani, punct Malu-Galben*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România – Campania 2018*, p. 133-134. (în colab. cu V. Chirica, Al. Berzovan).
12. *Raport arheologic, Bistricioara, com. Ceahlău, jud. Neamț, punct Bistricioara-Lutărie III*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România – Campania 2018*, p. 317-318. (în colab. cu M. Anghelinu, L. Niță, G. Murătoreanu, M. Mărgărit, D. Vereș).
13. *Le Paleolitique Superieur de roumanie en contexte du Paleolitique Superieur Europeen, Colloque International, Iași, 8-10 mai, 2019*, în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 369-372.

Dr. Grumeza Lavinia – CS

1. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Rumänien Band 1. Kreis Arad*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca 2019, 130 p.
2. *Horses, Dragons, and Rituals: Three Vessels from Arad County*, în *Ziridava. Studia Archaeologia*, 32, 2018, p. 41-76.
3. *The Archaeological Site in Zădăreni, Arad County. History of Research and the Bronze Age Discoverie*, în *Ziridava. Studia Archaeologia*, 32, 2018, p. 41-76 (în colab. cu V. Sava).
4. *'Sarmatian' Identities in Crimea: A Survey of Recent Literature*, în V. Cojocaru, L. Ruscu, Th. Castelli, A.-I. Pázsint (eds.), *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, p. 199-230.
5. *Fibule emailate în formă de roată (tip Feugere 27D1). Tipologie și răspândire*, în *Acta Musei Tutovensius* 15, 2019, 102-108.

Dr. Honcu Ștefan – CS

1. *Roman Amphorae discovered at the Headquarters of Noviodunum on the Lower Danube*, în *Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), Limes, Economy and Society in the Lower Danubian provinces*, Peeters, Leuven, 2019. (în colab. cu A. Stănică)
2. *A Shield Umbo Discovered in the Rural Settlement of Ibida – 'Fântâna Seacă' (Slava Rusă, Tulcea County)*, în V. Cojocaru, L. Ruscu, Th. Castelli, A.-I. Pázsint (eds.), *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2019, p. 457-472 (în colab. cu L. Munteanu).
3. *Silver plated coins in the sites of Roman Dacia*, în L. Mihailescu Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Colloquia Antiqua 25, Peters Publishers, Leuven, 2019, p. 173-192 (în colab. cu L. Munteanu).

4. *Un sanctuar casnic sau comunitar la Scânteia. Studiu de etnoreligie, etnoarheologie, arheologice*, în *Acta Musei Tutovenssis. Istorie veche și arheologice*, XV, Bârlad, 2019, p. 35-76. (în colab. cu Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, D. Mischka, C. Mischka, S. Țurcanu, M. Oancă, A. Kovács, Al. Berzovan).
5. *Raport arheologic, Iași, strada Crișan, nr.10 (jud. Iași)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2018, București/Sibiu*, 2019, p. 281-284 (în colab. cu D. Aparaschivei, C. Hriban, G. Bilavaschi, L. Pîrnău, S.-P. Boțan, A. Berzovan).

Dr. Hriban Cătălin Iulian – CS II

1. *Some remarks on the configuration of urban space in the pre-modern town of Iași*, în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 89-110;
2. *The usefulness of Oakeshott typology in the analysis of the medieval swords uncovered in Moldavia*, în *Cercetări Istorică*, XXXVIII, 2019.
3. *Raport arheologic, Iași, strada Crișan, nr.10 (jud. Iași)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2018, București/Sibiu*, 2019, p. 281-284 (în colab. cu D. Aparaschivei, Al. Berzovan, G. Bilavaschi, L. Pîrnău, Ș. Honcu, S.-P. Boțan).

Dr. Lazarovici Cornelia-Magda - CS I

1. *Artă rupestră, semne și simboluri în Munții Cerna și ai Banatului. Studiu de etnoarheologie și etnoreligie*, în S. Forțiu (ed.), D. Micle (coord.), *ArheoVest*, nr. VII – *In Honorem Sabin Adrian LUCA, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 23 noiembrie 2019*, Vol. 1: *Arheologie*, Vol. 2: *Metode Interdisciplinare*, ed. S. Forțiu, Szeged, 2019, vol. 2, p. 747-790 (în colab. cu Gh. Lazarovici, V. Jujea, I. Rotariu, Al. Berzovan, C. Gălescu, I. Pârvu, I. Cojocaru, S. M. Colesniuc).
2. *Rekonstruktionsversuch eines kupferzeitlichen Hauses aus Scânteia, Kr. Iași, Rumänien. Vorläufige Synthese der Projektergebnisse aus Magnetik und Ausgrabung 2016*, în *Eurasia Antiqua*, Band 22, 2016 (2019), Rudolf habelt Verlag, Bonn, p. 101-114 (în colab. cu C. Drummer, D. Mischka).
3. *Arheoastronomie-etnoastronomie. Soarele – Luna – Lumina*, în M. Frîncu, S. Frîncu (eds.), *ASTRONOMIA STRĂBUNILOR. Arheoastronomie și etnoastronomie pe teritoriul României*, Ed. JATEPress Kiadó, Szeged, 2019, p. 57-94 (în colab. cu Gh. Lazarovici).
4. *Raport arheologic, Cercetări arheologice la Rupea. Campania din 2018*, în *Acta Terrae Fogarasiensis*, VIII, Făgăraș, 2018, p. 21-37 (în colab. cu Gh. Lazarovici, S. Gridan, O. Gridan, H. Pirău, C. Aparaschivei, M. Oancă, C. Florian, C. Roman).
5. *Transylvania's salt resources and connections with Neolithisation process in Central and Southeastern Europe*, în D. R. Hrib (ed.), *In Honorem Prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca. Istorie și destin*, în *Bibliotheca Bruckenthal*, LXXIII, Ed. Muzeului Național Brukenthal, Sibiu 2019, p. 77-108 (în colab. cu Gh. Lazarovici).
6. *Noi descoperiri Petrești la Rupea 7*, în S. Forțiu (ed.), D. Micle (coord.), *ArheoVest*, nr. VII – *In Honorem Sabin Adrian LUCA, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 23 noiembrie 2019*, Vol. 1, *Arheologie*, Ed. JATE Press Kiadó, Szeged, 2019, p. 155-174. (în colab. cu S. Gridan, Gh. Lazarovici, C. Aparaschivei, O. Gridan).
7. *Un sanctuar casnic sau comunitar la Scânteia. Studiu de etnoreligie, etnoarheologie, arheologice*, în *Acta Musei Tutovenssis. Istorie veche și arheologice*, XV, Bârlad, 2019, p. 35-76 (în colab. cu Gh. Lazarovici, D. Mischka, C. Mischka, S. Țurcanu, M. Oancă, A. Kovács, Șt. Honcu, Al. Berzovan).
8. *Great religious themes in cave art in Romania and their relationship to Europe*, în C. Cordoș, V. Chirica (eds.), *Le Paléolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paléolithique supérieur européen, Actes du Colloque International de Iași*, 2019, Ed. Pim, Iași, p. 120-138 (în colab. cu Gh. Lazarovici).
9. *Are there cities and fairs in the Neolithic? Part I – from PPN to Late Neolithic*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, 17, 2019, Sibiu (în colab. cu Gh. Lazarovici).

Lie Marian – CS

1. *An overview of the Bronze Age tell-settlement in Toboliu (Bihar County, Romania)*, în *Gesta*, VII/2, 2018, Miskolc, p. 63-76 (în colab. cu C. Cordoș, Al. Găvan, G. Fazecaș, T. Kienlin, Fl. Gogăltan).
2. *Emőd Nagyhalom. A Non-Invasive Approach to the Multi-Phase Enclosure and Outer Settlement of a Bronze Age Tell Site in North-Eastern Hungary*, în K. P. Fischl, T. L. Kienlin (eds.) *Beyond Divides – The Otomani-Fuzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-eastern Carpathian Basin*

- and Adjacent Areas, Verlag Dr. Rudolph Habelt GmbH, Bonn, 2019, p. 195-230 (în colab. cu T. L. Kienlin, K. P. Fischl).
3. *The Bronze Age Tell Settlement at Toboliu (Bihor County, Romania). A Brief Outline of Recent Investigations*, în K. P. Fischl, T. L. Kienlin (eds.) *Beyond Divides – The Otomani-Fuzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas*, Verlag Dr. Rudolph Habelt GmbH, Bonn, 2019, p. 351-368 (în colab. cu A. Găvan, C. Cordoș, T. L. Kienlin, G. Fazecaș, F. Gogâltan).
 4. *A new archaeological site found at Toboliu „Râtu' Alceului” (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XLIX, 2019.
 5. *Bronze Age Stone battle-axes of Poiana Type*, în *Ziridava*, 33, 2019.
 6. *Raport arheologic, Sântana, jud. Arad, Punct: Cetatea Veche*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2018. A LIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice Muzeul Național Brukenthal Sibiu, 13-15 Septembrie 2019, București/Sibiu*, 2019, p. 173-174. (în colab. cu Fl. Gogâltan, V. Sava, R. Krause).

Dr. Munteanu Lucian – CS II

1. *Medalii și decorații din colecția Institutului de Arheologie din Iași (V)* [Medals and decorations in the collection of Institute of Archaeology in Iași (V)], în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 183-194. (în colab. cu S.-P. Boțan).
2. *Silver plated coins in the sites of Roman Dacia*, în L. Mihailescu Bîrliaba (ed.), *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Colloquia Antiqua 25, Peters Publishers, Leuven, 2019, p. 173-192 (în colab. cu Șt. Honcu).
3. *Some considerations on the coin finds in the sites of Roman Dacia*, în R.-G. Curcă, A. Rubel, R. Symonds, H.-U. Voss (eds.), *Romanization and the Barbaricum. Contributions to the Archaeology and History of interaction in european protohistory*, Archaeopress, Oxford, 2019, p. 85-114.
4. *Descoperiri monetare în Moldova. XI*, în *ArhMold*, 42, 2019, p. 173-186.
5. *“The afterlife” of money. The coins found in the necropolis of Brad (Negri commune, Bacău County)*, în *ArhMold*, 42, 2019, p. 130-172 (în colab. cu A. Boldureanu, G.-D. Hânceanu, V. Ursachi).
6. *O monedă macedoneană descoperită la Fedești (com. Șuletea, jud. Vaslui)*, în *Acta Musei Tutovens*, 16, 2019, p. 300-307 (în colab. cu M. Oancă).
7. *Study of a coin from the 2nd century discovered in Roșiori, Neamț County*, in: A. M. Gărau, R. F. Oprețescu, (coord.), *MATCONS. Matter and Materials in/for Heritage Conservation. 7th Edition. Octobrie 8th – 12th, 2019*, Muzeul Olteniei, Craiova, 2019, p. 369-383 (în colab. cu O. Mircea, G.D. Hânceanu, V. Vasilache, I. Sandu, A.V. Sandu).
8. *Descoperiri monetare romane de la Tăcuta (jud. Vaslui)*, în *Elanul*, 204, ianuarie 2019, p. 1, 6-12 (în colab. Cu S.-C. Enea).

Dr. Pârnău Ludmila

1. (ed.), *Un secol de arheologie în spațiul est-carpatic: concepte, metode, tendințe*, Ed. Istros a Muzeului Brăilei „Carol I” – Ed. Constantin Matasă, Brăila – Piatra-Neamț, 2019 (în colab. cu V. Diaconu).
2. *Cercetarea arheologică a așezărilor rurale medievale din răsăritul Moldovei: descoperiri și interpretări*, în V. Diaconu, L. Pîrnău (eds.), *Un secol de arheologie în spațiul est-carpatic: concepte, metode, tendințe*, Ed. Istros a Muzeului Brăilei „Carol I” – Ed. Constantin Matasă, Brăila – Piatra-Neamț, 2019, p. 413-456.
3. *Omul și albinele în Moldova secolului al XVIII-lea. Obținerea și consumul mierii într-o gospodărie boierească*, în G. Bodi, I. Frasin (coord.), *Studii de antrozologie. Interacțiunea om-animal din perspectiva multidisciplinară*, Ed. Pro Universitaria, București, 2019, p. 197-231. (în colab. cu L. Bejenaru).
4. *Animal Food Resources in the Golden Horde Period. Case Study: Old Orhei (Republic of Moldova)*, în S. Bocharov, A. Sitdikov (eds.), *Генуэзская Газария и Золотая Орда. Памяти Г. А. Фёдорова-Давыдова*, vol. II, Ed. Stratum, Kazan-Chişinău, 2019, p. 791-803. (în colab. cu L. Bejenaru, S. Rafailă-Stanc).
5. *Raport arheologic, Iași, strada Crișan, nr.10 (jud. Iași)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2018*, București/Sibiu, 2019, p. 281-284 (în colab. cu D. Aparaschivei, Al. Berzovan, G. Bilavaschi, C. Hriban, Ș. Honcu, S.-P. Boțan).

6. (rec.) Iurie Stamati, *The Slavic Dossier. Medieval archaeology in the Soviet Republic of Moldova: between State Propaganda and Scholarly Endeavor*, translated by Ruxandra Iuliana Petrinca, Brill, Leiden-Boston, 2019, 310 p., în *ArhMold*, 42, 2019, p. 339-341.

Prof. univ. dr. Poruciuc Adrian

1. O necesară reconsiderare a originii cuvântului românesc boier și a boieriei ca instituție specifică românilor, albanezilor și slavilor medievali (I), în *ArhMold*, XLII, 2019, p. 297-324.
2. Evoluția termenului gotic hansa („ceată, trupă, mulțime”) ca împrumut în română și slavă, în *Acta Musei Tutovensius – Istorie veche și arheologie*, XV, 2019, p. 284-299.

Prof. univ. dr. Rubel Alexander

1. (ed.), *Romanisation and the Barbaricum. Contributions to the archaeology and history of interaction in European protohistory*, Archaeopress, Oxford 2019 (în colab. cu R.-G. Curcă, R. Symonds, H.-U. Voss).
2. (ed.) Michael Vickers, *Parerga: Selected Essays on Literature, Art and Archaeology*, Ed. Academiei Române, Ed. Istros, București-Brăila, 2018, 378 p.
3. *Quo Vadis Altertumswissenschaft? The Command of Foreign Languages and the Future of Classical Studies*, în *Classical World*, 112, 2018, p. 193-223.
4. *What the Romans really meant when using the word 'Barbarian'. Some thoughts on 'Romans and Barbarians'*, în R.-G. Curcă, Al. Rubel, R. Symonds, H.-U. Voss (eds.), *Romanisation and the Barbaricum. Contributions to the archaeology and history of interaction in European protohistory*, Archaeopress, Oxford, 2019, p. 1-21.
5. *Castrul Alei I Batavorul milliarăia și așezarea civilă la Razboieni Cetate*, în *Acta Musei Tutovensius*, 15, 2019, p. 35-76 (în colab. cu C. Mischka, R. Varga).
6. *The late antique Donarium from Birtihalm (Biertan) in the context of Roman religion*, în *Journal of Science and Theology*, 15 (3), 2019, p. 201-208.
7. *Review article Michael Vickers Alcibiades and Aristophanes*, în *Gnomon*, 91, 2019, p. 395-401.
8. *Review Article Edith Hall Die Alten Griechen eine Erfolgsgeschichte*, în *Historische Zeitschrift*, 308, 2019, p. 154-156.

Acad. Spinei Victor

1. (coord.) O. L. Cosma, *Pagini din istoria muzicii românești*, I, *Cristalizări (Civilizația românească*, Coordonator V. Spinei, 13), Ed. Academiei Române, București, 2018, 532 p. ISBN 978-973-27-2889-5.
2. (coord.) O. L. Cosma, *Pagini din istoria muzicii românești*, II, *Afirmări (Civilizația românească*, Coordonator V. Spinei, 14), Ed. Academiei Române, București, 2018, 544 p. ISBN 978-973-27-3002-7.
3. (coord.) *Istoria filosofiei românești. Compendiu*, coord. Al. Surdu, D. Popescu, Șt.-D. Georgescu (*Civilizația românească*, Coordonator V. Spinei, 15), Ed. Academiei Române, București, 2018.
4. (coord.) *Economia României după Marea Unire*, II, *Economia sectorială*, coord. A. Iancu, G. Georgescu, V. Axenciuc, F.-M. Pavelescu, C. Ciutacu (*Civilizația românească*, Coordonator V. Spinei, 16), Ed. Academiei Române, București, 2018.
5. (coord.) *Politica externă și diplomația României pe parcursul unui secol de la înfăptuirea României Mari*, I, *Momentele cruciale*, Coordonator I. M. Anghel (*Civilizația românească*, Coordonator V. Spinei, 17), Ed. Academiei Române, București, 2018.
6. (coord.) *Politica externă și diplomația României pe parcursul unui secol de la înfăptuirea României Mari*, II, *România, factor activ în viața internațională*, Coordonator I. M. Anghel (*Civilizația românească*, Coordonator V. Spinei, 18), Ed. Academiei Române, București, 2018.
7. (coord.) *Istoria românilor*, I, coord. D. Berindei, în colab. cu D. Rusu (*Civilizația românească*, Coordonator V. Spinei, 19), Ed. Academiei Române – Univers Enciclopedic Gold, București, 2018, 792 p. + 32 pl. ISBN 978-973-27-3031-7.
8. (coord.) *Istoria românilor*, II, coord. D. Berindei, în colab. cu D. Rusu (*Civilizația românească*, Coordonator V. Spinei, 20), Ed. Academiei Române – Univers Enciclopedic Gold, București, 2018, 602 p. + 32 pl. ISBN 978-973-27-3032-4.
9. (coord.) M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române (Civilizația românească*, Coordonator V. Spinei, 21), Ed. Academiei Române – Univers Enciclopedic Gold, București, 2018, 392 p. ISBN 978-973-27-3034-9.

10. (coord.) A. Asăndulesei, *GIS (Geographic Information System), fotogrametrie și geofizică în arheologie. Investigații non-invasive în așezări Cucuteni din România (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXV, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba)*, Ed. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2015 [2018], 274 p. ISBN 978-606-714-215-0.
11. (coord.) D. Boghian, S.-C. Enea, M. Chelcu, I. Minea, *Monografia orașului Târgu Frumos (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXVI, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba)*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2018, 675 p. ISBN 978-606-714-489-5.
12. (coord.) S.-P. Boțan, D. Elefterescu, *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Durostorum / Ostrov – Ferma 4 (secolele I p. Chr. - IV p. Chr) (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXVII, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba)*, Ed. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2018, 192 p. ISBN 978-606-714-493-2.
13. (coord.) *Analele Academiei Române*, Anul 151 (2017), Seria a V-a, vol. XXVIII, Coordonator V. Spinei, Ed. Academiei Române, București, 2019, 639 p.
14. (coord.) A. Nour, *Scrisori și amintiri din Basarabia*, ed. V. Durnea (*Basarabica*, Coordonatori V. Spinei și I. Căndea, 11), Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2019, 505 p. ISBN 978-973-27-3020-1.
15. (coord.) M. Vickers, *Parerga: Selected Essays on Literature, Art and Archaeology*, ed. A. Rubel (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, XXII), Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2019, 378 p. ISBN 978-973-27-3043-0.
16. (coord.) *Istoria ale Marelui Război și ale Unirii de la 1918*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2019, 424 p. ISBN 978-606-714-540-3. (în colab. cu, Gh. Iacob, I. Nistor).
17. *Items made of Volhynian flint in Eneolithic complexes from Moldavia, west of the Prut*, în *Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, Bonn, 22, 2016 (2019), p. 41-100.
18. *Academia Română și sărbătorirea Centenarului Marii Uniri*, în *Academica*, XXIX, 4-5 (342-343), 2019, p. 10-17 – reprodus și în *Contemporanul*, XXX, 5 (806), 2019, p. 18-19.
19. *Târgu Frumos în prospectare monografică*, în vol. D. Boghian, S.-C. Enea, M. Chelcu, I. Minea, *Monografia orașului Târgu Frumos*, Ed. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2018, p. 13-14.
20. *Bilanț lapidar al unui mare congres național de istorie*, în *Istoria ale Marelui Război și ale Unirii de la 1918*, coord. V. Spinei, Gh. Iacob, I. Nistor, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2019, p. 11-14.

Dr. Vornicu Diana-Măriuca – CS III

1. *Raport arheologic, Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iași. Punct: Balta Popii*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2018. A LIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, București/Sibiu, 2019, p. 81-83 (în colab. cu F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei, G. Bodi, Y. Sliesariev, R. Pârnuș, M. Danu, C. Brașoveanu, D. Gheorghies, C. Groapă).
2. *Raport arheologic, Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iași. Punct: Balta Popii*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2018. A LIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Muzeul Național Brukenthal Sibiu, București/Sibiu, 2019, p. 356-358 (în colab. cu F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei, L. Solcan, G. Bodi, C. Brașoveanu, R. Furnică).
3. *Raport arheologic, Cucuteni, jud. Iași. Platoul Laiu*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2018. A LIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, București/Sibiu, 2019, p. 396-397 (în colab. cu F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei, V. Cotiugă, R. Balaur).
4. *Raport arheologic, Mitoc, jud. Botoșani. Punct: La Pisc*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2018. A LIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, București/Sibiu, 13-15 Septembrie 2019, 2019, p. 397-399 (în colab. cu A. Vornicu-Țerna, S. Țerna, A. Asăndulesei, F.-A. Tencariu, M. S. Ciupu).
5. *Raport arheologic, Războieni, jud. Iași. Punct: Dealul Mare*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2018. A LIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, București/Sibiu, 2019, p. 399-400. (în colab. cu F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei, V. Cotiugă, R. Balaur, C. I. Nicu, A. Mihu-Pintilie, G. Bodi, S. Țerna, A. Țerna).
6. *Raport arheologic, Ripiceni, jud. Botoșani. Punct: Ripiceni-Popoaia*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2018. A LIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, București/Sibiu, 2019, p. 401-403 (în colab. cu A. Vornicu-Țerna, S. Țerna, A. Asăndulesei, F.-A. Tencariu).
7. (rec.) Johannes Müller, Robert Hofmann, Wiebke Kirleis, Stefan Dreibrot, René Ohlrau, Lennart Brandstätter, Marta dal Corso, Welmoed Out, Knut Rassmann, Natalia Burdo, Mykhailo Videiko,

Maidanetske 2013. New excavations at a Trypillia Mega-site, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa. Studia na Pradziejami Europy Środkowej 16, in Kommission bei Dr. Rudolph Haabelt GmbH, Bonn, 2017, ISBN 978-3-7749-4018-5, 174 p., în ArhMold, 42, 2019, p. 328-329.

8. (rec.), Isabel Cáceres, Isabel Expósito, Marta Fontanals, M. Gema Chacón, Josep Maria Vergès (eds.), *Experimental Archaeology: from research to society. Proceedings of the Vth International Congress of Experimental Archaeology. 25th – 27th October, 2017 – Tarragona (Spain)*- Butlletí Arqueològic, 40, 2018, în ArhMold, 42, 2019, p. 325-328.

Prin urmare, și în anul 2019 cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași au avut o activitate susținută din punct de vedere științific, cu rezultate care depășesc, pe alocuri, investițiile care se fac în cercetare de către instituțiile tutelare.

Ca o confirmare în plus a expertizei cercetătorilor noștri menționăm cooptarea acestora în diferite comisii profesionale naționale, regionale și internaționale. Spre exemplu, un rol determinant în evoluția societății românești îl au contribuțiile arheologilor de la Institutul de Arheologie din Iași în evaluările și rapoartele pe care le întocmesc pentru Academia Română, Consiliul Național de Atestare a Titlurilor, Diplomelor și Certificatelor Universitare (CNATDCU), Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior, a Cercetării, Dezvoltării și Inovării (UEFISCDI), Comisia Națională de Arheologie, Comisia Națională LIMES, Comisia Zonală a Monumentelor Istorice, etc. De asemenea, din institut sunt patru conducători de doctorat, iar nu mai puțin de 10 membri din Institut au făcut parte din zeci de comisii de îndrumare și de susținere a doctoratelor la mai toate instituțiile de învățământ superior din țară.

DAN APARASCHIVEI

NICOLAE GUDEA (17 OCTOMBRIE 1941 – 5 IULIE 2019)

Când, în urmă cu mai mulți ani, Nicu mi-a mărturisit cu un aer stânjenit, dar ușor ironic, despre lupta sa cu boala necruțătoare, care, de altfel, îi și va aduce sfârșitul, am rămas consternat și oarecum neîncrezător, privindu-i chipul cu trăsături ferme și alura sa de vajnic legionar roman. Și iată, ireparabilul s-a produs, Profesorul Gudea nu mai este printre noi și, pentru cei care l-au prețuit și îndrăgit, au rămas doar momentele niciodată îndestulătoare ale evocărilor.

S-a născut la Deva (17.10.1941), dar, de fapt, era sălăjean, lucru de care se și mândrea, considerându-se un urmaș al vrednicilor ostași, care apărau această parte vulnerabilă a graniței Daciei Romane. A urmat cursurile primare la Crasna și Zalău, terminându-le pe cele medii la bine cunoscutul Liceu „Simion Bărnuțiu” din capitala Sălajului. Provenit dintr-o familie de intelectuali, care a suferit mult în vremea totalitarismului, tânărul Gudea – ca numeroși alții din generația sa – a fost apăsător în permanență de originea sa „nesănătoasă.” Drept urmare, Nicu a fost obligat să-și facă serviciul militar la „Trupele de muncă” și abia, apoi, să poată accede la învățământul superior.

Într-o perioadă mai laxă din punct de vedere politic, a dat examen și a fost admis la Facultatea de Istorie a universității clujene (1963), unde s-a bucurat de îndrumările competente și, în același timp, colegiale, ale unei întregi pleiade de renumiți specialiști ai istoriei antice (C. Daicoviciu, I. I. Russu, M. Macrea, K. Horedt, E. Chirilă, H. Haicoviciu și alții).

Remarcat încă din vremea studenției, tânărul Gudea a fost acceptat timpuriu în grupul de cercetători ai șantierului arheologic de la Buciumi (1965), condus de către profesorii M. Macrea și E. Chirilă, cărora li se alătura și V. Lucăcel (directorul Muzeului din Zalău), pentru care totdeauna a avut numai cuvinte de dragoste și respect.

După încheierea studiilor universitare (1968), devenit cercetător la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj al Academiei Române Nicolae Gudea își va consacra toate forțele cunoașterii Daciei romane. Parcursul său științific a fost impresionant, întrucât nu a lăsat aproape niciun aspect asupra căruia să nu se aplece cu multă perseverență, căruia i-a adăugat continuu noi valențe ale competenței.

Din anul 1990 a militat pentru înființarea Facultății de Teologie Greco-Catolică de la Universitatea din Cluj-Napoca, la care a și devenit unul dintre profesorii cei mai prestigioși (1991), îndeplinind totodată și funcții importante în cadrul acesteia (cancelar, apoi prodecan până la pensionarea sa din 2010).

Din primii ani ai vieții sale de arheolog, așa cum spuneam, Profesorul Gudea s-a ocupat neconținut de investigarea trecutului Daciei Romane, „plimbându-se” de la fortificațiile unei granițe la alta, de la viața militară până la cea socială, de la funcționarea și rolul diferitelor tipuri de armament până la producerea ceramicii, de la circulația monetară până la cea viața comercială, de la descifrarea inscripțiilor până la evenimentele istorice care au afectat viața Provinciei, de la apariția creștinismului timpuriu până la pătimirile Bisericii Unite ș.a.m.d.

Din multitudinea ipostazelor sub care ne apare Dacia Romană, abordate cu multă acuratețe de către Nicolae Gudea, mă voi opri doar asupra circulației monetare și apărării. A studiat și publicat numeroase tezaure și descoperiri izolate de monede romane (adesea în colaborare cu E. Chirilă), dar a și aprofundat cercetarea numismatică până la nivelul de a completa cataloagele de specialitate (LRBC, vezi nr. 48 din Bibliografie).

De asemenea, a cercetat sistematic – singur sau în colaborare – castrele Provinciei, din sud-vest (Teregova, Pojejena, Gornea, Mehadia), din est (Inlănceni, Brețcu), din sud-est (Râșnov, Feldioara), cele de interior de la Gherla și Răcari, dar mai cu seamă linia fortificată din vest și nord-vest (Porolissum, Buciumi, Bologa, Munții Mezeșului).

De-a lungul anilor a ajuns treptat unul dintre cei buni specialiști din domeniul cunoașterii sistemului defensiv roman, lucrările sale ajungând să fie editate în cele mai selecte reviste de specialitate din Marea Britanie, Elveția, Italia, Austria, Croația, Serbia, Ungaria ș.a., dar îndeosebi din Germania, unde i s-au publicat la Mainz două cărți de mare însemnătate, despre frontierele Daciei Romane (1997) și *limes-ul Moesiei Inferior* (2001).

Alegerea sa ca membru al Institutului Arheologic German, ca și al Institutului Regal de Arheologie din Londra au reprezentat semnele unei recunoașteri internaționale pe deplin meritate. Însă, de foarte mare importanță printre realizările din această vreme a fost organizarea în 1997 a celui de Al 17-lea Congres dedicat frontierelor romane (*Roman Frontier Studies*), atât pentru știința istorică românească, cât și pentru Nicolae Gudea, ca președinte al Comitetului de organizare. Având ocazia de a participa la acest congres, mărturisesc că organizarea sa a întrunit cele mai înalte aprecieri. În prealabil s-au imprimat numeroase volume despre fortificațiile romane din România, s-au făcut numeroase excursii științifice la cele mai reprezentative edificii defensive romane din zonă (7 castre), au fost organizate patru expoziții, s-au susținut 106 comunicări și a fost consemnată participarea unui număr de 204 de cercetători din 22 de țări. Iar la aproximativ doi ani (1999) a și apărut, sub îngrijirea aceluiași Nicolae Gudea, un impresionant și elegant volum cuprinzând lucrările prezentate la congres (954 p.).

Cu regret, menționez că – la fel ca și în alte cazuri – acest deosebit de merituos cercetător nu a primit vreoaică distincție din partea statului sau a vreunui for academic din România, singura sa distincție fiindu-i conferită de către Papa Francisc, Ordinul cavaleresc „Sf. Grigorie cel Mare”, unul dintre cele cinci Ordine Pontificale ale Bisericii Catolice, prin care deținătorul acestui ordin se bucură de privilegiul salutului gărzilor elvețiene.

Nu insist asupra calităților sale de om, întrucât cei care l-au cunoscut și iubit (colegi, colaboratori, doctoranzi, studenți ș.a.) nu au destule cuvinte pentru a-l aprecia, – cercetător cu dragoste de țară și neam, competent, deosebit de serios și perseverent, care a făcut cinste arheologiei românești și a cărui creații științifice vor rămâne de neșters.

Adresăm cuvenitele condoleanțe familiei îndoliate, dar și tuturor celor care i-au fost alături în viață și muncă.

Sit tibi terra levis !

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

LISTA LUCRĂRILOR ȘTIINȚIFICE¹

SIMBOLURI:

A – articol; C – carte; CST – culegere de studii tematice; N – notă; P – prezentare de carte; R – recenzie; S – studiu

1969

1. *O inscripție din pretoriul castrului roman de la Buciumi (jud. Salaj)*, în *StComBrukenthal*, 14, 1969, p. 289-298 (în colaborare cu E. Chirilă, M. Macrea) (A).
2. *Ceramica dacică din castrul roman de la Bologa, jud. Cluj*, în *AMN*, 6, 1969, p. 503-508 (A).
3. *Castrul roman de la Buciumi; jud. Sălaj (1963–1968)*, în *AMN*, 6, 1969, p. 149-155 (în colaborare cu E. Chirilă, C. Pop, V. Lucăcel) (A).

1970

4. *Ceramica dacică din castrul roman de la Buciumi, jud. Sălaj*, în *SCIV*, 21, 1970, p. 299-311 (A).
5. *Castrul roman de la Buciumi*, în *Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de Istorie, București*, I, 1970, p. 396-417 (în colaborare cu M. Macrea, E. Chirilă et al.) (A).
6. *O cărămidă cu ștampilă din secolul IV la Svinița; jud. Mehedinți*, în *AMN*, 7, 1970, p. 555-559 (N).
7. *Piese noi în tezaurul de la Șieu (Neue Münze des Hortes von Șieu)*, în *Tezaure monetare din Nordul Transilvaniei*, Zalău, 1970, (CST) p. 21-25 (în colaborare cu E. Chirilă) (A).
8. *Tezaurul monetar de la Virșolț (Le trésor monétaire de Virșolț)*, în *Tezaure monetare din Nordul Transilvaniei*, Zalău, 1970, (CST) p. 27-31 (în colaborare cu E. Chirilă) (A).
9. *Tezaurul monetar de la Sălăjeni (Der Münzhort von Sălăjeni)*, în *Tezaure monetare din Nordul Transilvaniei*, Zalău, 1970, (CST) p. 32-43 (în colaborare cu E. Chirilă) (A).

1971

10. *Castrul roman de la Rîșnov – Cumidava. Contribuții la cunoașterea limesului de sud-est al Daciei romane*, Brașov, 1970, 66 p. + 60 ilustrații + 60 planșe (în colaborare cu I. Pop) (C).
11. *Das Römerlager von Rosenau – Cumidava. Beiträge zu Limesuntersuchungen in Südosten der römischen Dazien*, Brașov, 1971, (69 p. + 68 Abb. + 60 Taf.) (în colaborare cu I. Pop) (C).
12. *Un relief al cavalerului trac descoperit la Pojejena; jud. Caraș-Severin*, în *SCIV*, 22, 1971, p. 345-351 (N).
13. *Descoperiri monetare antice și bizantine în Banat*, în *Banatica*, 1, 1971, p. 139-143 (N).
14. *Cavalerul trac de la Pojejena*, în *Banatica*, 1, 1971, p. 108-109 (în colaborare cu V. Stancovici) (N).
15. *Limesul roman în zona castrului de la Bologa*, în *AMN*, 8, 1971, p. 507-532 (A).
16. *Descoperiri arheologice din epoca dacică la Pescari; jud. Caraș-Severin*, în *AMN*, 8, 1971, p. 465-467 (în colaborare cu T. Soroceanu și F. Medeleț) (N).
17. *Tezaurul monetar de la Caransebeș*, în *Banatica*, 1, 1971, p. 179-190 (în colaborare cu E. Chirilă și I. Uzun) (A).

1972

18. *CIL*, III, 7648, în *Apulum*, 10, 1972, p. 707-712 (N).
19. *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din anul 1968*, în *Apulum*, 10, 1972, p. 121-150 (A).
20. *Descoperiri monetare antice în Banat*, în *Apulum*, 10, 1972, p. 713-714 (în colaborare cu E. Chirilă) (A).
21. *Inscripții și ștampile tegulare din castrul roman de la Bologa*, în *AMN*, 9, 1972, p. 413-439 (A).
22. *Castrul roman de la Buciumi și rolul său în cadrul limesului*, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 5-9 (A).
23. *Castrul de piatră*, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 14-22 (A).
24. *Organizarea internă a castrului de piatră*, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 22-32 (A).
25. *Ceramica din castrul roman de la Buciumi*, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 37-62 (A).
26. *Arme și piese de echipament*, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 62-78 (A).

¹ Mulțumesc din suflet domnilor prof. dr. R. Ardevan și cercetător principal I, abilitat. C. Cosma pentru alcătuirea prezentei Liste de lucrări.

27. *Unelte și obiecte din metal și piatră*, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 78-87 (în colaborare cu C. Pop) (A).
28. *Vase de sticlă din castru*, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 109-115 (în colaborare cu V. Lucăcel) (A).
29. *Materialul epigrafic din castru*, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 114-120 (în colaborare cu E. Chirilă) (A).
30. *Concluzii în legătură cu castrul roman de la Buciumi*, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) a. 121-126 (în colaborare cu E. Chirilă) (A) Articolele nr. 22-30 au fost reluate cu unele adăugiri și modificări și republicate în varianta germană a monografiei *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1973 (CST).
31. *Două piese antice din Muzeul Sighișoara* (*Zwei antike Münzen aus der Sammlung des Museums von Sighișoara*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) a. 5-7; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, Sibiu, 1973, (CST) S. 5-6 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
32. *Tezaure și descoperiri izolate de denari republicani* (*Horte und Einzelfunde republikanischen Denare*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 8-12; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 7-12 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
33. *Descoperiri de monede imperiale romane* (*Funde römischekaiserlichen Münzen*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 13-22; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 13-22 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
34. *Descoperiri recente de monete imperiale romane în zona orașului Sighișoara* (*Neue Funde römischekaiserlichen Münzen von Gebiet der Stadt Sighișoara*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 23-24; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 23-24 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
35. *Monetele din necropola de la Piriul Hotarului* (*Die Münzen aus der Nekropole von Piriul Hotarului*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 25-30; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 25-30 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
36. *Tezaurul monetar de la Laslea* (*Der Münzhort von Laslea*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 31-34; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 31-34 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
37. *Tezaurul monetar de la Lechința de Mureș* (*Der Münzhort von Lechința de Mureș 16 Jh.*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 35-40; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 35-40 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
38. *Tezaurul monetar de la Șeica Mică* (*Der Münzhort von Șeica Mică 15-15 Jh.*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 41-57; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 41-58 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
39. *Un tezaur din secolul XVI* (*Ein Münzhort aus dem 16 Jh.*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 58-61; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 54-61 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
40. *Tezaurul monetar de la Mălăncrav* (*Der Münzhort von Mălăncrav*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 62-73; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 63-76 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
41. *Piese antice, medievale și moderne în colecția Muzeului din Sighișoara* (*Antike, mittelalterliche und neuzeitliche Münzen in der Sammlung des Museums der Stadt Sighișoara*), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 71-81; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 77-84 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A).
42. „J. Šašel, *Claustra Alpium Iuliarum*, Ljubljana, 1970”, în SCIV, 23, 1972, p. 491-493 (P).
43. *Tezaurul monetar de la Dalboșet, secolul IV*, în *Tibiscus*, 2, 1972, p. 53-60 (A).
44. *Donariul roman descoperit la Gornea, jud. Caraș-Severin*, în SCIV, 23, 1972, p. 671-675 (N).

1973

45. *Șantierul arheologic de la Bologa. Săpăturile din anul 1967*, în *Materiale*, 10, 1973, p. 115-123 (în colaborare cu E. Chirilă) (A).

46. *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, în *Banatica*, 2, 1973, p. 85-96 (în colaborare cu I. Uzun) (A).
47. *Sondajul arheologic de la Teregova*, în *Banatica*, 2, 1973, p. 97-101 (N).
48. *Ergänzungen zum LRBC*, în *Apulum*, 11, 1973, p. 223-236 (în colaborare cu E. Chirilă și I. Stratan) (S).
49. *O locuință romană rustică la Gornea*, în *AMN*, 10, 1973, p. 569-573 (A).
50. „*Al IX-lea Congres Internațional de studii asupra frontierelor romane, Mamaia, 1972*”, în *SCIV*, 24, 1973, p. 361-363 (P).
51. „A. Böhme, *Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel*, Berlin, 1972. Beiheft Saalburg Jahrbuch”, în *SCIV*, 24, 1973, p. 346-348 (R).
52. „W. Hilgers, *Lateinische Gefassnamen: Bezeichnungen, Funktion und Form romischen Gefasse nach antiken Schriftquellen*, Bonn, 1971”, în *SCIV*, 24, 1973, p. 347-348 (P).
53. *Date noi despre castrul roman de la Bologa. Săpăturile din anul 1969*, în *Crisia*, 2, 1973, p. 109-136 (A).
54. „W. Schleiermacher, *Cambodunum – Kempten. Ein romische Stadt in Algau*, Berlin, 1972”, în *SCIV*, 24, 1973, p. 681-682 (P).
55. *Castrul roman de la Rîșnov. Raport asupra săpăturilor din anul 1971*, în *Cumidava*, 7, 1973, p. 12-23 (în colaborare cu I. Pop) (A).
56. *Ceramica dacică din castrul roman de la Rîșnov*, în *Cumidava*, 7, 1973, p. 23-30 (A).

1974

57. *Befestigungen am Banater Donaulimes aus der Zeit der Tetrarchie*, în *Limes 9 Mamaia, 1972* (1974), p. 173-190 (S).
58. *Castrul roman de la Bologa. Cercetările arheologice din anul 1970*, în *SMMIM*, 12, 1974, p. 25-57 (A).
59. *Sistemul defensiv al Daciei romane. Stadiul actual al cercetărilor*, în *Apulum*, 12, 1974, p. 182-193 (S).
60. „*Legio VII Gemina, Leon, 1970*”, în *SCIV*, 25, 1973, p. 484-486 (P).
61. *O statueta reprezentând pe Apis descoperită la Bologa*, în *SCIV*, 25, 1973, p. 445-448 (P).
62. „*Die Romer am Donau. Noricum und Pannonien*, Wien, 1973”, în *Apulum*, 12, 1974, p. 703-704 (P).
63. „D. Baatz, *Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes. Limesforschungen*, Berlin, 1973”, în *Apulum*, 12, 1974, p. 701-703 (P).
64. „Ch. M. Beckmann, *Metallfingerringen der romischer Kaizerzeit in freien Germanien*, Berlin, 1973”, în *Apulum*, 12, 1974, p. 700-701 (P).
65. „*Dacoromania. Jahrbuch für ostliche Latinität*, I, 1973”, în *SCIV*, 25, 1973, p. 315-318 (P).
66. *Das Verteidigungssystem der römischen Dacien*, în *Saalburg Jahrbuch*, 31, 1974, p. 41-49 (S).
67. *Trei tezaure monetare din Banat în secolul IV e.n. Contribuții la problema continuității în Dacia*, Timișoara, 1974 (100 p. + 35 planșe + 3 hărți) (în colaborare cu E. Chirilă, I. Stratan) (C).
68. *Drei Munzhorte aus dem Banat 4. Jh. Beiträge zur Kontinuitätsfrage in Dazien*, Timișoara, 1974 (105 S + 35 Taf. + 3 Karte) (în colaborare cu E. Chirilă, I. Stratan). Ediție germană revăzută (C).
69. *Teile spätrömischen Ballisten aus Gornea und Orșova (Rumänien)*, în *Saalburg Jahrbuch*, 31, 1974, p. 50-72 (în colaborare cu D. Baatz) (A).
70. *O contribuție la toponimia limesului bănățean al Dunării*, în *Tibiscus*, 3, 1974, p. 141-146 (A).
71. „A. Neumann, *Ziegel aus Vindobona. Der Römische Limes in Österreich. XXVII*, Wien, 1970”, în *SCIV*, 25, 1974, p. 606-608 (P).

1975

72. *Monetele din castrul roman de la Mehadia*, în *SCIV*, 26, 1975, p. 149-153 (S).
73. *Cîteva aspecte și probleme privind procesul de romanizare al Daciei*, în *Apulum*, 13, 1975, p. 75-112 (S).
74. *Observații cu privire la cohortele I Hispanorum în Dacia*, în *SCIV*, 26, 1975, p. 381-385 (S).
75. „*Epigraphische Studien*, V, 1968”, în *Apulum*, 13, 1975, p. 787-788 (P).
76. *Sistemul defensiv al Daciei romane. Observații în legătură cu faza de pământ a castrurilor*, în *AIIA-CLUJ*, 18, 1975, p. 71-78 (S).
77. *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile din anul 1973*, în *Banatica*, 3, 1975, p. 333-343 (A).
78. *O cărămidă cu inscripție din secolul IV la Gornea*, în *Banatica*, 3, 1975, p. 99-122 (în colaborare cu I. Dragomir) (A).

79. *Inscripții și monumente sculpturale din Muzeul de Istorie și Artă din Zalău*, Cluj, 1975, 51 p. + 48 planșe + 1 hartă (în colaborare cu V. Lucăcel) (C).
80. *Tezaurul de la Răcașdia*, în AMN, 12, 1975, p. 183-190 (A).
81. *Castrul roman de la Rîșnov. Săpăturile arheologice din anii 1973-1974*, în Cumidava, 8, 1974-1975, a. 55-64 (în colaborare cu I. Pop) (A).
82. *Castrul roman de la Feldioara – Făgăraș*, în Cumidava, 8, 1974-1975, a. 40-54 (în colaborare cu I. Pop) (A).
83. *Cercetări arheologice în castrul roman de la Rîșnov (1972)*, în SMMIM, 7-8, 1974-1975, p. 55-78 (în colaborare cu I. Pop) (A).
84. *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului*, în Tibiscus, 4, 1975, p. 129-146 (în colaborare cu M. Moga) (A).

1976

85. „A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle danubian Provinces of the Roman Empire*, London, 1974”, în SCIV, 27, 1976, p. 417-419 (R).
86. „H. Schönberger, *Kastell Künzig – Quintana. Die Grabungen von 1958 bis 1966. Limesforschungen*, Berlin, 1975”, în Apulum, 14, 1976, p. 535-539 (P).
87. *Contribuții la antroponimia și topografia limesului bănățean al Dunării*, în AIIA-CLUJ, 19, 1976, p. 275-282 (A).
88. *Legio VII Gemina în Dacia*, în SCIV, 27, 1976, p. 109-114 (S).
89. *Observații în legătură cu unele note „note epigrafice”*, în SCIV, 27, 1976, p. 517-521 (A).
90. *Ein Beitrag zur cohors II Raetorum*, în Bayerische Vorgeschichtsblätter, 41, 1976, p. 123-124 (A).
91. *Eininge Bemerkungen zur Provinz Moesia Superior*, în Germania, 54, 2, 1976, p. 452-456 (S).

1977

92. *Cohors I Ulpia Brittonum în Dacia*, în SCIV, 28, 1977, p. 129-134 (A).
93. *Der Limes Dakiens und die Verteidigung der Obermoesischen Donau Limes von Traianus bis Aurelius*, în *Aufstieg und Niedergang der Antiken Welt*, II, Tübingen, 1977, p. 849-887 (S).
94. *Câteva observații în legătură cu trupele din Dacia de Nord și cu armata din Dacia Porolissensis*, în AMP, 1, 1977, p. 115-122 (S).
95. *Limesul Daciei romane de la Traianus la Aurelianus*, în AMP, 1, 1977, p. 97-114 (S).
96. *Materiale arheologice din castrul roman de la Bologa*, în Apulum, 15, 1977, p. 169-215 (A).
97. *A existat un sanctuar mithraic la Pojejena?*, în Banatica, 4, 1977, p. 117-132 (A).
98. *Pojejena. Cronică arheologică*, în Banatica, 4, 1977, p. 435-436, (în colaborare cu O. Bozu) (N).
99. *Contributions épigraphiques à l'histoire de ala I Bosporanorum*, în *Epigraphica. Travaux dédiées au VIII-e Congrès d'épigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 223-232 (în colaborare cu A. Zrinyi) (S).
100. *Gornea. Așezări din epoca romană și romană tarzie*, Reșița, 1977 (120 p. + 50 ilustrații în text + 100 planșe) (C).
101. *Inscripțiile Daciei Romane. III.; Dacia Superior, 1. Zona de sud-vest* (în colaborare cu I. I. Russu, V. Wollmann, M. Dușanić) (C).
102. *Das Römerlager von Bologa. Fragen betreffend die dakischen Tonware in den Militärlager der römischen Dakien*, în *Limes 10 Xanten*, Bonn, 1977, p. 313-329 (S).
103. *Epigraphische Notizen*, în *Archäologische Korrespondenzblatt*, Mainz, 1977, p. 454-456 (N).
104. *Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Provinz Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dacien*, în *Limes 11 Szekesfehervar*, Budapest, 1977, p. 223-236 (S).
105. *Un castru nou descoperit în sistemul defensiv al Daciei romane: castrul roman de la Feldioara*, în Pontica, 10, 1977, p. 333-338 (A).
106. „E. W. Marsden, *Greek and Roman artillery*, Oxford, 1970”, în AIIA-CLUJ, 20, 1977, p. 401-403 (P).
107. *Elemente de la piese de artilerie romană târzie descoperite la Gornea și Orșova. Împrejurările descoperirii și descrierea pieselor*, în SMMIM, 10, 1977, p. 47-61 (S).

1978

108. *Contribuții la istoria economică a Daciei romane. Producția de ceramică*, în Apulum, 16, 1978, p. 135-146 (S).
109. „J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischen Auxiliarformationen*. Sonderdruck aus BRGK. 57, 1977”, în Apulum, 16, 1978, p. 529-531 (R).

110. „Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1977“, în *Apulum*, 16, 1978, p. 531-533 (P).
111. J. K. Haalebos, *Zwammerdamm = Nigrum Pullum. Ein Auxiliarkastell am Niedergermanische Limes*, Amsterdam, 1977“, în *Apulum*, 16, 1978, p. 333-336 (P).
112. *Câteva descoperiri arheologice la Gherla; jud. Cluj*, în AMP, 2, 1978, p. 63-64 (în colaborare cu I. Chifor) (N).
113. *Descoperiri arheologice mai vechi și mai noi la Porolissum*, în AMP, 2, 1978, p. 65-76 (N).
114. *Descoperiri mithraice la Pojejena*, în SCIVA, 29, 1978, p. 563-572 (în colaborare cu O. Bozu) (A).
115. *Cîteva observații privind procesul de romanizare. În legătură cu cartea lui M. Benabou*, în SCIVA, 29, 1978, p. 231-240 (S).
116. *Eine weitere Angabe zu Beziehungen zwischen Pannonien und Dacien*, în *Alba Regia* (Székesfehérvár), 1977, p. 363-364 (în colaborare cu B. Lőrincz) (A).
117. *Comori arheologice in regiunea Porților de Fier* (Trésors archéologiques dans la region de Porțile de Fier), București 1978 (în colaborare) (CST).
118. *The Iron Gates archaeological Treasures*, Beograd, 1978, p. 162-160, (Orșova), p. 167 (Svinița), p. 167-172 (Gornea), p. 173 (Pojejena), voci pentru materiale unelte, vase, cărămizi ștampilate, tezaur din secolul IV e.n. (în colaborare) (CST).
119. *Contribuții la istoria artileriei antice*, în *Drobeta III*, 1978, p. 69-75 (S).

1979

120. *Castrul roman de la Inălțeni. Încercare de monografie*, în ActaMP, 3, 1979, p. 149-274 (S/C).
121. *Fibule romane în Muzeul din Zalău*, în ActaMP, 3, 1979, a. 321-378 (în colaborare cu V. Lucăcel) (S).
122. *Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad*, în ActaMP, 3, 1979, p. 515-523 (S).
123. *Tezaurul monetar de la Gherla, sec. IV e. n.*, în ActaMP, 3, 1979, p. 525-531 (A).
124. *Despre o gemă gnostică cu inscripție din Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, în ActaMP, 3, 1979, p. 449-450 (în colab. cu E. Iakó).
125. *Descoperiri monetare antice la Porolissum*, în ActaMP, 3, 1979, p. 139-140 (în colaborare cu E. Chirilă) (N).
126. *Despre importanța colonizării în Dacia*, în SCIVA, 30, 3, 1979 p. 393-398 (R).
127. *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977-1978*, în *Banatica*, 5, 1979, p. 181-185 (în colaborare cu O. Bozu) (A).
128. „S. Soproni, *Der spatromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest, 1978“, în AMN, 16, 1979, p. 894-896 (R).
129. *Al XI-lea Congres Internațional de arheologie clasică*, în *Pontica*, 12, 1979, p. 259-261 (P).
130. *The defensive system of Roman Dacia*, în *Britannia*, 10, 1979, p. 63-87 (S).
131. *Beiträge zur lateinisch-römischen Paläographie in Dakien. Ziegelinschriften*, în *Actes des XI-e Congres d'Epigraphie greque et latine*, București-Paris, 1979, p. 375-378 (S).

1980

132. *Săpăturile arheologice și lucrările de restaurare și conservare executate la Porolissum (Moigrad) în anul 1979*, în *Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 286-288 (în colaborare cu E. Chirilă, V. Lucăcel, Al. V. Matei) (A).
133. *Cercetările de teren și săpăturile arheologice efectuate pe linia de turnuri din sectorul de nord-vest al limesului Daciei*, în *Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 661-663 (S).
134. *Săpăturile din castrul roman de la Feldioara*, în *Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 289-291 (în colaborare cu I. Pop) (A).
135. *Raport preliminar asupra cercetărilor de la Moigrad (Porolissum) în anii 1977-1979*, în AMP, 4, 1980, p. 81-104 (în colaborare cu E. Chirilă, V. Lucăcel, Al. V. Matei) (A).
136. *Vasele ceramice ștampilate de la Porolissum*, în AMP, 4, 1980, p. 105-190 (S).
137. *Terra sigillata de la Porolissum*, în AMP, 4, 1980, p. 191-209 (în colaborare cu D. Isac) (S).
138. *Propuneri de restaurare grafică a castrului de la Buciumi. II. Principia*, în AMP, 4, 1980, p. 212-217 (în colaborare cu A. Landes) (S).
139. *Castrul roman de la Brețcu. Încercare de monografie*, în AMP, 4, 1980, p. 285-366 (S/C).

140. „N. Branga, *Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara, 1978”, în AMN, 17, 1980, p. 879-886 (în colaborare cu D. Alicu) (R).
141. *Despre granița dintre provinciile Dacia și Moesia Superior în sec. II-III e. n.*, în *Drobeta*, 1980, p. 87-108 (S).
142. *Recent research on the Limes of Roman Dacia*, în *Roman Frontier Studies XII Stirling 1979 (Limes 12 Stirling)* (BAR 1980), p. 799-814 (S).
143. „Kolomán Keresztes”, în AIIA-CLUJ, 23, 1980, p. 607-608 (in memoriam) (N).
144. „H. J. Ubl, *Corpus Signorum Imperii Romani*, Österreich, I, Wien, 1979”, în AIIA-CLUJ, 23, 1980, p. 569-571 (P).
145. „Gustav Müller, *Ausgrabungen in Doormagen*, Bonn 1979”, în AIIA-CLUJ, 23, 1980, p. 571-573 (P).
146. *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș*, Târgu Mureș, 1980, 176 p. + 30 pl. (în colaborare cu E. Chirilă, V. Lazăr, A. Zriny) (C).
147. *Munzhorteund Munzfundeausdem Kreismuseum Mureș*, 1980, 184 s. + 30 Taf. (în colaborare cu E. Chirilă, V. Lazăr, A. Zriny) (C).
148. *Das Gefäß mit christlicher Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums in Dazien nach Aurelianus Abzug*, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 255-260 (S).
149. *Beiträge zu einem Literaturnachweis der epigraphischen, das römischen Dakien betreffenden Forschung nach 1902*, în *Arheološki Vestnik*, XXXI, 1980, p. 274-293 (S).
150. *Spanish units in Roman Dacia*, în *Archivo español de arqueologia*, Madrid, 1980, p. 61-76 (în colaborare cu M. Zahariade) (A).
151. *Însemnătatea Moigradului pentru istoria poporului român din Transilvania*, în *Trepte vechi și noi în istoria eparhiei Oradea*, 1980, (CST) p. 45-50 (N).

1981

152. *Propuneri de restaurare grafică a castrului de la Buciumi. III. Barăcile*, în AMP, 5, 1981, p. 247-272 (în colaborare cu A. Landes), (S).
153. *Chei romane în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, în AMP, 5, 1981, p. 191-246 (în colaborare cu Al. Matei) (S).
154. „Eszter B. Vagó – I. Bona, *Die Graberfelder von Intercisa*, Budapest, 1976”, în AMN, 18, 1981, p. 733-735 (P).
155. *Note critice în legătură cu lucrarea lui N. Branga, „Urbanismul în Dacia romană*, Timișoara, 1980”, în AMN, 18, 1981, p. 715-732 (în colaborare cu D. Alicu) (R).
156. *Despre apărarea Pannoniei în secolul al IV-lea e. n. În legătură cu cartea lui S. Soproni*, în SCIVA, 32, 1981, p. 121-129 (R).
157. *Die Sprachen in romischen Reich*, Bonn, 1980. Note critice pe marginea unui articol, în AIIA-Cluj, 24, 1981, p. 443-447 (R).
158. *Tezaurul monetar de la Răcașdia (II) din secolul al IV-lea*, în AMN, 18, 1981, p. 483-490 (A).

1982

159. *Die Stempelgefäße von Porolissum*, în RCRF Acta, XXI-XXIII, 1982, apud Rauracos, p. 167-208 (S).
160. *Mărgele romane la Porolissum*, în AMP, 6, 1982, p. 23-41 (în colaborare cu I. Bajusz) (S).
161. *Despre câteva donaria și aplici disc cu inscripție din Dacia*, în AMP, 6, 1982, p. 51-59 (A).
162. *Despre câteva fragmente de diplome militare redescoperite sau mai nou descoperite*, în AMP, 6, 1982, p. 59-69 (A).
163. *Restituiri arheologice (II)*, în AMP, 6, 1982, p. 69-75 (N).
164. *Economie, societate și populație în Dacia postaureliană (275-380 e.n.)*, în AMP, 6, 1982, p. 123-140 (în colaborare cu E. Chirilă) (S).
165. *În legătură cu o nouă descoperire cu caracter creștin la Porolissum*, în AMP, 6, 1982, p. 155-158 (N).
166. *În legătură cu o carte despre Porolissum. Note critice privitoare la lucrarea lui E. Tóth: „Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnoti, 1943, Budapest, 1978”*, în ActaMP, 6, 1982, p. 81-91 (R).
167. „A. Mócsy, *Die spatromische Festung und Graberfeld von Tokod*, Budapest, 1979”, în AMP, 6, 1982, p. 750-751 (P).
168. „Judith Topál, *The southern cemetery of Matrica*, Budapest, 1979”, în AMN, 19, 1982, p. 749, (P).
169. „Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea Moldovei*”, în AMN, 19, 1982, p. 752-754 (P).
170. *Despre granița de nord a provinciei Moesia Prima și hotarul nord-vestic al frontierei de nord a provinciei Dacia Ripensis*, în *Drobeta*, 5, 1982, p. 93-113 (S).

171. *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982. Coordonator științific D. Tudor (colaborare cu 63 voci) (CST).

1983

172. *Raport preliminar în legătură săpăturile arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1980–1982*, în AMP, 7, 1983, p. 119-140 (în colaborare cu E. Chirilă, Al. V. Matei, I. Bajusz) (A).
173. *Contribuții la istoria militară a Daciei romane.3. Cohors II Britannica de la Romita*, în AMP, 7, 1983, p. 153-157 (S).
174. *Propuneri pentru reconstituirea grafică a castrului de pe Pomăt. I. Clădirea comandamentului*, în AMP, 7, 1983, p. 159-180 (în colaborare cu A. Landes) (S).
175. *Mortare romane la Porolissum. Castrul de pe Pomăt*, în AMP, 7, 1983, p. 185-193 (în colaborare cu E. Stoicovici) (A).
176. *Tezaurul monetar de la Răcășdia. III*, în AMN, 20, 1983, p. 481-488 (în colaborare cu D. Bălănescu) (A).
177. *Câteva observații și câteva note critice cu specială privire la partea istorică a monografiei „Etnogeneza romanilor” de I. I. Russu*, în AMN, 20, 1983, p. 903-916 (R).
178. *Verzeichnis der Römerbäder und Bauwerke mit Hypocaustanlagen in Dakien*, în *Jahrsberichte aus Augst und Kaiseraugst*, 3, 1983, p. 903-916 (S).
179. *Ein Ziegel der Tetrarchenzeit mit Kursivschrift aus Gornea*, în *Epigraphische Studien*, 13, 1983, p. 91–109 (A).
180. *Săpăturile arheologice executate la Moigrad (Porolissum). I. Castrul de pe Pomet*, în *Materiale și cercetări arheologice. A XV-a Sesiune anuală de rapoarte. Muzeul Județean Bihor, 1981 (București 1983)*, p. 285-288 (A).
181. *Raport în legătură cu cercetările și săpăturile arheologice executate pe linia înaintată de turnuri a limesului de Vest*, în *Materiale și cercetări arheologice. XV-a Sesiune anuală de rapoarte. Muzeul Județean Brașov, 1981; București 1983*, p. 304-305 (A).

1984

182. *Castrul roman de la Buciumi. Propuneri pentru o restaurare grafică I– IV*, în AMP, 8, 1984, p. 165-209 (în colaborare cu A. Landes) (S).
183. *Din nou despre câteva fragmente de diplome militare și plăcuțe cu inscripție din Dacia Porolissensis*, în AMP, 8, 1984, p. 211-218 (N).
184. *Contribuții la istoria militară a Daciei romane. IV. Cohors VI Thracum*, în AMP, 8, 1984, p. 219-226 (S).
185. *Legio VII Gemina Felix la Porolissum. O rectificare cu caracter cronologic*, în AMP, 8, 1984, p. 227-230 (N).
186. *Câteva note în legătură cu limesul Daciei Romane. Observații cu privire la articolul „Limes” fasciculele privind Dacia (Über der Limes des römischen Dakien Einige Bemerkungen mit Bezug auf des Artike „Limes”, Faszikel Nr. 40-41 aus Dizzionario Epigrafico)*, în AMP, 8, 1984, p. 231-236 (R).
187. *Strategie sau Limes? Note critice asupra lucrării lui E. N. Luttwak, The grand strategy of the Roman Empire from 1st century AD to the third, (Logistic or Limes? Critical notes about E. N. Luttwak’s work The grand strategy of the Roman Empire from 1st century AD to the third)*, în AIIA-CLUJ, 25, 1982, (1984), p. 311-319 (S).
188. *Cercetări arheologice efectuate între anii 1979–1982 pe limesul celor trei Dacii și a provinciilor cu granițe învecinate cu Moesia Superior și Moesia Inferior*, în AIIA-Cluj, 26, 1983-1984, p. 499-517 (A).
189. *Contribuții la istoria militară a Daciei romane. 2 Ala I Gallorum et Bospornorum*, în *Marisia*, XIII-XIX, 1984, p. 52-58 (A).

1985

190. *Tezaurul monetar de la Visuia. Contribuții la studiul circulației monetare în Dacia Porolissensis (sec. I– III e. n.)*, în AMP, 9, 1985, p. 111-136 (în colaborare cu E. Chirilă și Gh. Marinescu) (S).
191. *Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. I. Linia înaintată de turnuri și fortificații mici de pe sectorul de nord – vest al limesului provinciei între castrele de la Bologa și Tihău*, în AMP, 9, 1985, p. 143-218 (S).

1986

192. *Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1983-1985*, în AMP, 10, 1986, p. 118-156 (în colaborare cu E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz) (A).
193. *Statuia ecvestră a împăratului Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) de la Porolissum. Propuneri pentru o reconstituire grafică*, în AMP, 10, 1986, p. 157-181 (în colaborare cu V. Salanțiu, Al. Matei) (A).
194. *Sistemul defensiv al Daciei între realitate și ficțiune*, în AMP, 10, 1986, p. 189-203 (R).
195. *Un opaiț de bronz bizantin de la Porolissum*, în AMP, 10, 1986, p. 209-214 (în colaborare cu I. Ghiurco) (N).

196. *Porolissum. Municipium Septimium Porolissense*, București, 1986 (122 p.) (C).
197. *Despre un vas de sticlă din castrul roman de la Bologa*, în AMN, 21, 1984 (1986), p. 531-535 (N).
198. *Bericht über zwischen 1979-1982 an Limes der drei Dakien und benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior durchgeführten archäologischen Forschungen*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III, Stuttgart, 1983 (1986) (Limes 13 Aalen), p. 477-497 (S).

1987

199. *Contribuții la paleografia latină din Dacia. I. Inscriptii pe cărămizi și țigle*, în AMP, 11, 1987, p. 91-158 (S).
200. *Pannonian glazed pottery. A view from the east*, în RCRF Acta, XXV-XXVI, 1987, p. 409-436 (S).
201. *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, în *Banatica*, 7, 1987, p. 151-202 (în colaborare cu I. Moțu) (S).
202. „L. Plesničar-Gec, Severno Emonske grobnice (*The northren necropolis of Emona*), Ljubljana, 1972“, în AIIA-CLUJ, 26, 1983-1984 (1987), p. 581-582 (P).

1988

203. *Din istoria creștinismului la romani. I. Mărturii arheologice (Aus der Geschichte des dako-romischen Christentums I. Archäologische Beweise)*, Oradea, 1988, 300 p. (în colaborare cu I. Ghiurco) (C).
204. *Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de conservare și restaurare în complexul daco-roman de la Porolissum în anii 1986-1987*, în AMP, 12, 1988, p. 147-174 (în colaborare cu E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, C. Stoica, I. Moțu) (A).
205. *Contribuții epigrafice la cunoașterea sistemului vamal al Daciei romane. Vama de la Porolissum*, în AMP, 12, 1988, p. 175-189 (A).
206. *Porolissum cheia de boltă a apărării Daciei Porolissensis*, în AMP, 12, 1988, p. 195-214 (S).
207. *Despre ceramica provincială lucrată cu mâna din castru. Observații arheologice cu specială privire la câteva castru din Dacia Porolissensis*, în AMP, 12, 1988, p. 229-250 (în colaborare cu I. Moțu) (S).
208. *The colossal equestrian bronze statue of the emperor Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) at Porolissum*, în *Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen. Akten der 9. Tagung über antike Bronzen in Wien*, Wien, 1988, p. 137-141 (în colaborare cu V. Salanțiu și Al. Matei) (S).
209. *Eine spätromische Ziegelinschrift aus Sucidava (Scythia Minor)*, în *Archäologische Korrespondenzblatt*, 18, 3, Mainz, p. 301-304 (N).

1989

210. *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de Nord a Imperiului Roman. I.* (= AMP, XIII, 1989; 350 p. 94 fig. + 409 p. + 315 planșe) (Porolissum) (C).
211. „*Archäologie im Wurtemberg. Ergebnisse und Perspektiven archäologischen Forschung*, Stuttgart, 1988, 559 p.”, în AIIA-CLUJ, 29, 1988-1989, p. 639-640 (P).
212. „*F. Lepper – S. Frere, Trajan's Column. A new edition of the Cichorius plates*, Glouchester, 1989, 319 p.”, în AIIA-CLUJ, 29, 1988-1989, p. 642-647 (R).

1990

213. *Porolissum. Das Schlussstein der Verteidigung der Dacia Porolissensis*, în *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum* (Hrsg. H. Vetteres – M. Kandler), Wien, 1990, p. 833-842 (S).

1991

214. *Porolissum. Das Schlussstein der Verteidigungssystem der Provinz Dacia Porolissensis*, Marburg, 1989 (1990), 59 p. + 42 Taf. (seria *Kleine Schriften der Vorgeschichtlichen Seminar der Universität Marburg*) (C).
215. *Ace de păr la Porolissum. Câteva observații în legătură cu ace de păr din os pentru prins părul din Dacia romană*, în AMP, 14-15, 1991, p. 81-26 (în colaborare cu I. Bajusz) (S).
216. *Despre cea mai veche diplomă militară eliberată pentru provinciile Dacice*, în AMP, 14-15, 1991, p. 61-71 (în colaborare cu Jochen Garbsch) (A).
217. *Über die glasierte Keramik aus dem 2. – 3. Jh. in den dakischen Provinzen*, în RCRF Acta, XXVII-XXVIII, 1990 (1991), p. 155-169 (S).
218. *Eugen Chirilă – In memoriam (1921-1991)*, în EphNap, 1, 1991 p. 207-209 (N).

219. *Römische Waffen aus den Kastellen des westlichen Limes von Dacia Porolissensis*, în EphNap, 1, 1991, p. 68-80 (S).

1992

220. *Despre ceramica glazurată panonică (sec. IV e. n.)*, în AMN, XXIV, 1987-1988 (1992), p. 545-562 (S).
221. „***, *Matronen und verwandte Gottheiten*, Köln, 1987”, în AMN, XXIV, 1987-1988 (1992), p. 1176 (P).
222. „K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriege Trajans. Studien zur Geschichte des Mittleren und Unteren Donau in den hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984”, în AMN, XXIV-XXV, 1987-1988 (1992), p. 1178-1186, (R).
223. „S. Soproni, *Die letzte Jahreszehnte des pannonischen Limes*, München, 1985”, în AMN, XXIV, 1987-1988 (1992), p. 1178-1186 (R).
224. *Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de conservare și restaurare în complexul daco-roman de la Porolissum în anii 1988-1991*, în AMP, 16, 1992, p. 147-174 (în colaborare cu Al. Matei, I. Bajusz, Dan Tamba) (A).
225. *Studiu paleofaunistic al materialului osos descoperit în locuința LM 1 din sectorul LM al orașului roman Porolissum*, în ActaMP, 16, 1992, p. 187-200 (în colaborare cu I. Ghiurco, C. Lisovschi-Cheleşanu) (A).
226. *Contribuții la paleografia latină din Dacia. II. Inscriptii pe vase de la Porolissum și problema inscripțiilor pe vase din provinciile Dacia*, în AMP, 16, 1992, p. 201-247 (în colaborare cu C. Cosma) (S).
227. *Instrumente medicale și ustensile folosite de medici și farmaciști romani din Dacia Porolissensis. Contribuții la studiul medicinei romane*, în AMP, 16, 1992, p. 249-292 (în colaborare cu I. Bajusz) (S).
228. *Despre fibule romane fără analogii în Dacia Porolissensis. Probleme de cronologie și origine*, în AMP, 16, 1992, p. 299-304 (în colaborare cu Al. Matei) (N).
229. *Podoabe de bronz cu email din Dacia Porolissensis. I. Aplice*, în AMP, 16, 1992, p. 305-340 (în colaborare cu D. Tamba) (S).
230. *Archäologische Forschungen auf dem Limes der drei dakischen Provinzen und auf dem Grenzen der benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior*, în EphNap, 2, 1992, p. 69-99 (S).
231. *Addenda et corrigenda ad „Romische Waffen aus den Kastellen des westlichen Limes von Dacia Porolissensis”* (EphNap., 1, 1991, p. 68-80), în EphNap, 2, 1992, p. 249-250 + planșe (S).
232. *Note de lectură I*, în EphNap, 2, 1992, p. 249-251 (S).
233. „***, *Spatantike und fruhes Mittelalter*, Bonn, 1991”, în EphNap, 2, 1992, p. 251-252 (R).
234. „M. Grünwald, *Der romische Nordfriedhof in Worms. Funde der Munzerstrasse, Worms, 1990*”, în EphNap, 2, 1992, p. 253-254 (P).
235. „Gernot Piccottini, *Die kultischen und mytologischen Reliefs des Stadtgebietes Virunum*. CSIR. II, 4, Wien, Österreich, 1984”, în Carinthia, 1992, p. 504-506 (R).
236. *Eugen Chirilă, Numismatul, Arheologul, Profesorul – in memoriam*, în ActaMP, 16, 1992, p. 9-20 (N).
237. *Ziegel- und Gefässinschriften im römischen Dakien*, în *Specimina Nova*, Dissertatio ex institutio historico Universitatis Quinqueecclesiensis in de Jano Pannonio nominatae, Pécs, 1991 (1992), p. 293-299 (A).

1993

238. *Castrul și așezarea romană de la Mehadia. Praetorium* (Praetorium. Der Römerkastell und seine Zivilsiedlung von Mehadia), București, 1993 (151 p. + LXII planșe) (în colaborare cu M. Macrea și I. Moțu) (C).
239. *The Jews in the Roman Dacia. 1. A bronze coin emitted by Simon Bar Kochba at Pojejena (Caraș-Severin county)*, în *Studia Judaica*, II, Cluj-Napoca, p. 102-166 (S).
240. *Vasul cu inscripție și simboluri creștine la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. II. Interpretarea semnelor și textului de pe partea exterioară a vasului. Studiu paleografic*, în AMP, 17, 1993, p. 151-183 (A).
241. *Rei Cretariae Romanae Fautores. Bibliografie 1992 (Rumänien)*, în RCRF Acta. Communicationes, 1993, p. 18-21 (P).
242. „Gernot Piccottini, *Die kultischen und mythologischen Reliefs des Stadtgebietes Virunum*. CSIR; II, 4, (Österreich), Wien, 1984, în EphNap, 3, 1993, p. 306-308 (P).
243. „M. Mackensen, *Fruhkaiserliche Kleinkastelle bei Nersingen und Burlafingen an der Oberen Donau*, München, 1987”, în EphNap, 3, 1993, p. 308-303 (P).
244. *Despre legăturile comerciale între Augusta Treverorum și Porolissum la sfârșitul secolului al III-lea*, în EphNap, 3, 1993, p. 227-231 (S).

1994

245. *Despre un opaiș bizantin de lut în Muzeul de Istorie din Cluj*, în AMN, 26-30, I, 1, 1989-1993, p. 311-313 (A).
246. *Die östlichste Fund triererer Spruchbecherkeramik*, în *Archäologische Korrespondenzblatt*, 23, 1993, p. 347-352 (N).
247. *Dacia Porolissensis în timpul războaielor marcomanice*, în AMP, 18, 1994, p. 67-93 (S).
248. *Semne în formă de cruce de pe vase romane de la Porolissum. Despre semnele în formă de cruce incizate sau zgîriate pe obiecte de uz comun în epoca preconstantiniană*, în AMP, 18, 1994, p. 95-110 (S).
249. *Raport preliminar în legătură săpăturile arheologice și lucrările de conservare și restaurare la Porolissum în anul 1993*, în AMP, 18, 1994, p. 112-133 (în colaborare cu E. Chirilă, I. Bajusz, Al. Matei) (A).
250. *Note epigrafice (III). Însemnări în legătură cu o inscripție de la Weisenburg-Raetia*, în EphNap, 4, 1994, p. 159-171 (N).
251. *Note de lectură (II)*, în EphNap, 4, 1994, p. 353-358 (N).
252. *Die ländliche Besiedlung und Landwirtschaft im römischen Dakien*, în *Passauer Universitatsschriften zur Archäologie*, II, 1994 p. 511-520; 181-183 (S).

1995

253. *Der römischen Limes in Siebenbürgen*, în *Siebenburgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Köln, 1994 (1995), p. 71-115 (S).
254. *Römische Waffen aus den Kastellen des westlichen Limes von Dacia Porolissensis*, în *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier (nachchristlichen) Jahrhunderten*, Marburg, 1994 (1995), p. 79-89 (S).
255. *Über ein Tonform von Barboși mit der Darstellung einer eselköpfigen menschlichen Gestalt*, în AMN, 32, 1, 1995, p. 149-165 (A).
256. „Andreea Faber, *Das römische Auxiliarkastell und der vicus von Regensburg-Kumpfmühl*, München, 1994”, în AMN, 32, 1, 1995, p. 873-875 (R).
257. „Diethard Knopf, *Die römischen Inschriften Dakiens in Siebenburgische Unteralt-Zibinbecken und ihr geschichtliches Hintergrund*, Bonn, 1993”, în AMN, 32, 1, 1995, p. 861-867 (R).
258. *Linii directe pentru sistemul de publicare în revista Acta Musei Napocensis*, în AMN, 32, 1, 1995, p. 909-910 (N).
259. *Fibule romane din castele de la Buciumi și Bologa (Dacia Porolissensis)*, în AMP, 19, 1995, p. 49-59 (în colaborare cu S. Cociș) (A).
260. *Despre fragmente de diplome militare „revăzute” sau mai nou descoperite la Porolissum*, în AMP, 19, 1995, p. 72-88 (N).
261. *Dacia Porolissensis und die Markomannkriege*, în *Markomannkriege. Ursachen und Wirkungen*, Brno, 1994, p. 371-376 (S).
262. *Note de lectură III. „W. E. Brown, The Oriental auxiliaries of the Roman Imperial Army, Yale University, 1980” (Ablösungsbemerkungen. III)*, în EphNap, 5, 1995, p. 87-92 (N).
263. „Ernst Künzl, *Die Alamanenbeute aus dem Rhein bei Neupots. Plunderungsgut aus den römischen Gallien. Mainz 1993. Teil I-II-III-IV*”, în EphNap, 5, 1995, p. 331-332 (P).
264. „Thomas Fischer, *Das Umland der römischen Regensburg. Mit einem anthropologischen Beitrag von P. Schröter. M. Bz V-FG 42*, München 1995”, în EphNap, 5, 1995, p. 333-335 (P).

1996

265. *Die Nordgrenze der Provinz Moesia Superior in der Zeit des Bestehens Dakiens. 86-275 n.Chr.*, în AMN, 33, 1, 1996, p. 49-88 (S).
266. *Câteva observații în legătură cu procesul de romanizare. III. Romanizarea numelor de plante în provinciile dacice. În legătură cu cartea Teresiei B. Tătaru*, în AMN, 33, 1, 1996, p. 115-133 (S).
267. *Note de lectură. IV. Despre armata romană din provinciile dacice*, în AMN, 33, 1, 1996, p. 169-178 (N).
268. *Note epigrafice. IV. Inscriptii gnostice*, în AMN, 33, 1, 1996, p. 179-187 (N).
269. *Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. 5. Cohors I Aelia Gaesatorum*, în AMP, 20, 1996, p. 87-96 (S).
270. *Aplici cu disc ornamentate cu figură umană din Dacia Porolissensis*, în AMP, 20, 1996, p. 97-114 (în colaborare cu I. Bajusz) (S).
271. *Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. III. Reinterpretarea simbolului numit Copacul vieții*, în AMP, 20, 1996, p. 115-124 (S).
272. *A proposito di un fragmento dei diploma militare da Porolissum. Osservazioni riguardanti il diploma IDR I Dipl. XXIII, in Ommagio a Dinu Adameșteanu, Cluj-Napoca, 1996, p. 151-154 (N).*

273. *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. II. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1996, 138 p. + 61 fig. + 84 planșe + 80 anexe (Porolissum. Ein dakisch-römisch archäologischer Komplex an der Nordgrenze des Römischen Reiches. II. Das Zollgebäude. Beiträge zur Kenntnis des römischen Zollsysteams in den dakischen Provinzen) (C).
274. *Der Romergrenzkastell von Bologa-Resculum / Castrul roman de la Bologa-Resculum* (Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, 1), Zalău, 1996, 68 p. + 80 anexe (C).
275. *Der obermoesische Limes zwischen 86 und 106 n.Chr.*, în *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, p. 115-124 (S).
276. *Contribuții la istoria militară a Daciei romane. 2. Ala I Gallorum et Bosporanorum*, în *Marisia*, XIII-XIV, 1984 (1996), p. 511-580 (în colaborare cu A. Zrinyi) (S).
277. *Sull esistenza ai Romeni di medioevo della memoria di un cristianesimo iniziale (antico) di rito romano e lingua latina*, în *Colloquia*, I, 2, 1994 (1996), p. 5-10 (A).
278. *Über die Produktion von glassierten Gefäßen in den dakischen Provinzen*, în *Alba Regia*, XXV, 1994 (1996), p. 115-120 (S).
279. *Kreuzförmigen Zeichen auf Gegenständen des täglichen Gebrauchs aus vorconstantinischen Zeit*, în *Akten des XII Internationalen Kongresses für christliche Archäologie*, Bonn, 1991 (Münster 1995-1996), p. 833-848 (S).
280. *Exercitus Moesiae Superioris 106-275*, în *Zbornik Radova Narodnog Muzeja*, XVI, 1, 1996, p. 231-248 (S).
281. *Moigrad-Porolissum, com. Merșid, jud. Sălaj*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Brăila, 1996, p. 73-76 (S).

1997

282. *Das Romergrenzkastell von Buciumi/Castrul roman de la Buciumi*, Zalău, 1997 (Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, 2), 117 p. + ilustrații (C).
283. *Das Romergrenzkastell von Moigrad-Pomet/Castrul roman de la Moigrad-Pomet*, Zalău, 1997 (Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, 5), 129 p. + ilustrații (C).
284. *Der Meseş-Limes. Die vorgeschobene Kleinfestungslinie auf den westlichen Abschnitt der Grenze der Provinz Dacia Porolissensis/Limesul de pe munții Meseş. Linia înaintată de turnuri de pază de pe sectorul de vest al provinciei Dacia Porolissensis*, Zalău, 1997 (Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, 8), 127 p. + ilustrații (C).
285. *Der Dakische Limes. Materialien zur seiner Geschichte*. Mainz, 1997. Sonderdruck aus der Jahrbuch der Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, 113 p. + ilustrații (C).
286. *The fortifications for Lower Moesia. AD 86-275*, Amsterdam, 1997, 97 p. + 80 ilustrații (în colaborare cu Mihail Zahariade) (C).
287. *Beiträge zur Militärgeschichte von Dacia Porolissensis. (6). Cohors I Hispanorum Quingenaria*, în *AMN*, 34,1, 1997, p. 61-73 (S).
288. *Limes or strategy? Critical notes on E. N. Lutwak's work, „The grand strategy of the Roman Empire from the 1st century to the third*, Baltimore, Maryland-London, 1976”, în *AMN*, 34,1, 1997, p. 213-225 (S).
289. *Römische Drehmühlen von Porolissum und aus den Kastellen des westlichen Limes der Provinz Dacia Porolissensis*, în *AMN*, 34,1, 1997, p. 229-324 (S).
290. *Die gestempelten Gefäße von Porolissum. II. Die gestempelten Gefäße aus dem Kastell auf dem Hügel Pomet / Vase ștampilate de la Porolissum. II. Vase ștampilate din castrul roman de pe vârful dealului Pomet*, în *AMP*, 21, 1997, p. 19-219 (în colaborare cu Cristian Filip) (S).
291. *Nochmals zu einer Ziegelschrift aus Weisenburg/Bayern: die Tagesnorm eines römischen Ziegelarbeiters*, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 26, 1996 (1997), Heft 4, p. 475-482 (N).
292. *Date noi despre „Sfinxul” de la Turda (New data about the „Sphinx” von Turda)*, în *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, p. 157-161 (N).
293. *Die Verteidigung der Provinz Dacia Porolissensis zwischen Mauersperre und Verteidigung in der Tiefe*, în *Roman Frontier Studies 1995 XVI, Rolduc (Limes 16 Rolduc)*, Amsterdam, 1997, p. 13-24 (S).
294. *„M. Mackensen, Die spatantiken Sigillata- und Lampenofen von El Mahrine (Tunesien). Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4 – bis 7. Jhr.*, München 1992“, în *EphNap*, 6, 1996 (1997), p. 301-304 (P).

1998

295. *Despre existența la români a conștiinței unui creștinism inițial de rit roman și limbă latină*, în *Studia. Theologia Catholica*, 1, 1996 (1998), p. 63-79 (S).
296. *Congresul internațional pentru studiul frontierelor romane. Limesul roman în Dacia. I. (The XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies. The Roman Limes in Dacia. I)*, în *Limes. Revista de cultură a Sălajului*, I, 1, 1998, p. 8-14 (N).
297. *Tezaurul monetar de la Moldova Nouă (sec. IV p. Chr.)*, în *Analele Banatului. S.N. Arheologie-Istorie*, V, 1997 (1998), p. 83-112 (în colaborare cu R. Ardevan, Nicoleta Toma) (A).
298. „Chr. Unz-Echardt Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa. Militärische Funde, Pferdegeschir und Jochteile bis 1976. Veröffentlichung der Gesellschaft pro Vindonissa*, Band XV, 1997, 96 S. + 86 Taf.“, în *MN*, 35,1, 1998, p. 267-268 (P).
299. *Congresul internațional pentru studiul frontierelor romane. Limesul roman în Dacia II. (The XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies. The Roman Limes in Dacia. II)*, în *Limes. Revista de cultură a Sălajului*, I, 2-3, 1998, p. 159-167 (N).
300. *The Jews in the Roman Dacia. II. A jewish coin in the Roman fort from Ilișua (Dacia Porolissensis)*, în *Studia Judaica*, VII, Cluj-Napoca, p. 199-202 (S).

1999

301. *Contribuții la cunoașterea faunei domestice la daci înainte de cucerirea romană*, în *Apulum*, XXXVI, 1999, p. 145-170 (în colaborare cu Al. Gudea) (S).
302. *Limes Daciae Porolissensis. Beiträge zu einer historisch-archäologischen bibliographie*, în *Roman Frontier Studies*, XVII, 1997, Zalău, 1999, p. 915-930 (S).
303. *Un aspect mai puțin cunoscut al activității lui A. Mureșanu: polemica istorică*, în *Studia. Theologia Catholica*, XLII, 1, 1997 (1999), p. 79-86 (N).
304. *Die Anfänge des Christentums bei den Dako-Römern*, în *Fruhes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel*, Wien, 1999, p. 64-65 (N).
305. „Joelle Napoli, *Recherches sur les fortifications lineaires romaines*, Collection de l'École française de Rome. 229, Rome, 1997“, în *AMN*, 36, 1999, p. 265-273 (R).
306. *Vase romane cu decor lipit de la Porolissum*, în *EphNap*, 8, 1998(1999), p. 273-303 (S).
307. *Crucea relicviar de la Dăbâca. Considerații privind tipologia și cronologia crucilor relicviar bizantine descoperite pe teritoriul României*, în *EphNap*, 8, 1998(1999), p. 273-302 (în colaborare cu C. Cosma) (S).
308. *The Jews in the Roman Dacia. III. A clay counter with incised „star of David“ and other discoveries at Porolissum*, în *Studia Judaica*, VIII, 1999, p. 278-284 (S).
309. *Contribuții la istoria Bisericii Române Unite. O notiță despre Biserica Română Unită în Istoria Armenilor din Transilvania*, în *Studia. Theologia Catholica*, XLIII, 1, 1998 (1999), p. 49-54 (A).
310. *Porolissum. Auschnitte aus dem Leben einer dakisch-römischen Grenzsiedlung aus dem Nord-Western der Provinz Dacia Porolissensis (Xenia. Konstanzer Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte)*. Hrsg. Nicolae Gudea und Wolfgang Schüller, 240 S, Amsterdam, 1998 (1999) (autor și co-editor) (C).
311. „Ioan Horga, *L'Eglise Greco-Catholique (Uniate) de Transylvanie à l'époque de lumières. L'évêché d'Oradea (1760-1840)*, Université de Reims f. a.“, în *Studia. Theologia Catholica*, XLII, 1, 1997 (1999), p. 118-121 (R).
312. *Creștinismul vechi românesc între mit și realitate. 1. Despre legenda referitoare la predicarea apostolului Filip în Dobrogea*, în *Studia. Theologia Catholica*, XLIV, 2, 1997 (1999), p. 127-132 (S).

2000

313. *Dacia Porolissensis. Contribuții la o bibliografie a istoriei militare și la un scurt istoric al cercetărilor*, în *Revista Bistriței*, XIV, p. 355-370 (S).
314. *Moigrad. com. Merșid, jud. Sălaj (Porolissum). Orașul roman. Cercetările arheologice de la Porolissum – sectorul LM-1S (sanctuarul lui IOMD)*, în *Cronica Cercetărilor arheologice din Romania. Campania 1999. A XXXIV-a sesiune anuală de rapoarte arheologice*. Deva 24-28 mai 2000, București, p. 62-64 (N).
315. *Despre creșterea animalelor, cunoștințe de zootehnie și medicină veterinară în provinciile dacice. 106-275. O încercare metodologică pentru stadiul actual al cercetărilor*, în *Apulum*, XXXVIII, 2000, p. 241-278 (în colaborare cu Al. Gudea) (S).

316. *Bizantinologia între improvizație și realitate. Note, observații critice și completări la lucrarea: Byzantinologie. I. de V. V. Munteanu*, în *StudiaUBB. Theologia Catholica* XLIV, 1, 2000, p. 131-143 (R).
317. *Die von Rumänischer Unierte Kirche (Griechisch-Katholischen) in der Zeit nach der Revolution von 1989 gespielten Rolle (Despre rolul jucat de Biserica Română Unită, Greco-Catolică după revoluția din anul 1989)*, în *StudiaUBB. Theologia Catholica* XLIV, 2, 2000, p. 99-114 în colaborare cu Fl. Crihălmeanu) (S).
318. *Note de lectură. Contribuții la Istoria Bisericii Române Unite. II. Episcopul Márton Áron și Biserica Română Unită clandestină (Beiträge zur der Geschichte der Rumänischen Unierte Kirche. II, Der Bischof Márton Áron und die Klandestine Unierte Kirche)*, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLIV, 2, 2000, p. 149-156 (N).

2001

319. *Über den dakischen Peryplus der legio III Gallica zu Beginn des 3. Jhdts*, în Al. Ciugudean and V. Moga (eds), *Army and urban development in the danubian provinces of the Roman Empire*, Alba Iulia, 2000 (2001), p. 277-283 (S).
320. *Reflexii privind relația Stat-Biserică. O abordare din punct de vedere greco-catolic*, în M. Nóda (coord.), *Theological doctrines on the ideal Church-State relation/Relația ideală dintre Biserică și Stat*, Cluj-Napoca, 2000 (2001), p. 45-66 (S).
321. *Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din municipium septimium Porolissensum / Über ein Jupiter Dolichenus Heiligtum in der municipium septimium Porolissensum*, Cluj-Napoca, 2001, 174 p. + 80 fig. (în colaborare cu D. Tamba) (C).
322. *Reflexii privind relația Stat-Biserică. O abordare din punct de vedere greco-catolic*, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVI, 1, 2001, p. 167-205 (S).
323. *Politica ignoraței sau ignoranța ca politică. Note critice în legătură cu un text despre Biserica Română Unită (Greco-Catolică) dintr-un ghid al Bisericilor Orientale*, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVI, 1, 2001, p. 207-214 (R).
324. *Porolissum „caput provinciae tertiae sive porolissensis”*, în *Transylvanian Review* X, 2, 2001, p. 38-57 (S).
325. *Despre statuete de marmoră reprezentând pe IOMD din templul de la Porolissum. Contribuții la arta provincială din Dacia romană*, în *Apulum*, XXXVII, 1, 2001, p. 160-187 (S)..
326. *Fibule de la Porolissum. Castrul Pomet și așezarea lui civilă*, în *Revista Bistriței*, XV, 2001, p. 77-89 (în colaborare cu S. Cociș și D. Tamba) (A).
327. „Iudita Călușer, Episcopia Greco-Catolică de Oradea, contribuții monografice, Oradea 2000”, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVI, 3, 2001, p. 177-180 (R).
328. *Das Gefäß mit christlicher Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums im ehemaligen Daken nach Aurelians Abzug*, în *StudiaUBB Theologia Catholica*, XLVI, 3, 2001, p. 53-64 (S).
329. *Moigrad, com. Merșid, jud. Sălaj (Porolissum). Orașul roman*, în *Cronica cercetărilor arheologice din Romania, Campania 2000*, București, 2001 (2002), p. 150-152, + planșe (în colaborare cu D. Tamba) (N).

2002

330. *Über römische Hakenkreuzfibeln mit Pferdekopffenden*, în *Archeologisches Korrespondenzblatt*, 32, 2002, p. 101-104 (A).
331. *Das dakisch-römische Christentum. 2. Das Kelch vom Moigrad. Die Frage der Verbreitung des Christentums auf dem Gebiet der ehemaligen dakischen Provinzen im 4. Jh.*, în A. Rustoiu, A. Ursuțiu (Hrsgs), *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum 2. Jht. v.Chr. – 1. Jht. n.Chr.*, Cluj-Napoca, 2002, p. 151-189 (S).

2003

332. *Religion und Kirchen in Ost/Mitteleuropa: Rumänien, Slowakei, Ukraine*, Ostfildern, 2003, 400 p (în colaborare cu M. Tomka, J. Márton, N. Marinovych, O. Turii, J. Brezak). Seria „Gott nach dem Kommunismus” Hrsgs. Paul M. Zulehner, M. Tomka, K. Toš) (C).
333. *Evreii în Dacia romană. 106-275*, în *EphNap*, IX-X, 1999-2000 (2003), p. 179-208 (S).
334. *Noțiunea de limes: frontieră sau concepție de apărare. Câteva reflecții în legătură cu o carte recent apărută*, în *EphNap*, IX-X, 1999-2000 (2003), p. 209-230 (S).
335. *Notițe de arheologie creștină. 1. Despre un vas de la Micăsasa*, în *Apulum*, XXIX, 2002 (2003), p. 615-618 (N).
336. *Îndreptări arheologice. 1. Câteva notițe despre mithraea în Dacia*, în *Apulum*, XXIX, 2002 (2003), p. 618-619 (N).
337. *Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. 7. Îndreptări în legătură cu legio III Gallica*, în *Revista Bistriței*, XVI, 2002 (2003), p. 47-54 (N).

338. *Bezüglich der europäischen Wanderschaft der legio III Gallica zu Beginn des 3. Jhdts.*, in *Limes XVIII Amman. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies* (2000) Nottingham 2003, p. 19-24 (S).
339. *The northern frontier of Moesia Prima and the western section of the north border of Dacia Ripensis between AD 275-378*, in K. Kuzmova, K. Pieta, J. Rajtar (Hrsgs.), *Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag*, Nitra, 2002 (2003), p. 117-126 (S).
340. *Note de arheologie creștină. 2. Vasul de sticlă de la Novae (Svistov, Bulgaria)/ Notizen christliches Archäologie.2. Das Glassgefäß von Novae (Svistov, Bulgarien)*, in *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 4, 2002 (2003), p. 63-76 (N).
341. *Unitus versus uniti. Câteva notițe și remarci cu privire la panseuri teologice despre Biserica Unită*, in *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 4, 2002 (2003), p. 77-94 (A).
342. *Einige Betrachtungen zur Lage der linken Donauufers im Gebiet des Eisernen Tores zwischen der zweiten Hälfte des 1. Jhds. und 378 n.Chr.*, in *Die Archeologie und Geschichte des Region des Eisernen Tores zwischen 106-275 n.Chr. Kolloquium in Drobeta-T. Severin 1-4. Oktober 2000*, București, 2001 (2003), p. 15-24 (A).
343. *Moigrad, com. Merșid, jud. Sălaj (Porolissum), punct Pomet*, in *Cronica cercetărilor arheologice din Romania. Campania 2001*, București, 2002 (2003), p. 207-209 (în colaborare cu D. Tamba, I. Bajusz) (A).
344. *Restituiri arheologice. III. Cohors IIII Betasiorum*, in *EphNap*, XI, 2001 (2003), p. 55-60 (N).
345. *Coin finds in the dolichenum from Porolissum*, in *Numizmatikai Kozlony 2001-2002* (2003), p. 209-231 (în colaborare cu R. Ardevan) (S).
346. *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zur ihrer Geschite (86-275 n.Chr.)*, Mainz 2003, 118 S (Sonderheft aus JRGZM, 2001) (C).
347. *Creștinismul daco-roman. 2. Potirul de la Moigrad și problema răspândirii creștinismului pe teritoriul fostelor provincii dacice în secolul IV*, in *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 2, 2003, p. 5-62 (S).
348. *Biserica Română Unită (Greco-Catolică) între chemarea endemică spre Occident și dificultățile orientale actuale*, in *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 1, 2003, p. 109-134 (S).
349. *Die neuen konkreten Ziele der Rumänischen Unierten (Griechisch Katholischen) Kirche nach dem Fall der Mauern mit und in weltlichen und kirchlichen Milieu*, in *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 1, 2003, p. 135-164 (în colaborare cu F. Crihălmeanu) (S).
350. *Tempfli Imre, Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora. 1892–1966*, in *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 1, 2003, p. 165-167 (P).
351. *Cristian Vasile, Istoria Bisericii Greco-Catolice sub regimul comunist. 1945-1989. Documente și mărturii*, in *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 1, 2003, p. 167-169 (P).
352. *Cristian Vasile, Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*, București 2003, in *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 47, 1, 2003, p. 169-174 (P).
353. *Granița romană și romană târzie în zona Porților de Fier. Câteva note critice și statistice*, in *Banatica*, 16, 1, 2003 (Omagiu Gh. Lazarovici), p. 171-194 (S).
354. *Depozitul monetar de la Iclod, sec. IV p.Chr.*, in *Banatica*, 16, 1, 2003, p. 245-261 (A).
355. *Notițe de arheologie creștină. 3. O clădire din așezarea rurală de la Gornea între locuirea rustică și bazilică creștină*, in *Banatica*, 16, 1, 2003, p. 262-272 (A).
356. *Contribuții la istoria militară a provinciei Moesia. II. 1. Despre lectura ștampilei N.*, in *Banatica*, 16, 1, 2003 (Omagiu Gh. Lazarovici), p. 317-322 (N).
357. *Contribuții la istoria militară a provinciei Moesia Inferior. 1. Propunere pentru lectura unei ștampile încă nerezolvate: CEMEL*, in *Banatica*, 16, 1, 2003 (Omagiu Gh. Lazarovici), p. 323-332 (A).
358. *Opaițele din castrul roman de la Buciumi (Dacia Porolissensi)*, in *Studii în onoarea lui M. Porumb*, Cluj-Napoca, 2003, p. 21-38 (în colaborare cu C. Cosma).

2004

359. *Das Römergrenzkastell von Buciumi. Vorschläge für eine graphische Wiederherstellung*, in *Saalburg Jahrbuch*, 51, 2001 (2004), p. 127-152 (în colaborare cu arhitecta Amalia Gyemant) (S).
360. *Raport preliminar în legătură cu cercetările de teren și arheologice, lucrările de conservare și restaurare executate la Porolissum între anii 1994-2002*, in *AMP*, XXV, 2003 (2004), p. 195-262 (în colaborare cu D. Tamba) (A).

361. Vase ceramice cu decor ștampilat la nord-vest de limesul dacic, în AMP, XXV, 2003 (2004), p. 19-130 (în colaborare cu C. Filip) (S).
362. Jupiter Dolichenus aus Porolissum. Beiträge zur Provinzialkunst in römischen Dakien, în P. Noelle (Hrsg.), *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften des Imperium Romanum. Akten des 6. Internationalen Colloquiums über die Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*, Köln 2. bis 6. Mai 2001, Mainz am Rhein, 2003 (2004), p. 441-450 (S).
363. Note de lectură. IV. Despre Porolissum într-o corespondență din secolul al XIX-lea, în AMP, XXV, 2003 (2004), p. 161-165 (N).
364. Note arheologice. II. Despre fibulele în formă de svastică cu capetele brațelor în formă de cap de cal, în AMP, XXV, 2003 (2004), p. 153-160 (N).
365. Die cohors VII Breucorum c.R. equitata in Obermoesien, în *Orbis antiquus – Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, p. 73-75 (A).
366. Din nou despre fibulele cu corpul în formă de svastică și capetele brațelor în formă de cap de cal, în *Studia Historica et Archeologica in Honorem Magistrae Doina Benea*, Timișoara, 2004, p. 189-193 (A).
367. În legătură cu o tipologie a plăcilor votive triunghiulare cu decor în relief din cultul lui IOMD. Contribuții la istoria religiilor, în *Apulum*, XLI, 2004, p. 219-146 (S).
368. Preotul dr. Silvestru Augustin Prunduș între rescriptul împăratului Traian privind pe creștini și recomandările generalului C. Ioana privind pe greco-catolici, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLIX, 1, 2004, p. 317-382 (N).

2005

369. Monete cu defecte de batere și imitații de secolul IV p.Chr. în tezaure din Banat, în *Revista Bistriței*, XVIII, 2004 (2005), p. 123-137 (în colaborare cu C. Găzdac) (A).
370. Über eine Typologie der dreieckigen Motivplättchen mit Reliefverzierung im Kulte des Jupiter Dolichenus, în *The Antique Bronzes: typology, chronology, authenticity. Actes of the 16th International Congresses of Antique Bronzes. Bucharest, May 26th – 31st 2003* (2005), p. 217-228 (S).
371. Did Jews live in the province of Dacia?, în P. Cernovodeanu (ed.) *The history of the Jews in Romania. I. From the beginnings to the nineteenth century*, Tel Aviv, 2002 (2005), p. 9-28 (A).
372. Contribuții la istoria militară a Moesiei Inferior. 2. Pentru o nouă tipologie a ștampilelor legiunii I Italica, în *EphNap*, XIII, 2003 (2005), p. 195-216 (A).
373. Moigrad-Porolissum (com. Mersid, jud. Sălaj), în *Cronica cercetărilor arheologice din Romania. Campania 2004. A XXXIX-a sesiune națională de rapoarte arheologice*, Jupiter-Mangalia, 25-28 mai 2005, p. 242-243 (N).
374. Das Gefäß mit christlicher Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums in ehemaligen Dakien nach Aurelians Rückzug, în *Atti del XIV Congresso Internazionale di Archeologia cristiana. Vienna 19-26 settembre 1999*, Roma, 2005, p. 887-891 + Taf. 142-146 (A).
375. Sanctuare și militari la Porolissum, în *EphNap*, XIII, 2003 (2005), p. 217-242 (S).
376. Descoperiri arheologice creștine preconstantiniene în provinciile romane din jurul Daciilor, în *StudiaUUB. Theologia Catholica*, L, 1, 2005, p. 9-55 + 36 ilustrații (în colaborare cu D. Chiu) (S).
377. Note de arheologie creștină. 3. Inelul de aur cu inscripție de la Gozmitza (Moesia Inferior), în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, L, 1, 2005, p. 3-8 (N).
378. Preot dr. Silvestru Augustin Prunduș OSBM, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, L, 1, 2005, p. 195-201 (N).
379. Îndreptări arheologice S. Ulpiensia. Contribuții la cunoașterea Ulpiei Traiana, în *Apulum*, XLII, 2005, p. 505-572 (R).
380. Despre consumul alimentar al armatei romane din Dacia Porolissensis, în N. Gudea, C. Cosma (eds.), *Comerț și civilizație în Transilvania în mileniile I a.Chr. – I p.Chr.*, Cluj-Napoca, 2005, p. 185-210 (S).
381. B. Lörincz, Die römische Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: die Inschriften. Wien 2001, 332 p + 17 Abb + 67 Tabellen, în *EphNap*, XII, 2002 (2005), p. 313-315 (P).
382. Das römische Binnenkastell von Gherla. Die Erde-Holzphase 106-140, în *Limes Pecs. Aktendes 19-ten Internationalen Congress of Roman Frontier Studies. Pecs. September, 2003*, Pécs, 2005, p. 713-721 (în colaborare cu R. Ardevan și D. Protase) (S).
383. Odd 4th century coins in the hoards from Banat, în *EphNap*, XIII, 2003 (2005), p. 243-259 (în colaborare cu C. Găzdac) (A).

2006

384. *Sagittarii porolissensi și armele lor*, în *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Cluj-Napoca – Bistrița, 2006, p. 395-413 (S).
385. *Where the Jews in the provinces of Dacia? (ancient Romania) during the Roman era*, în *The History of the Jews in Romania from the beginning to the nineteenth century*, Tel Aviv, 2005 (2006), p. 13-36 (A).
386. *Despre un fragment de plăcuță de marmură cu reprezentarea cavalerilor danubieni la Porolissum*, în *Revista Bistriței*, 19, 2005 (2006), p. 77-85 (A).
387. *Evreii în Dacia romană. 5. Discul miniatural de piatră cu reprezentarea stelei lui David la Porolissum*, în *Revista Bistriței*, 19, 2005 (2006), p. 95-99 (N).
388. *Note de lectură. IV. Domnul Ștefan Roșeanu și armamentul roman din Dacia*, în *Revista Bistriței*, 19, 2005 (2006), p. 296-299 (N).
389. *Über ein Marmoplatte mit der Darstellung der Danubischen Reiter von Porolissum*, în *Corona Laurea. Studii in onoarea Luciei Marinescu*, București, 2005 (2006), p. 215-220 (A).
390. *Il cristianesimo daco-romano nella storiografia greco-catolica romana moderna e contemporanea*, în *Studia UBB. Theologia Catholica*, LI, 1, 2006, p. 145-159 (S).
391. *Nicolaus Netzhhammer, In verbo tuo. Raymund Netzhhammer O.S.B. arhiepiscop de București 1905-1924. Traducere în limba română de Alina Sorceanu* (Berlin). Editura Arhiepiscopiei romano-catolice de București, București, 2003, 170 p., în *Studia UBB. Theologia Catholica*, LI, 1, 2006, p. 251-254 (P).
392. *Moigrad, com. Merșid, jud. Sălaj (Porolissum)*, în *Cronica săpăturilor arheologice din Romania. Campania 2005*, București, 2006, p. 231-232, nr. 120 (în colaborare cu D. Tamba) (A).
393. *Porolissum. Coins from Roman sites and collections of Roman coins from Romania. II. Cluj-Napoca*, 2006, 189 + 17 planșe (în colaborarea cu C. Găzdac) (C).
394. *Ein mit Inschrift versehener goldener Ring aus Gonitz (Moesia Inferior)*, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 36, 2006, 2, p. 255-258 (N).
395. *Dacia. Eine römische Provinz zwischen Karpaten und Schwarzem Meeres*, Mainz, Philipp von Zabern 2006, 115p + 37 ilustrații color + 14 ilustrații alb-negru + 32 ilustrații desenate (hărți, planuri, reconstituiri) (C).

2007

396. *Der untermoesische Limes und die Verteidigung der moesischen Nord und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et litus Moesiae Inferioris*, în *Sonderheft aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*, 52, 2005 (2007), 247 p. (C).
397. *Votiv Denkmäler aus Stein und Ihre soziale und ethnische Widerspiegelung. Fallstudie: Porolissum (Dacia Porolissensis)*, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LII, 1, 2007, p. 7-29 (S).
398. *Note de arheologie creștină. 4. Descoperiri creștine la Gârla Mare (jud. Mehedinți)*, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LII, 1, 2007, p. 31-39 (N).
399. *Prospettiva della Chiesa Romana Unita con Roma (Greco-Cattolica) dopo la caduta delle mure nel contesto laico ed ecclesiastico*, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LI, 1, 2006 (2007), p. 139-166 (A).
400. *Arme romane ca ofrande votive. Studiu de caz: templul lui IOMD de la Porolissum*, în *Revista Bistriței*, 20, 2006 (2007), p. 125-132 (A).
401. *Contribuții la cunoașterea limesului Moesiei Inferior. Cazul Iatrus*, în *Revista Bistriței*, 20, 2006 (2007), p. 117-186 (N).
402. *Das Gefäß mit christlicher Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums in ehemaligen Dakien nach Aurelians Rückzug*, în *Akten des XIV-ten Internationalen Kongresses für Christlichen Archäologie. I. Citta del Vaticano*, 2006 (2007), p. 879-883 + Taf. 142-146 (N).
403. *Die römische Grenze in Rumänien (Dacia)*, în *Grenzendes Römischen Reiches*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006 (2007), p. 31-40 (A).
404. *Römische Waffen als Votivgabeopfer. Fallstudie: Das IOMD – Tempel von Porolissum*, în C. Cosma (ed.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's first millenium. AD. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca, 2007, p. 21-35 (S).
405. *Virgil Lungu, Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic. Sibiu-Constanța 2000*, 168 p. + 34 fig. *Din secolele III-IV + 44 fig. Din secolele IV-VI*, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LII, 1, 2007, p. 141-143 (R).

406. Daniel Dumitran, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782–1830)*, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LI, 4, 2006 (2007), p. 167-170 (P).
407. Nicolai Staab, *Die Unierte Kirche in Rumänien 1948-1989. Tübingen 2005*, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LI, 4, 2006 (2007), p. 175-177 (R).
408. Aurelia Știrban, M. Știrban, *Din istoria Bisericii Române Unite cu Roma de la 1918 la 1941*, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LII, 1, 2007, p. 144-145 (P).
409. I. P. Southern, K. R. Dixon, *Roman cavalry equipment. Tempus Publishing Ltd. The Mill. Briscombe Port Stroud, Gloucestershire. 2003*, în *EphNap*, 14–15, 2004-2005 (2007), p. 211-212 (P).

2008

410. *Castrul roman de la Feldioara / Das Romerkastels von Feldioara*, Cluj-Napoca, 2008 (224 p. + 28 figuri + 36 planșe) (C).
411. *Așezări rurale din Dacia romană. 106-275. Schiță pentru o istorie a satului și agriculturii daco-romane*, Oradea, 2008 (138 p + 115 planșe) (C).
412. *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla/Aus der Militargeschichte des römischen Dakien. Das römische Binnenkastel von Gherla*, Timișoara, 2008 (503 p + 33 figuri + 99 planșe (în colaborare D. Protase și R. Ardevan) (C).
413. *Lychnological Acts 2. Trade and local production of lamps from the prehistory to the Middle Ages devices*, Zalău-Cluj-Napoca, 13th – 18th May 2006, Cluj-Napoca, 2008, 243 p + 156 planșe în colaborare) (CST).
414. „Pannonische glasierte Keramik”. II. Über die spätromischen glasierten Lampen (4. Jh.) von der Mittleren und Unteren Donau, în *Lychnological Acts 2*, Cluj-Napoca, 2008, p. 97-117 (A).
415. *Die Lampen aus dem Römerkastell von Buciumi (Dacia Porolissensis)*, în *Lychnological Acts 2*, Cluj-Napoca, 2008, p. 117-128 (în colaborare cu C. Cosma) (S).
416. *Note de arheologie creștină.5. Corrigenda et addenda la o intervenție privind vasul cu inscripții și simboluri creștine de la Moigrad*, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LII, 3, 2007 (2008), p. 31-35 (N).
417. *Note de arheologie creștină.6. Despre datarea și interpretarea unor piese descoperite în Dacia și datând din epoca creștină veche (106–275/313 p. Chr)*, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LII, 3, 2007 (2008), p. 37-41 (N).
418. Paul Negruț, *Biserica și statul: O interogație asupra modelului „simfoniei bizantine” Oradea 2005, 199 p.*, în *Studia UBB. Theologia Catholica*, LII, 3, 2007, p. 267-271 (A).
419. *Note de arheologie creștină. 7. Despre un inel de aur cu gemă și simboluri creștine de la Durostorum (Moesia II)*, în *Studia UBB. Theologia Catholica*, LIII, 1, 2008, p. 73-78 (N).
420. *Biserica Română Unită 1945-1948. Confruntările cu statul comunist*, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LIII, 4, 2008, p. 201-227 (A).
421. *Proiect „Necropolis porolissensis. Methods and perspectives”*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, VI, 1, 2007 (2008), p. 9-17.
422. *Câteva notițe privind omisiuni, inadvertențe precum și adăugiri la un „Atlas-dicționar al Daciei romane”*, coordonator M. Bărbulescu, ed. *Tribuna Pres*, Cluj-Napoca 2005, în *Revista Bistriței*, 21, 1, 2007 (2008), p. 300-302. (A).
423. *Un mesaj de pe limes dacicus pentru arheologii spanioli: despre un detașament din legiunea VII Gemina la Porolissum*, în *Revista Bistriței*, 21, 1, 2007 (2008), p. 283-291 (N).
424. *Notizen christliches Archäologie, 2. Das Glassgefes von Novae (Svistov, Bulgarien)*, în *EphNap*, XVI-XVII, 2007-2008, p. 165-176 (N).
425. *O fibulă digitată cu mască umană pe picior descoperită la Așintș (jud. Mureș)*, în *EphNap*, XVIII, 2008, p. 213-226 (în colaborare cu C. Cosma) (A).
426. „E. Ch. Suttner, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des Ätlichen Europa. Entwicklungen der Neuzeit*, Fribourg 2007”, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LIII, 1, 2008, p. 223-244 (R).
427. „Jan Mikrut, *Die christliche Martyrer des Nazionalsozialismus und Totalitarismus in Mitteleuropa. 1938-1945*, Wien 2005”, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LIII, 1, 2008, p. 225-227 (R).
428. *Die dakische Gebiete in der Provinz Moesia Inferior. 101-118*, în *EphNap*, 17, 2008, p. 49-84 (în colaborare cu C. Găzdac) (R).
429. Victoria Bolfă (sr. Veridiana), *Aspecte din istoria comunității Surorilor Baziliene din România. Fondarea și perioada de persecuție 1948-1989*, Tg. Lăpuș 2007, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LIII, 3, 2008, p. 161-163 (R).

430. *Din istoria Bisericii greco-catolice clandestine. 2. M. R. Birtz, M. Kierein, S. Făgăraș, Fărâme din prescura prigoanei – 1948-1990, Cluj-Napoca, 2008, în StudiaUBB. Theologia Catholica, LIII, 4, 2008, p. 255-259 (R).*

2009

431. *Castrul roman de la Răcari, Cluj-Napoca, 2009, 204 p. + 166 planșe (în colaborare cu D. Bondoc) (C).*
432. *Din istoria Bisericii Române Unite clandestine. 3. Romul Pop, între cruce și stea. Un memoriu ecclesiastic. Baia Mare, 1997, în StudiaUBB. Theologia Catholica, LIV, 2, 2009, p. 231-237 (R).*
433. *Din istoria Bisericii Române Unite clandestine. 4. Wiliam Totok, Episcopul, Hitler și Securitatea. Procesul stalinist împotriva spionilor Vaticanului în România, Iași, 2008, în StudiaUBB. Theologia Catholica, LIV, 1, 2009, p. 213-217 (R).*
434. *Despre un tezaur de monete din secolul IV din Transilvania. Tezaurul de la Ocna de Sus (jud. Harghita), în Revista Bistriței, XXII, 2008 (2009), p. 179-182 (A).*
435. *Despre o jumătate de tipar bivalv din bronz pentru turnat fibule, prin metoda cerii pierdute, în Revista Bistriței, XXII, 2008 (2009), p. 179-182 (în colaborare cu D. Tamba) (A).*
436. *Eine in Ațintiș (Kreis Mureș) entdeckte Fibel mit Darstellung einer menschlicher Mascke auf dem Fibelfuss, în ArchKorrBlatt 39, 2009, p. 279-288 (în colaborare cu C. Cosma) (A).*
437. *Eine Fibelgussform aus Bronze aus Porolissum, în ArchKorrBlatt, 39, 3, 2009, p. 409-414 (A).*
438. *Die Rumänische mit Rom Unierte Kirche (Griechisch-Katholisch) 1945-1948. Konfrontationen mit der kommunistischen Staat, în Felekezetek az igazság szogalataban – Tortenelem – Theologia – Onszonosag 1500-2000. Tanulmányok, Budapest, 2009, p. 49-57 (S).*
439. *Despre o jumătate de tipar bivalv de bronz pentru turnat fibule prin metoda cerii pierdute, în AMP, XXX, 2008 (2009), p. 135-142 (A).*
440. *Biserica Română Unită. 1945-1948. Confruntările cu statul comunist, în Biserica Romană Unită 60 de ani de la desființare, Cluj-Napoca, 2009, p. 301-329 (S).*
441. *Eröffnungsrede, în Biserica Romană Unită. 60 de ani de la desființare. Cluj-Napoca 2009, p. 9-10 (N).*
442. *Contribuții la istoria militară a Daciei Ripensis 1. Despre fortificații nominalizate de stampile tegulare, în Apulum, XLVI, 2009, p. 415-430 (S).*

2010

443. *Repertoriul arheologic al județului Sălaj, Ed. Muzeului național Brukenthal, Bibliotheca Brukenthal XLV, Sibiu, 2010, 166 p. + 51 figuri ilustrate (în colaborare cu S. A. Luca).*
444. *Arheologie și istorie. IV. Descoperiri din județul Sălaj, Ed. Primus, Oradea, 2010, 273 p. + 1 hartă (în colaborare cu S. A. Luca) (C).*
445. *Christiana minora. Studii, articole și note în legătură cu creștinismul primitiv din Dacia romană, Dacia postromană și unele provincii vecine, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2010, 519 p. + 193 figuri ilustrate (C).*
446. *Funditores und Balistarii. Eine Fallstudie zur Dacia Porolissensis, în Waffen in Aktion. Akten des 16. International ROMEC Military Equipment Conference, Xanten, 13-16 Juni 2007, Hrsg. Von Alexandra W. Busch und H. J. Schalles. Mainz. Philipp von Zabern Verlag, p. 223-236 (S).*
447. *Vorschlag für eine neue Lesung der Inschrift OMHARVG auf dem Ring No. 3 aus dem Grab. No. 1 von Apahida (Klausenburg/Cluj-Napoca, Rumänien), în StudiaUBB. Theologia Catholica, LV, 3, 2010, p. 25-66 (S).*
448. *Note de arheologie creștină. 8 A. Despre un inel bizantin de argint de căsătorie de la Durostorum (Moesia Secunda), în StudiaUBB. Theologia Catholica, LV, 4, 2010, p. 11-15 (A).*
449. *Note de arheologie creștină 8. Despre o gemă gnostică de la Gravăn/Dinoșești (Moesia Inferior), în StudiaUBB. Theologia Catholica, LV, 4, 2010, p. 17-25 (A).*
450. *Contribuții la cunoașterea armatei romane târzii. 1. Arme pentru lupta la distanță din fortificațiile de pe granița de nord a Daciei Ripensis, în Apulum, XLVII, 2010, p. 77-106. (S).*
451. *Între frustrare și ignoranță. Răspuns la o pseudoscriere critică a d-lui Eugen S. Teodor, în Apulum, XLVII, 2010, p. 551-557 (în colaborare cu D. Bondoc) (R).*
452. *Prăbușirea apărării romane de frontieră la Dunărea de Mijloc și de Jos după 378. Cu privire specială la Dacia Ripensis, în Revista Bistriței, XXIII, 2009 (2010), p. 85-103 (S).*

2011

453. *Beiträge zur Kenntnis des spätrömischen Heeres (4. Jahrhundert) 1. Waffen für den Fernkampf aus den Wehranlagen an der Nordgrenze von Dacia Ripensis*, în *Revista Bistriței*, XXIV, 2010 (2011), p. 267-283 (S).
454. *Note de arheologie creștină. 7. Despre o gemă gnostică de la Gravăn/Dinogetia (Moesia Inferior)*, în *Classica et Orientalia*, 6, 2, 2011 p. 445-453 (N).

2012

455. *Note de arheologie creștină. Geme creștine la Carnuntum (Petronell, Austria)*, în *Apulum*, XLVIII, 2011, p. 217-224 (A).
456. *Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. Alte îndreptări în legătură cu cohors III decorum*, în *Apulum*, XLVIII, 2011, p. 327-330 (A).
457. *Ländliche Siedlungen in den dakischen Provinzen (106-275 n.Chr.). Archäologische Beiträge zur Geschichte des Dorfes und der Landwirtschaft in der Römerzeit*, în *JarbuchRGZM*, 58, 2009 (2012), p. 445-453 (A).
458. *Stăpânirea romană/ The Roman rule/ La domination romaine*, în *Ioan Roșca (coord.), Dunărea românească/The Romanian Danube/ La Danube Romain*, București, 2011 (2012), p. 21-29 (A).

2013

459. *Zalău : un oraș la frontiera de nord-vest a Transilvaniei : schiță monografică*, Ed. Color Print, Zalău, 2013, 430 p. (colab. cu Valer Părau) (C).
460. *Contribuții la cunoașterea armamentului roman din Dacia. Despre arme pentru luptă la distanță din castrul pentru legiune de la Potaissa/Turda și zona aferentă lui*, în *Apulum*, 50, 2013, p. 151-165 (C).
461. *Contribuții minore la istoria Zalăului. Despre stema orașului*, *Caiete Silvane*, Zalău, nr. 5, 2013, p. 55-56 (C).
462. *Der Limes der Provinz Pannonia inferior (106-294 n. Chr.)*, în *JarbuchRGZM*, 60, 2, 2013, p. 459-558 (S).
463. *Îndreptări arheologice. Câte ceva despre religia militarilor din castrul roman de la Bologa/Resculum*. în *Revista Bistriței*, 27, 2013, p. 37-38 (N).
464. *Der Limes der Provinz Pannonia inferior (106-294 n. Chr.)*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2013, 199 p. (C).
465. *Note de lectură. Inscricții latine din Dacia. Porolissum. Addenda et corrigenda*, în *Arhive și istorie în Clujul academic și universitar. Alexandru Matei la 80 de ani*, Ed. Napoca Star, Cluj-Napoca, 2013, p. 211-213 (N).

2014

466. *Contribuții minore la istoria orașului Zalău*, *Caiete Silvane*, nr. 5, 2014, p. 14-15; nr. 12 (119), 2014, Zalău, p. 29-30 (N).
467. *Inscriptiones Tegularum Legionis XIII Geminae. Tipologia ștampilelor pe țigle și cărămizi descoperite în castru*, în *Apulum*, 51, 2014, p. 545-560 (A).

2015

468. *Contribuții la istoria creștinismului timpuriu în sud-estul Europei. Despre biserica creștină la gepizi*, Ed. Accent, Cluj-Napoca, 143 p. (colab. C. Gaiu) (C).
469. *Note de lectură. Contribuție la cunoașterea unor instrumente muzicale militare romane*, în *Revista Bistriței*, 29, 2015, p. 42-45 (A).
470. *Vase cu inscripții și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în fostele provincii dacice după retragea aurelian*, în *Cultură și civilizație Românească în Maramureș. Simpozionul de la Săliștea de Sus*, Ed. Risoprint, Cluj-Napoca, 2015, p. 69-73 (C).

2016

471. *Dacia Ripensis: Festungen an der Nordgrenze der Provinz und ihre Truppenkörper*, Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 2016, 264 p. (colab. M. Zahariade) (C).
472. *Porolissum: un focar al creștinismului timpuriu în provincia Porolissensis (secolele II-III p. Chr.) și în epoca post aureliană (secolele IV-VI p. Chr.)*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2016, 161 p. (C).

DOINA BENEA
(8 Iunie 1944 – 16 Martie 2019)

Istoria antică a Banatului a cunoscut în ultimele decenii o extindere și o bine venită adâncire a problemelor abordate, cu totul și cu totul demne de a fi scoase în evidență. În desfășurarea acestui proces istoriografic, un rol vrednic de a fi reținut l-a avut doamna Doina Benea, care prin cercetările proprii sau a celor aflate sub directa sa coordonare a reușit să impulsioneze în mod remarcabil înțelegerea civilizației romane din această parte a Daciei.

Având o neaoșă origine bănățeană, născută la 8.06.1944 în Moldova Veche (jud. Caraș-Severin), viața și cariera doamnei Benea au cunoscut cele mai frumoase împliniri tot pe aceleași meleaguri. După terminarea cursurilor liceale la Moldova Nouă (1962), tânăra bacalaureată a dat examen de admitere la Facultatea de Istorie și Filosofie din Cluj-Napoca, pe care a absolvit-o cu brio în anul 1968.

Specializată încă din anii universitari în arheologia romană, Doina Benea a fost încadrată la Muzeul Porților de Fier din Drobeta – Turnu Severin (1968), unde și-a continuat studiile, acum și aici consolidându-se cercetările sale privitoare la armata romană din Dacia. La muzeul amintit, unde a lucrat până în 1974, doamna Benea a parcurs toate treptele de calificare profesională (îndrumător, muzeograf, apoi muzeograf principal), pentru ca, apoi, să fie transferată la Muzeul Banatului din Timișoara, unde, de asemenea, și-a urmat ascensiunea muzeografică până la cea a șefului secției de istorie.

Din preocupările sale științifice trebuie subliniată neapărat susținerea în această perioadă a tezei de doctorat (1978), cu o temă referitoare la istoria militară a Daciei Romane – strâns legată, după cum se vede, de cercetările sale anterioare –, publicată, de altfel, în anul 1983 (vezi nr.1 din Lista lucrărilor)

După 1989, când a avut loc refacerea vieții universitare din Timișoara, doamna Benea a devenit în 1991 și cadru didactic asociat la Universitatea de Vest, iar din 1992, pleacă de la muzeu și prin concurs, devine conferențiar și, apoi, profesor titular (1995) până la ieșirea sa la pensie (2009) la aceeași universitate amintită, care i-a acordat la finalul acestei cariere remarcabile titlul de profesor emerit (2011).

Activitatea didactică și-a desfășurat-o în cadrul Facultății de Litere, Istorie și Teologie, unde a îndeplinit funcția de șef al catedrei de istorie (1991-1996), pentru ca, în continuare, din 1996 și până în 2004, să dețină și pe cea de secretar științific al facultății unde profesa.

Cercetător neobosit al Banatului antic, Doina Benea a abordat o multitudine de aspecte ale istoriei acestuia. La catedră a predat diferite cursuri despre Dacia romană, căutând să pună la dispoziția studenților, masteranzilor și doctoranzilor (1996-2002) săi toate instrumentele necesare investigațiilor viitoare, printre altele, asupra vieții militare (periplu-ul unităților militare, *vici militares*) și economice (circulația monetară, meșteșugul olăritului, studiul sticlăriei și amforisticii, centre de producție pentru *Barbaricum* etc.), vieții rurale, situației politice sau activității religioase (funeralii, divinități ale coloniștilor sau militarilor, mărturii paleocreștine), ș. a.

În legătură cu cele de mai sus, trebuie neapărat menționată insistența sa pentru o înaltă calificare profesională a studenților, atât pe șantierul – școală de la Tibiscum și Mehadia, dar și la cele de mai mică însemnătate de la Dalboșeț, Criciova, Hodoni, Dumbrăvița ș.a. Totodată, se poate evidenția, și faptul că, drept urmare a eforturilor sale, a fost creat "Centrul de studii de istorie și arheologie Constantin Daicoviciu" de pe lângă Universitatea de Vest (director din 2001).

Completând cele de mai înainte spuse, în calitate de redactor șef al revistei *Studii de istorie a Banatului* (1991-2001), dar și a cunoscutei serii *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Temesiensis*, doamna Benea a promovat cu precădere lucrările istoricilor și arheologilor locali, îndeosebi tineri.

Comunitatea științifică internațională nu a întârziat să remarce eforturile sale și, drept urmare, i-au oferit distincțiile meritate, alegând-o membru corespondent al Institutului Arheologic German (2003), membru al Association Internationale d'Etude sur le Verre (1996) și al Societății Internaționale a studierii ceramicii romane (1996). De altfel, cu doi ani înainte (1994), doamna Benea organizase cu mult succes al XI-lea Congres Internațional al asociației de mai sus (*Rei Cretariae Romanae Fautores*).

În semn de recunoștință a statului, în anul 2004 i s-a acordat Ordinul "Meritul Cultural" în grad de Comandor. Dar, în afara distincțiilor oficiale, mai cu seamă calitățile sale intelectuale, munca științifică neostenită și plină de succese în cercetarea Daciei Romane, dar mai ales sprijinul acordat tinerilor arheologi, au fost câteva dintre multele trăsături caracteristice de o mare calitate, care au înzestrat-o pe doamna Benea și ne vor face permanent să o revedem în fața ochilor.

Requiescat in pace !

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

LISTA LUCRĂRILOR ȘTIINȚIFICE

Cărți / Monografii

1. *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei: Legiunile a VII-a Claudia Pia Fidelis și a IIII Flavia Felix*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983, 256 p.
2. *Tibiscum*, Ed. Museion, București, 1994, 155 p., 53 pl., 48 fig. (în colab. P. Bona).
3. *Istoria universală antică (I). Orientul antic*, Tipografia Universității de Vest, Timișoara, 1994, 148 p.
4. *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Vol. I, Editura de Vest, Timișoara, 1996, 306 p.; 65 pl., 5 fig.
5. *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Vol. II: *Interferențe spirituale*, Editura de Vest, Timișoara, 1999, 219 p., 29 pl.
6. *Grădiștea de Munte (monografie)*, vol. I, *Colecția Grisellini*, Ed. Eurostampa, Timișoara, 2001, 460 p. (în colab. Ș. Chișu, I. Pășcuță et al.).
7. *Istoria universală antică (I). Orientul antic*, Tipografia Universității "Eftimie Murgu", Reșița, 2001 (ediția a II-a), 196 p.
8. *Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2003, 274 p.
9. *Die römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum/Atelierele de sticlă de la Tibiscum*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2004, 288 p.
10. *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița. DN – varianta ocolitoare Timișoara km. 549+076 – DN 69 km. 6+430*, Ed. Waldpress, Timișoara, 2004, 222 p. (în colab. Fl. Drașovean (ed. coord.), M. Mare, M. Muntean et al.).
11. *Damnatio memoriae în arhitectura romană târzie de la Dunărea de Jos*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2004, 192 p. (în colab. I. Hica).
12. *Arta și tehnica emailului în Dacia Romană/The art and Technique of the Enamel in Roman Dacia*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2006, 192 p., 28 pl. alb negru, 8 color, 3 hărți (în colab. M. Crînguș S. Regep-Vlascici, A. Ștefănescu).
13. *Edificiul de cult de la Praetorium (Mehadia)*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2008, 120 p., 54 fig., 12 pl.
14. *Die römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum/Atelierele de sticlă de la Tibiscum*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2011 (editio secunda), 299 p., 3 pl. color, 45 fig. alb negru.
15. *Istoria Banatului în antichitate*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2013, 472 p.
16. *Istoria Banatului: Antichitatea*, Ediția II-a, Ed. Academiei, București, 2016, 452 + [74] p.
17. *Castrul roman de la Tibiscum*, Ed. ArtPress, Timișoara, 2018, 279 p., 1 hartă, 65 fig. alb negru, 8 pl. color.

Studii științifice

1. *O gemă gnostică din colecția Muzeului Regiunii Porților de Fier*, în *Revista Muzeelor*, București, 4, 1972, p. 346-347.
2. *Monede dacice descoperite la Drobeta*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 711-714.
3. *Oglinzi de plumb descoperite la Drobeta*, în *Drobeta*, 1, 1974, p. 169-178.
4. *Un mormânt gnostic descoperit la Dierna*, în *AMN*, 11, 1974, p. 115-125 (în colab. A. Șchiopu).
5. *Istoria legiunilor a VII-a Claudia Pia Fidelis și a IIII-a Flavia Felix* (Rezumatul tezei de doctorat), Cluj-Napoca, 1974, 24 p.
6. *O insignă militară de la Romula*, în *Oltenia*, Craiova, I, 1974, p. 69-74.
7. *Așezarea romană de la Izimșa (Jud. Mehedinți)*, în *Buletin de informare pentru cadrele didactice Mehedinți*, Drobeta-Turnu Severin, 1, 1974, p. 52-56 (în colab. T. Păvălan).
8. *Dierna-1800*, în *Magazin istoric*, 1974, 4, p. 15-18.
9. *Observații cu privire la topografia Diernei în epoca romană*, în *Banatica*, 3, 1975, p. 91-98.
10. *Noi cărămizi ștampilate din secolul IV descoperite la Svinița (jud. Mehedinți)*, în *Tibiscus*, Timișoara, 4, 1975, p. 125-128.
11. *Un medic al legiunii a VII-a Claudia la Drobeta în timpul războaielor marcomanice*, în *Sargeția*, 11-12, 1974-1975, p. 303-306.
12. *Morminte de incinerare descoperite la Drobeta*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 667-675 (în colab. C. M. Tătulea).
13. *O ștampilă inedită de mortarium descoperită la Drobeta*, în *Buletin de informare pentru cadrele didactice Mehedinți*, Drobeta-Turnu Severin, 2, 1975, p. 12-14.
14. *Câteva fragmente de vase votive descoperite la Drobeta*, în *Drobeta*, 2, 1976, p. 55-61.
15. *Oficina militară de la Dierna (sec. III-IV e.n.)*, în *AMN*, 13, 1976, p. 206-214.
16. *Câteva precizări cu privire la monumentele epigrafice ale Cohortei I Sagittariorum la Drobeta*, în *SCIVA*, 27, 1976, 1, p. 77-84.
17. *Einige Aspekte der Römerherrschaft im Gebiet des Eisernen Tor nach Aurelian Rückzug*, în Jenő FITZ (ed.), *Limes: Akten des XI. Internationalen Limeskongresses: Székéshérvár, 30.08-6.09.1976*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, XIV, p. 321-332.
18. *Unelte agricole romane descoperite la Tibiscum*, în *Studii și Comunicări*, Caransebeș, II, 1977, p. 321-329 (în colab. M. Moga).

19. Câteva considerații cu privire la topografia Drobetei în secolele II-III, în AMN, 14, 1977, p. 133-145.
20. Vexilații ale legiunii a V-a Macedonica la Drobeta în secolele III-IV e.n., în AMP, 1, 1977, p. 171-180.
21. Tipare de medalioane din ceramică din colecția Muzeului Banatului, în Banatica, 4, 1977, p. 161-168.
22. Cetatea romană târzie de la Puținei, în: SMIM, Muzeul Militar Central, București, 10, 1977, p. 37-45.
23. Cărămizi ștampilate din colecția Muzeului Porțile de Fier, în Apvlm, XVI, 1978, p. 199-209.
24. Die V. Makedonische Legion auf den nordlichen Donaulimes im 3. – 4. Jhd, în AMN, 15, 1978, p. 235-244.
25. Tibiscum și războaiele marcomanice, în Tibiscus, Timișoara, 5, 1978, p. 133-140 (în colab. M. Moga).
26. Tibiscum în lumina descoperirilor epigrafice, în Tibiscus, Timișoara, 5, 1978, p. 141-148.
27. O piesă ornamentală de car romană de la Drobeta, în Revista Muzeelor, București, 9, 1978, p. 59-60.
28. Cu privire la transferarea legiunii a IIII-a Flavia felix din Dacia în Moesia Superior, în Studii și Comunicări, Caransebeș, 4, 1979, p. 219-228.
29. Opaite romano-bizantine din colecția Muzeului Banatului, în Sargeția, 14, 1979, p. 218-224.
30. Numerus Palmyrenorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de palmyreni din Dacia, în Apvlm, XVIII, 1980, p. 132-140.
31. Un bronz roman de la Tibiscum, în AMN, 18, 1981, p. 461-463 (în colab. C. Pop).
32. Regiunea Porților de Fier în secolele II-III. Cu privire la relațiile militare dintre Dacia și Moesia Superior, în Studii de Istorie a Banatului, VIII, 1981, p. 23-31.
33. Capsule romane pentru protejarea sigiliilor descoperite la Tibiscum, în AMN, 19, 1982, p. 337-343.
34. Contribuții la cunoașterea unităților militare din castrul roman de la Tibiscum, în Studii și Comunicări, Caransebeș, IV, 1982, p. 173-182.
35. Contribuții la istoria Banatului în secolele III-IV în lumina unor recente cercetări arheologice, în Studii de Istorie a Banatului, IX, 1982, p. 1-11.
36. Atelierele ceramice de la Tibiscum (Contribuții la istoria atelierelor de ceramică din sud-vestul Daciei), în Potaissa, 3, 1982, p. 22-41.
37. Die Glaswerkstätten von Tibiscum und der Perlenexport ins Barbaricum im 2. bis 4. Jhd, în Apvlm, XXI, 1983, p. 115-120.
38. Expoziția Podoabe din mileniul I din vestul României, în Revista Muzeelor, București, 4, 1983, p. 20-22.
39. Cercetări arheologice în așezarea civilă de la Tibiscum. Edificiul VII, în Banatica, 7, 1983, p. 187-201.
40. Das Militärdiplom von Drobeta, în Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 56, 1984, p. 263-295 (în colab. I. Piso).
41. O nouă diplomă militară de la Drobeta, în Drobeta, 6, 1984, p. 63-75 (în colab. I. Piso).
42. O diplomă militară de la Drobeta, în AMN, 21, 1984, p. 111-124 (în colab. I. Piso).
43. Tipuri de morminte romane descoperite la Drobeta, în Revista Muzeelor, București, 4, 1984, p. 52-61.
44. Beiträge zur Geschichte der militärischen und Wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Dazien und Oberen Moesien. (Das Gebiet Eisernene Tores im 2.-3.Jhr.), în Actes du VIIIe Congrès international d'Épigraphie Grecque et Latine à Athènes, 1982, Athènes, 1984, p. 67-70.
45. Römische Töpferwerkstätten aus Tibiscum, în Studii de Istorie a Banatului, XI, 1985, p. 11-19.
46. Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de mauri din Dacia, în Banatica, 8, 1985, p. 139-154.
47. Șantierul arheologic Hodoni-Pustă. Raport preliminar (1979-1984), în Banatica, 8, 1985, p. 187-201 (în colab. A. Bejan).
48. Das Römerlager von Tibiscum und seine Rolle im Verteidigungs - system von Sud-Westen Dakien, în Christoph Unz (ed.), Studien zu den Militärgrenzen Roms III 13. Internationaler Limeskongreß Aalen 1983: Vorträge, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 20, Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Stuttgart, 1986, p. 451-460.
49. Așezarea daco-romană de la Timișoara-Ciorenii, în Studii de Istorie a Banatului, XII, 1986, p. 3-15 (în colab. A. Bejan, M. Mare).
50. Noi piese paleocreștine din colecția Muzeului Banatului Timișoara, în Revista Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1-2, 1986, p. 42-53.
51. Mărturii arheologice de la Tibiscum în secolele III-IV, în Studii și Comunicări, Caransebeș, VI, 1986, p. 241-259.
52. Cohors I Vindelicorum c.R.p.f. in Dakien, în E. Weber, G. Dlbesh (eds.), Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik: Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres, Archäologisch-epigraphische Studien, 1, 1987, Wien, p. 47-54.
53. Wersktätten zur Metallverarbeitung in Tibiscum im 2. und 3. Jhd, în Germania, 65, 1987, 1, p. 226-239 (în colab. R. Petrovsky).

54. *Aspecte ale vieții rurale în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (I)*, în AMN, 24-25, 1987-1988 (1989), p. 247-260 (în colab. A. Bejan).
55. *Contribuții la istoria relațiilor politice dintre Imperiul Roman și geto-daci. Expediția lui Aelius Catus*, în *Apvlm*, XXV, 1989, p. 147-158.
56. *Lampes romains de Tibiscum*, în *Dacia*, N.S., 34, 1990, p. 139-168.
57. *Einige Bemerkungen über die palmyrenischen Grabdenkmäler von Dakien*, în *Analele Banatului*, SN, 2, 1990, p. 188-194.
58. *Vicusul militar de la Tibiscum*, în *Analele Universității de Vest Timișoara*, Seria Filosofie, Socio-Umane, 3, 1991, p. 37-47.
59. *Limigantes et Argaragantes (I)*, în *Analele Universității de Vest Timișoara*, Seria Filosofie, Socio-Umane, 4, 1992, p. 143-152.
60. *Atelierul metalurgic de la Criciova*, în *Ziridava*, 13, 1992, p. 79-90.
61. *Castrul mic de la Tibiscum*, în *Studii de Istorie a Banatului*, XVI, 1992, p. 91-106.
62. *Das Banat in Zeit de Kaiser Trajans*, în *Analele Banatului*, SN, 3, 1992, p. 302-327.
63. *Das Banat in das römischen Kaiserzeit*, în *Symposia Thracologica*, 9, București, 1992, p. 44-57 (în colab. O. Bozu).
64. *Der Kastellvicus von Tibiscum*, în D. Alicu, H. Bögli (eds), *Politique Édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain. Colloque Roumano-Suisse*. Deva [21-26 octobre] 1991, Cluj-Napoca, 1993, p. 173-178.
65. *Die Bedeutung der Vici Militari für den Aufbau des städtischen Niederlassungen in Dazien*, în *Pre-actes du XIVe Congreso Internacional de Arqueología Clásica*, Taragona, 11-16 sept. 1993, 2, Taragona, 1993, p. 59-61.
66. *Limigantes et Argaragantes (II)*, în *Analele Universității de Vest Timișoara*, Seria Filosofie, Socio-Umane, 5, 1993, p. 133-141.
67. *Contribuții la istoria vici-lor militare din Dacia*, în *SCIVA*, 44, 3, 1993, p. 267-292.
68. *Beitrag zum Studium der palmyrenischen Grogdenkmaler in Dakien (besonderes mit Bezug auf die Grabungsbefunde aus Tibiscum)*, în *Analele Banatului*, SN, 2, 1993, p. 188-194.
69. *Castrul de pământ (I) de la Tibiscum*, în *Banatica*, 12, 1, 1993, p. 213-218.
70. *Aspecte ale vieții rurale în sud-vestul Daciei în secolele II-IV(II)*, în AMN, 26-30, 1989-1993 (1994), p. 127-148 (în colab. A. Bejan).
71. *Colegiul utricularilor din Dacia*, în *Analele Banatului*, SN, 4, 1994, p. 302-210.
72. *Orașul antic Tibiscum. Considerații istorice și arheologice*, în *Apvlm*, XXXI, 1, 1995, p. 149-173.
73. *Dacia în timpul lui Aurelianus*, în *Banatica*, 13, 1, 1995, p. 149-170.
74. *Die Urbanisierung der Militarvici in Dazien. Einfluss der demographischen Faktoren auf ihre Entwicklung*, în R. Frei-Stolba, H. E. Herzig (eds), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romaine: II-ème – IV-ème siècles après J.-C.: Actes du IIe colloque roumano-suisse: Berne, 12-19 septembre 1993*, Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Berne, 1995, p. 231-249.
75. *Die dako-römischen Beziehungen in der Literaturquellen des 1.Jh.n. Chr.*, în S. Dumitrașcu, V. Moga et al. (eds.), *Din istoria Europei Romane*, Universitatea din Oradea, Seria Istorie, 4, 1995, Oradea, p. 157-161.
76. *Die Lampenproduktion aus Tibiscum und ihr Verbreitungsreal*, în *Acta Rei Cretariae Romanæ Favtorvm (RCRF), Acta 33: Congressvs vndeciesimvs Rei Cretariae Romanæ Favtorvm in Dacia habitvs [Timișoara. august-septembrie] MCMXCIV*, Dr. Rudolf HABELT GmbH, 1996, Abingdon/Bonn, p. 59-62.
77. *Un atelier de verrier à Tibiscum*, în *Annales du 13e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre: Pays Bas*, 28 août - 1 septembre 1995, Lochem, 1996, p. 193-201.
78. *Einige Bemerkungen über das wirtschaftliche Leben in die Militärsvici*, în *Zbornik Narodnog Muzeja*, 1. Arheologija, 16, 1 (In memoriam Vladimiri Kondić), 1996, Beograd, p. 249-254.
79. *Interferențe spirituale în așezările daco-romane din sud-vestul Daciei în secolele III-IV*, în *Sargeția*, 26, 1 (1995-1996), p. 369-383.
80. *Die Glasperlenwerkstatt von Tibiscum und die Handelsbeziehungen mit dem Barbaricum*, în Uta von Freeden, A. Wiczorek (eds), *Perlen: Archäologie ■ Techniken ■ Analysen, Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994 (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte)*, R. Habelt Verlag, Mannheim, 1997, p. 61-74.
81. *Quelques observations sur la céramique du l'agglomeration dacoromaine Timișoara –Freidorf*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis (BHAUT)*, I: *Études sur la céramique romaine et dacoromaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, 1997, p. 55-76.
82. *Cohors I Brittonum∞ Ulpia c.R. in Dakien*, în AMN, Arheologie, 34/1 (Contribuții la cunoașterea armatei romane în provinciile dacice), 1997, p. 53-60.

83. *Epigraphica (I)*, în M. Bărbulescu (coord.), *Civilizația romană în Dacia*, în col. *Bibliotheca Rerum Transsilvaniae*, XIX, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1997, p. 107-118.
84. fișe catalog nr. 109, 126, 152-153, 213, 215, 223-227, 230-232, 237, 259, în C. Pop (red.), *Catalogul Expoziției Naționale - Katalog der Nationalen Ausstellung Miles Romanus in Provincia Dacia*, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, 1997, 87, XIII p.
85. *Hecate triformis de la Mehadia*, în Școala Mehedințeană, Drobeta-Turnu Severin, 11, 1997, p. 4-5.
86. *Reliefuri sculpturale votive tibisciense (I)*, în *Analele Banatului*, S.N., 6, 1998, p. 233-240.
87. *Le habitat au sud-ouest de la Dacie (les siècles III-IV-ème)*, în V. H. Baumann et al. (eds.), *La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire romaine: II-ème – IV-ème siècles après J.-C.: Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse: La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae (Tulcea, 8-15 octobre 1995)*, în col. Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 3, Tulcea, 1998, p. 101-118.
88. *Die Palmyrener in Dakien*, în *Studii de Istorie a Banatului*, XVII-XVIII, 1994-1995 (1998), p. 45-63.
89. *Contribuții la istoria așezării de la Ad Mediam - Băile Herculane*, în *Sargetia*, 27, 1, 1997-1998, p. 269-306 (în colab. I. Lalescu).
90. *Din istoria anticului oraș Apulum*, în *Studii de Istorie a Banatului*, XIX-XX, 1995-1996 (1999), p. 27-38.
91. *Amfore din vicus-ul militar de la Tibiscum (II). Relațiile comerciale cu Hispania Baetica*, în *Studii de Istorie a Banatului*, XIX-XX, 1995-1996 (1999), p. 195-200.
92. *Archäologische Forschungen am dem Limes der Dacia Apulensis (1984-1994)*. în N. Gudea (ed), *Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, Zalău*, 1997, Muzeul Județean Sălaj, Zalău, 1999, p. 172-186.
93. *Evoluția istorică a așezării civile de la Apulum*, în D. Protase, D. Brudașcu (coord.), *Napoca: 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, Cluj-Napoca, 1999, p. 40-54.
94. *Die Beziehungen zwischen Dakien und Pannonien zur Zeit des Kaisers Traian*, în *Apulum*, XXXVI, 1999, p. 175-186.
95. *Epigraphica Tibiscensia*, în *AMN*, 36, 1, 1999, p. 91-107 (în colab. I. Piso).
96. *Drobeta în mărturiile epigrafice ale Imperiului Roman*, în Școala Mehedințeană, Drobeta-Turnu Severin, 3, 1999, p. 4-5.
97. *Les verres d'époque romaine du vicus militaire de Tibiscum*, în *Annales de 14e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre: Venezia-Milano*, 1998, 2000, p. 178-182.
98. *Les amphores de Tibiscum. Les relations commerciales entre la Dacie et les territoires de la Méditerranée orientale*, în S. Zabełlicky-Scheffenecker (ed), *Congressus vicesimus Rei Cretariae Romanae Fautorum Ephesi et Pergami habitus MCMXCVIII, Rei Cretariae Romanae Fautorum*, Acta 36, Abingdon, 2000, p. 435-439.
99. *Die Innere Organisation der Militärvi aus Dakien(I). Die Wohnungen*, în H. Ciugudean, V. Moga (eds.), *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire. Proceedings of the International Symposium –Alba Iulia, 8th-10th October 1999*, în col. *Bibliotheca Musei Apulensis*, XV, 2000, p. 31-63.
100. *Un posibil lăcaș de cult creștin de la Porolissum*, în *Studii de Istorie a Banatului*, XXI-XXII, 1997-1998 (2000), p. 7-18.
101. *Organizarea internă a așezărilor vicane ale castrelor auxiliare (II). Edificiile de cult*, în *Sargetia*, XXVIII-XXIX, 1999-2000, p. 191-205.
102. *On the Praetorium Toponyms in Roman Dacia*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, II: *Daker und Römer am Anfang des 2. Jh. n. Chr. im Norden der Donau*, 2000, p. 117-124.
103. *La legione XIII Gemina e Massimino il Trace ad Aquileia*, în *Quaderni Friulani di Archeologia*, Udine, 10, 1, 2001, p. 95-102.
104. *Legiunea a XIII-a Gemina și Maximinus Thrax la Aquileia*, în Lucia Cornea, M. Drecin, B. Ștefănescu, A. Chiriac, I. Crișan (eds.), *Adevărul omenește posibil pentru rânduirea binelui ... volum omagial dedicat profesorului univ. dr. Sever Dumitrașcu la împlinirea vârstei de 65 de ani*, Oradea, 2001, p. 197-204.
105. *Unelte descoperite în zona Munților Orăștiei*, în G. Florea, Liliana Suci (coord.), *Studii de istorie antică: Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, în col. *Bibliotheca Musei Napocensis*, 20, Cluj-Napoca, 2001, p. 143-149 (în colab. Ș. Chișu).
106. *Relațiile dintre Dacia și Moesia Superior*, în *Apulum*, XXXVIII, 1, 2001, p. 137-146.
107. *Câteva observații privind așezările din Dacia amintite pe Tabula Peutingeriana*, în C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu (eds.), *Studia archaeologica et historica Nicolae Gudea dicata / Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani / Festschrift für Professor Nicolae Gudea gelegentlich des 60. Geburtstages*, Ed. Porolissum, Zalău, 2001, p. 285-300.
108. *Dacia pe Tabula Peutingeriana*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Temesiensis*, IV: *In memoriam Dumitru Tudor*, 2001, p. 135-149.
109. *Evoluția vicus-ului de la Tibiscum în sec. II-III. Cu privire la principalele căi de acces în așezare*, în *Sargetia*, 30, 2001-2002, p. 181-195 (în colab. Mariana Crînguș).

110. Integrarea culturală a palmyrenilor în Dacia Romană, în *Apvlvm*, XXXIX, 1, 2002, p. 185-199.
111. Die Spätromische Gürtelschnallen von Hinova, în M. Buora (ed.), *Miles Romanus dal Po al Danubio nel Tardoantico. Atti del Convegno Internazionale Pordenone-Concordia Sagittaria, 17-19 marzo 2000*, Pordenone, 2002, p. 287-293.
112. On the Praetorium Toponyms in Roman Dacia, în K. Bošnjakov, Diljana Boteva-Bojanova (eds), *Sbornik v čest na Prof. Margarita Tačeva, Jubileus, V*, Sofia, 2002, p. 23-27.
113. Römische Werkstätten in Dakien (I) (mit Bezugnahme auf die Herstellung von Schmuckstücken und militärische Ausrüstungsgegenstände aus Bronze), în K. Kuzmova, K. Pieta, J. Rajtár (eds), *Zwischen Rom und Barbaricum: Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag*, Archaeologica Slovaca Monographiae, Communicationes, 5, Nitra, 2002, p. 41-65.
114. Les fouilles de Dierna (I). Le Secteur D, în *The IVth International Colloquium for the Study of the Iron Gates Region. The Archaeology and History of the Iron Gates Region between 275-602*, 2002, p. 129-148.
115. Archäologische Forschungsarbeiten in Dierna (II), în *The IVth International Colloquium for the Study of the Iron Gates Region. The Archaeology and history of the Iron Gates Region between 275-602*, 2002, p. 149-160.
116. Bronzecasting Workshops in Dacia and Dobroudja, Ateliere de bronzieri în Dacia și Dobrogea, în L. Petculescu (ed.), *Antiques Bronzes in Romania, Exhibition Catalogue [an exhibition occasioned by the 16th International Congress of Antique Bronzes, Bucharest, 26-31 May 2003]*, Bucharest, 2003, p. 71-81.
117. Die Wirtschaftliche Tätigkeit in den Dorfliche Niederlassungen zwischen Theiss, Marosch und Donau im 2.-3. Jhr. n.Chr., în *Studia Antiqua et Archaeologica*, IX: Omagiu prof. Dan Teodor, Iași, 2003, p. 299-326.
118. Septimius Severus și Tibiscum, în *Patrimonium Banaticum*, 2, 2003, p. 91-94.
119. Cu privire la o notiță de arheologie creștină, în *Patrimonium Banaticum*, 2, 2003, p. 95-100.
120. A possible Mithraism Spelaum at Veterani Cave, în *Studii de Istorie a Banatului*, XXV, 2003, p. 34-50.
121. Emaillierte Fundstücke aus Tibiscum, în C. Mușățeanu (ed.), *The antique Bronzes. Typology, Chronology, Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of the Antique Bronzes, organised by The Romanian National History Museum, Bucharest, May 26th - 31st*, 2003, Ed. „Cetatea de Scaun”, București, 2004, p. 57-69 (în colab. Simona Regep, Mariana Crînguș).
122. Despre pandativul de tip bulla din provincia Dacia, în *Analele Banatului*, S.N., 10-11, 2002-2003 (2004), p. 141-148.
123. Ceramica glazurată de la Tibiscum, în *Apvlvm*, XLI, 2004, p. 203-217.
124. Septimius Severus et la urbanisation de Dacie, în L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac (eds.), *Orbis Antiquus. Studia in Honorem Ioannis Pisonis*, Ed. Nereamia Napocae Press, Cluj-Napoca, 2004, p. 390-393.
125. La céramique dace travaille à la main de Tibiscum, în J.-Ph. Rigaud (ed.), *Actes du Colloque de Mayence 1987 dans le cadre du XI-ème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2-8 sept. 2001, Section 13*, BAR International Series, 1312, Archaeopress, Oxford, 2004, p. 55-65.
126. Organizarea internă a așezărilor vicane din Dacia (III): *Thermae*, în: AMP, 26, 2004, p. 235-245 (în colab. Simona Regep-Vlasci).
127. Das Römische Lager von Praetorium (Mehadia), Kreis CarasSeverin, Rumanien, în Zsolt Visy (ed.), *Limes, XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, September 2003*, Pécs, 2005, p. 697-702.
128. La céramique romaine tardive de Praetorium (Mehadia, dépp. de Caraș-Severin, Roumanie), în *Acta Rei Cretariae Romanæ Favtorvm* 39: 2005, p. 307-316.
129. Teritoriul rural al municipiului Tibiscum, în *Apvlvm*, XLII, 2005, p. 145-154.
130. Aurelius Goddes Magister Figlinarum legionis XIII Geminae, în C. Mușățeanu (ed.), *Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2005, p. 91-99.
131. Armata Daciei și campania din Orient a împăratului Gordian al III-lea, în *Analele Banatului*, S.N., 2004-2005 (2005), p. 171-185.
132. Dacia și campania lui Severus Alexander împotriva parților. Monedele de Nicaea din Dacia, în C. Gaiu, C. Găzdac (eds.), *Fontes historiae. In honorem Demetrii Protase*, Ed. Accent, Cluj-Napoca – Bistrița-Năsăud, 2006, p. 693-699.
133. Direcții de atac dinspre vest asupra Daciei, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Temesienis VII: Simpozionul Internațional Daci și Romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman (Timișoara 24-26 martie 2006)*, 2006, p. 75-89.
134. Mansio sau villa rustica la Gârla Mare, în *Apvlvm*, XLIII, 1, 2006, p. 279-282.

135. *Die Teilnahme der Pannonischen Truppen am dakischen Eroberungskrieg*, în E. S. Teodor, O. Țentea (eds.), *DACIA AVGVSTI PROVINCIA: Crearea provinciei: Actele simpozionului desfășurat în 13-14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României, București*, Ed. „Cetatea de Scaun”, Târgoviște, 2006, p. 29-40.
136. *Vicus-ul militar de la Praetorium (Mehadia) în sec. II-III*, în D. Bondoc (ed.), *In honorem Gheorghe Popilian*, Ed. Aius, Craiova, 2006, p. 81-96 (în colab. I. Lalescu, Simona Regep-Vlascici).
137. *Örtliche Lampenwerkstätten in der Römischen Provinz Dakien*, în *Dacia*, N.S., 50, 2006, p. 331-364.
138. *Constantin Daicoviciu (1898-1973)*, în *Viața Academică din Banat 1866-2006*, Timișoara, 2006, p. 170-173.
139. *Anonyme Herstellung von Lampen in der römischen Provinz Dakien*, în C.-A. Roman, N. Gudea (eds.), *Lychnological Acts 2: Trade And Local Production Of Lamps From The Prehistory Until The Middle Age: Acts of 2nd International Congress on Ancient and Middle Age Lighting Devices, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum*, 2, Zalău – Cluj-Napoca, 2006, p. 33-40.
- Das Lager von Praetorium (Mehadia) in spätrömischer Zeit*, în *Pontica*, XL, 2007, p. 339-360.
140. *Cu privire la unitățile militare din castrul de la MEHADIA (I). Legiunea a XIII-a Gemina*, în R. Ștefănescu, I. Bauman, Lucica Savu (eds.), *Studia in honorem Dr. Florea Costea*, Ed. C2 Design, Brașov, 2007, p. 275-281.
141. *Tibiscum, centre de poterie romaine tardive*, în M. Bonifay, J.-C. Trégliat (eds.), *LRCW 2: Late Roman Coarse Wares Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series, 1662 (II), 2007, p. 817-826.
142. *Din nou despre un lăcaș de cult de la Porolissum*, în *Peuce*, S.N., III-IV, 2005-2006: *Omagiu dedicat lui Victor Henrich Baumann la a 65-a Aniversare*, 2007, p. 231-241.
143. *Officinae plumbariae in der Provinz Dakien*, în S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeth (eds.), *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, 2007, p. 537-554.
144. *Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, VIII: *Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană*, 2007, p. 35-68.
145. *Cu privire la organizarea exploatarei sării în Dacia Romană*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, VIII: *Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană*, 2007, p. 91-114.
146. *Die Bleibearbeitung in der römischen Provinz Dakien*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*: *Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană*, 2007, p. 115-122.
147. *Cu privire la administrarea salinelor din Dacia romană*, în *Analele Banatului*, S.N., 15, 2007, p. 41-47.
148. *Das Lager von Praetorium (Mehadia) in spätrömischer Zeit*, în *Pontica*, XL, 2007, p. 339-360.
149. *The Dacian Army in Trajan's Parthian War*, în V. Spinei, L. Munteanu (eds.), *Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgilii Mihailescu-Bîrlița oblata*, Ed. Academiei Române, București, 2008, p. 49-60.
150. *Cu privire la granița de sud-vest a Daciei Romane. Stadiul cercetărilor românești*, în *Apvlvm*, XLV/1, 2008, p. 79-52.
151. *Metalurgia și prelucrarea fierului în Dacia*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, IX: *Dacia în sistemul socio-economic roman: Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, 2008, p. 11-95.
152. *Ateliere de prelucrarea a bronzului, argintului și aurului în Dacia Romană*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, IX: *Dacia în sistemul socio-economic roman: Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, 2008, p. 107-179.
153. *Officinae plumbariae în provincia Dacia*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, IX: *Dacia în sistemul socio-economic roman: Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, 2008, p. 229-255.
154. *Ateliere locale de opaițe în provincia Dacia*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, IX: *Dacia în sistemul socio-economic roman: Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, 2008, p. 301-340.
155. *Ateliere militare în Dacia Romană*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, IX: *Dacia în sistemul socio-economic roman: Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, 2008, p. 376-388.
156. *Dacia în sistemul economic roman (II)*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, IX: *Dacia în sistemul socio-economic roman: Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, 2008, p. 410-430.
157. *Über Bleibearbeitung in der Provinz Dakien*, în Heidi Amrein, E. Deschler-Erb, Sabine Deschler-Erb (eds.), *Internationaler Kongress CRAFTS 2007: Handwerk und Gesellschaft in den römischen Provinzen*, Universität Zürich (Schweiz), 1. März bis 3. März 2007, *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, Band 65, Heft 1/2, 2008, Schwegler, Zürich, 2008, p. 100-102.
158. *[In Memoriam] DUMITRU TUDOR (20 Mai 1908- 30 Ianuarie 1982)*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, X: *Studii de Istorie economică a Daciei Romane*, 2008, p. [18]-20 (în colab. C. Timoc).

159. *Accesorii vestimentare (I), Mărgelele între import și producție locală*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, X: *Studii de Istorie economică a Daciei Romane*, 2008, p. 121-136.
160. *Despre "sigilla plumbaea" din Dacia*, în *Patrimonium Apulense*, 2008, 7-8, p. 97-100.
161. *Sulle Guerre con i daci al tempio di Antoninus Pius (anni 144/147/155/157 d. Chr.)*, în G. Borghello, Daniela Lombardi, D. Pantaleoni (eds.), *Per Teresa ... Studi e ricerche in ricordo di Teresa Ferro*, 1: *Dentro e oltre i confini*, 2: *Obiettivo Romania*, Forum, Udine, 2009, p. 65-80.
162. *Betrachtungen über die Südwest Grenze der römischen Provinz Dakien. Der Stand der rumänischen Forschung*, în D. Aparaschivei (ed.), *Studia antiqua et medievalia miscellanea In honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, Ed. Academiei Române, București, 2009, p. 269-277.
163. *Die Anonyme Lampen Produktion in Dakien*, în *Actes du II-ème Congres International ILA, Zalău (Roumanie) mai 2006*, 2009, p. 33-42.
164. *A Christian Rush light from Tibiscum*, în *The Christian Mission on the Romanian territory during the First centuries of the Church: 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord, Center for Studies and Historic-Religious Researches of the European South-East Area "Holy Apostle Andrew", The Archdiocese of Tomis*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2009, p. 53-63.
165. *Emailul în Dacia Romană. Între import și producție locală*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, XI, 2009, p. 9-28.
166. *Cu privire la prezența unei vexillații a legiunii a VII-a Gemina în Dacia*, în *Apvlvm*, XLVI, 2009, p. 397-407.
167. *Cu privire la granița de sud-vest a Daciei Romane (II). Sectorul Porților de Fier*, în O. Țentea, F. Matei-Popescu (eds.), *Near and Beyond the Roman Frontier: Proceeding of a Colloquium held in Târgoviște 16-17 October 2008*, Supplementum, Cercetări Arheologice, XVI, Bucharest, 2009, p. 355-369.
168. *Despre războaiele cu dacii din timpul lui Antoninus Pius (anii 144/147, 155-157 pp.Chr.)*, în Viorica Rusu-Bolindeț, T. Sălăgean, R. Varga (eds.), *Studia Archaeologica et Historica in honorem magistri Dorin Alicu*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2010, p. 146-171.
169. *Organizarea pășunilor în Dacia Romană și importanța lor pentru economia provinciei*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, XII: *In Memoriam Alexandru V. Matei*, 2010, p. 45-75.
170. *Considerații privind organizarea cărămidăriei Legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, XII: *In Memoriam Alexandru V. Matei*, 2010, p. 201-213.
171. *Despre cavaleria mobilă a lui Gallienus / On the mobile cavalry of Gallienus*, în H. Pop, I. Bejenariu, Sanda Băcuț-Crișan, D. Băcuț-Crișan (eds.), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică: In memoriam Alexandru V. Matei*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2010, p. 575-580.
172. *Eine Bronzefibel aus dem Lager von Mehadia*, în *Classica et Christiana*, 5/2, 2010, p. 277-286 (în colab. P. Dinulescu, V. Bunoiu).
173. *Betrachtungen über die Organisation der Ziegelei der Legion XIII Gemina von Apulum*, în M. V. Angelescu, Irina Achim et alii, (eds.), *Antiquitas Istro-Pontica: Mélanges d'Archéologie et d'Histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2010, p. 267-278.
174. *Cu privire la relațiile militare interprovinciale dintre Dacia și Moesia Superior în secolele II-III p.Chr.*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, XII, 2011, p. 7-26.
175. *Mărturii creștine timpurii din Dacia Romană*, în *Tibiscum*, S.N., 2011, p. 43-50.
176. *Un posibil episod din vremea războaielor marcomanice în sudvestul Daciei romane*, în *Apvlvm*, XLVIII, 1, 2011, p. 203-216.
177. *Câteva observații privind transferul lui COHORS I SAGITTARIORUM de la Tibiscum la Drobeta*, în *Drobeta*, 21, 2011, p. 42-52.
178. *Evenimente militare la granița de vest a Daciei romane în timpul lui Commodus*, în *Classica et Christiana*, 7/2, 2012, p. 383-410.
179. *Aspecte militare ale organizării provinciei Dacia pe râul Mureș*, în *Apvlvm*, XLIX, 2012, p. 85-102.
180. *In regard to a possible Abandonment of the province of Dacia under Gallienus*, în *AMN*, 47-48, (2010-2011), 2013, p. 205-218.
181. *Depuneri de lămpi romane ca ofrande votive în Dacia. Cu privire specială la Tibiscum*, în *Sargetia*, S.N., 4, 2013, p. 195-210.
182. *Câteva observații privind depozitul de sare de la Apulum*, în *Apvlvm*, L, 2013, p. 119-125.
183. *Cercetări arheologice în castrul mare de la Tibiscum*, în *Banatica*, 24/1, 2014, p. 67-84 (în colab. Simona Regep).
184. *Politische und Militarische Massnahmen in Sud-Westen Dakiens in Zeit des Kaisers Hadrian*, în Agnieszka Tomas (ed.), *Ad Fines Imperii: Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario amicis, discipulisque dedicata*, Warsaviae, 2015, p. 93-105.

185. *Augustus și organizarea provinciei Moesia. Unele observații privind teritoriile nord-dunărene*, în *Classica et Christiana*, 10/2, 2015, p. 425-443.
186. *Ștampile tegulare romane la Tibiscum*, în *Analele Banatului*, S.N., 23, 2015, p. 187-205 (în colab. Simona Regep).
187. *Câteva observații privind prezența lui COHORS III DELMATARUM MILLIARIA EQUITATA în Dacia*, în *ArheoVest*, Nr. III: [Simpozion ArheoVest, Ediția a III-a:] In Memoriam Florin Medeț, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015, 2, JATEPress Kiadó, Szeged, 2015, p. 973-984 (în colab. Simona Regep).
188. *Arterele de comunicație din vicus-ul militar de la Tibiscum / Communication routes of the military vicus at Tibiscum*, în: A. Dobos, D. Petruț et. al. (eds.), *Archaeologia Transylvanica: Studia in honorem Stephani Bajusz, Opitz Archaeologica*, 8, Ed. Mega, Cluj-Napoca – Târgu Mureș – Budapest, 2015, p. 125-131 (în colab. A. Cîntar).
189. *Römische Lampen als Votivgaben. Mit besonderem Hinblick auf Dakien*, în Adriana Panaite, R. Cârjan, C. Căpiță (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in honour professor Alexandru Barnea*, Ed. Istros, Brăila, 2016, p. 355-367.
190. *Werkstätten für Bunt- und Edelmetallverarbeitung in der Provinz Dakien*, în H.-U. Voß, N. Müller-Scheebel (eds.), *Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur datierung und Verbreitung römischen Metallarbeiten des 2. Und 3. Jahrhunderts n. Chr. Im Reich und Barbaricum-ausgewählte Beispiele (Gefässe, Fibeln, Bestandteile militärische Ausrüstung, Kleingerät, Münzen), Internationales Kolloquium Frankfurt am. Main, vom 19. bis 22 März 2009, I-II*, 2016, vol. II, p. 777-792.
191. *Câteva precizări privind topografia monumentelor de la Tibiscum*, în *ArheoVest*, Nr. IV: In Honorem Adrian BEJAN, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 26 noiembrie 2016, JATEPress Kiadó, Szeged, 2016, 1, p. 321-352 (în colab. Simona Regep).
192. *Lucrările de aducțiune a apei în Dacia Romană. Cu privire specială asupra canalizărilor cu conducte de plumb*, în *Apulum*, LIII, 2016, p. 179-186.
193. *Câteva observații privind administrarea podului roman de la Drobeta/Einige Betrachtungen, die Verwaltung der römische Brücke von Drobeta betreffend*, în *Pontica*, XLVIII-XLIX, 2015-2016, p. 439-460.
194. *Observații privind producția opaițelor romane lucrate la roată*, în *Patrimonium Banaticum*, 6, 2016, p. 49-58.
195. *Unele observații privind numeri Maurorum din provincia Dacia*, în *Sargetia*, S.N., 9, 2017, p. 61-87.
196. *Câteva observații asupra căilor de comunicație romane în zona fortificațiilor de la Tibiscum*, în *Patrimonium Banaticum*, 7, 2017, p. 99-104.
197. *Einige Bemerkungen zur Verwaltung der römischen Brücke von Pontes – Drobeta*, în *DIVUUS TRAIANUS*, Ed. Academiei, București, 2018, p. 61-66.
198. *Atelierele de cărămidărie din canabele de la Apulum*, în *Banatica*, 28, 2018, p. 191-202.
199. *Brick workshops from Apulum*, în M. Popescu, I. Achim, F. Matei-Popescu (eds.), *LA DACIE ET L'EMPIRE ROMAIN. Mélanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu* Ed. Academiei Române, Bucarest, 2018.
200. „Anonyme“ Kolonisierungen in Dakien zur Zeit Trajans/Anonymous Colonisation in Dacia during Trajan's Reign, în D. Aparaschivei, G. Bilavski (eds.), *STUDIA ROMANA ET MEDIEVALIA EUROPÆNSIA, Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, Ed. Academiei Române – Ed. Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, București-Brăila, 2018, p. 47-61 (în colab. Simona Regep).

Recenzii și alte contribuții

1. Cătănicu Ioana Bogdan, *Evolution of the sistem of defense works in Dacia*, B.A.R., International Series 116, 1981 (recenzie), în *Banatica*, 8, 1985, p. 469-472.
2. Andrea H. Vaday, *Die Sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*, ANTAEUS. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, 17-18 (1988-1989), Budapesta, 290 pp. 59 de planșe și 159 de ilustrații (recenzie), în: *SCIVA*, 44, 2, 1993, p. 216-219.
3. Christian S. Sommer, *Kastellvicus und Kastel. Untersuchungen zum Zugmantel im Taunus und zu den Kastellvici in Obergermanien und Rätien*, în *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, Stuttgart, 13, 1988, p. 457-709 (recenzie), în *EphNap*, 3, 1993, p. 299-306.
4. *Starinar. Zbornik za Milutina Garašanina* (recenzie), în *Studii de Istorie a Banatului*, XVII-XVIII, 1993-1994 (1996), p. 298-302.
5. L. Bjelalac, *Amfore Gornja mezikog zum Podunavlja. Archaeological Institute Beograd 1996* (recenzie), în *Studii de Istorie a Banatului*, LXXX, 1995-1996 (1999), p. 253-256.
6. *Note de lectură*, în *Studii de Istorie a Banatului*, XIX-XX, 1995-1996 (1999), p. 257-259.

7. I. Stîngă, *Viața economică a Drobetei*, București, 1998 (recenzie), în *Studii de Istorie a Banatului*, XXIII-XXIV-XXV, 1999-2001, p. 307-311.
8. Coriolan Horațiu Oprean, *Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor*, Cluj-Napoca, 2003, 235 pg., 61 fig. (recenzie), în *Analele Banatului*, S.N., 10-11, 2002-2003, p. 587-592.
9. N. Zugravu, V. Pârvan, *Scrieri de istorie romană*, Iași, 2002, 287pg. (recenzie), în *Analele Banatului*, S.N., 10-11, 2002-2003 (2004), p. 597-606.
10. *Note de lectura (II)*, în *Patrimonium Banaticum*, 3, 2004, p. 251-262.
11. *Castrele romane din Banat (I): Castrul de la Praetorium Mehadia*, în *Columna*, 1, Timișoara, 2004, p. 3-5.
12. A. Ardeș, L. C. Ardeș, *Tibiscum. Așezările romane*, ed. Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2004 (recenzie), în *Pontica*, XXXVII-XXXVIII, 2004-2005, p. 628-636.
13. *Cuvânt Înainte*, în S. Pribac, *Aspecte sociale ale vieții spirituale din Dacia Romană*, Timișoara, 2006, p. 15-17.
14. Dr. Vasile Moga la 60 de ani (prefață), în *Apvlm*, XLIII/1, 2006, p. 1-4.
15. Ioan Andrițoiu, *Necropolele Miciei*, Ed. Excelsior Art, 2006 (recenzie), în *Apvlm*, XLIV, 2007, p. 701-703.
16. *Castrele romane din Banat (II): Vicus-ul militar de la Praetorium Mehadia*, în *Columna*, nr. 31-32, sept.-dec. 2007, Timișoara, p. 22-25 (în colab. Simona Regep, I. Lalescu).
17. "Dacia felix. M. Bărbulescu oblata", Cluj Napoca, 2007, în *Steaua: Literară artistică și culturală*, Nr. 10-11, an LVIII, 2007, p. 95-96.
18. R. Ardevan, L. Zerbin, *La Dacia Romana*, Rubbertino, 2007, 270 p. (recenzie), în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* X: 2008, p. [275]-279.
19. *Cuvânt Înainte*, în Atalia Ștefănescu-Onițu, *Religia militarilor din Dacia Romană*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2009, p. 7-8.
20. *In memoriam Alexandru Matei (1950-2010)*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, XII: *In Memoriam Alexandru V. Matei*, 2010, p. 5-6.
21. CLASSICA ET CHRISTIANA, 5/1-2, 2010, editura Universității Al. I. Cuza, Iași publicația Centrului de Studii Clasice și Creștin, Facultatea de Istorie, Universitatea "Al. I. Cuza" (recenzie), în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, XII, 2011, p. 197-201.
22. Daniela Tănase, *Prelucrarea metalelor în lumea barbară la Dunărea Mijlocie și Inferioară în secolele VI-VII*, Excelsior-Art, Timișoara 2010, 340 p., 79 planșe, 12 hărți (recenzie), în *Apvlm*, XLVIII/2, 2011, p. 331-335.
23. *Cuvânt Înainte*, în Petre Gherghe, Mirela Cojoc, *Tipologia și cronologia opaițelor romane și romano-bizantine descoperite în teritoriul Sucidavei*, Ed. Universitaria, Craiova, 2011, 120 p., 49 pl. p. 2-4.
24. *Cuvânt Înainte*, în G. Bounegru, R. Ciobanu, R. Oța, D. Anghel, *Lux, util și estetic la Apulum. Podoabe și accesorii vestimentare: Catalog de Expoziție*, Ed. Altip, Alba Iulia, 2011.
25. M. Zahariade, *Die Thraker in der Armee des Römischen Reiches vom 1.-3. Jahrhundert v. Chr. (I) Auxilia*, Mega-Verlag, Cluj-Napoca, 2009 (recenzie), în *Apvlm*, L, 2013, p. 264-268.

Rapoarte arheologice

1. *Cercetările arheologice de la Tibiscum (campania 1976)*, în MCA, Oradea, 13, 1976 (1979), p. 215-218 (în colab.).
2. *Cercetările arheologice de la Tibiscum (campania 1980)*, în MCA, Brașov, 15, 1980, p. 306-324.
3. *Cercetările arheologice de la Tibiscum (campania 1979)*, în MCA, Tulcea, 11, 1983, p. 298-304.
4. *Așezarea daco-romană din secolele III-IV de la Timișoara-Ciorenii*, în MCA, A XV-a sesiune anuală de rapoarte Brașov – 1981, București, 1983, p. 381-383 (în colab. A. Bejan).
5. *Șantierul arheologic Hodoni-Pustă*, în MCA, A XV-a sesiune anuală de rapoarte Brașov – 1981, București, 1983, p. 388-394 + 10 fig. (în colab. A. Bejan).
6. *Jupa-Tibiscum, jud. Caraș-Severin*, în *Cronica Cercetărilor arheologice. Campania 1995*, Brăila, 2-5 mai 1996, p. 67-69.
7. *Hodoni/Pustă, com. Satchinez, jud. Timiș*, în V. Sirbu (ed.), *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, II, București, 1997, p. 48-50 (în colab. cu A. Bejan, M. Mare).
8. *Timișoara-Freidorf, jud. Timiș*, în V. Sirbu (ed.), *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, II, București, 1997, p. 113-114.
9. *Jupa, Caransebeș (Tibiscum)*, în *Cronica Cercetărilor arheologice. Campania 1997*, Călărași, 20-24 mai 1998, p. 37 (în colab. C. Timoc, M. Crînguș, S. Regep).

10. Jupa, Caransebeș (*Tibiscum*), în C. Stoica (ed.), *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1998, Vaslui, 30 iunie - 4 iulie, 1999*, București, 1999, p. 37 (în colab. C. Timoc, M. Crînguș, S. Regep).
11. Praetorium (Mehadia), în M. V. Angelescu, C. Borș, I. Oberländer Târnoveanu et al. (ed.), în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2000, Suceava, 23-27 mai, 2001*, București, 2001, p. 142-143 (în colab. I. Lalescu, S. Regep).
12. Dalboșeț (jud. Caraș-Severin), în M. V. Angelescu, C. Borș, I. Oberländer Târnoveanu et al. (ed.), în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2000, Suceava, 23-27 mai, 2001*, București, 2001, p. 77-78 (în colab. D. Protase, M. Crînguș).
13. Zăguzeni, com. Constantin Daicoviciu, jud. Caraș-Severin [*Tibiscum*], Punct: Conducta de gaz, în M. V. Angelescu, C. Borș et al. (ed.), *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2001, Buziaș, 28 mai - 1 iunie 2002*, București, 2002, p. 342-343 (în colab. S. Regep, M. Crînguș et al.).
14. Mehadia, com. Mehadia, jud. Caraș Severin [*Praetorium*]: Punct: vicus-ul militar Praetorium, în M. V. Angelescu, C. Borș et al., în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2001, Buziaș, 28 mai - 1 iunie 2002*, București, 2002, p. 202 (în colab. C. Timoc, S. Regep et al.).
15. Dalboșeț, com. Dalboșeț, jud. Caraș Severin, Punct: Dragomireana, în M. V. Angelescu, C. Borș et al. (ed.), *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2001, Buziaș, 28 mai - 1 iunie 2002*, București, 2002, p. 118-119 (în colab. D. Protase, M. Crînguș et al.).
16. Jupa, mun. Caransebeș, jud. Caraș- Severin [*Tibiscum*], Punct: Zidină, în M. V. Angelescu, C. Borș, (red.) et alii, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002, Covasna, 2-6 iunie 2002*, București, 2003, p. 169-171 (în colab. S. Regep-Vlascici, C. Timoc et al.).
17. Mehadia, com Mehadia, jud. Caraș-Severin [*Praetorium*], Punct: castrul și vicus-ul militar, în M. V. Angelescu, C. Borș et al. (ed.), *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002, Covasna, 2-6 iunie 2003*, București, 2003, p. 193-194 (în colab. S. Regep-Vlascici, I. Lalescu et al.).
18. Jupa, com. Jupa, jud. Caraș-Severin [*Tibiscum*], Punct: Zidină, în M. V. Angelescu, I. Oberländer-Târnoveanu et al. (ed.), *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2004, Mangalia, 25-28 mai 2005*, București, 2005, p. 203-205 (în colab. S. Regep-Vlascici, C. Timoc et al.).
19. Mehadia, com. Mehadia, jud. Caraș Severin, Punct: Cetate, în M. V Angelescu, I. Oberländer-Târnoveanu et al. (ed.), *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2004, Mangalia, 25-28 mai 2005*, București, 2005, p. 237-238 (în colab. I. Lalescu, S. Regep-Vlascici et al.).
20. Cercetările arheologice de la Jupa (*Tibiscum*), campania 2008, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2008, Târgoviște, 27-30 mai 2009*, Târgoviște, 2009, p. 137-138 (în colab. S. Regep-Vlascici, C. Timoc et al.).

ISSN 0066-7358
Arheologia Moldovei, XLIII (2020), p. 1-416